T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS DOKTORA PROGRAMI

HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE HADİS RİVAYET AĞLARI

Doktora Tezi

ELİF HAKSEVER

İstanbul, 2025

T.C
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS DOKTORA PROGRAMI

HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE HADİS RİVAYET AĞLARI

Doktora Tezi

ELİF HAKSEVER

Tez Savunma Jürisi

1. Tez Danışmanı: Doç. Dr. Rahile KIZILKAYA YILMAZ
2. Üye: Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL
3. Üye: Prof. Dr. Ataullah ŞAHYAR
4. Üye: Doç. Dr. Seyit Ali GÜŞEN
5. Üye: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TATLI

İstanbul, 2025

ÖZET

HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE HADİS RİVAYET AĞLARI

İslam tarihinin ilk yüzyıllarının dikkatle incelenmesi, Hz. Peygamber'den sahâbeye ve onlardan sonraki nesillere nakledilen nebevî mirasın intikalini analiz edilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle tezde, hadis rivayet ağları üzerinden bu intikalin keyfiyeti ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu intikalin ilk asırda nasıl gerçekleştiğini anlamak adına, çalışmada hicrî birinci asır odak noktası olarak belirlenmiştir. Hicrî ilk asırda hadis rivayetinin yoğun olduğu ve diğer ilim merkezleriyle etkileşime sahip olan Kûfe, çalışma için uygun bir örneklem olarak seçilmiştir. Kûfe'de, naklettikleri rivayet sayısı ve yetiştirdikleri öğrencilerle öne çıkan İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağları sosyal ağ analizi yöntemiyle ve ricâl-tabakat literatürü esas alınarak incelenmiştir. Tezde, söz konusu üç sahâbînin hadis aldıkları ve naklettikleri isimler, birbirleriyle ilişkileri ve hadis îrâd şekilleri araştırılmıştır. Birinci asrın ilk yarısında etkili olan ve üç sahâbî etrafında şekillenen rivayet ağları, sosyal ağ analizi, rivayet verileri ve biyografik bilgiler ışığında incelenmiştir. Birinci asrın ikinci yarısında, hadislerin sonraki nesle intikalinde etkili olan beş râvi ve bunların rivayet ağları mercek altına alınmıştır. Birinci asırda hadis rivayetinde öne çıkan hususlar üzerinde durulmuştur. Nihayetinde, incelemeye konu olan üç rivayet ağının kendine has birtakım özellikleri ve dinamiklerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca birinci asırda Kûfe'nin ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında hadis ilmi açısından birtakım değişimlerin yaşandığı ve bunların, hadis rivayetinin sistematikleşmesine ve dolayısıyla tedvin dönemine zemin hazırladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Dijital Beşerî Bilimler, Rivayet Ağı, Hicrî Birinci Asır, Kûfe, Sosyal Ağ Analizi.

ABSTRACT

HADITH TRANSMISSION NETWORKS IN AL-KŪFA DURING THE FIRST CENTURY HIJRI

A thorough examination of the first centuries of Islamic history is crucial for analyzing the transmission of the Prophetic heritage from the Prophet to his companions and subsequent generations. Based on this perspective, this study aims to explore the nature of this transmission through hadith transmission networks. To understand how this process occurred in the first century, the research focuses on the first century Hijri. Kufa, a city where hadith transmission was particularly intense and interacted with other centers of knowledge, was selected as the study's sample. The transmission networks of Ibn Masʿūd, ʿAlī ibn Abī Ṭālib and Abū Mūsā al-Ashʿarī -who played significant roles in hadith transmission due to the number of hadiths they narrated and the students they trained- were analyzed using social network analysis and the literature on rijāl and ṭabaqāt. The study investigates the individuals from whom these three companions received hadiths, those to whom they transmitted them, their mutual relationships, and their modes of transmission. The networks that formed around these companions in the first half of the century were examined through social network analysis, transmission data, and biographical information. In the second half of the century, five key narrators who played a crucial role in transmitting hadiths to the next generation were analyzed. Ultimately, the study concludes that each of the three transmission networks had distinct characteristics and dynamics. Furthermore, notable shifts in hadith transmission occurred between the first and second halves of the century, laying the groundwork for the systematization and codification of hadith.

Keywords: Hadith, Digital Humanitties, Transmission Network, First Century Hijri, al-Kūfa, Social Network Analysis.

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'e gelen vahiy, ilk olarak onun sözlerinde anlam bulmuş, daha sonra fiilî uygulamalarıyla somutlaşarak yeni bir varlık düzlemine taşınmıştır. Sahâbîler, bu nebevî mirası bizzat ondan alarak hayata geçirmiş, ardından da yaşadıklarını ve öğrendiklerini hem uygulamış hem de sözlü olarak nakletmişlerdir. Böylece Hz. Peygamber'le başlayan intikal süreci, sahâbe kuşağıyla devam etmiş, ardından onları izleyen nesiller eliyle günümüze kadar ulaşmıştır. Bu intikal hem İslam medeniyetinin hem de İslamî ilimlerin temelini teşkil etmiştir. İslam medeniyetinin ana dinamiklerini kavrayabilmek ve bu ilim geleneğini sürdürmek için, vahyin ve sünnetin, Hz. Peygamber'den sahâbîlere ve onları takip eden nesillere hangi yollarla nakledildiğini anlamak büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, İslam tarihinin ilk yüzyıllarının dikkatle incelenmesi ve her ilim sahasının kendi yöntemleriyle bu intikali analiz etmesi gerekmektedir. İşte bu bakış açısına dayanarak bu tezde, hadis rivayet ağları üzerinden bu intikalin keyfiyeti ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu intikalin ilk asırda nasıl gerçekleştiğini anlamak adına, çalışmada hicrî birinci asır odak noktası olarak belirlenmiştir. İlk asır, her ne kadar belirli bir zaman dilimiyle sınırlı olsa da bu dönemde İslam'ın doğudan batıya uzanan geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle, araştırma alanını belli bir şehirle daraltmak zaruri hale gelmiştir. Bu çerçevede, hicrî ilk asırda hadis rivayetinin yoğun olduğu ve diğer ilim merkezleriyle etkileşime sahip olan Kûfe, çalışma için uygun bir örneklem olarak seçilmiştir.

Kûfe, Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hicrî 17 yılında kurduğu ve kısa sürede önemli bir İslam merkezi haline gelen bir şehirdir. Etnik ve kültürel açıdan çok renkli yapısıyla dikkat çeken bu şehir, hadis, tefsir ve dil ilimlerine merkezlik yaparak pek çok ilmî ekolün şekillenmesine ortam hazırlamıştır. Hz. Peygamber'in yaşadığı Medine'den farklı olarak Kûfe, kozmopolit yapısı ve çevre medeniyetlerle olan etkileşimiyle ön plana çıkmıştır. Hz. Peygamber'den sonra kurulan bu şehrin rivayet ortamı, hoca-talebe ilişkileri ve rivayetlerin nasıl nakledildiği, üzerinde durulmayı hak eden konulardır. Kûfe'nin ilmî temellerinin atılmasında, Hz. Ömer tarafından buraya ilim ve idarî görevler için gönderilen sahâbîlerin ciddi katkısı olmuştur. Bu sahâbîler arasında özellikle öne çıkan isim, Kûfe'nin ilmî mirasını şekillendiren ve kendisinden sonraki kuşakları derinden etkileyen kişi Hz. Ömer'in "kendi nefsimi size tercih ettim" diyerek Kûfe'ye gönderdiği İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53)'dur. Kûfe'nin ilmî mirasına katkı sağlayan bir diğer sahâbî ise Hz. Ali'dir. İslam'la ilk şereflenenlerden olan Hz. Ali, ilk vahiyden Peygamberimizin vefatına kadar geçen sürecin tümüne tanıklık etmiştir. Halifeliği döneminde Kûfe'de ikamet eden Hz. Ali'nin bu süreçte şehrin ilmî yapısına ve hadis rivayet geleneğine katkıları da incelemeye değerdir. İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'nin yanı sıra, Kûfe'nin rivayet ortamında etkili

olmuş diğer bir isim Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (ö. 42/662-63)’dir. Ebû Mûsâ, gerek naklettiği rivayet sayısı gerek İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali ile ilişkisi bakımından öne çıkmaktadır. Ayrıca çalışmada şu sorulara da cevap verme gayreti gösterilmiştir: Sahâbîler ve onların öğrencileri arasındaki dikkat çekici isimler kimlerdir ve aralarındaki hoca-talebe ilişkisi nasıl bir yapı arz etmektedir? Bu ilişkilerden hareketle bir ekolleşme izine rastlamak mümkün müdür? Bu sahâbîlerin rivayetleri sadece Kûfe’de mi yayılmış, yoksa başka ilim merkezlerine de taşınmış mıdır? Yalan ve uydurma rivayetlerin yaygın olduğu ifade edilen Kûfe’de bu durum nasıl meydana gelmiştir?

Giriş, dört bölüm, sonuç ve ek kısımlarından oluşan tezin girişinde, tezde takip edilen yöntem, yararlanılan kaynaklar ve hicrî birinci asır Kûfe’sinin yapısı incelenmiştir. Yöntem kısmında rivayet ağlarını tespit ve analiz etmeye yönelik olarak kullanılan sosyal ağ analizinin isnad verilerine tatbiki ve Gephi yazılımının bu süreçteki rolüne dair bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Kûfe’deki hadis rivayetine kaynaklık eden üç sahâbînin hadis aldıkları ve naklettikleri isimler, birbirleriyle ilişkileri ve hadis îrâd şekilleri incelenmiştir. İkinci bölümde birinci asırda etkili olan ve üç sahâbî etrafında şekillenen rivayet ağları, sosyal ağ analizi, rivayet verileri ve biyografik bilgiler ışığında incelenmiştir. Üçüncü bölümde birinci asırda sahâbîlerin öğrencilerinden aldıkları rivayetlerin sonraki nesle intikalinde etkili olan beş râvi ve bunların rivayet ağları mercek altına alınmıştır. Dördüncü bölümde ise birinci asırda hadis rivayetinde öne çıkan hususlar üzerinde durulmuştur.

Tez konusunun belirlenmesinden tezin tamamlanmasına kadarki süreçte beni her daim yüreklendiren ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Rahile Kızılkaya Yılmaz’a müteşekkirim. Özellikle alanda yeni olan bir yöntemle çalışmam konusunda beni desteklemesinin oldukça kıymetli olduğunu belirtmeliyim. Değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Özşenel ve Doç. Dr. Seyit Ali Güşen’e tez izleme sürecindeki katkı ve yönlendirmeleri için teşekkür ederim. Ayrıca Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tatlı’ya eleştiri ve katkıları için müteşekkirim. Tezin tamamına yakınını okuyarak gözden geçirilmesine katkıda bulunan arkadaşlarım Erkam Görücüoğlu ve Muhammed Emin Ergüler’e şükranlarımı sunuyorum. Hayatım boyunca desteklerini esirgemeyen aileme, bu yoğun süreçte beni destekleyen eşime, sevgisiyle motive olduğum oğlum Ahmet Salih’e özellikle teşekkür ediyorum. Tezimi, şahit olduğumuz vahşi soykırıma rağmen cesaret ve dirayetleriyle bütün insanlığa örnek olan aziz Gazze halkına ithaf ediyorum.

Elif HAKSEVER

Niğde, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **İİ**

ABSTRACT ..... **İİİ**

ÖNSÖZ ..... **İV**

İÇİNDEKİLER ..... **Vİ**

KISALTMALAR ..... **X**

GRAFİK LİSTESİ ..... **Xİ**

TABLO LİSTESİ ..... **XVİİİ**

GÖRSEL LİSTESİ ..... **XXİ**

GİRİŞ

A. KONU 1

B. YÖNTEM 3

1. Sosyal Ağ Analizi 6

a) Sosyal Ağ Analizinde Kullanılan Temel Terimler *9*

b) Veri Toplama *11*

c) Veriyi Düzenleme *12*

d) Veriyi Görselleştirme *15*

2. Verinin Analizi 26

Analizde Kullanılan Terimler *26*

C. KAYNAKLAR 37

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE ETKİLİ OLAN SAHÂBÎ RİVAYET AĞLARI

A. HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA KÛFE 43

1. Siyasî Yapı 43

2. Demografik Yapı 48

3. İlmî Durum 49

B. KÛFE'DEKİ HADİS RİVAYETİNE KAYNAKLIK EDEN SAHÂBÎLER 55

1. Abdullah b. Mes'ûd 56

2. Ali b. Ebî Tâlib 64

3. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî 70
4. Sahâbîlerin Birbirleriyle İlişkileri 77
a) Hz. Ömer’in Kûfe’deki Sahâbîlerle İlişkisi *78*
b) İbn Mes‘ûd-Hz. Ali İlişkisi *80*
c) İbn Mes‘ûd- Ebû Mûsâ İlişkisi *81*
d) Ebû Mûsâ-Hz. Ali İlişkisi *82*
5. Hadis Nakli Konusundaki Tercihleri 82
a) Hadis Rivayetinden Kaçınma *84*
b) Bir Hadiseye Binaen Hadis Rivayeti *85*
c) Yöneltilen Bir Soruya Cevaben Hadis Rivayeti *86*
d) Bir Hadisi Teyit Etme Talebine Cevaben Hadis Rivayeti *88*
Değerlendirme *89*

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÂBÎLERİN ETRAFINDA OLUŞAN RİVAYET AĞLARI

A. ABDULLAH B. MES‘ÛD’UN RİVAYET AĞI 91
1. Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre İbn Mes‘ûd’un Ashâbı 93
2. Sosyal Ağ Analizine Göre İbn Mes‘ûd’un Ashâbı 100
a) Alkame b. Kays *107*
b) Abîde es-Selmânî *116*
c) Esved b. Yezîd *123*
d) Mesrûk b. el-Ecda’ *131*
e) Şakîk b. Seleme *143*
f) Ebu’l-Ahves Avf b. Mâlik *156*
g) Hâris b. Süveyd el-A‘ver *163*
h) Şüreyh b. el-Hâris *171*
Değerlendirme 180
B. ALİ B. EBÎ TÂLİB’İN RİVAYET AĞI 185
1. Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre Hz. Ali’nin Ashâbı 186
2. Sosyal Ağ Analizine Göre Hz. Ali’nin Ashâbı 194
a) Hâris b. Abdillah el-A‘ver *200*
b) Âsım b. Damra *209*
c) Abdurrahman b. Ebî Leylâ *215*
d) Ebû Abdirrahman es-Sülemî *225*

e) Abduhayr b. Yezîd *231*
f) Muhammed b. Hanefiyye *237*
Değerlendirme 243
C. EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ'NİN RİVAYET AĞI 247
1. Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre Ebû Mûsâ'nın Ashâbı 248
2. Sosyal Ağ Analizine Göre Ebû Mûsâ'nın Ashâbı 253
a) Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî *260*
b) Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî *269*
Değerlendirme 273
ORTAK AĞ HAKKINDA DEĞERLENDİRME 274

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÂBİÛNDAN RİVAYETLERİYLE TANINAN RÂVÎLERİN RİVAYET AĞLARI

A. YARI SİSTEMLİ RİVAYETİ BENİMSEYENLER 284
1. Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin Rivayet Ağı 284
a) İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü *286*
b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler *288*
c) İlim Meclisi *294*
2. İbrâhim en-Nehaî'nin Rivayet Ağı 295
a) İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü *297*
b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler *299*
c) İlim Meclisi *304*
3. Hakem b. Uteybe'nin Rivayet Ağı 306
a) İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü *307*
b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler *309*
c) İlim Meclisi *314*
B. SİSTEMLİ RİVAYETİ BENİMSEYENLER 316
1. Ebû İshâk es-Sebîî'nin Rivayet Ağı 316
a) İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü *317*
b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler *319*
c) İlim Meclisi *325*
2. Süleyman b. Mihrân el-A'meş'in Rivayet Ağı 326
a) İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü *328*
b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler *330*

c) İlim Meclisi *337*
DEĞERLENDİRME 337

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE HADİS RİVAYETİNDE ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR

A. SİSTEMLİ HADİS RİVAYETİNE DOĞRU 348
1. Birinci Asırda Kûfe'deki Meclislerin Rivayetlerin İntikalindeki Rolü 348
2. Tek Bir Hocanın Hadislerine Rağbet Edilmesi 350
3. Hocaların ve Talebelerinin Şehir Dağılımında Görülen Farklılık 354
B. HADİS-FETVÂ AYRIMININ NET OLMAMASI 361
C. MÜBHEM VE MEÇHUL RÂVİLER 362
D. İRSÂL VE TEDLÎS OLGUSU 372
E. KÛFE'NİN DEMOGRAFİK YAPISININ HADİS NAKLİNE ETKİSİ 376
F. KÛFE'NİN RİVAYET BAKIMINDAN DİĞER ŞEHİRLERLE İLİŞKİSİ 383
G. HADİS UYDURMA FAALİYETİNİN KÛFE İLE İLİŞKİLENDİRİLMESİ 386

SONUÇ 392

KAYNAKLAR 398

EKLER 413

EK-1: CEVÂMİÜ'L-KELÎM VE HÂDİMÜ'L-HAREMEYN VERİ KARŞILAŞTIRMASI 413
EK-2: TEKRARSIZ VE MERFÛ RİVAYET SAYISINA GÖRE İBN MES'ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ'DAN HADİS NAKLEDENLER 414
EK-3: MÜKERRER RİVAYET SAYISINA GÖRE İBN MES'ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ'DAN HADİS NAKLEDENLER 420

KISALTMALAR

b. : ibn

bkz : bakınız

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

h. : hicri

Hz. : Hazreti

ö. : ölüm tarihi

s. : sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

t.y. : tarih yok

thk. : tahkik eden

vb. : ve benzeri

y.y. : yayın yeri yok

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: İbn Mes‘ûd rivayet ağının filtresiz hali 21
Grafik 2: İbn Mes‘ûd ağından Alkame b. Kays’ın “ego network” ile filtrelenmiş hali 21
Grafik 3: İbn Mes‘ûd rivayet ağının düğümlerin dereceleri esas alınarak appearance sekmesinde düzenlenmiş hali 22
Grafik 4: İbn Mes‘ûd rivayet ağının düzen sekmesinde Force Atlas algoritmasına göre düzenlenmiş hali 23
Grafik 5: İbn Mes‘ûd rivayet ağının düzen sekmesinde Fruchterman Reingold algoritmasına göre düzenlenmiş hali 24
Grafik 6: İbn Mes‘ûd rivayet ağında İbrâhîm en-Nehaî’nin ve Ş a‘bî’nin konumu 31
Grafik 7: İbrâhîm en-Nehaî’nin ve Ş a‘bî’nin İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ ortak ağındaki konumları 33
Grafik 8: İbn Mes‘ûd’un Hadis Aldığı İsimler ve Rivayet Sayıları 60
Grafik 9: İbn Mes‘ûd’un Hadis Aldığı İsimlerin Şehirlere Göre Dağılımı 61
Grafik 10: İbn Mes‘ûd’dan Hadis Nakleden İsimler ve Rivayet Sayıları 62
Grafik 11: İbn Mes‘ûd’tan 30’dan fazla rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 63
Grafik 12: Hz. Ali’nin Hadis Aldığı İsimlerin Rivayet Sayıları ve Vefat Tarihleri ... 66
Grafik 13: Hz. Ali’nin Hadis Aldığı İsimlerin Şehirlere Göre Dağılımı 66
Grafik 14: Hz. Ali’den (35’in üzerinde) Rivayet Nakleden İsimlerin Rivayet Sayıları ve Vefat Tarihleri 68
Grafik 15: Hz. Ali’den (35’in üzerinde) Rivayet Nakledenlerin Rivayet Sayıları ve Şehirlere Göre Dağılımı 69
Grafik 16: Ebû Mûsâ’nın Hadis Aldığı İsimlerin Şehirlerle İrtibatı ve Rivayet Sayıları 72
Grafik 17: Ebû Mûsâ’dan Hadis Nakleden İsimlerin Rivayet Sayıları ve Şehirlere Göre Dağılımı 76
Grafik 18: İbn Mes‘ûd’un rivayet ağı 105
Grafik 19: Alkame’nin rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde) 108
Grafik 20: Alkame’nin rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 114

Grafik 21: Alkame'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi 115
Grafik 22: Abîde es-Selmânî'nin rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)..... 117
Grafik 23: Abîde'nin rivayet aldığı isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 121
Grafik 24: Abîde'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 122
Grafik 25: Esved b. Yezîd'in rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)..... 124
Grafik 26: Esved b. Yezîd'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi 127
Grafik 27: Esved b. Yezîd'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 129
Grafik 28: Esved b. Yezîd'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 130
Grafik 29: Mesrûk'un rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)..... 134
Grafik 30: Mesrûk'un rivayet aldığı isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 139
Grafik 31: Mesrûk'tan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 140
Grafik 32: Mesrûk'un öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi..... 141
Grafik 33: Şakîk b. Seleme'nin rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)..... 146
Grafik 34: Şakîk'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 152
Grafik 35: Şakîk'ten rivayet nakleden isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 154
Grafik 36: Şakîk'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi..... 156
Grafik 37: Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik'in rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)..... 157
Grafik 38: Ebu'l-Ahves'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayilari ve şehirlere göre dağilimi..... 161

GRAFİK 39: EBU'L-AHVES'TEN RİVAYET NAKLEDEN İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI 162
GRAFİK 40: EBU'L-AHVES'İN ÖĞRENCİLERİNİN VEFAT TARİHLERİNE GÖRE TAKSİMİ 163
GRAFİK 41: HÂRİS B. SÜVEYD'İN RİVAYET AĞI (HZ. ALİ, İBN MES'ÛD VE EBÛ MÛSÂ RİVAYETLERİ ÖZELİNDE)..... 165
GRAFİK 42: HÂRİS B. SÜVEYD'İN RİVAYET ALDIĞI İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI 168
GRAFİK 43: HÂRİS B. SÜVEYD'DEN RİVAYET NAKLEDEN İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI..... 170
GRAFİK 44: HÂRİS B. SÜVEYD'İN ÖĞRENCİLERİNİN VEFAT TARİHLERİNE GÖRE TAKSİMİ..... 170
GRAFİK 45: ŞÜREYH B. HÂRİS'İN RİVAYET AĞI (HZ. ALİ, İBN MES'ÛD VE EBÛ MÛSÂ RİVAYETLERİ ÖZELİNDE)..... 173
GRAFİK 46: ŞÜREYH'İN RİVAYET ALDIĞI İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI..... 176
GRAFİK 47: ŞÜREYH'TEN RİVAYET NAKLEDEN İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI..... 177
GRAFİK 48: ŞÜREYH'İN ÖĞRENCİLERİNİN VEFAT TARİHLERİNE GÖRE TAKSİMİ..... 178
GRAFİK 49: İBN MES 'ÛD AĞINDA VE ORTAK AĞDA SEKİZ RÂVİNİN İÇ VE DIŞ DERECELERİ 182
GRAFİK 50: HZ. ALİ'DEN RİVAYET NAKLEDENLERİN RİVAYET AĞI 195
GRAFİK 51: HÂRİS EL-A'VER'İN RİVAYET AĞI (İBN MES'ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ RİVAYETLERİ ÖZELİNDE)..... 203
GRAFİK 52: HÂRİS'İN RİVAYET ALDIĞI İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI..... 206
GRAFİK 53: HÂRİS EL-A'VER'DEN HADİS NAKLEDEN İSİMLER VE RİVAYET SAYILARI 206
GRAFİK 54: HÂRİS'TEN RİVAYET NAKLEDEN İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI..... 208
GRAFİK 55: HÂRİS EL-A'VER'İN ÖĞRENCİLERİNİN VEFAT TARİHLERİNE GÖRE TAKSİMİ 209
GRAFİK 56: ÂSIM B. DAMRA'NIN RİVAYET AĞI (İBN MES'ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ RİVAYETLERİ ÖZELİNDE)..... 210
GRAFİK 57: ÂSIM B. DAMRA'NIN RİVAYET ALDIĞI İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI 214
GRAFİK 58: ÂSIM B. DAMRA'DAN RİVAYET NAKLEDEN İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI..... 215
GRAFİK 59: ÂSIM B. DAMRA'NIN ÖĞRENCİLERİNİN VEFAT TARİHLERİNE GÖRE TAKSİMİ 215

Grafik 60: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde) 216
Grafik 61: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 221
Grafik 62: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 223
Grafik 63: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 224
Grafik 64: Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde) 225
Grafik 65: Ebû Abdirrahman'ın rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 229
Grafik 66: Ebû Abdirrahman'dan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 230
Grafik 67: Ebû Abdirrahman'ın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 231
Grafik 68: Abduhayr b. Yezîd'in rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde) 232
Grafik 69: Abduhayr b. Yezîd'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 234
Grafik 70: Abduhayr b. Yezîd'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı 236
Grafik 71: Muhammed b. Hanefiyye'nin rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde) 237
Grafik 72: Muhammed b. Hanefiyye'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 240
Grafik 73: Muhammed b. Hanefiyye'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 241
Grafik 74: Muhammed b. Hanefiyye'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 243
Grafik 75: Ebû Mûsâ'nın rivayet ağı 254
Grafik 76: Ebû Bürde'nin Rivayet Ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetleri Özelinde) 262
Grafik 77: Ebû Bürde'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 266

Grafik 78: Ebû Bürde'nin hadis naklettiği isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 267
Grafik 79: Ebû Bürde'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 269
Grafik 80: Ebû Bekir'in rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde) 269
Grafik 81: Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 272
Grafik 82: Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'dan hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 272
Grafik 83: Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 273
Grafik 84: Üç sahâbînin rivayet ağları arasındaki etkileşim 276
Grafik 85: Şa'bî'nin ortak ağdaki rivayet ağı 286
Grafik 86: Şa'bî'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 289
Grafik 87: Şa'bî'nin hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi 291
Grafik 88: Şa'bî'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 292
Grafik 89: Şa'bî'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 293
Grafik 90: İbrâhim en-Nehaî'nin ortak ağdaki rivayet ağı 297
Grafik 91: İbrâhim en-Nehaî'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 300
Grafik 92: İbrâhim en-Nehaî'nin hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi 301
Grafik 93: İbrâhim en-Nehaî'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 302
Grafik 94: İbrâhim en-Nehaî'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 303
Grafik 95: Hakem b. Uteybe'nin ortak ağdaki rivayet ağı 307
Grafik 96: Hakem b. Uteybe'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 309
Grafik 97: Hakem b. Uteybe'nin hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi 311
Grafik 98: Hakem b. Uteybe'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 312
Grafik 99: Hakem b. Uteybe'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 314
Grafik 100: Ebû İshâk es-Sebîî'nin ortak ağdaki rivayet ağı 317

Grafik 101: Ebû İshâk'ın hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 320
Grafik 102: Ebû İshâk'ın hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi 322
Grafik 103: Ebû İshâk'tan hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 323
Grafik 104: Ebû İshâk'ın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 325
Grafik 105: A'meş'in ortak ağdaki rivayet ağı 328
Grafik 106: A'meş'in hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 331
Grafik 107: A'meş'in hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi 333
Grafik 108: A'meş'ten hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler 334
Grafik 109: A'meş'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi 336
Grafik 110: Üç sahâbîden rivayet nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler 354
Grafik 111: İbn Mes'ûd'un ashâbından hadis nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler 356
Grafik 112: Hz. Ali'nin ashâbından hadis nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler 357
Grafik 113: Ebû Mûsâ'nın ashâbından hadis nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler 358
Grafik 114: Hicrî birinci asrın ikinci yarısında etkili olan isimlerin şehirlerle irtibatı 359
Grafik 115: Birinci asrın ikinci yarısında etkili olan isimlerin öğrencilerinin şehirlerle irtibatı 360
Grafik 116: "Bir ravi" olarak isimlendirilen meçhul ve mübhem râvilerin İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağındaki konumu 371
Grafik 117: Hz. Ali'nin ashâbından (Hâris e-A'ver, Abduhayr, Âsım b. Damra, Ebû Abdirrahman, İbn Ebî Leylâ, İbnü'l-Hanefiyye) hadis nakledenlerin kabile mensubiyeti. 378
Grafik 118: Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ashâbından (Ebû Bürde, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Hittân b. Abdillah) hadis nakledenlerin kabile mensubiyeti. 379
Grafik 119: İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Ebû İshâk ve A'meş'in hocalarının kabileleri 380

GRAFİK 120: İBRÂHİM EN-NEHAÎ, ŞA'BÎ, EBÛ İSHÂK VE A'MEŞ'İN ÖĞRENCİLERİNİN KABİLELERİ 381

TABLO LİSTESİ

TABLO 1: İSNADDA YER ALAN VERİLERİN EXCEL FORMATINA AKTARIMI 13

TABLO 2: SOSYAL AĞ ANALİZİ VE GÖRSELLEŞTİRME AMAÇLI GELİŞTİRİLEN ARAÇLARIN ÖZELLİKLERİ VE KULLANIM ALANLARI 17

TABLO 3:ŞA'BÎ'NİN VE İBRÂHİM EN-NEHAÎ'NİN İBN MES'ÛD AĞINDAKİ MERKEZİYET ÖLÇÜMLERİ 32

TABLO 4: İBRÂHİM EN-NEHAÎ'NİN VE ŞA'BÎ'NİN İBN MES'ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ ORTAK AĞINDAKİ ROLLERİNE DAİR MERKEZİYET ÖLÇÜMLERİ 34

TABLO 5: HİCRÎ BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE MEYDANA GELEN SİYASİ OLAYLARIN KISA BİR KRONOLOJİSİ 48

TABLO 6: HZ. ALİ'DEN (35'İN ÜZERİNDE) RİVAYET NAKLEDENLERİN ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI 69

TABLO 7: EBÛ MÛSÂ'NIN HADİS ALDIĞI İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI 72

TABLO 8: EBÛ MÛSÂ'DAN HADİS NAKLEDEN İSİMLERİN RİVAYET SAYILARI VE ŞEHİRLERE GÖRE DAĞILIMI 75

TABLO 9: RİVAYET SAYILARINA GÖRE İBN MES'ÛD'DAN KIRKTAN FAZLA RİVAYET NAKLEDEN RÂVİLER VE RİVAYET SAYILARI 96

TABLO 10: RİCÂL VE TARİH KAYNAKLARINDA İBN MES'ÛD'UN ASHÂBI OLARAK NİTELENEN İSİMLER 98

TABLO 11: İBN MES'ÛD'UN RİVAYET AĞINDAKİ ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR TABLOSU (DÜĞÜMLERİN DERECELERİ ESAS ALINMIŞTIR.) 106

TABLO 12: ORTAK AĞDA ALKAME'NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 108

TABLO 13: YALNIZ İBN MES'ÛD'UN HALKASINDA ALKAME'NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 108

TABLO 14: ORTAK AĞDA ABÎDE'NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 117

TABLO 15: YALNIZ İBN MES'ÛD'UN HALKASINDA ABÎDE'NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 117

TABLO 16: İBN MES'ÛD VE HZ. ALİ HALKASINDA ESVED'İN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR .. 124

TABLO 17: YALNIZ İBN MES'ÛD'UN HALKASINDA ESVED'İN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR . 124

TABLO 18: ORTAK AĞDA MESRÛK'UN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 134

TABLO 19: YALNIZ İBN MES'ÛD'UN HALKASINDA MESRÛK'UN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 134

TABLO 20: ORTAK AĞDA ŞAKÎK'İN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 146

Tablo 21: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Şakîk’in rolüne dair hesaplamalar .. 146
Tablo 22: Ortak ağda Ebu’l-Ahves’in rolüne dair hesaplamalar 157
Tablo 23: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Ebu’l-Ahves’in rolüne dair hesaplamalar 157
Tablo 24: Ortak ağda Hâris’in rolüne dair hesaplamalar 165
Tablo 25: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Hâris’in rolüne dair hesaplamalar .. 165
Tablo 26: Ortak ağda Şüreyh’in rolüne dair hesaplamalar 173
Tablo 27: Yalnız İbn Mes‘ûd’un rivayet ağında Hâris’in rolüne dair hesaplamalar 173
Tablo 28: Hz. Ali’nin ashâbından olmakla nitelenen isimler 191
Tablo 29: Hz. Ali’den 35’in üzerinde rivayet nakleden isimler 193
Tablo 30: Hz. Ali’nin rivayet ağındaki konumuna dair hesaplamalar tablosu 196
Tablo 31: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Hâris el-A‘ver’in rolüne dair hesaplamalar 204
Tablo 32: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Âsım b. Damra’nın rolüne dair hesaplamalar 211
Tablo 33: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın rolüne dair hesaplamalar 217
Tablo 34: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Ebû Abdirrahman es-Sülemî’nin rolüne dair hesaplamalar 226
Tablo 35: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Abduhayr b. Yezîd’in rolüne dair hesaplamalar 232
Tablo 36: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Muhammed b. Hanefiyye’nin rolüne dair hesaplamalar 238
Tablo 37: Hz. Ali’nin öğrencilerinin Hz. Ali’nin ağındaki ve ortak ağdaki merkeziyet değerleri 246
Tablo 38: Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’den 15 ve üzerinde rivayet nakleden isimler (Hâdimü’l-Haremeyn programının verilerine göre) 252
Tablo 39: Biyografi kaynaklarına göre Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’nin ashâbı addedilen isimlerSosyal Ağ Analizine Göre Ebû Mûsâ’nın Ashâbı 252
Tablo 40: Ebû Mûsâ’nın rivayet ağındaki rolüne dair hesaplamalar tablosu (Düğümlerin dereceleri esas alınmıştır.) 255
Tablo 41: Ebû Mûsâ’dan hadis nakledenlerin derece verilerine göre sıralanışı .. 258

TABLO 42: İBN MES‘ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ’NIN RİVAYET AĞINDA EBÛ BÜRDE’NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 262
TABLO 43:İBN MES‘ÛD, HZ. ALİ VE EBÛ MÛSÂ’NIN RİVAYET AĞINDA EBÛ BÜRDE’NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 270
TABLO 44: ORTAK AĞDAKİ DÜĞÜMLERİN ARASINDALIK DEĞERLERİ (ARASINDALIK DEĞERİ 1444 VE DAHA BÜYÜK OLANLAR ESAS ALINMIŞTIR.) 283
TABLO 45: ORTAK AĞDA ŞA‘BÎ’NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 287
TABLO 46: ORTAK AĞDA İBRÂHİM EN-NEHAÎ’NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 298
TABLO 47: ORTAK AĞDA HAKEM B. UTEYBE’NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 308
TABLO 48: ORTAK AĞDA EBÛ İSHÂK ES-SEBÎÎ’NİN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 318
TABLO 49: ORTAK AĞDA A‘MEŞ’İN ROLÜNE DAİR HESAPLAMALAR 329
TABLO 50: TÂBİÛNDAN RİVAYETLERİYLE TANINAN İSİMLERİN MERKEZİYET METRİKLERİ 338
TABLO 51: TÂBİÛNDAN RİVAYETLERİYLE TANINAN İSİMLERİN MERKEZİYET DEĞERLERİNE GÖRE AĞDAKİ ROLLERİ 339
TABLO 52: TÂBİÛNDAN RİVAYETLERİYLE TANINAN BEŞ İSMİN İLİM ALMA TARİHLERİ VE HOCALARININ VEFAT TARİHLERİ 341
TABLO 53: TÂBİÛNDAN RİVAYETLERİYLE TANINAN BEŞ İSMİN İLİM NAKLETMEDE AKTİF OLDUKLARI DÖNEMLER VE YAŞLARI VE ÖĞRENCİLERİNİN VEFAT TARİHLERİ 342
TABLO 54: AĞIRLIKLI DERECELERİNE GÖRE ORTAK AĞDAKİ DÜĞÜMLER (AĞIRLIKLI DERECESİ 50’DEN YÜKSEK OLANLAR ESAS ALINMIŞTIR.) 346
TABLO 55: HÂDİMU’L HAREMEYN PROGRAMINA GÖRE HZ. ALİ’DEN RİVAYET NAKLEDEN MÜPHEM, MEÇHUL VE MESTUR RÂVİLER VE RİVAYET SAYILARI 365
TABLO 56: HÂDİMU’L HAREMEYN PROGRAMINA GÖRE İBN MES‘ÛD’DAN RİVAYET NAKLEDEN MÜPHEM, MEÇHUL VE MESTUR RÂVİLER VE RİVAYET SAYILARI 367
TABLO 57: HÂDİMU’L HAREMEYN PROGRAMINA GÖRE EBÛ MÛSÂ’DAN RİVAYET NAKLEDEN MÜPHEM, MEÇHUL VE MESTUR RÂVİLER VE RİVAYET SAYILARI 369
TABLO 58: KÛFE’DE BİRİNCİ ASIRDA İRSÂL YOLUYLA HADİS NAKLEDEN RÂVİLER 375
TABLO 59:İBN MES‘ÛD’UN ASHÂBINDAN (ALKAME, ESVED, ABÎDE, MESRÛK, HÂRİS, EBU’L AHVES, ŞAKÎK, ŞÜREYH) HADİS NAKLEDENLERİN KABİLE MENSUBİYETİ 377

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 1: Hazırlanan veri dosyasının "Data Laboratory" sekmesindeki "Import Spreadsheet" kısmından Gephi'ye yüklenmesi 18
Görsel 2: Verinin yüklenmesi esnasında grafik tipinin belirlenmesi ve müstakil yahut birleşik bir çalışma yapılacağının seçilmesi 18
Görsel 3: Gephi'ye yüklenen verinin düzenlenmemiş hali 19
Görsel 4: Gephi'deki Data Laboratory sekmesinin sunduğu imkânlar 25
Görsel 5: Gephi'deki preview/ön izleme sekmesi ve özellikleri 26

GİRİŞ

A.Konu

Sahâbîler, Hz. Peygamber'den aldıkları nebevî ilmi, yaşadıkları coğrafyalara taşımış ve bu ilmi yaşayarak öğretmişlerdir. Sahip oldukları bu ilmi yayma noktasında kendi şahsî tercihleri ve içinde bulundukları ortam etkili olmuştur. Bazı sahâbîlerin etrafında ilim talep eden belirli bir öğrenci kitlesi oluşurken, bazılarının ise ilmi, oğulları veya başka sebeplerle ilişkide oldukları kimseler yoluyla nakledilmiştir. Sahâbe neslinden tâbiûna ve sonrakilere bu ilim, rivayetler aracılığıyla taşınmıştır. İlk dönemde rivayetlerin nakledilme sürecinde, bazen ilim meclisleri etkili olsa da çoğunlukla günlük hayatın akışı içinde meydana gelen olaylar aracılığıyla rivayetler intikal etmiştir. Birinci asırda rivayet faaliyetine kimlerin ve nasıl dahil olduğunu tespit etmenin yolu, rivayet ağlarını incelemekten geçmektedir. Özellikle rivayetlerin nakliyle günlük hayatın iç içe geçtiği birinci asırda hadislerin intikalinin keyfiyeti ve ilim meclislerinin bu intikale nasıl ve ne zaman dahil olduğu calibi dikkat bir konudur. Tezde, birinci asırda hadis rivayet ağlarının gelişimi ve süreciyle birlikte, hadis rivayetinin sistematikleşmesinin de niteliklerinin örnekler üzerinden aydınlatılması hedeflenmiştir.

Rivayet ağlarını incelerken daha nitelikli bir analiz yapabilmek için konuyu sınırlandırmak gerekmektedir. Zaman bakımından bir kısıtlamaya gidilebileceği gibi mekân üzerinden de bir sınırlandırma yapmak mümkündür. Tezde hem zaman hem de mekân bakımından kısıtlama tercih edilmiştir. Böylece konu, birinci asırda Kûfe'de hadis rivayet ağları olarak belirlenmiştir. Tez, zaman bakımından birinci asırla sınırlandırılmış olmakla birlikte, birinci asırda doğup bu dönemde rivayet alma ve nakletme sürecine katılan kimseler, ikinci asırda da faaliyetlerine devam etmiş ve daha sonraki yıllarda vefat etmiş olsalar dahi araştırmaya dahil edilmiştir.

Mekân olarak Kûfe'nin, zaman olarak ise birinci asrın tercih edilmesinin birkaç sebebi vardır. Rivayetlerin sistematik rivayet öncesi intikal sürecini takip edebilmek amacıyla birinci asır tercih edilmiştir. Hicrî birinci asır, hadislerin ekseriyetle sözlü olarak nakledildiği, yazılı rivayetin henüz sistematik hale gelmediği bir dönemdir. Bu yüzden rivayet ağlarının işleyişi, bilginin nasıl nakledildiğini anlamak için kritiktir. Ayrıca, Kûfe, Hz. Ömer döneminde kurulmuş ve kısa sürede İslâm dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Burada İbn Mes'ûd ve Hz. Ali gibi büyük sahâbîler bulunmuş ve onların ilmî mirası, sonraki nesiller tarafından nakledilmiştir. Bunun yanında, siyasi ve mezhebî çekişmelerin yoğun olduğu Kûfe'de rivayetlerin nasıl şekillendiği ve farklı grupların rivayetlerin naklinde nasıl bir rol

oynadığı da merak konusudur. Rivayet ağlarının yapısal analizini içeren yeni çalışmalar, hadis ilminin erken dönem gelişimini daha iyi anlamaya katkı sağlayacaktır. Tüm bu nedenlerle, birinci asır Kûfe hadis rivayet ağlarını analiz etmek, hem hadis ilminin erken dönem gelişimini hem de bilginin sosyal yapı içindeki dolaşımını anlamak için kritik bir araştırma alanıdır. Sahâbîlerin hadis ilmine katkıları ve rivayetleri müstakil çalışmalarda incelenmiş olsa da rivayetlerin intikal sürecini ortaya koymaya yönelik çalışmalar oldukça kısıtlıdır. Birinci asırdaki rivayet ağlarına dair yapılan çalışmaların az olması ve bu az sayıdaki çalışmanın daha ziyade tasviri bir bakış açısıyla yazılmış olması da bu araştırmanın önemini artırmaktadır. Birinci asır Kûfe'sinde hadis rivayet ağlarının incelenmesi, zihinlerde İbn Mes'ûd ve ashâbıyla özdeşleşen Kûfe'deki diğer rivayet ağlarını görme ve bu rivayet ağları arasındaki etkileşimi, intikalde aktif rol oynayan yahut farklı râvi grupları arasında köprü görevi üstlenen râvileri tespit etme ve bir etkileşim yoksa bunun sebeplerine dair ihtimalleri değerlendirme imkânı verecektir.

Birinci asır Kûfe'sinde rivayetlerin sahâbîlerden tâbiûna nasıl intikal ettiği araştırmanın temel sorularındandır. Sahâbîlerin etrafında gelişen rivayet ağları arasında intikal ve râvilerin etkileşimi açısından bir farklılaşmanın olup olmadığı da araştırmada cevap aranan sorulardandır. Birinci asır Kûfe'sinde hadis rivayet ağlarının oluşumunu etkileyen faktörler, sahâbîlerden tâbiûna rivayetlerin hangi yöntemlerle nakledildiği ve bu süreçte ilim meclisleri ile bireysel ilişkiler arasındaki farklar tezde cevap aranan hususlardandır. Sahâbîlerin ilim aktarma biçimleri arasında yapısal bir farklılığın olup olmadığı, Kûfe'deki rivayet ağlarında hangi sahâbîlerin daha merkezi bir konumda yer aldığı ve sahâbîlerden rivayette bulunan tâbiûn arasında belirgin bir uzmanlaşma veya yönelim farkının bulunup bulunmadığı da incelenmesi gereken konular arasındadır. Bunun yanı sıra, Kûfe'deki râviler arasındaki sosyal, kültürel ve siyasi faktörlerin hadis nakline etkisi, sahâbîlerin rivayet halkalarındaki çeşitliliğin sonraki nesillerde hadislerin intikalinde nasıl bir farklılaşmaya yol açtığı tezin cevap aradığı sorulardandır. Ayrıca, Kûfe'deki tâbiûn arasında belirli sahâbîlerden daha fazla rivayet nakledenlerin bulunup bulunmadığı ve bu farklılığın nasıl açıklanabileceği de araştırmada ele alınmaktadır.

Kûfe'deki hadis rivayet ağlarını bir bütün olarak ele almak, araştırmanın sınırlarını aşacaktır. Çünkü Kûfe, kurulduğu ilk yıllardan itibaren pek çok sahâbîye ev sahipliği yapmış, bu da oldukça geniş ve karmaşık bir rivayet ağı oluşturmuştur. Dolayısıyla, Kûfe'de ikamet eden tüm sahâbîlerin rivayet ağlarını araştırmaya dahil etmek yerine, konunun sınırlandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda, çok sayıda rivayet ağını yüzeysel bir şekilde incelemek yerine,

naklettikleri rivayet sayısı ve ilmî birikimleriyle öne çıkan üç sahâbînin rivayet ağına odaklanmak daha isabetli bir yaklaşım olarak görülmüştür. Bu seçim, hem daha derinlemesine bir analiz yapmayı mümkün kılmakta hem de Kûfe'deki rivayet ortamı hakkında önemli çıkarımlarda bulunmaya katkı sağlamaktadır. Bu nedenle, rivayet açısından Kûfe'de en etkili üç sahâbînin ağlarını incelemek, araştırmanın amacına en uygun yöntem olarak değerlendirilmiştir.

Bu tezde, birinci asır Kûfe'sindeki hadis rivayet ağlarının işleyişi, dijital beşerî bilimlerin araştırma yöntemlerinden biri olan sosyal ağ analizi (Social Network Analysis, kısaca SNA) yöntemi kullanılarak ele alınacaktır. Tezde amaçlanan; Kûfe'de rivayet açısından en etkili üç sahâbînin hadis ağlarını tespit etmek, bu sahâbîlerden rivayette bulunan tâbiûn ve sonraki nesiller arasındaki ilişkileri incelemek ve Kûfe'de hadis rivayetinin şekillenme sürecine dair bir yorum imkânı elde etmektir. Bu kapsamda, rivayetlerin sıhhatini belirlemek ya da râvilerin cerh ve ta'dîlini yapmak yerine, birinci asır Kûfe'sinde hadis birikiminin hangi isimler aracılığıyla sonraki nesillere nakledildiği ve bu intikal sürecinde nasıl bir yapı oluştuğunu analiz etmek hedeflenmektedir. Sosyal ağ analizi, bir sonraki başlık olan yöntem kısmında daha geniş bir şekilde ele alınacaktır.

B.Yöntem

Tezde, öncelikle birinci asır Kûfe'sinde en etkili üç sahâbî tespit edilmiştir. Bu süreçte hem sahâbîlerin naklettikleri rivayet sayısı hem de Kûfe'nin ilmî ortamına dair nakledilen rivayetler dikkate alınmıştır. Rivayet sayısı ve ilmî etki bakımından önde gelen üç isim olan İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağları araştırmanın merkezine alınmıştır. Sonraki aşamada, bu sahâbîler ve öğrencilerinin biyografileri, hocalarıyla ve birbirleriyle etkileşimleri açısından detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Araştırmada, klasik kaynaklarla dijital programlar birlikte kullanılmıştır. Râvilerin biyografilerine dair tezin konusu ile ilgili bilgiler (yaşadığı yer, hocaları, talebeleri, bunlarla nerede ve nasıl görüştüğü, ilmini alma ve nakletme yöntemleri, herhangi bir ilim meclisiyle bağlantısının olup olmadığı vb.) iki farklı yöntemle elde edilmiştir. Birinci yöntem, ricâl ve tabakat kaynaklarının incelenmesidir. Bu kaynaklar, tezin ana sorusuna yönelik belirlenen alt sorular doğrultusunda eleştirel bir bakış açısıyla okunmuştur. İkinci yöntem ise râvinin naklettiği rivayetlerin doğrudan incelenmesidir. Bu noktada, Hâdimü'l-Haremeyn programı aracılığıyla râvinin hocaları esas alınarak tarama yapılmış; rivayetler, râvinin ilişkilerini ve ilim meclisleriyle bağlantısını tespit etmek amacıyla tarihi veriler olarak değerlendirilmiştir.

Sahâbîlerin biyografilerinin araştırılmasıyla eş zamanlı olarak, üç sahâbînin İbn Ebî Şeybe ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın *Musannef*'lerindeki rivayetleri Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden taranmıştır. Elde edilen rivayet verileri, sosyal ağ analizine uygun bir formata getirilerek Excel programına aktarılmıştır. Musannef türünün ilk örneklerinden olan bu iki eserin tercih edilme sebebi, yalnızca merfû rivayetleri değil, aynı zamanda birinci asrın rivayet anlayışını yansıtan mevkuf ve maktû rivayetleri de içermeleridir. Sadece merfû rivayetlerin esas alınmasının hoca-talebe ilişkisini tam olarak yansıtmayacağı düşünülmüştür. Böylece, her bir sahâbî için hem rivayet ağı oluşturulmuş hem de rivayetler üzerinden biyografik bilgiler elde edilmiştir.

Sahâbîlerin rivayetleri ve biyografilerinin ardından, onlardan rivayet nakleden birinci derece öğrencileri tespit edilmiştir. Bu tespit aşamasında, nakledilen rivayet sayısı, sosyal ağ analizi verileri ve biyografi kitaplarında hoca-talebe ilişkilerine dair nakledilen bilgiler dikkate alınmıştır. Ayrıca, el-Mektebetü'ş-Şâmile programına "sâhib", "ashâb", "meclis", "celese ilâ", "câlese-yücâlisü", "tâlib" gibi kelimeler girilerek her bir sahâbî için ayrı ayrı taramalar yapılmıştır.[1] Böylece sahâbîlerin öğrencileri ve bunlar arasındaki en yakın ilişkiler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu noktada, sahâbîlerden nakledilen rivayet sayısına ve sâhib olarak nitelendirilmelerine göre her bir sahâbî için iki farklı öğrenci tablosu oluşturulmuştur. Böylece, nakledilen rivayet sayısı ile ashâb olarak nitelendirilme arasında bir ilişki olup olmadığı incelenmiştir. Rivayetler esas alınarak hazırlanan tablolarda merfûluk şartı aranmamıştır. Bu sebeple, rivayet taramaları yalnızca merfû rivayetleri içeren Cevâmiu'l-Kelîm programı yerine mevkuf ve maktû rivayetleri de içeren Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılmıştır.[2]

Sonraki aşamada, sahâbîlerin rivayetlerini nakletmede aktif rol oynadığı tespit edilen şahısların rolleri (ilim meclisleriyle bağlantıları, rivayetlerin kitabetine bakışları, hoca-talebe ilişkileri ve bunların şehirlere göre dağılımı vb.) incelenmiştir. Bu analiz hem onların bizzat naklettikleri rivayetlerden hem de biyografi kitaplarından elde edilen verilerle gerçekleştirilmiştir. Önceki aşamalarda olduğu gibi, bu süreçte de rivayetler tek tek okunarak değerlendirilmiştir. Sahâbîlerin rivayet ağlarını tespit ederken, rivayetlerin yalnızca iki Musannef ile sınırlanmasına

[1] Râvilerin yakın ilişkide olduğu isimlerin tespitinde Ömer Faruk Maden ile Muhammed Enes Topgül tarafından kullanılan yöntemden istifade edilmiştir. Detaylar için bkz. Muhammed Enes Topgül - Ömer Faruk Maden, "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 37-68.

[2] Teze konu olan isimlerin rivayet sayıları tespit edilmeye çalışılmışsa da hâlihazırdaki programlar üzerinden iki râvi arasında nakledilen mutlak rivayet sayısına ulaşmanın ve bunu geniş bir kitle üzerinden yapmanın oldukça zor olduğunu belirtmek gerekir. Bu duruma binaen tezde verilen gerek tekrarlı gerek tekrarsız rivayet sayılarının muhtemel sayılar olarak düşünülmesi gerekir.

karşın, öğrencileriyle ilişkilerini belirlemede ilgili râvinin sahâbî hocasından naklettiği tüm rivayetler Hâdimü'l-Haremeyn programı aracılığıyla incelenmiş ve araştırma soruları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu süreçte her bir râvi için müstakil Excel ve Word dosyaları hazırlanmıştır. Râvinin hadis aldığı ve naklettiği isimler ve rivayet sayıları, bunların vefat tarihleri, kabile bilgileri, irtibatlı oldukları şehirler tablo halinde Excel dosyasına ve fişlenen bilgiler Word dosyasına kaydedilmiştir. Excel dosyasındaki veriler büyük ölçüde Hâdimü'l-Haremeyn ve Cevâmiü'l-Kelîm programlarının verileri esas alınarak hazırlanmıştır. Bu programların bilgi vermediği yahut yetersiz kaldığı durumlarda ricâl-tabakat literatürüne baş vurulmuştur. Word dosyasında fişlenen bilgiler ise bizzat rivayetlerin isnad ile metin kısımlarından ve ricâl-tabakat literatüründen elde edilmiştir. Her bir râvi için oluşturulan Excel dosyası, Gephi programı aracılığıyla işlenmiş ve incelenen râvinin hocaları, talebeleri, bunların rivayet sayıları, vefat tarihlerine göre tabakaları ve irtibatlı oldukları şehirler görselleştirilmiştir. Bu veriler doğrultusunda, râvilerin hoca ve öğrenci dağılımında görülen farklılıklar ya da benzerlikler, farklı şehirlerle olan irtibatları ve vefat tarihlerine göre rivayet bakımından aktif oldukları dönemler tespit edilmiştir.

Tezde, hicrî birinci asır rivayet ağları sahâbenin etrafında şekillenenler ve rivayetlerinin çoğu tâbiûndan olan ve hadis rivayetinde öne çıkan isimlerin rivayet ağları şeklinde ikiye ayrılarak incelenmiştir. Bu durumun temel sebebi, nesil değişimi ve rivayet yöntemlerindeki farklılaşmadır. Birinci asrın yaklaşık ilk yarısına tekabül eden dönemde, sahâbe neslinin hayatta olması sebebiyle rivayet ağlarında onların merkezî figür olarak öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca bu dönemde talebeler hocalarıyla uzun süre mülazemet ederek onlardan istifade etmiş ve hadisleri günlük hayatın akışı içinde öğrenme imkânı bulmuşlardır. Ancak yaklaşık olarak birinci asrın ikinci yarısına denk gelen dönemde sahâbîlerin vefatıyla birlikte ilmin muhafazası tâbiûn nesline intikal etmiş, bu süreçte rivayet halkaları belirginleşmiş ve ilmin aktarımı daha sistemli bir hâl almıştır. Hadislerin nakledilme yöntemleri de zamanla değişmiştir. İlk dönemde rivayetler, birebir ilişkiler çerçevesinde ve doğal akış içinde aktarılırken, ikinci dönemde ilim halkaları oluşmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra, hadislerin yazıya geçirilmesi yönünde ilk adımlar atılmış ve rivayetlerin intikali giderek daha bilinçli bir sürece dönüşmüştür. Bu değişim, hadis rivayet ağlarının yapısını ve işleyişini doğrudan etkilemiştir.

Tezde, sahâbîlerin etrafında gelişen rivayet ağlarında öğrencilerin sınıflandırılmasında ricâl literatüründeki klasik tabaka ayrımı kullanılmamıştır. Bunun temel nedeni, zaman esaslı ayrımda, tabakaların zaman açısından iç içe geçmiş olmaları ve her bir sahâbî için öğrencilerinin ilmî yetkinliklerine göre derecelerinin farklılık göstermesidir. Bu yüzden,

sahâbîlerden rivayet nakletme hususunda öne çıkan isimler için "birinci derece öğrencileri" yahut "önde gelen öğrenciler" ifadeleri tercih edilmiştir. Bu kullanım, ricâl literatüründeki bir hocanın öğrencilerini, kendi ilmî yetkinliklerine ve hocayla olan ilişkilerine göre tabakalara ayırma pratiğinden esinlenmiştir. Bu şekilde ilişki esaslı bir tabakalama, sosyal ağ analizi ile de daha uyumlu bir yaklaşım sunmaktadır. Bir hocanın birinci derece öğrencileri, ricâl literatüründe genellikle "ashâb" olarak isimlendirilebilmektedir. Ancak, bir sahâbînin rivayet ilişkisi bakımından yakın öğrencilerini tespite yönelik araştırmada, "ashâb" kelimesinin sadece rivayet ilişkilerini değil, aynı zamanda siyasi veya diğer ilişki türlerini de kapsayabilmesinden ötürü, tezde "ashâb" kelimesi tercih edilmemiştir. Ayrıca tezde, sosyal ağ analiziyle elde edilen merkeziyet metriklerinin analizinde kontrollü bir şekilde Chat-GPT yapay zeka algoritmasından yararlanılmıştır.

1.Sosyal Ağ Analizi

Dijital beşerî bilimler, İslami ilimler sahasında kaynakların dijitalleştirilmesi ve ulaşılabilirliğinin artması yoluyla ilmi faaliyetleri kolaylaştırmaktadır. Metin madenciliği ve ağ analizleri gibi dijital yöntemler, rivayet zincirlerinin yapısal özelliklerini tespit etmeye imkân tanımaktadır. Ayrıca dijital haritalama ve veri görselleştirme teknikleri, ilimle iştigal eden şahıs ve ekollerin coğrafi ve kronolojik dağılımını daha açık bir şekilde ortaya koyma noktasında büyük bir katkı sağlamaktadır.[3] Tezde, biyografi kaynakları ve rivayetlerden elde edilenlerin yanında son yıllarda sosyal bilimlerde önemli gelişmelere sebep olan sosyal ağ analizi (SNA) de kullanılmıştır. Sosyal ağ analizi (Social Network Analysis kısaca SNA), birbiriyle ilişkide olan karmaşık etkileşim yapılarını görselleştirme, anlama ve analiz etme imkânı sunmaktadır. Sosyal ağ analizi bir yöntem olarak oldukça geniş bir uygulama alanına sahiptir.[4] Hastalıkların nasıl bulaştığını tespit etmeye yönelik geliştirilen hasta temas ağları, araştırmacıların etkileşimini ortaya koymayı hedefleyen atıf ağları, tarihin belli bir döneminde yaşamış kimselerin iletişimde olduğu şahısları ve bunların ilişkilerini tespit etmeye yönelik sosyal ağlar bunlardan bazılarıdır. Sosyal ağ analizi ayrıca bilgi ağlarına uygulanarak bilginin yayıldığı

[3] Dijital beşerî bilimlerin İlahiyat alanında kullanımı ve sunduğu imkanlar için bkz. Tuba Nur Saraçoğlu, "Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslâmî İlimler", *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/2 (2022), 845-891; Rahile Kızılkaya Yılmaz - Elif Haksever, "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı", *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm* (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 349-364. Dijital beşerî bilimlerin tarihi seyri ve Türkiye araştırmalarına etkisi için bkz. Fatma Aladağ, "Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36 (2020), 773-796.

[4] Sosyal ağ analizinin sahip olduğu imkanlar ve tarihçesi için bkz. Linton C. Freeman, *The Development of Social Network Analysis A Study in The Sociology of Science* (Kanada: Empiricâl Press, 2004)1; Mehmet Gençer, "Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış", *Yıldız Social Science Review* 3/2 (2017), 19-34.

kaynağı ve hangi kanallar aracılığıyla yayıldığını, bilginin intikalinde rol oynayan isimlerin ne derece etkili olduklarını ve bunların birbirlerinden farklarını tespit etmeyi sağlar.

İslam medeniyetinin önemli bilgi kaynaklarından olan hadislerin nasıl ve kimler aracılığıyla intikal ettiğini gösteren isnadlar, sosyal ağ analizinin uygulanabileceği ve son derece büyük veri içeren kaynaklardır. İsnadlarda yer alan ve bilgiyi nakleden her bir râvi, rivayet ağındaki bir düğümle; aralarındaki rivayet ilişkisi ise bir bağlantıyla gösterilir. Böylece sosyal ağ analizi, bir rivayetin hangi râviler aracılığıyla intikal ettiğini analiz etme imkânı sunar. Bir rivayet için bu intikal sürecini takip etmek son derece kolayken yüzlerce rivayet üzerinden intikalin keyfiyetini ve süreçte etkili olan ana ve yan aktörleri tespit etmek büyük bir uğraş gerektirmektedir. Bu noktada sosyal ağ analizi söz konusu büyük veriyi nitelikli bir şekilde ve sayısal verilere dayanarak analiz etme imkânı sunmaktadır.

Sosyal ağ analizinin rivayet ağlarını incelemede kullanımı büyük avantajlar sunmanın yanında alanda öncü olmanın zorluklarını beraberinde getirmektedir. Sosyal ağ analizinin, yöntem olarak hadis rivayet ağlarını incelemede kullanılmasının getirdiği avantajlardan biri rivayet ilişkilerinin görselleştirilmesini sağlamasıdır. SNA, hadis rivayet ağlarını görselleştirme imkânı sunarak, hangi şahısların daha merkezi, etkili veya aracı olduğunu sayısal verilerle ortaya koymaktadır. Râviler arasındaki rivayet ilişkilerinin yoğunluğunu grafiksel olarak incelemek, ilmi aktarım yollarını somutlaştırmaktadır. Ayrıca sosyal ağ analizi, rivayet ağındaki düğümlerin ağdaki etkilerini belirleme hususunda kolaylık sunmaktadır. SNA, derece, yakınlık ve arasındalık gibi merkeziyet ölçümleri sayesinde rivayet ağındaki anahtar kişileri belirleme, bu şahısların ilmi otoritelerini veya aracılık rollerini nicel olarak değerlendirme imkânı vermektedir. Bu, bir rivayetin doğruluğunu ve güvenilirliğini değerlendirmede de önemli bir araçtır. Sosyal ağ analizinin diğer bir getirisi, objektif değerlendirme imkânı sunmasıdır. Rivayet ilişkilerini sayısal verilere istinaden analiz etme fırsatı verir. Böylece farklı râvilerin ağdaki rolü ve etkisi daha matematiksel bir temele oturtularak tespit edilmiş olur. Ayrıca SNA, birden fazla râvinin rivayet ağını yan yana inceleyerek, rivayetlerdeki odak değişikliklerini ve ağın yapısal farklılıklarını analiz etme konusunda büyük kolaylık sağlamaktadır. Örneğin, bu yöntem sayesinde Kûfe'de hicrî birinci asırda hadis rivayetinde etkili üç sahâbî olan İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağlarını düğüm sayısı, ağ yoğunlukları, etkili düğümler vs. açısından karşılaştırmayı, böylece söz konusu dönemde rivayetlerin intikalinde etkili olan râvileri ve bunların hangi açılardan etkili olduğunu tespit etme imkânı sunar.

Sosyal ağ analizinin isnadlar üzerinden rivayet ağlarına uygulanması birtakım zorlukları beraberinde getirmektedir. Bunların ilki, sosyal ağ analizinin hadis alanında yeni ve az

kullanılmış bir yöntem olmasıdır. Hadis ilmi bağlamında SNA, henüz yeterince yaygınlaşmış bir yöntem değildir. Karşılaşılabilecek güçlüklerden biri de veri toplama ve modelleme noktasındadır. Rivayet ağlarının oluşturulmasında isnad zincirlerinin yapısından kaynaklanan durumlar (irsâl, inkıtâ vb.) ağın tam olarak modellenmesini zorlaştırabilir. Ayrıca SNA'nın matematiksel kavramlarını, hadis alanının terimleriyle uyumlu hale getirmek çaba gerektirmektedir. "Arasındalık merkeziyeti/Betweenness centrality" gibi teknik terimlerin hadis ilmi bağlamında ne anlama geldiğini açıkça ifade etmek her iki literatüre ve ilgili terimlere vakıf olmayı gerektirmektedir. SNA'yı hadis rivayetlerinde kullanan çalışmaların sınırlı olması nedeniyle, metodolojik açıdan rehberlik alınabilecek kaynaklar oldukça azdır. Bu durum, araştırmacıyı bir yandan yaratıcı olmaya iterken, diğer yandan daha fazla belirsizlikle karşı karşıya bırakabilir. SNA, rakamlar ve grafiklerle zengin bir analiz sunar, ancak bu verilerin doğru yorumlanması hayati önem taşır. Örneğin, bir şahsın ağdaki merkeziyetinin, onun dini veya ilmi otoritesini tam olarak yansıtmadığı durumlar olabilir.

Sosyal ağ analizinin hadis rivayetlerini analiz etme noktasında sunduğu imkânlar dikkate alındığında bu yöntemin hadis alanında kullanımının alana büyük bir katkı sağlaması beklenmektedir. Ancak SNA ile yapılacak ağ analizlerinde elde edilen verilerin klasik yöntemlerle, terâcim ve tabakat literatürüyle desteklenmesi ve yorumlanması, dengeli bir yaklaşım geliştirilmesini sağlayacaktır. Son yıllarda rivayet ağlarının sosyal ağ analiziyle incelenmesine yönelik ilgi artmıştır.[5] Alandaki öncü çalışmalardan biri, Recep Şentürk tarafından 2005 yılında doktora tezi olarak sunulan *Narrative Social Structure: Anatomy of the Hadith Transmission Networks*'tür. Şentürk, 610-1505 yılları arasında yaşamış hadis hafızlarının hoca-talebe ilişkilerini, yatay ve dikey etkileşimlerini istatistiklere dayanarak analiz etmiştir. Sosyal ağ analizi kullanılmamış olsa da Şentürk'ün çalışması, rivayet ağlarını analize tabi tutma fikrini ortaya atması sebebiyle öncü olarak nitelenmeyi hak etmektedir.[6] Sosyal ağ analizini rivayet ağlarına uygulayanlardan biri Buhârî'nin *Sahîh*'indeki ağları analiz eden Muhammad Aurangzeb Ahmad'dır. Ahmad'e göre bu alanda çalışmak isteyenlerin karşılaştığı zorluklardan biri, analize konu olacak verilerin kitaplarda bulunması sebebiyle manuel veri girişinin gerekmesidir.[7] Ahmad'in çalışmasını *Sahîh-i Buhârî*'deki sahih rivayetleri tespit etmeye yönelik algoritma geliştiren ve râvi ilişkilerini sosyal ağ analiziyle inceleyen yayınlar

[5] Sema Tombul, "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği", *Eskiyeni* 44 (20 Eylül 2021), 461-474.
[6] Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505* (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004).
[7] *Muhammad Aurangzeb Ahmad, Towards the Analysis of Narrative Networks* (Minneapolis, USA: University of Minnesota, 2013).

izlemiştir.[8] Hadis rivayet ağlarını tespite ve analize yönelik çalışmalar *Sahîh-i Buhârî* ile sınırlı kalmamıştır. Malezya Hükümeti'nin desteğiyle Müslim'in *Sahîh*'indeki hadislerin tamamı kullanılarak rivayet ağlarında etkin rol oynayan râvileri tespite yönelik bir çalışma yapılmıştır.[9] Araştırmanın sonucunda ağlarda etkinliği en yüksek yedi isim tespit edilmiştir. Başka bir yayında ise *Sahîh-i Müslim*'deki râvi ilişkilerinde tespit edilen örüntüler analiz edilmiştir.[10] Bahsi geçen bu çalışmaların hemen tamamı bilgisayar ve yazılım alanlarında uzman kimselerce gerçekleştirilmiştir. Son yıllarda ilahiyat uzmanlık alanından araştırmacılar da sosyal ağ analizine yönelmiştir. İsnad sistemi, hadis ilminin yanında tefsir ve siyer gibi ilahiyat alanındaki pek çok ilim dalında kullanılmaktadır. Buna binaen sosyal ağ analizinin ilahiyat alanındaki uygulama imkânı da oldukça geniştir. Sosyal ağ analizi kullanılarak yapılan çalışmalardan biri Tuba Nur Saraçoğlu'na aittir. Doktora tezi olarak hazırladığı araştırmada Saraçoğlu, sosyal ağ analizini, tarihi bilgileri nakleden isnadlara uygulamıştır. Böylece İbn Sa'd'ın hocalarını ve daha dolaylı yoldan beslendiği kaynakları tespit etmiştir.[11] Rahile Kızılkaya Yılmaz da *Muvatta'* üzerine kaleme aldığı kitabında erken dönem alimlerinin irtibatını isnad diagramları üzerinden görselleştirmiştir.[12]

Buraya kadar zikredilen çalışmalardan hareketle isnad verilerinin yoğun bir şekilde kullanıldığı hadis alanında sosyal ağ analizinin pek kullanılmadığı görülmektedir. Bu tezde veriyi toplama, düzenleme, görselleştirme ve analiz kısımlarından oluşan sosyal ağ analizi tanıtılacak, bu yöntemde kullanılan görselleştirme ve analiz programlarından olan Gephi'nin kullanımı anlatılacak ve ağ analizi terimlerinden bazılarına alternatifler üretilecektir.

a)Sosyal Ağ Analizinde Kullanılan Temel Terimler

Sosyal ağ analizi (SNA) bağlamında, ağ, bireyler veya diğer öğeler arasındaki ilişkilerin bir bütün halinde organize olduğu bir yapıdır. Ağlar, birbiriyle ilişkide olan karmaşık etkileşim yapılarını görselleştirme, anlama ve analiz etme imkânı sunmaktadır. Sosyal ağ analizi bilgi

[8] Nursyahidah Alias vd., "Searching algorithm of authentic chain of narrators' in Shahih Bukhari book", 2016; Alamsyah vd., "The Network of Environment Hadith Narrators in Sahih Al-Bukhari: A Social Network Analysis", *Mutawatir*: *Jurnal Keilmuan Tafsir Hadith* 11/2 (2021), 307-330.

[9] Sumaira Saeed vd., "Social network analysis of Hadith narrators", *Journal of King Saud University-Computer and Information Sciences* 34/6 (2022), 3766-3774.

[10] Sekti Kartika Dini vd., "Social Network Analysis of Hadith Narrator (Case Study: Shahih Hadith of Imam Bukhari from Software Ensiklopedi Hadits Kitab 9 Imam)", *International Journal of Scientific & Enggineering Research* 8 (2017), 176-181.

[11] Tuba Nur Saraçoğlu, *Siyerde İsnâd (İbn Sa'd'ın Rivayet Ağları)* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023).

[12] Rahile Kızılkaya Yılmaz, *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020).

ağlarına uygulanarak bilginin yayıldığı kaynağı ve hangi kanallar aracılığıyla yayıldığını, bilginin intikalinde rol oynayan isimlerin ne derece etkili olduklarını ve bunların birbirlerinden farklarını tespit etmeyi sağlar. Bu bağlamda, bir ağda her bir düğüm, bir bireyi, grubu veya öğeyi, kenarlar ise bu öğeler arasındaki etkileşimleri, ilişkileri ya da bağımlılıkları gösterir. Ağlar, matematiksel ve görsel olarak incelenebilir ve sosyal, biyolojik veya teknolojik sistemlerdeki etkileşimleri anlamaya yardımcı olur.[13]

Ağdaki temel yapı taşlarından biri düğümlerdir (nodes). Düğüm yerine köşe veya verteks olarak da ifade edilebilirler. Ayrıca sosyal ağlarda düğüm yerine aktör kelimesi de kullanılabilir. Sosyal ağlardaki düğümler tezde hadis râvilerine tekabül etmektedir. Bu durumda her bir düğüm bir râviye karşılık gelmektedir.[14] Ağdaki diğer temel unsur ise bağlantılardır. İki düğüm arasındaki ilişkiyi ifade eden bağlantılar yerine kenar (edge) kelimesi de tercih edilebilir. Ayrıca iki düğüm arasındaki ilişkinin niteliğine göre ilişki (relation) ve sosyal bağ (social tie) olarak da kullanılabilir.[15] Ağlarda bağlantılar yönlü olabileceği gibi yönsüz de olabilir. Yönlü bağlantıların bir yönü vardır, yani bir düğümden diğerine bilgi, etkileşim veya kaynak akışı belirli bir yön izler. Yönlü bağlantılarda bir başlangıç bir de bitiş düğümü vardır. İsnadlar, sosyal medya platformlarındaki içerik paylaşım ağları ve ulaşım ağları yönlü bağlantılardan oluşmaktadır. Yönsüz ağlarda ise bağlantıların yönü yoktur, iki düğüm arasındaki ilişki çift yönlüdür ve eşit seviyededir. A düğümü B düğümüne bağlıysa, B de A'ya aynı şekilde bağlıdır. Etkileşimlerin yönsüz olduğu bağlamlarda kullanılır. Arkadaşlık ilişkileri, evlilik ağları, ortak projelerde çalışma yönsüzdür.[16] Bir râviden diğerine hadis nakli, bilgi akışının yönlü olduğu bir süreçtir. Örneğin, İbn Mes'ûd'dan Abîde es-Selmânî'ye rivayet aktarımı yönlüdür.

Derece: Bir düğüme doğrudan bağlı olan diğer düğümlerin sayısını ifade eder. Ağırlıksız derece (Unweighted Degree yahut Degree), bir düğüme gelen veya giden bağlantıların toplamını sayarken, ağırlıklı derece (Weighted Degree) bağlantıların sadece sayısını değil, aynı zamanda bu bağlantıların ağırlığını (örneğin, ilişkinin gücü veya sıklığı) da dikkate alır. Yönlü ağlarda derece, gelen bağlantılar için iç derece (in-degree), giden bağlantılar için ise dış derece (out-

[13] Stanley Wasserman - Katherine Faust, *Social Network Analysis: Methods and Applications* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 94. Graf, daha matematiksel bir tanımken, ağ terimi genellikle gerçek dünya sistemlerini modellemek için kullanılan, grafiksel yapıların uygulanmasıdır. Ancak, sosyal ağ analizi gibi bir bağlamda, graf ve ağ aynı yapıyı ifade edebilir ve çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanılır. Ayrıca bkz. Necmi Gürsakal - Adem Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı* (Bursa: Dora Yayınları, 2023), 1.

[14] Volkan Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş* (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016), 6; Wasserman - Faust, *Social Network Analysis*, 94, 95.

[15] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 7.

[16] Gençer, "Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış", 26; Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 7.

degree) olarak ayrılır. Bu metrikler, bir düğümün ağdaki etkinliğini, merkeziyetini veya popülerliğini ölçmek için kullanılır.[17] Örneğin, hadis râvilerinin kaç farklı râviye bilgi aktardığını veya onlardan rivayet aldığını analiz etmek için derece hesaplamaları kullanılabilir. Bir râvinin iç derecesi, kendisine rivayet eden râvilerin sayısını yahut hocalarını gösterirken dış derece, rivayetlerini naklettiği râvilerin sayısını, diğer bir ifadeyle öğrencilerini ifade eder.

b)Veri Toplama

Sosyal ağ analizinde veri toplama süreci, ağın düğümlerini (aktörleri) ve bağlantılarını (ilişkileri) tanımlayarak analiz için gerekli temel veriyi sağlamayı içerir. Bu süreçte öncelikle ağın kapsamı belirlenir ve analiz edilecek aktörler ile ilişkiler tanımlanır. Veri toplamak için yazılı metinler, dijital kaynaklar, mülakatlar veya anketler gibi farklı kaynaklardan faydalanılır. Toplanan verinin türü ve özellikleri belirlenerek, ilişkilerin yönlü mü yönsüz mü olacağına ve bağlantıların ağırlıklarının hesaba katılıp katılmayacağına karar verilir. Hadis ağlarında, râviler düğüm olarak, rivayet ilişkileri ise bağlantı olarak değerlendirilir. Bu süreçte, güvenilir ve tutarlı veriler elde etmek için kaynakların dikkatle seçilmesi ve verinin doğruluğunun kontrol edilmesi büyük önem taşır. Toplanan veriler, analiz edilebilir bir formata dönüştürülmek üzere bir sonraki aşamaya hazırlanır.

Sosyal ağ analizi yöntemini kullanan tezde, veri toplama aşamasında, birinci asırda Kûfe'deki rivayet ağlarını tespit etmek amacına yönelik olarak anaize tabi tutulacak isimlerin seçiminde sahâbîlerin temsil gücü naklettikleri rivayet sayısı üzerinden esas alınmıştır. Bu doğrultuda Kûfe'de yaşayan sahâbîler arasında en çok hadis nakleden isimler olan İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayetleri dikkate alınmıştır. Verilerin toplamanın diğer bir aşaması olan kaynakların belirlenmesinde, hoca talebe ilişkilerini tespit etme noktasında en çok malzemeyi barındıran ve birinci asrın rivayet anlayışını temsil eden eserlerin tercih edilmesi uygun görülmüştür. Bu noktada, merfû rivayetlerin yanında mevkuf ve maktû rivayetleri de barındırması sebebiyle Abdürrezzak es-San'ânî ve İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'leri tercih edilmiştir.

Veri toplama süreci, sosyal ağ analizi için hayati bir öneme sahiptir çünkü ağın düğümleri ve bağlantıları üzerinden yapılan analizlerin güvenilirliği ve geçerliliği, doğrudan doğru veriye dayanır. Ağ yapısının doğru temsil edilmesi, analiz sonuçlarının tutarlı olmasını sağlar. Eksik

[17] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 23; Gürsakal - Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*, 65; Hülya Ağcasulu, "Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (22 Ekim 2018), 1928.

veya yanlış veriler, ağdaki ilişkilerin ve aktörlerin yanlış değerlendirilmesine yol açarak merkeziyet, arabuluculuk veya bilgi akışı gibi kritik metriklerin yanlış hesaplanmasına neden olabilir. Ayrıca, veri toplama sürecinde kullanılan kaynakların güvenilirliği ve kapsamı, analiz edilen ağın doğruluğunu belirler. Örneğin, hadis rivayet ağında râvilerin tüm bağlantılarının ve bu bağlantıların yönü ile ağırlıklarının doğru şekilde belirlenmesi, analizlerin bilimsel değerini artırır. Veri eksikliği, ağdaki önemli aktörlerin ve ilişkilerin gözden kaçmasına yol açabileceği gibi, bağlamdan kopuk veriler de analizlerin amacına uygun sonuçlar üretmesini engeller. Dolayısıyla, doğru, eksiksiz ve bağlama uygun veri toplama süreci, sosyal ağ analizinde anlamlı ve geçerli sonuçlara ulaşmak için kritik bir adım olarak öne çıkar.

c)Veriyi Düzenleme

Veri düzenleme süreci, toplanan verilerin analiz edilebilir bir formata dönüştürülmesini içerir ve bu süreçte çeşitli adımlar izlenir. İlk olarak, verideki eksiklikler, tutarsızlıklar veya hatalar giderilir; aynı aktörün farklı isimlerle anılması gibi sorunlar düzeltilir ve ilgisiz veriler elenerek yalnızca anlamlı ve güvenilir ilişkiler analiz kapsamına alınır. Daha sonra, aktörler ve bağlantılar analiz için uygun formatta kodlanır; örneğin, râviler birer düğüm olarak, rivayetler ise birer bağlantı olarak temsil edilir. Bu düzenlemeyi takiben veri, sosyal ağ analizine uygun yapısal bir formata dönüştürülür; genellikle kenar yahut ilişki listesi (edge list) veya bitişiklik/komşuluk matrisi (adjacency matrix)[18] kullanılır.

İlişki listesi (edge list), bir sosyal ağın yapısını temsil etmek için kullanılan basit ve yaygın bir veri formatıdır. Bu format, ağdaki düğümler arasındaki ilişkileri (kenarları) tanımlamak için bir liste şeklinde düzenlenir. Her satır, iki düğümün birbirine bağlı olduğunu gösterir. Örneğin, düğümler birer kişi (ör. râvi) ve kenarlar aralarındaki ilişkiler (ör. rivayet bağlantıları) olabilir. Basit ve anlaşılır bir yapı sunması ve çoğu ağ analiz yazılımı (ör. Gephi, NetworkX, UCINET) tarafından kolayca okunabilir olması sebebiyle tezde kenar listesi tercih edilmiştir. Ancak bu yöntemin dezavantajı, büyük ölçekli ve yoğun ağlarda çok fazla yer kaplaması ve her bağlantıyı tek tek listelediği için, düğümlerin komşularını hızlıca görmenin daha zor olmasıdır.

İlişki listesi genellikle iki sütundan oluşur:

1. Kaynak Düğüm (Source): Bağlantının başladığı düğümü ifade eder.
2. Hedef Düğüm (Target): Bağlantının ulaştığı düğümü ifade eder.

[18] Komşuluk matrisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 9, 10.

Hadis râvileri arasındaki rivayet ilişkilerini ilişki listesi formatında temsil etmek, bu bağlantıları kolayca analiz etmeyi sağlar. Örneğin, "İbn Mes'ûd → Alkame" gibi bir bağlantı, rivayet zincirindeki bir aktarımı ifade edebilir ve bu liste ağ analizi için kullanılabilir. Açıklayıcı olması amacıyla, ilişki listesine dönüştürülen bir isnad ile bu isnadın ilişki listesine çevrilmiş hali aşağıda gösterilmiştir.

عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ **إِبْرَاهِيمَ بْنِ مُحَمَّدٍ**، عَنْ **عَمْرِو بْنِ أَبِي عَمْرٍو**، عَنْ **عُبَيْدِ اللهِ بْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ عُتْبَةَ**، عَنِ **ابْنِ مَسْعُودٍ** قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي الْمَغْرِبَ إِذَا أَفْطَرَ الْمُعَجِّلُ.

Kaynak	**Hedef**
Abdullah b. Mes'ûd	Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe
Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe	Amr b. Ebi Amr
Amr b. Ebi Amr	Ibrahim b. Muhammed
Ibrahim b. Muhammed	Abdurrezzak

Tablo 1: İsnadda yer alan verilerin excel formatına aktarımı

Râvilerin ve rivayet verilerinin sosyal ağ analizi için Excel formatına aktarımı hem verinin doğru yapılandırılmasını hem de daha sonraki analizlerde kullanılabilirliğini garanti etmek açısından kritik bir süreçtir. Bu süreçte benzersiz kimlikler (ID) atanması temel bir gerekliliktir. Her râviye ve rivayete benzersiz bir kimlik verilmelidir; aynı râvi farklı isimlerle anılıyorsa, bu varyasyonlar standartlaştırılarak tek bir kimlikle temsil edilmelidir. Bu, veriler arasındaki ilişkilerin doğru bir şekilde eşleştirilmesini sağlarken, çakışmaları ve hataları önler, ayrıca veri temizleme sürecini kolaylaştırır. Bunun yanında, veri standartlaştırma aşamasında adlandırma kurallarına dikkat edilmeli, tüm râvi isimleri ve diğer bilgiler tutarlı bir şekilde yazılmalıdır. Sütun başlıkları net ve açıklayıcı şekilde düzenlenmeli, eksik bilgiler için "Bilinmiyor" gibi değerler kullanılmalıdır. Veri doğruluğunu sağlamak için aynı râvi ve rivayet bilgileri, her yerde aynı şekilde temsil edilmeli ve kaynaklar detaylı şekilde kaydedilmelidir. Bu adımlar, analizlerin doğruluğunu ve güvenilirliğini artırır.

Râviler arasındaki etkileşimi ve bunun keyfiyetini tespit etmeye yönelik olarak yapılan sosyal ağ analizlerinde en önemli veri kaynağı isnadlardır. Ancak araştırmacıyı isnadların yapısından kaynaklanan bazı problemler beklemektedir. Bunların ilki râvilerin kimliklerinin doğru bir şekilde tespit edilmesidir. İsnadlarda râviler farklı şekillerde tanıtılabilir. Kimi zaman râvinin ismi kullanılırken bunun yerine babaya yahut dedeye nispetle râvi nitelenebilir. Ayrıca râvi, kabile mensubiyeti üzerinden yahut yaşadığı şehre nispetle de isnadda yer alıyor olabilir. Künyesiyle meşhur olanlar ise daha çok künyeleriyle isnadlarda yer almaktadır. Örneğin adı Saîd b. Fîrûz olan râvi kimi zaman künyesi olan Ebu'l Bahterî olarak da isnadlarda geçmektedir. Bazen ise yalnız Saîd olarak kullanılmaktadır bu durumda râvinin kimliğini tespit etmek için

hocaları ve talebelerine bakmak gerekmektedir. Bu tespit için başvurulacak birincil kaynaklar terâcim ve tabakat kitaplarıdır. Ancak teze konu olan râvi kümesinin genişliği sebebiyle genelde Hâdimü'l-Haremeyn programındaki bilgilere müracaat edilmiştir. Eğer programdaki veriler tespit için yeterli değilse terâcim kitaplarına başvurulmuştur. Ancak bazı durumlarda aynı hoca ve talebe ağına sahip aynı isimde râvilerle karşılaşılabilmektedir. Bu durumda râvinin kimliğinin tespiti daha meşakkatli hale gelmektedir.[19] Tezde böyle durumlarla karşılaşıldığında rivayet kitaplarına müracaat edilmiştir. Râvinin olduğu isnad, rivayet kitaplarından taranarak başka tariklerde râvinin kimliğini tespite yönelik ipuçları olup olmadığı kontrol edilmiştir. Herhangi bir karineye ulaşılamadığında ise isim mutlak olarak veri dosyasına aktarılmıştır. Örneğin bazı rivayetlerde mutlak olarak Leys ismiyle karşılaşılmıştır. Bulunduğu isnadda kendisinden rivayeti nakleden kişi üzerinden tespiti çalışıldığında bir sonuca varılamamıştır. Çünkü Leys'ten nakleden râvi hem Leys b. Ebî Süleym'den hem de Leys b. Sa'd'dan hadis nakletmiştir. Rivayetin farklı tariklerinde de herhangi bir karineye rastlanamadığı durumlarda Leys mutlak olarak veri dosyasına kaydedilmiştir. Benzer bir durumla "Eş'as" isimli râvide de karşılaşılmıştır. İsnadda Eş'as'dan hadisi nakleden isim, hem Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ'dan hem de Eş'as b. Sevvâr'dan hadis nakletmektedir. Bu durumda rivayetin farklı tariklerinde yahut farklı kitaplarda isnad aranarak Eş'as'ın kimliğini tespite yönelik bir ipucu (Künye, lakap, nispet vs.) aranmıştır. Karine tespit edilemediğinde ise isim mutlak olarak veri kümesine aktarılmıştır. Râvi isimlerinin excel formatına taşınmasında yaşanan güçlüklerden biri de Türkçe karakterlerin Gephi ile uyumlu olmamasıdır. Sonraki sürümde bu sorun aşılmış olsa da verilerin büyük kısmının önceki sürüm esas alınarak excel formatına aktarılmış olması sebebiyle râvi isimleri Türkçe karakter içermeyecek şekilde yazılmıştır. Veri düzenleme sürecinde karşılaşılan en büyük zorluklardan biri râvi isimlerinin standartlaştırılmasıdır. Râvinin, sonraki isnadlarda da ilk girildiği isimle girilmiş olması gerekmektedir. Yapılacak bir harf yahut işaret değişikliği, yazılım tarafından aynı râvinin iki farklı kişi olarak değerlendirilmesiyle sonuçlanmaktadır. Bunu engellemeye yönelik olarak râvilerin isimleri için ayrı bir excel dosyası oluşturularak her seferinde kontrol edilerek veri girilmiştir.

Râvilerden sonra isnadın ikinci unsuru olan rivayet lafızları ise veri aktarımı sürecinde dikkate alınmamıştır. Bunun en temel sebebi birinci asırda, rivayet lafızlarının kullanımında sonradan oluşan farklı kullanımların ve ayrımların uygulanmamış olmasıdır. İsnad kullanımı için erken addedebilecek bu dönemde, sahâbe-tâbiûn-tebei tâbiîn arasında genelde "an" lafzı ve "kâle"

[19] İsnadın yapısından ve râvi isimlerinin yazımından kaynaklanan problemlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. Saraçoğlu, *Siyerde İsnâd (İbn Sa'd'ın Rivayet Ağları)*, 37-43.

kelimesi kullanılmıştır. Bu durum isnadın ilk dönemki tabiatından kaynaklanmaktadır. İrsâlin yaygın olduğu ve rivayet lafızlarına, sonraki dönemde muhaddislerce ittifak edilmiş anlamların henüz yüklenmediği bu süreçte, söz konusu lafızları sosyal ağ analizine taşıma gereği duyulmamıştır. Ancak tezdeki bu tercih, ilk asırda rivayet lafızlarının çalışılmasının gereksiz olduğu anlamına gelmemektedir. Veriyi toplama ve düzenleme noktasında karşılaşılan problemlerden biri de birinci asırdaki isnadların irsâl ve tedlîsi çokça barındırıyor olmasıdır. Bu durum hoca talebe ilişkilerinin tespitinde önemli bir husustur. Çünkü isnadda art arda gelen iki isim herhangi bir kayıt düşülmeksizin excel formatındaki veri dosyasına aktarıldığında sosyal ağ analiz programı olan Gephi, bu isimler arasında doğrudan bir hoca-talebe ilişkisi olduğunu varsaymaktadır. Bu durum birinci asır rivayet ağlarının ağ analizinde aşılması gereken bir sorundur. Tezde verilerin toplanması ve düzenlenmesi kısmında bu konuda bir yöntem geliştirilmemiş olup görselleştirme kısmında irsâl yoluyla hadis nakleden isimler renklendirilmek suretiyle bu noktaya dikkat çekilmiştir. Sosyal ağ analizinin, bir yöntem olarak, isnadların özelliklerini yansıtabilecek şekilde uygulanabilmesi konusunda yapılacak çalışmaların, hadis rivayetinin gelişiminin önemli bir unsuru olan irsâl olgusunu analize katacağı ümit edilmektedir.

d)Veriyi Görselleştirme

Sosyal ağ analizinde veri görselleştirmenin en büyük faydalarından biri, karmaşık ağ yapılarının daha anlaşılır hale gelmesini sağlamasıdır. Görselleştirme, verilerin düzenli ve net bir şekilde sunulmasına yardımcı olarak, ağdaki ilişkiler, etkileşimler ve bağlantılar arasında daha hızlı ve kolay bir analiz yapılmasını mümkün kılar. Bu, ağdaki desenlerin, örüntülerin ve önemli düğümlerin fark edilmesini kolaylaştırır. Örneğin, merkezi düğümler, önemli köprüler ya da bilgi akışının yönleri görsel olarak daha net bir şekilde belirlenebilir.

Ayrıca, görselleştirme, ağdaki değişimlerin izlenmesine de olanak tanır. Zaman içinde ağ yapısındaki değişiklikler, yeni bağlantıların eklenmesi gibi dinamikler görsel olarak daha kolay takip edilebilir. Bu, sosyal ağları daha derinlemesine analiz etmeyi ve stratejik kararlar almayı mümkün kılar. Görselleştirilen veriler, aynı zamanda büyük veri setlerinin yönetilmesini kolaylaştırarak, önemli içgörülerin öne çıkmasını sağlar. Pazarlama gibi alanlarda ise, hedef kitlenin hangi ağ segmentlerinden geldiğini belirleyerek etkileşim stratejileri geliştirmeyi mümkün kılar.

Veriyi görselleştirme sürecinde ilk yapılması gereken görselleştirmenin amacını belirlemektir. Amaç öne çıkan düğüm yahut ilişkileri göstermek, karşılaştırma yapmak veya dağılımı analiz

etmek olabilir. Görselleştirmenin, hedef kitlenin anlayacağı ve ilgi duyacağı şekilde tasarlanmasına dikkat edilmelidir. Görselleştirmeden önce kullanılacak veri setleri seçilerek ve temizlenmelidir. Eksik veya hatalı veriler düzeltilmelidir. Verilerin doğruluğu ve güncelliği kontrol edilmelidir. Yanıltıcı veya eksik veri, hatalı sonuçlara yol açabilir. Sonraki aşamada hangi verilerin görselleştirileceği ve hangi grafik türünün uygun olduğu belirlenir. Seçilen grafik tipi veriyi doğru bir şekilde temsil etmelidir. Örneğin, kategorik veriler için pasta grafik, zaman serileri için çizgi grafik tercih edilebilir. Bir sonraki aşama olan tasarım kısmında veriler uygun araçlarla grafik veya etkileşimli görseller haline getirilir. Grafik tasarımı sade, net ve görsel hiyerarşiye uygun olmalıdır. Renkler dikkatli seçilmeli; gereksiz görsel öğeler kullanılmamalıdır. Görselleştirme sonucunda elde edilen grafiğin yahut görselin amaca uygun olup olmadığı test edilmeli ve gerekirse düzenlemeler yapılmalıdır. Görselleştirme, hedef kitlenin anlayabileceği bir kalite ve formatta sunulmalıdır.

Aşağıda sosyal ağ analizi ve veri görselleştirme araçlarının özellikleri ve kullanım alanları tablo halinde sunulmuştur.[20]

[20] Bu tablonun hazırlanmasında Chat GPT yapay zeka programından faydalanılmıştır. Tablodaki programlar ve başka analiz yazılımları hakkında detaylı bilgi için bkz Yücel Bürhan vd., "Sosyal Ağ Analizi ve Veri Görselleştirme Araçlarının İncelenmesi ve Uygulamalı Karşılaştırılması", 2017, 1-5; Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 181-183; Gürsakal - Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*, 143-227.

Program Adı	Özellikleri	Kullanım Alanı
Gephi	- Açık kaynaklı ve ücretsiz.	Sosyal ağ analizi, biyolojik ağlar, web analizi.
	- Yüksek performanslı görselleştirme araçları.	
	- Ağların dinamik analizi.	
	- Güçlü filtreleme ve düzenleme seçenekleri.	
Cytoscape	- Açık kaynaklı ve biyolojik ağlar için tasarlanmış.	Biyolojik ağlar, moleküler ağlar, sosyal ağlar.
	- Gelişmiş ağ analizi ve görselleştirme.	
	- Zengin veri entegrasyonu.	
Pajek	- Büyük ağlar için optimize edilmiş.	Sosyal ağlar, araştırma projeleri, büyük veri ağları.
	- Çeşitli ağ analiz yöntemleri ve algoritmalar.	
	- Statik ve dinamik ağlar.	
NetworkX	- Python tabanlı, açık kaynaklı.	Eğitim, araştırma, yazılım geliştirme.
	- Ağ yapıları üzerinde kapsamlı analizler yapma.	
	- Görselleştirme için Matplotlib ile entegrasyon.	
NodeXL	- Microsoft Excel eklentisi olarak çalışır.	Sosyal medya analizi, basit ağ analizleri.
	- Kullanıcı dostu arayüz.	
	- Ağ analizleri ve görselleştirmeleri kolayca yapma.	
Graph-tool	- Python tabanlı, yüksek performanslı ağ analiz kütüphanesi.	Bilimsel araştırmalar, yazılım geliştiriciler.
	- Gelişmiş algoritmalar ve büyük ağlar için optimize edilmiş.	
Visone	- Açık kaynaklı, kullanıcı dostu.	Sosyal ağ analizi, psikoloji, sosyoloji çalışmaları.
	- Güçlü görselleştirme ve ağ analizi özellikleri.	
	- Büyük veri setleriyle çalışabilir.	
Tulip	- Ağ verilerini görselleştirme ve analiz etme.	Sosyal ağlar, yazılım mühendisliği, biyoloji.
	- Dinamik ağları ve büyük veri setlerini işleme.	
	- Zengin görsel ve analiz araçları.	
UCINET	- Sosyal ağ analizi için kapsamlı araçlar.	Sosyolojik ve psikolojik araştırmala
	- Yüksek dereceli ağlar için analitik modeller.	
	- Basit ağ görselleştirmesi.	

Tablo 2: Sosyal ağ analizi ve görselleştirme amaçlı geliştirilen araçların özellikleri ve kullanım alanları

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere açık kaynaklı olması, görselleştirme kalitesinin yüksek olması ve kullanıcı dostu bir arayüze sahip olması sebebiyle tezde Gephi programı tercih edilmiştir.[21]

(1)Veriyi Gephi'ye Yükleme, Görselleştirme ve Dışarı Aktarma

Excel dosyasını hazırladıktan sonra veriyi Gephi'ye yüklemek için, Gephi'yi açıp "Data Laboratory" sekmesinde, "Import Spreadsheet" seçeneğini kullanarak düğümlerin ve bağlantıların yer aldığı dosyayı açmak gerekmektedir. Açılan pencerede ağın yönlü yahut yönsüz olduğu seçilmelidir. Program, bu kriteri esas alarak verisi yüklenen ağı analiz edecektir. İsnadlardaki rivayet ilişkilerinde rivayetin kaynağı olan bir hoca ve alıcı konumda bulunan bir öğrenci bulunduğu için bilginin intikalinde yönlü ilişkiler söz konusudur. Dolayısıyla tez

[21] Gephi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mathieu Bastian vd., "Gephi: An Open Source Software for Exploring and Manipulating Networks", *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* 3/1 (2009), 361-362; Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 99-135; Gürsakal - Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*.

kapsamında incelenen, Kûfe'de birinci asırda etkili üç sahâbînin rivayet ağları oluşturulurken yönlü bir ağ tercih edilmiştir.

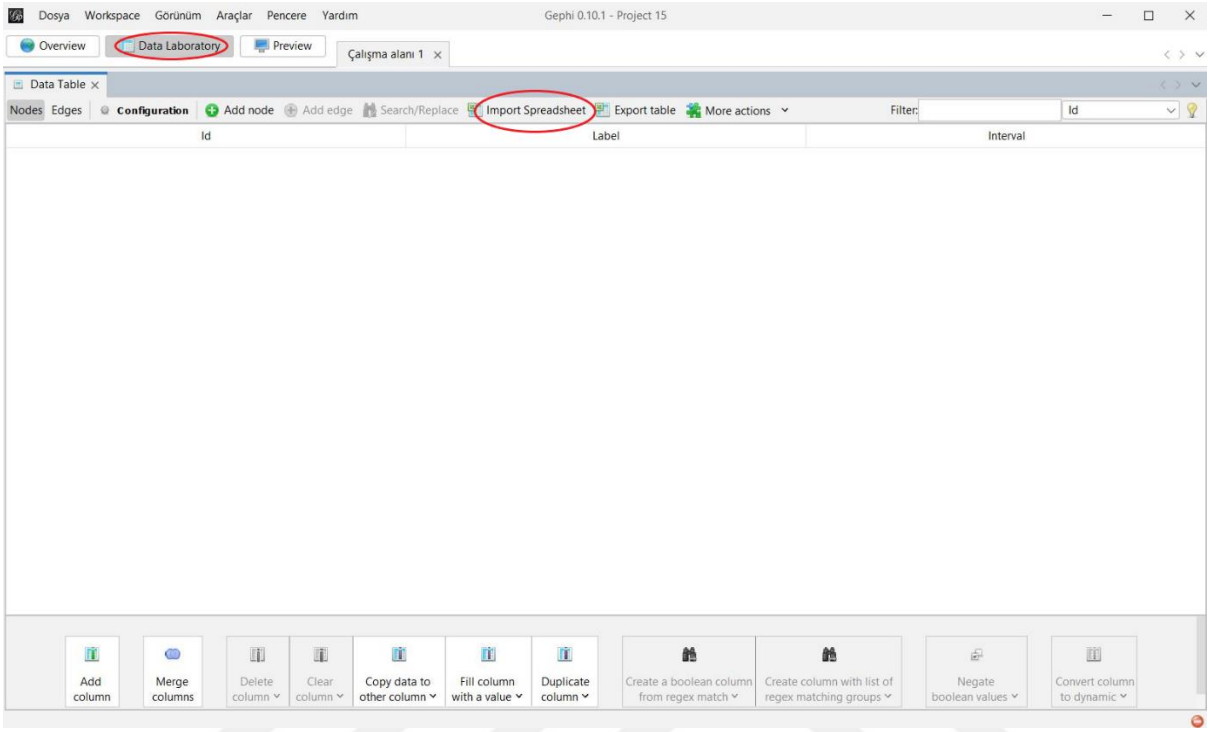

Görsel 1: Hazırlanan veri dosyasının "Data Laboratory" sekmesindeki "Import Spreadsheet" kısmından Gephi'ye yüklenmesi

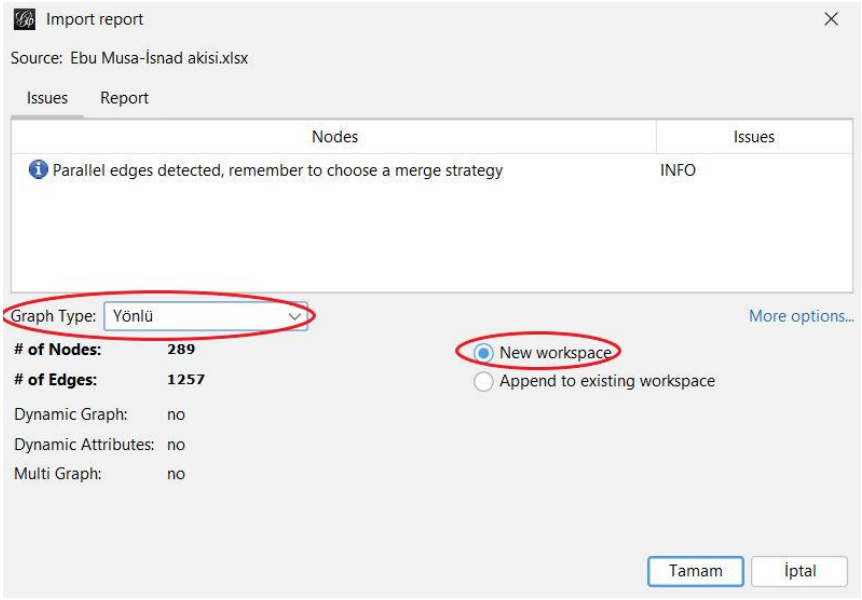

Görsel 2: Verinin yüklenmesi esnasında grafik tipinin belirlenmesi ve müstakil yahut birleşik bir çalışma yapılacağının seçilmesi

Veri yüklendikten sonra, Gephi'nin Overview sekmesinde ağın görselleştirilmiş hali görülebilir. Burada, ağın yapısını anlamak için farklı görselleştirme algoritmalarını (örneğin, Force Atlas

2, Yifan Hu) kullanarak, düğümlerin ve bağlantıların düzeni değiştirilebilir. Ayrıca, düğüm boyutları, renkler veya bağlantı kalınlıkları gibi görselleştirme parametrelerini özelleştirilebilir.

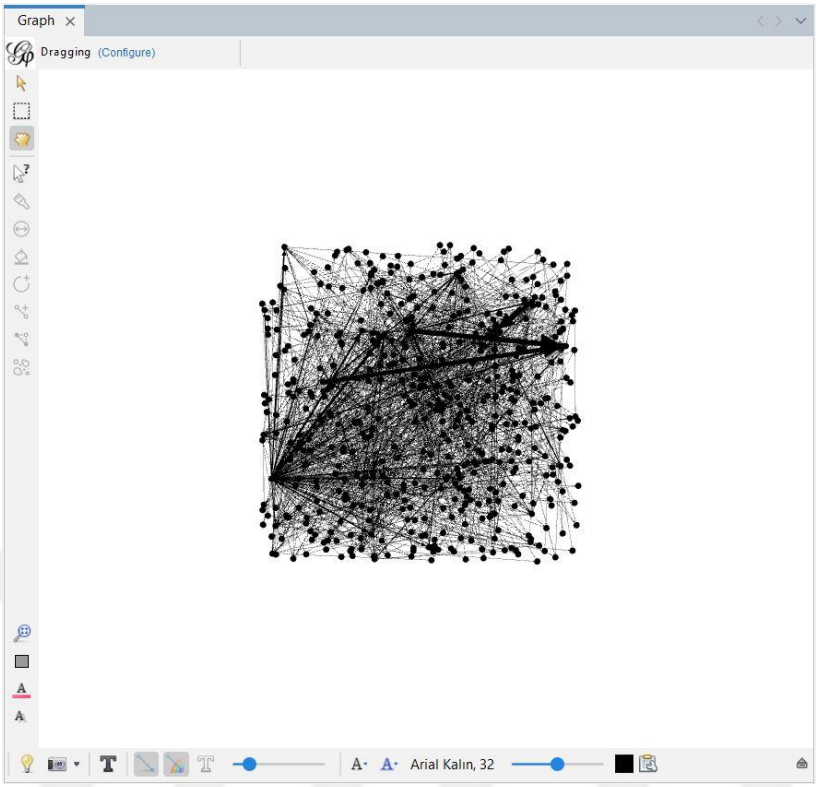

Görsel 3: Gephi'ye yüklenen verinin düzenlenmemiş hali

Gephi'nin "Overview" sekmesi, ağın genel yapısına dair temel görselleştirmeleri sunan ve kullanıcıların ağdaki büyük resmi hızlı bir şekilde anlamalarını sağlayan bir ana ekrandır. Bu sekme, ağın tüm düğümleri ve kenarlarını gösterir, ancak daha ayrıntılı analizler için diğer sekmelere geçiş yapmayı mümkün kılar. Overview sekmesi, genellikle ağın genel özelliklerini keşfetmek, görsel olarak ağdaki yoğunlukları, bağlantıları ve dağılımları hızlıca görmek için kullanılır. Overview sekmesinde ilk olarak ağın işlenmemiş hali yer alır. Overview sekmesindeki alt sekmeler yardımıyla ağın istatistik hesaplamaları yapılır ve bu ölçümlerden hareketle ağ, görsel olarak anlaşılabilir ve yorumlanabilir bir görüntü kazanır. Kullanıcılar burada ağın tamamını büyütüp küçültebilir, filtreleme yapabilir veya belirli bir bölgeye odaklanabilirler. Ayrıca, ağın temel istatistiksel verilerine (toplam düğüm sayısı, kenar sayısı, yoğunluk gibi) de hızlıca ulaşılabilir. Overview sekmesi, görselleştirme ve veri analizi arasındaki geçişi sağlayan, genel bakış açısını sunan temel bir bileşendir. Overview ana sekmesinin altında ağa dair ölçümleri yapmak, ağı görsel olarak düzenlemek ve ağa doğrudan müdahale ederek ekleme, silme renk değiştirme vb. işlemleri yapabilmek üzere alt sekmeler bulunmaktadır.

“Graph” alt sekmesi, ağın temel yapısal verilerini ve analizlerini görüntülemeye yarayan bir bölümdür. Bu sekme, ağdaki düğüm ve kenarların sayısal verilerini sunarak, ağın yapısal analizine odaklanır. Bu sekme, özellikle ağdaki düğüm ve kenarları daha ayrıntılı incelemek ve veri üzerinde ekleme, silme veya düzenleme yapmak için kullanılır. Gephi’nin Graph sekmesi, görselleştirme işlemlerinden önce ağın yapı taşlarıyla ilgili daha teknik bir bakış açısı sunar.

“Statistics” (İstatistikler) alt sekmesi, ağların matematiksel analizini yaparak yapısal özelliklerini ve dinamiklerini anlamayı sağlar. Bu sekmede, ağın genel yapısına dair ağ çapı, ortalama yol uzunluğu, yoğunluk gibi ölçümler hesaplanabilir. Düğümler arasındaki bağlantıların analiziyle ağda var olan alt bileşenler tespit edilebilir. Düğümlere yönelik olarak derece dağılımı, arasındalık merkeziyeti, yakınlık merkeziyeti ve özvektör merkeziyeti gibi merkezilik ölçütleri hesaplanarak, düğümlerin ağdaki önem derecesi ve diğer düğümlerle bağlantıları analiz edilebilir. Bunun yanı sıra, ağdaki toplulukların tespiti yapılarak ağın alt gruplara veya kümelere ayrılması sağlanır. Hesaplanan bu metrikler, Gephi’nin diğer bölümleriyle uyumlu bir şekilde kullanılarak görselleştirme sürecine aktarılabilir. Örneğin, düğüm boyutları veya renkleri merkezilik değerlerine göre ayarlanabilir. İstatistikler sekmesinin yanında bulunan “Filters” sekmesinden ise ağ farklı kriterlere göre filtrelenebilir. Örneğin “topoloji” kısmından “degree range” filtresi kullanılarak ağdaki düğümlerin derecesine göre filtreleme yapılabilir. Ağda derecesi (bağlantı kurduğu kişi sayısı) 3 ve üzerinde olan düğümler seçilebilir. Topoloji kısmından “egonetwork” filtresiyle ise bir düğümün rivayet ağı, diğer bir ifadeyle yalnızca o düğümle etkileşime geçen düğümler filtrelenip üzerinde çalışılabilir.

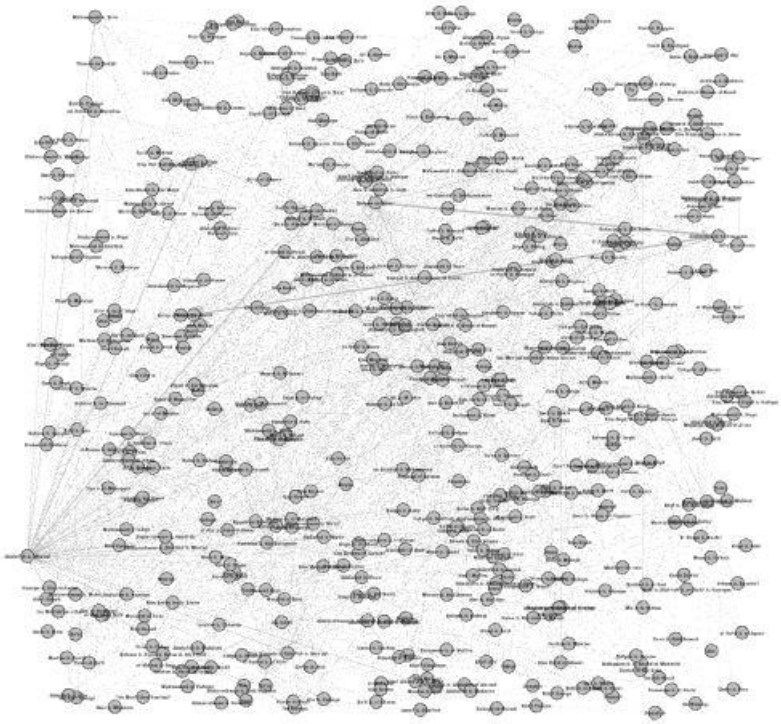

Grafik 1: İbn Mes‘ûd rivayet ağının filtresiz hali

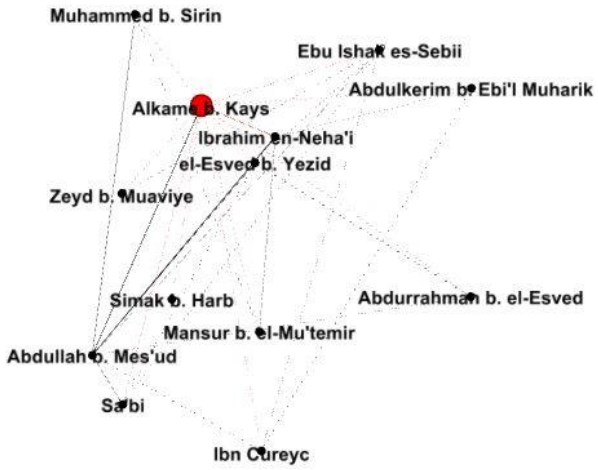

Grafik 2: İbn Mes‘ûd ağından Alkame b. Kays’ın “ego network” ile filtrelenmiş hali

İstatistikler sekmesinde yapılan hesaplamaların ağda görünür hale gelmesi için uygulanması gerekmektedir. Bu işlem ise Gephi’nin “Appearance” (Görselleştirme ayarları) sekmesiyle yapılmaktadır. İstatistik sekmesinde yapılan hesaplamalar esas alınarak bu sekmede, ağın görsel özelliklerini özelleştirmek ve daha anlamlı bir görselleştirme oluşturmak mümkündür. Bu sekme, düğüm ve bağlantıların renklerini, boyutlarını ve görünürlüğünü düzenlemenizi sağlar. Örneğin, düğümleri belirli bir kategoriye göre farklı renklere boyayabilir veya merkezilik ölçütlerini kullanarak bir renklendirme yapabilir. Ayrıca, şeffaflık ve filtreleme seçenekleri

sayesinde ağın yoğun veya seyrek bölgeleri daha net bir şekilde görselleştirilebilir. Bu sekme, görsel estetikle analitik hesaplamaları birleştirerek, ağdaki ilişkileri ve yapısal özellikleri daha sezgisel bir şekilde anlamanıza yardımcı olur. Yukarıda düzenlenmemiş hali verilen İbn Mes‘ûd rivayet ağının düğümlerin dereceleri esas alınarak appearance sekmesinde düzenlenmiş hali aşağıda verilmiştir.

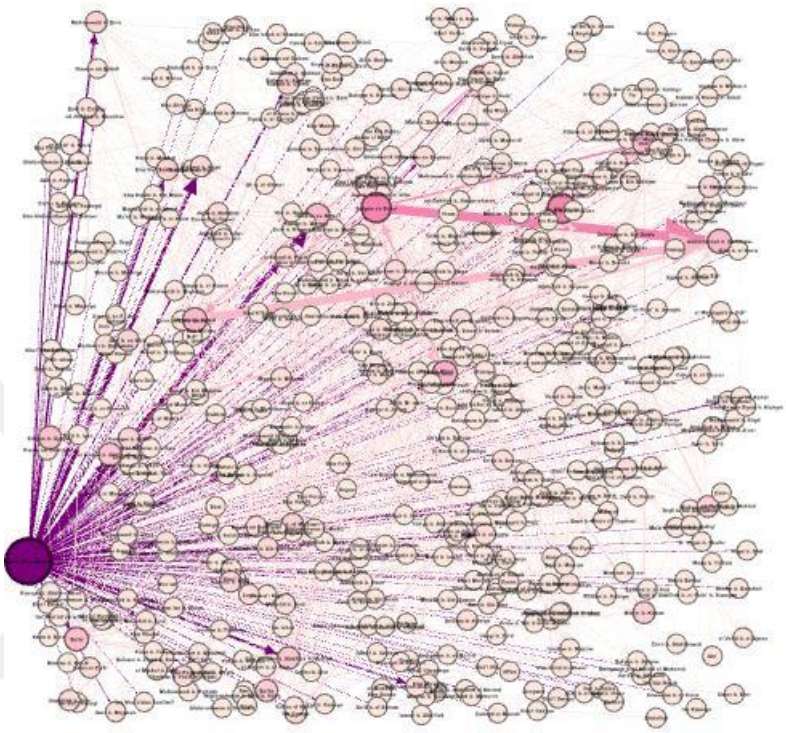

Grafik 3: İbn Mes‘ûd rivayet ağının düğümlerin dereceleri esas alınarak appearance sekmesinde düzenlenmiş hali

Gephi’nin “Layout” (Düzen) sekmesi, ağın görsel düzenini belirlemek ve düğüm ile kenarların yerleşimini optimize etmek için kullanılan bir araçtır. Bu sekme, ağın daha anlamlı, okunabilir ve estetik bir şekilde düzenlenmesini sağlar. Layout sekmesinde, farklı algoritmalar kullanılarak düğümler arasındaki ilişkiler görselleştirilir ve ağın yapısal özellikleri daha net bir şekilde ortaya çıkarılır. Layout sekmesinde yer alan algoritmalar, ağın özelliklerine ve analiz hedeflerine göre seçilir. Örneğin, ForceAtlas 2 algoritması, düğümleri birbirine çeken veya iten kuvvetler simüle ederek ağın doğal bir düzen oluşturmasını sağlar ve özellikle yoğun ilişkilerin olduğu sosyal ağlar için uygundur. Yifan Hu gibi algoritmalar ise daha büyük ağların daha hızlı ve etkili bir şekilde düzenlenmesi için kullanılır. Düzen sekmesi aynı zamanda, algoritmaların belirli parametrelerini (örneğin, çekim ve itim kuvvetleri, düğüm konumlarının sabitlenmesi gibi) özelleştirme imkânı sunar. Bu sayede kullanıcı, ağ yapısına en uygun düzeni seçerek analiz sonuçlarını görsel olarak daha etkili bir şekilde sunabilir. Düzen sekmesi, görselleştirmenin temelini oluşturarak, ağların analizini ve anlaşılmasını kolaylaştıran önemli bir bileşendir.

Aşağıdaki görselde, yalnız görsel düzenlemesi yapılarak düğüm büyüklükleri ve renkleri dereceye göre ayarlanan rivayet ağının düzen sekmesinde Force Atlas algoritmasına göre düzenlenmiş hali gösterilmiştir.[22] Bir sonraki görselde ise düğümler (râviler) Fruchterman Reingold algoritmasına göre düzenlenmiştir.[23]

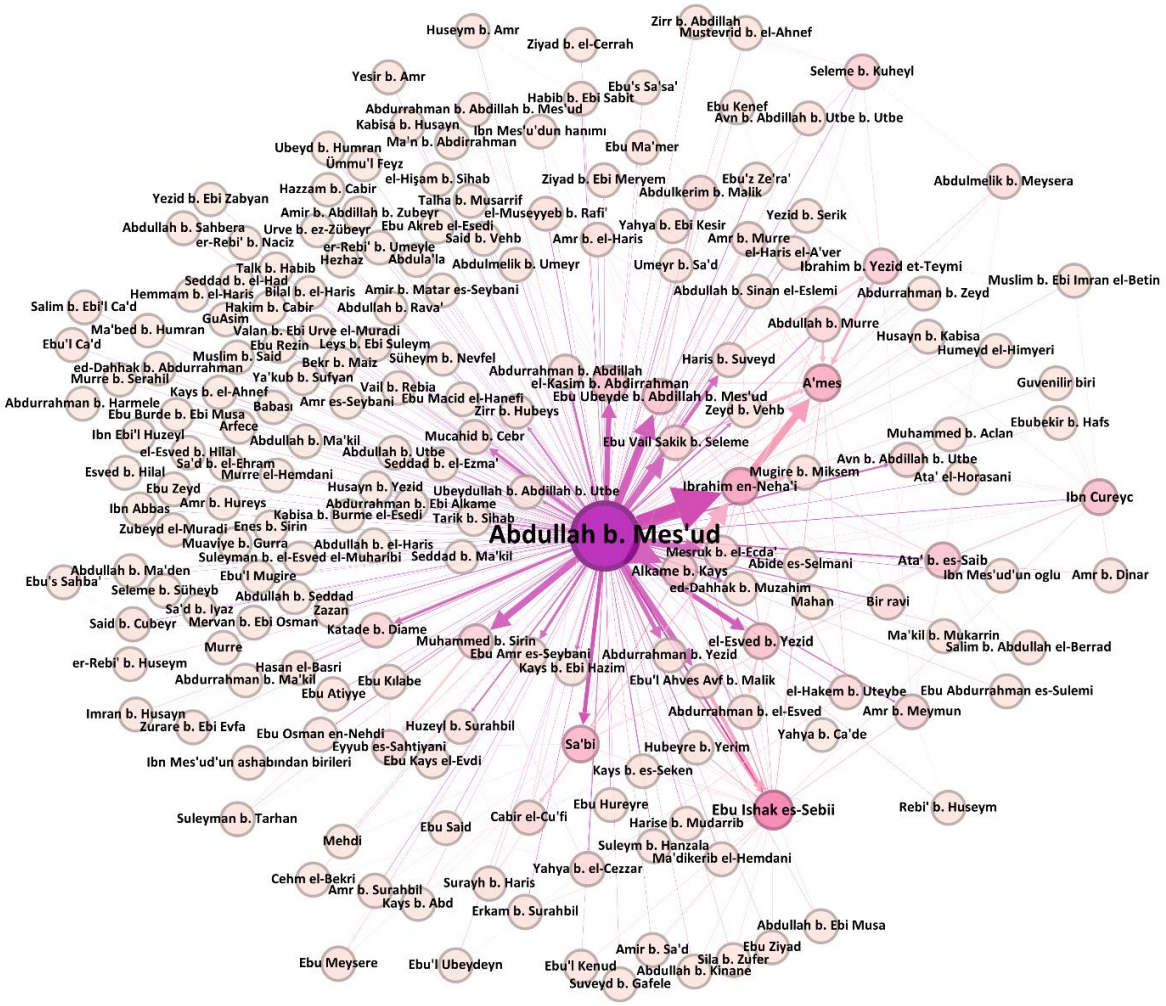

Grafik 4: İbn Mes'ûd rivayet ağının düzen sekmesinde Force Atlas algoritmasına göre düzenlenmiş hali

Force Atlas algoritmasında ağda etkili konumda bulunan düğümler ve bunlarla ilişkisi güçlü olanlar ağın merkezine yerleştirilir. Diğer düğümler ise ilişkilerinin gücüne göre birbirine yakın yahut uzak konumda gösterilir. Yukarıdaki görselde İbn Mes'ûd'dan hadis nakleden isimler

[22] ForceAtlas algoritması, hadis rivayet ağındaki râvileri (düğümleri) birbirine çeker ve iterek, rivayet ilişkilerinin daha düzenli bir şekilde yerleşmesini sağlar. Sıkı rivayet ilişkilerine sahip râviler birbirine daha yakın yerleştirilirken, daha az rivayet ilişkisi olanlar birbirinden uzaklaşır. Bu süreç, ağın daha anlaşılır ve düzenli bir şekilde görselleştirilmesini sağlar, böylece hangi râvilerin birbirine yakın veya uzak olduğu daha kolay görülebilir.

[23] Fruchterman-Reingold algoritması, hadis rivayet ağındaki râvileri (düğümleri) birbirine çeker ve iterek, rivayet ilişkilerinin daha düzenli bir şekilde yerleşmesini sağlar. Râviler arasındaki bağlantılar (rivayet ilişkileri) birbirine yakınlaştırılırken, bağımsız râviler ise birbirinden uzaklaştırılır. Bu süreç, ağın daha dengeli ve anlaşılır bir şekilde görselleştirilmesini sağlar, böylece hangi râvilerin birbirine yakın veya uzak olduğu daha kolay görülebilir.

gösterilmiştir. Bu ağda, rivayetlere kaynaklık etmesi sebebiyle rivayet nakletme bakımından en etkili isim İbn Mes‘ûd olduğu için algoritma tarafından ağın merkezine yerleştirilmiştir. Ondan rivayet nakledenler ise naklettikleri rivayet sayısı (ağırlıklı derece) esas alınarak, İbn Mes‘ûd’dan çok sayıda rivayet nakledenler ona yakın ve rivayet sayısı az olanlar kenarlarda olacak şekilde yerleştirilmiştir. Düğümlerin dağılımında rivayet ilişkisi, diğer bir ifadeyle bağlantıların gücü esas alınmıştır.

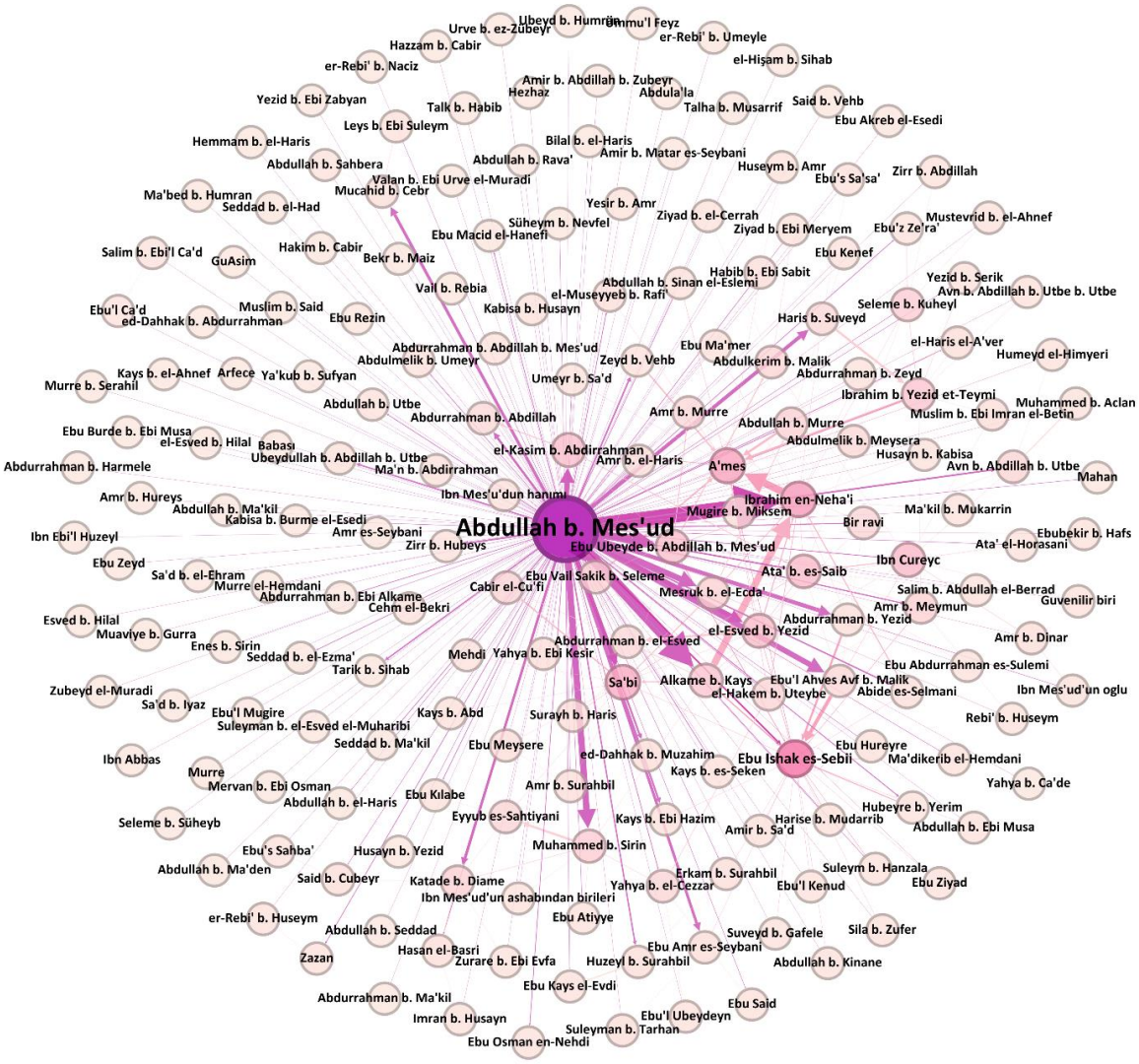

Grafik 5: İbn Mes‘ûd rivayet ağının düzen sekmesinde Fruchterman Reingold algoritmasına göre düzenlenmiş hali

Fruchterman-Reingold algoritması, daha dengeli ve okunaklı bir görselleştirme sunmaktadır. Bu algoritma, düğümler arasındaki mesafeyi en uygum hale getirerek daha simetrik ve dengeli bir dağılım oluşturur. Fruchterman-Reingold ile ForceAtlas arasındaki temel fark, ölçeklenebilirlik ve dinamiklik açısından ortaya çıkar. Fruchterman-Reingold, hesaplama açısından daha basit ve statik bir algoritmadır; bu nedenle küçük ve orta ölçekli ağlar için daha uygundur. Öte yandan, ForceAtlas büyük ağlarda daha iyi performans gösterir ve organik

kümelenmelere daha uygun bir yapı sunar. Ayrıca, ForceAtlas sürekli bir itme-çekme simülasyonu çalıştırarak ağın daha doğal bir şekilde şekillenmesini sağlar.

Gephi'nin temel sekmelerinden biri olan Data Laboratory sekmesinde veri girişi ve düzenlenmesiyle ilgili işlemler yapılmaktadır. Yukarıda verinin yüklenmesi aşaması hakkında bilgi verilmişti. Veri girişi bir excel dosyasını Gephi'ye yüklemek şeklinde olabileceği gibi doğrudan Gephi'ye de veriler girilebilir. Bunun için Data Laboratory sekmesinde düğüm eklemek için "add node" düğmesinden düğümler ve "add edge" düğmesinden de bağlantılar eklenebilir. Ayrıca bu sekmede, düğümlerin isimlerini üzerine çift tıklayarak düzenlemek de mümkündür. Bu sekmenin sunduğu özelliklerden biri de düğümlerin ağda icra ettikleri role dair hesaplamaların (merkeziyet ölçümlerinin) tablo halinde sunulması ve bunların kopyalanabilmesidir. Ayrıca düğümler, ölçümlere göre sıralanabilmektedir. Bunun için ilgili merkeziyet ölçüm değerinin üzerine çift tıklamak yeterlidir.

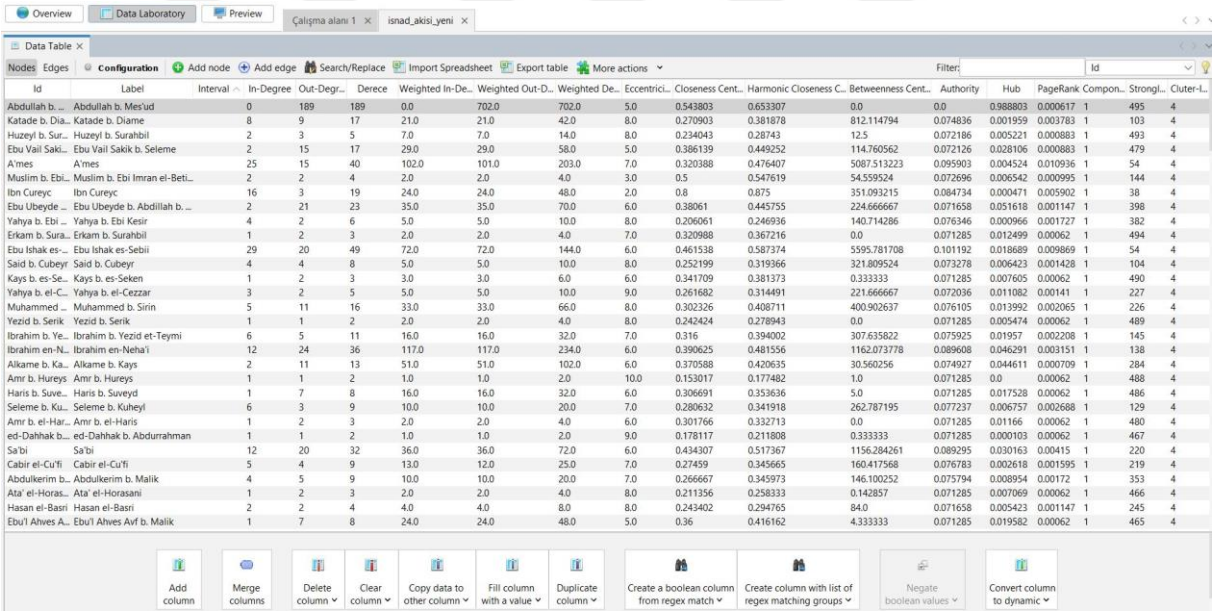

Görsel 4: Gephi'deki Data Laboratory sekmesinin sunduğu imkânlar

Gephi'deki "Preview" (Ön izleme) sekmesi, ağın görselleştirilmiş halini estetik ve profesyonel bir şekilde özelleştirmek ve sunumlara ya da raporlara uygun hale getirmek için kullanılır. Bu sekmede sol tarafta bulunan nodes kısmından düğümlerin saydamlığı ve çerçevesi; node labels kısmından düğüm etiketlerinin görünür hale getirilmesi ve büyüklükleri, yazı tipi, karakter sayısı; edges kısmından bağlantı oklarının görünür olup olmaması, kalınlıkları ve renkleri gibi görselleştirme detayları düzenlenebilir. Ayrıca, arka plan rengi, kenar stilleri ve şeffaflık düzeyleri kontrol edilebilir. Dinamik ön izleme özelliği, yapılan değişikliklerin anında görüntülenmesini sağlamaktadır ancak yapılan değişikliklerin sağdaki görselde uygulanması için "yenile/refresh" butonuna tıklanması gerekmektedir. Preview sekmesi, ağın yüksek

çözünürlüklü bir versiyonunu PDF, PNG veya SVG gibi formatlarda dışa aktarmayı sağlar. Bunun için sol alttaki "export/dışa aktar" düğmesine basılarak görselin çözünürlük ayarlarının yapılması gerekmektedir. Bu özellikler sayesinde preview sekmesi, dışa aktarılmadan önce tüm ayarların kontrol edilmesine olanak tanır ve sosyal ağ analizini görsel olarak etkileyici hale getirir.

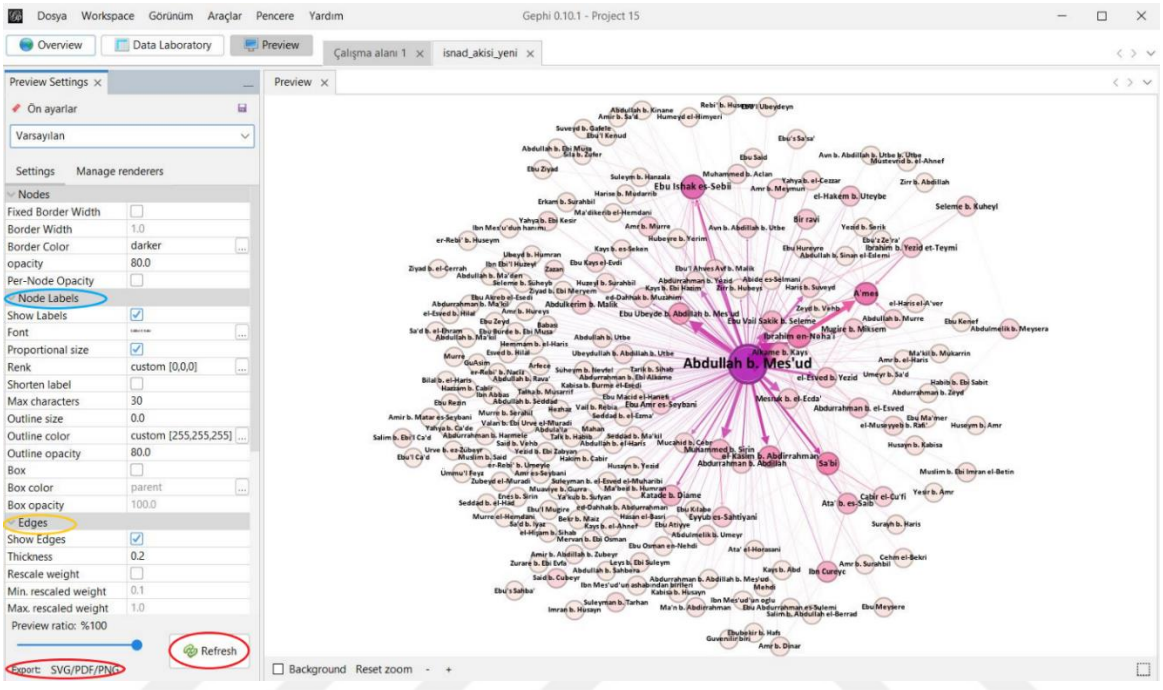

Görsel 5: Gephi'deki preview/ön izleme sekmesi ve özellikleri

2.Verinin Analizi

Verinin görselleştirilmesi sosyal ağ analizinin önemli bir parçası olup ağa dair genel bir fikir verse de tek başına ağın analizi için yeterli değildir. Görselleştirmeden sonra ağ, merkeziyet ölçümleri, yoğunluklar vb. sayısal verilerden hareketle analiz edilmeli ve ağda köprü görevi üstlenen, merkeze yakın olan, etkileşimde olduğu kişi sayısı yüksek olan düğümler tespit edilerek bunlar üzerinden ağın dinamikleri yorumlanmalıdır.

Analizde Kullanılan Terimler

Sosyal ağ analizinde kullanılan terimleri bilmek, ağ yapısını tespit etmek ve verileri doğru bir şekilde yorumlamak için gereklidir. Bu kavramlar, topluluk yapılarını, ağda merkezi rol oynayan ve bilgi akışında etkili düğümleri analiz etmeyi sağlar. Aksi takdirde ağdaki önemli bağlantılar ve yapısal dinamikler gözden kaçabilir ve bu durum yanlış yorumlamalara yol açabilir. Sosyal ağ analizinde pek çok terim olsa da bunlardan, tezde kullanılanlar hakkında

aşağıda bilgi verilecek ve bu kavramlara hadis literatüründe kullanımına uygun karşılıklar sunulacaktır. Bahsi geçen kavramlar Türkçe literatürde belli kelimelerle karşılansa da bu terimlere hadis araştırmacıları aşina değildir. Buna binaen sosyal ağ analizindeki anlamları korunarak kavramların bir kısmına yeni isimler teklif edilmesi uygun görülmüştür. Sosyal ağ analizinde kullanılan bazı kavramların hadis literatüründeki kavramlarla benzerliği dikkat çekmektedir. Örneğin arasındalık merkeziyeti yüksek olan ve rivayetlerin farklı gruplara ve râvilere iletilmesinde önemli rol oynayan isimlerin hadis literatüründe medâr isimlere tekabül ettiği görülmektedir. Ancak tezde, bu tarz düğümleri ifade etmek üzere medâr kelimesi tercih edilmemiştir. Bu noktada hadis literatüründe hâlihazırda kullanılan terimlerin sosyal ağ analizindeki kavramlara karşılık olarak kullanılmasının anlam kargaşasına neden olabileceği endişesine binaen yeni kelimeler üretilmesi uygun görülmüştür. Bu durum, sosyal ağ analizini hadis çalışmalarına uyarlama çabası olarak yorumlanabilir. Ancak sosyal ağ analizindeki kavramların tamamına uygun karşılıkların bulunması bu aşamada iddialı bulunmuş ve bir kısmına bulunan karşılıklarla yetinilmiş, karşılığı bulunamayan terimlerin sosyal ağ analizindeki kullanımları tercih edilmiştir.

(1)Ağ Yoğunluğu

Ağ yoğunluğu (network density), bir ağ içindeki bağlantıların, mümkün olan maksimum bağlantılara oranını ifade eden bir ölçümdür. 0 ile 1 arasında bir değere sahiptir; 0 değeri ağda hiç bağlantı olmadığını, 1 değeri ise ağın tamamen bağlı olduğunu gösterir. Yüksek yoğunluk, düğümler arasındaki bağlantıların fazla olduğunu ve bilginin hızlı yayıldığını gösterirken, düşük yoğunluk daha seyrek bağlantıları ve bilgi akışının sınırlı olduğunu işaret eder. Hadis rivayet ağlarında yoğunluk, râviler arasındaki iletişimin gücünü ve rivayetlerin yayılma potansiyelini anlamak için kullanılabilir.

Matematiksel olarak, bir ağın yoğunluğu şu şekilde hesaplanabilir:

$$\text{Ağ Yoğunluğu} = m/(n(n-1))$$

m, ağdaki toplam mevcut bağlantı (kenar) sayısıdır. n ise ağdaki toplam düğüm (kişi, râvi) sayısıdır. n.(n−1) ise bir tam bağlı ağda (complete graph) mümkün olan toplam bağlantı sayısıdır. Ağ yoğunluğu, özellikle sosyal ağlarda, bir topluluğun ne kadar birbirine bağlı olduğunu anlamak için kullanışlıdır.[24]

[24] Detaylı bilgi için bkz. Gürsakal - Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*, 61, 62.

Düğümler arasındaki ilişkilerin yoğun olduğu ağlar sıkı ağ (dense network) olarak isimlendirilir. Bu ağda bulunan düğümler birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır ve bağlantıların sayısı yüksektir. Sıkı ağlar, sosyal ağlarda güçlü ilişkiler ve sık iletişim olan toplulukları temsil eder. Seyrek ağ (Sparse network) ise daha az bağlantıya sahip olan ve düğümler arasındaki etkileşimlerin daha sınırlı olduğu ağlar için kullanılır. Seyrek ağlarda, düğümler arasındaki bağlantılar çok değildir, bu da daha gevşek ve dağınık bir yapı ortaya çıkarır.

(2)Merkeziyet Metrikleri

Merkeziyet metrikleri, bir ağdaki düğümlerin ne kadar önemli veya etkili olduğunu ölçen matematiksel yöntemlerdir. Bu metrikler, ağın yapısını anlamamıza yardımcı olarak bilgi akışının nasıl gerçekleştiğini, hangi düğümlerin daha kritik roller üstlendiğini belirler.[25] "Merkezilik ağdaki bir noktanın diğer noktalara göre daha merkezde bulunmasıdır." [26] Merkezi düğümler, aynı zamanda bilgiyi istedikleri şekil ve ölçütte yönlendirebilme avantajına sahiptirler. Çok sayıda doğrudan ve dolaylı bağa sahip olan bu merkezi düğümler, ağdaki diğer düğümler tarafından güvenilir görülmektedirler.[27] Yapılan analize ve bakış açısına göre bir düğümün diğer bir düğüme göre merkezi olup olmaması değişebilir. Bir ölçüte göre oldukça önemli bir râvi başka bir ölçüte göre önemsiz hale gelebilir. Bir ağda merkeziyeti yüksek bir râvi başka bir ağda düşük merkeziyet değerine sahip olabilir.[28] Bu duruma hadis alanından bir örnek verecek olursak, İbrâhim en-Nehaî'nin İbn Mes'ûd rivayetlerinin naklinde daha etkili bir rol oynaması nedeniyle merkeziyet ölçümlerinin Hz. Ali'nin rivayet ağındaki değerlerden daha yüksek olması oldukça normaldir.

Merkeziyet metrikleri, bir râvinin ağdaki rolüne dair bilgi vermesi sebebiyle önem taşımaktadır. Ancak bu değerlerin isnad verileri ve râviler üzerinde kullanımını ve anlaşılmasını kolaylaştırmak üzere birtakım yeni terimlerle karşılanma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu noktada söz konusu terimlerin hadis alanında daha önce kullanılan terimler arasından seçilmesi teklif edilebilir. Ancak bu durumda kendine özel bir kapsamı olan bir terime yeni anlamların yüklenmesi anlam kargaşasına yol açabilir. Örneğin "medâr" kelimesi hadis alanında belirli

[25] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 21; Gürsakal - Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*, 71, 72, 80-82. Merkeziyet metrikleri ve bunun düğümlerin prestijine etkisi için bkz. Wasserman - Faust, *Social Network Analysis*, 167-215.
[26] Ağcasulu, "Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi", 1928.
[27] Ağcasulu, "Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi", 1928, 1929.
[28] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 21, 22.

birtakım özellikleri taşıyan râviler için kullanılmaktadır.[29] Ancak sosyal ağ analiziyle hadis ağlarında aktif olduğu ve önemli rol oynadığı tespit edilen isimlerin hepsine medâr demek isabetli olmayacaktır. Çünkü bu yöntemde, rivayetlerin intikalinde önemli rol oynayan râvilerin hangi yönlerden önemli oldukları irdelenmekte ve sayısal veriler üzerinden ortaya konmaya çalışılmaktadır. Söz gelimi rivayet ağında iki farklı râvi grubu arasında rivayetlerin naklini gerçekleştiren râvi ile ağdaki bilgi/rivayet kaynaklarına erişim açısından merkezde bulunan ve kaynaklara kolayca erişebilen râviler farklı fonksiyonlar icrâ ederken bunları tek bir kavramla ifade etmek analizin daha yüzeysel olmasına yol açacaktır. Bu minvalde isnad verilerinin sosyal ağ analiziyle değerlendirilmesi sürecinde yeni kavramlar üretmenin ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bu başlık altında hem sosyal ağ analizinde kullanılan ölçümlerin tanıtılması hem de bunlara hadis araştırmacıları için daha anlaşılır ve kullanışlı yeni terimler teklif edilmesi hedeflenmektedir.

(a)Derece Merkeziyeti

Derece merkeziyeti, bir düğümün kaç tane doğrudan bağlantısı olduğunu ifade eder. Derece, bir düğümün ağda ne derece merkezi bir rol oynadığını ölçmede kullanılmaktadır. Derece yoğunluğu, düğümün ağ içinde ne kadar bağlantılı olduğunu ve diğer düğümlerle ne kadar etkileşimde bulunduğunu ölçer. En kolay hesaplanan merkezilik ölçütü olan derece merkeziliği bir düğümün diğer düğümlerle kurduğu doğrudan bağlantılarının toplamıdır.[30] Ağırlıksız derece (Unweighted Degree yahut Degree), bir düğüme gelen veya giden bağlantıların toplamını sayarken, ağırlıklı derece (Weighted Degree) bağlantıların sadece sayısını değil, aynı zamanda bu bağlantıların ağırlığını (örneğin, ilişkinin gücü veya sıklığı) da dikkate alır. Yönlü ağlarda derece, gelen bağlantılar için iç derece (in-degree), giden bağlantılar için ise dış derece (out-degree) olarak ayrılır. Bu metrikler, bir düğümün ağdaki etkinliğini, merkeziyetini ölçmeye yarar. Örneğin, hadis râvilerinin kaç farklı râviye bilgi aktardığını veya onlardan rivayet aldığını analiz etmek için derece hesaplamaları kullanılabilir. Bir râvinin iç derecesi, rivayet aldığı râvilerin (hocalarının) sayısını gösterirken dış derece, rivayetlerini naklettiği râvilerin sayısını (öğrencilerini) ifade eder.

[29] Medâr teriminin anlamı ve kullanılışları hakkında detaylı bilgi için bkz. Halit Özkan, "The Common Link and Its Relation to the Madār", *Islamic Law and Society* 11/1 (01 Ocak 2004), 42-77.
[30] Ağcasulu, "Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi", 1928, 1929.

(b)Arasındalık Merkeziyeti

Arasındalık merkeziyeti (betweenness centrality), bir düğümün ağda bilgi veya kaynak akışını yönlendiren, köprü görevi gören önemli bir aktör olup olmadığını belirler.[31] Yüksek aracılık merkeziyeti, bir düğümün, ağdaki farklı alt gruplar veya topluluklar arasında bağlantı kuran bir rol üstlendiğini gösterir. Arasındalık merkeziyeti, genellikle ağda bilgi akışını kontrol eden veya yönlendiren kişilerin belirlenmesinde kullanılır. Örneğin, sosyal ağlarda bir lider veya arabulucu figür, iki farklı gruptan insanların etkileşime geçmesini sağlayan bir köprü olabilir. Bu metrik, ağdaki topluluk yapıları ve bilginin yayılımı gibi konuları analiz etmek için önemlidir. Arasındalık merkeziyeti yüksek düğümler köprü düğüm (bridge node) olarak isimlendirilir. Bir ağda bir köprü düğümün kaybolması ağın yapısını zayıflatabilir ve farklı grupların birbirinden kopmasına yol açabilir. Bu sebeple, köprü düğümlerinin sosyal ağlardaki analizi ağdaki bilgi akışı açısından oldukça önemlidir.[32] Sosyal ağ analizinde köprü düğüm olarak ifade edilen terimi, anlamının kavrama uygunluğu sebebiyle hadis alanında köprü râvi olarak kullanmak mümkün görünmektedir.

(c)Yakınlık Merkeziyeti

Yakınlık merkeziyeti (closeness centrality) bir düğümün ağdaki diğer düğümlere ne kadar yakın olduğunu gösterir. Yakınlık merkeziyeti yüksek olan bir düğüm, ağın geneline hızlı erişebilir çünkü diğer düğümlere olan ortalama mesafesi kısadır. Ağ görselleştirildiğinde yakınlık merkeziyeti yüksek düğümler genelde ağın merkezinde bulunurlar.[33]

Derece merkeziyeti yahut arasındalık merkeziyeti düşük olan bir düğümün yakınlık merkeziyeti yüksek olabilir. Bu durumda, ağın genel yapısına bağlı olarak düğüm stratejik bir konumda olsa da mutlak anlamda merkezi bir düğüm olmayabilir. Dolayısıyla, yakınlık merkeziyeti yüksek bir düğüm her zaman baş aktör olarak tanımlanamaz, ancak ağın genel erişilebilirliğini sağlayan önemli bir aktör olduğu söylenebilir.[34]

Yakınlık merkeziyeti yüksek râviyi ifade etmek üzere hadis ilminde uygun bir kavram tespit edilememiştir. Ancak anlamı gereği bu terimi karşılamaya en uygun kelime “merkezi”

---

[31] Ağcasulu, “Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi”, 1928.

[32] Katarzyna Musiał - Krzysztof Juszczyszyn, “Properties of Bridge Nodes in Social Networks”, *Computational Collective Intelligence. Semantic Web, Social Networks and Multiagent Systems* (Berlin, Heidelberg: Springer, 2009), 357-364.

[33] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 24, 25.

[34] Wasserman - Faust, *Social Network Analysis*, 169-219.

kelimesidir.[35] "Merkezi râvi" terimi, yakınlık merkeziyeti yüksek râviler için isabetli bir kullanımdır çünkü bu râviler, hadis ağı içinde diğer râvilere daha kısa mesafede bulunur. Yakınlık merkeziyeti yüksek râviler, rivayetlerin farklı bölgelere hızlı yayılmasını sağladıkları için, ilmî ağ içinde kritik düğümler olarak işlev görürler.

Köprü râvi ve merkezi râvinin İbn Mes'ûd ağında gösterilmesi bu düğümlerin rollerini anlamayı sağlayacaktır. Aşağıdaki görselde İbrâhim en-Nehaî'nin ve Şa'bî'nin İbn Mes'ûd ağındaki rolleri gösterilmiştir. Dikkat çekmesi amacıyla İbrahim yeşille, Şa'bî ise mor ile renklendirilmiştir.

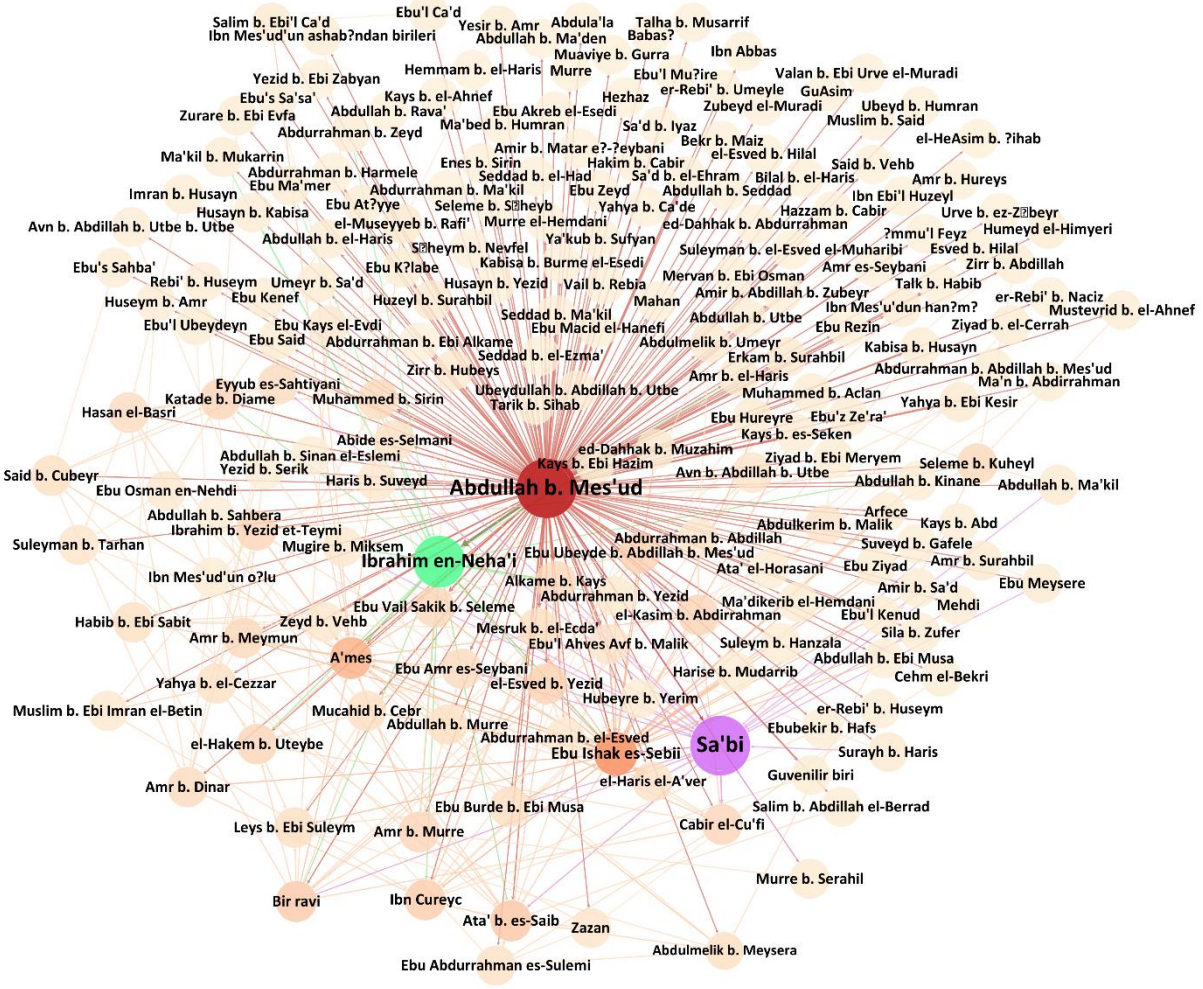

Grafik 6: İbn Mes'ûd rivayet ağında İbrâhim en-Nehaî'nin ve Şa'bî'nin konumu

İbrâhim en-Nehaî'nin ve Şa'bî'nin ağdaki rollerine dair merkeziyet ölçümleri ise aşağıdaki görsellerde verilmiştir.

[35] Muhammed Murteza Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Vizâretü'l-İ'lâm, 1968), 4/13; İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, 1960, 2/723.

Sa'bi - Attributes		Ibrahim en-Neha'i - Attributes	
Id	Sa'bi	Id	Ibrahim en-Neha'i
Label	Sa'bi	Label	Ibrahim en-Neha'i
Interval	<null value>	Interval	<null value>
In-Degree	17	In-Degree	13
Out-Degree	6	Out-Degree	10
Derece	23	Derece	23
Weighted In-Degree	56.0	Weighted In-Degree	119.0
Weighted Out-Degree	27.0	Weighted Out-Degree	68.0
Weighted Degree	83.0	Weighted Degree	187.0
Eccentricity	3.0	Eccentricity	2.0
Closeness Centrality	0.6086956521739131	Closeness Centrality	0.7272727272727273
Harmonic Closeness Centrality	0.7023809523809523	Harmonic Closeness Centrality	0.8125
Betweenness Centrality	152.48333333333332	Betweenness Centrality	139.8
Authority	0.08350382	Authority	0.07830622
Hub	0.04868034	Hub	0.038531672
PageRank	0.002718500608124245	PageRank	0.0015198049241387233
Component ID	1	Component ID	1
Strongly-Connected ID	224	Strongly-Connected ID	224
Cluter-ID	1	Cluter-ID	1
Modularity Class	9	Modularity Class	8
Inferred Class	10	Inferred Class	14
Eigenvector Centrality	0.06706481740847593	Eigenvector Centrality	0.04538887561539417
Clustering Coefficient	0.02409432642161846	Clustering Coefficient	0.03183673322200775

Tablo 3:Şa‘bî’nin ve İbrâhim en-Nehaî’nin İbn Mes‘ûd ağındaki merkeziyet ölçümleri

Ağ görselinde görüldüğü üzere İbrâhim, ağın merkezine daha yakındır. Şa‘bî ise nispeten uzak konumdadır. Merkeziyet metriklerinin verildiği görseller incelendiğinde İbrâhim’in yakınlık (closeness) merkeziyetinin (0.72) Şa‘bî’nin değerinden (0.60) yüksek olduğu görülmektedir. Bu da İbrâhim’in merkeze daha yakın konumda bulunması ve İbn Mes‘ûd ağındaki diğer düğümlerce daha erişilebilir bir noktada olması anlamına gelmektedir. Dolaysıyla İbn Mes‘ûd ağında İbrâhim’in merkezi râvi (düğüm) yönünün öne çıktığını söylemek mümkündür. Arasındalık değerleri incelendiğinde Şa‘bî’nin değerinin (152.48) İbrâhim’in değerinden (139.8) daha yüksek olduğu, dolayısıyla Şa‘bî’nin farklı düğümler arasında bilgiyi taşıyan ve bunları birbirine bağlamada daha aktif bir rol icra ettiği söylenebilir. Bu durumda Şa‘bî, İbn Mes‘ûd ağında İbrâhim’e nispetle köprü râvi özelliğini daha çok göstermektedir.

Aşağıdaki görselde Şa‘bî ve İbrâhim en-Nehaî’nin İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın ortak rivayet ağındaki konumları gösterilmiştir.[36]

[36] Görselin anlaşılabilmesi için derecesi beş ve beşten büyük olan düğümler filtrelenmiştir. Görselde Force atlas algoritması kullanılmıştır. Böylece düğümlerin diğer düğümlerle etkileşimlerine ve merkeziyet metriklerine göre konumlarının daha net görülmesi hedeflenmiştir. Dikkat çekmesi açısından İbrâhim ve Şa‘bî’yi gösteren düğümler büyütülerek renklendirilmiştir.

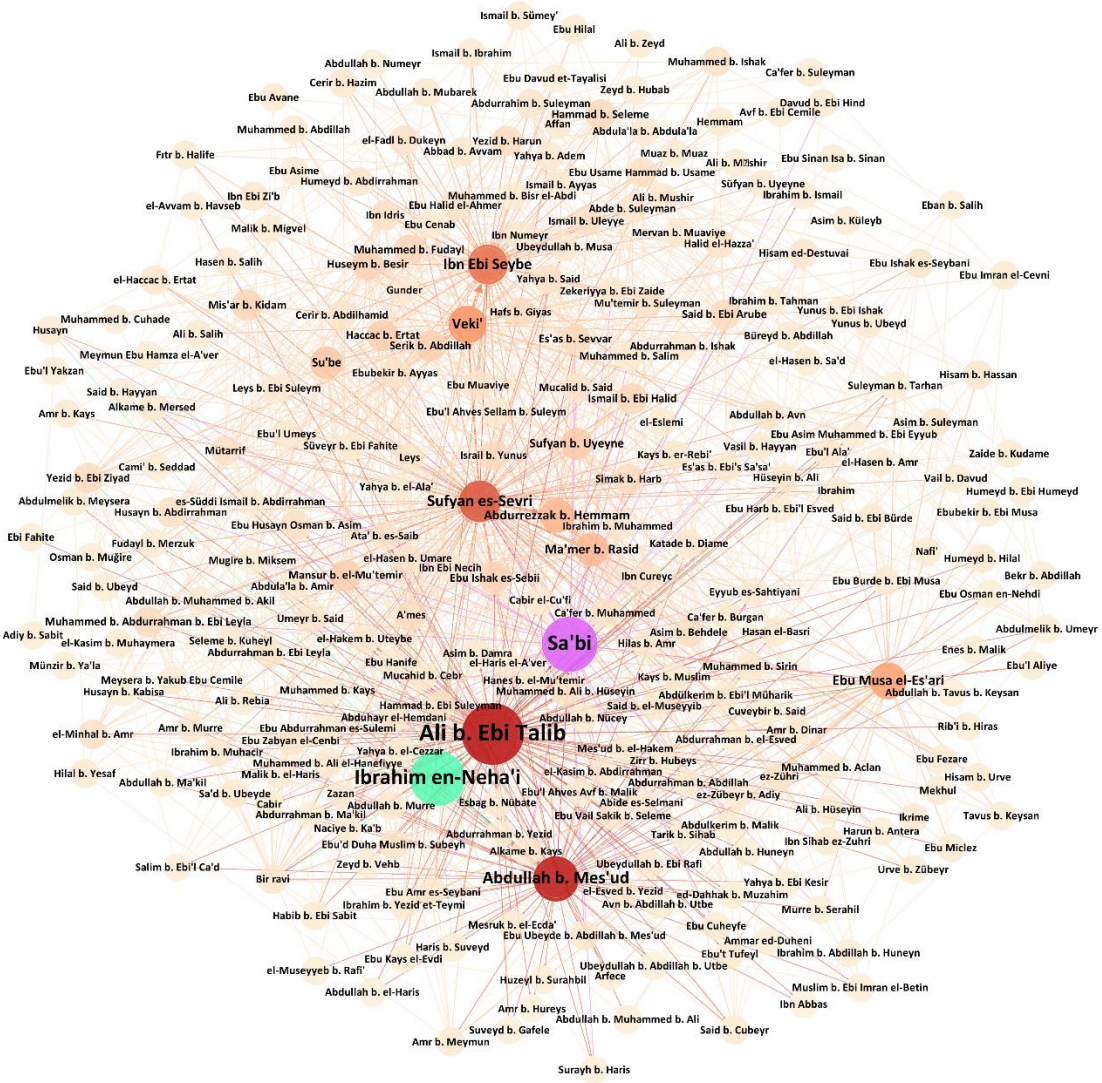

Grafik 7: İbrâhim en-Nehaî'nin ve Şa'bî'nin İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ ortak ağındaki konumları

Sa'bi - Attributes		Ibrahim en-Neha'i - Attributes	
Id	Sa'bi	Id	Ibrahim en-Neha'i
Label	Sa'bi	Label	Ibrahim en-Neha'i
Interval	<null value>	Interval	<null value>
In-Degree	28	In-Degree	17
Out-Degree	50	Out-Degree	32
Derece	78	Derece	49
Weighted In-Degree	161.0	Weighted In-Degree	157.0
Weighted Out-Degree	161.0	Weighted Out-Degree	156.0
Weighted Degree	322.0	Weighted Degree	313.0
Eccentricity	9.0	Eccentricity	10.0
Closeness Centrality	0.33858267716535434	Closeness Centrality	0.2849779086892489
Harmonic Closeness Centrality	0.43814855830359695	Harmonic Closeness Centrality	0.38677453754973073
Betweenness Centrality	54665.72721741554	Betweenness Centrality	45061.46819605013
Authority	0.08350382	Authority	0.07830622
Hub	0.04868034	Hub	0.038531672
PageRank	0.002718500608124245	PageRank	0.0015198049241387233
Component ID	1	Component ID	1
Strongly-Connected ID	224	Strongly-Connected ID	224
Cluter-ID	1	Cluter-ID	1
Modularity Class	9	Modularity Class	8
Inferred Class	10	Inferred Class	14
Eigenvector Centrality	0.06706481740847593	Eigenvector Centrality	0.04538887561539417
Clustering Coefficient	0.02409432642161846	Clustering Coefficient	0.03183673322200775

Tablo 4: İbrâhim en-Nehaî'nin ve Şa'bî'nin İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ ortak ağındaki rollerine dair merkeziyet ölçümleri

Yukarıdaki ağ görseli incelendiğinde Şa'bî'nin ağın merkezine daha yakın konumlandığı, İbrâhim'in ise nispeten kenarda kaldığı görülmektedir. Bu durum Şa'bî'nin yakınlık merkeziyeti değerinin (0.33) İbrâhim'in değerinden (0.284) yüksek olmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla İbrâhim, İbn Mes'ûd ağında diğer düğümlere ortak ağa nispeten daha yakındır. İki düğümün arasındalık değerinde de değişiklik söz konusudur. Ortak ağda, Şa'bî'nin arasındalık değeri (54665.72) İbrâhim'in değerinden (45061.46) yüksektir. Buna binaen İbrâhim'in İbn Mes'ûd ağında diğer düğümlerle daha fazla etkileşim içindeyken Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetlerinde etkisinin nispeten az olduğu söylenebilir. Ancak Şa'bî'de durum farklıdır. İbn Mes'ûd ağında yakınlık değeri bakımından İbrâhim'in gerisinde olan Şa'bî, ortak ağda hem yakınlık hem de arasındalık bakımından oldukça yüksek değerlere sahiptir. Dolayısıyla Şa'bî'nin İbn Mes'ûd Ağındaki etkisini ve köprü olma rolünü Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağları için de sürdürdüğü hatta ortak ağda diğer râvilerle etkileşiminin arttığı söylenebilir. Bu durumda Şa'bi ortak ağda hem köprü hem de merkezi düğümdür.

(d)Özvektör Merkeziyeti

Özvektör merkeziyeti, bir düğümün ağdaki önemini belirlemek için kullanılan bir ölçüttür ve ağırlıklı bağlantılara göre bir düğümün etkisini değerlendirir. Özvektör merkeziliğinde bir düğümün değeri, yalnızca bağlı olduğu düğüm sayısıyla değil komşu olduğu düğümlerin önemine göre belirlenir. Yüksek özvektör merkeziyetine sahip bir düğüm, diğer önemli düğümlerle bağlantılıdır ve bu bağlantılar, onun da önemli bir rol üstlenmesini sağlar.[37] Hadis rivayeti açısından düşünüldüğünde hadis aldığı ve naklettiği kişi sayısı ile rivayet sayısı bakımından dikkate değer bir rolde bulunmayan bir râvi rivayet ağında etkili bir hocaya sahip olması sebebiyle önem kazanabilir. Özvektör merkeziyeti yüksek râvileri isimlendirmek üzere bir terimin kullanılması gerekmektedir. Bu çalışmada "itibarlı râvî" terimi, özvektör merkeziyeti (eigenvector centrality) yüksek olan ve rivayetlerin naklimde etkili diğer râvilerle yoğun bağlantılar kuran râvîleri tanımlamak üzere tercih edilmiştir. Hadis literatüründe güvenilir ve etkili hocalardan rivayet nakleden râvilerin bu durumları sebebiyle münekkitler gözünde itibar kazanmasını çağrıştırdığı için bu kavram tercih edilmiştir.

[37] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 28, 29; Gürsakal - Aksan, *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*, 90-92.

(e)Otorite ve Hub Değeri

Hub değeri, bir düğümün ne kadar çok bilgi yayıcı olduğunu ölçer. Yani, hub değeri yüksek olan bir düğüm, başka düğümlere bağlanan ve onlara bilgi taşıyan bir noktadır. Bu, o düğümün ağda yayılma gücüne işaret eder. Hub, bilgiyi başkalarına aktaran ve ağda geniş bir bağlantı ağına sahip olan kişidir. Otorite değeri ise bir düğümün bilgi alma ve güvenilirlik açısından önemini gösterir. Otorite değeri yüksek olan bir düğüm, ağırlıklı olarak güvenilir bilgi kaynaklarına, dolayısıyla güvenilir ve önemli bilgilere sahip olan kişiyi temsil eder.[38] Bu terimleri bir örnek üzerinden açıklamak meseleyi daha anlaşılır kılacaktır. A, İbn Mes'ûd'dan, B ise Hz. Ali'den hadis almış ve bu hadisleri başkalarına nakleden iki düğümdür. C kişisi ise hem A'dan hem de B'den hadis alıp bunları başkalarına nakletmektedir. Bu durumda C, A ve B gibi güvenilir kişilerden aldığı bilgileri başkalarına yayarak ağda yüksek bir hub değerine sahip olur. A ve B kişileri, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali gibi kaynaklardan doğrudan hadis aldıkları için ağda yüksek otorite değerine sahip kabul edilir. C ise A ve B gibi güvenilir kişilerden aldığı hadislerle başkalarına aktarma yaptığı için otorite değeri daha düşüktür. Dolayısıyla hub, bilgiyi yayma gücünü, otorite ise bilgiyi alma ve güvenilirlik ölçüsünü ifade eder.

(3)Ağırlık

Sosyal ağ analizi (SNA) bağlamında, ağırlık (weight), iki düğüm arasındaki ilişkinin gücünü veya yoğunluğunu ifade eder. Ağırlık, o bağlantının ne kadar güçlü veya zayıf olduğunu belirler. Ağırlıklı bir ağda, her bağlantının bir değeri (ağırlığı) vardır, bu da o bağlantının önemini, sıklığını veya şiddetini gösterir. Hadis rivayet ağında ağırlık, râviler arasındaki bağın yoğunluğunu, gücünü ve güvenilirliğini yansıtarak ağın daha derinlemesine analiz edilmesini sağlar. Bir râvinin derecesi beş olması sebebiyle ağdaki etkisinin düşük olduğu düşünülebilir ancak bu râvinin naklettiği rivayet sayısının yani ağırlıklı derecesinin yüksek olması onun ağdaki konumunu ve rolünü belirlemede etkilidir. Bu tür analizler, rivayetlerin daha sağlam bir şekilde değerlendirilmesine ve ağdaki önemli düğümlerin (râvilerin) daha net bir şekilde tanımlanmasına yardımcı olur.

[38] Tunalı, *Sosyal Ağ Analizine Giriş*, 30.

(4)Yapısal Delik

Yapısal delik, bir ağdaki düğümler ve kenarlar arasındaki boşlukları, bağlantısızlıkları veya zayıf bağları ifade eder. Bu boşluklar, ağda bilgi akışını veya etkileşimi engelleyen önemli noktalardır. Yapısal delikler, ağın genel işleyişi veya verimliliği üzerinde olumsuz etkilere sahip olabilir. Özellikle sosyal ağlar, iletişim ağları veya karmaşık ağlar gibi yapısal analizlerde, yapısal delikler kritik öneme sahiptir çünkü bu delikler, ağdaki önemli düğümler veya köprü noktaları (yani, ağın farklı bölümleri arasında bilgi veya etkileşim sağlayan düğümler) tarafından kapatılabilir. Bu tür yapısal boşlukları tanımak, ağın daha verimli hale getirilmesi için önemlidir.[39]

Rivayet ağlarında, iki farklı grup arasında köprü görevi üstlenerek yapısal delikleri kapatan bireyler, bilgiye erişim ve sosyal bağlantılar açısından stratejik bir avantaja sahip olurlar. Bu kişiler, bilgi yayılımını kontrol etme ve sosyal etki oluşturma yetenekleri sayesinde ağda yüksek merkeziyet ve rekabet avantajı elde edebilirler.

Yapısal delikler, hadis alanından bir örnekle daha iyi anlaşılabilir. Bir râvi, hem İbn Mes‘ûd’un ashâbından hem de Hz. Ali’nin ashâbından hadis naklederse, bu kişi iki farklı grup arasındaki yapısal delikleri kapatmış olur. Çünkü bu gruplar arasında doğrudan bir bağlantı yoksa, râvi bu boşluğu doldurur ve bilgi akışını sağlar. Bu durumda, râvi, iki grup arasındaki bilgi aktarımını mümkün kılar. Yapısal delikler, bu tür bir râvi aracılığıyla kapanarak, rivayet ağındaki etkileşim artar. Sonuç olarak, râvi, hadislerin doğru ve kesintisiz bir şekilde aktarılmasını sağlar.

(5)Bilgi Redundansı

Bilgi redundansı, bir ağda aynı bilginin farklı yollarla tekrar tekrar yayılması durumudur. Sosyal ağ analizinde, bir bireyin bağlantılı olduğu düğümler (kişiler) birbirleriyle de güçlü bağlara sahipse, bu kişi büyük ölçüde aynı bilgilere maruz kalır. Bu durum, ağda yeni veya farklı bilgilere erişim imkânını azaltırken, mevcut bilgilerin güvenilirliğini artırabilir. Ancak, bilgi redundansı düşük olan bireyler, daha çeşitli ve yenilikçi bilgilere ulaşma avantajına sahip olabilirler.

Hadis rivayet ağlarında bilgi redundansına örnek olarak, aynı hadisin farklı isnad zincirleriyle tekrar tekrar rivayet edilmesini verebiliriz. Özellikle, bir râvinin hocasından aldığı hadisi, aynı

[39] Zihang Lin vd., “Structural Hole Theory in Social Network Analysis: A Review”, *IEEE Transactions on Computational Social Systems* 9/3 (2022), 724-739.

hocadan hadis almış diğer râvilerle birlikte rivayet etmesi, ağ içinde bilgi redundansını artırır. Örneğin İbn Mes‘ûd’un bir hadisini hem Alkame b. Kays hem de Esved b. Yezîd kendisinden rivayet etmiştir. Daha sonra bu iki isimden rivayet eden öğrenciler (örneğin, İbrahim en-Nehaî) aynı hadisi farklı senedlerle tekrar nakletmiştir. Böylece, İbn Mes‘ûd’un sözü hem Alkame hem de Esved üzerinden dolaşıma girmiş, ancak ağda yeni bir bilgi üretilmemiştir; sadece aynı rivayet farklı kanallardan aktarılmıştır.

C.Kaynaklar

Tezde kullanılan kaynakları dört başlık altında toplamak mümkündür. İlki tezde kullanılan sosyal ağ analizine dair kaynaklardır ki bunlar hakkında yöntem başlığında bilgi verildiği için burada tekrar değinilmeyecektir. Yalnız Tuba Nur Saraçoğlu’nun *Siyerde İsnad (İbn Sa‘d’ın Rivayet Ağları)* doktora tezine değinmek gerekmektedir. Tez, dijital beşerî bilimlerin isnad verileri üzerindeki tatbikini yöntem olarak benimsemiş olması açısından ve alanda öncü bir çalışma niteliği taşımasından ötürü önemlidir. Tezde kullanılan ikinci tür kaynak dijital hadis programlarıdır. Bunlar Hâdimü’l-Haremeyn, Cevâmiü’l-Kelîm, Hadis Veritabanı ve el-Mektebetü’ş Şâmile programlarıdır. Bu programlardan Hâdimü’l-Haremeyn, tezde detaylı incelemeye konu olan 22 ismin rivayetlerine erişme noktasında kullanılmıştır. Program merfû rivayetlerin yanında mevkuf ve maktû nakilleri de içermesi ve râvilerin rivayet sayısı ve hangi hocadan ne kadar nakilde bulundukları verisini sunması sebebiyle hoca-talebe ilişkilerini tespitte daha uygun görülerek tercih edilmiştir.[40] Ancak programdaki rivayet sayıları mükerrer olanları da içermektedir. Bu ise programın sunduğu verileri kullanırken dikkatli olmayı gerektirmektedir. Bu durumu telafi etmeye matuf olarak araştırmada hoca-talebe ilişikleri incelenen isimlerin Cevâmiu’l-Kelîm’deki rivayet sayıları da kontrol edilmiştir. Bu minvalde teze konu olan üç sahâbînin öğrencileri, Cevâmiu’l-Kelîm’den elde edilen merfû ve tekrarsız rivayet sayıları ile Hâdimü’l-Haremeyn’den alınan mevkuf ve maktû rivayetlerin dahil edildiği mükerrer rivayet sayıları dikkate alınarak iki farklı tablo hazırlanmıştır.[41]

Birinci asırda rivayet ağlarında etkili râviler ve bunların ilişkileri hakkında bilgi edinmek amacıyla, tezde kullanılan üçüncü tür kaynak klasik eserlerdir. Tezde, erken dönem ricâl kaynaklarından geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bu çerçevede, İbn Sa‘d’ın *et-Tabakâtü’l-kübrâ*’sı, Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel’in *Suâlât*’ları, Ali b. Medînî’nin *İlel*’i, Fesevî’nin

[40] Cevâmiü’l Kelîm ve Hâdimü’l Haremeyn programlarının karşılaştırılması, sahip oldukları avantaj ve dezavantajlar için bkz. Muhammed Enes Topgül, “‘Cevâmiu’l-Kelim’ ve ‘Câmiu Hâdimi’l-Haremeyn’ Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 49 (31 Ocak 2023), 167-176.

[41] Tablolar için tezin EKLER kısmına bakınız.

el-Ma'rife ve't-târîh'i, Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin *et-Târîh*'i ve İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i sıkça başvurulan temel kaynaklar arasında yer almıştır. Ayrıca, Ukaylî'nin *ed-Duafâü'l-kebîr*'i, İbn Hibbân'ın *es-Sikât* ve *Kitâbü'l-Mecruhîn*'i ile İbn Adî'nin *el-Kâmil*'i, hadis râvileri hakkında bilgi edinmede önemli eserler olarak dikkate alınmıştır. Bunun yanı sıra, Buhârî'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i, Cûzcânî'nin *Ahvâlü'r-ricâl*'i, İclî'nin *Ma'rifetü's-sikât*'ı, Ebû Dâvûd'un *Suâlât*'ı, İbn Kuteybe'nin *el-Maârif*'i ve İbn Ebî Hayseme'nin *et-Târîhu'l-kebîr*'i, hadis tarihi ve râvilerin biyografileri hakkında önemli bilgiler sunan eserler olarak teze dahil edilmiştir. Hadis rivayetlerinin tarihsel bağlamını ve râvilerin yaşadığı ilim çevrelerini anlamak için, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Medîneti's-Selâm*'ı ve İbn Asâkir'in *Târîhu Medîneti Dımaşk*'ı gibi şehir tarihine dair temel kaynaklara da başvurulmuştur. Yukarıda zikredilen kaynaklardaki bilgiler hakkındaki yorumlarından istifade etmek ve onlarda yer almayan birtakım bilgilere ulaşmak amacıyla Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'sı ve İbn Hacer'in *Tehzîbü't-Tehzîb*'i gibi geç dönem ricâl kaynaklarına da müracaat edilmiştir. Sahâbîler hakkında bilgi edinmek amacıyla sahâbe literatürüne de başvurulmuştur. Bu bağlamda, Ebû Nuaym'ın *Maʿrifetü's-sahâbe*'si, İbn Abdilber en-Nemerî'nin *el-İstîʿâb fî maʿrifeti'l-ashâb*'ı, İzzeddin İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-gābe fî maʿrifeti'ṣ-ṣaḥâbe*'si ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe*'si, sahâbîlerin biyografileri ve öğrencileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaları sebebiyle tezin temel başvuru eserleri arasında yer almıştır. Birinci asır Kûfe'sinde rivayet ağlarının tespitinde rivayetlerin doğrudan bir kaynak olarak kullanıldığı, yöntem kısmında ifade edilmişti. Söz konusu rivayetler, Kütüb-i Sitte'nin yanında Müsned türü eserler (Bezzâr, Ahmed b. Hanbel) ve İbn Ebî Şeybe ve Abdurrezzâk'ın Musannef'lerinden elde edilmiştir.

Tezde klasik eserlerin yanı sıra Kûfe hakkında yapılan çağdaş çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bu kapsamda, doğrudan konuyla ilgili olan Şeref el-Kudât'ın *Medresetü'l-hadîs fi'l-Kûfe* ve Hüseyin Kahraman'ın *Kûfe'de Hadis-İlk Üç Asır* adlı eserleri dikkate alınmıştır. Bu iki çalışma hicrî ilk üç asırda Kûfe'de hadis rivayetini ve etkili olan râvileri incelemektedir. Kahraman, kitabın girişinde Kûfe'nin üç asırlık süreçte şahit olduğu siyasi hadiseleri ele almıştır. Birinci bölümde Kûfe'de ilmi ve kültürel hayat üzerine odaklanan yazar, ikinci bölümde Kûfeli râvilerin hayatlarını incelemiştir. Özellikle münekkitler tarafından "sika" bulunmuş isimleri tercih ettiğini belirten yazar, incelemeye konu olarak sika râvileri tercih etmesini, Hanefî mezhebinin teşekkül döneminde yeterince güvenilir râvi ve itimat edilecek sahih rivayet bulunduğunu tespit etme gayretiyle açıklamaktadır. Üçüncü bölümde ise ikinci bölümdeki râvi biyografilerinden hareketle tespit ettiği Kûfe hadisçiliğinin temel özelliklerini ele almıştır. Bu bölümde hadis meclislerinin ve halkaların tespitinin nasıl yapılabileceği üzerinde durmuş ve

tespit ettiği meşhur bazı hadis meclislerini sahâbî dönemi, tâbiîler dönemi ve tebe-i tâbiîler dönemi şeklinde üçe ayırarak incelemiştir. Halkaların ardından siyasi ve itikadi gelişmelerin hadis ilmine etkilerini mercek altına alan Kahraman, bu başlık altında hadis uydurma faaliyetleri, isnad tatbiki, cerh-tadîl faaliyetleri ve mihne sürecini tetkik etmiştir. Üçüncü bölümdeki diğer başlıklar ise irsâl ve tedlîs, zühd ve tasavvuf hayatı, ilk dönemlerde az hadis rivayet edilmesi, Kûfe hadisçiliğinin hadis ilmindeki yeri ve oryantalistlerin hadisle ilgili görüşlerinde Kûfe'nin yeri hakkındadır. Bu bölümdeki başlıklardan bazıları Kûfe'de hadis rivayet ağlarını ele alan tezimizle örtüşüyor görünse de yöntem ve konunun işlenişi bakımından farklar olduğunu belirtmek gerekir. Öncelikle Kahraman'ın, hadis rivayetlerinin râviler arasında nasıl bir etkileşime sebep olduğunu tespit etmek gibi bir hedefinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum ikinci bölümde yalnız sika râvilerin biyografisini incelemesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca üç asırlık geniş bir dönemi ele almasından ötürü yazar, tek tek râviler ve rivayetler üzerine yeterince eğil(e)memiş olmalıdır. Önemli birer bilgi kaynağı olsa da bu iki çalışmada daha çok tasvîrî bir yöntem izlenmiş; Kûfe'de etkili râviler farklı açılardan ele alınmış olmakla birlikte, rivayetlerin intikalinde rol oynayan râvilerin birbirleriyle ilişkileri ve hadis rivayetinin seyri konusuna doğrudan değinilmemiştir. Sahâbîleri hadis rivayetine sevk eden hususlar ve birinci asırda hadis rivayetinin ihtiyaca binaen, sistematik ve yarı sistematik olmak üzere ayrılması konusunda Bekir Kuzudişli'nin *Hadis Rivayetinde Bağlam* kitabından istifade edilmiştir.

Tezde ele alınan sahâbîler ve râvilerle ilgili yazılmış akademik tezler ve makaleler de dikkate alınmıştır. İbn Mes'ûd,[42] Hz. Ali[43] ve Ebû Mûsâ[44] ile öğrencileri hakkında çeşitli çalışmalar yapılmış olsa da bu çalışmaların tek bir isme ve onun rivayetlerine odaklandığı ve dönemin panoramasını çizmekten uzak olduğu söylenebilir. Ayrıca bu çalışmaların râviler arası ilişkiler ve rivayetlerin intikali açısından konuyu ele almadığı görülmektedir. Genellikle râvilerin hayatı, şahsiyeti ve rivayetleri incelenmiş ve tasvîrî bir yaklaşım benimsenmiştir. Birinci asırda Kûfe'de etkili olan sahâbîler ve tâbiûn hakkında yapılan çalışmalar yerine, tâbiûn dönemini daha geniş bir perspektiften ele alan ve hadis rivayetinin gelişimini inceleyen çalışmalar, tezin konusu ve yaklaşımıyla daha fazla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda dikkat çeken çalışmalardan biri, Mustafa Tatlı'nın *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti* isimli kitabıdır. Tatlı'nın çalışması, sahâbenin rivayet sürecine değinerek tâbiûn döneminde hadis rivayetinin keyfiyetine ve sistematik hale gelme sürecine odaklanmaktadır. Tatlı, tâbiûn râvilerini meclislerinin olup olmamasına, yüksek sayıda rivayet naklettiği hoca sayısına ve hadislerin

[42] İbn Mes'ûd ve öğrencileri hakkında biyografik çalışmaların yanında çok sayıda akademik yayın vardır. Bunların başında doktora ve yüksek lisans tezleri gelmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı İbn Mes'ûd'u hukuki yönüyle bir kısmı da rivayetleri üzerinden ele almıştır. Ancak bu çalışmalar İbn Mes'ûd'un Kûfe'deki diğer sahâbîlerle ilişkisine ve rivayet ağına odaklanmamışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Tuğba Altuncu, *Abdullah b. Mes'ûd ve Hadis İlmindeki Yeri* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015); Serkan Başaran, *Abdullah b. Mes'ûd'un İctihadlarında Sünnetin Rolü* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017); Hami Bektaş, *Abdullah b. Mes'ud ve Sünnet Anlayışı* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Ayşe Elmalı, *Abdullah b. Mes'ûd ve Hukukî Kişiliği* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009); Mustafa Koç, *Abdullah b. Mesud'un Hayatı ve Şahsiyeti* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, ts.); Esra Özdemir, *Abdullah b. Mes'ud ve Rivayet Dönemi* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023); Üsame Bozkurt, *Mesruk b. el-Ecda' ve hadisçiliği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Üsame Bozkurt, "Tâbiîn Âlimi Mesrûk b. el-Ecda'ın (ö. 63/682-3) Hadis İlmine Katkısı ve Rivayetlerine Dair Verilerin Değerlendirilmesi", *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* IV (2017), 29-45; Mürsel Akdere, *Alkame b. Kays en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Cüneyt Çoşkun, *Kufe Ekolünün Bir Temsilcisi: Alkame B. Kays ve Hadisçiliği* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi (Devam Ediyor.), ts.); Ömer Kahraman, *Alkame b. Kays'ın Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.), ts.); Yusuf Erdem Gezgin, "Tabiîn Dönemi Fakihlerinden Esved b. Yezid (ö. 75/694) ve Fıkıh Tarihindeki Yeri", *İslâm Tetkikleri Dergisi* XI/1 (2021), 243-266; Aydın Taş, "Şureyh'in Hayatı, İlmi, Mevkii ve Kadılığı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 349-376; Abdulkadir Suphandağı, *Esved b. Yezîd en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Fatih Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014); Mansur b. Avn el-Abdelî, *Merviyyâtü İbn Mes'ûd fi'l-Kütüb-i Sitte ve Muvatta-i Mâlik ve Müsned-i Ahmed* (Mekke: Kral Abdülaziz Üniversitesi, Doktora Tezi, 1980); Abdussettar eş-Şeyh, *Abdullah b. Mes'ûd amîdü hameleti'l Kur'ân ve kebîru fukahâi'l İslâm* (Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1999).

[43] Hz. Ali'nin farklı yönleri çok sayıda çalışmaya konu olmuş olsa da rivayet ağı ve öğrencileri hakkında yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Hz. Ali'nin ilmi kişiliği ve rivayetleri hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Ramazan Kuyucu, *Hz. Ali'nin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Kütüb-i Sitte Özelinde)* (Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ali Rıza Kara, *Hz. Ali'nin Mevkûf Rivayetleri ve Ref Problemi* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Nisanur Yazıcı, *Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mevzû Rivayetler* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Abdulkerim Öner, *Hz. Ali'nin İlmi Şahsiyeti* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

[44] Ebû Mûsâ hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Abdülhamid Mahmûd Tahmaz, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî* (Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1991); İsmail Altun, *Ebû Mûsâ el-Eş`arî`nin Hayatı ve Şahsiyeti* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002); Emre Yavuz, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

yazılması gibi faktörlere göre müksirûn ve müdevvin olarak iki ana gruba ayırmıştır. Müdevvin râviyi, kısmî müdevvin râvi ve müksir râviyi müksir râvi 1 ve müksir râvi 2 olmak üzere iki alt gruba ayırmıştır. Böylece tâbiûn dönemindeki râvi profillerin tamamını kapsayıcı bir taksim elde etmek hedeflenmiştir. Söz konusu taksimin, tezin temel yapısını oluşturan unsurlardan biri olarak değerlendirilebilir. Tatlı'nın çalışmasında öne çıkan bir diğer husus, ikinci ve üçüncü bölümlerde ele alınan hadis meseleleri ile hadis rivayetinin sistematikleşme sürecinde tâbiûnun oynadığı roldür. Böylece Tatlı birinci asrın son çeyreğinden itibaren hadis ilminin gelişiminde tâbiûnun etkisini büyük oranda ortaya koymuştur. Tezde râviler arasındaki ilişkileri belirlemede rivayet sayılar ve biyografik veriler esas alınmıştır. Ayrıca herhangi bir bölgeyle sınırlanmaksızın o dönemde ilimde öne çıkan İslam beldelerinin tamamını dikkate alması sebebiyle tezde, Kûfe'deki nispeten daha az etkili addedilebilecek rivayet ağlarına odaklanılmamıştır.

Tezin konusuyla bağlantılı bir diğer çalışma ise Ramazan Koltuk'un *Tâbiûn Hadis İmamlarının Hadis İlmine Katkıları* başlıklı yüksek lisans tezidir. Koltuk, tezin birinci bölümünde Zehebî'nin Muʿîn adlı eserini temel alarak, bu eserde yer alan tâbiûn râvilerini şehirlere göre tasnif etmiş ve 352 râvinin biyografisini incelemiştir. Kûfeli hadis imamlarından ise 97'si hakkında bilgi vermiştir. Tezin ikinci bölümünde, önceki bölümde incelenen 352 tâbiûn imamı; yıllara göre değişim, mevâlî olan râvilerin rivayet sayıları, etkin hoca ve talebe sayısı ile hadis tahammülünde hocalarıyla olan ilişkileri açısından analiz edilmiştir. Bu tez, râviler hakkında farklı bir kategorizasyon yaparak özgün bir bakış açısı sunsa da tâbiûn imamlarını tek bir dönem olarak ele alması ve sadece hoca-talebe ayrımı üzerinden değerlendirme yapması, dönemin hadis rivayet sürecine dair genel bir perspektif sunma imkânını sınırlamaktadır.

Hüseyin Akgün'ün *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)* kitabı, tez konusuyla ilgili çalışmalar arasında zikredilebilir. Ancak Akgün'ün kitabı, râviler arasındaki ilişkileri incelemekten ziyade "Hadis tarihinin ve rivâyet coğrafyasının anlaşılmasına katkıda bulunmak ve Hz. Peygamber'in hadislerinin sıhhatini tespitte coğrafya-rivayet ilişkisinin kullanılabilirliğini ortaya koymak"[45] amacıyla kaleme alınmıştır. Kitabın ikinci bölümünde Akgün, hadis rivayet coğrafyası kapsamında Medine, Mekke, Basra, Kûfe, Mısır, Şam ile hicrî 150 yıllık süreçte ilmî bakımdan arka planda kalmış bölgelerdeki hadis kültürü ve rivayetlerin buralara intikali meselesini incelemektedir. Ancak incelemeye konu olan coğrafyanın oldukça geniş olması çalışmanın derinlikli olmasının önüne geçmiştir. Ayrıca yazarın kaynak olarak, rivayetlerin sıhhatini önceleyen Kütüb-i Sitte'yi tercih etmesi de hadis rivayetlerinin intikalinin

[45] Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)* (İstanbul: İFAV, 2019), 11.

çerçevesini çizme hedefine yönelik isabetli bir tercih olarak gözükmemektedir. Bunun yerine İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk'ın *Musannef*'leri yahut Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i gibi daha yoğun rivayet içeren eserlerden faydalanması daha doğru bir tercih olurdu.[46] Dolayısıyla Akgün'ün kitabının gerek hedef ve yöntem gerek kullanılan kaynaklar açısından farklı bir çalışma olduğu ve tezle örtüşmediği söylenebilir.

Teze konu olan üç sahâbî hakkında İngilizce literatürde birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Bunların başında *Encyclopaedia of Islam*'da yer alan İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ hakkında kaleme alınmış maddeler gelmektedir. Ancak bu maddeler, daha ziyade biyografik açıdan bilgi vermekle yetinmiş ve söz konusu üç sahâbînin öğrencilerine ve rivayet ilişkilerine değinmemişlerdir.[47] İngilizce literatürdeki İbn Mes'ûd üzerine yapılan çalışmalar, onun kıraati üzerine odaklanırken[48] Hz. Ali hakkındaki araştırmalar daha ziyade onun siyasî ilişkilerine ve hikmetli sözleri ile belagat yönüyle ilgilenmektedir.[49]

Yukarıdaki literatür değerlendirmesinden hareketle, birinci asır Kûfe'sinde rivayet ağlarını incelemeyi hedefleyen bu çalışmanın, zaman olarak birinci asrı esas alması ve Kûfe özelinde daha geniş bir râvi kitlesini, biyografik verilerin yanında sosyal ağ analiziyle incelemesiyle önceki çalışmalardan farklılaştığı söylenebilir.

[46] Ömer Faruk Maden, "Hüseyin Akgün. Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl). İstanbul: İFAV, 2019, 335 sayfa.", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* • 57 (2019), 121-126.

[47] Detaylı bilgi için bkz. J.-C Vadet, "İbn Masʿūd", *The Encyclopaedia of Islam (new edition)* (Leiden: Brill, 1986); L. Veccia Vaglieri, "ʿAlī b. Abī Ṭālib", *The Encyclopaedia of Islam (new edition)* (Leiden: Brill, 1986); L. Veccia Vaglieri, "Abū Mūsā al-Ashʿarī", *Encyclopaedia of Islam (new edition)* (Leiden: Brill, 1986).

[48] Serkan Başaran, "The Companions' Understanding of Sunnah: The Example of ʿAbd Allāh Ibn Masʿūd", Ilahiyat Studies 9/1 (13 Haziran 2018), 73-112; Ramon Harvey, "The Legal Epistemology of Qur'anic Variants: The Readings of Ibn Masʿūd in Kufan fiqh and the Ḥanafī madhhab", Journal of Qur'anic Studies 19/1 (01 Şubat 2017), 72-101; Arthur Jeffery, "Codex of Ibn Masʿūd † 33", Materials for the History of the Text of the Qur'ān (Brill, 1937), 20-113; Elaheh Shahpasand - Hadi Zeini Malekabad, "Ibn Masʿūd's Reading in Comparison with the Seven Canonical Readings", Al-Bayan: Journal of Qur'an and Hadith Studies 22/1 (03 Nisan 2024), 19-70.

[49] Mohamad Jawad Chirri, *The Brother of the Prophet Mohammed : the Imam Ali* (Michigan: The Islamic Center of Detroit, 1979); Sulayman Kattani, *Imam Ali Source of Light, Wisdom and Might* (London: The Muhammadi Trust, 1983).

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE ETKİLİ OLAN SAHÂBÎ RİVAYET AĞLARI

A.Hicrî Birinci Asırda Kûfe

Hicrî birinci asır Kûfe'sinin siyasi, demografik ve ilmî yapısını bilmek, râviler arasındaki ilişkileri tespit etmede önemli avantajlar sağlar. Bu üç temel dinamik, rivayet zincirlerinin nasıl oluştuğunu, hangi râvilerin kimlerle daha sık ilişki kurduğunu ve bilgi akışının nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olur. Bu unsurlar bir araya getirildiğinde, râviler arasındaki ilişkileri tespit etmek daha sağlam bir zemin kazanır. Siyasi ve sosyal aidiyetler, kimin kimden rivayet aldığına dair güçlü ipuçları sunarken, ilmî geleneğin yapısı ise bilgi akışının metodolojisini anlamamıza yardımcı olur.

1.Siyasî Yapı

Hz. Ömer, Irak bölgesinde askerlerin dinlenebileceği bir ordugâh kurulmasını Sa'd b. Ebî Vakkâs'a emretmiş, böylece hicrî 17 yılında Kûfe inşa edilmiştir.[1] Kûfe, fetih hareketlerinde üs görevi görmüş ve şehirde ilimlerin temeli atılmaya başlanmıştır. İlk vali Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan sonra Ammâr b. Yâsir, onun halefi olarak ise Muğire b. Şu'be atanmıştır. Kûfe halkı, zaman zaman yönetimden memnuniyetsizliklerini dile getirmişler ve vali değişikliği talebinde bulunmuşlardır. Hz. Ömer, sorunların halkın cehaletinden ileri geldiğini düşünerek İbn Mes'ûd'u öğretici olarak Kûfe'ye göndermiştir.[2] Ancak İbn Mes'ûd'un gelmesiyle şehirdeki hareketlilik son bulmamıştır. Hicrî 24 yılında, Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine Hz. Osman, Kûfe valisi Muğire'yi görevden alarak Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı atamıştır. Ancak Sa'd, bir süre sonra görevden alınmış ve yerine Velid b. Ukbe atanmıştır.[3] Hicrî 30 yılında, Kûfe valisi Velid b. Ukbe görevden alınarak yerine Saîd b. el-Âs atanmıştır.[4] Saîd, ilk iş olarak Kûfe'nin durumu hakkında bir rapor hazırlayarak Hz. Osman'a sunmuştur. Bu raporda Kûfe halkının yaşadığı ekonomik zorluklar ve sosyal sıkıntılar vurgulanmıştır. Saîd, Kûfe'nin kuruluşunda önemli rol

[1] Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 2/372, 373; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadariliğe Kufe* (Ankara: Ankara Okulu, 2001), 25.

[2] Ebû Amr eş-Şeyban Halife b. Hayyat, *Kitâbü't-Tabakat: rivaye Ebî İmran Musa b. Zekeriyyâ Yahyâ et-Tüsteri li-Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ezdi* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1993), 47.

[3] Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid Taberî, *Târîhü't-Taberî: tarihü'r-rusül ve'l-müluk* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1967), 4/244.

[4] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil,* 3/3-5.

oynayanlara hak ettikleri değeri kazandırmaya yönelik bir politika izlemeyi taahhüt etmiştir.[5] Saîd b. el-Âs'ın vali olduğu dönemde Kûfe'nin verimli arazilerinin Hicazlılara kiraya verilmesi, Kûfe halkı arasında huzursuzluk yaratmıştır. Malik el-Eşter ve beraberindekiler, bu uygulamayı şiddetle karşı çıkmışlardır. Kûfe'deki muhalifler, Saîd b. el-Âs'ın yerine Ebû Mûsa'nın atanmasını talep etmişlerdir Medine'den dönen Saîd'i şehre almamışlardır. Kûfe halkı, valinin değişmesiyle yetinmemiş ve halifenin de değişmesi gerektiği talepleriyle ileri gitmişlerdir.[6] Bu olay Kûfe'nin siyasi ve sosyal yapısı üzerinde kabilelerin çıkarlarının son derece etkili olduğunu göstermektedir. Kabileler fetihlerdeki katkıları sebebiyle şehrin yönetiminde söz sahibi olduklarını düşünmüşlerdir.[7] Saîd'in azledilip yerine Ebû Mûsâ'nın atanması sürecinde, muhaliflerin Ümeyyeoğulları'ndan bir yöneticinin yerine Güney Araplarından bir ismin getirilmesini talep etmeleri, Kûfe siyasetinde kabile ayrımcılığının ve Kuzey-Güney Arap rekabetinin belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.[8] Abdülaziz ed-Dûrî, Hz. Osman'a yönelik muhalefetin esasen Benî Ümeyye'ye ve genel olarak Kureyş'e karşı bir tepki olduğunu savunmaktadır. Ona göre, uzun zamandır geri planda kalan Arap kabileleri, ekonomik menfaatlerinin zarar görmesiyle harekete geçmek zorunda kalmıştır.[9] Watt ise Hz. Osman'ın öldürülmesine sebep olarak öne sürülen gerekçelerin aslında daha geniş toplumsal dönüşümlerle bağlantılı olduğunu düşünmektedir. Ona göre, İslam Devleti'nin giderek daha merkezi ve bürokratik bir yapıya bürünmesi, insanların özgür çöl hayatından çıkıp devletin denetimi altına girmesine yol açıyordu. Toplum, güçlü bir yönetim altında yaşamayı arzu etse de bunun getirdiği kısıtlamaları ağır ve bunaltıcı buluyordu. Bu içsel çatışma, Hz. Osman döneminde yüzeye çıkmış ve ilerleyen süreçte de etkisini sürdürmüştür.[10]

Hz. Ali, Hz. Osman'ın katledilmesinin ardından halife olarak seçilmiş ve gergin bir ortamda göreve başlamıştır. Kureyş'in içindeki Emevîler ve Haşimîler arasındaki bölünme, eyaletlerin Medine'ye karşı cesaretlenmesine neden olmuştur. Hz. Ali, valilerini değiştirerek muhalifleri yatıştırmayı amaçlasa da isyanlar devam etmiştir. Ortamın henüz yatışmadığını düşünen Hz. Ali, isyancılara karşı ilk başta sert bir tutum sergilememiştir. Ancak, Hz. Ali'nin bu yaklaşımı Kureyş içinde ayrılığa yol açmış ve muhalifler, Hz. Osman'ın kanının yerde kalmaması

[5] Taberî, *Târîh*, 4/279. Hulefâ-yi Râşidîn dönemi Kûfe valileri ve faaliyetleri için bkz. Mustafa Şentürk, *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Sonuna Kadar Basra ve Kûfe Valileri* (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Thesis, 2023).

[6] Taberî, *Târîh*, 318-320.

[7] Abdülaziz Dûrî, İlk Dönem İslam Tarihi (İstanbul: Endülüs yayınları, 2016), 107.

[8] Hüseyin Kahraman, Kûfe'de Hadis (İlk Üç Asır) (Bursa: Emin Yayınları, 2021), 38.

[9] Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 107. Ayrıca Hz. Osman dönemindeki ekonomik krizin Kûfe'ye etkisi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe örneği", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/3 (2003), 63-86.

[10] William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri* (İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010), 13-15.

gerektiğini savunmuşlardır.[11] Hz. Ali tarafından görevlendirilen valilerin Yemenî/Güney kabilelerden yahut ensârdan olması, Hz. Ali'nin bu kabileleri tercih ederek Hz. Osman döneminde yükselen Kureyş ve özelde Benî Ümeyye karşıtı tavrı yatıştırmak istediği söylenebilir.[12] Hz. Ali'nin düzeni sağlamaya çalıştığı bu dönemde, Hz. Âişe ve taraftarlarının, Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması konusundaki ısrarcı tavırları sonucunda Cemel Savaşı meydana gelmiştir. Bu savaşta Kûfelilerin desteğini bekleyen Hz. Ali, beklediği desteği bulamamış ve bunun üzerine Mâlik el-Eşter'i Kûfe'ye göndererek onların bir kısmını Hz. Ali'nin yanında savaşa girmeye ikna etmiştir. Kûfelilerin bu isteksiz tavrında Ebû Mûsâ'nın yönlendirmesinin etkili olduğu nakledilmektedir.[13] Bu durumdan hareketle Ebû Mûsâ'nın Cemel Savaşı'nı Kureyş içindeki bir kabile savaşı olarak gördüğü söylenebilir. Bu olay, kabile asabiyetinin o dönemdeki insanların zihin dünyasındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir.[14] Medine'nin, hadiselerin meydana geldiği Şam ve Irak bölgesine uzak konumda olmasından dolayı Hz. Ali, başkenti Kûfe'ye taşımaya karar vermiştir.[15] Kûfe, siyasi olarak hareketli ve çok katmanlı bir yapıya sahipti, bu da yönetimde zorluklar yaratıyordu. Hz. Ali, Sıffîn Savaşı'nda Muaviye ile karşı karşıya geldi ancak savaş sonunda Hakem olayıyla duraklama dönemi yaşandı. Hz. Ali, Haricîlerle mücadele etti ve bu grup zamanla etkisiz hale getirildi. Hz. Ali, 40 yılında bir muhalif tarafından şehit edildi. Şehit edildikten sonra, Hz. Hasan halifeliği devraldı ancak Müslümanların tekrar ayrılığa düşmesini engellemek amacıyla feragat etti. Kûfe, bu şekilde Muaviye'nin yönetimine girdi ve böylece Emevîler dönemi başladı.[16]

Muaviye, halifeliği boyunca Haricî ayaklanmalarını bastırmakla uğraşmıştır. Kûfe'deki bu ayaklanmalar kargaşa ortamının devam ettiğini gösterir. Muaviye, Kûfe'ye vali olarak Muğire b. Şu'be'yi, kadı olarak ise Şüreyh'i atamıştır. Muğire'nin vefatının ardından Kûfe valiliğine Ziyad b. Ebîh atanmıştır[17] (H. 50-53 arasında görev yapmıştır.). Hz. Ali'ye hutbe esnasında hakaret edilmesine ve Muaviye'nin övülmesine itiraz eden Hucr'a karşı sert bir politika izlemiş ve sonunda onu öldürtmüştür.[18]

---

[11] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 3/85-92; Taberî, *Târîh*, 4/442.
[12] Adem Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2022), 193-195.
[13] Taberî, *Târîh*, 4/477-485.
[14] Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 41, 42.
[15] Söylemez, *Kûfe*, 27.
[16] Taberî, *Târîh*, 5/143-162.
[17] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 3/276-317.
[18] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 3/326-338; Taberî, *Târîh*, 5/253-272. Hucr b. Adiy'in Emevî yönetimine karşı tavrı ve bu durumun Kûfe üzerindeki etkisi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Emevi İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi", *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/6 (2004), 31-48.

Bu dönemdeki önemli hadiselerden biri de Muaviye'nin halifeliğini oğlu Yezid'e devretmesi ve onun adına biat almasıdır.[19] Ancak Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, Yezid'e biat etmeyip Mekke'ye gitmişlerdir. Kûfe'deki ileri gelenler, Hz. Hüseyin'i destekleyeceklerini belirtip ona biat etmişlerdir. Yezid, durumu öğrenince Ubeydullah b. Ziyâd'ı Kûfe'ye göndererek isyanı engellemesini istemiştir.[20] (Ubeydullah h. 60-64 yılları arasında görev yapmıştır.) Hz. Hüseyin adına biat alan Müslim b. Akîl ve yanındakiler Kûfe'deki valilik binasını kuşatarak isyan başlatmışlardır. Ubeydullah'ın yalnızlaştırma politikası ve kabile asabiyetini bu amaçla kullanması sonucu Kûfeliler Müslim'i yalnız bırakmışlardır. Bu durum Müslim'in öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Bu olay Kûfe'deki, kabile asabiyetinin etkisini göstermektedir. Kûfelilerin davetine ve kendisine biat etmesine binaen ailesiyle birlikte Kûfe'ye yönelen Hz. Hüseyin'in üzerine Ubeydullah b. Ziyâd tarafından gönderilen ordu, Hz. Hüseyin'i ve yanındakileri katletmiştir.[21]

Hz. Hüseyin'in ölümü sonrası Abdulah b. Zübeyr hareketi ve Tevvâbûn hareketi ortaya çıkmıştır. İbn Zübeyr, Yezid'in ölümünden sonra Hicaz'da güç kazanarak kısa sürede Kûfe ve Basra ahalisinden biat almıştır. Ancak Mervân b. Hakem, hilafetini ilan etmiş ve Yemenî Araplar Mervân'ı, Adnânî Araplar ise İbn Zübeyr'i desteklemiştir. Böylece Irak ve Hicaz bölgesine İbnü'z Zübeyr; Şam, Mısır ve Filistin bölgesine ise Emevîler hâkim olmuşlardır.[22] Tevvâbûn hareketi de Emevî yönetimine karşı oluşturulmuş bir harekettir. Ancak Süleyman b. Surad önderliğindeki Tevvâbûn takipçileri, Emevî muhalifi diğer bir hareket olan, Abdullah b. Zübeyr'in güçleri tarafından yok edilmiştir.[23]

Emevî hâkimiyetine isyan eden hareketlerden biri de Muhtâr es-Sekafî hareketidir. Muhtâr, Kûfe'yi ele geçirip Hz. Hüseyin'in katillerini cezalandırmıştır. Ancak Muhtâr'ın mevâlîye birtakım vaatlerde bulunması ve Muhtâr destekçilerinin çoğunun mevâlîden oluşması sebebiyle Kûfe'deki ileri gelenler, çıkarlarının kaybolması korkusuyla harekete karşı çıkmışlardır. Muhtâr, Musab b. Zübeyr'in güçleriyle çarpışıp yenilmiş ve öldürülmüştür. Kûfe, İbn Zübeyr'in hâkimiyetine girmiş ancak sonra Emevîler'e geçmiştir.[24]

---

[19] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 3/352; Taberî, *Târîh*, 5/322, 323.
[20] Taberî, *Târîh*, 5/347, 348, 431.
[21] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 3/393-396, 412, 428-432.
[22] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 3/464, 469-470, 477-478; Taberî, *Târîh*, 5/530; Söylemez, *Kûfe*, 31, 32; Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 51, 52.
[23] Tevvâbûn hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Dalkılıç, "Süleymân Bin Surad Ve Tevvâbûn Hareketi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2022), 223-238.
[24] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 4/30, 36-43; Taberî, *Târîh*, 4/43-45. Muhtâr es-Sekafî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Güneş, "Muhtâr es-Sekafî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 75 (2015), 183-199; Yasin Kurnaz, "Muhtâr es-Sekafî Hareketine Destek

Emevî halifesi Abdülmelik, Kûfe'yi tekrar Emevî hâkimiyetine almıştır. Abdülmelik, İbnü'z Zübeyr'i ve taraftarlarını etkisiz hale getirmedeki başarısına binaen Haccâc'ı, isyanların merkezi haline gelmiş olan Irak bölgesine vali olarak atamıştır. Haccâc, yaklaşık yirmi yıl boyunca Kûfe'de kanlı olaylara imza atmış, Haricî Şebîb'in ayaklanmasını bastırmıştır. Haccâc'ın zulmüne karşı çıkan Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanı bastırılmış ve büyük bir katliam gerçekleştirilmiştir. Haccâc'ın Kûfe'deki Şamlı askerlere yaptığı ikram, Iraklıların Şam yönetimine karşı tepkisini artırmıştır. 95 yılında Haccâc'ın ölümüyle Kûfe'de daha sakin bir dönem başlamıştır. Yezîd b. Mühelleb ve diğer valiler, Kûfe'deki istikrarı sağlamıştır. Velîd b. Abdülmelik döneminde fetihler artmış, kabilevi çatışmalar önlenmiştir. Bu süreçte Emevî muhalefeti, özellikle mevâlî, Ali taraftarları ve Haricîler tarafından devam etmiştir.[25]

Yukarıdaki siyasi hadiselerden ve meydana gelen isyan hareketlerinden Kûfe'nin birinci asırda oldukça hareketli bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Emevî hâkimiyetinden memnun olmayan Kûfeliler onlara karşı gerçekleştirilen pek çok kalkışmaya destek vermişlerdir. Ancak Emevî yönetimi Kûfe içindeki dinamiklerin farkında olarak bunlara, muhaliflerini bastırmada aktif olarak baş vurmuştur. Nitekim Kuzey ve Güney Arap kabileleri üzerinden görülen kabile asabiyetini ve mevâlînin öfkesine karşı eşrafın çıkarlarını Kûfe'deki muhalefetin birleşmesini önlemek için kullanmıştır. Bir asır boyunca Kûfe'de görev yapan vali sayısı, şehirdeki durumun ne kadar çalkantılı olduğu hakkında fikir vermesi bakımından önemlidir. Bu süreçte iktidar değişikliği ve siyasi hadiseler neticesinde Kûfe'de 34 vali görev yapmıştır.[26] Kûfe'nin siyasi hareketliliğini atanan vali sayısı üzerinden okumak mümkündür.

Yukarıda bir asırlık süreçte Kûfe'de vuku bulan hadiselere kısaca değinilmiştir. Bu hadiseleri bilmek, Kûfe'deki rivayet ağlarının dinamiklerini anlamak ve yorumlamak açısından önemlidir. Hicrî birinci asırda Kûfe'de meydana gelen siyasi olayların kısa bir kronolojisi aşağıdaki şekilde sunulabilir:

17 Hicrî	Kûfe'nin Kuruluşu
22-29 Hicrî	Ebû Mûsâ'nın Kûfe Valiliği

Veren Unsurlar", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* VI/12 (2019), 471-488; Yasin Kurnaz, "Muhtâr es-Sekafî Hareketindeki Gâlî Davranışlar ve Muhtâr es-Sekafi'nin Bu Davranışlar Karşısındaki Tutumu", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* XVIII/36 (2020), 499-520.

[25] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, 4/104-112, 122, 160-162, 173-177, 226, 227.

[26] Valilerin isimleri, görev süreleri ve hangi halife döneminde görev yaptıklarının bilgisi için bkz. Tuğba Altuncu, *Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re'y Ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023), 32.

32 Hicrî	Abdullah b. Mes‘ûd’un Vefatı
35 Hicrî	Hz. Osman’ın Şehit Edilmesi
36 Hicrî	Cemel Vakası ve Hz. Ali’nin Kûfe’yi başkent olarak seçmesi
37 Hicrî	Sıffîn Savaşı
40 Hicrî	Hz. Ali’nin Şehit Edilmesi
44 Hicrî	Ebû Mûsâ’nın Vefatı
51 Hicrî	Hucr b. Adî'nin Öldürülmesi
61 Hicrî	Hz. Hüseyin’in Şehit Edilmesi
65 Hicrî	İbn Zübeyr’in Tevvâbûn Hareketini Bastırması ve İbnü’l-Hanefiyye’yi Kendisine Biat Etmeye Çağırması
66 Hicrî	Muhtâr’ın Kûfe Hâkimiyeti
67 Hicrî	Muhtâr’ın Ölümü ve Kûfe’nin Abdullah b. Zübeyr Yönetimine Geçmesi
72 Hicrî	Emevî Hâkimiyetinin Sağlanması
75 Hicrî	Haccâc’ın Kûfe Valiliğine Tayini
81 Hicrî	İbnü’l Eş‘as İsyanı
82 Hicrî	İbnü’l Eş‘as’ın Mağlup Edilmesi / Deyrülcemâcim Savaşı
83 Hicrî	Vâsıt Şehrinin Kurulması
95 Hicrî	Haccâc’ın Ölümü

Tablo 5: Hicrî birinci asırda Kûfe’de meydana gelen siyasi olayların kısa bir kronolojisi

2.Demografik Yapı

Kûfe, sadece Araplardan oluşan bir şehir olmayıp, çeşitli etnik ve dinî unsurları içinde barındıran kozmopolit bir yapıya sahiptir. Şehri kuran etnik unsurlar arasında Yemenî kabileler, Kuzey Arapları ve Deylemîler bulunmaktadır. Kûfe’nin nüfusu, fetihler ve Emevî döneminde artan mevâli nüfusuyla genişlemiştir.[27] Şehirdeki kabile çeşitliliği, sosyal, ekonomik ve siyasi yapıyı etkilemiş, özellikle Yemenli kabilelerin medeniyet birikimi Kûfe’nin ilmî gelişmesine katkı sağlamıştır.[28] Güney Arapları karizmatik liderlere itaat eğilimindeyken, Kuzey Arapları eşitlikçi bir kabile yapısını benimsemiştir. Bu durum, Kûfe’deki Kaysî-Adnanî çatışmalarını anlamak için önemlidir Ayrıca, siyasette kabile faktörünün etkisi görülmüş, Şiîler daha çok Yemen kökenli Güney Arapları arasında yer alırken, Hâricîler Kuzey Arapları’na dayanmıştır.[29]

[27] Söylemez, *Kûfe*, 107.
[28] Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, 35, 36.
[29] Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 53-56.

Irak Yemenîleri, Hz. Ali'yi desteklemekle birlikte bunu Kureyş'in iç meselesi olarak görerek kararsız bir tutum sergilemiştir. Bu ikircikli tavır, Hz. Ali ve taraftarlarını zor durumda bırakmıştır.[30] Kabileler, Kûfe'deki yönetimi etkileyerek bazı yöneticilerin seçimini etkilemişlerdir. Emevî düşmanı olan kabileler arasında Mezhîc ve Neha' kabileleri, Muhtâr es-Sekafî'ye destek vermiştir.[31] Kûfe'deki diğer etnik gruplar arasında Deylemîler, Farslar, Hîreliler, Yahudiler, Bizanslılar ve Çinliler yer almaktadır. Deylemîler, Kûfe'ye yerleşerek Zerdüştlükten etkilenmiş ve Mehdî beklentisini yaymışlardır. Farslar, Emevîler'e karşı ayrılıkçı politikalar güderek Muhtâr es-Sekafî'ye destek vermiştir. Kûfe, bu etnik çeşitliliğiyle kültürel, siyasi ve ilmî açıdan önemli bir merkez olmuştur.[32]

3.İlmî Durum

Kûfe, İslam dünyasında kuruluşundan itibaren ilmî hayat açısından önemli bir merkez olmuştur. Kûfe'nin kültürel, siyasal ve toplumsal yapısı, halkın düşünce dünyasında derin izler bırakmış, ancak bu durum ilmî faaliyetlerin gelişmesine engel olmamıştır. Hadis ilminin Kûfe'deki gelişimini inceleyen Mahmut el-Kudât'a göre Kûfe'nin ilmî açıdan gelişmesini sağlayan faktörlerden biri, Kûfe'nin farklı medeniyetlerin kesişim noktasında yer alması sebebiyle Fars, Keldânî, Yunan vb. çeşitli kültürel ve ilmî birikimlerden etkilenmiş olmasıdır. Siyasi çatışmaların merkezi olması, Kûfe'deki entelektüel hareketliliği artırmış ve fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Şehirde çok sayıda yerleşik mevâlî bulunmuş, zamanla (özellikle tâbiûn neslinden sonraki süreçte) ilim ve kültür alanında önemli roller üstlenmişlerdir. Mevâlî, Arap toplumunda kendilerine biçilen düşük statüye karşı ilmi faaliyetlerde öne çıkarak kimliklerini kanıtlamaya çalışmışlardır. Kûfe'nin zenginliği ve rahat yaşam koşulları, halkın ilme yönelmesini kolaylaştırmıştır.[33]

---

[30] Apak, *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*, 197-199.

[31] Söylemez, *Kûfe*, 122, 134.

[32] Kûfe'ye yerleşen Yemenî, Kaysî ve Mudarî kabileler hakkında bilgi için bkz.Salih Ahmed el-Ali, *el-Kûfe ve ehluhâ fi sadri'l-İslam : dirâse fi ahvâliha'l-umrâniyye ve sükkânihâ ve tanzîmâtihim* (Beyrut: Şeriketü'l Matbûât li'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.), 233-400.Kûfe'deki Arap kabileler ve diğer etnik unsurlar için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 107-196. Hicrî birinci asırda kabilelerin siyasi olaylardaki etkisi için bkz. Yasemin Barlak, *Kabilecilik anlayışının Hz. Ali dönemi siyasî gelişmelerine etkisi* (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Emre Çetin, *Câhiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Mezhic Kabilesi* (İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Faruk Idrizi Haxhiu, *Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi Olaylarda Ezd Kabilesi* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Roberto Marın-Guzman vd., "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 257-298; Veysi Turun, *Birinci Asırda Güney Arap Kabilelerinin İlk Siyasî Oluşumlardaki Rolü* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); İsmail Şahin, *Emevîler Döneminde Kaysî ve Yemenî Kabileler Arasındaki Mücadeleler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

[33] Şeref Mahmut Kudât, *Medresetü'l-Hadîs fi'l Kûfe* 1980, 39.

Hicrî on yedi yılında Kûfe şehrinin kurulmasıyla buraya gerek halifeler tarafından görevlendirilmesi sebebiyle gerek Kûfe'nin askerî bir üs olmasına binaen fetih hareketlerine destek vermek maksadıyla yahut farklı vesilelerle pek çok sahâbî yerleşmiştir. Nitekim Kûfe'nin önde gelen tabiîlerinden İbrâhim en-Nehaî, Kûfe'ye ashâb-ı şecereden üç yüz, ehl-i Bedir'den yetmiş sahâbînin yerleştiğini ifade etmiştir.[34] Ayrıca İbn Sa'd meşhur tabakat kitabında Hz. Peygamber'in ashâbından Kûfe'ye yerleşenleri sıraladığı bir bölüm tahsis etmiş ve burada 149 sahâbînin tercemesine yer vermiştir. İbn Sa'd'ın Kureyşîlik ve muhacir olma gibi fazilet ölçütlerini dikkate alarak sıraladığı bu isimlerden ilk sırada zikredilenler, Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675), Saîd b. Zeyd (ö. 51/671 [?]), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657), Habbâb b. Eret (ö. 37/657), Sehl b. Huneyf (ö. 38/658-59), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), Ebû Katâde b. Rib'î (ö. 54/674), Ukbe b. Amr Ebû Mes'ûd el-Ensârî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]), Berâ' b. Âzib (ö. 71/690 [?]), Ubeyd b. Âzib (ö. [?]) ve Kuraza b. Ka'b (ö. 50/670 [?])'dır.[35] Bu sahâbîler nebevî ilmi gerek kavlî olarak gerek tavır, uygulama ve fetvalarıyla, birlikte yaşadıkları sahâbîlere ve tabiîne nakletmişlerdir.

Oldukça hareketli bir yapıya sahip olan Kûfe'nin ilmî yapısını her yönüyle ele almak bu tezin hedefleri arasında değildir. Dolayısıyla Kûfe'nin ilmî durumunun panoraması çizilirken, buradaki rivayet ağlarının gelişmesinde etkili olan ilim meclislerinin keyfiyeti ve meclislere ev sahipliği yapan mekânlar üzerinde durulması daha doğru olacaktır. Kûfe'de fıkhî meselelerin konuşulduğu ve ilmin sonraki nesillere intikal ettiği mekânların başında Kûfe Mescidi ve mahalle mescitleri gelmektedir. Gerek Kûfe'de yaşayanlar gerek dışarıdan Kûfe'ye gelenler tarafından Kûfe mescidinin, ilim ehlinin bir araya geldiği bir mekân olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Kûfe Mescidi'nde 120 sahâbeye yetiştiğini, onların birbirine konuşma ve fetva verme konusunda öncelik tanıyarak tevazu gösterdiklerini ifade etmiştir.[36] Kûfe Mescidi'nin Kinde kabilesi tarafındaki kapısına yakın bir yere oturarak İbn Mes'ûd ve Alkame'nin kıraat talim ettikleri ve talim faaliyeti bittikten sonra fıkıh bilgilerini müzakere ettikleri nakledilmiştir.[37] Başka bir rivayette, Alkame'nin Huzeyfe ve Ebû Mes'ûd el-Ensârî ile birlikte Kûfe Mescidi'nin giriş kısmında (südde) oturduğu sırada bir adamın gelip

[34] Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakati'l-kebir* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 8/132.
[35] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/128-187.
[36] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *el-Medhal ila ilmi's-Sünen* (Cidde; Medine: Darü'l-Minhac; Darü'l-Yüsr, 2016), 1/329.
[37] Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ* (Kahire: Darü'l Hadis, 2006), 4/55.

miras taksimiyle ilgili bir soru sorduğu anlatılmaktadır.[38] Bu olay, sahâbîlerin mescidin içindeki alanları ilmî müzakere ve fetva meclisleri olarak kullandığını göstermektedir. Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin, Kûfe Mescidi'nde insanlara Kur'an okumayı öğrettiği ve vefatından sonra yerine Âsım b. Behdele'nin geçtiği nakledilmiştir.[39] Ebû İshâk, Kûfe Mescidi'nde Âsım b. Behdele'nin kıraat ilmi öğrettiğine şahit olmuş ve onun Hz. Ali ile İbn Mes'ûd'un ashâbından ilim aldığını belirtmiştir. Ebû Bekir b. Ayyâş da mescide giderek Âsım'ı dinlemiş ve Ebû İshâk'ın bu değerlendirmesini doğrulamıştır. Âsım'ın mescitte ilim meclisinin olması mescidin ilmin intikalinde önemli bir yeri haiz olduğunu göstermektedir.[40] Arkadaşlarının, Alkame'den mescitte bir meclis kurmasını istemesi ve bu meclisin soru-cevap yoluyla ilim yaymak için bir fırsat olacağını düşünmeleri mescidin bu tarz ilim meclislerine ev sahipliği yaptığını ve bunun o dönem için bir teamül olduğunu göstermektedir. Ancak Alkame, gösterişten kaçınarak ilmin gizli veya bireysel olarak öğrenilmesini tercih etmiştir.[41] Amr b. Meymûn'un Kûfe Mescidi'nde bir ilim halkası olduğu, kendisinin mescitte insanlarla bir araya geldiğini bildiren rivayetlerden anlaşılmaktadır. Bir rivayette, Amr b. Meymûn'un mescitte insanlarla oturduğu ve etrafında bir topluluğun bulunduğu açıkça ifade edilmiştir.[42] Bu rivayetler, Kûfe Mescidi'nin sadece bir ibadet mekânı olmanın ötesinde ilim halkalarına da ev sahipliği yaptığını ve burada ilmi sohbetlerin gerçekleştiğini göstermektedir. A'meş, Kûfe Mescidi'ne girdiğinde Zeyd b. Vehb'in Hz. Ömer'den rivayet ettiğini işitmiş ve ondan on üç hadis nakletmiştir; ancak eve döndüğünde bir hadisi unuttuğunu fark edip tekrar mescide dönerek eksik olan hadisi sormuştur.[43] Bir rivayette, Şüteyr b. Şekel ve Mesrûk'un mescitte oturduğu, insanların onların yanına ilim öğrenmek için toplandığı anlatılmaktadır. Mesrûk, meclisin amacını vurgulayarak ya kendisinin İbn Mes'ûd'dan hadis nakledeceğini ya da Şüteyr'in bunu yapmasını önerir; Şüteyr'in onu öne çıkarması üzerine Mesrûk hadis nakleder.[44] Bu rivayetler, Kûfe Mescidi'nde sadece ilim halkalarının kurulduğunu değil, aynı zamanda hadislerin ezberlenip müzakere edildiğini ve öğrencilere doğrudan kaynaktan bilgi alma imkânı sunulduğunu göstermektedir.

Şa'bî'nin geniş bir ilim halkasına sahip olduğu bilinmekle birlikte, bu halkanın nerede toplandığına dair açık bir bilgi yoktur. İbn Sîrîn, Kûfe'ye geldiğinde Şa'bî'nin büyük bir ilim

---

[38] Ya'kub b. Süfyân Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Tarîh* (Bağdat: Matbaatü İrşâd, 1974), 2/554.
[39] Halid er-Rabât - Seyyid İzzet Îd, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed* (Feyyum: Dârü'l-Felâh, 2009), 17/478.
[40] Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996), 25/232.
[41] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/209.
[42] Ebu Ahmed Muhammed b Muhammed b Ahmed Hâkim en-Nisaburi, *Kitâbü'l-esâmî ve'l-künâ* (Kahire: Dâru'l-Fâruk, 2015), 5/69.
[43] el-Halilî b. Abdullah b. Ahmed Ebû Ya'lâ, *el-İrşad fi ma'rifeti ulemai'l-hadis* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 2/540.
[44] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 57/415.

meclisi olduğunu ve bu dönemde sahâbîlerin de hâlâ Kûfe'de bulunduğunu belirtmiştir.[45] Bu durum, Şa'bî'nin ilim halkasının sahâbîlerin varlığına rağmen rağbet gördüğünü ve önemli bir ilim merkezi olduğunu göstermektedir. Ancak rivayette, bu ilim meclisinin mescitte mi yoksa başka bir mekânda mı toplandığına dair herhangi bir detay verilmemiştir. Amr b. Meymûn'un, her Perşembe Abdullah b. Mes'ûd'u ziyaret ederek ondan hadis dinlediği nakledilmiştir. Ancak rivayet, bu meclisin nerede yapıldığına dair bilgi vermez.[46] Bu düzenli ziyaretler, İbn Mes'ûd'un bir ilim meclisi oluşturduğu ve bu meclisin Kûfe Mescidi'nde akdedildiği ihtimalini güçlendirir.

Kûfe'de şehrin merkezindeki Kûfe Mescidi dışında 47 tane mahalle mescidi tespit eden Söylemez, bunların bir kısmının şahsa bir kısmının kabileye nispet edildiğini belirtmektedir. Bu mescitlerin bazılarında muayyen isimlerin ders halkasının olduğu ifade edilmiştir.[47] Atâ' b. Sâib, Mürre el-Hemdânî'nin mescidini[48], kalabalıklığı bakımından develerin çöktüğü ve dinlendiği mekânlara benzetmiştir. Bu rivayet söz konusu mescidin bir ilim meclisi olduğunu doğrudan söylemese de oraya insanların rağbet etmesi ve "musallâ" olarak nitelenmesi bu ihtimali gündeme getirmektedir.[49] Dolayısıyla ilmin sonraki nesle intikalinde mescitlerin önemli bir rol icra ettiği söylenebilir. Rebî' b. Huseym'in hem mescidinde hem de evinde ilim meclisleri düzenlediği ve öğrencileriyle samimi ilişkiler kurduğu nakledilen rivayetlerden anlaşılmaktadır.[50] Ebû Vâil'in Rebî' ile onun evinde buluştuğunu belirtmesi ise, ilim alışverişinin hem genel mecliste hem de birebir görüşmede sürdüğüne işaret etmektedir.

Sahâbîlerin yahut hocaların evleri de ilmin müzakere edildiği mekânlardandır. Nitekim Ebû Mûsâ'nın evinde sahâbîler toplanmış ve Kur'an üzerine müzâkere etmişlerdir. Bu esnada Abdullah b. Mes'ûd ayağa kalkmış, Ebû Mes'ûd ise onun Kur'an ilmi konusunda en bilgili kişi olduğunu belirtmiştir. Ebû Mûsâ da bunu teyit ederek, İbn Mes'ûd'un kendilerinden farklı olarak Hz. Peygamber'in yanında daha fazla bulunma imkânına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu rivayet, Ebû Mûsâ'nın evinin bir ilim meclisi olarak işlev gördüğünü göstermektedir.[51] Rivayetin farklı bir tarikinde Şakîk b. Seleme, Kûfe'deki ilim halkalarına uğradığını ve İbn

[45] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/357.
[46] Abdülganî b. Abdülvâhid Makdisî, *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (Kuveyt: Şeriketü Garas li'n Neşr, 2016), 1/144; Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/94.
[47] Söylemez, *Kûfe*, 64-67.
[48] Metinde "musallâ" olarak geçmektedir.
[49] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/578.
[50] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/566.
[51] Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *Fezâilü's-sahâbe* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 47.

Mes‘ûd’un sözlerine karşı çıkan olmadığını belirtmiştir. Bu durum, Kûfe’de birden fazla ilim meclisinin bulunduğunu göstermektedir. Rivayetin hem Şakîk’ten hem de Ebu’l Ahves’ten nakledilmesi, her ikisinin de bu meclislere katıldığını ortaya koymaktadır. İbn Mes‘ûd sabahları evinden çıkar, öğrencileri ona gelir ve o da Kur’an öğrettiği kişilere hangi sûrede ve ayette kaldıklarını sorarak sıradaki ayeti onlara öğretirdi. Her ayetin çok kıymetli olduğunu vurgular, öğrenciler de o ayetin Kur’an’daki en faziletli ayet olduğunu zannederdi.[52] Bu rivayet, İbn Mes‘ûd’un birebir eğitim metodu uyguladığını ve Kûfe’de bir ilim meclisi kurarak Kur’an öğretimine büyük önem verdiğini göstermektedir. İbn Mes‘ûd, Kûfe’deki evinin insanlarla dolduğunu görünce, fetva almak isteyenlerin oturmasını, davalıların beklemesini ve günahlarını açığa vurmak isteyenlerin Allah’ın örtüsüne sığınmasını söylemiştir.[53] Bu rivayet, onun Kûfe’de ilmî ve hukuki bir otoriteye sahip olduğunu ve evini bir ilim meclisi olarak kullandığını gösterir. İbn Mes‘ûd’un evi, talebelerinin ilim almak için toplandığı bir meclis olarak işlev görmekteydi. Nitekim öğrencileri onun kapısında toplanarak kendisini beklerdi. Onların haber göndermesi üzerine İbn Mes‘ûd yanlarına gelerek, sürekli ders vermesinin onları bıktırabileceğini düşündüğünü ve bu yöntemin Resûlullah’ın da uyguladığı bir metot olduğunu açıklamıştır.[54] Bu rivayet, İbn Mes‘ûd’un evinin bir ilim merkezi olduğunu ve onun, eğitimde öğrencilerin ilgisini diri tutmayı gözettiğini göstermektedir. Sahâbîlerden öğrencisi olan tâbiûn da evlerini ilim meclisi olarak kullanmışlardır. Nitekim Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın evinde mushafların bulunduğu ve kurrânın burada toplandığı bir ilim meclisinin olduğu nakledilmiştir.[55] Bu durum, erken dönem İslam toplumunda evlerin sadece barınma alanı değil, aynı zamanda ilim halkalarının düzenlendiği önemli merkezler olduğunu ortaya koymaktadır.

Hz. Ali’nin Rahbe’de[56] bizzat uygulayarak Hz. Peygamber’in abdestini öğretmesi[57] ve bu uygulamayı cami veya mescit dışında Rahbe’de yapması, Kûfe’de ilmin yalnızca mescit içinde değil, mescidin avlusunda yahut geniş mekânlarda da nakledildiğini gösterir. Hz. Ali’nin öğle namazını kıldıktan sonra Kûfe’deki Rahbe’de insanların ihtiyaçlarını gidermek için oturduğu

---

[52] Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam Abdürrezzâk, *el-Musannef* (Beyrut: Darü’t-Te’sil, 2013), 4/101 hadis no: 6166.

[53] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 9/418 hadis no: 20148.

[54] Buhârî, “Da‘vât”, 69.

[55] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 8/231.

[56] Rahbe, Kûfe Mescidi’nin doğu tarafında bulunan geniş bir meydandır. Burası, Hz. Ali döneminde hem siyasi hem de ilmî faaliyetlerin yapıldığı önemli bir mekândı. Hz. Ali burada insanlara fetvalar verir, davalara bakar ve bazen halka hitap ederdi. Bu alan, Kûfe’de mescidin dışında ilim ve yönetimle ilgili konuların görüşüldüğü açık bir toplantı yeri olarak kullanılmıştır. Meydan olarak da tercüme edilen rahbe hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Söylemez, *Kûfe*, 60-63.

[57] Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd İbnü’l-Cârûd, *el-Münteka mine’s-süneni’l-müsnede an Resulillah* (Kahire: Dâru’t Takvâ, 2007), 1/33.

rivayet edilmiştir.[58] Hz. Ali, Kûfe'nin merkezi bir alanı olan Rahbe'yi halkla doğrudan iletişim kurmak, onların sorunlarını dinlemek ve çözüm üretmek için kullanmıştır. Bu rivayet, Rahbe'nin sadece bir fiziksel mekân değil, aynı zamanda bir ilmî, idarî ve sosyal buluşma noktası olduğunu da gösterir. Nezzâl b. Sebre'nin rivayetinde, Hz. Ali Rahbe'de halka hitap ederek, Gadîr-i Hum'da Resûlullah'ın söylediği "Ben kimin mevlâsıysam, Ali de onun mevlâsıdır." sözünü işitenleri çağırmıştır. On üç kişi bu sözü duyduklarını şahitlik ederek doğrulamışlardır. Bu olay, Rahbe'nin Hz. Ali için sadece bir ibadet yeri değil, aynı zamanda önemli toplumsal ve siyasi meselelerin tartışıldığı bir mekân olduğunu gösterir. Hz. Ali'nin burada Gadîr-i Hum hadisini gündeme getirmesi, Rahbe'nin İslami hafızada merkezi bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.[59] Nezzâl b. Sebre'den nakledilen başka bir tarikte ise Hz. Ali'nin Rahbe'de düzenli olarak oturduğu bir meclisi olduğu ifade edilmiştir.[60] Ayrıca Hz. Ali'ye burada fetva sorulması da ilim meclisi hüviyetini desteklemektedir.[61] Başka bir rivayette Hz. Ali'nin, Rahbe'de kurrâyı toplatarak onlarla ilmî bir müzakere yaptığı, kârîlerle Hz. Ali'nin birbirlerine sorular sorduğu nakledilmiştir.[62]

Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın, Berâ' b. Âzib gibi sahâbîlerden bazılarının da olduğu bir halkada hadis naklettiği rivayet edilmiştir. İbn Sîrîn, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın etrafında toplanmış olan topluluğu gözlemlemiş ve bu topluluğun Abdurrahman'ı bir emir gibi saygıyla karşıladığını ve ona büyük bir hürmet gösterdiğini belirtmiştir.[63] Buna benzer rivayetler Alkame hakkında da nakledilmiştir. Bu rivayetlerde bir mekân belirtilmemiş olsa da ilim maksadıyla akdedilen bir meclisin varlığı açıktır. İlim ehlinin, ilmi konularda konuşmak ve öğüt vermek için belirli zaman ve şartları tercih ettikleri görülmektedir. Nitekim Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın yolda ya da yürürken soru sorulmasına karşı çıkmasından onun, ilmi konuşmaların ve öğütlerin, uygun bir ortamda yapılmasını gerekli gördüğü anlaşılmaktadır.

Kûfe'nin ilmî ortamına dair bilgi veren yukarıdaki rivayetlerden hareketle Kûfe'de ilim meclislerinin sahâbe döneminden itibaren var olduğu söylenebilir. İlim meclislerinin daha ziyade Kûfe mescidinde akdedildiği görülmekle birlikte mescidin yanında hocaların evleri, mahalle mescitleri ve Rahbe de ilim meclislerine ev sahipliği yapmıştır. Kûfe'deki ilim

---

[58] Buhârî, "Eşribe", 16.
[59] Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2010), 2/71.
[60] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/463.İfade, metinde "فانطلق إلى مجلس له يجلسه في الرحبة" şeklinde geçmektedir.
[61] er-Rabât - Îd, *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*, 19/92.
[62] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1952), 4/333.
[63] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *et-Târîhü'l-evsat* (Kahire: Mektebetü Dârü't Türâs, 1977), 2/261.

meclislerinin akdedildiği mekânlara dair yukarıdaki rivayetlerde dikkat çeken hususlardan biri de bu meclislerin hadis ilmine münhasır olmamasıdır. Rivayetlerden hareketle bu meclislerde yalnız hadise dair rivayetlerin değil, tefsir ve kıraate dair rivayetlerin yanında fıkıh meselelerinin de öğretildiği ve istişare edildiği anlaşılmaktadır. Tefsir ve kıraatin Kûfe'de gelişiminde İbn Mes'ûd ve Hz. Ali etkili olmuştur. Onlardan bu ilimleri öğrenenler aracılığıyla sonraki nesillere taşınmıştır. Kûfe'deki sahâbîlerin ilminin, sonraki nesillerin yönelimleri doğrultusunda farklı ilim kollarına ayrılarak nakledildiği görülmektedir. Nitekim Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'dan hadis de nakleden Ebû Abdirrahman'ın daha ziyade onlardan aldığı kıraat ilmiyle öne çıktığı ve bu alana yöneldiği görülmektedir. Alkame'nin de hocası İbn Mes'ûd'la birlikte insanlara kıraat öğrettiği nakledilmiştir. Buna mukabil İbn Mes'ûd'un diğer öğrencilerinin daha ziyade fetva ve hüküm merkezli bir anlayışı benimsedikleri görülmektedir. Dolayısıyla birinci asrın ilk yarısında, sahâbenin hayatta olduğu süreçte ilim meclislerinde uzmanlaşmanın görülmediği, sahâbîlerin ilminden küllî olarak faydalanma çabasının ön planda olduğu söylenebilir.

B.Kûfe'deki Hadis Rivayetine Kaynaklık Eden Sahâbîler

Kûfe'de hadis rivayetinin keyfiyetini anlamayı ve ortaya koymayı hedefleyen tezin konusu doğrultusunda ve derinlemesine araştırmaya imkân oluşması için bu sahâbîlerden rivayet bakımından öne çıkanlarını ele almak isabetli görünmektedir. Söz konusu sahâbîler naklettikleri tekrarsız-merfû rivayet sayısına göre; 848 hadisle İbn Mes'ûd, 537 hadisle Ali b. Ebî Tâlib, 360 hadisle Ebû Mûsâ, 305 hadisle Berâ b. Âzib, 271 hadisle Sa'd b. Ebî Vakkâs şeklinde sıralanmaktadır.[64] Bu isimler arasında özellikle İbn Mes'ûd, Ali b. Ebî Tâlib ve Ebû Mûsa'nın Kûfe'nin ilmî birikimi üzerinde etkili olduğu ve etraflarında, kendilerinden rivayetle meşhur bir halka oluşturduğu görülmektedir. Nitekim Kûfeli meşhur tabiî Şa'bî, İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın ilminin Medine ehlinin ilmine denk olduğunu dile getirmiştir. Farklı bir rivayette ise Şa'bî, ilmin altı kişiden alınacağını söylemiş ve bu isimleri Hz. Ömer (ö. 23/644), İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 [?]), Übey b. Ka'b (ö. 33/654 [?]), Ali b. Ebî Tâlib, ve Ebû Mûsa şeklinde sıralamıştır. Bu sahâbîlerin birbirlerine fetva danıştıklarını belirtmiştir. Ebû Mûsa'nın bu isimler arasında olması taaccüple karşılanınca onun âlim olduğunu söylemiştir. Muâz b. Cebel'i (ö. 17/638) âlim sahâbîler arasında zikretmemesinin sebebi sorulduğunda ise onun erken vefat etmesini gerekçe olarak sunmuştur. İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinden

[64] Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri İbn Hazm, *Esmâü's-sahâbeti'r-ruvvât ve mâ li-kulli vâhid mine'l-aded* (Kahire: Mektebetü'l Kur'ân, ts.), 33, 34.

Mesrûk ise Hz. Peygamber'in ashâbını ilim yönünden yokladığını ve onların ilminin altı kişide toplandığını dile getirmiş ve bu isimlerin Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd, Ebü'd Derdâ (ö. 32/652 [?]), Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit olduğunu zikretmiştir. Bu sahâbîlerin ilimlerinin ise Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'ta cem' olduğunu ifade etmiştir. Söz konusu sahâbîlerin pek çoğuyla bizzat görüşmüş olan Mesrûk'un bu tespiti, odaklanılması gereken isimleri belirlemede yol gösterici niteliktedir. Ayrıca Hz. Ömer'in İbn Mes'ûd ve Ammâr b. Yâsir'i Kûfe'ye gönderirken yazdığı mektupta Kûfelileri kendine tercih ettiğini söyleyerek bu iki sahâbînin kıymetini bilmelerini dile getirmesi, İbn Mes'ûd'un ilimdeki faziletini ortaya koymaktadır. Yukarıdaki rivayetlerden, naklettikleri rivayet sayılarından ve Kûfe'de bulunan sahâbîlerin ilim meclislerine ve talebelerine dair nakledilenlerden hareketle İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'ya ve onların etrafında gelişen ilim meclislerine yoğunlaşmak, birinci asır Kûfe'sinin ilmî ortamını büyük ölçüde anlamayı sağlayacaktır.

Hicrî birinci asırda Kûfe'de hadis rivayeti, dönemin öne çıkan üç sahâbîsi ve onların öğrencileri etrafında incelenecektir. Bu sahâbîlerden birincisi olan Abdullah b. Mes'ûd ve rivayet ağı birinci başlıkta ele alınacaktır. İbn Mes'ûd'un diğer sahâbîlerle ilişkisi, hadis halkası ve talebelerine hadislerinin intikali, talebeleri arası etkileşim incelenecek alt başlıklardır. Benzer alt başlıklar üzerinden Ebû Mûsâ ve Hz. Ali de incelenmektedir. Bu bölüm tezin bilgi altyapısını oluşturmaktadır. Tezin genel hedefi (rivayetin râviler arasındaki intikalini anlamak ve analiz etmek) doğrultusunda bilgiler tasviri değil tahlil odaklı aktarılacaktır. Bu doğrultuda söz konusu sahâbîlerin biyografilerini kronolojik olarak bütün detaylarıyla nakletmek yerine gerektiği ölçüde ilgili yerlerde bunlara değinmek daha isabetli görülmüştür.

1.Abdullah b. Mes'ûd

Tam ismi Abdullah b. Mes'ûd b. Gafil b. Habîb el-Hüzelî olan İbn Mes'ûd'un künyesi Ebû Abdirrahmân'dır. İbn Sa 'd, İbn Mes'ûd'un Hz. Peygamber Dâru'l Erkam'da İslam'ı tebliğ etmeye başlamadan, çok erken bir vakitte Müslüman olduğunu nakletmektedir.[65] İbn Mes'ûd, kendisinin altıncı Müslüman olduğunu ifade etmiştir.[66] İbn İshâk ise onun 22 kişiden sonra Müslüman olduğunu belirtmektedir.[67]

[65] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/140.
[66] Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l Esîr, *Üsdü'l gâbe fî ma'rifeti's sahâbe* (Beyrut: Dârü'l Fikr, 1989), 3/281.
[67] Zehebî, *Siyer*, 1/464.

İbn Mes‘ûd’un Hz. Peygamber’le yakın ilişkisi dikkat çekicidir. Nitekim onun Resûlullah’ın sırdaşı olduğu, yolculuk esnasında yatağını, yastığını ve misvağını taşıdığı dile getirilmiştir.[68] İbn Mes‘ûd, yürüyüşü ve duruşuyla Hz. Peygamber’e, Alkame de İbn Mes‘ûd’a benzetilmiştir. Bu benzetme mülazemetin süresine ve etkisine dikkat çekmektedir.[69] İbn Mes‘ûd’la olan yakınlığının ve ona olan beğenisinin ifadesi olarak Hz. Peygamber, "istişare etmeksizin birini emir tayin edecek olsaydım İbn Mes‘ûd’u tayin ederdim.” buyurmuştur.[70]

(1)İlimdeki Fazileti

İbn Mes‘ûd’un ilimdeki üstünlüğünü aynı dönemde yaşadığı diğer sahâbîler dile getirmişlerdir. Zeyd b. Vehb (ö. 83/702), Hz. Ömer'in huzurunda bulunduğu sırada içeriye zayıf ve çelimsiz birinin girdiğini, bunun üzerine Hz. Ömer'in üç kez “(Bu) ilimle doldurulmuş bir kaptır.” dediğini nakletmiştir. İbn Vehb bu kişinin İbn Mes‘ûd olduğunu anlamıştır.[71] Hz. Ali de İbn Mes‘ûd’un ilmî derinliğini ifade etmiştir. Hz. Ali'nin huzurunda oturan bir topluluk İbn Mes‘ûd’un talim üslubunu, ilmini ve ahlakını övmüştür. Bunun üzerine Hz. Ali onlara bu sözlerinde samimi olup olmadıklarını sormuş ve karşılığında olumlu cevap alınca, “Şahid ol yâ Rab! Ben de onlar gibi düşünüyorum veya İbn Mes‘ûd’un onların dediklerinden daha faziletli olduğuna inanıyorum” demiştir.[72] Başka bir rivayete göre, Hz. Ali Kûfe’ye gelince İbn Mes‘ûd’un ashâbından kendisini ziyarete gelen bazı kimseleri sınamak istemiş ve onlara İbn Mes‘ûd hakkındaki görüşlerini sormuştur. Müsbet cevap alınca "Ben de onların düşündükleri gibi yahut daha iyisini İbn Mes‘ûd hakkında düşünmekteyim. O, Kur’an’ı okumuş, Allah'ın helal kıldığını helal, haram kıldığını haram bilmiştir. Dinde (onu anlama ve uygulama noktasında) fakihtir. Sünnet konusunda âlimdir." demiştir.[73]

İbn Mes‘ûd’un vefatından sonra birbirleriyle konuşan Ebû Mûsâ ve Ebû Mes‘ûd aralarında İbn Mes‘ûd’un vefatından sonra yerine kendisi gibi birini bırakıp bırakmadığını konuşmuşlardır. İbn Mes‘ûd’a Hz. Peygamber'in yanına girme izni verildiğini dile getirerek onun benzerinin bulunamayacağını ifade etmişlerdir.[74]

---

[68] İbn Sa‘d, *Et-Tabakât*, 3/141; İbnü’l Esîr, *Üsdü’l gâbe fî ma’rifeti’s sahâbe*, 3/282; Müslim, “Selâm”, 6.
[69] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 3/142; Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdilber, *el-İstiâb fî ma’rifeti’l-ashâb* (Beyrut: Dârü’l Cîl, 1992), 409.
[70] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 3/142.
[71] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 3/144; Zehebî, *Siyer*, 1/491.
[72] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 3/144; Ebû Abdullah İbnü’l-Beyyi’ Muhammed Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn* (Beyrut: Dâru’l Ma’rife, ts.), 3/357.
[73] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 3/144.
[74] Zehebî, *Siyer*, 1/466, 467.

Başka bir rivayete göre bir mecliste Ebû Mûsâ, Ebû Mes‘ûd ve Abdullah b. Mes‘ûd’un bir araya gelerek Kur’an müzakere etmişlerdir. İbn Mes‘ûd çıktıktan sonra Ebû Mes‘ûd, “Resûlullah’ın kendisinden sonra Allah’ın kitabı konusunda şu gidenden daha bilgili birini bıraktığını bilmiyorum.” demiştir. İbn Mes‘ûd Hz. Peygamber’in bizzat kendisinden yetmiş küsür sure dinlediğini söylemiş ve Kur’an’ı kendinden daha iyi bilen ve kendisine yolculuk yapılacak mesafede biri varsa mutlaka ona gideceğini dile getirmiştir.[75]

Hz. Ömer de İbn Mes‘ûd’un ilmî vukufiyetini takdir edenlerdendir. Nitekim Kûfe’den gelen bir şahıs halife Hz. Ömer'in yanına gelerek Kûfe’de bir adamın ezberinden Kur’an yazdırdığını haber vermiştir. Bunun üzerine hiddetlenen Hz. Ömer, onun kim olduğunu sormuştur. Kur’an imla ettiren şahsın İbn Mes‘ûd olduğu cevabını alan Hz. Ömer o şahsa İbn Mes‘ûd'un kıraat konusundaki ehliyetine dair bir hadise nakletmiştir. Hz. Ömer şöyle demiştir: Hz. Peygamber, Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer’le otururken İbn Mes‘ûd mescide gelerek namaz kılmaya başlamıştı. Onun sesini işiten Hz. Peygamber “Kim Kur’an'ı indirildiği gibi okumak isterse İbn Mes‘ûd’un okuyuşuyla okusun” buyurmuştur. İbn Mes‘ûd namazın peşinden duaya başlayınca Efendimiz ona “İste, ne istersen verilecek." deyince Hz. Ömer İbn Mes‘ûd'u müjdelemek üzere yanına gitmiş ve Hz. Ebûbekir'in kendisinden önce davrandığını görmüştür.[76]

Hz. Peygamber Kur’an’ı dört kişiden öğrenmelerini ashâbına tavsiye etmiştir. Bunlar Abdullah b. Mes‘ûd, Muaz b. Cebel, Übey b. Ka‘b ve Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe’dir.[77] Tek bir mushafın esas alınarak şahıslara ait mushafların toplatıldığı süreçte İbn Mes‘ûd bu duruma itiraz ederek kendisinin Hz. Peygamber’in ağzından yetmişten fazla sureyi bizzat işittiğini ve o zamanlar Zeyd b. Sâbit’in oyun oynayan bir çocuk olduğunu söylemiştir. İbn Mes‘ûd bu konuşmayı yaptıktan sonra Şakîk b. Seleme, sahâbenin de bulunduğu farklı ilim halkalarına uğradığını ancak kimsenin İbn Mes‘ûd’a itiraz etmediğini nakletmiştir. Bu rivayet, İbn Mes‘ûd’un ilmî otoritesini açıkça göstermektedir. Ayrıca Kûfe’deki ilim halkalarının birden fazla olduğuna da işaret etmektedir.[78] Tâbiûn tabakasının öne çıkan âlimlerinden Mesrûk, Hz. Peygamber’in ilminin, ashâbından Hz. Ali, Hz. Ömer, Abdullah b. Mes‘ûd, Zeyd, Ebû’d Derdâ ve Übey’de toplandığını, bu altısı içinde de özellikle Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’un tebarüz ettiğini ifade etmiştir.[79] Ayrıca Mesrûk, İbn Mes‘ûd’u iki yahut üç kişinin değil bütün insanların su içip kendisinden istifade ettiği bir kaynağa benzeterek onun ilminin derinliğini dile getirmiştir. Hz.

[75] Zehebî, *Siyer*, 1/471.
[76] İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 3/990; Zehebî, *Siyer*, 1/475, 476, 499, 500.
[77] Buhârî, “Ashâbu’n Nebî”, 27, “Menâkıbu'l Ensâr”, 16, 17; Müslim, “Fezâilü’s Sahâbe”, 22.
[78] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 2/297.
[79] Zehebî, *Siyer*, 1/493.

Ömer, Hz. Ali ve Hz. Osman'dan ilim bakımından istifade ettiğini belirten Mesrûk, ancak İbn Mes'ûd'un ilminin onu tatmin ettiğini söylemiştir.[80]

Medine'ye dönmesi için İbn Mes'ûd'a emir gelince Kûfeliler onun gitmesini istememişler ve gerekirse kendisini savunacaklarını söylemişlerdir. Ancak İbn Mes'ûd fitne çıkmasından endişe ettiğini dile getirerek onların teklifini geri çevirmiş ve Medine'ye dönmüştür.[81] Kûfe'nin önde gelen âlimlerinden Şa'bî, fıkıh ve ilim bakımından İbn Mes'ûd'dan daha üstün birinin Kûfe'ye gelmediğini belirtmiştir. Aynı söz Mesrûk'tan da rivayet edilmiştir. Ebû Vâil ise İbn Mes'ûd'u kimseye değişmeyeceğini söylemiştir.[82] Kûfe'den ayrılıp Medine'ye dönerken İbn Mes'ûd ashâbını toplamış ve "Bugün sizin içinizde, Kur'an'ı bilme ve fıkıh yönünden, diğer müslüman topluluklarından daha faziletli kimselerin olduğunu umuyorum." demiştir.[83] Bu sözüyle İbn Mes'ûd, Kûfe'de yetiştirdiği talebelerinin ilmî yetkinliğinin farkında olduğunu ifade etmiştir. Nakledilen bu rivayetler İbn Mes'ûd'un Kûfelilerce sevildiğini ve benimsendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum ona rağbet edilmesinde ve ilminin geniş kitlelere yayılmasında etkili olmuş gözükmektedir.

(2)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ricâl kitapları merkeze alınarak yapılan taramada İbn Mes'ûd'un, Hz. Peygamber'den, Sa'd b. Muaz (ö. 5/627), Safvân b. Assâl (ö. 35-40/657-662) ve Ömer b. Hattâb'tan (ö. 23/644) hadis naklettiği bilgisine ulaşılmıştır.[84] Hâdimu'l Haremeyn programı kullanılarak yapılan taramada ise bunların yanında başka isimlerden de İbn Mes'ûd'un hadis naklettiği tespit edilmiştir.[85] İbn Mes'ûd'un kendilerinden hadis naklettiği isimler ve rivayet sayıları grafikte gösterilmiştir.[86] Bu grafikteki verilerden hareketle Hz. Ömer'in İbn Mes'ûd üzerinde etkili bir şahıs olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda bu ilişki ricâl ve tarih kitaplarından büyük ölçüde tespit edilmişti. Buradaki veriler de iki sahâbî arasındaki ilmî ilişkinin güçlü olduğunu, İbn Mes'ûd'un Hz. Ömer'den istifade ettiğini ortaya koymaktadır. Hz. Ömer'den sonra Ali b. Ebî Tâlib'in İbn Mes'ûd üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Ali'nin hicrî 35 yılında Kûfe'ye

[80] Ali b. Medînî, *el-İlel* (Beyrut: el-Mektebü'l İslâmî, 1980), 42.
[81] İbnü'l Esîr, *Üsdü'l gâbe*, 3/286; İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 3/990; Zehebî, *Siyer*, 1/489.
[82] Zehebî, *Siyer,* 1/494.
[83] Zehebî, *Siyer,* 3/300.
[84] Ulaşılabilen rivayetler üzerinden bütün hocaları ve talebeleri tespit etme noktasındaki çabası sebebiyle bu taramada Mizzî'nin Tehzîbü'l Kemâl isimli eseri esas alınmıştır. Bkz. Ebü'l-Haccac Cemaleddin Yusuf b Abdurrahman b Yusuf Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 16/123.
[85] Program üzerinden yapılan taramada programda yüklü olan bütün kitaplar esas alınmıştır. Bu yöntemle, İbn Mes'ûd'un hadis naklettiği bütün isimlere ulaşılmaya çalışılmıştır.
[86] Bu grafikteki rivayet sayılarına mükerrer rivayetler de dahildir. Ayrıca hoca-talebe ilişkisini yahut isimler arasındaki etkileşimi daha net bir şekilde tespit edebilmek amacıyla rivayetlerde merfûluk şartı aranmamıştır.

geldiği ve İbn Mes‘ûd’un 32 yılında vefat ettiği bilgisi dikkate alındığında iki sahâbînin Medine’de görüştükleri ve birbirleriyle ilim alışverişinde bulundukları söylenebilir.

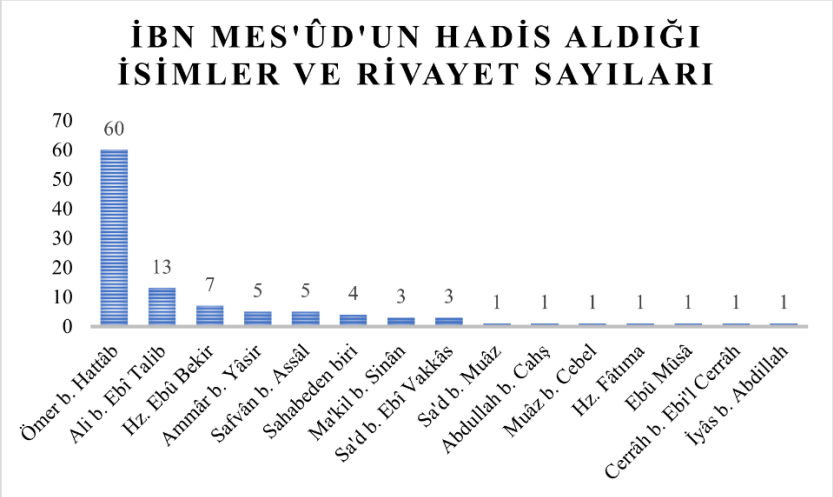

Grafik 8: İbn Mes‘ûd’un Hadis Aldığı İsimler ve Rivayet Sayıları

İbn Mes‘ûd’un hadis aldığı isimlerin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde ortaya çeşitlilik arz eden bir tablo çıkmaktadır. Beş sahâbînin müstakil olarak Medine ile bağlantılı olduğu ancak dört ismin diğer şehirlerin yanında Medine ile irtibatının bulunduğu görülmektedir. Bu durumda İbn Mes‘ûd’un hocaları arasında Medineli olanların öne çıktığı görülmektedir. Medine’yi Kûfe izlemektedir. Nitekim üç isim müstakil olarak, 4 kişi ise diğer şehirlerin yanında Kûfe ile bağlantılıdır. Mekke, Humus ile Şam ve Basra ise bir isimle irtibatlı olması sebebiyle Medine ve Kûfe’nin gerisinde kalmışlardır. Yorum yapmak gerekirse, bu durum üzerinde muhtemelen sahâbîlerin çoğunun Hz. Peygamber’in vefatından önce Medine’de bulunması ve İbn Mes‘ûd’un bu süreçte onlardan hadis alması etkili olmuştur. Daha sonra Medine’den ayrılan ashâb farklı İslam beldelerine yerleşmişler ve burada ilimlerini yaymışlardır. Kûfe’nin Mekke ve Basra gibi diğer şehirlere nazaran öne çıkması ise İbn Mes‘ûd’un Kûfe’de yaklaşık on beş yıl kalmasının bir sonucu olmalıdır. Nitekim bu süre zarfında Ammâr ve Ebû Mûsâ gibi sahâbîlerle Kûfe’de teşrik-i mesaide bulunmuş ve birlikte olmuştur. Buna binaen onlardan Medine’de iken işitmediği hadisleri işitmesi imkân dahilindedir.

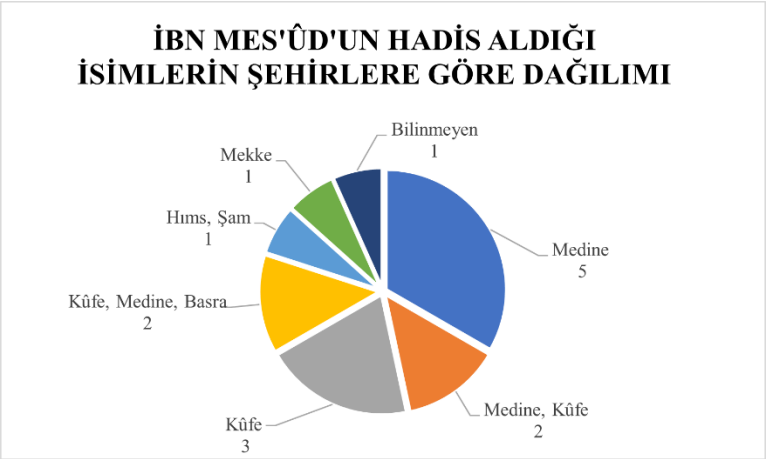

Grafik 9: İbn Mes'ûd'un Hadis Aldığı İsimlerin Şehirlere Göre Dağılımı

Ricâl ve tarih kaynaklarından elde edilen bilgiye göre İbn Mes'ûd'tan gerek sahâbe tabakasından gerek tâbiûndan pek çok isim hadis almıştır. Sahâbe tabakasından, Ebû Râfi' İbrâhîm (Eslem) el-Kıbtî (ö. 40/660 [?]), Ebû Mûsâ (ö. 42/662-63), Amr b. el-Hâris el-Mustalikî (ö. 50/670), İmrân b. Husayn (ö. 52/672), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Kurre b. İyâs (ö. 64/683), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Ebû Şüreyh el-Huzâî (ö. 68/687-88), Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (ö. 73/695), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), İbn Ömer (ö. 73/693), İbnü'z Zübeyr (ö. 73/692), Ebû Cuheyfe (ö. 74/693), Câbir b. Abdillah (ö. 78/697), Târık b. Şihâb (ö. 80-84/,702-706), Ebû Ümâme Sudey b. Aclân b. Vehb el-Bâhilî (ö. 86/705), Abdullah b. Hâris el-Zübeydî (ö. 86/705), Enes b. Malik (ö. 93/711-12), Ebu't Tufeyl (ö. 100/718-19), Ebû Sevr el-Fehmî (ö. ?), Külsûm b. Mustalik (ö. ?), Haccâc b. Mâlik el-Eslemî (ö. ?) ve hanımı Zeynep bt. Abdullah es-Sekafiyye (ö.?) İbn Mes'ûd'tan hadis nakletmişlerdir.[87]

Biyografi kaynaklarından elde edilen bilgiye göre tâbiûn tabakasından olup İbn Mes'ûd'tan hadis nakledenler ise Abdullah b. Şeddâd (ö. 82/701), Abdullah b. Ukeym (ö. 75-95/695-715), Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd (ö. 79-89/698-708), Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 83/702), Abîde es-Selmânî (ö. 72/691), Alkame (ö. 62/682), Amr b. Meymûn (ö. 74/693 [?]), Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik (ö. 72-95/691-714 [?]), Ebû Amr eş-Şeybânî (ö. 95/714 [?]), Ebû Atıyye Mâlik b. Ebî Âmir (ö. ~70/689), Ebu'l Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Ebû Osmân en-Nehdî (ö. 100/718-19), Ebû Meysere Amr b. Şurahbîl (ö. 63/683), Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd (ö. *82*/701), Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Hâris b. Süveyd et-Teymî (ö. 65/685), Hüzeyl b. Şurahbîl (ö. 81-100/700-720), Kays b. Ebî Hâzım (ö. 97/715 [?]), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683 [?]), el-Müstevrid b. Ahnef (ö. 81-90/700-709), Rebî' b. Huseym

[87] Zehebî, *Siyer*, 1/461; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Dâireti'l-Maarifi'n-Nizâmiyye el-Kâine, 1908), 6/27, 28.

(ö. 65/685 [?]), Rib'î b. Hirâş (ö. 101/719), Şüreyh b. Hâris (ö. 80/699 [?]), Târık b. Şihâb (84/703), Zeyd b. Vehb (ö. 83/702), Zir b. Hubeyş (ö. 82/701) ve başka isimlerdir. [88]

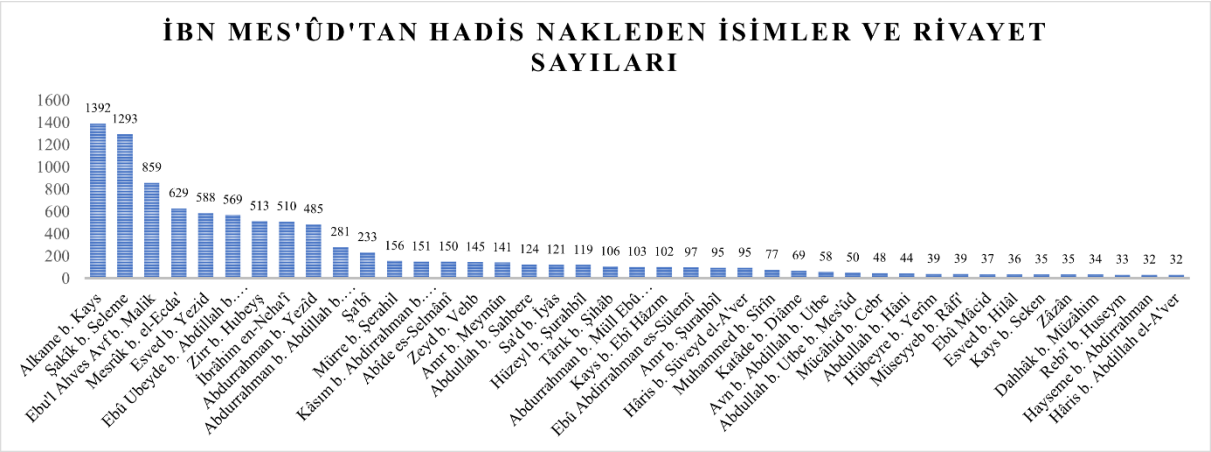

Grafik 10: İbn Mes'ûd'dan Hadis Nakleden İsimler ve Rivayet Sayıları

Biyografi kaynaklarının verdiği bilgiyle doğrudan rivayetlerin incelenmesiyle elde edilen veriler uyuşmaktadır. Yukarıdaki grafikte tekrarlı rivayet sayısı esas alınarak merfû olma şartı aranmaksızın İbn Mes'ûd'tan rivayet nakledenler ve rivayet sayıları gösterilmiştir. İbn Mes'ûd'tan nakilde bulunanların çokluğu sebebiyle 30'dan fazla rivayet nakledenlerle tablo sınırlanmıştır. Tablodaki isimlerden bazılarının Mes'ûd'tan doğrudan hadis işitmediği dolayısıyla irsâl yaptığı ricâl ve tabakat kitaplarının yardımıyla tespit edilmiştir. Bu isimler, İbn Mes'ûd'un iki oğlu Ebû Ubeyde ve Abdurrahman ile torunu Kâsım b. Abdirrahman, İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme, Avn b. Abdillah b. Utbe b. Mes'ûd ve Mücâhid b. Cebr'dir. Yalnız tablodaki rivayet sayıları esas alınarak İbn Mes'ûd'un talebelerini tasnif etmek istenirse bunları üç gruba ayırmak mümkün görünmektedir; dört yüzün üzerinde rivayeti olanlar birinci tabaka, 90-400 arası rivayet nakledenler ikinci tabaka ve 90'dan az rivayet nakledenler ise üçüncü tabaka olarak sıralanabilir. Bu durumda birinci tabakadan üçüncü tabakaya doğru gidildikçe rivayet sayısıyla ters orantılı olarak tabakadaki kişi sayısının arttığı görülmektedir.

İbn Mes'ûd'un 15 kişiden hadis aldığı ve kendisinden 541 kişinin hadis naklettiği dikkate alındığında onun hadislerin intikalinde ve sonraki nesilde daha geniş kitlelere ulaşmasında önemli bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Bu durum üzerinde şüphesiz İbn Mes'ûd'un rivayeti elde etme bakımından, bir sahâbî olarak, Hz. Peygamber'le uzun süreli birlikteliği etkili olmuştur. Ayrıca İbn Mes'ûd'un hadisleri farklı bağlamlar üzerine nakletmesi onun ihtiyaca binaen hadis naklettiği kanaatini oluştursa da ilim meclisinin olması ve kendisinden çok sayıda

[88] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/124, 125, 126; Zehebî, *Siyer*, 1/462; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/431.

kişinin nakilde bulunması, talebelerinin çoğunun ondan ilim almak için gayret göstererek farklı ortamlarda ondan ilim talep etmesi ve öğrencilerinin çoğunun kan bağı gibi tabiî ilişkiler vesilesiyle değil bizatihi ilim öğrenme kastıyla İbn Mes‘ûd’a öğrenci olması onun yarı sistemli bir ilim meclisinin olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

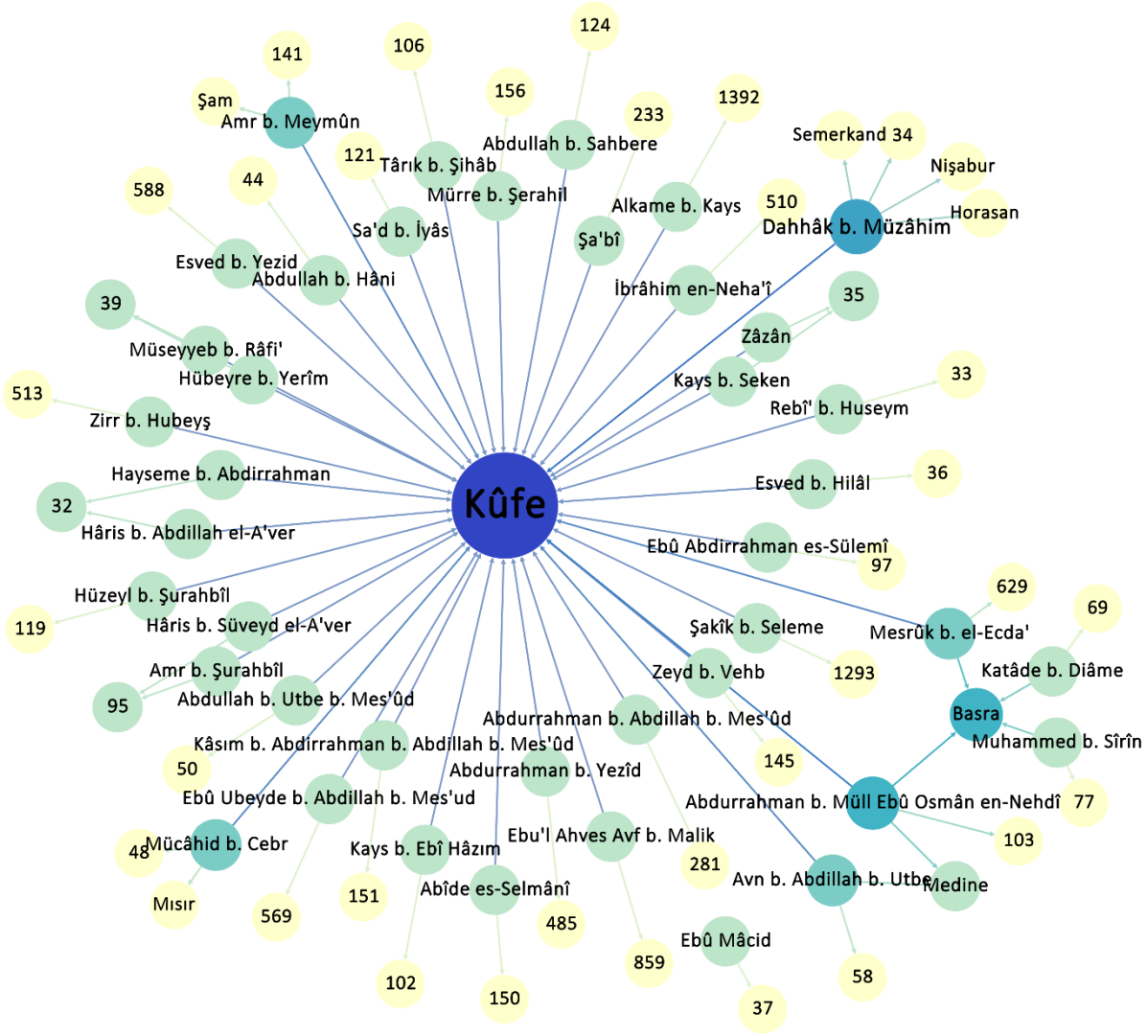

Grafik 11: İbn Mes‘ûd’tan 30’dan fazla rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

İbn Mes‘ûd’tan hadis nakleden râvilerin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde Kûfe’nin 38 kişiyle irtibatlı olarak bariz bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Bu durum İbn Mes‘ûd’un ilmini daha ziyade Kûfe’de naklettiğini göstermektedir. Hz. Ömer tarafından Kûfe’ye gönderilmeden önce İbn Mes‘ûd’un Medine’de yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda Medine’nin diğer şehirlere nazaran daha çok olması makul görünmektedir. Ayrıca Kûfeli râvilerin çok olması İbn Mes‘ûd’un ilim meclisinin varlığının diğer bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

2.Ali b. Ebî Tâlib

Hz. Peygamber'in amcasının oğlu olması ve onun yanında yetişmesi sebebiyle Hz. Peygamber'le yakın ilişkide olan Hz. Ali, Hz. Fatıma'yla evlendikten sonra ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Onun bu yakınlığı Hz. Peygamber'in söz ve fiillerine vukufiyetini olumlu etkilemiştir. Hicrî 36 yılına kadar Medine'de ikamet eden Hz. Ali, Hz. Osman'ın vefatından sonra başkenti Kûfe'ye taşımış ve vefatına kadar (beş yıl) burada kalmıştır. Ancak bu süre zarfında onun daimî olarak Kûfe'de bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Hz. Ali gerek Muaviye ile gerek Haricîlerle yapılan savaşlar sebebiyle sık sık Kûfe dışında bulunmuştur. Bu durum, Kûfe'de ikamet eden sahabîler arasında naklettiği rivayet sayısıyla ikinci sırada gelen Hz. Ali'nin Kûfe'nin rivayet ortamını nasıl etkilediği üzerinde durmayı gerekli kılmaktadır.[89]

(1)İlimdeki Fazileti

Hz. Ali'nin ilimdeki üstünlüğünü aynı dönemde yaşayan diğer sahâbîler dile getirmişlerdir. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd, hüküm verme konusunda Medine'nin en bilgili kişisinin Hz. Ali olduğunu dile getirmiştir.[90] Hz. Ömer de Hz. Ali'nin içlerinde en isabetli hüküm veren olduğunu söylemiştir. Hz. Ömer'in, hakkında Hz. Ali'nin görüşünün bulunmadığı, çözümü zor bir meseleden Allah'a sığındığı nakledilmiştir.[91] Mesrûk, üç farklı İslam beldesinde ilimde öncü üç ismin olduğunu dile getirmiş ve Medine'nin âliminin Hz. Ali, Kûfe'nin âliminin İbn Mes'ûd, Şam'ın âliminin ise Ebu'd Derdâ olduğunu bu üçü bir araya geldiğinde Ebu'd Derdâ ile İbn Mes'ûd'un Hz. Ali'ye birtakım meseleler hakkındaki görüşünü sorduğunu ancak Hz. Ali'nin bu iki isme herhangi bir meseleyi sormadığını ifade etmiştir. Bu tespitte Hz. Ali'nin ilimdeki üstünlüğü açıkça ortaya konmuştur. Ancak burada Hz. Ali'nin Medine'nin âlimi olarak belirtilmiş olması dikkat çekicidir. Onun ilmî yönden Kûfe ile ilişkilendirilmemesi Mesrûk'un gözünde Kûfe'de ilmî faaliyetiyle değil siyasi yönüyle aktif olmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim Hz. Ali dört yıl kaldığı Kûfe'de halife sıfatıyla bulunmuş ve genelde bu süreç savaşlar ve mücadelelerle geçmiştir. Hz. Peygamber'in ilminin intikal ettiği altı isim arasında Hz. Ali'nin de bulunması onun ilmi vukufiyetini göstermektedir.[92] Aynı rivayetin farklı bir tarikinde

[89] Hz. Ali, hayatı ve naklettiği rivayetler açısından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Ancak bu çalışmada onun rivayet ağına dair bir inceleme bulunmamaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Kuyucu, *Hz. Ali'nin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Kütüb-i Sitte Özelinde),* Fırat Üniversitesi, 2019.
[90] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/292.
[91] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/293.
[92] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 1/444.

ise Şa'bî Mesrûk'tan nakille bu altı kişinin yarısının Kûfe'de olduğunu ve bunların Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ olduğunu dile getirmiştir. İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinden Esved b. Yezîd de Kûfe'de Hz. Peygamber'in ashâbı içerisinde Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'dan daha kavrayışlısını görmediğini ifade etmiştir.[93] Hz. Ali'nin ilmi kıymeti ve Kûfe ile ilişkisine dair zikri geçen tespitlerin, İbn Mes'ûd'un Kûfe'nin ilmi ortamına hâkim meşhur iki talebesi tarafından yapılmış olması ayrıca önemlidir. Ancak Hz. Ali'nin, otuz altı yılında Kûfe'ye geldiği dikkate alındığında, söz konusu tespitlerde İbn Mes'ûd'un vefatından sonraki Kûfe'nin kastedilmiş olması muhtemeldir.

(2)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ricâl kitapları merkeze alınarak yapılan taramada Hz. Ali'nin hadis aldığı isimler, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Fâtıma (ö. 11/632) ve Mikdad b. Esved olarak görülmektedir (ö. 33/653).[94] Hâdimu'l-Haremeyn programı kullanılarak yapılan taramada ise Hz. Ali'nin başka isimlerden de hadis naklettiği tespit edilmiştir.[95] Hz. Ali'nin kendilerinden hadis naklettiği isimlerin rivayet sayıları ve vefat tarihleri grafikte gösterilmiştir.[96] Grafiğe göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin rivayetlerinin kaynağını teşkil ettiğini söylemek mümkün görünmektedir.

[93] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/62.

[94] Ulaşılabilen rivayetler üzerinden bütün hocaları ve talebeleri tespit etme noktasındaki çabası sebebiyle bu taramada Mizzî'nin *Tehzîbü'l Kemâl* isimli eseri esas alınmıştır. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 16/123.

[95] Program üzerinden yapılan taramada programda yüklü olan bütün kitaplar esas alınmıştır. Bu yöntemle, Hz. Ali'nin hadis aldığı bütün isimlere ulaşılmaya çalışılmıştır.

[96] Bu grafikteki rivayet sayılarına mükerrer rivayetler de dahildir. Ayrıca hoca-talebe ilişkisini yahut isimler arasındaki etkileşimi daha net bir şekilde tespit edebilmek amacıyla rivayetlerde merfûluk şartı aranmamıştır.

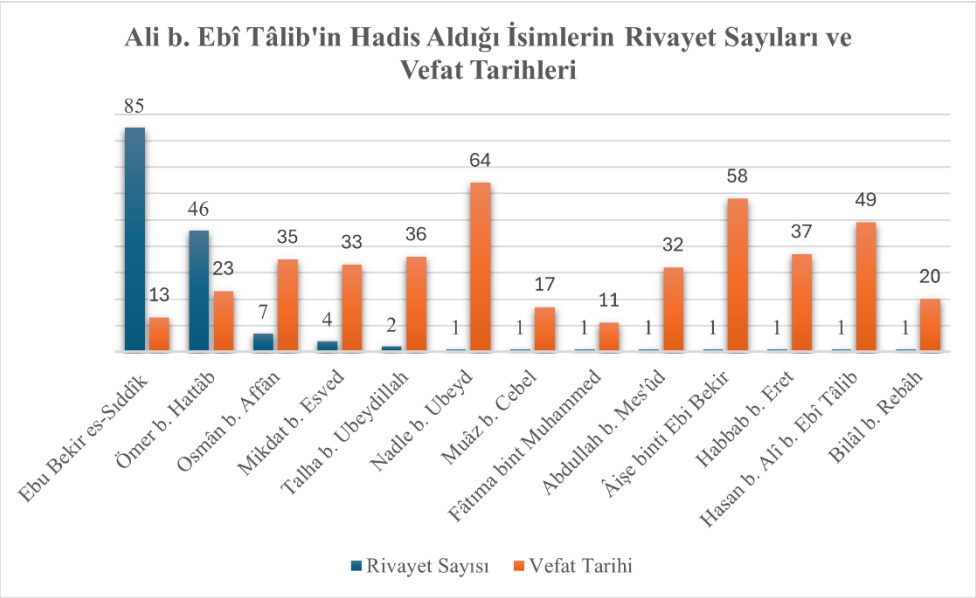

Grafik 12: Hz. Ali'nin Hadis Aldığı İsimlerin Rivayet Sayıları ve Vefat Tarihleri

Hz. Ali'nin hadis aldığı isimlerin şehirlere göre dağılımı aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Grafiğe göre bu isimlerin çoğunun Medine'de ikamet ettiği görülmektedir. Diğer şehirlerle irtibatı bulunanlar da Medine ile ilişkilidirler. Biri Kûfeli diğeri Mekke ve Humus'ta ikamet eden iki râvinin Medine ile bağlantısının bulunmadığı dikkate alındığında Hz. Ali'nin rivayetlerinin Medine kaynaklı olduğu söylenebilir.

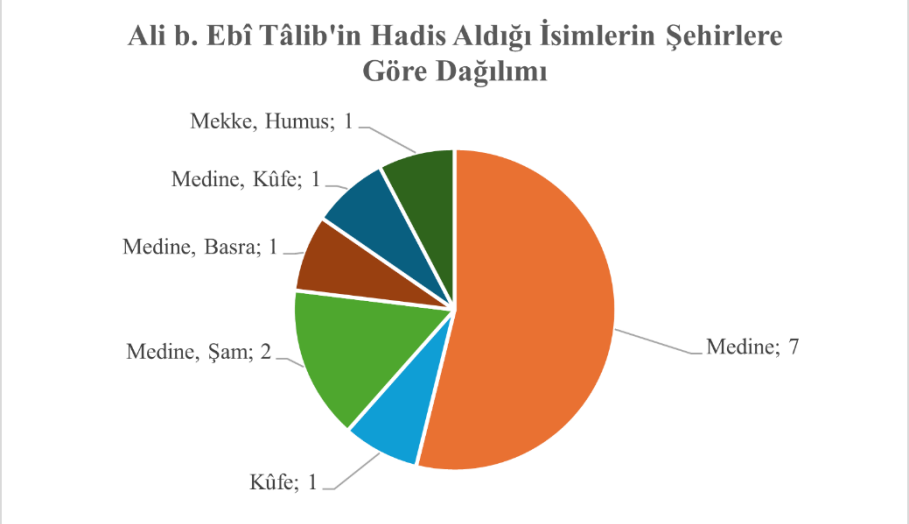

Grafik 13: Hz. Ali'nin Hadis Aldığı İsimlerin Şehirlere Göre Dağılımı

Hz. Ali'den hadis nakledenler ricâl kaynaklarında sıralanmıştır. Tehzîbü'l-Kemâl esas alınarak yapılan sayımda 244 kişinin Hz. Ali'den rivayette bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu sayıya ondan mürsel olarak rivayet nakledenlerin de dahil olduğunu belirtmek gerekir.[97] Hâdimü'l-

[97] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/479.

Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada ise bu sayının 901 olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu, programın doğrudan verdiği sonuçtur. 901 ismin içinde meçhul ve müphem isimler çokça bulunmaktadır. Bu meçhul ve müphem isimler, Hz. Ali'den rivayet nakledenlerin yaklaşık üçte birine tekabül etmektedir.[98] Bu verilerden hareketle Hz. Ali'nin oldukça geniş bir rivayet ağına sahip olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Bu geniş rivayet ağının tamamını sıralamak tezin boyutlarını aşacağı için burada Hz. Ali'den 35'ten fazla rivayet nakleden ilk 60 râvinin bilgisi ile yetinilmiştir. Grafikte Hz. Ali'den hadis nakledenler arasında her ne kadar Muhammed b. el-Hanefiyye ve Abdullah b. Abbâs gibi ailesinden kimseler yer alsa da rivayet yükünü taşıyan râvilerin Hz. Ali'yle kan bağı olmadığı görülmektedir. Bu durum rivayet ortamının tabiiliğine bir delil olarak kabul edilebilir. Hz. Ali Medine'den ayrıldıktan sonra oldukça hareketli bir süreç yaşamış ve aile fertleriyle birlikte olma imkânı da Medine'dekine nispeten daha kısıtlı olmuştur. Hz. Ali'den nakilde bulunanlar arasında İbn Mes'ûd'un da öğrencisi addedilen Abîde es-Selmânî ve Şakîk b. Seleme dikkat çekmektedir. Ancak bu isimlerin İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinin küçük bir kısmı olduğu düşünüldüğünde, Alkame, Esved, Mesrûk, Ebu'l-Ahves gibi İbn Mes'ûd'un ilmini sonraki nesle taşıyan ve Hz. Ali Kûfe'ye geldiğinde ilim yahut fetva meclisi akdeden bu âlim şahsiyetlerin Hz. Ali'den rivayete rağbet etmemeleri dikkat çekicidir.[99]

Hâris el-A'ver, Âsım b Damra, Şa'bî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Muhammed b. el-Hanefiyye ve Abduhayr b. Yezîd'in Hz. Ali'nin rivayetlerine özel bir rağbet gösterdiği rivayet sayıları üzerinden söylenebilir. Ayrıca bu isimlerin en çok hadis aldığı ismin Hz. Ali olması da onların Hz. Ali ile rivayet ilişkilerini ortaya koymaktadır.

Tabloda Hz. Ali'den irsâlde bulunarak hadis nakledenler de dikkat çekmektedir. İbrâhim en-Nehaî, Ebû İshâk es-Sebîî, Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme ve Mücâhid b. Cebr bu isimlerdendir. Muhammed b. el-Hanefiyye, Abdullah b. Abbâs, Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib, Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib ve Ali Zeynelâbidîn, Hz. Ali'den naklettikleri rivayet sayısının yanında onun ailesinden olmaları ile öne çıkmaktadırlar. Hz. Ali'nin akrabalarının ondan hadis nakletmesi rivayet sürecinin tabii bir seyir takip ettiğini göstermektedir.

[98] Hz. Ali'den hadis nakleden meçhul ve müphem râvilerin sayısı ve oranı ile bu olgunun ilk asırdaki durumu sonraki bölümde daha detaylı ele alınacaktır.

[99] Hz. Ali'nin rivayet ağının incelendiği sonraki bölümde bu husus üzerinde daha detaylı durulacaktır.

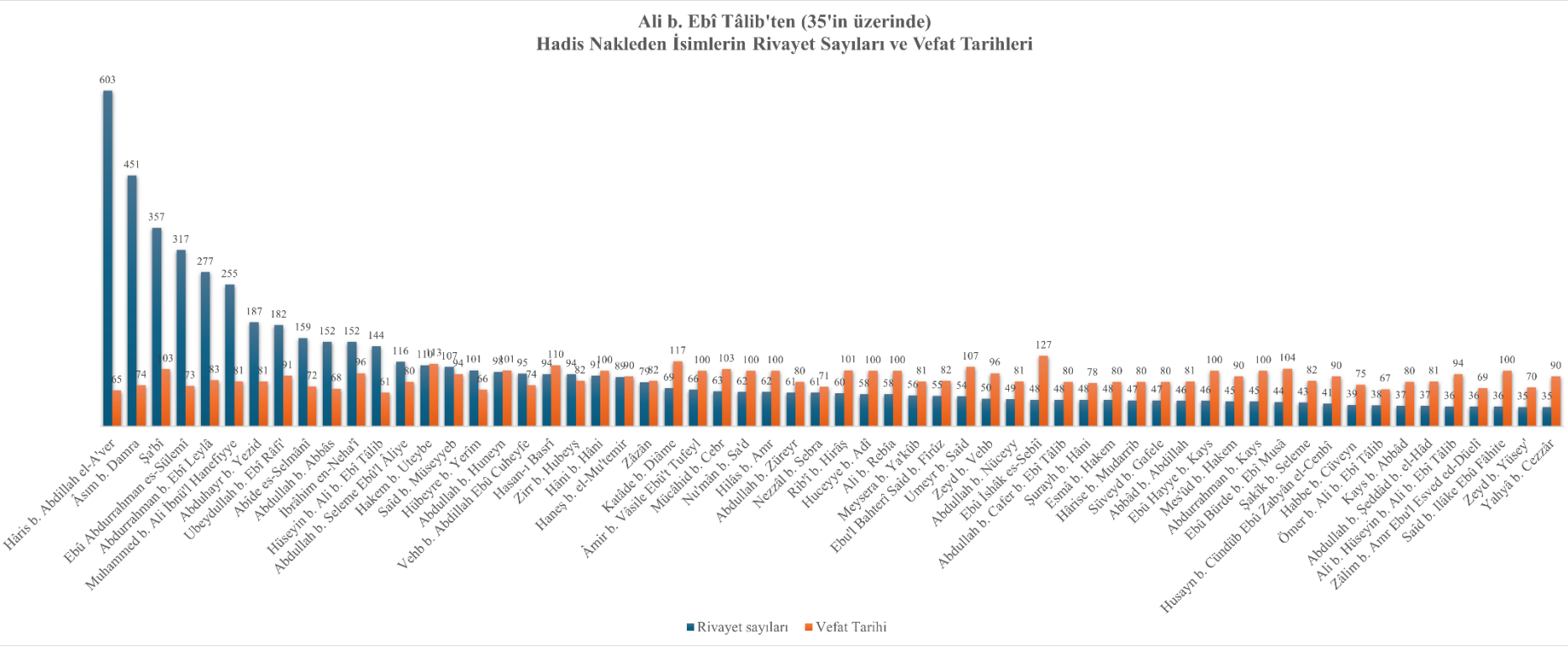

Grafik 14: Hz. Ali'den (35'in üzerinde) Rivayet Nakleden İsimlerin Rivayet Sayıları ve Vefat Tarihleri

Hz. Ali'den 35'ten fazla hadis nakleden 60 kişinin şehirlere göre dağılımı aşağıdaki şekilde gösterilmiştir. Rivayet sayısı bakımından Hz. Ali'yle güçlü bir ilişkisi olan bu isimlerden 37'si yalnız Kûfe ile irtibatlı iken 7'sinin Kûfe'nin yanında diğer şehirlerle de irtibatı vardır. Yalnız Basra ile irtibatlı olanlar 4, yalnız Medine ile ilişkisi olanlar ise 8 kişidir. Mekke ise tek başına değil, diğer şehirlerle birlikte râvilerin ilişkili olduğu şehirlerdendir.

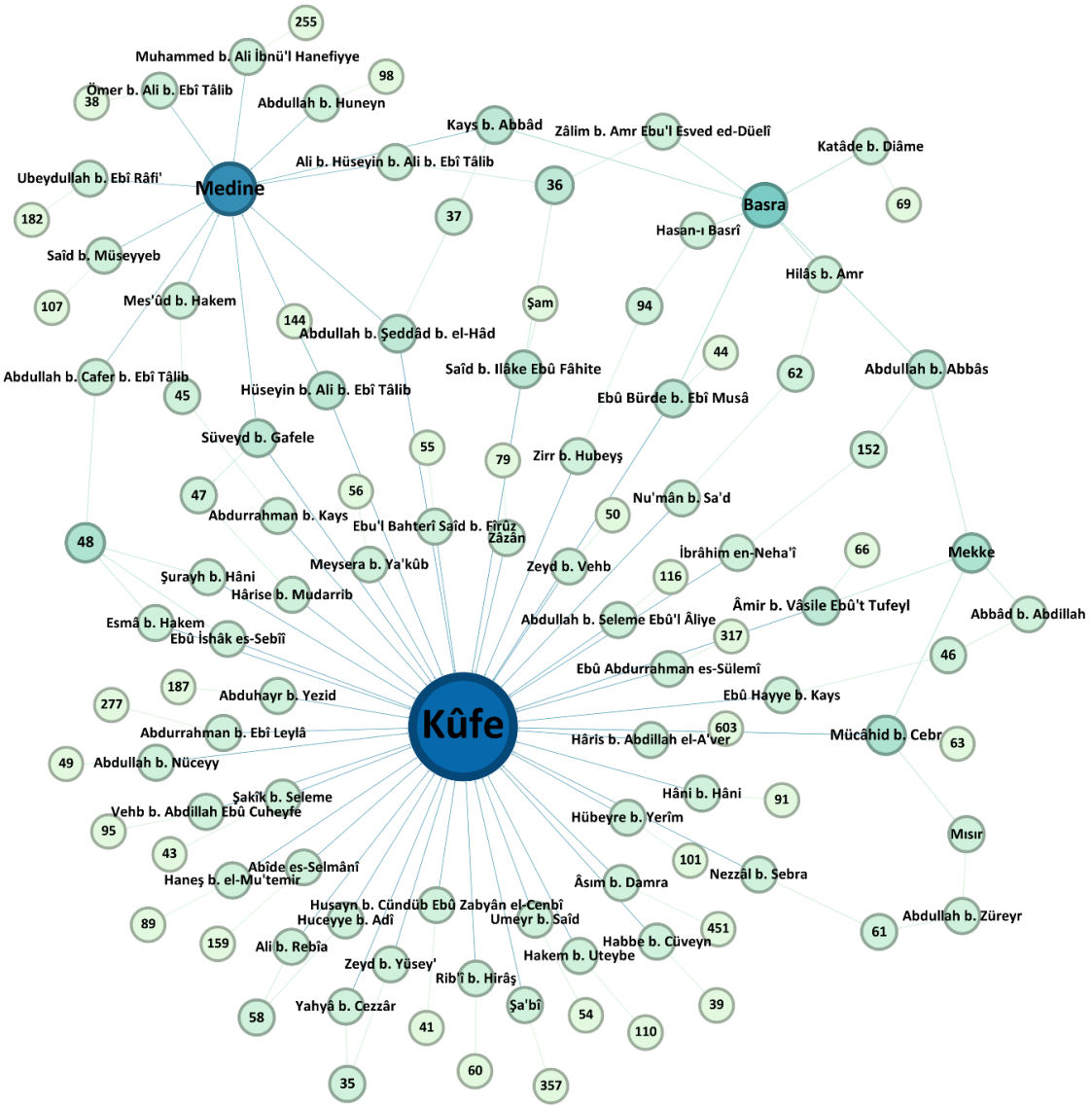

Grafik 15: Hz. Ali'den (35'in üzerinde) Rivayet Nakledenlerin Rivayet Sayıları ve Şehirlere Göre Dağılımı

Şehir	Sayı
Kûfe	37
Medine	8
Mekke, Basra	1
Medine, Kûfe	3
Basra	4
Kûfe, Mekke	1
Kûfe, Mekke, Mısır	1
Mısır	1
Kûfe, Basra	1
Basra, Medine	1
Kûfe, Şam	1

Tablo 6: Hz. Ali'den (35'in üzerinde) Rivayet Nakledenlerin Şehirlere Göre Dağılımı

Hz. Ali'den en çok rivayet nakleden isimleri incelediğimizde bunların neredeyse tamamının Kûfeli yahut Kûfe'de aktif isimler olması oldukça dikkat çekicidir. Hz. Ali'nin 36 yılında Kûfe'ye geldiği ve 40 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık 4 yıllık bir süre zarfında Kûfe'de aktif olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Ali hicrî 36 yılına kadar Medîne'de kalmış olmasına rağmen Medineli râvilerinin az olması iki ihtimali akıllara getirmektedir. Hz. Ali Medine'de iken hadis rivayetinden kaçınmış ya da buna fırsat bulamamıştır yahut Medineliler kendisinden hadis işitme konusunda çok da istekli davranmamışlardır.

Medineli râvilerin çoğunun Hz. Ali'nin yakınları olması da önem arz etmektedir. Bu durum Hz. Ali'nin rivayetlerinin Medine'de daha çok yakın çevresi tarafından alındığını ve bunun hayatın tabii seyri içinde meydana geldiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Hz. Ali halife olduktan ve Kûfe'ye geldikten sonra rivayet çevresi genişlemiştir denebilir.

Yukarıdaki görselde Hz. Ali'den nakledenlerin rivayet sayılarıyla birlikte aktif oldukları şehir de gösterilmiştir. Hz. Ali'nin Kûfeli râvilerinin rivayet sayılarının da diğer şehirlerdeki râvilere kıyasla yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum Hz. Ali'nin rivayet çevresinin Kûfe'de genişlediğini ve bu süreçte rivayetlerine rağbetin arttığını göstermektedir. Rivayet bakımından derecelendirme yapmak gerekirse Kûfeli râvileri Medineliler izlemekte, ardından Basralılar gelmektedir. Hz. Ali'nin Basra'da bulunduğu sürenin oldukça az olduğu dikkate alındığında bu durum normaldir. Ancak şaşırtıcı olan, Medine'de çok daha uzun yıllar kalmasına rağmen Medineli râvilerin ve rivayet sayısının yaklaşık dört yıl kaldığı Kûfe'ye oranla oldukça az olmasıdır.

3.Ebû Mûsâ el-Eş'arî

Yemen asıllı sahâbî Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Peygamber tarafından Yemen'e, zekat toplamak üzere görevlendirilmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Osmân döneminde Basra ve Kûfe valiliği yapmıştır. Basra'da ikametine binaen Nesâî, Ebû Mûsâ'yı Basra fukahası arasında zikretmiştir.[149] Ebû Mûsâ'nın Basra mescidinde etrafındakileri saf saf oturtup onlara Kur'an öğrettiği nakledilmiştir.[150] Ayrıca onun Basra'ya geldiğinde "Size Rabbinizin kitabını, peygamberinizin sünnetini öğretmek üzere gönderildim." dediği rivayet edilmiştir. Enes b. Mâlik Medine'ye geldiğinde Hz. Ömer ona, Ebû Mûsâ'nın ne yaptığını sormuş ve onun insanlara Kur'an öğrettiği

[149] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/66.
[150] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/67.

cevabını almıştır. [151] Nakledilen bu rivayetlerden hareketle Ebû Mûsâ'nın Basra'da ilim faaliyeti yürüttüğü ve ilme rağbet eden bir çevresinin olduğu söylenebilir. Tezin konusu gereği asıl önemli olan ise onun Kûfe'de benzer bir ilmî ortamının olup olmadığıdır.

(1)İlimdeki Fazileti

Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'in ilminin intikal ettiği altı kişi arasında sayılmıştır.[152] Ayrıca Hz. Ali onun ilim boyasıyla boyandığını söyleyerek ilimdeki kadrini ortaya koymuştur.[153] Ebû Mûsâ'nın uygulamasını dönemin âlimlerinin Hz. Ali'ye aktarması ve Hz. Ali'nin bunu onaylaması, Kûfe fıkhının oluşumunda etkisi olan sahâbîleri göstermenin yanında ilmî tevarüsün nasıl oluştuğunu ve bunda tâbiûn âlimlerinin rolünü ortaya koymaktadır.

(2)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ricâl kitapları üzerinden yapılan taramada Ebû Mûsâ'nın hadis aldığı isimler tespit edilmiştir. Bu isimler şu şekilde sıralanabilir: Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Âişe, Ali b. Ebî Tâlib, Ammâr b. Yâsir, Ebû Bekir es-Sıddîk, Muâz b. Cebel, Ömer b. Hattâb, Übeyy b. Ka'b.

Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden, rivayet verileri esas alınarak yapılan taramada ise Ebû Mûsâ'nın hadis aldığı isimler ile bu isimlerden naklettiği rivayet sayıları ve söz konusu râvilerin ikamet ettikleri şehirler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

[151] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 32/69.
[152] Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahanî Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-sahabe* (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1998), 4/1751; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir* (Riyad: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2019), 5/22.
[153] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 2/299.

No	Ravi	Şehir	Şehir2	Şehir3	Rivayet Sayısı	Vefat Tarihi
1	Ömer b. Hattâb	Medine			34	23
2	Ammâr b. Yâsir	Medine	Kûfe		16	37
3	Hz. Âişe	Medine			12	58
4	Ali b. Ebî Tâlib	Medine	Kûfe		7	40
5	Abdullah b. Mes'ûd	Medine	Kûfe		7	32
6	Muâz b. Cebel	Şam	Humus		6	17
7	Hz. Ebû Bekir	Medine			4	13
8	Huzeyfe b. Yemân	Kûfe			3	36
9	Avf b. Mâlik el-Eşcaî	Humus			2	73
10	Amr b. el-Âs	Mısır	Filistin	Medine	2	43
11	Esmâ binti Umeys	Habeşe	Medine		2	40
12	Ca'fer b. Ebî Tâlib	Habeşe	Medine		1	8
13	Ebû Bürde b. Kays	Kûfe			1	Bilinmiyor
14	Velîd b. Ukbe	Kûfe	Rakka		1	61
15	Muâviye b. Ebî Süfyân	Şam			1	60
16	Abdullah b. Abbâs	Medine	Basra		1	68
17	Übey b. Kâ'b	Medine	Basra		1	33

Tablo 7: Ebû Mûsâ'nın Hadis Aldığı İsimlerin Rivayet Sayıları ve Şehirlere Göre Dağılımı

Tablodaki veriler esas alınarak sayılar, şehirler ve isimler arasındaki ilişkiler aşağıdaki grafikte görsel olarak sunulmuştur.

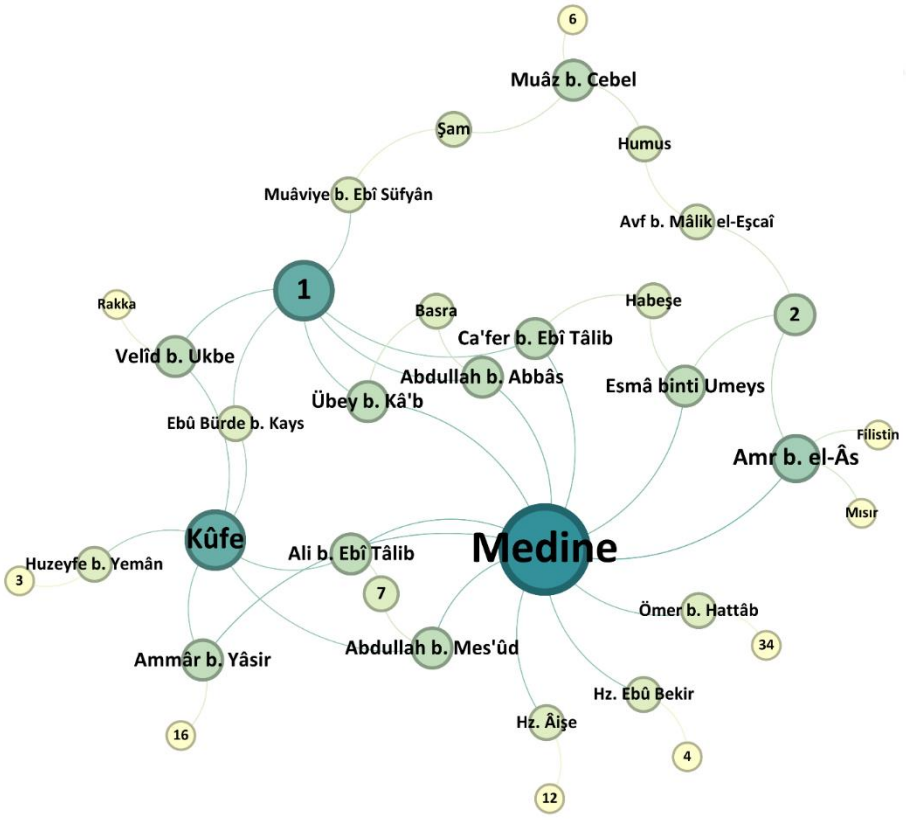

Grafik 16: Ebû Mûsâ'nın Hadis Aldığı İsimlerin Şehirlerle İrtibatı ve Rivayet Sayıları

Görselden hareketle Ebû Mûsâ'nın hocalarının çoğunun Medine ile irtibatlı olduğu söylenebilir ki Hz. Peygamber hayattayken sahâbenin ekseriyetinin Medine'de yaşadığı ve onun vefatından sonra da bir müddet burada kaldığı düşünüldüğünde bu durum oldukça normaldir. Ancak görselde de görüleceği üzere sahâbîler râşid halifeler döneminde gerek kendi istekleriyle gerek idari görevleri sebebiyle farklı şehirlere gitmişler ve buralarda etraflarındakilere birikimlerini nakletmişlerdir. Bu sebeple görseldeki sahâbîlerin az bir kısmı hariç neredeyse tamamı Medine'yle birlikte başka bir şehirle irtibat halindedirler. Bu şehirler içinde Kûfe, 6 isimle ilişkisi olması nedeniyle öne çıkmaktadır. Kûfe'yi Basra ve Habeşistan izlemektedir. Görseldeki sayısal veriler Ebû Mûsâ'nın o sahâbîden aldığı rivayet sayısını ifade etmektedir. Bu durumda Ebû Mûsâ'nın nispeten çok sayıda hadis aldığı isimler daha çok Medine'de ikamet eden ve sahâbenin büyükleri addedilen isimlerdir. Ancak onun Hz. Âişe ile Ammâr'dan rivayetlerinin nispeten çok olması akranlarıyla da iletişim ve etkileşim içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Ebû Musâ'dan hadis nakleden isimlerin ve ikamet ettikleri şehirlerin tespiti onun rivayet faaliyeti hakkında fikir sahibi olma imkânı verecektir. Ricâl kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Ebû Mûsâ'dan hadis nakleden isimler, Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Büreyde, Abdullah b. Nâfi', Abdurrahman b. Gunm, Abdurrahman b. Nâfi', Abdurrahman b. Yezîd, Alkame b. Kays, Dahhâk b. Abdirrahman, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Ebu'l Ahves, Ebu'l Esved ed-Düelî, Ebû Kebşe, Ebû Kinâne, Ebû Miclez, Ebû Mûsâ'nın hanımı, Ebû Mûsâ'nın annesi, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd, Ebû Osmân en-Nehdî, Esved b. Yezîd, Enes b. Mâlik, Guneym b. Kays, Hasan-ı Basrî[154], Hittân b. Abdillah, Hüzeyl b. Şurahbîl, İbrâhim b. Ebî Mûsâ, Kasâme b. Züheyr, Kays b. Ebî Hâzım, Küleyb b. Şihâb, Mudarrib el-Cermî, Mürre b. Şerâhîl, Rib'î b. Hirâş, Sâbit b. Kays, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Ebî Hind, Saîd b. Müseyyeb, Safvân b. Muhriz, Şakîk b. Seleme, Târık b. Şihâb, Tarîf b. Mücalid, Ubeyd b. Umeyr, Ubeyd b. Huneyn, Üseyd b. Müteşemmis, Yeîd b. Ebî Meryem, Zehdem el-Cermî ve Zeyd b. Vehb el-Cühenî'dir.[155]

Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden rivayetler esas alınarak yapılan taramada ise 188 kişinin Ebû Mûsâ'dan hadis naklettiği tespit edilmiştir. Ancak bu sayının içinde meçhul ve müphem râviler de bulunmaktadır. Ayrıca bu 188 isimden 70'i Ebû Mûsâ'dan yalnız bir rivayet nakletmiştir. Bu bilgiler dikkate alınarak Ebû Mûsâ'dan 5'in üzerinde rivayet nakleden râviler

[154] Hasan-ı Basrî'nin Ebû Mûsâ'dan rivayeti mürseldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebû Hâtim, *Kitabü'l-ilel* (Riyad: Matbaatu Humeydî, 2006), 6/588.

[155] Ebû Bekr Ahmed b. Ali Muhmamed el-İsfahanî İbn Mencuye, *Ricâlu Sahîhi Müslim* (Beyrut Medine: Dârü'l-Ma'rife, 1987), 1/341; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 15/449.

esas alınarak bunların rivayet sayısı, vefat tarihi, ikamet ettikleri yahut irtibatlı oldukları şehir verileri toplanmış ve bir tablo halinde aşağıda sunulmuştur.

Sıra	Râvî	Şehir	Şehir2	Şehir3	Rivayet Sayısı	Vefat Tarihi
1	Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ	Kûfe			1032	104
2	Şakîk b. Seleme	Kûfe			129	82
3	Ebû Bekir b. Ebî Musâ	Kûfe			117	106
4	Ebû Osmân en-Nehdî	Kûfe	Basra	Medine	82	100
5	Hittân b. Abdillah	Basra			71	70
6	Zehdem b. Mudarrib	Basra			63	91
7	Hasan-ı Basrî	Medine	Basra		52	110
8	Târık b. Şihâb	Kûfe			50	80
9	Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd	Kûfe			49	82
10	Enes b. Mâlik	Basra	Medine		45	93
11	Saîd b. Ebî Hind	Medine			44	116
12	Mesrûk b. Evs				36	
13	Guneym b. Kays	Basra			33	90
14	Muhammed b. Sîrîn	Basra			29	110
15	Ebû Saîd el-Hudrî	Medine			26	74
16	Şa'bî	Kûfe			25	103
17	Esved b. Yezîd	Kûfe			25	75
18	Mürre b. Şerâhîl	Kûfe			23	76
19	Kasâme b. Züheyr	Basra			23	80
20	Tarîf b. Mücâlid	Basra			22	95
21	Ebû Abdirrahman es-Sülemî	Kûfe			21	73
22	Safvân b. Muhriz	Basra			19	74
23	Ebû Kinâne				18	
24	Racül (Bir râvî)				17	
25	Dahhâk b. Abdirrahman	Dımaşk			17	105
26	Hüzeyl b. Şurahbîl	Kûfe			15	81
27	Muttalib b. Abdillah b. Hanteb	Medine			14	120
28	Ebû Miclez	Basra	Horasan	Merv	9	106
29	Ubeyd b. Umeyr	Mekke			9	68
30	Saîd b. Müseyyeb	Medine			9	94
31	Humeyd b. Abdirrahman	Basra			9	91
32	İbrâhim b. Ebî Musâ	Kûfe			9	70
33	Nüfey' b. Râfi'	Basra			8	91
34	Katâde b. Diâme	Basra			8	117
35	Ebu'l Ahves Avf b. Mâlik	Kûfe			8	80
36	Amr b. Cerâd				8	
37	Ebu'l Esved ed-Düelî	Basra			8	69
38	Ebû Kebşe				8	
39	Şihâb b. Müdlic				7	
40	Yezîd b. Evs	Kûfe			7	50
41	Kâsım b. Muhaymera	Dımaşk	Kûfe		7	100
42	Saîd b. Cübeyr	Kûfe	Mekke		7	94
43	Ebu'l Âliye er-Riyâhî	Basra			7	90
44	Rib'i b. Hirâş	Kûfe			7	101
45	Mesrûk b. Ecda'	Kûfe	Basra		6	63
46	Iyâz b. Amr	Kûfe			6	60
47	Ziyâd (Rebî' b. Enes'in dedesi)	Basra			6	
48	Humeyd b. Hilâl	Basra			6	105
49	Üseyd b. Müteşemmis	Basra			6	

Tablo 8: Ebû Mûsâ'dan Hadis Nakleden İsimlerin Rivayet Sayıları ve Şehirlere Göre Dağılımı

Tablodaki veriler yorumlamayı kolaylaştırmak maksadıyla görselleştirilmiş ve Grafik olarak aşağıda sunulmuştur.

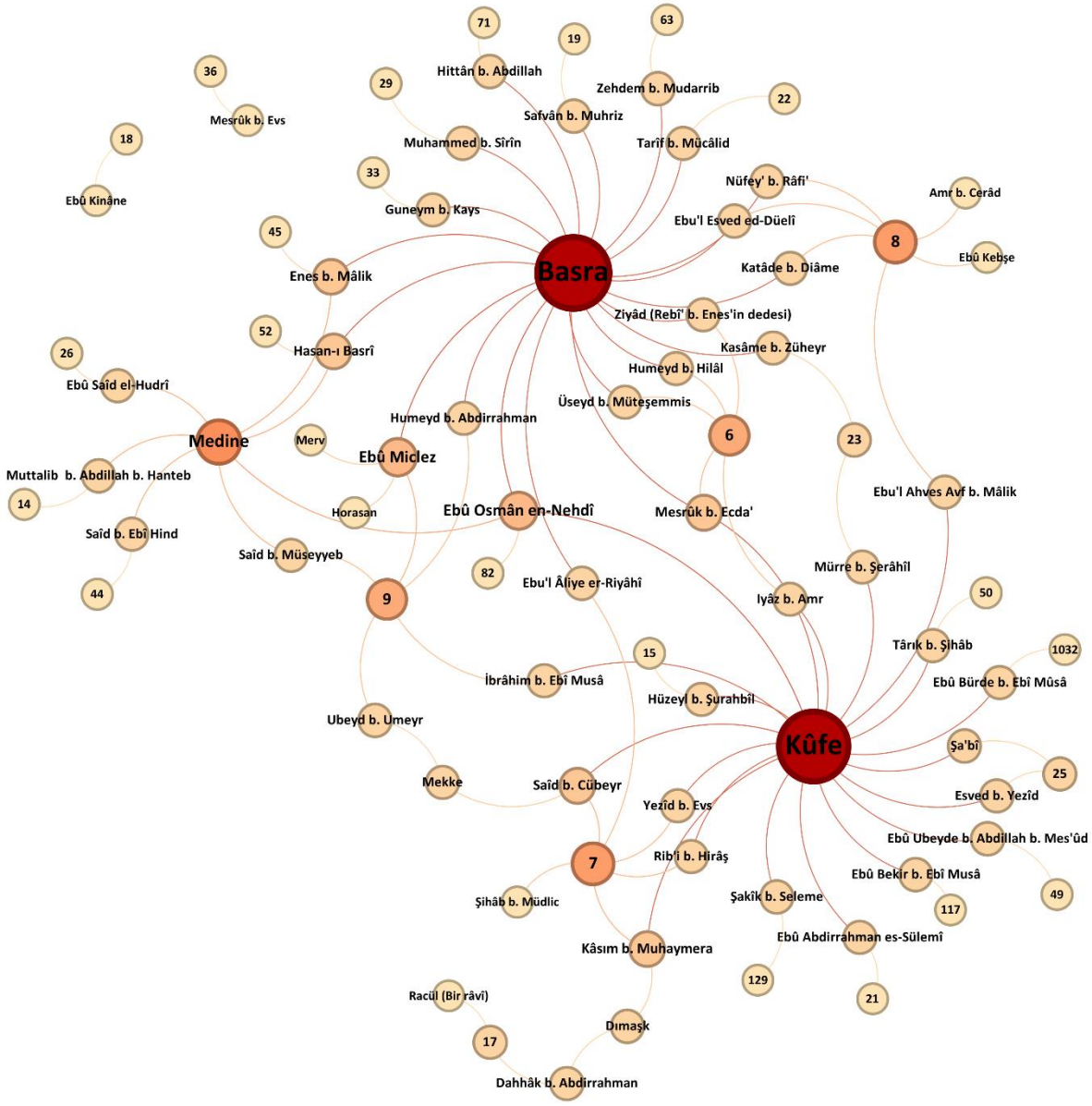

Grafik 17: Ebû Mûsâ'dan Hadis Nakleden İsimlerin Rivayet Sayıları ve Şehirlere Göre Dağılımı

Grafikte de görüldüğü üzere Ebû Mûsâ'dan hadis nakleden 49 isimden 20'si Basra ile irtibatlı iken Kûfe ile irtibatlı olanlar 19 kişidir. Medine ile bağlantısı olanlar ise 7 kişidir. Bunları ikişer kişiyle Mekke ve Dımaşk izlemektedir. Bu durumda Ebû Mûsâ'nın hem Kûfe'de hem de Basra'da ilmî bir çevresinin varlığından söz etmek mümkündür. Rivayet sayıları dikkate alındığında ise Ebû Mûsâ'nın Kûfeli öğrencilerinin yüksek rivayet sayılarına sahip olduğu görülmektedir. Bu durum onun Basra'da fetih hareketleriyle meşgul olduğu ve Kûfe'de bulunduğu süreçte savaş meydanlarında pek boy göstermediği dikkate alındığında daha anlamlı

hale gelmektedir. Bu iki bilgiden hareketle Ebû Mûsâ'nın Basra'da ilmî bir çevresi olsa da idarî sorumlulukları sebebiyle (Kûfe'ye nispetle) ilme daha az vakit ayırabildiği söylenebilir.

Ebû Mûsâ'dan rivayet edenler arasında Basra'da bulunan Enes b. Mâlik dikkat çekmektedir. Sahâbenin küçüklerinden olan Enes, Hz. Peygamber'le yakın ilişkisine rağmen Ebû Mûsâ'dan hadis nakletmiş ve onun ilmine rağbet etmiştir. Bu durum sahâbenin de birbirinin ilminden istifade ettiğini göstermektedir. Ebû Mûsâ'dan rivayet nakleden Kûfeliler'in neredeyse tamamının İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden (Şakîk b. Seleme, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Târık b. Şihâb, Esved b. Yezîd, Mürre b. Şerâhîl, Hüzeyl b. Şurahbîl, Ebu'l Ahves, Rib'î b. Hirâş) teşekkül etmesi iki sahâbînin öğrencilerinin örtüştüğünü ve rivayet kümelerinin kesiştiğini göstermektedir. Ancak bu isimler arasında Hz. Ali'nin öğrencileri görülmemektedir. Hz. Ali ile aynı dönemlerde Kûfe'de bulunan Ebû Mûsâ'dan rivayet nakledenlerin Hz. Ali'nin hadislerine ilgi göstermemesi dikkat çekmektedir.

Ebû Mûsâ'dan rivayet nakleden Medineli râvilerin rivayet sayıları göz önüne alındığında onun Medineli öğrencilerinin sayısı az olsa da rivayet ilişkisinin güçlü olduğunu söylemek mümkündür. Medineli râviler arasında Ebû Saîd'in varlığı, yalnız tâbiûnun değil sahâbe neslinin de onun rivayetlerine ilgi duyduğunu göstermektedir.

4.Sahâbîlerin Birbirleriyle İlişkileri

Teze konu olan üç sahâbîyi birleştiren ortak nokta, onların hayatlarının bir döneminde Kûfe'de yaşamış ve rivayet nakletmiş olmaları olsa da her birinin farklı şehirlerle de irtibatlı olduğunu unutmamak gerekir. Medine, söz konusu üç sahâbînin ortak noktasıdır. Her biri Hz. Peygamber hayattayken Medine'de yaşamışlardır. Hz. Ömer döneminde İbn Mes'ûd Kûfe'ye gitmiş ve şehri ilmiyle ihya etmiştir. Ebû Mûsâ'nın Basra'ya gidişi de aynı döneme tekabül etmektedir. Ebû Mûsâ, Basra'dan sonra Kûfe'ye gelmiştir. Hz. Ali'nin yaklaşık 36 yılında Kûfe'ye geldiği düşünüldüğünde onun bu şehirle irtibatının nispeten daha geç bir dönemde başladığı söylenebilir. Bu noktada 32 yılında vefat eden İbn Mes'ûd'un Hz. Ali'yle Kûfe'de görüşmediğini belirtmek gerekir. Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ ile Cemel ve Sıffîn savaşlarında ve hakem olayında görüştüğü rivayetlerde nakledilse de iki sahâbînin Kûfe'de görüştüğüne dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Kimi zaman bu sahâbîlerin kendileri kimi zaman da talebeleri gerek Kûfe'deki gerek Kûfe dışındaki sahâbîlerle irtibat kurmuşlardır. Rivayet ağları üzerinden Kûfe'de etkili olan bu üç sahâbînin rivayetlerini ve fetvalarını gözden geçiren birinin dikkatini çekecek isim Hz. Ömer'dir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî de İbn Mes'ûd'la irtibat halinde olmuş, kimi

zaman ona fıkhî meseleleri danışmıştır. Bu başlık altında üç sahâbînin birbirleriyle ve Hz Ömer'le ilişkileri hakkında bilgi verilecektir.

a)Hz. Ömer'in Kûfe'deki Sahâbîlerle İlişkisi

İbn Mes'ûd'un Hz. Ömer'den tekrarlı rivayet sayısı altmıştır. Tekrarsız merfû rivayetleri ise beş tanedir. Rivayet sayıları ilişkinin boyutuna dair bir fikir verse de sadece rivayet sayıları üzerinden bir analiz yapmak doğru olmaz. İbn Mes'ûd'un hükümleri ve fetvaları, maktû rivayetler üzerinden tarandığında bunlarda Hz. Ömer'in hükümlerinden çokça istişhad edildiği görülür. Nitekim İbn Mes'ûd, miras hukukuyla ilgili bir meselede hüküm verirken "Ömer bize bir yol açmışsa o yolu kolay buluruz. (Tercih ederiz.)" diyerek Hz. Ömer'e olan itimadını dile getirmiştir.[156] Rivayetin İbn Mes'ûd'un farklı öğrencilerinden intikal etmesi bu sözün farklı vesilelerle birden çok kez ifade edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.[157] İbn Mes'ûd'un öne çıkan talebesi Mesrûk, İbn Mes'ûd'un kendisine yöneltilen bir mesele hakkında Hz. Ömer'in görüşünü kendi görüşüne tercih ettiğini dile getirmiştir.[158]

Başka bir rivayette ise İbn Mes'ûd'un kendisine gelen bir fetvada verdiği hükmü Hz. Ömer'e danıştığını ve Hz. Ömer'in hükmü isabetli bulduğunu görmekteyiz.[159] İbn Mes'ûd, Hz. Ömer'in ikindiden sonra namaz kılmayı kerih gördüğünü ve onun kerih gördüğünü kendisinin de kerih göreceğini belirtmektedir. Bu rivayet İbn Mes'ûd'un Hz. Ömer'in hüküm ve görüşlerini takip ettiğini ve ondan etkilendiğini göstermektedir.[160] Çocuklu cariyelerin satılması konusunda da İbn Mes'ûd, Hz. Ömer'in görüşünü benimsemiştir.[161]

İbn Mes'ûd'un Hz. Ömer'in ilmini övdüğü rivayetlerden hareketle onun İbn Mes'ûd nezdindeki yerini görmek mümkündür. Nitekim İbn Mes'ûd, "Ömer'e her baktığımda onun iki gözü arasındaki bir meleğin kendisini desteklediğini görürdüm." diyerek Hz. Ömer'in görüşlerinde isabet etmesini takdir etmiştir.[162] Başka bir rivayette ise "Bütün Arapların ilmi terazinin bir kefesine, Ömer'in ilmi diğer kefesine konulsa Ömer'in ilmi ağır gelir." sözüyle onun ilmî

---

[156] Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *el-Müsned* (Riyad: Dâru'l Muğnî, 2000), 4/1892, 1895; Sünen-i Saîd b. Mansûr, 6/54, hadis no. 1183.

[157] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1936), 6/227, hadis no: 12428, 12429.

[158] Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r ricâl* (Riyad: Dâru'l Hânî, 2001), 2/162.

[159] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/520, hadis no: 11982.

[160] Ebu Bekr Abdullah b Muhammed b İbrahim İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006), 5/115, hadis no: 7409.

[161] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 11/209, hadis no: 22015.

[162] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 17/55, hadis no. 32647.

vukufiyetini dile getirmiştir.[163] Benzer bir rivayette ise İbn Mes'ûd, Hz. Ömer'in vefatıyla ilmin onda dokuzunun gittiğini nakletmiştir.[164] Kendisinden bir ayetin okunuşu hakkında bilgi almaya gelen birine İbn Mes'ûd, Hz. Ömer'den dinlediği şekliyle ayeti okumasını tavsiye etmiştir. Hz. Ömer'i anınca duygulanarak "Ömer İslam'ı koruyan kale gibidir." diyerek Hz. Ömer hakkındaki kanaatini paylaşmıştır.[165] İbn Mes'ûd, Hz. Ömer'i, onun sevgisini Allah sevgisinin önüne geçirmekten korkacak kadar sevdiğini dile getirmiştir.[166] Şeytanın Hz. Ömer'den kaçtığını[167] dile getiren İbn Mes'ûd, "Biz sekînenin[168] Ömer'in dilinden konuştuğunu düşünürdük." sözüyle onun hikmetli ve isabetli tavrını ortaya koymuştur.[169]

Şa'bî'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber'in ashâbından altı kişinin fıkıhta derinleştiği ve bunların birbiriyle istişare halinde olduğu nakledilmiştir. Rivayete göre Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Zeyd b. Sâbit iletişim halindeyken Hz. Ali, Ebû Mûsâ ve Übey b. Ka'b da birbirleriyle irtibat halindedirler. Söz konusu bu rivayet İbn Mes'ûd ile Hz. Ömer arasındaki irtibatı açıkça ortaya koymaktadır.[170]

Kûfe'de ikamet eden ve İbn Mes'ûd'la bir araya gelerek ilmî konuları istişare eden Ebû Mûsâ'nın da Hz. Ömer'le iletişimde olduğu ve ona mektup yazarak bazı meseleleri danıştığı nakledilmektedir. Bunlardan birinde Yemenli bir kadının durumunu Hz. Ömer'e danışmış ve onun cevabına göre hükmetmiştir.[171] Bu hadisede kadının Yemenli olmasından hareketle olayın Ebû Mûsâ'nın Yemen'de görev yaptığı süreçte meydana geldiği söylenebilir. Ayrıca hadiseye dair başka bir rivayette olayın Ebû Mûsâ'nın Yemen'de iken vuku bulduğu açıkça ifade edilmiştir. Ebû Mûsâ, yalnız Yemen'de iken değil, Basra'da ve Kûfe'de iken de Hz. Ömer'e mektup yoluyla danışmıştır.[172] Bu durum iki sahâbî arasındaki irtibatı ve Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Hz. Ömer bazı meselelerde karar vermeden önce etrafındakilere danışmayı uygun görmüştür. Hz. Ömer'in görüşünü aldığı isimlerden biri de Hz. Ali'dir. Nitekim Hz. Ömer, içki içen

---

[163] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 17/65, hadis no. 32667.
[164] Ebü'l-Kâsım Süleymân Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 9/163, hadis no.8837.
[165] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 17/66, hadis no. 32671.
[166] Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* 9/164, hadis no. 8841.
[167] Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* 9/166, hadis no. 8852.
[168] Sekînenin anlamı ve Kur'an'daki kullanımları için bakınız: "Sekîne", DİA, XXXVI, 329.
[169] Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* 9/167, hadis no. 8854.
[170] Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî Ebû Yûsuf, *el-Âsâr* (Kahire: İhyaü'l-Maârifi'n-Nu'maniyye, 1936), 212. Ayrıca bk. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 42/410.
[171] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/453; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 7/348.
[172] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/311, 17/350; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 9/295.

kimseye uygulanacak ceza konusunda Hz. Ali'nin görüşünü uygun görmüş ve uygulamıştır.[173] Hz. Ömer, eşi vefat eden hamile kadının iddeti[174] ve hicrî takvimin başlangıç tarihinin belirlenmesi[175] meselelerinde Hz. Ali ile istişare etmiş ve onun kavlini benimsemiştir. Bu noktada Hz. Ömer'in Hz. Ali ile ilişkisinin, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ ile ilişkisinden farklı olduğu söylenebilir. Nitekim bu ilişkide Hz. Ali danışılan konumda iken İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ daha ziyade danışan konumda olmuşlardır.

b)İbn Mes'ûd-Hz. Ali İlişkisi

İbn Mes'ûd ve Hz. Ali Medine'de gerek Hz. Peygamber hayattayken gerek sonrasında birlikte bulunmuşlardır. Ancak Kûfe'de görüşme imkânları olmamıştır. Zira İbn Mes'ûd 32 yılında vuku' bulan vefatından kısa bir süre önce Medine'ye dönmüştür. Hz. Ali ise Kûfe'ye 35 yılında halife olduktan sonra hicrî 36 yılı civarında gelmiştir. Kûfe'ye geldiğinde, Hz. Ali'nin huzurunda oturan bir topluluk İbn Mes'ûd'un talim üslubunu, ilmini ve ahlakını övmüştür. Bunun üzerine Hz. Ali onlara bu sözlerinde samimi olup olmadıklarını sormuş ve karşılığında olumlu cevap alınca, "Şahid ol Ya Rab! Ben de onlar gibi düşünüyorum veya İbn Mes'ûd'un onların dediklerinden daha faziletli olduğuna inanıyorum" demiştir.[176] Başka bir rivayette aktarıldığına göre, Hz. Ali Kûfe'ye gelince kendisine gelen İbn Mes'ûd'un ashâbından bazı kimseleri sınamak istemiş ve İbn Mes'ûd hakkındaki görüşlerini sormuştur. Müsbet cevap alınca "Ben de onların dediğini yahut daha iyisini İbn Mes'ûd hakkında söylerim. O, Kur'ân'ı okumuş, Allah'ın helal kıldığını helal, haram haram kıldığını haram bilmiştir. Dinde (onu anlama ve uygulama noktasında) fakîhtir. Sünnet konusunda âlimdir." demiştir.[177]

Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada İbn Mes'ûd'un Hz. Ali'den naklettiği 13 tekrarlı rivayet tespit edilmiştir. Bunlar daha ziyade kıraat konusunda nakledilen bir hadisin tekrarları yahut Hz. Ali'nin hüküm verme/kazâ konusunda Medine'nin en iyisi olduğuna dair bir rivayetin[178] farklı tarikleridir.

Her ne kadar Hz. Ali ile İbn Mes'ûd'un doğrudan bir temasına işaret etmese de iki sahâbîden nakledilen fetvaların birbiriyle örtüşmesi, farklılaştığı durumlarda ise bu hususa dikkat çekilmesi ikisi arasında fıkhî birikim ve yönelim anlamında bir ortaklık olduğunu

[173] Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri Malik b. Enes, *Muvatta'* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l Arabî, 1985), 2/842.
[174] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 9/310.
[175] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 1/46.
[176] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/144; Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* 3/315.
[177] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/144.
[178] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/292; Ebû Bekr Muhammed b Halef b Hayyan ed-Dabbi Veki', *Ahbârü'l-kudat* (Beyrut: el-Mektebetü't Ticâriyyetü'l Kübrâ, 1947), 1/89.

hissettirmektedir. Nitekim şuf'a, diyet, daman gibi fıkhın farklı alanlarına taalluk eden konularda ortak görüşlere sahip olmuşlardır.[179]

c)İbn Mes'ûd- Ebû Mûsâ İlişkisi

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hz. Ömer'in kendisini hicrî 22 yılında Kûfe valisi tayin etmesinden Hz. Osman'ın hicrî 35 yılındaki vefatına kadar Kûfe valiliği yapmıştır.[180] Bu tarihler İbn Mes'ûd'un da Kûfe'de bulunduğu döneme tekabül etmektedir. Aynı şehirde ikamet eden bu iki sahâbînin özelikle fıkhî meselelerde etkileşim halinde oldukları söylenebilir. Bu etkileşimi görünür hale getiren örneklerden biri şöyledir: Ebû Mûsâ birlikte oturdukları esnada İbn Mes'ûd'a "Cünüb bir kimse bir ay boyunca su bulamazsa ne yapar?" sorusunu yöneltmiştir. Bu şahsın teyemmüm etmeyeceği cevabını alan Ebû Mûsâ, Ammâr b. Yâsir ve Hz. Ömer arasında meydana gelen benzer bir olayı anlatmıştır. Ancak İbn Mes'ûd "Ömer Ammâr'ın sözüyle ikna olmamıştır." diyerek kendi görüşünü Hz. Ömer'in de benimsediğini dile getirmiştir. Bu olay iki sahâbî arasında meselelerin tartışıldığını ve hadislerle istişhad edildiğini gösterme açısından oldukça önemlidir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un Hz. Ömer'in uygulamasıyla istişhad etmesi de onun kendisi üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Ebû Mûsâ'nın İbn Mes'ûd'u otorite olarak gördüğü örnekler de vardır. Bunlardan birinde Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) ile oturan Ebû Mûsâ, ne kendisinin ne de Huzeyfe'nin işittiği bir hadisi İbn Mes'ûd'un naklettiğini duyunca "O bizim olmadığımız zamanlarda Hz. Peygamber'in yanında bulunmuştur. Bizim giremediğimiz durumlarda onun huzuruna girmiştir." diyerek İbn Mes'ûd'un ilmî otoritesini kabul etmiştir. Başka bir olayda Ebû Mûsâ, kendisine yöneltilen bir soruyu cevapladıktan sonra aynı sorunun İbn Mes'ûd'a sorulduğu ve onun farklı bir cevap verdiği kendisine söylenince "Bu büyük bilgin sizinle birlikteyken bana sormayın" demiştir. Aynı durum farklı meseleler üzerinden birden çok kez cereyan etmiştir. Ebû Mûsâ'nın kendisine sorulan bir hüküm konusunda o esnada yanında bulunan İbn Mes'ûd'a danıştığı ve mektup aracılığıyla Hz. Ömer'in görüşünü aldığı da rivayet edilmiştir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un faziletine dair rivayetlerin Ebû Mûsâ kanalıyla nakledilmiş olması da İbn Mes'ûd'un onun nezdindeki yerini göstermektedir. Hz. Osman döneminde Kûfe valisi olan Saîd b. el-Âs, Huzeyfe b. el-Yemân ve Ebû Mûsâ'ya bayram namazının nasıl kılınması gerektiğini sormuştur. Ancak Huzeyfe soruyu Ebû Mûsâ'ya, o da İbn Mes'ûd'a havale etmiştir. Bu durum

[179] Bu tarz fetvalar ve detayları için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 10/522, 11/30, 11/534, 11/679, 12/340, 14/132.
[180] Taberî, *Târîh*, 4/164, 442.

Kûfe'de bulunan diğer sahâbîler arasında İbn Mes'ûd'un ilmiyle otorite olduğunu göstermektedir.

Ebû Mûsâ ve İbn Mes'ûd'un uygulamalarının karşılaştırıldığı rivayetlere de rastlanmaktadır. Bu durum ikisinin de itibar edilecek ve sonrakilere intikal etmeye değecek önemde görüldüğünü ve Kûfeliler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

d)Ebû Mûsâ-Hz. Ali İlişkisi

Hicrî 17 yılında Basra kadılığına tayin edilen Ebû Mûsâ, 22 yılında Kûfe valiliğine getirilmiştir. Hz. Osman'ın vefatına kadar Kûfe valiliği yapan ve Hz. Ali'nin kendisini Kûfe valiliğinden azletmesi üzerine Dımaşk civarında inzivaya çekilen Ebû Mûsâ Hakem olayında Hz. Ali'nin hakemliğini yapmıştır.[181] Sonrasında gelişen olaylar sebebiyle, vefat edene kadar siyasetten uzak kalmayı tercih etmiştir. Yaşanan olaylar, Hz. Ali ile Ebû Mûsâ'nın Kûfe'deki ilişkilerini etkilemiş olmalıdır. Bu sebepten olsa gerek iki sahâbînin Kûfe'de bir araya geldiği nakledilse de söz konusu ilişkinin yakın olmadığı söylenebilir. Bilakis iki sahâbî arasında soğukluğun olduğu Hz. Hasan'ın hastalığına dair nakledilen bir rivayetten anlaşılmaktadır. Rivayete göre Ebû Mûsâ, rahatsızlanan Hz. Hasan'ı ziyaret etmek üzere onun yanına geldiği esnada Hz. Ali ile karşılaşmıştır. Hz. Ali ona ziyaret maksadıyla mı yoksa Hasan'ın zayıf düşmesini görerek hoşnut olmak üzere mi geldiğini sormuştur. Ebû Mûsâ hasta ziyareti için geldiğini belirtince Hz. Ali, Hz. Peygamber'in hasta ziyaretinin faziletiyle ilgili hadisini nakletmiştir.[182] Âsım b. Damra'dan nakledilen bir rivayette bir grup kimsenin Ebû Mûsâ'ya gelerek ona vitr namazını sordukları ve aldıkları cevabı Hz. Ali'ye bildirdikleri aktarılmıştır. Hz. Ali, Ebû Mûsâ'nın verdiği cevabı isabetli bulmadığını dile getirerek onu eleştirmiştir.[183]

Birinci asır Kûfe'sinin önemli simalarından olan ve teze konu olan üç sahâbînin de rivayetlerine ilgi gösteren Şa'bî, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın birbirlerinin ilminden istifade ettiğini dile getirmiş ve Ebû Mûsâ'yı fukahadan addetmiştir.[184]

5.Hadis Nakli Konusundaki Tercihleri

Hicrî birinci asırda hadislerin intikali büyük oranda hayatın akışı içinde tabii bir süreçte gerçekleşmiştir. Hadis rivayeti için meclis kuran sahâbîler olsa da bu tavrın sahâbenin tamamına

[181] Taberî, *Târîh*, 4/164, 442, 5/67.
[182] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/380, 6680.
[183] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/297.
[184] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/64.

teşmil edilmesi mümkün değildir. Sahâbe, birinci asır sonrasında görülen, rivayet kastıyla bir meclis kurarak sistemli hadis rivayet etmek yerine, Hz. Peygamber'in yaşantısında gözlemledikleri hususları, hadis rivayetine iten bir sebep olmaksızın yarı sistemli yahut bir ihtiyaca binaen rivayet etmişlerdir.[185] Birinci asır Kûfe'sinin en önemli simalarından olan İbn Mes'ûd, Ebû Mûsâ ve Hz. Ali'nin hadis rivayetinde nasıl bir yöntem tercih ettikleri merak konusudur. Bu doğrultuda bu başlıkta onların rivayetleri naklederken ihtiyaca binaen mi, sistemli yahut yarı sistemli bir rivayet yöntemi izleyip izlemediği incelenecektir.

İbn Mes'ûd'un ilim meclisi akdettiğine dair rivayetler dikkate alındığında onun sistemli rivayet naklettiği izlenimi oluşabilir. Ancak bu meclis, sistematik hadis rivayet dönemindeki meclislerden farklı bir işlev görmüştür. İbn Mes'ûd'un ilim meclisi, yalnızca hadis rivayetlerinin nakledildiği bir ortam olmaktan ziyade, dini ilimlerin çeşitli alanlarında öğretimin yapıldığı geniş kapsamlı bir eğitim mekanı olmuştur. Erken dönem İslam toplumunda evler, sadece barınma alanları değil, aynı zamanda ilim halkalarının düzenlendiği önemli merkezler haline gelmişti. İbn Mes'ûd'un sabahları evinden çıkıp öğrencilerine Kur'an öğrettiği, onlara hangi ayet üzerinde çalıştıklarını sorarak yönlendirdiği rivayet, onun eğitimde birebir etkileşime dayalı bir metot benimsediğini ortaya koymaktadır.[186] Bu eğitim tarzında her ayet, büyük bir kıymet taşır ve öğrenciler, her yeni ayeti önceki ayetten daha faziletli kabul ederdi. Bu durum, sadece hadis rivayeti aktarımından ibaret olmayan, aynı zamanda Kur'an'a dair derinlemesine bir öğretim ve manevi rehberlik sürecini de yansıtmaktadır. İbn Mes'ûd'un evinde fetva almak isteyenlerin yerini alması, davalıların beklemesi de onun evini yalnızca hadis naklinin yapıldığı bir yer olarak değil, dini ve hukuki meselelerin tartışıldığı, geniş bir ilim yelpazesinde derslerin verildiği bir meclis olarak kullandığını gösterir.[187] Ayrıca, İbn Mes'ûd'un sürekli ders verme konusunda öğrencilerini uyarması ve zaman zaman ara vermeyi önermesi, onun hadisleri serdetmek üzerine yoğunlaşan bir ilim anlayışını benimsemediğini de ortaya koymaktadır.[188] Dolayısıyla İbn Mes'ûd'un ilim meclisinin, hadis rivayet meclisi olmadığı, fıkha ve kıraate taalluk eden meselelerin de müzakere edildiği ve bu yönüyle onun bir meclisi olsa da bu meclisin sistemli bir rivayet meclisi olmadığı söylenebilir.

[185] Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs* (İstanbul: Klasik, 2023), 47.
[186] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/101.
[187] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 9/418.
[188] Buhârî, "Da'vât", 69.

a)Hadis Rivayetinden Kaçınma

Kûfe'yi ilmiyle aydınlatmak üzere gönderilen İbn Mes'ûd'un bu görevi hakkıyla icra ettiği nakledilen rivayetlerden anlaşılmaktadır. Söz konusu rivayetlerde İbn Mes'ûd'a sorular yöneltildiği, talebelerinin onun kapısında ilmini almak üzere bekledikleri nakledilmektedir. Bunlardan birinde kendisine çokça soru yöneltildiği bir gün İbn Mes'ûd etrafındakilere, "Benim bildiklerimi bilseydiniz başımdan aşağı toprak saçardınız." diyerek mahcubiyetini ifade etmiştir.[189] Bu rivayette İbn Mes'ûd'a çokça soru yöneltildiği bilgisi onun ilmine kayda değer bir rağbetin olduğunu, onun cevabı ise bu teveccühten çekindiğini göstermektedir.

Her ne kadar kendisinden ilim talep edenler çok olsa ve İbn Mes'ûd onları cevapsız bırakmasa da onun hadis rivayetinden mümkün mertebede kaçındığı nakledilmiştir. Nitekim Amr b. Meymûn, İbn Mes'ûd'un yanında bir sene bulunduğunu ve bu süre zarfında kendisinden hadis işitemediğini dile getirmiştir. Ancak bir keresinde İbn Mes'ûd'un ağzından "Resûlullah şöyle dedi." sözünü işittiğini, İbn Mes'ûd'un bunu dedikten sonra kan ter içinde kaldığını ve "Bunun gibi dedi, buna benzer bir şekilde söyledi." dediğini nakletmiştir.[190] İbn Mes'ûd'un en meşhur öğrencisi Alkame de onun Hz. Peygamber'e hadis isnad etme hususundaki çekincesini dile getirmiştir. Alkame, İbn Mes'ûd'un her perşembe akşamı sohbet ettiğini, bir kez hariç İbn Mes'ûd'u "Resûlullah şöyle dedi." derken işitmediğini söylemiştir. Resûlullah'a hadis isnad ettiğinde İbn Mes'ûd'a bakan Alkame onun yaslandığı bastonunun titrediğini görmüştür.[191] Abdullah b. Mirdâs, İbn Mes'ûd'un her perşembe kendilerine hitap ettiğini, biraz konuştuktan sonra sustuğunu ve sustuğunda da tam manasıyla sustuğunu, kendilerinin ise onu biraz daha dinlemek istediklerini nakletmektedir.[192]

İbn Mes'ûd herhangi bir talep yahut ihtiyaç olmaksızın hadis rivayet etmeyi hoş karşılamamıştır. Bu tavrını ise "Her işittiğini nakletmesi kişiye günah olarak yeter." sözüyle ifade etmiştir.[193] Ayrıca muhtelif zamanlarda kendisine gelerek ilim talep eden öğrencilerine "Hz. Peygamber'in sıkılmamızdan çekinerek bize ara ara öğüt vermesi gibi ben de sıkılmanızdan endişe ediyorum." diyerek ilim naklindeki yöntemini ve bunun sebebini açıklama gereği duymuştur.[194]

---

[189] Zehebî, *Siyer,* 1/495.
[190] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 3/144; Zehebî, *Siyer,* 1/494.
[191] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 3/144.
[192] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 3/145.
[193] Hadis kaynaklarında bu söz Ebû Hureyre'den merfû olarak nakledilmektedir. Bk. Müslim, Sahîh (Mukaddime)
[194] Buhâri, "Daavât", 69, Buhârî, "İlim", 12.

Hadis rivayetinden kaçındığına dair Ebû Mûsâ'dan herhangi bir rivayet nakledilmemiştir. Bu noktada onun hadis rivayetine tahsis ettiği özel bir meclis kurduğuna dair de bir bilgiye ulaşılamadığını ifade etmek gerekir. Basra'da ilim halkasının olduğu ve buradakilere Kur'an ve sünneti öğrettiği nakledilmiştir. Kûfe'de her ne kadar kendisine birtakım meseleler sorulsa da bir ilim meclisi kurduğu bilinmemektedir.

Hz. Ali'nin ise "سلوني" diyerek kendisine sorulmasını istediği nakledilmiştir.[195] Rivayetin farklı tariklerinde hakkında sorulmasını istediği şeyin Kur'an olduğu ifade edilmiştir.[196] Bu rivayet dışında Hz. Ali'nin hadis rivayetine özel bir ilgisinin olduğu ve buna yönelik özel bir meclis akdettiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

b)Bir Hadiseye Binaen Hadis Rivayeti

Hadis rivayetine özel bir meclis tahsis etmemiş olan İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ, şahit oldukları bir hadisenin sonucunda hadis rivayet etmişlerdir. Kûfe'nin ilimle ihyasında en önemli isim olan İbn Mes'ûd'un bir olaya tanık olması hadis rivayet etme sebeplerinden biridir. Nitekim İbn Mes'ûd'un Mina'da bulunduğu esnada Hz. Osman kendisine gelerek gençliğini ona hatırlatacak genç bir hanımla evlenmek konusunda istekli olup olmadığını sormuştur. Bunun üzerine İbn Mes'ûd Hz. Peygamber'in evliliğe güç yetiremeyenlerin oruç tutması hakkındaki hadisini nakletmiştir.[197]

Ebû Mûsâ'nın bir olay üzerine hadis îrâd ettiğine dair pek çok rivayet kaynaklarda yer almaktadır. Bunlardan birinde Ebû Mûsâ ve etrafındakilere tavuk yemeği ikram edilmiş ve içlerinden biri sofradan ayrılarak kenara çekilmiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'in tavuk yediğini söylemiştir. Adam tavuk yemeyeceğine dair yemin ettiğini söyleyince Ebû Mûsâ ona, Hz. Peygamber'in ettiği bir yemin üzerine yaşananları anlatarak onu ikna etmiştir.[198] Başka bir olayda ise Ebû Mûsâ, yanında hapşıran iki kişiden birine karşılık verirken diğerini karşılıksız bırakmıştır. Bunun üzerine karşılık verilmeyen şahıs durumun sebebini sormuş, Ebû Mûsâ ise Hz. Peygamber'in "Elhamdülillah" demeyene "yerhamükellah" diyerek karşılık vermediğini söylemiştir.[199] Başka bir rivayette Ebû Mûsâ, o dönemde yaşanan fitne ortamına müdahil olma konusunda istekli bir kardeşini bu tavrından men etmek için bir

[195] Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Bağdadi İbn Ma'în, *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbuhü't-tarih* (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyai't-Türâsi'l-İslamî, 1979), 3/143.
[196] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 2/292.
[197] Buhari, "Nikah", 2.
[198] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/315; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/4509.
[199] Müslim, "Zühd", 9, İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 13/268.

hadis îrâd etmiştir.[200] Diğer bir rivayette ise Ebû Mûsâ, cemaatle kılınan namaz esnasında bir şahsın farklı bir dua yapması üzerine Hz. Peygamber'in namazda okuduğu duaları içeren bir hadis îrâd etmiştir.[201]

Hz. Ali de etrafında meydana gelen yahut kendisine anlatılan bir hadise üzerine hadis îrâd etmiştir. Bu kabilden naklettiği hadislerden birinde Hz. Ali, huzuruna girmek için izin isteyen ve Zübeyr b. Avvâm'ı öldüren Amr b. Cürmüz'e izin verilmesini söylemiş ve Hz. Peygamber'in Zübeyr hakkındaki hadisini îrâd etmiştir.[202] Hz. Ali'nin bir vak'a üzerine hadis îrâd ettiği başka bir hadise de Ebû Mûsâ ile cereyan etmiştir. Hz. Hasan'ın hastalandığını haber alan Ebû Mûsâ onu ziyarete gelince Hz. Ali, hasta ziyaretinin faziletiyle ilgili bir hadis nakletmiştir.[203]

Yukarıdaki örnekler çoğaltılabilir olsa da burada tezin hacmini artırmamak için bu kadarla iktifa edilmiştir. Örneklerde görüldüğü üzere her üç sahâbî de çevrelerinde vuku bulan hadiselere kayıtsız kalmamışlar ve yaşananları hadis îrâd etmek için bir vesile olarak görmüşlerdir. Bu durum onların sistemli bir hadis rivayetinden ziyade ihtiyaca binaen hadis naklettiklerini göstermektedir. İlimlerin müstakil hale gelmediği, sahâbenin fetva ve uygulamalarının ilgiyle takip edildiği bu süreçte hadislerin tabii süreç içinde hayatın bir parçası olarak nakledilmesi oldukça anlaşılır bir durumdur.

c)Yöneltilen Bir Soruya Cevaben Hadis Rivayeti

İbn Mes'ûd, Hz. Peygamber'le mülazemeti ve yakınlığı sayesinde kendinde hâsıl olan ilmin derinliğine binaen Kûfeliler tarafından karar mercii olarak görülmüştür. Kendisine bir uygulamanın tasdiki konusunda yahut ihtilaflı bir meselenin çözümü hususunda başvurulmuştur. Böyle durumlarda İbn Mes'ûd, kimi zaman doğrudan görüşünü söylemiş bazen de hadisi zikretmek suretiyle Hz. Peygamber'in kavliyle veya ameliyle istişhad ederek olayı çözüme kavuşturmuştur. Nitekim Mekke emiri Nâfi' b. Abdilhâris'in selam verme şeklinin doğru olup olmadığı kendisine sorulduğunda İbn Mes'ûd, "Resûlullah selam verdiğinde onun yanağının beyaz kısımlarını görürdüm." buyurmuştur.[204] İbn Mes'ûd'un ashâbından Zâzân'ın naklettiğine göre günlerden bir gün İbn Mes'ûd'un meclisine geç kalmıştır. Onun meclisin gerilerine oturduğunu gören İbn Mes'ûd, Zâzân'a yaklaşmasını söylemiştir. Zâzân daha önce

[200] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/4509.
[201] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/4528.
[202] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/206, 207.
[203] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/380, 6680.
[204] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/220.

kimsenin kendisine sormadığı soruları İbn Mes‘ûd’a yönelttiğini nakletmiştir.[205] Bu rivayette dikkat çeken husus Zâzân’ın sorular yönelttiğini söylemesidir. İbn Mes‘ûd’un sorulara cevap verirken hadis rivayet ettiğine dair herhangi bir ipucu olmasa da onun ilim meclisindeki üslubu hakkında fikir vermesi açısından bu rivayet önem taşımaktadır.

Hadis îrâdına sebep olan durumlardan biri de talebelerinin İbn Mes‘ûd’a kendisinin bir uygulamasını sormalarıdır. Bu kabilden gerçekleşen bir olayda İbn Mes‘ûd, imam namaza başladıktan sonra mescide girmiş ve cemaatin rükuda olduğunu görünce hemen rükuya eğilmiştir ancak bir taraftan yürümeye devam etmiştir. Bu esnada yanından geçen birinin selamına da karşılık vermiştir. Bunun üzerine öğrencileri İbn Mes‘ûd’un meclisine döndüklerinde ona bu fiilini sormuşlardır. İbn Mes‘ûd ise bu soruya, kıyamet anında dahi olsa selama karşılık vermenin gerekliliğine dair hadisi naklederek cevap vermiştir.[206] İbn Mes‘ûd yukarıda zikredilen farklı vesilelerle hadis îrâd etmiştir. Bizzat hadis nakletmenin yanında çevresindekileri de kimi zaman hadis nakline teşvik etmiştir. Nitekim bir arada bulundukları bir esnada Alkame b. Kays’a Hz. Peygamberin evliliğe teşviki hakkındaki hadisi rivayet etmesini Hz. Osman’dan istemiştir. Böylece kendisinden başka bir sahâbînin hadis nakletmesine vesile olmuştur.[207]

Ebû Mûsâ da kendisine yöneltilen sorulara cevaben kimi zaman hadis îrâd etmeyi tercih etmiştir. Nitekim Kûfe valisi Saîd b. Âs, Ebû Mûsâ’ya bayram namazındaki tekbirler hakkında soru yöneltmiştir. Ebû Mûsâ ise Hz. Peygamber’in fiilini naklederek soruyu cevaplamıştır.[208] Hz. Ali de soru üzerine hadis îrâd eden sahâbîlerdendir. Hz. Ali’nin ashâbından Meysera, Hz. Ali’yi ayakta su üçerken gördüğünü ve bunu kendisine sorduğunu nakletmiştir. Hz. Ali ise cevaben Hz. Peygamber’in hem ayakta hem de otururak su içtiğini söylemiştir.[209] Başka bir olayda ise Hz. Ali, Hz. Peygamber’in nasıl abdest aldığını kendisine soranlara uygulamalı olarak göstermiş ve “Rasulullah’ın abdesti böyleydi.” demiştir.[210] Başka bir rivayette ise Zir b. Hubeyş ve beraberindekiler Abîde’yi Hz. Ali’ye “salâtu’l vustânın” ne olduğunu sorması için teşvik etmişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali soruya cevaben, Hz. Peygamber’in Hendek Savaşı esnasında “salâtu’l vustânın” ikindi namazı olduğunu beyan ettiğini nakletmiştir.[211] Diğer bir

[205] İbn Sa‘d, *et-Tabakât,* 8/298.
[206] Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, 4/445, 8572.
[207] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 6/169.
[208] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 4/213.
[209] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 12/277.
[210] Ebû Dâvûd, “Taharet”, 50.
[211] Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü’l kübrâ* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 1/220. Ayrıca bu rivayette Zirr b. Hubeyş’in kendisinin Hz. Ali’ye soru sorması için Abîde’yi yönlendirmesi

rivayette ise Hz. Ali, daha önce kendisine vitr namazı hakkında soru soran kimseye seslenmiş ve Hz. Peygamber'in vitr namazını kıldığı vakti naklederek soruyu yanıtlamıştır.[212]

d)Bir Hadisi Teyit Etme Talebine Cevaben Hadis Rivayeti

Kendisine gelen birinin bir hadisi Hz. Peygamber'den duyup duymadığını sorması üzerine sahâbînin hadis îrâd ettiği vakidir.[213] Nitekim benzer bir hadiseyi İbn Mes'ûd yaşamış ve kendisine sorulan hadisi rivayet etmiştir.[214] Burada dikkat çekici olan husus doğrudan hadis metninin zikredilerek İbn Mes'ûd'tan teyit istenmesidir. Başka bir rivayette İbn Mes'ûd'tan ahir zamanda meydana geleceklerle ilgili bir hadisi dinleyen Ebû Râfi' aynı hadisi İbn Ömer'e sormuştur. İbn Ömer'in kendisini terslemesi üzerine Ebû Râfi' aynı hadisi İbn Mes'ûd'a tekrar sormuştur. Bunun üzerine İbn Mes'ûd, hadisi aynıyla rivayet etmiştir.[215] Ayrıca bu durum hadisleri ilk kaynaktan teyit etme işleminin sahâbe döneminde var olduğuna örnek olarak zikredilebilir.

Bir savaşta hücum esnasında Ebû Mûsâ savaşa teşvik eden bir hadis nakletmiştir. Bunun üzerine bedevî olduğu anlaşılan bir kimse, naklettiği hadisi Hz. Peygamber'den bizzat işitip işitmediğini Ebû Mûsâ'ya sormuş ve olumlu yönde cevap alınca kılıcıyla savaş alanına girerek şehit olmuştur.[216] Hadisi teyit etme talebine binaen hadis îrâdı, bir hadise ile irtibatlı olarak yahut bir soru üzerine hadis rivayetine göre daha nadir görülmektedir.

Kûfe'de rivayet bakımından en etkili üç sahâbî olan İbn Mes'ûd, Ebû Mûsâ ve Hz. Ali'nin genelde bir ihtiyaca binaen hadis naklettiklerine yukarıdaki başlıklarda yer verildi. Ancak bu isimler bazen öğretmek kastıyla yahut etrafındakileri uyarmak amacıyla herhangi bir soru veya talep olmadan hadis nakletmişlerdir. Burada râvilerin sebeb-i îrâdı aktarması yahut buna gerek görmeden doğrudan hadisi nakletmesi de hadisin nakledilme sebebini öğrenmeyi etkilemektedir. Nitekim aynı hadisin bazı tariklerinde sahâbînin hadisi söyleme sebebi nakledilirken diğer tariklerde bu bilgiye yer verilmeyebilir. Ebû Mûsâ, bir gün etrafındakilere "Size Hz. Peygamber'in bize naklettiği bir sözü nakledeyim mi?" demiş ve olumlu cevap alınca

dikkat çekicidir. Bu durumdan hareketle etrafındakilerin Hz. Ali'ye soru sormaktan çekindikleri ve bunun için Hz. Ali'yle samimiyeti olan isimlere başvurdukları söylenebilir.

[212] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* 1/268.

[213] Sahâbenin hadis îrâd sebepleri ve ihtiyaca binaen hadis rivayeti hakkında detaylı bilgi için bkz. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*.

[214] Ebû Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr* (Kahire: el-Fârukü'l-Hadîse, 2004), 3/225.

[215] Başaran, *Abdullah b. Mes'ûd'un İctihadlarında Sünnetin Rolü,* 75.

[216] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 10/243.

kıyamete yakın müslümanlar arasında meydana gelecek olan fitneyle ilgili bir hadisi rivayet etmiştir.[217] Hz. Ali de herhangi bir talep olmaksızın etrafındakilere hadis nakletmiştir. Hz. Ali'nin ashâbından Abduhayr b. Yezîd'in naklettiğine göre sabah namazını kıldıktan sonra Hz. Ali, yardımcısından bir kap su getirmesini istemiş ve oradakilerin göreceği şekilde abdest almış ve "İşte bu peygamberinizin abdestidir. Kim onun abdestini görmek isterse bu abdeste baksın." demiştir.[218] Olayın meydana gelişinden Hz. Ali'nin hadisi, oradakilere abdesti öğretmek yahut yanlış bilinenleri düzeltmek amacıyla naklettiği anlaşılmaktadır.

Değerlendirme

Yukarıda zikri geçen örneklerden hareketle birinci asrın ilk yarısında Kûfe'nin rivayet ortamını büyük ölçüde etkileyen üç sahâbînin sistemli bir hadis rivayetini benimsemedikleri söylenebilir. Bunun yerine ihtiyaca binaen hadis îrâd etmeyi tercih etmişlerdir. İbn Mes'ûd'u Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'dan daha farklı bir yere konumlandırmak isabetli olsa gerektir. İbn Mes'ûd'un hadis rivayetinden kaçındığına ve bunu bizzat kendisinin belirttiğine dair rivayetleri dikkate aldığımızda ve rivayetlerdeki sebeb-i îrâd bilgilerine baktığımızda ihtiyaca binaen hadis nakleden sahâbîler arasında addedilmesi mümkün görünmektedir. Ancak kendisinden hadis alma konusunda istekli ve onun kapısında dahi bekleyen bir öğrenci kitlesinin olduğu dikkate alındığında İbn Mes'ûd'u yarı sistemli hadis nakledenler arasında zikretmek isabetli görünse de onun peş peşe hadis îrâd eden Ebû Hureyre'nin meclislerinden farklı olduğunu belirtmek gerekir. İbn Mes'ûd'un yarı sistemli rivayet kategorisine dahil edilmesinde daha ziyade ondan ilim talep eden ve bu işte ciddi mesai yapan öğrencilerinin varlığı etkili olmuştur. Müksirûn sahâbîlere nispeten erken vefat etmesi de muhtemelen onun müksirûn arasına girmemesinde etkilidir. Bu açılardan bakıldığında İbn Mes'ûd'un ilim meclisi ve öğrenci kitlesinin olması onu yarı sistemli hadis rivayetine yaklaştırsa da meclisinde hadislerin serdedilmeyip farklı sebeplerle gündeme gelerek müzakere edilmesi onun ihtiyaca binaen hadis naklettiği kanaatini uyandırmaktadır. Dolayısıyla İbn Mes'ûd'u, yarı sistemli hadis rivayetine daha yakın bir yerde kategorize etmek daha isabetli görünmektedir.[219]

Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın çevrelerinde de onlardan hadis işitmek için talepte bulunan öğrencileri olsa da onların rivayetlerinin daha çok hayatın akışı içinde, ihtiyaca binaen îrâd edildiği görülmektedir. Bu noktada "ashâb" olarak nitelenen, hocayla güçlü ilişkide olan, onunla

[217] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/4520; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 21/158.
[218] Dârimî, *Sünen*, 1/549; İbnü'l-Cârûd, *el-Münteka mine's-süneni'l-müsnede an Resulillah*, 33.
[219] Yarı sistemli ve ihtiyaca binaen hadis rivayeti hakkında detaylı bilgi ve örnekler için bkz. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*, 73-103.

seyahat eden ve evine girip çıkabilen istekli öğrencilerin hocanın hadis rivayetini kemmiyet açısından etkilediklerini söylemek mümkün görünmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

SAHÂBÎLERİN ETRAFINDA OLUŞAN RİVAYET AĞLARI

A.Abdullah b. Mes‘ûd’un Rivayet Ağı

İbn Mes‘ûd’un ilmî derinliği ve Hz. Peygamber’e olan yakınlığı kendisinin ilmine rağbet edilmesine sebep olmuştur. İbn Mes‘ûd’un sistemli hadis rivayetinden kaçınmış olmasına ve ihtiyaç doğrultusunda hadis rivayet etmesine rağmen gerek kadılık görevi ve beytülmâl sorumluluğu gerek talebelerinin ona olan mülazemeti ve rağbeti sebebiyle kendisinden çokça hadis nakledilmiştir. Bu başlık altında İbn Mes‘ûd’un rivayet ağının keyfiyeti ve bu ağdaki râviler hakkında bilgi verilecektir. Bu sayede Kûfe’nin ilmî çehresini şekillendiren İbn Mes‘ûd’un ve ashâbının ilişkisi üzerinden birinci asırda hadislerin intikaline dair birtakım sonuçlara ulaşılacaktır.

İbn Mes‘ûd’un Kûfe’de sistemli bir şekilde hadis rivayetine hasrettiği bir meclisi olmasa da ashâbına ilim naklettiği bir ilim meclisinin varlığı rivayetlerde zikredilmektedir. İbn Mes‘ûd’un evini ilim meclisi olarak kullandığı[1] ve insanların onun evine fetva sormak ve hüküm almak üzere akın ettikleri rivayet edilmiştir.[2] İbn Mes‘ûd’un evine insanların akın etmesi onun Kûfe’de gördüğü rağbeti göstermektedir. Amr b. Meymûn, İbn Mes‘ûd’un perşembe günleri akdettiği hadis meclisine düzenli olarak geldiğini ancak onun bir kez olsun “Hz. Peygamber’i şöyle derken işittim.” dediğine şahit olmadığını nakletmiştir.[3] Burada dikkat çeken husus İbn Mes‘ûd’un meclisinin hadis rivayetine hasredilmemiş olmasıdır. Söz konusu mecliste İbn Mes‘ûd, sistemli bir şekilde “Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu işittim.” diyerek peş peşe hadis rivayet etmemiştir. Hatta bu tavırdan özellikle kaçındığına dair rivayetler nakledilmiştir.[4] İbn Mes‘ûd’un hadis rivayetinden kaçınmasına rağmen öğrencileri bu konuda ısrarcı olmuşlardır. Nitekim Ebû Vâil’in naklettiği bir rivayette Huzeyfe b. Yemân İbn Mes‘ûd’a, “Senin evin ile Ebû Mûsâ’nın evi arasında bekleşip duran (عكوف) insanlar var.” diyerek bu durumu tasvip etmediğini ima etmiştir. Bunun üzerine İbn Mes‘ûd “Belki onlar doğru olanı yapıyordur, sen hatalısındır.” cevabını verince Huzeyfe, “Medine’deki, Mekke’deki ve Kudüs’teki üç mescit dışında itikaf yapılamayacağını” dile getirmiştir.[5] Rivayette bahsedildiği

[1] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/365, hadis no: 5992.
[2] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 10/230, hadis no: 18941.
[3] Makdisî, *el-Kemâl*, 1/144.
[4] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 31/53.
[5] Taberânî, *el-Muʿcemü’l-kebîr*, 9/302.

üzere insanların söz konusu iki sahâbînin evi arasında itikaf yapmaları yahut bekleşmeleri onların bu isimlerden ilim almaya ve onlarla birlikte olaya olan gayretlerini gözler önüne sermektedir.

İbn Mes‘ûd’un Kûfe’de oluşan ilmî birikim üzerindeki etkisi ashâbı üzerinden sonrakilere intikal etmiştir. İbn Mes‘ûd’un mütemeyyiz rolünü öğrencileri taşımaya devam etmişlerdir. Nitekim birinci asrın önde gelen hadis âlimlerinden Şa‘bî fıkıh ilminin sahâbeden sonra İbn Mes‘ûd’un ashâbından sorulduğunu dile getirmiş ve bu isimleri Alkame b. Kays, Abîde es-Selmânî, Şüreyh b. el-Hâris, Mesrûk b. el-Ecda‘ ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ olarak sıralamıştır. Hâris el-A’ver’in ise bu isimlerden geri kalmadığını ancak hatalarının itibarını zedelediğini dile getirmiştir.[6] Esved b. Yezîd ise Kûfe’de sahâbe tabakasından fıkıh bakımından Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’dan daha üstün kimseyi görmediğini ifade etmiştir. Hz. Peygamber’in ashâbından sonra ise fıkıhta İbn Mes‘ûd’un ashâbının temeyyüz ettiğini belirtmiştir.[7] Başka bir rivayette ise Şa‘bî Hz. Peygamber’in ashâbını, (onların sahâbelik vasfı sebebiyle) İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinden üstün gördüğünü dile getirerek onların ilminin derinliğine dikkat çekmiştir.[8] Saîd b. Cübeyr ise İbn Mes‘ûd’un ashâbını “Kûfe’nin kandilleri” olarak tavsif etmiştir.[9] İbn Sîrîn, İbn Mes‘ûd’un ashâbının beş kişi olduğunu söylemiş ve onları Abîde, Hâris, Mesrûk, Alkame ve Şüreyh olarak sıralamıştır.[10] Ali b. Medînî sahâbe tabakasında yalnız üç kişinin kendi ilmini nakleden ve fıkhıyla hükmeden bir ashâbının/halkasının olduğunu tespit etmektedir. Bu üç isim, Zeyd b. Sâbit, İbn Mes‘ûd ve İbn Abbâs’tır. İbnü’l Medînî’ye göre İbn Mes‘ûd’un ashâbının önde gelenleri ise Alkame, Esved, Abîde ve Hâris’tir.[11] İbn Mes‘ûd’un ashâbından Esîr b. Câbir Basra’yı ziyaret ettiğinde onun ilminden dolayı hayrete düşenler bu durumu, “Bunun ilmi böyleyse beslendiği kaynak nasıldır kim bilir?” diyerek ifade etmişledir.[12]

İbn Mes‘ûd’un ashâbının yukarıda ismi geçen beş yahut altı kişiden oluştuğuna dair rivayetler olsa da bunlarla ashâbın öne çıkanlarının kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbrâhim et-Teymî’nin “Aramızda İbn Mes‘ûd’un ashâbından 60 kişi vardı.” demesi,[13] İbn Mes‘ûd’un ashâbının 60 kişiden fazla olduğunu ifade etmektedir.

---

[6] ,İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/90. Benzer bir rivayet için Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 20/304.
[7] Abdurrahman b Amr b Abdullah Ebû Zür’a ed-Dımaşki, *Târîhu Ebî Zür’a ed-Dımaşki* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996), 650.
[8] Benzer bir rivayet için bkz. İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü’l-kebîr*, 2/577.
[9] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü’l-kebîr*, 3/132.
[10] Ali b. Medînî, *el-İlel*, 43. Benzer bir rivayet için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl,* 20/304.
[11] Zehebî, *Siyer*, 4/55.
[12] Fesevî, *el-Ma’rife ve’t tarîh*, 2/577.
[13] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 8/133.

Kûfe mescidindeki bir sütunun altına oturan isimler üzerinden İbn Mes‘ûd’un ilminin ve meclisinin kimler üzerinden intikal ettiği hakkında fikir sahibi olunabilir. İlgili rivayette Kûfe mescidindeki bir sütun kastedilerek “Bu Abdullah b. Mes‘ûd’un sütunudur, ondan sonra oraya Alkame, İbrâhim, Süfyân, Vekî‘ ve İbn Ebî Şeybe oturmuştur.” denilerek İbn Mes‘ûd’un ilim halkasına farklı nesiller boyunca öncülük yapanlar zikredilmiştir.[14]

1.Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre İbn Mes‘ûd’un Ashâbı

Mükerrer rivayet sayıları dikkate alınarak[15] Hâdimü’l-Haremeyn programı üzerinden yapılan araştırmada İbn Mes‘ûd’tan kırkın üzerinde rivayet nakleden 31 öğrencisi tespit edilmiştir.[16] Bu isimlerin en çok hadis naklettiği şahıslar ve kendilerinden en çok hadis nakledenler esas alınarak bir tablo hazırlanmıştır. (bk. Tablo 9) Ayrıca rivayet sayıları üzerinden yapılan halka tespiti ile yetinilmeyerek Şamile programı aracılığıyla ricâl ve tarih kitaplarında “sâhibu”, “min ashâbi”, “lezime”, “ihtelefe ilâ” kelimeleri İbn Mes‘ûd ile ilişkilendirilerek arama yapılmıştır. Bu tarama sonucunda İbn Mes‘ûd’la ilişkisi kaynaklarca ifade edilen 67 kişiye ulaşılmıştır. Bu isimlerin kabile ve künye bilgisi, vefat tarihleri, en çok hadis aldığı ve naklettiği kişiler ve cerh-ta’dîl durumları ile muhadram olup olmadıkları tabloda ilgili yerlere kaydedilmiştir. (bk. Tablo 2) İbn Mes‘ûd’un ashâbından olduğu kaynaklarca ifade edilen bu şahıslarla rivayet sayıları esas alınarak tespit edilenler arasında örtüşmeler ve farklılaşmalar bulunmaktadır. Alkame, Şakîk b. Seleme, Ebu’l-Ahves Mesrûk, Esved, Zir b. Hubeyş, Abîde, Abdullah b. Sahbere, Abdullah b. Hâni’, Amr b. Meymûn, Sa‘d b. İyâs, Hüzeyl b. Şurahbîl, Târık b. Şihâb, Kays b. Ebî Hâzım, Ebû Abdirrahmân es-Sülemî, Amr b. Şurahbîl, Hâris b. Süveyd, Abdullah b. Hâni, Hübeyre b. Yerim ve Zâzân’ın her iki tabloda ortak olduğu, dolayısıyla bu şahısların hem yüksek rivayet sayısına sahip olduğu hem de İbn Mes‘ûd’un ashâbından olduğu söylenebilir. Ancak İbn Mes‘ûd’tan kırktan az rivayet nakletmesi sebebiyle birinci tabloda yer almayıp İbn Mes‘ûd’un ashâbından olmakla nitelenen isimlerin varlığı dikkat çekicidir. Bunlar: Abdullah b. Ebi’l Hüzeyl (17), Abdullah b. Hâris (27), Abdullah b. Ma’kil b. Mukarrin (29), Abdullah b. Sinân (10), Abdurrahman b. Harmele (23), Âmir b. Abde (5), Anbes b. Ukbe (5), Berâ’ b. Nâciye (12),

[14] Zehebî, *Siyer*, 11/124.

[15] Söz konusu tespitte merfu rivayetlerle yetinilmemesinin sebebi bu tarz rivayetlerin hoca-talebe ilişkisini tespit etmede daha isabetli olmasıdır. Ayrıca ilk asrın rivayet tabiatı dikkate alındığında, merfû rivayetlerin ayrıcalıklı bir konumda bulunmadığı, bu rivayetleri toplamaya ve nakletmeye özel bir rağbet olmadığı, bilakis özellikle sahabe tabakasında hadislerin ref’ etmekten sakınıldığı göz önünde bulundurulduğunda merfû şartı aramanın tespitte isabet oranını düşüreceğini söylemek mümkündür.

[16] Rivayet sayısına göre râvileri kısıtlarken kırk sayısının esas alınmasının sebebi kırktan az rivayete sahip râvilerin hoca-talebe ilişkisi açısından başka sahâbîlerle irtibatının güçleniyor olmasıdır. Söz konusu durum Hz. Ali ile İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinin birlikte verildiği tabloda daha net görülmektedir.

Erkam b. Şurahbîl (3), Esved b. Hilâl (36), Hâris b. el-Ezma‘ (10), Hayseme b. Abdirrahman (32), Hemmâm b. Hâris (14), Hübeyre b. Yerim (39), Humeyr b. Mâlik (10), Kays b. Seken (35), Malik b. Âmir (26), Ma‘rûr b. Süveyd (*25*), Muâviye b. Sebra (13), Münzir Ebû Hayyân (11), Mü’sir b. Afâze (7), Nadle b. Ubeyd (5), Rebi‘ b. Huseym (33), Sâbit b. Kutbe (6), Sa‘d b. İyâz (11), Sa‘d/Saîd b. el-Ehram (15), Saîd b. Vehb (8), Seleme b. Süheyb/Süheybe (1), Süleym b. Esved (5), Şüteyr b. Şekel (6), Temîm b. Hazlem (4), Vâil b. Mühâne (21), Vâl b. Rebiâ (6), Vâlân (1), Velîd b. Abdillah (1), Yesîr/Esîr b. Amr/Câbir (12), Yezîd b. Şerîk (16), Zâzân (35)’dır.[17] Söz konusu durum İbn Mes‘ûd’un ashâbı olarak nitelenmek için ondan çok sayıda rivayette bulunmaya gerek olmadığını ortaya koymaktadır.[18]

İbn Mes‘ûd’dan kırktan fazla rivayet ederek birinci tabloda bulunan isimlerden Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes‘ûd (569), İbrâhim en-Nehaî (510), Abdurrahman b. Abdillah b. Mes‘ûd (*281*), Şa‘bî (233), Kâsım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes‘ûd (151), Muhammed b. Sîrîn (77), Katâde b. Diâme (69), Avn b. Abdillah b. Utbe b. Mes‘ûd (58) ve Mücâhid b. Cebr (*48*)’in İbn Mes‘ûd’tan hadis işitmediği ricâl kaynaklarında tespit edilmiştir. İbn Mes‘ûd’dan irsâlde bulunarak hadis naklettiği ricâl kaynaklarınca ifade edilen bu isimlerin, yine aynı kaynaklar tarafından onun ashâbından olmakla nitelenmemesi (dolayısıyla ikinci tabloda yer almaması), ricâl kaynaklarının/âlimlerinin bu konuda tutarlı ve isabetli olduğunu ortaya koymaktadır.

Abdurrahman b. Yezîd (485), Abdullah b. Utbe b. Mes‘ûd (50), Zeyd b. Vehb (145), Mürre b. Şerâhîl (156) ve Ebû Osmân en-Nehdî (103)’nin İbn Mes‘ûd’tan rivayet sayıları ellinin üzerinde olmasına rağmen İbn Mes‘ûd’un ashâbı arasında zikredilmemişlerdir. Bu durum rivayet sayısı ile ashâb olma arasında zorunlu bir irtibatın bulunmadığını göstermektedir. Ayrıca İbn Mes‘ûd’un ashâbından olmakla birlikte ikinci tabloda bulunan isimlerden bazıları hakkında herhangi bir rivayet verisine ulaşılamayan yahut İbn Mes‘ûd’tan rivayeti tespit edilemeyenler vardır. Bunlar, Abdullah b. Dırâr (?), Abdullah b. Zi’b (?), Amr b. Utbe b. Ferkad (?), Bişr b. Amr (?), Ebu’d Dihkân (?), Ebu’l Müsâfi’/Müsâfir (?), Ebu’s Salt (?), Ebu’s Samed b. el-A‘mâ (?), Habbe b. Seleme (?), Kays b. Abd (?), Mi‘dad b. Yezîd (?), Vâsıl b. Hayyân el-Ahdeb (?)’tir. Bu şahısların İbn Mes‘ûd’un ashâbından addedilmesi rivayet sayısı ile ashâb olmak arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığını göstermektedir. Bu noktada ricâl âlimlerinin ashâb kelimesini hangi anlamda kullandıkları sorusu gündeme gelmektedir.

[17] Parantez içinde verilen sayılar İbn Mes‘ûd’tan naklettikleri tekrarlı rivayet sayılarıdır.

[18] Bu tespiti yaparken rivayet sayılarını günümüze ulaşan kaynaklar üzerinden değerlendirdiğimizi hatırlatmak gerekmektedir. Ayrıca birinci asırda var olan her rivayetin daha sonra telif edilen ve günümüz araştırmalarına kaynaklık eden eserlerde bulunmaması durumu da söz konusu olabilir.

İbn Mes‘ûd’un önde gelen ashâbını sıralayan rivayetlerde ismi sıkça geçen Şüreyh’in ise hem rivayet esaslı birinci tabloda hem ashâb nitelemesini dikkate alan ikinci tabloda bulunmaması dikkat çekici görünmektedir. Şüreyh’in ve rivayeti az olan yahut hiç olmayan râvilerin durumundan hareketle ashâb nitelemesi yapılırken, bir şahsın yalnız rivayet sayısının esas alınmadığı, fıkıh ve diğer alanlardaki bilgisinin de göz önünde bulundurulduğu anlaşılmaktadır. Bundan ise birinci asırda “ilim” denildiğinde genel anlamda bir ilmin kastedildiği, ilimlerin zihinlerde henüz müstakil hüviyet kazanmadığı anlaşılmaktadır.

Gerek İbn Mes‘ûd’un ashâbı olarak nitelenen isimler gerek ondan hadis nakletmede öne çıkanlar göz önünde bulundurulduğunda muhadram râvilerin çokluğu dikkat çekicidir. Özellikle rivayet sayısı bakımından öne çıkan ve İbn Mes‘ûd’un birinci derece öğrencileri tabir edebileceğimiz kimselerin tamamının muhadramûndan olduğu görülmektedir. Bu durum daha sonra İbn Mes‘ûd’un ashâbının biyografisini ele alınırken görüleceği gibi sahabenin küçükleri hayatta iken ilmiyle tebarüz eden bu isimlere rağbet edilmesine sebep olmuştur.

No	Abdullah b. Mes'ûd'un Ashabı	Abdullah b. Mes'ûd'tan rivayet sayıları	En çok rivayet naklettiği isimler	Kendisinden en çok rivayet nakleden isimler
1	Alkame b. Kays	1392	Abdullah b. Mes'ûd (1392), Hz. Âişe (56), Ömer b. Hattâb (52), Ma'kil b. Sinân (31)	**İbrâhim en-Nehaî (1440)**, **Şa'bî (105)**, **Ebû İshâk es-Sebîî (88)**, Abdurrahman b. el-Esved (79)
2	Şakîk b. Seleme	1293	Abdullah b. Mes'ûd (1293), Huzeyfe b. Yemân (263), Mesrûk b. el-Ecda' (209), Ebû Mûsâ (129), Ukbe b. Amr (82), Ömer b. Hattâb (67)	**A'meş (1302)**, Mansûr b. Mu'temir (433), Âsım b. Behdele (399), Vâsıl b. Hayyân (98), Âmir b. Şakîk (70), Husayn b. Abdirrahman (70), **Amr b. Mürre (58)**, Muğîre b. Miksem (54), Câmi' b. Ebî Râşid (50)
3	Ebu'l Ahves Avf b. Malik	859	Abdullah- b. Mes'ûd (859), Mâlik b. Nadle (66), Ebû Mûsâ (8), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (6), Ebû Hureyre (6)	**Ebû İshâk es-Sebîî (552)**, İbrâhîm b. Müslim (88), Ali b. el-Akmer (32), Amr b. Amr (29), Seleme b. Küheyl (26), Abdullah b. Mürre (24), Müverrik b. Müşemric (23), **Umâre b. Umeyr (17)**, Abdulmelik b. Umeyr (16)
4	Mesrûk b. el-Ecda'	629	Hz. Âişe (755), Abdullah b. Mes'ûd (629), Abdullah b. Amr b. el-Âs (80)	Müslim b. Sübeyh (601), **Şa'bî (545)**, Şakîk b. Seleme (209), Abdullah b. Mürre (119), **İbrâhim en-Nehaî (119)**
5	Esved b. Yezîd	588	Hz. Âişe (1090), Abdullah b. Mes'ûd (588), Ömer b. Hattâb (133)	**İbrâhim en-Nehaî (1290)**, **Ebû İshak es-Sebîî (338)**, Abdurrahman b. Esved b. Yezîd (270)
6	Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	569	Abdullah b. Mes'ûd (569), Ebû Mûsâ (49), Mesrûk b. el-Ecda' (9), Hz. Âişe (9)	**Ebû İshak es-Sebîî (228)**, **Amr b. Mürre (123)**, Husayf b. Abdirrahman (53)
7	Zirr b. Hubeyş	513	Abdullah b. Mes'ûd (513), Übey b. Ka'b (144), Safvân b. Assâl (130), Huzeyfe b. Yemân (100), **Ali b. Ebî Talib (94),** Ömer b. Hattâb (15)	Âsım b. Behdele (837), el-Minhâl b. Amr (55), Adî b. Sabit (48), Abde b. Ebî Lübâbe (40), İsa b. Âsım (26)
8	İbrâhim en-Nehaî	510	Alkame b. Kays (1440), Esved b. Yezîd (1290), Abdullah b. Mes'ûd (510), Abdurrahman b. Yezîd b. Kays (237), Ömer b. Hattâb (233), Hemmâm b. el-Hâris (215), **Ali b. Ebî Talib (152),** Abîde es-Selmânî (140), Mesrûk b. el-Ecda' (119), Şurayh b. el-Haris (80)	**A'meş (2020)**, Muğîre b. Miksem (1911), Mansûr b. Mu'temir (1795), Hammâd b. Ebî Süleyman (956), el-Hakem b. Uteybe (490)
9	Abdurrahman b. Yezîd	485	Abdullah b. Mes'ûd (485), Ukbe b. Amr (48), Selmân-ı Fârisî (45), Alkame b. Kays (22)	**İbrâhim en-Nehaî (237)**, **Ebû İshak es-Sebîî (147)**, **Umâre b. Umeyr (127)**
10	Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd	281	Abdullah b. Mes'ûd (281), **Ali b. Ebî Talib (16)**	el-Kâsım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd (170), Simâk b. Harb (69)
11	Şa'bî	233	Mesrûk b. el-Ecda' (545), **Ali b. Ebî Talib (357)**, Şurayh b. el-Hâris (326), en-Nu'mân b. Beşîr (315), Abdullah b. Abbâs (277), Abdullah b. Mes'ûd (233), Câbir b. Abdillah (232), Ömer b. Hattâb (215), Adî b. Hatim (207)	**Câbir el-Cu'fi (831)**, Mücalid b. Saîd (712), İsmâil b. Ebî Halid (680), Dâvud b. Ebî Hind (623)
12	Mürre b. Şerahil	156	Abdullah b. Mes'ûd (156), Ebû Mûsâ (23), Hz. Ebû Bekir (19), Ömer b. Hattâb (12)	Zübeyd b. el-Hâris (52), Amr b. Mürre (50), İsmâil b. Abdurrahman (35), Atâ b. Sâib (35)
13	el-Kâsım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd	151	Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd (170), Abdullah b. Mes'ûd (151), Ömer b. Hattâb (18), Şurayh b. el-Hâris (12)	Abdurrahman b. Abdillah b. Utbe b. Abdillah b. Mes'ûd (141), **Câbir el-Cu'fi (45)**, **A'meş (33)**
14	Abide es-Selmanî	150	**Ali b. Ebî Talib (159),** Abdullah b. Mes'ûd (150), Ömer b. Hattâb (18)	Muhammed b. Sîrîn (245), **İbrâhim en-Nehaî (140)**, Ebû'l Bahterî (17)
15	Zeyd b. Vehb	145	Abdullah b. Mes'ûd (145), Ebû Zerr (85), Huzeyfe b. Yemân (71), Ömer b. Hattâb (61), **Ali b. Ebî Talib (50)**	**A'meş (291),** Yezîd b. Ebû Ziyad (28)
16	Amr b. Meymun	141	Abdullah b. Mes'ûd (141), Ömer b. Hattâb (128), Abdullah b. Abbâs (31)	**Ebû İshak es-Sebîî (252)**, Yahyâ b. Süleym (71), İbrâhim b. Yezîd et-Teymi (32)
17	Abdullah b. Sahbere	124	Abdullah b. Mes'ûd (124), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (82), Habbâb b. el-Eret (37)	**Umâre b. Umeyr (125)**, Mücahid b. Cebr (115), **İbrâhim en-Nehaî (41)**
18	Sa'd b. İyas	121	Abdullah b. Mes'ûd (121), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (55), Zeyd b. Erkam (27)	**A'meş (66)**, el-Velîd b. el-Ayzâr (43)
19	Hüzeyl b. Şürahbil	119	Abdullah b. Mes'ûd (119), Muğîre b. Şu'be (16)	Ebû Kays el-Evdî (167), Talha b. Musarrif (8)
20	Târık b. Şihâb	106	Abdullah b. Mes'ûd (106), Ömer b. Hattâb (84), Ebû Mûsâ (50), Ebû Saîd el-Hudrî (22)	Kays b. Müslim (265), Muhârik b. Halife (70)
21	Abdurrahman b. Mûll Ebû Osman en-Nehdî	103	Selmân-ı Fârisî (158), Ömer b. Hattâb (136), Üsâme b. Zeyd (120), Abdullah b. Mes'ûd (103), Ebû Hureyre (84), Ebû Mûsâ (82)	Süleyman b. Tarhan (374), Âsım el-Ahvel (285), Hâlid b. Mihrân (50),
22	Kays b. Ebî Hâzım	102	Cerîr b. Abdillah (221), Abdullah b. Mes'ûd (102), Ukbe b. Amr (80), Muğîre b. Şu'be (74), Hz. Ebû Bekir (70)	İsmâil b. Ebî Halid (1006), Beyân b. Bişr (89)
23	Ebû Abdurrahman es-Sülemî	97	**Ali b. Ebî Talib (317),** Abdullah b. Mes'ûd (97), Osman b. Affân (54), Ebû Mûsâ (21), Ömer b. Hattâb (18)	Atâ b. Sâib (208), Sa'd b. Ubeyde (171), Abdula'lâ b. Âmir (59)
24	Amr b. Şurahbil	95	Abdullah b. Mes'ûd (95), Hz. Âişe (21), Ömer b. Hattâb (16)	**Ebû İshak es-Sebîî (102)**, Şakîk b. Seleme (59)
25	Hâris b. Süveyd el-A'ver	95	Abdullah b. Mes'ûd (95), **Ali b. Ebî Talib** (18)	İbrâhim b. Yezîd et-Teymi (104)
26	Muhammed b. Sîrîn	77	Ebû Hureyre (1366), Enes b. Malik (329), Şurayh b. el-Hâris (263), Abîde es-Selmânî (245), Abdullah b. Abbâs (131), Ömer b. Hattâb (127), Nesibe bt. Ka'b (126), İmrân b. Husayn (116), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (108), Abdullah b. Mes'ûd (77)	Eyyûb b. Keysân (1406), Hişâm b. Hassân (1377), Abdullah b. Avn (800), Yunus b. Ubeyd (201), Eş'as b. Sevvâr (181),
27	Katade b. Diame	69	Enes b. Malik (3582), Hasan-ı Basrî (1503), Saîd b. el-Müseyyib (734), Zürâre b. Evfâ (373), İkrime (293), en-Nadr b. Enes b. Malik (219), Mutarrif b. Abdillah (209), Sâlim b. Ebî'l Ca'd (172), Hilâs b. Amr (150), el-Münzir b. Mâlik (146), Muhammed b. Sîrîn (142)	Saîd b. Ebî Arûbe (2750), Şu'be b. el-Haccâc (1951), Ma'mer b. Râşid (1847), Hemmâm b. Yahya (1417), Hişâm ed-Destüvâî (1334), Hammâd b. Seleme (420)
28	Avn b. Abdillah b. Utbe	58	Abdullah b. Mes'ûd (58), Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (46)	Abdurrahman b. Abdillah b. Utbe b. Abdillah b. Mes'ûd (34), Muhammed b. Aclân (20)
29	Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd	50	Abdullah b. Mes'ûd (50), Ömer b. Hattâb (41)	Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe b. Mes'ûd (49), Avn b. Abdillah b. Utbe (46), Muhammed b. Sîrîn (20)
30	Mücahid b. Cebr	48	Abdullah b. Abbâs (1040), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (543), Abdurrahman b. Ebî Leyla (270), Abdullah b. Amr b. el-Âs (191), Ebû Hureyre (154), Hz. Âişe (146), Abdullah b. Sahbere (115), Tâvus b. Keysân (98)	İbn Ebî Necih (895), Leys b. Ebî Süleym (744), Mansûr b. Mu'temir (572), **A'meş (313)**, el-Hakem b. Uteybe (202), Yezîd b. Ebî Ziyad (158), Abdülkerim b. Malik (113), Husayf b. Abdirrahman (113), İbrâhim b. Muhâcir (105)
31	Abdullah b. Hâni	44	Abdullah b. Mes'ûd (44)	Seleme b. Küheyl (44)

Tablo 9: Rivayet sayılarına göre İbn Mes‘ûd’dan kırktan fazla rivayet nakleden râviler ve rivayet sayıları

No	İsim	İlişkisi	Künye	Aktif Olduğu Şehir	Kabile	Vefat Tarihi	Hadis aldığı isimler	Hadis Naklettiği İsimler	Cerh-Ta'dil Durumu
1	Abdullah b. Dırâr	من أَصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Esed	?	Dırâr b. Ezver (1)	A'meş (1), Saîd b. Abdillah b. Dırâr (1)	?
2	Abdullah b. Ebi'l Hüzeyl	مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ	Ebu'l Muğîre	Kûfe	Anz	105-120	Abdullah b. Mes'ûd (17), Ebu'l Ahves (15), Abdullah b. Abbâs (14), Ammâr b. Yâsir (13), Abdurrahman b. Ebzâ (12), Abdullah b. Amr b. Âs (11)	Dırâr b. Mürre (56), Eclah b. Abdillah (20), Habîb b. Zübeyr (15), Avsece b. Rimâh (14), Yezîd b. Humeyd (10), İsmail b. Recâ'(10)	كان عثمانيا. ثقة
3	Abdullah b. Habîb	من أَصْحَاب عبد الله	Ebû Abdirrahman	Kûfe	Süleym	73, İbn Hacer'in naklne göre 85	**Ali b. Ebî Talib (317)**, Abdullah b. Mes'ûd (97), Osmân b. Affân (54), Ebû Mûsâ (21), Ömer b. el-Hattâb (17), Huzeyfe b. el-Yemân (13)	Atâ' b. es-Sâib (208), Sa'd b. Ubeyde (171), AbdulA'lâ b. Âmir (59), Osmân b. Âsım (46), Ebû İshâk es-Sebîî (35), Saîd b. Cübeyr (19), Ebu'l Bahterî (15)	ثقة ثبت
4	Abdullah b. Hâni'	صاحب ابن مسعود	Ebu'z Za'râ'	Kûfe	Kinde	?	Abdullah b. Mes'ûd (44)	Seleme b. Küheyl (44)	?
5	Abdullah b. Hâris	وَكَانَ من أَصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Kays	?	Züheyr b. Akmer (37), Abdullah b. Mes'ûd (27), Tuleyk b. Kays (16)	Amr b. Mürre (69), Humeyd el-A'rec (26), Dırâr b. Mürre (5)	ثقة
6	Abdullah b. Ma'kil b. Mukarrin	من أَصْحَاب عبد الله	Ebu'l Velîd	Kûfe	Müzeyne	83, 88	Kâ'b b. Ucre (31), Abdullah b. Mes'ûd (29), **Ali b. Ebî Talib (26)**, Adî b. Hâtim (21), Sâbit b. Dahhâk (12), Ma'kil b. Mukarrin (4), Bilâl b. Rebâh (4)	Ebû İshâk es-Sebîî (35), Abdurrahman b. Abdillah (26), Ziyâd b. Ebî Meryem (21), Şa'bî (17), Atâ' b. es-Sâib (13), Ubeyd b. Hasen (12), Abdullah b. es-Sâib (12)	من خِيَار التَّابِعِينَ
7	Abdullah b. Sahbere	صاحب عَبْد اللهِ بْن مَسْعُود	Ebû Ma'mer	Kûfe	Ezd	60-65	Abdullah b. Mes'ûd (124), Ebû Mes'ûd el-Ensarî (82), Habbâb b. el-Eret (37), **Ali b. Ebî Talib (12)**	**Umâre b. Umeyr (125)**, Mücahid b. Cebr (115), **İbrâhim en-Nehaî** (41), Abdullah b. Mürre (6)	كَانَ أَبُو معمر عبد الله بن سَخْبَرَة الْأَزْدِيّ بعد عَاشر عشرَة من أَصْحَاب عبد اللهثقة
8	Abdullah b. Sinân	مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ	Ebî Sinân	Kûfe	Esed	75-82	Abdullah b. Mes'ûd (10), Dırâr b. Ezver (8), Muğîre b. Şu'be (2)	A'meş (21), Osmân b. Âsım (3), Mendel b. Ali (2)	ثقة
9	Abdullah b. Zi'b	من أصحاب عبد الله بن مسعود	?	Kûfe	?	?	?	?	?
10	Abdurrahman b. Harmele	صاحب عَبد اللَّهِ بْن مسعود	?	Kûfe	?	?	Abdullah b. Mes'ûd (23)	Kâsım b. Hassân (23)	Ali b. Medini şöyle dedi: وَلا نعرفه فِي أصحاب عبد الله
11	Abîde es-Selmânî	هو من كبار أصحاب ابن مسعود الفقهاء، وهو من أصحاب علي أيضا	Ebû Amr	Kûfe	Hemdân	62-**74**	**Ali b. Ebî Talib (159),** Abdullah b. Mes'ûd (150), Ömer b. Hattâb (18)	Muhammed b. Sîrîn (245), **İbrâhim en-Nehaî (140)**, Ebu'l Bahterî (17)	تابعي كبير ، **مخضرم** ، فقيه ثبت
12	Alkame b. Kays	عَلْقَمَة بن قيس صَاحب ابْن مَسْعُود	Ebû Şibl	Kûfe	Neha'	61-73	Abdullah b. Mes'ûd (1392), Hz. Âişe (56), Ömer b. Hattâb (52), Ma'kil b. Sinan (31)	**İbrâhim en-Nehaî (1440)**, Şa'bî (105), **Ebu İshâk es-Sebîî (88)**, Abdurrahman b. el-Esved (79)	ثقة ثبت فقيه عابد
13	Âmir b. Abde	من أَصْحَاب عبد الله	Ebû İyâs	Kûfe	Becîle	?	Abdullah- b. Mes'ûd (5)	el-Müseyyeb b. Râfi' (3), Abdurrahman b. Âbis (2)	?
14	Amr b. Meymûn	ثُمَّ صحب ابْن مَسْعُود	Ebû Abdillah, Ebû Yahyâ	Kûfe, Şam	Evd'	74-77	Abdullah b. Mes'ûd (141), Ömer b. Hattâb (128), Abdullah b. Abbâs (31)	**Ebu İshâk es-Sebîî (252)**, Yahya b. Süleym (71), İbrâhim b. Yezîd et-Teymî (32)	مخضرم مشهور, ثقة عابد
15	Amr b. Şurahbîl	صاحب ابن مسعود	Ebû Meysere	Kûfe	Hemdân	61-63	Abdullah b. Mes'ûd (95), Hz. Âişe (21), Ömer b. Hattâb (16)	**Ebu İshâk es-Sebîî (102)**, Şakîk b. Seleme (59)	ثقة عابد **مخضرم**
16	Amr b. Utbe b. Ferkad	من أَصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Süleym	23-35	Sübey'a bt. Hâris (3), Kâ'b b. Ucre (1)	Şa'bî (3), Abdullah b. Rebîa (1), Abdullah b. Mürre (1), Îsâ b. Ömer (1)	ثقة ، **مخضرم**
17	Anbes b. Ukbe	من أَصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	?	?	Abdullah b. Mes'ûd (5)	Yezîd b. Hayyân (8)	ثِقَة
18	Avf b. Mâlik b. Nadle	صاحب ابن مسعود	Ebu'l Ahves	Kûfe	Eşca'	?	Abdullah- b. Mes'ûd (859), Mâlik b. Nadle (66), Ebû Mûsâ (8), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (6), Ebû Hureyre (6)	**Ebû İshâk es-Sebîî (552)**, İbrâhim b. Müslim (88), Ali b. el-Akmer (32), Amr b. Amr (29), Seleme b. Küheyl (26), Abdullah b. Mürre (24), Müverrik b. Müşemric (23), **Umâre b. Umeyr (17)**, Abdulmelik b. Umeyr (16)	ثقة
19	Berâ' b. Nâciye	من أَصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Kâhile, Muhârib	?	Abdullah b. Mes'ûd (12)	Rib'î b. Hirâş (12)	فيه جهالة
20	Bişr b. Amr	من أَصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	?	?	?
21	Ebu'd Dihkân	من أَصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	Abdullah b. Ömer b. Hattâb (8), Ahnef b. Kays (1)	Fudayl b. Gazvân (8), Sadaka b. Sâlih (1)	?
22	Ebu'l Müsafir/Müsafir	من أَصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	Ömer b. Hattâb (2)	Ebû İshâk es-Sebîî (2)	?
23	Ebu's Salt	من أَصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	?	?	?
24	Ebu's Samed b. el-A'mâ	من أَصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	?	?	?
25	Erkam b. Şurahbîl	هذيل وارقم ابنا شرحبيل من خيار أصحاب ابن مسعود	?	?	Evd'	?	Abdullah b. Abbâs (25), Abdullah b. Mes'ûd (3)	**Ebû İshâk es-Sebîî (22)**, Abdullah b. Ebi's Sefer (6)	ثقة
26	Esved b. Hilâl	من أَصْحَاب عبد الله	Ebû Selâm	Kûfe	Muhârib	84	Abdullah b. Mes'ûd (36), Sa'lebe b. Zehdem (28), Muâz b. Cebel (14), Ebû Hureyre (11), Muğîre b. Şu'be (3), **Ali b. Ebî Talib (2)**	Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' (56), Câmi' b. Şeddâd (20), Osmân b. Âsım (15), Âsım b. Behdele (6), Ebû İshâk es-Sebîî (5)	كَانَ جاهليا **مخضرم** ، ثقة جليل
27	Esved b. Yezîd	هو صاحب ابن مسعود	Ebû Amr	Kûfe	Neha'	74, 75	Hz. Âişe (1090), Abdullah b. Mes'ûd (588), Ömer b. Hattâb (133), Muâz b. Cebel (25), Ebû Mûsâ (25), Ebu's Senâbil (19), Bilâl b. Rebâh (17), **Ali b. Ebî Talib (11)**	**İbrâhim en-Nehaî (1290)**, **Ebu İshâk es-Sebîî (338)**, Abdurrahman b. el-Esved b. Yezîd (270), **Umâre b. Umeyr (53)**, Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' (29)	**مخضرم** ، ثقة ، مكثر ، فقيه
28	Habbe b. Seleme	من أَصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	?	?	?
29	Hâris b. el-Ezma'	من أَصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Hemdân	60	Abdullah b. Mes'ûd (10), Ömer b. el-Hattab (8)	Ebû İshâk es-Sebîî (14), Şa'bî (2), Hakem b. Uteybe (2)	?
30	Hâris b. Süveyd	صاحب ابن مسعود	Ebû Âişe	Kûfe	Teym	71, 72	Abdullah b. Mes'ûd (95), **Ali b. Ebî Talib (18)**, Amr b. Meymûn (5)	İbrâhim b. Yezîd et-Teymî (104), **Umâre b. Umeyr (12)**	كان من علية أصحاب عبد الله بن مسعود ثقة رفيع الذكر

31	Hayseme b. Abdirrahman	صاحب عبد الله بن مسعود	?	Kûfe	?	80-85	Adî b. Hâtim (50), Abdullah b. Amr b. el-Âs (47), Nu'mân b. Beşîr (33), Abdullah b. Mes'ûd (32), Süveyd b. Ğafele (30),	**A'meş (196)**, Amr b. Mürre (41), Talha b. Musarrif (36), **Âsım b. Behdele (28)**, Mansûr b. el-Mu'temir (17), Alâ' b. el-Müseyyeb (15)	ثقة ، وكان يرسل
32	Hemmâm b. Hâris	من أصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Neha'	61, 63, 65	Cerîr b. Abdillah (54), Huzeyfe b. Yemân (50), Hz. Âişe (35), Adî b. Hâtim (29), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (14), Abdullah b. Mes'ûd (14), Mikdâd b. Esved (12), Amr b. Şurahbîl (10)	İbrâhim en-Nehaî (215), Vebera b. Abdirrahman (12)	ثقة عابد
33	Humeyr b. Mâlik	تَابِعِيّ صَاحب ابْن مَسْعُود	?	Kûfe	Hemdân	?	Abdullah b. Mes'ûd (10)	**Ebû İshâk es-Sebîî (12)**	?
34	Hübeyre b. Yerim	من أصْحَاب عبد الله	Ebu'l Hâris	Kûfe	Hemdân	66	**Ali b. Ebî Talib (101)**, Abdullah b. Mes'ûd (39), Hasan b. Ali (14)	Ebû İshâk (158),	لا بأس به ، وقد عيب بالتشيع
35	Hüzeyl b. Şurahbîl	وكان هُزيل من أصحاب ابن مسعود		Kûfe	Evd'	81-100	Abdullah b. Mes'ûd (119), Muğîre b. Şu'be (16)	Ebû Kays el-Evdî (167), Talha b. Musarrif (8)	مخضرم, ثقة
36	Kays b. Abd	من أصْحَاب عبد الله	?	?	Hemdân	?	?	?	Şa'bi'nin amcası
37	Kays b. Ebî Hâzım	من أصْحَاب عبد الله	Ebû Abdullah	Kûfe	Becile	84, 86, 97, 98	Cerîr b. Abdillah (221), Abdullah b. Mes'ûd (102), Ukbe b. Amr (80), Muğîre b. Şu'be (74), Hz. Ebû Bekir (70), Sa'd b. Ebî Vakkâs (70), Habbâb b. Eret (64), Müstevrid b. Şeddâd (45), Ömer b. Hattâb (36), Adî b. Umeyre (33), Ebû Hureyre (32)	İsmail b. Ebi Halid (1006), Beyan b. Bişr (89), Mücâlid b. Saîd (26), Muğîre b. Şibl (22)	مخضرم تابعي كبير ، فاته الصحبة بليال , وثقوه.
38	Kays b. Seken	من كبار أصْحَاب ابْن مَسْعُود	?	Kûfe	Esed	?	Abdullah b. Mes'ûd (35), **Ali b. Ebî Talib (2)**	el-Minhâl b. Amr (21), **Umâre b. Umeyr (9)**	ثقة
39	Mâlik b. Âmir	صاحب ابن مسعود صاحب عمر وابن مسعود وعائشة	Ebû Atiyye	Kûfe	Hemdân	70	Hz. Âişe (44), Abdullah b. Mes'ûd (26), Ömer b. Hattâb (5), Mesrûk b. Ecda' (4)	**Umâre b. Umeyr (32)**, Hayseme b. Abdirrahman (14), Muhammed b. Sîrîn (11)	ثقة
40	Ma'rûr b. Süveyd	من أصْحَاب عبد الله	Ebû Ümeyye	Kûfe	Esed	81-100	Ebû Zerr (95), Abdullah b. Mes'ûd (25), Ömer b. Hattâb (20), Ümmü Seleme (6), Ubâde b. Sâmit (2)	A'meş (63), Vâsıl b. Hayyân (29), Muğîre b. Abdillah (25), Alkame b. Mersed (7), Âsım b. Behdele (7), Rib'î b. Hirâş (5)	ثقة
41	Mesrûk b. el-Ecda'	صاحب ابن مسعود	Ebû Âişe	Kûfe, Basra, Silsile	Hemdân	62, 63	Hz. Âişe (755), Abdullah b. Mes'ûd (629), Abdullah b. Amr b. el-As (80)	Müslim b. Sübeyh (601), Şa'bî (545), Şakîk b. Seleme (209), Abdullah b. Mürre (119), **İbrâhim en-Nehaî (119)**	ثقة فقيه عابد ، مخضرم
42	Mi'dad b. Yezîd	من أصْحَاب عبد الله	Ebû Yezîd/Ziyâd	Kûfe	Şeybân	23-35	?	Umâre b. Umeyr (2), Alkame b. Kays (2), Hemmâm b. Hâris (2), Süleymân b. Ebî Süleym (1)	وكان ثقةً قليل الحديث ,Alkame'nin yakın arkadaşı
43	Muâviye b. Sebra	من أصْحَاب عبد الله	Ebu'l Ubeydeyn	Kûfe	Âmir	98	Abdullah b. Mes'ûd (13)	Yahyâ b. Cezzâr (3), Ebû İshâk (3), Müslim b. İmrân (2), Seleme b. Kûheyl (2)	ثقة
44	Münzir	من أصْحَاب عبد الله بن مَسْعُود	Ebû Hayyân	?	Eşca'	?	Abdullah b. Mes'ûd (11)	Hilâl b. Yesâf (11)	?
45	Mü'sir b. Afâze	من أصْحَاب عبد الله	Ebu'l Müsennâ	Kûfe	Şeybân	?	Abdullah b. Mes'ûd (7), Beşir b. Ma'bed (6)	Cebele b. Süheym (13)	مقبول
46	Nadle b. Ubeyd	وعدّه علي بن المديني في الفقهاء من أصحاب ابن مسعود	Ebû Muaviye	Kûfe	Huza'	73, 74	Muğîre b. Şu'be (48), Ömer b. Hattâb (5), Abdullah- b. Mes'ûd (5), Mesrûk b. Ecda' (2)	**İbrâhim en-Nehaî (53)**, Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' (3)	ثقة
47	Rebî' b. Huseym	من أصحاب عبد الله	Ebû Yezîd	Kûfe	Sevr	62-65	Abdullah b. Mes'ûd (33), Amr b. Meymûn (17), Abdurrahman b. Ebî Leylâ (6), Ebû Eyyûb (3)	Münzir b. Ya'lâ (30), Hilâl b. Yesâaf (21), Bekr b. Mâiz (19), Şa'bî (12), Amr b. Meymûn (9), Saîd b. Hayyân (9)	مخضرم ثقة وكان خيارا، وكان ابن مسعود إذا نظر إليه قال: «ويشر المخبتين» أما لو رآك نبيك لأحبك
48	Sâbit b. Kutbe	من أصْحَاب عبد الله	?	Kûfe	Sakîf	?	Abdullah b. Mes'ûd (6)	Şa'bî (5), Osmân b. Âsım (1)	ثقة
49	Sa'd b. İyâs	صاحب عَبْد اللَّهِ بْن مسعود	Ebû Amr	Kûfe	Şeybân	95-101	Abdullah b. Mes'ûd (121), Ebu Mes'ûd el-Ensari (55), Zeyd b. Erkam (27), **Ali b. Ebî Talib (14)**	**A'meş (66)**, el-Velîd b. el-Ayzâr (43), Hâris b. Şübeyl (29), İsmail b. Ebî Hâlid (24), **Ebû İshâk es-Sebîî (19)**	ثقة ، مخضرم
50	Sa'd b. İyâz	مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ	?	Kûfe	?	?	Abdullah b. Mes'ûd (11)	Ebû İshâk es-Sebîî (15)	صدوق ، من الثانية ، وله رواية مرسلة
51	Sa'd/Said b. el-Ehram	من أصْحَاب عبد الله	Ebu'l Muğîre	Kûfe	Tay	?	Abdullah b. Mes'ûd (15)	Muğîre b. Saîd b. el-Ehram (16)	مختلف في صحبته وثق
52	Saîd b. Vehb	وكَانَ مِنْ أَصْحَابِ عَبد اللَّه	Ebû Abdirrahman	Kûfe	Hemdân	75, 76, 86, 96, 97	Habbâb b. Eret (23), **Ali b. Ebî Talib (11)**, Abdullah b. Mes'ûd (8), Muâz b. Cebel (4)	Ebû İshâk es-Sebîî (50), Abdurrahman b. Saîd b. Vehb (4)	وكان لزوفا لعليّ بن أبي طالب فكان يقال له الفُراد لزومه إيّاه مخضرم
53	Seleme b. Süheyb/Süheybe	وكَانَ من أصحاب عبد الله	Ebû Huzeyfe	Kûfe	Esed	81-90	Huzeyfe b. Yemân (11), Hz. Âişe (10), **Ali b. Ebî Talib (4)**, Abdullah b. Mes'ûd (1)	Hayseme b. Abdirrahman (11), Ali b. Akmer (10), Ebû İshâk es-Sebîî (7)	ثقة
54	Süleym b. Esved	من أصْحَاب عبد الله	Ebu'ş Şa'sâ'	Kûfe	Muhârib	82, 83, 85	Mesrûk b. Ecda' (93), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (33), Ebû Hureyre (23), Abdullah b. Mes'ûd (5)	Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' (133), İbrâhim en-Nehaî (15), İbrâhim b. Muhâcir (15), Umâre b. Umeyr (10)	ثقة باتفاق
55	Şakîk b. Seleme	صاحب ابن مسعود	Ebû Vâil	Kûfe	Esed	82	Abdullah b. Mes'ûd (1293), Huzeyfe b. Yemân (263), Mesrûk b. el-Ecda' (209), Ebû Mûsâ (129), Ukbe b. Amr (82), Ömer b. Hattâb (67)	**A'meş (1302)**, Mansur b. el-Mu'temir (433), **Âsım b. Behdele (399)**, Vasıl b. Hayyan (98), Âmir b. Şakîk (70), Husayn b. Abdirrahman (70), Amr b. Mürre (58), Muğîreb. Miksem (54), Câmi' b. Ebî Râşid (50)	مخضرم ، من العلماء العاملين
56	Şüteyr b. Şekel	وَهُوَ مِنْ أَصْحَابِ عَلِيّ وَابْنِ ، مَسْعُودٍ	Ebû İsa	Kûfe	Abs		Hafsa bt. Ömer b. el-Hattab (23), Ali b. Ebi Talib (18), Şekel b. Humeyd (14), Abdullah b. Mes'ûd (6)	Müslim b. Subeyh (42), Bilal b. Yahya (14), Şa'bi (6), Mesrûk (2)	وكان ثقة قليل الحديث. يقال أنه أدرك الجاهلية
57	Târık b. Şihâb	من أصحاب عبد الله					Abdullah b. Mes'ûd (106), Ömer b. Hattâb (84), Ebû Mûsâ (50), Ebû Said el-Hudrî (22)	Kays b. Müslim (265), Muhârık b. Halife (70)	
58	Temîm b. Hazlem	مِنْ أَصْحَابِ عبد اللَّهِ	Ebû Seleme	Kûfe	Dabbe	61, 70	Abdullah b. Mes'ûd (4), Muğîre b. Şu'be (3), Said b. Cübeyr (1)	İbrâhim en-Nehaî (3), Osmân b. Yesâr (2)	ثقة
59	Vâil b. Mûhâne	من أصحاب عبد الله		Kûfe	Teym		Abdullah b. Mes'ûd (21)	Zerr b. Abdillah b. Zürâre (20), Hassân (1)	مقبول وكان قليل الحديث
60	Vâil b. Rebîa	من أصْحَاب عبد الله	?	?	?	?	Abdullah b. Mes'ûd (6)	Âsım b. Behdele (5),Müseyyeb b. Râfi' (2)	?
61	Vâlân	صاحب ابن مسعود	Ebû Urve	?	Murad	?	Abdullah b. Mes'ûd (1)	Malik b. Umeyr (1)	?
62	Vâsıl b. Hayyân el-Ahdeb	من أصْحَاب عبد الله		Kûfe-Basra	Esed	120, 129, 150-160	Şakîk b. Seleme (98), Ma'rûr b. Süveyd (29), İbrâhim en-Nehaî (18)	Süfyân es-Sevrî (62), Mehdî b. Meymûn (35), Şu'be (29), Mis'ar b. Kidâm (14)	ثقة ثبت
63	Velîd b. Abdillah	مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ	Ebû Abdirrahman	Kûfe	Becîle	86	Abdullah b. Mes'ûd (1)	Ebû İshâk es-Sebîî (1)	
64	Yesîr/Esîr b. Amr/b. Câbir	مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُود	?	Kûfe	Kinde	85	Sehl b. Huneyf (22), Ömer b. Hattâb (15), Abdullah b. Mes'ûd (12), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (10), Üveys b. Âmir (3)	Süleymân b. Ebî Süleymân (33), Ebû Katâde (11), Kays b. Yesîr b. Amr (7)	له رؤية. فروى عَنْهُ أَهْلُ الْكُوفَةِ وَأَهْلُ الْبَصْرَةِ وَكَانَ يُعْرَفُ بِالْكُوفَةِ يَسِيرِ بْنِ عَمْرٍو وَبِالْبَصْرَةِ يَسِيرِ بْنِ جَابِرٍ
65	Yezîd b. Şerîk	من أصْحَاب عبد الله	Ebû İbrâhim	Kûfe	Teym	?	Ebû Zerr (123), **Ali b. Ebî Talib (34)**, Ebû Mes'ûd el-Ensârî (19), Huzeyfe b. Yemân (17), Abdullah b. Mes'ûd (16),Ömer b. Hattâb (13), Ebû Hureyre (6), Amr b. Meymûn (5)	İbrâhim b. Yezîd b. Şerîk (224), Âsım b. Behdele (6)	ثقة يقال إنه أدرك الجاهلية
66	Zâzân	مِنْ أَصْحَابِ عَبْدِ اللَّهِ	Ebû Amr	Kûfe	Kinde	82	**Ali b. Ebî Talib (79)**, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb (43), Berâ' b. Âzib (39), Abdullah b. Mes'ûd (35), Selmân-ı Fârisî (35), Cerîr b. Abdillah (29), Abdullah b. Abbâs (7)	Atâ' b. es-Sâib (50), Osmân b. Umeyr (40), Minhâl b. Amr (38), Yahyâ b. Dînar (31), Amr b. Mürre (21), Zekvân (20)	فيه شيعية صدوق يرسل
67	Zirr b. Hubeyş	ومن كبار أصحاب ابن مسعود	Ebû Meryem	Kûfe	Esed	81-83	Abdullah b. Mes'ûd (513), Übey b. Ka'b (144), Safvan b. Assâl (130), Huzeyfe b. Yemân (100), **Ali b. Ebî Talib (94)**, Ömer b. Hattâb (15)	**Âsım b. Behdele (837)**, el-Minhal b. Amr (55), Adî b. Sâbit (48), Abde b. Ebî Lübâbe (40), İsa b. Âsım (26)	مخضرم ثقة جليل. من أصحاب علي وعبد الله ثقة. وكان شيخا قدميا إلا أنه كان فيه بعض الحمل على علي بن أبي طالب

Tablo 10: Ricâl ve tarih kaynaklarında İbn Mes'ûd'un ashâbı olarak nitelenen isimler

Hüseyin Kahraman, İbn Mes‘ûd’un ashâbını “daha ziyade fıkıh ve daha ziyade hadis öğrenimine önem veren isimler” şeklinde ayırmış ve bu iki grubun arasında “her ikisini dikkate alan” üçüncü bir grubun da eklenebileceğini ileri sürmüştür. Kahraman’a göre fıkhî müktesebatıyla öne çıkan birinci gruba Alkame, Esved, Abîde, Hâris b. Kays (Süveyd) ve Amr b. Şurahbîl; daha ziyade hadis rivayetiyle dikkat çeken ikinci gruba ise Şakîk b. Seleme, Ebu’l Ahves, Zir b. Hubeyş ve Târık b. Şihâb yazılmalıdır.[19] Hem fıkhı hem de hadisi temsil eden isim ise Mesrûk olmalıdır. Öncelikle Kahraman’ın İbn Mes‘ûd’un öne çıkan ashâbı özelinde yaptığı bu tasnifte esas aldığı rivayet sayımını *Müsned-i Ahmed*’le sınırladığını belirtmek gerekir. Bu sayım sonucunda Kahraman, İbn Mes‘ûd’tan 10’dan fazla hadis nakledenleri şöyle sıralamıştır; Şakîk b. Seleme (264), Ebu’l-Ahves (87), Alkame b. Kays (76), Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes‘ûd (69), Zir b. Hubeyş (*53*), Abdurrahman b. Yezîd (49), Esved b. Yezîd (39), Mesrûk b. Ecda‘ (30), Abdurrahman b. Abdillah b. Mes‘ûd (29), Târık b. Şihâb (17), Mürre b. Şerâhîl (12).[20] Kahraman rivayet sayılarının detaylarına kitabın sonundaki “Ekler” kısmından ulaşılabileceğini belirtmiştir. Ancak ilgili kısımdan Şakîk’in 264 değil 166 rivayeti sayılabilmiştir. Cevâmiü’l Kelim programında ise Şakîk’in İbn Mes‘ûd’tan 248 rivayeti gözükmektedir. Bu durumda Kahraman’ın yalnız *Müsned*’de yer alan verileri değil Cevâmiü’l Kelim programında taranan diğer merfû’ hadisleri de dikkate aldığı görülmektedir. Hâdimü’l-Haremeyn programı üzerinden yaptığımız araştırmada ise *Müsned-i Ahmed*’de Şakîk-İbn Mes‘ûd kanalıyla gelen 172 rivayete ulaşılmıştır. Bu durumda Kahraman’ın ilgili sayıya nasıl ulaştığı tam anlamıyla anlaşılamamaktadır. Benzer bir durum Alkame’nin rivayet sayısı için de geçerlidir. Cevâmiü’l-Kelim programından yapılan taramada Alkame’nin 264 rivayeti tespit edilirken Hâdimü’l-Haremeyn’de *Müsned-i Ahmed* özelinde yapılan taramada 81 rivayete ulaşılmıştır. Kahraman’ın yaptığı rivayet sayımında birtakım hataların varlığı yaptığı analizi de etkilemektedir. Nitekim Cevâmiü’l-Kelim programından ulaşılan neticeye göre Alkame’nin İbn Mes‘ûd’tan rivayet sayısı 264 iken Şakîk’in 248 rivayeti vardır. Bu durumda Kahraman’ın yukarıdaki tasnifte Alkame’yi fıkıhla öne çıkanlar grubuna dahil ederken Şakîk’i hadisle tebarüz edenler kapsamında değerlendirmesi isabetli görünmemektedir. Kahraman’ın söz konusu tasnifte esas aldığı diğer bir dayanak da İbn Mes‘ûd’un ashâbına dair rivayetlerde nakledilenler ile ondan en çok rivayet edenler karşılaştırıldığında rivayetlerdeki isimlerden yalnız üçünün (Alkame, Esved, Mesrûk) uyuştuğu bilgisidir. Ancak Şamile programı üzerinden pek çok ricâl, tarih ve tabakat kitabı esas alınarak yapılan taramada Şakîk b. Seleme, Zir b.

[19] Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 277.
[20] Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, 273.

Hubeyş, Târık b. Şihâb ve Ebu'l Ahves'in de "sâhibu İbn Mes'ûd" ya da "min ashâbi İbn Mes'ûd" şeklinde nitelendiği bilgisine ulaşılmıştır. Bu durumda Kahraman'ın bu tasnifi genel hatları itibariyle doğru gibi görünse de dikkatli bir göz tarafından incelendiğinde tasnifin eksik veriler üzerine inşa edildiği anlaşılmaktadır.

2.Sosyal Ağ Analizine Göre İbn Mes'ûd'un Ashâbı

Sosyal ağ analizi yöntemiyle Gephi programı üzerinden İbn Mes'ûd'un Abdurrezzak b. Hemmâm ile İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'lerindeki rivayetlerinin analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda İbn Mes'ûd'un önde gelen öğrencileri; Alkame b. Kays, İbrâhim en-Nehaî, Mesrûk b. Ecda', Şakîk b. Seleme, Esved b. Yezîd, Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd, İbn Sîrîn olarak görünmektedir. Bu isimlerden İbn Sîrîn ve İbrâhim en-Nehaî'nin İbn Mes'ûd'tan hadis işitmediği biyografi kitaplarında nakledilmiştir. Dolayısıyla biyografi kitaplarının İbn Mes'ûd'un ashâbı hakkında verdiği bilginin isnad verileriyle büyük oranda örtüştüğünü söylemek mümkündür. Ancak Şüreyh ve Hâris'in rivayet sayılarına dayalı ağ analizinde İbn Mes'ûd'la ilişkisinin diğer isimler gibi olmadığı görünmektedir. Bu durumdan hareketle bir öğrencinin hocasından naklettiği rivayet sayısının azlık veya çokluğunun her zaman hocayla ilişkisini doğru tespit ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durumda öğrencinin hocasıyla yakın ilişkisinin olmasına rağmen bunun rivayet sayısına yansımama sebepleri üzerinde durulmalıdır. Bu analizde hem İbn Mes'ûd'un rivayet ağına hem de onların birbirleriyle ilişkilerine dair bilgi elde edilmiştir. Ayrıca biyografi kitaplarının tespitleri ile veri analizi sonucu ortaya çıkan sonuçlar büyük oranda örtüşmektedir.

Aşağıda İbn Mes'ûd'tan hadis alan ve üçten fazla râvi ile irtibatlı olan isimlerin ilişkileri Gephi programı üzerinden gösterilmiştir. Rivayetlere doğrudan başvurularak ve dereceler esas alınarak elde edilen bu analizde algoritma en yüksek dereceye sahip olan İbn Mes'ûd'u merkeze almış ve etrafına onunla en güçlü ilişkiye sahip olan isimleri daha yakına, rivayet sayısı bakımından ilişkisi görece zayıf olanları ise kenarlara (periferiye) yerleştirmiştir. Görseldeki isimlerin İbn Mes'ûd'la rivayet ilişkisinde olan herkesi barındırmadığını bu noktada hatırlamak önemlidir. Gephi'ye isnad verileri tam olarak yüklenmiştir ancak rivayet ilişkisi olanların tamamının görselleştirilmesi durumunda görselin anlaşılırlığının ve yorumlanmasının güçleştiği görülmüş ve üç kişiyle irtibat üzerinden sınırlamaya gidilmiştir.

Her bir râviyi temsil eden düğümler arasındaki bağlantılar, iki düğüm arasındaki irtibatın yoğunluğuna göre kalınlaşıp incelmektedir. Buna binaen analiz sonucu ortaya çıkan görselden hareketle İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinin Alkame, İbrâhim en-Nehaî, Esved b. Yezîd,

Mesrûk, Şakîk b. Seleme, Abdurrahmân b. Yezîd, Ebu'l Ahves, Katâde, Ebû Amr eş-Şeybânî (Sa'd b. İyâs), Avn b. Abdillah, Ubeydullah b. Abdillah, Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd, Abdurrahman b. Abdillah, Kâsım b. Abdirrahman ve Şa'bî'nin ilk halkayı oluşturduğu görülmektedir. Algoritmanın rivayetleri peş peşe zikredilme ilişkisine göre sıraladığı göz önünde bulundurulduğu takdirde İbrâhim en-Nehaî, İbn Sîrîn vb. İbn Mes'ûd'tan bizzat hadis işitmeyen isimlerin görselde onunla direkt irtibatlı şekilde görünmesi anlaşılır hale gelecektir.

Sosyal ağ analizi üzerinden elde edilen bir görsel hakkında yorum yapma noktasında önem arz eden verilerden biri derecelerdir. İç derece, bir düğümün doğrudan bağlı olduğu diğer düğümlerin sayısını temsil ederken, dış derece, bir düğümün doğrudan bağlantı kurduğu ama diğer düğümlerden gelen bağlantıları temsil eder. Toplam derece, bir düğümün iç ve dış derecelerinin toplamını ifade eder. Bu sebeple İbn Mes'ûd'un öğrencilerinin iç ve dış dereceleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

İsim	Dış derece
Abdullah b. Mes'ud	188
Sa'bi	48
Ebu Ishak es-Sebii	45
Ibrahim en-Neha'i	36
el-Hakem b. Uteybe	31
Bir ravi	30
Ata' b. es-Saib	24
A'mes	22
Ebu Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ud	22
el-Kasım b. Abdirrahman	18
Muhammed b. Sirin	18
Ebu Vail Sakik b. Seleme	18
Katade b. Diame	17
Ebu Amr es-Seybani	17
Hasan el-Basri	14
Cabir el-Cu'fi	11
Alkame b. Kays	11
Mesruk b. el-Ecda'	11
el-Haris el-A'ver	11
Ebu'l Ahves Avf b. Malik	10
Zazan	10
Amr b. Dinar	9
el-Esved b. Yezid	9
Habib b. Ebi Sabit	8
Abdurrahman b. Abdillah	8
Abdurrahman b. el-Esved	8
Mugire b. Miksem	7
Haris b. Süveyd	7
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	6
Amr b. Meymun	6
Avn b. Abdillah b. Utbe	6
Arfece	6
ed-Dahhak b. Müzahim	6
Yahya b. Ebi Kesir	5
Eyyüb es-Sahtiyani	5
Ebu Kays el-Evdi	5
Abdulkerim b. Malik	5
Husayn b. Kabisa	5
Salim b. Ebi'l Ca'd	5
Mucahid	5
Ibn Abbas	5
Abdurrahman b. Ma'kil	5
Abdullah b. Ma'kil	5
Abdurrahman b. Yezid	5
Muslim b. Ebi Imran el-Betin	4
Said b. Cübeyr	4
Yahya b. el-Cezzar	4
Abdula'la	4
Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe	4
Muhammed b. Aclan	4
Amr b. Mürre	4
Huzeyl b. Surahbil	4
el-Museyyeb b. Rafi'	4
Ibn Cüreyc	3
Seleme b. Küheyl	3
Zirr b. Hubeys	3
Süleyman b. Tarhan	3
Amr b. Hureys	3
Zeyd b. Vehb	3
Ebu Osman en-Nehdi	3
Abdülmelik b. Umeyr	3
Abdullah b. el-Haris	3
Kays b. Ebi Hazim	3
Abdullah b. Utbe	3
Ebu K?labe	3
Abdullah b. Mürre	2
Surayh b. Haris	2
Kays b. es-Seken	2
Leys b. Ebi Süleym	2
Ma'n b. Abdirrahman	2
Ebu Meysere	2
el-Esved b. Hilal	2
Talha b. Musarrif	2
Abdülmelik b. Meysera	2
Erkam b. Surahbil	2
Amr b. el-Haris	2
Ata' el-Horasani	2
Seddad b. el-Ezma'	2
Umeyr b. Sa'd	2
Süheym b. Nevfel	2
Seddad b. Ma'kil	2
Ebu Macid el-Hanefi	2
Amr b. Şurahbil	2
Tarık b. Sihab	2
Ebu Atiyye	2
Ebu Said	2
Ebu Hureyre	2

İsim	İç derece
Ebu Ishak es-Sebii	62
A'mes	44
Sa'bi	25
Ata' b. es-Saib	21
Cabir el-Cu'fi	19
Ibn Cüreyc	16
Ibrahim en-Neha'i	15
el-Hakem b. Uteybe	15
Katade b. Diame	15
Bir ravi	12
Amr b. Dinar	11
Habib b. Ebi Sabit	11
Ebu Amr es-Seybani	10
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	9
el-Kasım b. Abdirrahman	8
Muhammed b. Sirin	7
Ebu'l Ahves Avf b. Malik	7
Yahya b. Ebi Kesir	6
Eyyüb es-Sahtiyani	6
Seleme b. Küheyl	6
Hasan el-Basri	5
Ebu Kays el-Evdi	5
Abdullah b. Mürre	5
el-Esved b. Yezid	4
Abdurrahman b. Abdillah	4
Abdulkerim b. Malik	4
Husayn b. Kabisa	4
Salim b. Ebi'l Ca'd	4
Muslim b. Ebi Imran el-Betin	4
Said b. Cübeyr	4
Yahya b. el-Cezzar	4
Abdula'la	4
Zirr b. Hubeys	4
Ebu Vail Sakik b. Seleme	3
Zazan	3
Abdurrahman b. el-Esved	3
Mugire b. Miksem	3
Amr b. Meymun	3
Avn b. Abdillah b. Utbe	3
Arfece	3
Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe	3
Muhammed b. Aclan	3
Amr b. Mürre	3
Süleyman b. Tarhan	3
Surayh b. Haris	3
Ebu Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ud	2
Alkame b. Kays	2
Mesruk b. el-Ecda'	2
el-Haris el-A'ver	2
Mucahid	2
Ibn Abbas	2
Abdurrahman b. Ma'kil	2
Abdullah b. Ma'kil	2
Huzeyl b. Surahbil	2
el-Museyyeb b. Rafi'	2
Amr b. Hureys	2
Zeyd b. Vehb	2
Ebu Osman en-Nehdi	2
Abdülmelik b. Umeyr	2
Abdullah b. el-Haris	2
Kays b. es-Seken	2
Leys b. Ebi Süleym	2
Ma'n b. Abdirrahman	2
Ebu Meysere	2
el-Esved b. Hilal	2
Talha b. Musarrif	2
Abdülmelik b. Meysera	2
Yezid b. Serik	2
Said b. Vehb	2

Derece tablolarından hareketle, İbn Mes‘ûd’un yakın talebeleri addedilen ve yüksek rivayet sayısına sahip râvilerin bu ağdaki rolleri hakkında birtakım tespitlerde bulunmak mümkündür. Dış derece, diğer düğümlere bağlanma eğilimini gösterir. Yüksek dış dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgi akışını dışarıya doğru yaymada etkili olabilir. Bu durumda, Şa‘bî (48), Ebû İshâk es-Sebîî (45), İbrâhim en-Nehaî (36), Hakem b. Uteybe (31), Atâ’ b. Sâib (24), A’mes (22), Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes‘ûd (*22*), Kâsım b. Abdirrahman (18), Ebû Vâil (18), Muhammed b. Sîrîn (18), Katâde b. Diâme (17), Ebû Amr eş-Şeybânî (17), Hasan-ı Basrî (14), Alkame b. Kays (11), Mesrûk b. Ecda’ (11), Hâris el-A’ver (11) Ebu’l-Ahves Avf b. Malik (10), Zâzân (10) ve tablodaki yüksek dış dereceye sahip diğer düğümler ağdaki dağıtıcılar olabilir. Çünkü bu kişiler, ağdaki diğer düğümlere geniş bir şekilde bağlanmış durumdadır. Dolayısıyla bu isimler, hadislerin rivayet sürecinde daha etkindirler.[240]

İç derece ise, doğrudan diğer düğümlere bağlanma eğilimini gösterir. Yüksek iç dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgiyi toplamak ve yoğunlaştırmak için etkili olabilir. Ebû İshâk es-Sebîî (62), A’meş (44), Şa‘bî (25), Atâ’ b. Sâib (21), Câbir el-Cu’fî (19), İbn Cüreyc (16), İbrâim en-Nehaî (15), Hakem b. Uteybe (15), Katâde (15), Amr b. Dînâr (11), Habîb b. Ebî Sâbit (11) Ebû Amr eş-Şeybânî (10) gibi yüksek iç dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgiyi toplamak ve yaymak için önemli olabilirler.[241]

Verilere göre, ağın düğüm sayısı 189, kenar sayısı 385, toplam iç derecesi 583 ve toplam dış derecesi 971’dir. Derece yoğunluğu, bir düğüm başına ortalama bağlantı sayısını ifade eder. Bu, toplam dereceyi düğüm sayısına böldüğümüzde bulunur. Yoğunluk ise, mevcut kenarların, maksimum kenar sayısına göre ne kadarını oluşturduğunu ifade eder. Bu, mevcut kenar sayısını maksimum kenar sayısına böldüğümüzde bulunur.

Derece yoğunluğunu hesaplamak için:

Derece Yoğunluğu=Toplam İç Derece/ Düğüm Sayısı

Derece yoğunluğu=583/189 ≈3.08

Yoğunluğu hesaplamak için:

Yoğunluk = Toplam Kenar Sayısı / (Düğüm Sayısı× (Düğüm Sayısı−1))

Yoğunluk = 385 / (189 × (189−1)) ≈0.0217

[240] Parantez içinde verilen sayılar ilgili râvinin dış derecesini diğer bir deyişle rivayetleri aldığı kişi sayısını göstermektedir.

[241] Parantez içinde verilen sayılar ilgili râvinin iç derecesini diğer bir deyişle rivayetleri naklettiği kişi sayısını göstermektedir.

Bu sonuçlar, ağın yoğun bir bağlantıya sahip olduğunu göstermektedir. Derece yoğunluğunun yaklaşık 3.08 olması her bir düğümün ortalama olarak yaklaşık 3 bağlantıya sahip olduğunu gösterir. Düğümler arasındaki ortalama bağlantı sayısı oldukça yüksektir. Ancak ağın maksimum potansiyeline kıyasla yoğunluğu (0.0217) daha düşüktür. Bu durum, ağdaki tüm potansiyel bağlantıların yalnızca çok küçük bir kısmının gerçekleşmiş olduğu anlamına gelmektedir. Bu ağda, her bir râvinin rivayet ilişkisi kurması mümkün olan diğer râvilerle arasında kurulması beklenen muhtemel bağlantıların büyük bir kısmının henüz kurulmamış olduğu söylenebilir. Ağın potansiyel bağlarının çok az bir kısmının gerçekleşmiş olması, hadis rivayetlerinin her zaman sıkı ve düzenli bir şekilde aktarılmadığını, belirli kişilerin ya da grupların daha aktif olduğunu ve diğerlerinin ise daha az rol oynadığını gösterir. Bu durum, ağdaki her râvinin tüm diğer râvilerle aktif bir etkileşime girmediğini, bazı râvilerin daha merkezi bir rol oynayarak hadislerin aktarımını kolaylaştırdığı, ancak diğerlerinin bu süreçte daha pasif kaldığı anlamına gelmektedir. Bu tür ağlarda, ağın merkezindeki bazı râviler (özellikle İbn Mes'ûd gibi öncü figürler) daha fazla etkileşim ve rivayet aktarma işlevi görürken, diğerleri daha az sayıda bağlantı kurarak ağın bir parçası olurlar. Bu, hadis rivayeti sürecinin bazen belirli şahıslar ya da okullar etrafında şekillendiğini göstermektedir. Bahsi geçen bu düzensizlikten hareketle, rivayetlerin intikalinde tabii/organik bir sürecin işlediği ve bu süreçte belirli râvilerin diğerlerine nazaran daha etkin bir rol oynadığı söylenebilir. Sosyal ağ analiziyle yapılan bu hesaplama ve tespitin farklı yöntemlerle de yapılması muhtemeldir.[242] Ancak SNA'nın bunu var olan bağlantılar ile potansiyel bağlantıları sayısal bir yöntemle tespit etmesi süreci hızlandırma ve farklı rivayet ağlarını sayısal veriler üzerinden karşılaştırma bakımından kolaylık sunmaktadır.

Ağ hakkında değerlendirme yapılırken dikkate alınan önemli hesaplamalardan biri de iç derece yoğunluğu ve dış derece yoğunluğudur. İç derece yoğunluğu, bir düğümün komşularının sayısının o düğümün toplam iç derecesine bölünmesiyle hesaplanır. Dış derece yoğunluğu ise bir düğümün dış bağlantılarının o düğümün toplam dış derecesine bölünmesiyle bulunur.

İç derece yoğunluğunu hesaplamak için:

İç Derece Yoğunluğu=Toplam İç Derece/Düğüm Sayısı

İç Derece Yoğunluğu =583/189≈3.08

[242] Hadis rivayet sürecinin doğallığı ve bunun zamanla profesyonelleşmesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Tatlı, *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023), 33; Muhammed Enes Topgül, *İsnadı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü* (İstanbul: İFAV, 2022).

Dış derece yoğunluğunu hesaplamak için:

Dış Derece Yoğunluğu =Toplam Dış Derece/Düğüm Sayısı

Dış Derece Yoğunluğu =971/189≈5.14

Bu hesaplamalar sonucunda, iç derece yoğunluğu yaklaşık 3.08 ve dış derece yoğunluğu yaklaşık 5.14 olarak bulunur. İç derece yoğunluğunun dış derece yoğunluğuna kıyasla daha düşük olması, her bir düğümün daha fazla dış bağlantıya sahip olduğu anlamına gelir. Bu durum, düğümlerin çoğunlukla dışa doğru bağlantı kurduğunu ve belki de bilgiyi ya da etkiyi dışarıya yaydıklarını gösterir. Dolayısıyla bazı düğümlerin bilgi veya etkiyi geniş bir alana yaymak için diğerlerinden daha aktif rol aldığı söylenebilir.

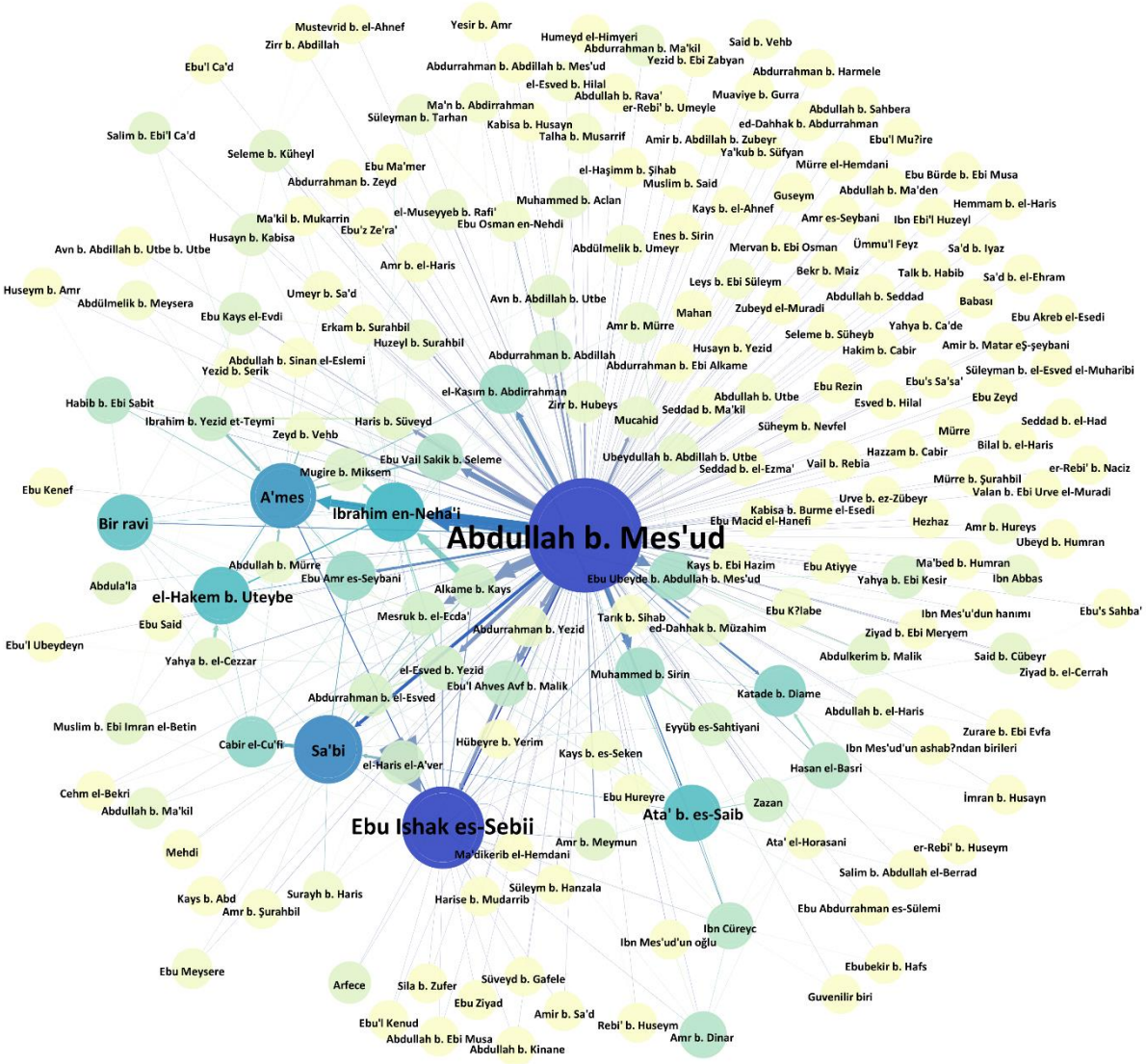

Grafik 18: İbn Mes‘ûd’un rivayet ağı

Abdullah b. Mes'ud - Properties	
Size	1.9960213
Position (x)	8.92373
Position (y)	-0.7358646
Position (z)	0.0
Color	[252,65,44]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Abdullah b. Mes'ud - Attributes	
Id	Abdullah b. Mes'ud
Label	Abdullah b. Mes'ud
Interval	<null value>
In-Degree	0
Out-Degree	188
Derece	188
Weighted In-Degree	0.0
Weighted Out-Degree	696.0
Weighted Degree	696.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.4648148148148148
Harmonic Closeness Centrali	0.5744187272075697
Betweenness Centrality	0.0
PageRank	2.519479972978244E-4
Modularity Class	9
Eigenvector Centrality	0.0

Tablo 11: İbn Mes'ûd'un rivayet ağındaki rolüne dair hesaplamalar tablosu (Düğümlerin dereceleri esas alınmıştır.)

Ağ haritasındaki oklar ve renkler, öğrenciler arasındaki ilişkilerin niteliğini, gücünü veya önemini temsil etmektedir. Kalın oklar, daha güçlü bir ilişkiyi göstermektedir. Dolayısıyla kalın oklarla bağlanan düğümler İbn Mes'ûd'la en çok etkileşimde bulunduğu öğrencileri işaret etmektedir. İnce oklar ise, rivayet ilişkisinin daha zayıf olduğunu ifade etmektedir.

Renkler, İbn Mes'ûd'un öğrencilerinin ağ içindeki belirli rollerini temsil etmektedir. Bu görsel, derece (bir râvinin rivyaet alma ve nakletme bakımından etkileşime girdiği râvi sayısı) verileri esas alınarak yapılan bir analiz sonucunda oluşturulduğu için koyu renkler derecesi yüksek düğümleri temsil etmektedir. Ağın genel yapısı, Abdullah b. Mes'ûd'un etkisinin ne kadar geniş bir yelpazeye yayıldığını ve onun öğretisinin ne kadar çok kişiye ulaştığını göstermektedir. Bu genişliği onun derecesi üzerinden görmek mümkündür. Nitekim İbn Mes'ûd'un derecesi 188'dur. Yani 188 râvi ile etkileşime girmiştir. Bunların tamamında ise verici konumdadır.

Merkeze en yakın ve en kalın bağlantılara sahip öğrenciler, İbn Mes'ûd'un ana öğrenci kitlesi olarak düşünülebilir. Bu öğrencilerin İbn Mes'ûd'dan doğrudan ve yoğun öğrenim gördükleri ve öğretisini geniş çapta yaydıkları anlaşılır. Merkezden uzaklaştıkça, düğüm bağlantıları incelir ve renkler değişir; bu da bu öğrencilerin İbn Mes'ûd ile daha az yoğun bir ilişkisi olduğunu veya onun öğretilerini daha dolaylı bir şekilde aldıklarını gösterebilir.

Bir râvinin naklettiği rivayet miktarı olan ağırlıklı derece değeri kullanılarak İbn Mes'ûd'dan hadis nakleden isimler sıralandığında 98'lik bir değerle ilk sırada Alkame'nin geldiği görülmektedir. Onu 48'le Esved, 47'yle Şakîk b. Seleme, 45'le Ebu'l Ahves, 41'le Mesrûk, 29'la Hâris b. Süveyd ve 24'le Abîde es-Selmânî izlemektedir. Şüreyh'in ağırlıklı derecesi ise 4'tür. Bu isimler İbn Mes'ûd'dan en yüksek sayıda rivayet nakledenler olmaları ve ricâl

kaynaklarında İbn Mes‘ûd’un önde gelen talebelerinden addedilmelerine binaen müstakilen incelenmeyi hak etmektedir.

a)Alkame b. Kays

İbn Mes‘ûd’un önde gelen talebelerinin ilki Alkame b. Kays en-Nehaî’dir. Hz. Peygamber hayatta iken dünyaya gelen ve hicrî 62’de vefat eden Alkame ile İbn Mes‘ûd’un yakın ilişkisi ricâl kaynaklarınca dile getirilmiş ve rivayetlerden elde edilen verilerle doğrulanmıştır.[243] Alkame’nin İbn Mes‘ûd’tan tekrarsız-merfû rivayetlerinin sayısı 264’tür. Tekrarlı rivayet sayısı ise 1392’dir. İbn Mes‘ûd’tan sonra en çok hadis aldığı isim tâbiûndan Esved b. Yezîd (14 tekrarsız-merfû rivayet), sahâbeden ise Hz. Âişe, Hz. Ali ve Ebû Hureyre’dir (10 tekrarsız-merfû rivayet). Alkame’den en çok hadis nakleden isim 275 rivayetle İbrâhim en-Nehaî’dir. İbrâhim’in Alkame’den tekrarlı rivayet sayısının 1440 olması ikisi arasında rivayet nakil ilişkisinin yanında sıkı bir hoca talebe ilişkisinin de olduğunu göstermektedir. İbrâhim’den sonra önde gelen öğrencileri 105 tekrarlı rivayetle Şa‘bî, 88 tekrarlı rivayetle Ebû İshâk es-Sebîî ve 79 tekrarlı rivayetle Abdurrahman b. Esved’tir.

İbn Mes‘ûd’un Alkame ile teşriki mesaisini ve özel ilişkisini rivayetler üzerinden görmek mümkündür. Nitekim Alkame ve Esved ile mescide yönelen İbn Mes‘ûd, cemaatin namazı kılmış olduğunu görünce bu iki öğrencisini evine götürmüş ve birini sağına diğerini soluna alarak cemaatle namazı kılmıştır.[244] Başka bir rivayette İbn Mes‘ûd’un evinde sabahlayacak kadar kendisine yakın olduğu bilinen Alkame’ye İbn Mes‘ûd’un vitr namazını ne zaman kıldığı sorulmuştur.[245] Ricâl kaynaklarında ilmî irtibatlarının güçlü olduğu farklı vesilelerle dile getirilen İbn Mes‘ûd ve Alkame’nin halef-selef ilişkisine sahip olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk b. Hemmâm’ın Musannef’leri esas alınarak İbn Mes‘ûd’un rivayetleri üzerinden yapılan bir analizde Alkame’nin diğer talebeler arasından öne çıktığı açık bir şekilde görülmektedir. Aşağıda bu analiz üzerinden Alkame’nin rivayet ağı incelenecektir.

[243] Alkame b. Kays’ın ilmî kişiliği hakkında yüksek lisans ve doktora düzeyinde tamamlanmış yahut devam eden akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bk. Mürsel Akdere, *Alkame b. Kays en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Ömer Kahraman, *Alkame b. Kays’ın Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefi Mezhebine Etkisi* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.)).

[244] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 2/408, hadis no: 3883.

[245] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/17, hadis no: 4627.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

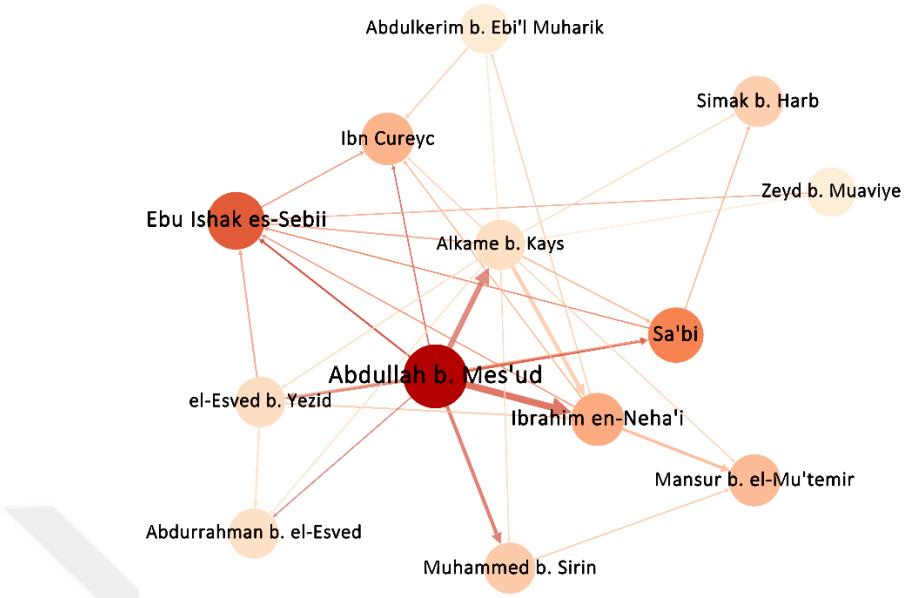

Grafik 19: Alkame’nin rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Alkame b. Kays - Properties	
Size	1.6656804
Position (x)	-3.7594588
Position (y)	2.5056396
Position (z)	0.0
Color	[252,166,122]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	
Alkame b. Kays - Attributes	
Id	Alkame b. Kays
Label	Alkame b. Kays
Interval	<null value>
Modularity Class	3
Eigenvector Centrality	0.012039404049740729
In-Degree	2
Out-Degree	11
Derece	13
Weighted In-Degree	51.0
Weighted Out-Degree	51.0
Weighted Degree	102.0
Eccentricity	8.0
Closeness Centrality	0.30980066445182725
Harmonic Closeness Centrali	0.3686007915230433
Betweenness Centrality	48.04166666666666
Component ID	1
Strongly-Connected ID	927
PageRank	4.040687311578476E-4
Authority	0.007995613
Hub	0.00780306

Tablo 12: Ortak ağda Alkame’nin rolüne dair hesaplamalar

Alkame b. Kays - Properties	
Size	1.6656804
Position (x)	-3.7594588
Position (y)	2.5056396
Position (z)	0.0
Color	[252,166,122]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	
Alkame b. Kays - Attributes	
Id	Alkame b. Kays
Label	Alkame b. Kays
Interval	<null value>
Modularity Class	6
Eigenvector Centrality	0.016680632769527987
In-Degree	2
Out-Degree	7
Derece	9
Weighted In-Degree	51.0
Weighted Out-Degree	47.0
Weighted Degree	98.0
Eccentricity	4.0
Closeness Centrality	0.47761194029850745
Harmonic Closeness Centrali	0.5625
Betweenness Centrality	2.6666666666666665
Component ID	0
Strongly-Connected ID	39
PageRank	0.0029756688190059875
Authority	0.008545958
Hub	0.0709682

Tablo 13: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Alkame’nin rolüne dair hesaplamalar

Sosyal ağ analiz ve görselleştirmelerinde kullanılan Gephi programına yüklenen isnad verileri ışığında ortaya yukarıdaki görsel çıkmıştır. Bu görselde Alkame’nin Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’la olan irtibatı ve rivayetlerin kimler üzerinden intikal ettiği sayısal verilerin yardımıyla görülmektedir.

İbn Mes‘ûd ve Esved olmak üzere iki farklı kaynaktan rivayet alan Alkame, 11 kişiye hadis nakletmiştir.[246] Hadimül Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada Alkame’nin Hz. Ali’den 12 rivayet tespit edilmiştir. Ancak bu rivayetler, ağ analizinde esas alınan İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk’ın Musannef’lerinde yer almadığı için Alkame’nin Hz. Ali ile bağlantısı yukarıdaki ağ haritasında görünmemektedir. Alkame’den hadis alan isimler dikkate alındığında İbrâhim en-Nehaî’nin açıkça öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca Alkame ve İbrâhim arasındaki rivayet ilişkisinin güçlü olmasına binaen algoritma ikisi arasındaki bağlantı okunu da kalınlaştırmıştır. Ayrıca İbrâhim ile Mansûr b. Mu’temir arasında da rivayet bakımından güçlü bir ilişkinin olduğu görselden hareketle söylenebilir. Ağ haritasında ilişkileri ve bunların sayısı itibariyle öne çıkan diğer bir isim Ebû İshâk es-Sebîî’dir. Onun hem İbn Mes‘ûd’dan hem de Alkame ve Esved’den rivayet aldığı, dolayısıyla dış derecesi yüksek bir râvi, diğer bir ifadeyle hadis naklettiği kişi sayısının oldukça çok olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca iki farklı sahâbînin halkasında da önemli konumda olması Ebû İshâk’ı diğer etkileşimi yüksek düğümlerden daha ayrıcalıklı bir konuma yükseltmektedir. Şa‘bî de iki halkayla da irtibatı olan isimlerdendir. Şa‘bî hem İbn Mes‘ûd’tan hem de Alkame ve Esved’den rivayet almıştır. Ancak onun İbn Mes‘ûd’tan rivayetlerinin mürsel olduğu ilgili kaynaklarda tespit edilmiştir.[247] Dolayısıyla Şa‘bî, İbn Mes‘ûd rivayetlerine öğrencileri aracılığıyla erişmiş olmalıdır. Görselde bağlantıları sebebiyle dikkat çeken bir diğer isim Abdurrahman b. Yezîd’tir. Abdurrahman hem İbn Mes‘ûd’tan hem de Alkame ve Esved’den hadis nakletmiştir. Ancak onun Hz. Ali halkasıyla bir irtibatı görsel üzerinden tespit edilememiştir. Alkame’den hadis alan hemen herkesin İbn Mes‘ûd’tan rivayet naklettiği görülmektedir. Bu durum Alkame ile İbn Mes‘ûd’un çevrelerindeki isimler aynı olacak derecede yakın olduğunu göstermektedir. Ayrıca söz konusu isimlerden İbn Mes‘ûd’tan semâı mümkün olmayan ve ricâl kaynaklarınca bu durum dile getirilen şahısların irsâl yapmış olduğuna da delalet etmektedir.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Sosyal ağ analizi açısından Alkame-İbn Mes‘ûd ilişkisi ayrıca önemlidir. Çünkü Alkame’nin iletişim halinde olduğu bütün düğümlerle İbn Mes‘ûd’un da etkileşimde olduğu görülmektedir. İki düğümün aynı düğümlerle bağlantılı olduğu durumlar, ağın yapısal özellikleri hakkında

[246] Bu yorumların Gephi’ye yüklenen İbn Ebî Şeybe ve Abdurrezzâk’ın *Musannef*’leri özelinde ve yalnız Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd rivayetleri dikkate alınarak oluşturulduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Alkame bu iki sahâbî dışında başkalarından da hadis almıştır.

[247] Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldi b. Abdullah Alâî, *Câmiü’t-tahsîl fî ahkâmi’l-merâsîl* (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1986), 204.

önemli bilgiler sunar ve ağdaki etkileşimlerin, bilgi akışının ve iş birliğinin nasıl gerçekleştiğini anlamamıza yardımcı olur. Bir ağda bir düğümün bağlı olduğu tüm düğümlere başka bir düğümün de bağlı olduğu durum, iki düğüm arasındaki ortak bağlantılar açısından incelenir ve bu ilişki "komşu kümesi" veya "ortak komşular" kavramlarıyla yorumlanabilir.[248] Bir düğümün komşu kümesi, o düğüme doğrudan bağlı olan diğer düğümlerin kümesidir. İki düğümün komşu kümelerinin tamamen örtüşmesi durumu, bu iki düğümün aynı düğümlerle doğrudan bağlantılı olduğu anlamına gelir. İki düğümün ortak komşuları, her iki düğüme de bağlı olan düğümlerdir. Eğer bir düğüm A'nın bağlı olduğu tüm düğümlere, düğüm B de bağlıysa, A ve B düğümleri tüm komşularını paylaşır. Bu durumu düğümlerin etkileşimi açısından yorumlamak gerekir. İki düğümün aynı komşulara sahip olması, bu düğümlerin bilgi alışverişi ve koordinasyonu için güçlü bir potansiyele sahip olduğunu gösterir. Ortak komşular, bu iki düğüm arasında bir köprü işlevi görebilir. İki düğüm aynı bağlantılara sahip olduğunda, ağın bu bölgesinde bilgi akışı ve hata toleransı artar. Bir düğümün başarısız olması durumunda, diğer düğüm aynı bilgiye erişebilir ve işleyiş devam edebilir. Bu tür yapıların varlığı, ağda belirli toplulukların veya kümelerin varlığına işaret edebilir. Bu düğümler ve komşuları genellikle benzer işlevlere sahip olabilir veya aynı gruba ait olabilirler.

Alkame'nin Hz. Ali ve İbn Mes'ûd halkasındaki hesaplama tablosu ile yalnız İbn Mes'ûd'un ağındaki hesaplama tablosu yukarıda verilmiştir. Ağ hakkında doğru çıkarımların yapılabilmesi için bu tablolardaki verilerin analizi önem arz etmektedir. Alkame b. Kays'ın sosyal ağ analizinde, merkeziyet ölçümleri onun İbn Mes'ûd rivayet ağında daha kritik bir konumda olduğunu göstermektedir. Özvektör merkeziyet değerinin (0.0166) burada daha yüksek olması, önemli düğümlerle daha fazla bağlantılı olduğunu gösterirken, yakınlık merkeziyetinin (0.47761) yüksek olması, diğer düğümlere ortalama olarak daha yakın olduğunu ortaya koyar. En dikkat çekici farklardan biri arasındalık merkeziyeti değerinin İbn Mes'ûd ağında (2.666) çok daha yüksek olmasıdır. Bu, Alkame'nin buradaki bilgi akışında kilit bir geçiş noktası olduğunu gösterir. Öte yandan, ortak rivayet ağında daha fazla bağlantıya sahip olmasına rağmen, merkeze daha uzak bir konumdadır. PageRank değerinin İbn Mes'ûd ağında biraz daha yüksek olması, onun burada daha merkezi bir rol oynadığını gösterirken, otorite ve hub değerlerinin ortak ağda daha düşük olması, Alkame'nin özellikle İbn Mes'ûd rivayetleri konusunda daha yüksek bir otoriteye sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

[248] Bir düğümün komşu kümesi, o düğümle doğrudan bağlantılı olan tüm diğer düğümleri içerir. Örneğin, sosyal bir ağda bir kişinin komşu kümesi, o kişinin doğrudan bağlantıda olduğu tüm diğer kişilerden oluşur. İki düğümün ortak komşuları ise, her iki düğümün de bağlantılı olduğu diğer düğümlerden oluşur. Bu, iki kişinin ortak arkadaşları ya da iki organizasyonun ortak işbirlikçileri olabilir.

Sonuç olarak, Alkame b. Kays, ortak ağda bağlantı açısından geniş bir erişime sahip olmakla birlikte, merkeziyet açısından daha geri plandadır. Buna karşılık, İbn Mes‘ûd ağında ise kritik bir düğüm olarak, bilgi akışında etkin bir rol üstlenmekte ve önemli düğümlerle daha güçlü bağlantılar kurmaktadır. Özellikle yüksek arasındalık ve yakınlık merkeziyeti değerleri, onun bu daha küçük ve merkezi ağda, bilgi aktarımı açısından stratejik bir konumda olduğunu göstermektedir.

(2)İbn Mes‘ûd’la İlişkisi

Alkame’nin İbn Mes‘ûd’la ilişkisi bizzat İbn Mes‘ûd tarafından “Benim okuduğum yahut bildiğim her şeyi Alkame de bilmektedir.” şeklinde dile getirilmiştir.[249] Ali b. Medînî de Alkame’yi İbn Mes‘ûd’un birinci derece ashâbı arasında zikretmiştir.[250] Alkame’nin İbn Mes‘ûd’la olan mülazemeti Ebû Hâtim er-Râzî gibi ilim otoriteleri tarafından dile getirilmiştir.[251]

Hal ve tavırlarıyla hocası İbn Mes‘ûd’a benzetilen Alkame, İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali’den sonra ilimde imam konumunda olmuştur. Öyle ki onun öğrencileri, henüz diğer sahâbîler hayatta iken Alkame’den ilim talep etmişlerdir.[252] Diğer sahâbîler hayatta iken Alkame’den ilim talep eden bir râviye bu tavrının sebebi sorulmuştur. Bunun üzerine adam, “Hz. Peygamber’in ashâbı ona fetva sorarak ilmine rağbet göstermektedirler. Alkame, Ömer’den ve Şam’da Ebu’d Derdâ’dan ve Medine’de Âişe ve Zeyd’ten ilim almıştır. O farklı şehirlerin ilmini kendisinde toplayan kimselerdendir.” cevabını vermiştir.[253] Söz konusu râvinin verdiği cevap, Alkame’nin İbn Mes‘ûd’un ilmi hakkındaki otoritesinin yanında diğer sahâbîlerin ilimlerinden de istifade ettiğini ve böylece rağbet gören bir figür haline geldiğini göstermektedir. Alkame’nin İbn Mes‘ûd’un ilmindeki derinliğini Ebû Mes‘ûd ve Huzeyfe’nin huzurunda gerçekleşen şu hadise de gözler önüne sermektedir: Bir gün Alkame, Ebû Mes‘ûd ve Huzeyfe ile oturmakta iken bir şahıs gelerek bir meselede fetva sormuştur. Soruyu işiten Huzeyfe b. Yemân ile Ebû Mes‘ûd’un birbirlerine baktıklarını gören Alkame, “Müsaade ederseniz size İbn Mes‘ûd’un fetvasını nakledeyim.” diyerek izin istemiştir. Böylece onları bilgilendirmiş ve meselenin çözümüne

[249] Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl,* 20/305; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb,* 3/140.
[250] İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, 3/140.
[251] İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve’t ta’dîl*, 6/404.
[252] Zehebî, *Siyer*, 4/54.
[253] Zeyla‘î, *Nasbu'r Râye*, (Beyrut: Müessesetü’r Reyyân, 1997), 4/Ekler kısmı.

katkı sunmuştur. Bu olay Alkame'nin diğer sahâbîler hayatta iken meselelere çözüm ürettiğini ve İbn Mes'ûd'un ilmini naklettiğini göstermektedir.[254]

Râvilerin rivayet sürecindeki tutumları bakımından kategorize edilmesinde ve belirli râvi profillerinin oluşturulmasında etkili olan faktörlerden biri de hadislerin kitabetine yaklaşımlarıdır. Hadislerin kitabeti ve ilmin yazıyla nakli birinci asrın ilk yarısında râviler arasında tartışmalara sebep olmuş, bir grup kitabeti hadislerin nakli için uygun görürken diğer grup yazının tabiatından ve nakil sürecine etkisinden duydukları endişe sebebiyle kitabete sıcak bakmamışlardır.[255] Hadisleri yazmayı tercih edenler ise bunu sistematik olarak yapmaktan çok bireysel olarak hafızalarına destek olmak amacıyla tercih etmişlerdir. Alkame de ilmin yazıya geçirilmesinden hoşlanmayan isimlerdendir. Nitekim akranlarından olan Mesrûk Alkame'den "nezâiri" yazmasını talep etmiştir. Ancak Alkame, "Yazının hoş karşılanmadığını bilmiyor musun?" diyerek meseleye olumsuz yaklaştığını dile getirmiştir. Bunun üzerine Mesrûk, ezberledikten sonra yazdıklarını yırtacağını söylemiştir.[256]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Alkame'nin önde gelen ashâbından Abdurrahman b. Yezîd, Alkame'nin huzurunda her cuma bir araya geldiklerinden bahsetmiştir.[257] Alkame ve İbn Mes'ûd'un Kinde mescidinin kapısında iki sıra halinde durduklarını ve gelenlere sırayla kıraat ilmini naklettikleri, ardından haram, helal ve menâsike dair meseleleri müzakere ettikleri nakledilmiştir. Söz konusu rivayetin râvisi birbirlerine hal ve tavır bakımından benzerliklerinden dolayı Alkame'yi gören birinin İbn Mes'ûd'u görmüş gibi olacağını aynı durumun İbrâhîm en-Nehaî ve Alkame arasında da geçerli olduğunu belirtmiştir.[258] Bu rivayetlerden hareketle Alkame'nin henüz İbn Mes'ûd hayattayken ilim meclisinde ona eşlik ettiği söylenebilir. Ancak bu durum onun sistemli hadis rivayet ettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim Alkame'den nakledilen rivayetlerde onun, genelde kendisine yöneltilen bir soruya binaen hadis naklettiği yahut soruyu aslında hadise dayanan bir fetva ile cevapladığı görülmektedir. Bu doğrultuda Alkame, İbn Mes'ûd'un vefatından sonra bir meclis kurması ve orada ilim nakletmesi kendisinden talep edildiğinde bu teklifi reddetmiştir. Bu

[254] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 3/86; Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/554;.İclî, *Ma'rifetü's sikât*, 2/147.
[255] Hicrî birinci asırda hadislerin kitabeti meselesi ve konuyla ilgili tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 389-417; Ebû Bekr Ahmed b Ali b Sabit Hatîb Hatîb el-Bağdadi, *Takyîdü'l-ilm* (Beyrut: İhyâu's Sünneti'n Nebeviyye, ts.); Muhammed Mustafa el-A'zami, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi: (H. 1-150-M. 622-657)* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993); Ali Albayrak, *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020).
[256] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/555. Ayrıca bk. İclî, *Ma'rifetü's-sikât*,. İclî, *Ma'rifetü's sikât*, 2/147.
[257] İbn Ebî Hayseme, *Târîh*, 3/87.
[258] Zehebî, *Siyer*, 4/55.

tutumuna sebep olarak ise Alkame, şöhret bulmak istemediğini ve sade bir hayatı tercih ettiğini dile getirmiştir.[259]

Ricâl kaynaklarının verdiği bilgiye göre Alkame'nin hadis aldığı isimler; Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Huzeyfe b. Yemân, Ebu'd Derdâ, İbn Mes'ûd, Ebû Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Habbâb b. el-Eret, Hâlid b. Velîd, Seleme b. Yezîd el-Cu'fî, Ma'kil b. Sinân, Hz. Âişe ve diğerleri şeklinde sıralanabilir. Aşağıdaki görselde, Alkame'nin kendisinden iki ve daha fazla rivayet naklettiği hocaları ve rivayet sayıları verilmiştir. Merfûluk şartı aranmaksızın, mükerrer rivayetler dikkate alınarak oluşturulan bu grafiğe göre Alkame'nin İbn Mes'ûd'tan naklettiği rivayetlerin sayısı, ikisi arasında güçlü bir hoca talebe ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Alkame, Hz. Âişe'den 56 rivayet nakletmiştir ve bunu 52 rivayetle Hz. Ömer izlemektedir. Bu durum Alkame'nin İbn Mes'ûd'tan hatırı sayılır miktarda ilim aldığını ancak onunla yetinmeyip ilmiyle öne çıkan diğer sahâbîlerle de etkileşime girdiğini ve onlardan ilim talep ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu grafikte sahâbîlerin yoğunluğu ve onlardan nakledilen rivayetlerin diğerlerine nispeten çokluğu bize Alkame'nin sahâbe tabakasından pek çok kişiyi idrâk edecek yaşta olduğunu göstermektedir. Bu verilerle hoca talebe ilişkisini tespit etmek mümkün olsa da ricâl ve tabakat kitaplarından elde edilen bilgilerle bu verinin desteklenmesi ve detaylandırılması gereklidir. Söz konusu tespit işi sonraki başlıklarda yapılmıştır. Büyük tâbiûndan ve muhadram râvilerden olan Alkame'nin daha çok bir hocanın rivayetleriyle yetinmesi onun dönemi için genel bir teâmül olarak kabul edilebilir.[260] Çünkü bu dönemde henüz sistemli rivayete geçilmemiş ve genelde tek bir hocadan rivayet almaya dayalı bir ilim intikali gerek Kûfe'de gerek diğer şehirlerde daha çok tercih edilmiştir.[261]

[259] Zehebî, *Siyer*, 5/20.
[260] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 246, 247.
[261] Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*, 42-46.

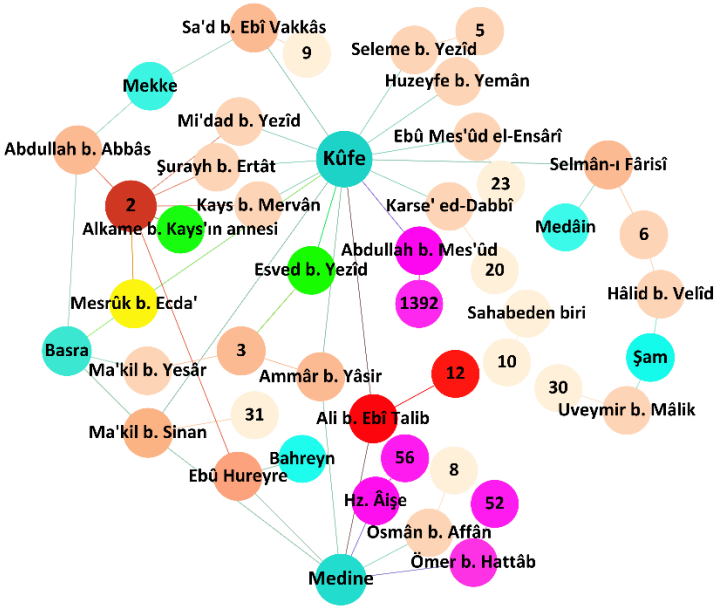

Grafik 20: Alkame'nin rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Alkame'nin hocaları, aktif oldukları şehirlere göre değerlendirildiğinde onun Kûfeli hocalarının sayısının fazla olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Alkame'nin rivayetleri alma bakımından aktif olduğu şehir Kûfe'dir denebilir. Ancak onun farklı vesilelerle Kûfe dışındaki şehirlere gittiği ve oradaki çoğunluğu sahâbî olan hocalarından hadis aldığı görülmektedir. Bu şehirlerden Medine ve Basra öne çıkmaktadır. Bu durum üzerinde Basra ile Kûfe'nin yakın mesafede olmasına binaen birbirleriyle etkileşimlerinin çokluğu ve Medine'nin hac ile umre ziyaretleri sebebiyle uğrak yeri olması etkili olmuş olabilir. Ayrıca Medineli isimlerin çokluğu Alkame'nin hocalarının hatırı sayılır bir kısmının, Hz. Peygamber'in vefatından sonra uzun bir süre yahut bir müddet Medine'de ikamet eden, sahâbe tabakasından olmasıyla ilgilidir.

Ricâl ve tarih kitaplarından elde edilen bilgiye göre Alkame'den hadis nakledenler, kardeşinin oğlu Abdurrahman b. Yezîd b. Kays, kız kardeşinin oğlu İbrâhîm en-Nehaî, İbrâhîm b. Süveyd en-Nehaî, Âmir eş-Şa'bî, Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Seleme b. Küheyl, Ebu'd Duhâ Müslim b. Subeyh, Ebû Zabyân Husayn b. Cündüb, Abdullah b. Sahbere, Ebû İshâk es-Sebîî, Muhammed b. Sîrîn, Mürre b. Şerahil, Yezîd b. Muaviye en-Nehaî ve diğerleridir.[262] Kaynakların ifade ettiği bu bilgileri rivayetlerden elde edilen veriler desteklemektedir. Nitekim Hâdimu'l-Haremeyn programında mükerrer rivayetler dikkate alınarak ve merfûluk şartı aramaksızın yapılan taramada Alkame'den hadis nakledenler tespit edilerek aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Grafiğe göre Alkame'den en çok rivayeti İbrâhim en-Nehaî nakletmiştir. (1440) Onu 105 rivayetle Şa'bî ve 79 rivayetle Abdurrahman b. Esved izlemektedir. Bu isimler görselde mor ile

[262] Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, 14/240, İbn Hacer, *Tehzîbü't Tehzîb*, 3/140. Ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, 4/54.

renklendirilmiştir. Ayrıca İbn Mes‘ûd’un önde gelen ashâbı arasında zikredilen Esved b. Yezîd (4), Ebu’l-Ahves (2), Şakîk b. Seleme (2)’nin Alkame’den rivayetlerinin olmasına rağmen sayılarının azlığı akran rivayetine rağbet edilmemesi sebebini akla getirmektedir. Alkame’nin akranı addedilebilecek bu isimler görselde sarı ile gösterilmiştir. Ancak Abdurrahman b. Yezîd b. Kays 22 rivayetle bu durumun istisnasıdır. Alkame’yle görüşmediği halde ondan hadis naklettiği tespit edilenler ise Ebû İshâk es-Sebîî, A‘meş, Mansûr b. Mu‘temir ve Hakem b. Uteybe’dir. Bu isimler görselde kırmızı ile renklendirilmiştir.

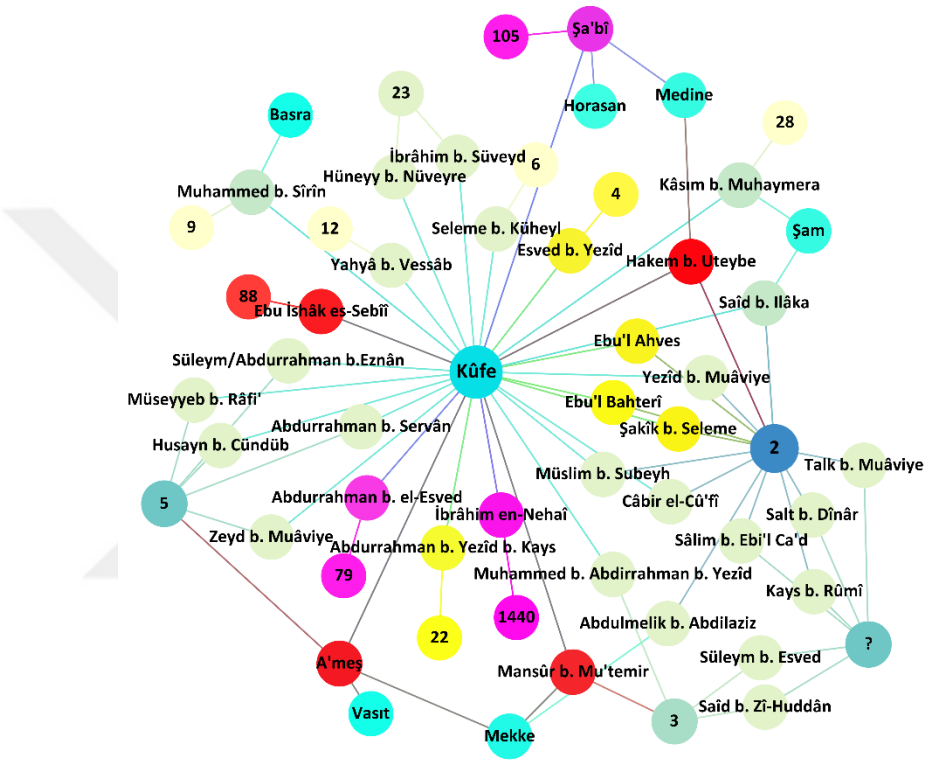

Grafik 21: Alkame’den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Görselde şehirler mavi ile işaretlenmiştir. Alkame’den hadis nakledenlerin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde 35 râviden 25’inin Kûfe’de ikamet ettiği dolayısıyla rivayet nakletme bakımından burada aktif olduğu görülmektedir. Alkame’nin hocalarının şehir dağılımı ile talebelerininki birlikte değerlendirildiğinde onun Kûfe merkezde olmak üzere farklı şehirlerden rivayet aldığını ancak ilminin daha ziyade Kûfeli râvilerce nakledildiğini söylemek mümkündür.

Hadis aldığı ve naklettiği isimler ve rivayet sayıları dikkate alındığında Alkame’nin öğrencilerinin hocalarından sayıca fazla olduğu görülmektedir. Kendisinden hadis alma konusunda gayret gösteren öğrencilerinin varlığı da Alkame’nin rivayetlerin sonraki nesilde daha geniş bir kitleye nakledilmesinde önemli bir râvi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca

Alkame'nin hocalarından özellikle İbn Mes'ûd ve Hz. Âişe'den hadis alma konusundaki özel çabası düşünüldüğünde onun hadisleri öğrenmeye yönelik özel bir ilgisinin olduğu söylenebilir.

b)Abîde es-Selmânî

Abîde es-Selmânî ismiyle meşhur olsa da tam isminin Abîde b. Kays yahut Abîde b. Amr b. Kays olduğu nakledilmiştir. İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinden olan Abîde, Hemdan kabilesinin Murad kolundandır. Künyesinin Ebû Müslim yahut Ebû Amr olduğu söylenmiştir.[263] Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce müslüman olduğu ancak sahâbî olma şerefine erişemediği nakledilmiştir.[264] Aslen Yemenli olan Abîde, şehrin kurulmasından sonra Kûfe'ye yerleşmiş ve hayatının kalanına burada devam etmiştir. Hz. Ali ile Medâin'e gitmiş ve Nehrevan'da Hâricîlerle savaşmıştır.[265] Abîde hicrî 72 yılında vefat etmiştir.[266]

İbn Sîrîn Abîde'ye bir ayetin tefsirini sormuş ve bu konuda bildikleriyle iktifa etmesi gerektiği, Kur'an'ın hangi şartlarda nazil olduğunu bilen sahâbe neslinin vefat ettiği cevabını almıştır.[267] İbn Sîrîn, miras taksimi hususunda Abîde'den daha bilgili biri olmadığını, onun kendisine bu meselede soru soranlara isterlerse İbn Mes'ûd'un görüşüyle hüküm verebileceğini söylemiştir.[268] Hz. Ömer'in Şüreyh'ten önce Abîde'yi Kûfe kadılığına tayin ettiği nakledilmiştir.[269] Hz. Ali ise Abîde'yi Fırat kadılığına tayin etmiştir.[270] Abîde'nin her iki halife tarafından da kadılık görevine layık görülmesi onun fıkıh müktesebatının derinliğini ve ilminin çevresindekiler tarafından fark edildiğini göstermektedir. Abîde cenaze namazını Esved b. Yezîd'in kıldırmasını istemiştir. [271] Bu durum iki âlim arasındaki yakınlığı göstermektedir.

Abîde'nin ilmini nakletmesinde nasıl bir yöntemi izlediğinin tespitinde başvurulacak bilgilerden biri de onun kitabete yaklaşımıdır. Abîde, ilmin yazıyla nakledilmesini hoş karşılamamıştır. Yanına kitapla gelinmemesi konusunda ashâbını uyarmıştır. Vefatına yakın kitaplarını kendisine getirmelerini istemiş ve ölümünden sonra bu kitapların ehil olmayan kimselerin eline geçmesinden endişe ettiği için bunları imha etmiştir.[272] Kendisinden

[263] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm*, 12/422.
[264] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/213.
[265] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm*, 12/422.
[266] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/216.
[267] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm*, 12/422.
[268] Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 2/402; İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/143.
[269] Halife b. Hayyât, *Kitâbü't-Tabakat*, 155.
[270] Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir Belazûrî, *Ensâbü'l-eşrâf* (Beyrut Medine: Dârü'l-Fikr, 1996), 2/176.
[271] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/215.
[272] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/214; İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 3/140.

işittiklerini yazmak için izin isteyen İbn Sîrîn'e Abîde'nin cevabı olumsuz olmuştur.[273] Abîde, hadislerin yazılı bir metinden okunmasına da menfî yaklaşmıştır.[274]

(1)İbn Mes'ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

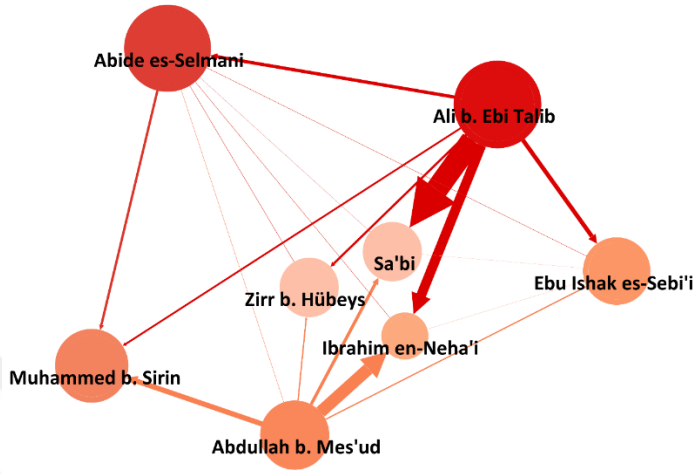

Grafik 22: Abîde es-Selmânî'nin rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Abide es-Selmani - Properties	
Size	2.3639054
Position (x)	-10.115572
Position (y)	13.036959
Position (z)	0.0
Color	[219,51,39]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	☑
Abide es-Selmani - Attributes	
Id	Abide es-Selmani
Label	Abide es-Selmani
Interval	<null value>
Modularity Class	21
Eigenvector Centrality	0.0818044520498564
In-Degree	2
Out-Degree	5
Derece	72
Weighted In-Degree	53.0
Weighted Out-Degree	49.0
Weighted Degree	102.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.2858249419054996
Harmonic Closeness Centrali	0.34632748311610034
Betweenness Centrality	0.0
Component ID	1
Strongly-Connected ID	300
PageRank	3.540788085177284E-4
Authority	0.78569084
Hub	0.05704792

Tablo 14: Ortak ağda Abîde'nin rolüne dair hesaplamalar

Abide es-Selmani - Properties	
Size	2.3639054
Position (x)	-0.6209955
Position (y)	-21.689255
Position (z)	0.0
Color	[219,51,39]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	☑
Abide es-Selmani - Attributes	
Id	Abide es-Selmani
Label	Abide es-Selmani
Interval	<null value>
Modularity Class	7
Eigenvector Centrality	0.028916934198835547
In-Degree	1
Out-Degree	5
Derece	6
Weighted In-Degree	9.0
Weighted Out-Degree	49.0
Weighted Degree	58.0
Eccentricity	5.0
Closeness Centrality	0.4305555555555556
Harmonic Closeness Centra	0.5172043010752687
Betweenness Centrality	0.0
Component ID	0
Strongly-Connected ID	25
PageRank	0.0024545730630614673
Authority	0.06389157
Hub	0.9770256

Tablo 15: Yalnız İbn Mes'ûd'un halkasında Abîde'nin rolüne dair hesaplamalar

[273] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 3/138.
[274] Dârimî, *el-Müsned*, 1/420.

Abîde'nin İbn Mes'ûd ve Hz. Ali halkasındaki konumu ve ilişkileri yukarıdaki ağ haritasında gösterilmiştir.[275] Haritadan Abîde'nin hem İbn Mes'ûd'tan hem de Hz. Ali'den rivayet aldığı ancak Hz. Ali ile olan rivayet ilişkisinin çok daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Bunu ifade edecek şekilde Hz. Ali ile Abîde arasındaki bağlantı oku oldukça kalındır. Bu iki isimden alıcı konumda bulunan Abîde, haritadaki diğer isimlere rivayet aktarmıştır. Rivayet aldığı kişi sayısı iki iken onları naklettiği kişi sayısının altı olması onun bu rivayetlerin daha geniş bir kitleye ulaşmasında etkili olduğunu göstermektedir. Ancak rivayet naklinde bulunduğu isimlerin hepsiyle aynı seviyede ilişkisi olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Abîde'nin İbn Sîrîn'le arasındaki bağlantı oku kalınken Şa'bî yahut Ebu'z Za'râ ile Abîde arasındaki okun inceliği aralarındaki ilişkinin son derece zayıf olduğuna dolayısıyla Abîde'den oldukça az sayıda rivayet naklettiklerine işaret etmektedir. Yukarıdaki ağ haritası her ne kadar Abîde'nin ilişkilerini gösteriyor olsa da haritadaki diğer düğümlerin birbirleriyle irtibatına dair de fikir vermektedir. İbrâhim en-Nehaî'nin hem doğrudan İbn Mes'ûd ve Hz. Ali ile rivayet ilişkisinin olması hem de Abîde üzerinden bu iki ismin rivayetlerine erişmesi onun söz konusu rivayetleri almadaki gayretini göstermekle birlikte irsâl yapma ihtimalini de akla getirmektedir. Nitekim bu konuya hasredilmiş kaynaklarda İbrâhim'in sahâbeden rivayetlerinin mürsel olduğu bilgisine yer verilmiştir.[276] Benzer bir durum İbn Sîrîn, Ebû İshâk es-Sebîî ve Şa'bî için de söz konusudur.[277] Bu isimlerden bazılarının her iki sahâbîden bazılarının ise yalnız birinden rivayetleri mürseldir.

Ağda dikkat çeken hususlardan biri de tâbiûn tabakasında olan diğer düğümlerin tamamının hem İbn Mes'ûd'la hem de Hz. Ali'yle rivayet ilişkilerinin olmasıdır. Bu durum söz konusu iki sahâbînin ilimlerine rağbet edildiğini ve bu yolda irsâle baş vurulduğunu göstermektedir. Ayrıca ağda verici konumda bulunan her iki sahâbî ile de hoca-talebe ilişkisi bulunan Zir b. Hubeyş'in Abîde ile de irtibatının olması bu ağı daha güçlü bir hale getirmektedir. Zir, Abîde'den hadis nakletmeyi tercih etmiştir. Ağdaki küçük tâbiûn tabakasına mensup düğümlerin tamamının Abîde ile rivayet ilişkisine girmiş olmasına rağmen onunla aynı tabakada ve konumda bulunan Zir için bu durumun söz konusu olmaması Abîde'nin iki hocasıyla ilişkisinin daha güçlü olduğunu göstermektedir.

---

[275] Bu ağ haritasının hazırlanmasında İbn Ebî Şeybe ve Abdurrezzak'ın *Musannef*'lerindeki rivayetlerin esas alındığını, tüm rivayetleri kapsamadığını belirtmek gerekir.

[276] Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldi b. Abdullah Alâî, *Câmiü't-tahsil fî ahkâmi'l-merasil.* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 141; Ebû Zür'a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsil fî zikri ruvâti'l-merasil.* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 19, 20.

[277] İbn Sîrîn hakkında bk. İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl*, 278; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 25/346. Ebû İshâk hakkında bk. Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 245; İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl,* 246. Şa'bî hakkında bk. Alâî, *Câmiü't-tahsîl,* 204.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

İbn Mes‘ûd’un en yakın talebesi addedilen Alkame’de önceki başlıkta incelendiği gibi Abîde es-Selmânî’nin de İbn Mes‘ûd’un bağlı olduğu bütün düğümlerle etkileşimde olduğu görülmektedir. İbn Mes‘ûd’un öğrencileri olan Alkame ve Abîde’nin, İbn Mes‘ûd’un tüm öğrencileriyle yoğun etkileşim içinde olup, birbirleriyle çok az etkileşime sahip olmaları durumu sosyal ağ analizi açısından birkaç önemli sonucu doğurur.

Alkame b. Kays ve Abîde es-Selmânî, İbn Mes‘ûd’un öğrencileri arasında yer almakla birlikte birbirleriyle düşük etkileşime sahip olmaları, İbn Mes‘ûd’un rivayet ağında farklı alt grupların oluştuğunu göstermektedir. Bilginin yayılımı büyük ölçüde dikey şekilde gerçekleşmiş, Alkame ve Abîde kendi topluluklarına bilgi aktarırken birbirleriyle yoğun bir etkileşim kurmamışlardır. Bu durum, her iki düğümün bağımsız bilgi yayma kanalları olarak işlev gördüğünü ve İbn Mes‘ûd’un bilgi akışındaki merkezi rolünü ortaya koymaktadır.

Sosyal ağ analizi açısından değerlendirildiğinde, Abîde es-Selmânî ortak ağda daha yüksek bir özvektör merkeziyetine sahiptir (0.0819), yani daha fazla bağlantıya sahip ve merkezi bir konumdadır. İbn Mes‘ûd’un özel ağı incelendiğinde, burada yakınlık merkeziyeti (0.4306) ve harmonik yakınlık değeri (0.5172) daha yüksek olup, diğer düğümlere ortalama olarak daha yakındır. Ancak, arasındalık merkeziyetinin düşük olması, onun ağ içinde köprü görevi üstlenmediğini gösterir. Ortak ağda yüksek otoriteye sahip olan Abîde, referans gösterilen bir isim olmakla birlikte, düşük hub değeri nedeniyle az bağlantı noktasına sahiptir.

Sadece İbn Mes‘ûd’un ağında incelendiğinde, Abîde’nin hub değerinin yüksek olması onun önemli bir bağlantı noktası olduğunu, ancak düşük otorite değeri ise diğer düğümler tarafından daha az referans gösterildiğini gösterir. Genel olarak, Abîde’nin İbn Mes‘ûd ağı içindeki etkisi daha güçlü olup, merkez düğümlere daha yakındır. Alkame ve Abîde’nin birbirleriyle doğrudan etkileşim kurmaması, İbn Mes‘ûd’un ağında yapısal delikler bulunduğunu ve onun bilgi akışında arabulucu bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu yapı, ağın genel dinamiklerini ve bilgi akışını etkileyen önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

(2)İbn Mes‘ûd’la İlişkisi

Abîde ile İbn Mes‘ûd’un ilişkisinin yakınlığını gösteren bir olay bizzat Abîde tarafından nakledilmiştir. İbn Mes‘ûd’u ziyarete gelen Abîde, onun dua ettiğini işitince kapıda beklemeye karar vermiştir. Bu esnada onun beklediğini fark eden İbn Mes‘ûd Abîde’yi yanına çağırmış ve dua ederken söylediklerini işitip işitmediğini sormuştur. Daha sonra Abîde’ye işitmek için

beklediği hadisi rivayet etmiştir.[278] Abîde'nin İbn Mes'ûd'tan hadis dinlemek maksadıyla kapıda beklemesi onun bu konudaki ısrarcı tavrını göstermektedir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un sistemli bir rivayet yerine olayların akışı içinde gerekli durumlarda hadis rivayet ettiği de bu rivayetin işaret ettiği hususlardan biridir.

İbn Sîrîn, İbn Mes'ûd'un ashâbından Alkame, Mesrûk ve Abîde arasında üstünlük bakımından bir sıralama yapma konusunda farklı yaklaşımların olduğunu nakletmektedir.[279] İbn Sîrîn, İbn Mes'ûd'un ashâbının önde gelenlerinin beş kişi olduğunu ve ilk sırada Abîde yahut Alkame'nin olduğu yönünde farklı görüşler bulunduğunu söylemiştir. Hammâd b. Ebî Süleyman'dan İbn Mes'ûd'un ashâbını sayması istendiğinde Abîde ile başlamış, ardından Alkame, Mesrûk, Hâris ve Şüreyh'i sıralamıştır.[280] Ubeyd b. Nadle ise Alkame ve Esved'in İbn Mes'ûd'a mülazemet konusunda Abîde'den önde olduklarını dile getirmiştir.[281] İbn Maîn ise Alkame ile Abîde arasında tercih yapmamıştır.[282]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

İncelenen rivayetlerde Abîde'nin muayyen bir ilim meclisi kurarak orada ilmini naklettiği bilgisine ulaşılamamıştır. Ancak Abîde'ye dair İbn Sa'd'ın kitabındaki bilgilerin çoğunun İbn Sîrîn tarafından nakledilmesi Abîde ile İbn Sîrîn arasındaki yakın ilişkiye işaret etmektedir.[283]Ayrıca İbn Sîrîn'in Abîde'den en çok rivayet nakleden "من أروى النَّاس" kişi olduğu nakledilmiştir.[284] İbn Sîrîn'in Abîde'ye yönelttiği sorulardan ve ondan yaptığı nakillerden ikisi arasında yakın bir ilişki olduğu görülmektedir. İbn Sîrîn, İbnü'z Zübeyr fitnesinden önce Kûfe'de bulunduğu bir esnada Abîde kendisine, birtakım karışıklıkların meydana geleceğini, bu sebeple Basra'ya dönmesini ve evinde kalmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Basra'ya dönen İbn Sîrîn çok geçmeden fitnenin patlak verdiğini söylemiştir.[285] Bu rivayet fitnenin tarihi hakkında bilgi vermenin yanında iki âlim arasındaki hoca talebe irtibatını da açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca İbn Sîrîn, Abîde'yle farklı mekânlarda karşılaşmış ve bu görüşmeleri ona soru sorarak değerlendirmiştir.[286]

---

[278] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 33/93.
[279] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 57/411.
[280] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/214.
[281] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr,* 3/141.
[282] Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 5/105.
[283] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/214.
[284] İclî, *Ma'rifetü's sikât,* 2/124.
[285] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 10/384 Hadis no: 21834.
[286] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 13/463.

Abîde'nin akranlarından olan Şüreyh'le ilişkisi zikredilmeye değerdir. Kûfe'ye yaptığı ziyaretler esnasında İbn Sîrîn, Şüreyh'in içinden çıkamadığı durumlarda, meseleyi danışmak üzere, birine mektup yazdığını görmüş ve mektubun muhatabının kim olduğunu sormuştur. Bunun üzerine İbn Sîrîn, Abîde'nin yanına gelmiş ve bildikleri konusunda Abîde'den daha cesaretli, bilmedikleri hususunda ondan daha çekingen birini görmediğini ifade etmiştir.[287] Benzer bir rivayette ise İbn Sîrîn, Şüreyh'in Abîde'ye, Abîde'nin de Alkame'ye içinden çıkamadığı meseleleri yönlendirdiğini nakletmiştir.[288] İbn Sîrîn'in naklettiklerinden hareketle Abîde ile Şüreyh'in ilişkisi ve birbirlerinden ilmî yönden istifade etme konusunda aktif oldukları tespit edilebilir. Bu rivayet ilim bakımından İbn Mes'ûd'un ashâbının birbirlerini hangi noktada gördüklerini göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Ayrıca buna binaen Kûfe'nin ilmî ortamının hareketli olduğunu söylemek mümkündür.

Abîde Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un yanı sıra İbnü'z Zübeyr'den de hadis rivayet etmiştir. Kendisinden İbrâhîm en-Nehaî, Abdullah b. Seleme el-Murâdî, Ebû İshâk es-Sebîî, Muhammed b. Sîrîn, Ebû Hassân el-A'rec, Ebu'l-Bahterî Saîd b. Fîrûz et-Tâî (ö. 82/701 [?]), Âmir eş-Şa'bî, Nu'mân b. Kays, Saîd b. Ebî Hind hadis nakletmişlerdir.[289] Abîde hem Hz. Ali'nin hem de İbn Mes'ûd'un ashâbı arasında zikredilmiştir. Fetva verdiği ve kıraat ilmini öğrettiği nakledilmiştir.[290] Aşağıda Hâdimü'l-Haremeyn programı kullanılarak doğrudan rivayetler üzerinden Abîde'nin hocaları ve öğrencilerinin rivayet sayıları ve bunların şehirlere göre dağılımı görselleştirilmiştir.

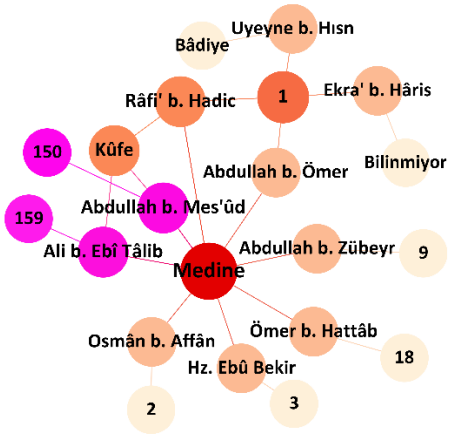

Grafik 23: Abîde'nin rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

[287] Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, 10/419.
[288] Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 2/336.
[289] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/84. Ayrıca bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/266.
[290] İclî, *Ma'rifetü's sikât*, 2/124.

Abîde'nin kendisinden en çok rivayet naklettiği isim 159 rivayetle Ali b. Ebî Tâlib'tir.[291] Onu 150 rivayetle İbn Mes'ûd izlemektedir. Abîde'nin bu iki sahâbînin rivayetlerine özel bir ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bunların yanında Hz. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'den de rivayetleri vardır. Ancak diğer iki sahâbîye nispeten bu isimlerden rivayet sayısı oldukça düşüktür. Abîde'nin biyografi kaynaklarında zikredilen hocaları ile grafikteki isimler kıyaslandığında Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve İbnü'z Zübeyr dışındaki isimlerden naklettiği rivayetleri irsâl etmiş olması muhtemel görünmektedir. İbn Mes'ûd'un diğer öğrencilerinden farklı olarak Abîde'nin hadis naklettiği kişi sayısının az olması dikkat çekicidir. Bu durum onun hadis rivayetine özel bir mesai ayırmadığını ve hocalarıyla tabii ilişkiler çerçevesinde bir rivayet nakil ilişkisine girdiğini göstermektedir. İbn Mes'ûd'un ashâbından addedilmesine rağmen Hz. Ali'den rivayet sayısının daha çok olması Abîde'nin İbn Mes'ûd'un vefatından sonra Hz. Ali'nin ilmine rağbet ettiğini göstermektedir.

Görselde Abîde'nin hocalarının büyük kısmının Medine ile irtibatlı olduğu gözükmektedir. Ancak bu grafiği okurken dikkat edilmesi gereken hususlardan biri İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'nin Kûfe'ye gelmeden önce Medine'de bulunması sebebiyle bu iki ismin hem Medine hem Kûfe ile irtibatlandırılmasıdır.

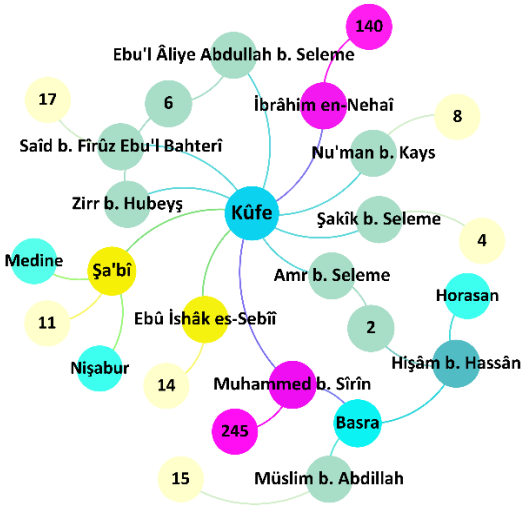

Grafik 24: Abîde'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Abîde'nin rivayetleri tarandığında İbn Sîrîn'in 245 rivayetle ondan en çok hadis nakleden isim olduğu ve onu 140 rivayetle İbrâhim en-Nehaî'nin izlediği görülmektedir. Biyografi kaynaklarında İbn Sîrîn'in Abîde'den en çok hadis nakleden kişi (من أروى الناس) olduğu dikkate alındığında rivayet verileriyle kaynakların tespitinin uyuştuğu söylenebilir. Bu noktada merak uyandıran husus Basra'da ikamet eden ve sık sık Kûfe'yi ziyaret eden İbn Sîrîn'in İbn

[291] Abîde'nin Hz. Ali'den tekrarsız merfû rivayet sayısı 24 iken İbn Mes'ûd'tan 11 rivayeti vardır.

Mes‘ûd’un ashâbının diğerlerinden ilim alma imkânı olmasına rağmen özellikle Abîde’yi tercih etmiş olmasıdır. Biyografi kaynaklarında İbn Sîrîn-Abîde kanalıyla gelen rivayetlerin çoğunun aslında Abîde’nin Hz. Ali’den rivayetleri olarak addedilebileceği dile getirilmiştir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda İbn Sîrîn’in Abîde’nin rivayetlerine yönelme sebebinin, İbn Mes‘ûd’un ilminin yanında, Hz. Ali’nin ilmini de elde etmek istemesi olduğu söylenebilir.

Abîde’nin öğrencilerinin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde Kûfe’nin öne çıktığı görülmektedir. Bu durum şüphesiz onun Kûfe’de ikamet etmesiyle ilgilidir. İlim almak veya nakletmek üzere herhangi bir yolculuk yaptığı bilgisine ulaşamadığımız Abîde’ye Basralı râvilerin rağbet ettiği görülmektedir. Bunlar, İbn Sîrîn, Müslim b. Abdillah ve Hişâm b. Hassân’dır. İbn Sîrîn başta olmak üzere bu isimlerin Abîde’ye olan rağbeti, hicrî birinci asrın ilk yarısında Kûfe’nin Basra’ya göre ilim bakımından daha zengin olmasıyla açıklanabilir.[292]

c)Esved b. Yezîd

Muhadramûndan olan Esved b. Yezîd’in künyesi Ebû Abdirrahman’dır. Neha’ kabilesine mensup olan Esved, İbn Mes‘ûd’un ashâbından olan Abdurrahman b. Yezîd’in kardeşi, Abdurrahman b. el-Esved’in babası, Alkame’nin yeğeni, İbrâhîm en-Nehaî’nin ise dayısıdır. Zehebî bu ailenin ilim ve amel bakımından temayüz eden bir aile olduğunu dile getirmiştir.[293] Hem Ahmed b. Hanbel hem de İbn Maîn Esved’in sika bir râvi olduğu kanaatindedirler.[294] Esved’in vefat tarihine dair farklı rivayetler olsa da kabul edilen görüş onun 75 yılında Kûfe’de vefat ettiğidir.[295]

[292] Basra’nın hicrî birinci asırdaki ilmî durumu ve Kûfe’den geri kalma sebepleri hakkında bk. Ahmad Snober, “Medresetü’l-Basrati’l-Hadîsiyye fi’n-Nısfi’l-Evvel min’l-Karni’l-Evvel el-Hicrî: Dirâsetün fî Esbâbi’t-Taahhür el-ʾİmî ʾan Medreseti’l-Kûfe = Hicri I. Asrın İlk Yarısında Basra Hadis Medresesi: Basra’nın İlmî Açıdan Kûfe’den Geri Kalmasının Sebepleri”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 4/1 (2020), 422-485.
[293] Zehebî, *Siyer*, 4/50.
[294] İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve’t ta‘dîl*, 2/292.
[295] İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 8/197.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

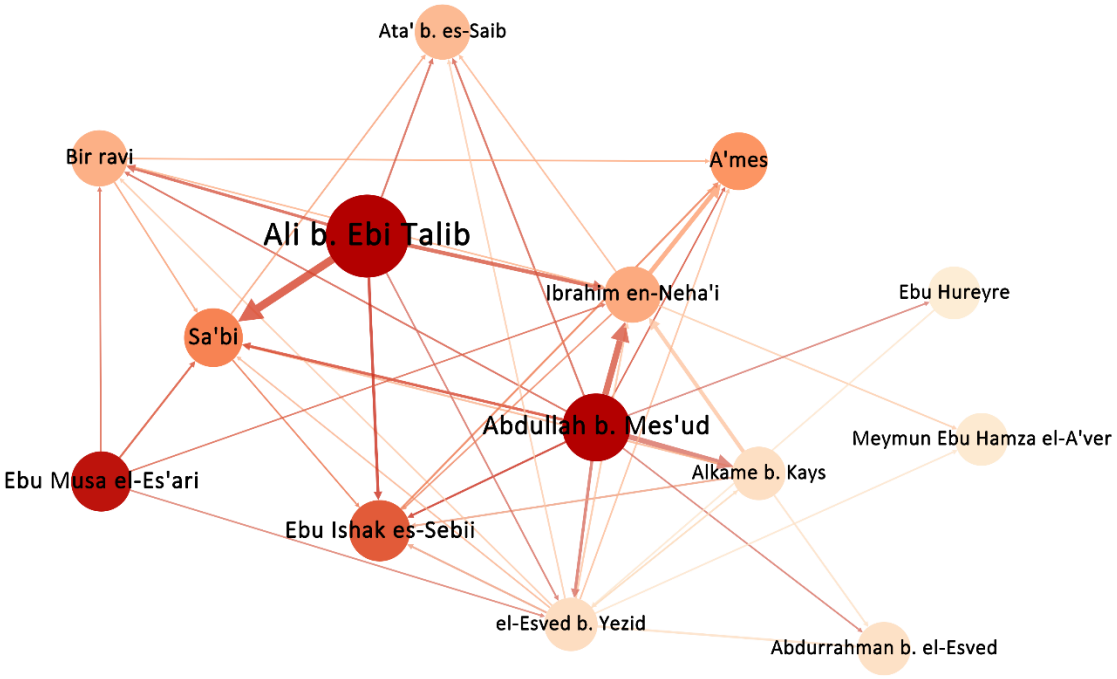

Grafik 25: Esved b. Yezîd’in rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

el-Esved b. Yezid - Properties	
Size	23.470509
Position (x)	-29.744942
Position (y)	-165.67181
Position (z)	0.0
Color	[253,221,193]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
el-Esved b. Yezid - Attributes	
Id	el-Esved b. Yezid
Label	el-Esved b. Yezid
Interval	<null value>
In-Degree	5
Out-Degree	9
Derece	14
Weighted In-Degree	27.0
Weighted Out-Degree	27.0
Weighted Degree	54.0
Eccentricity	8.0
Closeness Centrality	0.33224489795918366
Harmonic Closeness Centrality	0.3875307125307125
Betweenness Centrality	456.58215126765924
Authority	0.06926233
Hub	0.023504328
PageRank	3.611990606117071E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	397
Cluter-ID	1
Modularity Class	8
Inferred Class	2
Eigenvector Centrality	0.006929781488711312
Clustering Coefficient	0.19871795177459717

Tablo 16: İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali halkasında Esved’in rolüne dair hesaplamalar

el-Esved b. Yezid - Properties	
Size	1.6538461
Position (x)	-10.689556
Position (y)	-4.3701
Position (z)	0.0
Color	[252,166,122]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	☑
el-Esved b. Yezid - Attributes	
Id	el-Esved b. Yezid
Label	el-Esved b. Yezid
Interval	<null value>
Modularity Class	5
Eigenvector Centrality	0.019893625458287496
In-Degree	3
Out-Degree	8
Derece	11
Weighted In-Degree	22.0
Weighted Out-Degree	24.0
Weighted Degree	46.0
Eccentricity	4.0
Closeness Centrality	0.5245901639344263
Harmonic Closeness Centra	0.6015625
Betweenness Centrality	38.166666666666664
Component ID	0
Strongly-Connected ID	39
PageRank	0.004902986143612949
Authority	0.01027634
Hub	0.032526158

Tablo 17: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Esved’in rolüne dair hesaplamalar

Yukarıda Esved'in İbn Mes'ûd ve Hz. Ali halkasındaki ilişkileri rivayet ağı üzerinden gösterilmiştir. Ağa göre Esved'in hem İbn Mes'ûd'la hem Hz. Ali'yle hem de Ebû Mûsâ ile rivayet ilişkisi vardır. Ancak bu isimleri birbirine bağlayan okların kalınlıkları, İbn Mes'ûd ile Esved arasındaki ilişkinin Hz. Ali'yle ve Ebû Mûsâ ile ilişkisinden çok daha güçlü olduğunu göstermektedir.

Esved'in derecesi 14'tür. İç derecesi 5, dış derecesi ise 9'dur. Dolayısıyla 14 farklı düğümle etkileşim halindedir. Bu düğümlerden 5'ünden alıcı, 9'una ise verici konumdadır. Esved'in rivayet aldığı beş isim, İbn Mes'ûd, Hz. Ali, Alkame, Ebû Mûsâ ve Ebû Hureyre'dir. Ebû Hureyre ile arasındaki bağlantı okunun inceliği iki isim arasındaki ilişkinin oldukça zayıf olduğunu göstermektedir. Bu beş düğüm dışındaki düğümler ise Esved'den alıcı konumdadırlar. Bunların içinde Esved'le ilişkisi en güçlü olan düğüm Esved'in oğlu Abdurrahman'dır. Ailevî ilişkinin rivayet naklindeki etkisi burada görülmektedir. Ebû Hamza hariç Esved'den rivayet alan düğümlerin tamamı İbn Mes'ûd'tan da rivayet almıştır. Bu durum, İbn Mes'ûd'la Esved arasında yakın bir ilişkinin ve ortak bir çevrenin olduğuna dolayısıyla ilmî bir muhitin varlığına delalet etmektedir. Ağ haritası ittisal ve irsâl bakımından değerlendirildiğinde yukarıda bahsedilen durumum irsâle delaleti mümkün görünmektedir. Esved'den hadis nakleden bazı isimlerin Esved'i düşürerek irsâl yaptığı durumlar söz konusu olmuş olabilir. Bu noktada ağ haritasındaki verileri daha derinlikli bir analize tabii tutmak için ricâl kaynaklarında yer alan sema' ve likâ bilgilerinin kontrol edilmesi gerekmektedir.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

İbn Mes'ûd, ağın en merkezi düğümü olarak bilgiyi ilk elden sağlayan ana kaynaktır. Esved b. Yezîd ve Alkame, İbn Mes'ûd'dan doğrudan bilgi alıp geniş bir ağa yayan önemli düğümlerdir. Esved, hem İbn Mes'ûd'dan hem de Alkame'den bilgi alarak, bilgi akışında köprü işlevi görmektedir. Bu durum, onun aracı ve arabulucu rolünü güçlendirirken, bilgiyi farklı kaynaklardan alan düğümlerin doğrulama ve güvenilirlik imkânlarını artırmaktadır. Esved ve Alkame'nin, Abdurrahman b. Esved, İbrâhim en-Nehaî, Atâ' b. Sâib, A'meş, Ebû İshâk es-Sebîî ve Şa'bî gibi düğümlere bilgi aktarması, ağın güvenilirliğini pekiştirmektedir. Esved'in Alkame'den de rivayet alması, ağda bir bilgi döngüsü oluşturarak bilgiyi iki yönlü paylaşmayı sağlamaktadır.

İbn Mes'ûd, Esved ve Alkame'nin oluşturduğu yapı, yüksek kümelenme katsayısına sahip olup bilgi akışını daha dayanıklı ve güvenilir hale getirmektedir. Esved'in, İbn Mes'ûd ve Alkame'den aldığı bilgiyi geniş bir ağa yayması, onu bilgi akışında kritik bir düğüm haline

getirmektedir. Yapısal deliklerin kapanmasına katkı sunarak ağın bütünlüğünü ve işleyişini optimize etmektedir. Esved'in merkeziyet ölçümleri, onun ağdaki konumunu daha iyi anlamayı sağlamaktadır. Özvektör merkeziyetinin İbn Mes'ûd ağında daha yüksek olması, onun bu ağda daha etkili olduğunu göstermektedir. Esved'in ortak ağdaki iç derecesinin daha yüksek olması, onun daha fazla etkileşim aldığına işaret etmektedir. İbn Mes'ûd ağında dış derecesi 8 iken ortak ağda 9 olması, onun ortak ağda daha fazla dış bağlantı kurarak bilgiyi yaymada aktif bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Esved'in yakınlık merkeziyeti değeri, İbn Mes'ûd ağında daha yüksek olup, onun bu ağda ortak ağa göre daha merkezi bir konumda olduğunu göstermektedir. Arasındalık merkeziyetinin ortak ağda yüksek olması, Esved'in burada bilginin yayılmasında kritik bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. PageRank değeri açısından Esved, İbn Mes'ûd ağında daha yüksek bir konuma sahip olup burada daha önemli bir düğüm olduğunu göstermektedir. Otorite değeri, Esved'in ortak ağda daha yüksek bir güvenilir bilgi kaynağı olduğunu göstermektedir. Hub değerinin İbn Mes'ûd ağında daha yüksek olması, onun burada bilgi dağıtımında daha etkili bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak ifade edildiğinde, Esved b. Yezîd'in ortak ağda daha merkezi ve etkili bir role sahip olduğu söylenebilir. İbn Mes'ûd ağında ise özvektör, yakınlık ve PageRank gibi merkeziyet ve etki kriterlerinde daha yüksek değerlere sahiptir. Merkeziyet ölçümlerinden hareketle Esved'in İbn Mes 'ûd ağında merkezi râvi olarak öne çıktığı buna karşın ortak ağda köprü râvi profiline uygun bir görünüm arz ettiği söylenebilir. Bu durum, Esved'in farklı ağ yapıları içinde farklı roller üstlenebileceğini ve ağ yapısının bireylerin etki düzeylerini nasıl şekillendirebileceğini göstermektedir.

(2)İbn Mes'ûd'la İlişkisi

Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Abdullah b. Mes'ûd ve Muâz b. Cebel, Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656 [?]), Ebû Mûsâ ve Hz. Âişe'den hadis rivayet eden Esved'in Hz. Osman'dan rivayeti yoktur. Esved'in Hz. Ömer'e, Alkame'nin ise İbn Mes'ûd'a mülazemet ettiği ve ikisinin bir araya geldiklerinde ihtilafa düşmedikleri nakledilmiştir. İbn Mes'ûd'la yakınlığı bilinen Esved'in Hz. Ömer'le mülazemet bakımından öne çıkması göz önünde bulundurulduğunda onun, Hz. Ömer'in ilmini de tevârüs ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Esved, amcası Alkame ile hac yolculuğunda Hz. Ömer'e yoldaşlık ettiklerini ve ondan ilim aldıklarını dile getirmiştir.[296]

[296] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 114.

Esved, kıraat ilmini hocası İbn Mes‘ûd’tan talim etmiştir. Yahyâ b. Vessâb, İbrâhîm en-Nehaî ve Ebû İshâk es-Sebîî ise Esved’den kıraat ilmini almışlardır.

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Esved’in hadislerini naklettiği isimler, Bilâl b. Rebâh (ö. 20/641), Huzeyfe b. Yemân, Selmân-ı Fârisî, Abdullah b. Mes‘ûd, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb, Muâz b. Cebel, Ma’kil b. Sinân, Hz. Ebû Bekir, Ebu’s Senâbil, Ebû Mahzûre (ö. 59/678-79), Ebû Ma’kil, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Hz. Âişe, Fâtıma b.t. Sa‘d ve Ümmü Seleme’dir. [297] Tekrarsız-merfû rivayetler dikkate alındığında Esved’in en çok hadis naklettiği isimler ise Âişe bt. Ebûbekir (135), Abdullah b. Mes‘ûd (107), Ömer b. el-Hattab (13)’tır. Mükerrer rivayetler dikkate alındığında ise durumun Âişe bt. Ebubekir (1090), Abdullah b. Mes‘ûd (588), Ömer b. el-Hattab (133) şeklinde olduğu görülmektedir. Her iki durumda da Hz. Âişe’nin rivayetlerinin yoğunluğu dikkat çekicidir.

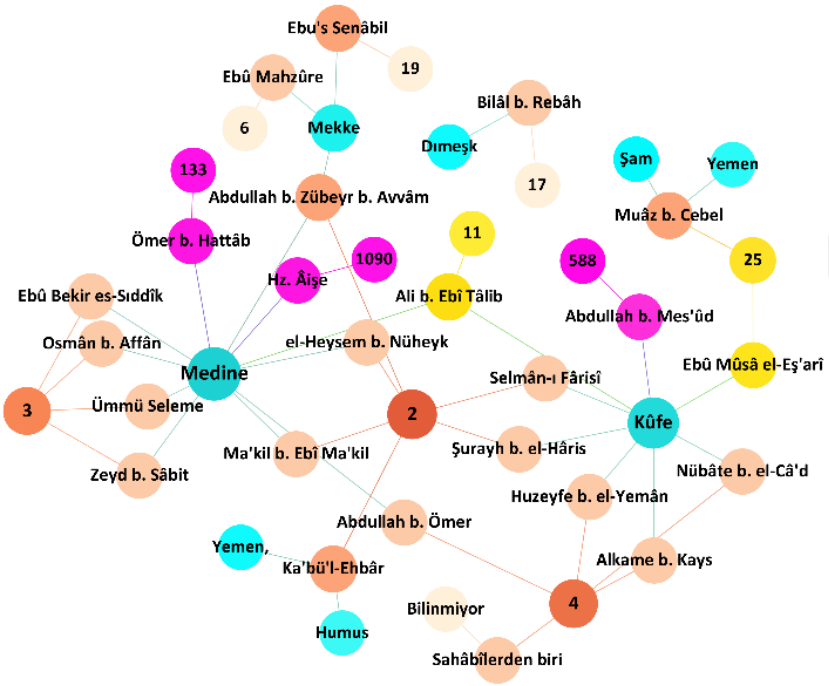

Grafik 26: Esved b. Yezîd’in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Kûfe’de ikamet ettiği bilinen Esved’in Hz. Âişe ile olan rivayet ilişkisini, onun oldukça sık ve çok yaptığı hac ve umre yolculuklarıyla açıklamak mümkündür. Esved Hicaz bölgesine yaptığı hac yolculukları esnasında Hz. Âişe ile görüşme imkânına sahip olmuş olmalıdır.[298]Ancak rivayet sayısı göz önünde bulundurulduğunda onun ziyaretlerinin yalnız bir görüşmeden ibaret olmadığı, bizzat ilim öğrenme kastıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Bu durum her ne kadar

[297] Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, 3/233.
[298] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 114.

sistemli rivayeti çağrıştırsa da Esved'in Hicaz'da bulunan diğer sahâbîlerden değil özellikle Hz. Âişe'den yüksek sayıda rivayet nakletmesi bunun sistemli bir rivayet olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim tedvin dönemi ve sonrasında görülen sistemli rivayette rihle yapılan bir şehirdeki hocaların çoğundan hadis toplamak ve mümkün olan en çok hadise ulaşabilmek hedeflenmektedir.[299] İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'den olan rivayetleri Esved'in bu iki sahâbî ile olan birlikteliği hakkında önceki başlıkta zikredilenlerle uyumlu görünmektedir. Bu noktada akıllara Esved'in İbn Mes'ûd'la mülazemetinin daha fazla olmasına rağmen Hz. Âişe'den rivayetlerinin daha çok olmasının nedenlerine dair sorular gelebilir. Bu mesele hakkında rivayetlerde ve ricâl kaynaklarında açık bir bilgiye rastlanamamıştır. Ancak İbn Mes'ûd'un hicrî 32 yılında vefat ettiği, buna mukabil Hz. Âişe'nin 58 yılında ahirete irtihal ettiği dikkate alındığında aradaki 26 yıl zarfında Esved'in Hz. Âişe'den hadis alması için yeterince uzun bir süre olduğu görülmektedir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un hadisleri serdetmek yerine hayatın akışı içinde, farklı vesileler üzerine irad ettiği de rivayet sayıları hakkında konuşulurken dikkate alınmalıdır. Kısacası genel olarak bir râvinin rivayet sayısını etkileyen vefat tarihi, sistemli hadis rivayetine yaklaşım gibi faktörlerin bu durumda da etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ricâl kaynaklarından elde edilen bilgilere göre Esved'den hadis nakleden isimler, İbrâhîm b. Süveyd en-Nehaî, İbrâhîm b. Yezîd en-Nehaî, Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ', Riyâh b. el-Hâris en-Nehaî, Ebû Fâhite Saîd b. Ilaka, Dahhâk b. Müzâhim, Abdurrahman b. Esved b. Yezîd, Abdurrahman b. Yezîd, Umâre b. Umeyr, Kesîr b. Müdrik, Muhârib b. Disâr, Müseyyeb b. Râfi', Ebû İshâk es-Sebîî, Ebû Bürde b. Ebî Musâ, Ebû Hassân el-A'rec'tir. [300] Doğrudan rivayetler dikkate alınarak sayısal bir değerlendirme yapıldığında ise Esved'den hadis naklinde öne çıkan isimler, İbrâhim en-Nehaî (193), Ebû İshâk (46), Abdurrahman b. el-Esved b. Yezid (39)'tir. Mükerrer rivayetler esas alındığında ise şu şekilde bir durum ortaya çıkmaktadır: İbrâhim en-Nehaî (1290), Ebû İshâk (338), Abdurrahman b. el-Esved b. Yezid (270). İbrahîm en-Nehaî'nin Esved'in yeğeni ve Abdurrahman b. el-Esved'in de oğlu olduğu dikkate alındığında akrabalık ilişkilerinin de hadislerin intikalinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ebû İshâk es-Sebîî ise İbn Mes'ûd ashâbının diğerlerinden olduğu gibi Esved'den de hadis nakletme konusunda gayret göstermiştir. Onun bu ilmî gayreti Kûfe rivayetlerinin kendisinde toplayan ve ilmine rağbet edilen bir isim olmasında etkili olmuş gözükmektedir.

[299] Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*, 42-45.
[300] Mizzî, *Tehzîbü'l Kemâl*, 3/234.

Esved'den birden fazla rivayet nakleden râviler ve rivayet sayıları aşağıdaki görselde gösterilmiştir. Ayrıca senedin intihası bakımından da herhangi bir sınırlamaya gidilmeksizin merfû, mevkuf ve maktû rivayetlerin tamamı sayma işlemine dahil edilmiştir. Esved'den 10 ve üzerinde hadis nakleden isimler, İbrâhîm en-Nehaî, Ebû İshâk, Abdurrahman b. el-Esved, Umâre b. Umeyr, Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' ve Şa'bî'dir. Tekrarlı rivayet sayıları esas alınarak hazırlanan tablo incelendiğinde, Şa'bî'nin Esved'den rivayet sayısının az olması şaşırtıcıdır. Şa'bî'nin Alkame'den 105, Mesrûk'tan 545, Şüreyh'ten ise 326 tekrarlı rivayeti olmasına rağmen Esved'den 10, Abîde'den 11, Şakîk'ten 7 rivayetinin olması onun, İbn Mes'ûd'un birinci derece ashabının tamamından değil, tercih ettiği belli isimlerden hadis aldığını göstermektedir. Bu durum günümüz şartlarından o döneme bakıldığında şaşırtıcı görünmektedir. Görselde koyu mavi ile işaretlenenler mevâlîden olan râvilerdir. Bu râviler 8 kişi olsalar da rivayet sayılarına bakıldığında bunların Esved'in rivayet ağında çok da etkili olmadıkları söylenebilir. Ayrıca Esved'in öğrencileri arasında Mürcie'ye nispet edilen isimler de vardır. Bunlar Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' ve Avn b. Abdillah b. Utbe'dir. Ancak Avn'ın mürciî görüşlerinden vazgeçtiği dile getirilmiştir. Şia'ya nispet edilenler ise Şa'bî ve Hakem b. Uteybe'dir.

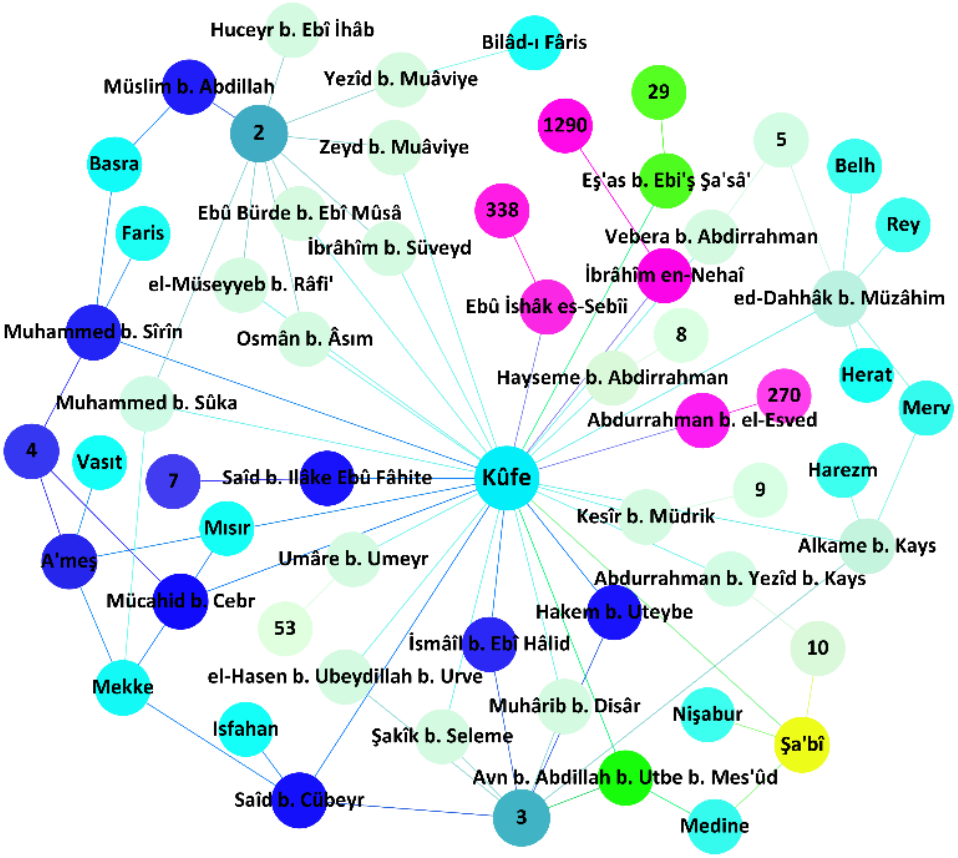

Grafik 27: Esved b. Yezîd'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Esved'den birden fazla rivayet nakleden râviler dikkate alınarak bu râvilerin ikamet ettikleri şehirler yukarıdaki görselde açık mavi ile işaretlenmiştir. Görselde pek çok farklı bölgenin yahut şehrin varlığı dikkat çekicidir. Bu durum Esved'in rivayetlerinin farklı bölgelere taşındığı izlenimini uyandırmaktadır. Ancak diğer şehirlerle ilişkili isimlerin hemen tamamının Kûfe'yle irtibatlı olduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca bu râvilerin rivayet sayıları da oldukça azdır. Bu durum Esved'in rivayetlerinin Kûfe'de intişar ettiğini, diğer bölgelerden talebelerinin münferit kaldığını göstermektedir. Hz. Âişe ile ilişkisi ve ondan naklettiği rivayet sayısı Esved'in Medine ile etkileşiminin güçlü olduğu zannını uyandırsa da bu durum öğrencileri üzerinden görülmemektedir. Dolayısıyla Esved'in münhasıran Kûfe hadis çevrelerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür.

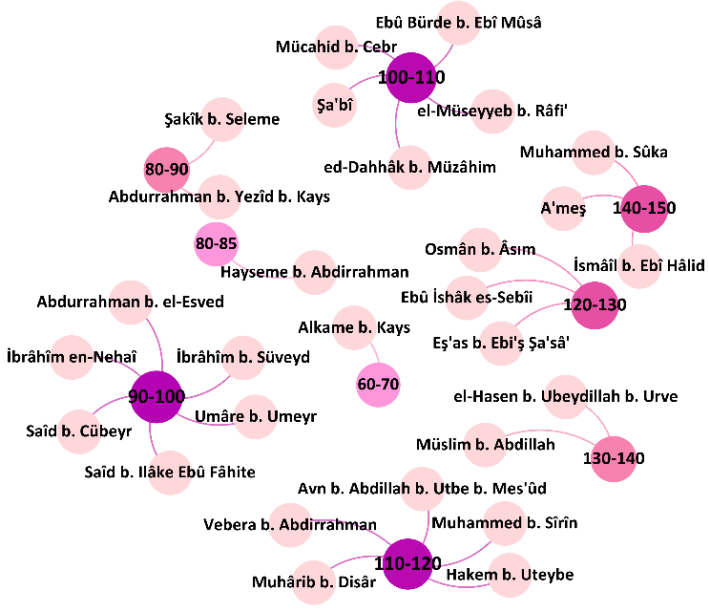

Grafik 28: Esved b. Yezîd'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Esved'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre gruplandırılması, rivayet ilişkilerinin zamansal sınırlarını ve kuşaklar arası etkileşimleri anlamak için oldukça verimli olacaktır. Böylece Esved'in ilmini nakletme bakımından en aktif olduğu dönem ve öğrencilerinin onun ilmini yaymadaki zaman bakımından etkisi tespit edilebilir. Hicrî birinci/miladî yedinci asırda ortalama bir insan ömrünün 75 yıla tekabül ettiği ortaya konmuştur.[301] Esved b. Yezîd'in vefat yılı (hicrî 75) göz önüne alındığında, Esved muhtemelen Hz. Peygamber dönemini çocuk yaşta idrak etmiş, ancak ilimle meşgul olduğu en verimli yılları gençlik ve olgunluk dönemine denk

[301] Chalerles Pellat çalışmasında İbnü'l İmâd'ın *Şezerâtü'z-zeheb* isimli eserindeki toplam 3.311 biyografiden doğum ve vefat tarihi açıkça zikredilen 1.573 tanesini esas alarak ortalama yaş tespiti yapmıştır. Çalışmaya göre milâttan sonra 7. yüzyılda ortalama insan ömrü 75 yıl olarak tespit edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tariq Madani, "The Historian and Quantitative Approaches: Demographic Studies of Islamic Cities", *AlMuntaqa ,Published by: Arab Center for Research & Policy Studies* 2/1 (2019), 32.

gelmiştir. Eğer 75 yaşlarında vefat ettiğini varsayarsak, doğumu yaklaşık hicrî 0 civarına (miladi 622) denk gelir ve aktif olarak ilim öğrendiği ve öğrendiklerini aktardığı dönem de hicrî 40-75 yılları arasında olur. En yoğun öğrenci yetiştirdiği dönem hicrî 40-60 yıllarına (kendi yaşının 40-60 yılları arasına) denk gelir. Bu dönemdeki öğrencileri onun olgunluk ve tecrübe sahibi olduğu bir yaş döneminde yetişmiştir. Esved'in vefatından sonraki 50 yıl boyunca, öğrencileri onun ilmî mirasını etkin bir şekilde koruyup aktarmış, özellikle İbrâhim en-Nehaî gibi isimler bu mirası yeni nesillere güvenilir bir şekilde ulaştırmışlardır.

(4)Hz. Âişe ile İlişkisi

Esved, İbn Mes'ûd ve Hz. Ömer'in yanında Hz. Âişe'den de ilim talep etmiş ve hadis nakletmiştir. Hz. Âişe'nin Esved hakkında "Bana karşı Esved'den daha iyi muamele edenini görmedim." [302] demesi onun Hz. Âişe'yle de yakın temasta olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum Esved'in Hz. Âişe'den naklettiklerinde de açıkça görülmektedir. Esved ve Hz. Âişe arasındaki hoca talebe ilişkisini açıkça ortaya koyan rivayetler İbnü'z Zübeyr'den nakledilmiştir. Söz konusu rivayetlerde İbnü'z Zübeyr Esved'den Hz. Âişe'nin kendisine naklettiklerini işitmek istemiştir. Bu talebine sebep olarak ise Hz. Âişe'nin başkalarına nakletmediklerini Esved'e rivayet etmesini zikretmektedir.[303] Hz. Âişe'nin yeğeni olması sebebiyle onunla yakın ilişkisi bilinen İbnü'z Zübeyr'in Esved'den böyle bir talepte bulunması son derece dikkat çekicidir. Esved'in öğrencilerinden Ebû İshâk'ın, Esved'den özellikle Hz. Âişe'den aldığı hadisleri nakletmesi yönündeki talebi[304] de Esved'in Hz. Âişe hadisleri konusunda otorite isimlerden olduğunu ortaya koymaktadır. Esved'in Hz. Aişe'den aldığı tekrarlı rivayetlerin 38'inde (سألت\ أخبرتني\ قالت لي) doğrudan sema'a ve görüşmeye delalet edenler lafızlar kullanılmıştır. Bu durumdan hareketle Esved'in Hz. Aişe'nin rivayetlerinin Kûfe'ye taşınmasında merkezî bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

d)Mesrûk b. el-Ecda'

Tam ismi Mesrûk b. Ecda' b. Mâlik, künyesi Ebû Âişe'dir. Hicrî 63 yılında vefat eden ve Hemdân kabilesine mensup olan Mesrûk muhadram tâbiîndendir. Ali b. Medînî İbn Mes'ûd'un ashâbından hiç kimseyi Mesrûk'tan daha üstün görmediğini dile getirmiştir ve onun sahâbe tabakasıyla yakın ilişkisini bu durumun sebebi olarak zikretmiştir. Nitekim Mesrûk, Hz.

[302] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/195.
[303] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/65.
[304] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/65.

Ebubekir'in arkasında namaz kılmış, Hz. Ömer ve Hz. Ali ile bir araya gelmiştir. Ayrıca Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Mes'ûd, Mugîre b. Şu'be ve Habbâb b. Eret ile görüşmüştür.[305] Yahyâ b. Maîn, Mesrûk'un hakkında soruşturmaya gerek duymayacak derecede güvenilir bir râvi olduğunu ifade etmiştir.[306]

İbn Mes'ûd'un ashâbından Mesrûk, Esved, Şüreyh ve Abdullah b. Ukeym (ö. 88/708) Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile sonuçlanan fitne döneminde Kûfelileri Hz. Osman'a destek vermeye davet etmişlerdir.[307] Mesrûk'un babasının Hemdan kabilesinin kralı ve önde gelen komutanlarından olduğu nakledilmiştir. Bu durum Mesrûk'un da Hemdan kabilesinde hatırı sayılır bir konumda olduğunu göstermektedir.[308] Mesrûk, hicrî 62 yılında vefat etmiştir.[309] İbn Uyeyne ise Mesrûk'un sika bir râvi olduğu ve 63 yılında vefat ettiği kanaatindedir.[310]

İbn Mes'ûd'un önde gelen talebeleri hakkında ayrıntılara yer veren rivayetlerin büyük bir kısmının karşılaştırma üslubunda nakledilmesi dikkat çekicidir. Bu rivayetler genelde Şa'bî, İbn Sîrîn ve Ebu'l-Ahves gibi İbn Mes'ûd ashâbından sonraki tabakaya ait âlimlerden nakledilmektedir.[311] Bu durum İbn Mes'ûd ashâbının sonraki nesil üzerinde ne derece etkili olduğunu ve onların her birinin ilminin ve yaşantısının ciddi bir ilgi uyandırdığını göstermesi açısından önemlidir.

İbn Mes'ûd'un ashâbının hadis kitabetine bakışı, hicrî birinci asırda hadislerin kitabetine yaklaşım hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda Mesrûk'un Alkame'den "Nezâir" hakkındaki bilgilerini yazmasını talep etmesi ve ezberledikten sonra sileceğini belirtmesi kayda değer bir bilgidir. Alkame'nin bu talep karşısında "Kitabetin hoş karşılanmadığını bilmiyor musun?" demesi onun kitabete sıcak bakmadığını ve bunun o dönemin yaygın uygulaması olduğunu yansıtmaktadır. Nitekim Mesrûk'un, ezberledikten sonra yazdıklarını sileceğini belirtmesi üzerine Alkame yazmasına izin vermiştir.[312]

Mesrûk'un kadılık görevine getirilmesi onun ilmî birikiminin Kûfe'deki yöneticiler tarafından fark edildiğini göstermektedir. Kûfe kadılığı ile özdeşleşen isim Şüreyh b. el-Hâris, yaklaşık

[305] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 57/406. Ebû Bekr Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu medineti's-selâm* (Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2015), 15/311.
[306] İbn Ebî Hâtim, *Cerh ve't ta'dîl*, 8/397.
[307] Taberî, *Târîh*, 4/352; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 39/320.
[308] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 57/403. Mesrûk'un hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Üsame Bozkurt, *Abdullah b. Mes'ûd'un İzinde Bir Ömür: Mesrûk b. el-Ecda' (ö. 63/683) ve Kûfe Hadisçiliğine Katkısı*, Siyer Yayınları, 2022.
[309] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh,* 3/325.
[310] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/205.
[311] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 57/409, 411.
[312] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir,* 3/126.

elli yedi yıl bu vazifeyi ifa etmiştir. Ancak Ziyad b. Ebîh, Kûfe valiliğine atandığında Şüreyh'i bir yıl süreyle Basra kadılığına görevlendirmiş ve yerine Mesrûk'u kadı tayin etmiştir.[313] Başka bir rivayette ise Şüreyh'in, Ziyâd ile Kûfe dışında göreve çıktığı dönemlerde Mesrûk'u yerine kadı olarak bıraktığı nakledilmiştir.[314] Mesrûk, kadılık görevine getirilmesi konusunda Şüreyh ve Ziyad'ın baskısının kendisi üzerinde etkili olduğunu dile getirmiştir.[315] Şakîk b. Seleme, Mesrûk'la Silsile'de iki sene müddetince birlikte olduğunu ve onun kendisine verilen kadılık görevini Şüreyh'in ve Ziyâd'ın zorlamasıyla kabul ettiğini nakletmiştir.[316] Mesrûk isteyerek üstlenmediği kadılık görevine mukabil kendine gönderilen ücretleri de çevresindekilerin sadaka olarak infak etmesi vb. yönündeki tekliflere rağmen kabul etmemiştir.[317]

Hicrî birinci asır ilim yoluculuklarının henüz sistemli hale gelmediği bir dönem olsa da[318] birtakım râviler bünyesinde kişisel yolculukların bu dönemde meydana geldiği de göz ardı edilemez. Nitekim Mesrûk, hicrî birinci asırda ilim yolculuğu yapan Kûfeli râvilerdendir. Mesrûk'un bir ayet hakkında bilgi almak üzere Basra'ya gittiği ancak aradığı kişinin Şam'da olduğu söylenince Kûfe'ye gelerek yolculuk hazırlığı yaptıktan sonra Şam'a yöneldiği rivayet edilmiştir.[319] İlim talebi için Basra'ya ve Şam'a gitmesi Mesrûk'un ilim talebine önem verdiğini ve diğer şehirlerle ilmî bakımdan etkileşimde olduğunu göstermektedir. Ayrıca Mesrûk farklı vesilelerle Medine'ye yolculuk yaparak orada bulunan Hz. Âişe ve Zeyd b. Sâbit gibi sahâbîlerden ilim almıştır. Medine'ye gittiğinde Zeyd b. Sâbit'i ziyaret ettiğini ve onun ilimde sağlam bilgiye sahip kimselerden olduğunu dile getirmiştir.[320] Onun Hz. Âişe'den naklettiği rivayetlerinin sayısı (755) dikkate alındığında Medîne ile güçlü bir bağının olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ancak onun bu yolculuklarını tedvin dönemi ve sonrasındaki sistemleşmiş rihlelerden ayırmak gerekmektedir. Mesrûk daha ziyade gittiği şehirdeki bir yahut iki hocadan ilim talebiyle yetinmiş, o şehirde yaşayan bütün hocalardan hadis alma teşebbüsünde bulunmamıştır.[321]

---

[313] Vekî', *Ahbâru'l kudât*, 2/397. Ebû Amr eş-Şeybânî Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât,* thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dımeşk: Dâru'l Kalem, 1977, 2. Baskı, s. 228.

[314] Vekî', *Ahbâru'l kudât*, 2/398

[315] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/113.

[316] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/128.

[317] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/201. İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/128.

[318] Hicrî birinci asır rihlelerinin tabiatı hakkında detalı bilgi için bkz. Elif Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 104-111; Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*, 42-45.

[319] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/111.

[320] Ebû Zür'a ed-Dımeşkî, *Târîh*, s. 654.

[321] Tâbiûn dönemini çalışan Mustafa Tatlı kitabında tâbiûn döneminde yapılan rihleleri hac yolculuğu kapsamında gerçekleşen rihleler, ihtiyaca binaen yapılan rihleler ve yarı sistemli rihleler olmak üzere üçe ayırmıştır. Mesrûk'un rihlelerini yarı sistmeli rihleler kapsamında değerlendirmiştir. Bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 428-449.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

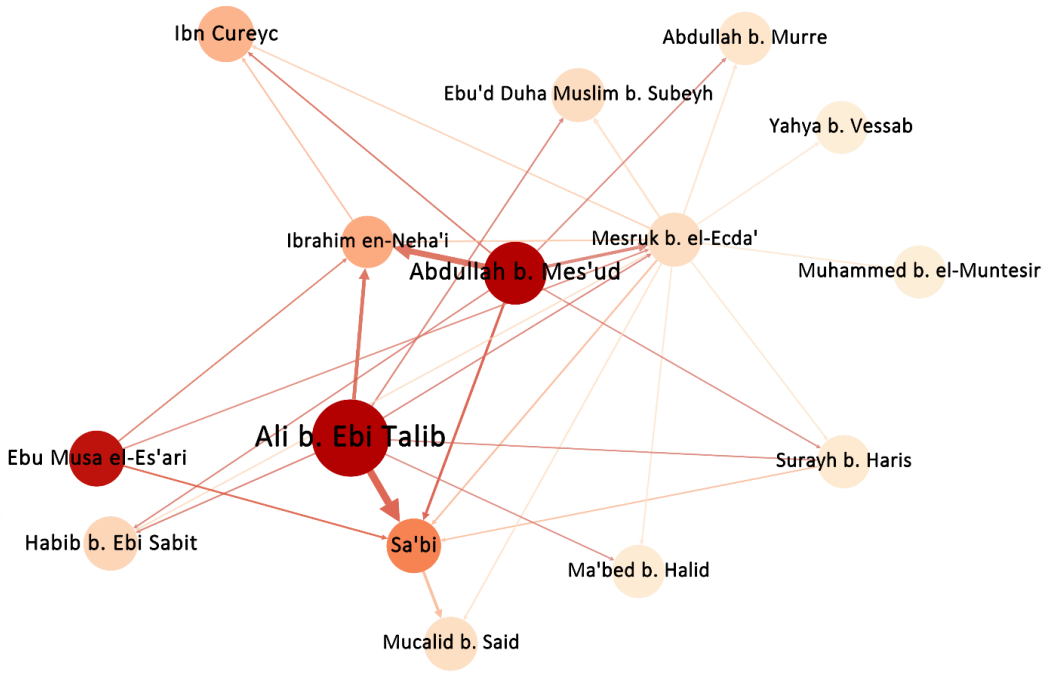

Grafik 29: Mesrûk’un rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Mesruk b. el-Ecda' - Properties	
Size	25.522789
Position (x)	106.68704
Position (y)	101.48357
Position (z)	0.0
Color	[253,221,193]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Mesruk b. el-Ecda' - Attributes	
Id	Mesruk b. el-Ecda'
Label	Mesruk b. el-Ecda'
Interval	<null value>
In-Degree	3
Out-Degree	11
Derece	14
Weighted In-Degree	30.0
Weighted Out-Degree	30.0
Weighted Degree	60.0
Eccentricity	8.0
Closeness Centrality	0.29962264150943396
Harmonic Closeness Centrality	0.3555205709487821
Betweenness Centrality	20.933680682464285
Authority	0.067825995
Hub	0.02187498
PageRank	2.395440529144028E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	547
Cluter-ID	1
Modularity Class	8
Inferred Class	15
Eigenvector Centrality	0.0034992184993665743
Clustering Coefficient	0.09340659528970718

Tablo 18: Ortak ağda Mesrûk’un rolüne dair hesaplamalar

Mesruk b. el-Ecda' - Properties	
Size	1.3835616
Position (x)	-13.484856
Position (y)	-4.638079
Position (z)	0.0
Color	[250,130,82]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	☑
Mesruk b. el-Ecda' - Attributes	
Id	Mesruk b. el-Ecda'
Label	Mesruk b. el-Ecda'
Interval	<null value>
Modularity Class	6
Eigenvector Centrality	0.003212992688759505
In-Degree	1
Out-Degree	6
Derece	7
Weighted In-Degree	26.0
Weighted Out-Degree	16.0
Weighted Degree	42.0
Eccentricity	6.0
Closeness Centrality	0.3875
Harmonic Closeness Centra	0.5059139784946237
Betweenness Centrality	0.0
Component ID	0
Strongly-Connected ID	55
PageRank	0.0024545730630614673
Authority	0.0070990627
Hub	0.018893298
Clustering Coefficient	0.1666666716337204

Tablo 19: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Mesrûk’un rolüne dair hesaplamalar

Mesrûk'un ortak ağdaki konumunu ve ilişkilerini gösteren yukarıdaki ağ haritasında Mesrûk'un iç derecesinin 3, dış derecesinin ise 11 olduğu görülmektedir. Böylece Mesrûk'un bu ağda 14 düğümle irtibatının olduğu söylenebilir. Mesrûk İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ olmak üzere yalnız üç düğümden rivayet almıştır. Abdullah b. Mürre ve İbn Cüreyc hem Mesrûk'tan hem de İbn Mes'ûd'tan rivayet almışlardır. Bu noktada Mesrûk'tan aldıkları rivayetlerin İbn Mes'ûd rivayetleri olduğunu dikkate aldığımızda bu iki ismin irsâl yapmış olması muhtemel gözükmektedir. Benzer bir durum Müslim b. Subeyh ile Ma'bed b. Halid için Hz. Ali rivayetleri üzerinden söz konusudur. Ayrıca bu isimler dışında hem Mesrûk'tan hem de Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'tan rivayet alanlar vardır ki bunlar Şüreyh, İbrâhim en-Nehaî ve Şa'bî gibi bu iki sahâbîyle yahut biriyle görüşme imkânı olan isimler olduğu gibi likâ ve semâı mümkün olmayan Habîb b. Ebî Sâbit de irsâl eden gruptandır.[322] Mücâlid ise iki sahâbînin rivayetlerini hem Şa'bî üzerinden hem de Mesrûk aracılığıyla elde etmiştir. Mesrûk'un iki sahâbînin rivayetlerinin intikalinde dağıtıcı bir rol üstendiğini söylemek mümkündür.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Mesrûk'un ağdaki konumu, onun İbn Mes'ûd ve Ali b. Ebî Tâlib gibi önemli figürler arasında köprü işlevi gördüğünü ve bilgiyi geniş bir kitleye yaymada kritik bir düğüm olduğunu göstermektedir. Öğrencileri olan Abdullah b. Mürre, Müslim b. Subeyh ve Muhammed b. Münteşir, Mesrûk'tan aldıkları bilgileri daha geniş bir ağa yayarak bilgi akışını güçlendirmektedir.

Mesrûk'un ağdaki doğrudan bağlantılarının fazla olması, bilgiyi hızlı ve etkin şekilde yaydığını göstermektedir. Bununla birlikte, bazı öğrencilerinin farklı kaynaklardan da bilgi alması, ağda yapısal deliklerin varlığına işaret eder. Mesrûk, bu boşlukları kapatarak güvenilir bilgi akışını sağlamaktadır. Şa'bî'nin Mesrûk ile birlikte diğer önemli İbn Mes'ûd öğrencileriyle de bağlantılı olması, onun farklı rivayet ağlarını birleştiren bir düğüm olduğunu ve bilgi yayılımını artırdığını göstermektedir. Şa'bî'nin çoklu kaynaklardan bilgi alması, hadislerin doğruluğunu ve güvenilirliğini pekiştiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır.

Merkeziyet analizine göre, Mesrûk'un ortak ağdaki derece değeri (14), İbn Mes'ûd halkasındaki (7) değerden daha yüksektir. Bu, onun ortak ağda daha fazla bağlantıya sahip olduğunu gösterir. Özellikle dış derecesinin yüksek olması (11'e karşı 6), bilgiyi yayma

[322] Habîb. Ebî Sâbit'in İbn Mes'ûd ve Hz. Ali 'den semâı ve irsâl durumu hakkında bk. Alâî, *Câmiü't-tahsîl,* 158; İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl,* 59, 60.

kapasitesinin ortak ağda daha geniş olduğunu kanıtlamaktadır. Ağırlıklı derece açısından da Mesrûk, ortak ağda (60) daha güçlü bağlantılara sahipken, İbn Mes‘ûd ağında bu değer (42) olarak ölçülmüştür.

Yakınlık merkeziyeti Mesrûk’un İbn Mes‘ûd ağı içinde (0.387) daha merkezi ve bilgiye daha hızlı erişebilen bir konumda olduğunu, ancak ortak ağda bu değerin (0.299) olduğunu göstermektedir. Arasındalık merkeziyeti açısından, Mesrûk’un ortak ağdaki değeri (20.93) oldukça yüksek olup, burada bilgi akışında önemli bir köprü görevi üstlendiğini göstermektedir. Ancak İbn Mes‘ûd ağı içinde bu değer sıfırdır, yani bu halkada doğrudan bağlantılar üzerinden bilgi yaymaktadır. Dolayısıyla Mesrûk’un ortak ağda köprü bir râvi olduğu söylenebilir.

(2)İbn Mes‘ûd’la İlişkisi

İbn Mes‘ûd’un ashâbının önde gelenlerinden olan Mesrûk’un hocasının ilmine olan vukufiyeti, dönemindeki ve sonrasındaki âlimler tarafından dile getirilmiştir. Nitekim Şa‘bî, Mesrûk’u Şüreyh’le karşılaştırmış ve onu fetva konusunda Şüreyh’ten daha bilgili olduğunu ifade etmiştir.[323] İbn Uyeyne de Alkame’nin vefatından sonra Mesrûk’un ilimde önüne geçebilecek kimse olmadığını belirtmiştir.[324] Ziyâd b. Ebîh Kûfe’ye geldiğinde Kûfe’nin en faziletli ismini sormuş ve Mesrûk cevabını almıştır.[325] İbn Sîrîn Alkame, Abîde ve Mesrûk’un birbirlerine üstünlüğü noktasında bir tercih yapılamadığını nakletmiştir.[326]

İbn Mes‘ûd ve ashâbının ilmî ilişkilerini konu edinen rivayetleri inceleme esnasında İbn Mes‘ûd’un ilmin intikaline ve kaynağına dair bakış açısını da talebelerine naklettiği görülmektedir. Nitekim İbn Mes‘ûd Mesrûk’a, kendisine bir soru yöneltildiğinde onu İbn Mes‘ûd’un ilmiyle çözmesini tavsiye etmiş ve kendisine bir mesele sorulduğunda Hz. Peygamber’den gelen ilimle bunu hallettiğini dile getirmiştir.[327]

Mesrûk’un, hocası İbn Mes‘ûd’la ilişkisi sadece bir hoca-talebe ilişkisi düzeyinde kalmamış, kişisel bir ilişki de aralarında tesis etmiştir. İbn Mes‘ûd’un Mesrûk’u Kâdisiye’deki arazisine göndermesi, İbn Mes‘ûd’un Mesrûk’a insanî ilişkilere dair nasihat vermesi[328] ve Mesrûk’un bir sene boyunca bir gün bile yanından ayrılmadan İbn Mes‘ûd’a mülazemet ettiğini dile getirmesi

[323] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü’l-kebir*, 3/126. Ayrıca bkz. Ebû İshâk Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf Şirazi, *Tabakatü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, 1. bs. (Beyrut: Dârü’r-Râidi’l-Arabî, 1970), 79.
[324] Zehebî, *Siyer*, 5/26.
[325] İbn Ebî Hayseme, *et-Tarihü’l-kebir*, 3/133.
[326] Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, 8/36.
[327] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 57/407.
[328] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 57/407.

bu yakın ilişkinin apaçık göstergesidir. Başka bir rivayette ise Mesrûk, Abîde'nin de İbn Mes'ûd'un evine gelerek ondan ilim talep ettiğini ancak kendisinin Abîde'den daha üstün olduğunu belirtmiştir.[329] Şa'bî ilim talebi noktasında Mesrûk'tan daha ısrarcı birini hiçbir yerde görmediğini nakletmiştir.[330]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinden olan Mesrûk'un ilmini alma hususunda kendisine rağbet edilmiş ve o da sahip olduğu ilmi nakletme konusunda istekli olmuştur. Nitekim Şüteyr b. Şekel ile bir arada bulunduğu bir esnada insanların kendilerine yoğun bir şekilde geldiğini gören Mesrûk Şüteyr'e, "İnsanlar rivayetleri dinlemek ve ilim öğrenmek için bize rağbet ediyorlar. İstersen sen onlara Abdullah'tan öğrendiklerini anlat, ben de onları onaylayayım. İstersen ben anlatayım sen onayla." demiştir. Bunun üzerine Şüteyr'in "Sen anlat ey Ebû Âişe." demesiyle Mesrûk rivayeti nakletmeye başlamıştır.[331] Bu rivayet birinci asırda Kûfe'de insanların ilme olan ilgisini ve İbn Mes'ûd rivayetlerine olan talebi göstermesi bakımından önemlidir. Rivayetten hareketle, Mesrûk'un İbn Mes'ûd'un önde gelen talebesi Alkame'den farklı olarak peş peşe rivayet nakletmek konusunda herhangi bir çekincesinin olmadığı söylenebilir. Bu durum tâbiûnun büyükleri döneminde sistemli olmasa da yarı sistemli rivayete doğru bazı adımların atıldığını göstermektedir. Ayrıca Mesrûk gibi İbn Mes'ûd rivayetleri konusunda otorite addedilen birinin Şüteyr'e ilim nakli konusunda danışması ve naklettiği rivayetleri onaylamasını beklemesi onun ilmî yaklaşımını ve müzakereye verdiği değeri de göstermektedir. Ayrıca Mesrûk'a nispetle bilinen bir mescidin olduğu rivayet edilmiştir.[332]

Rivayet sayıları esas alınarak Mesrûk'un talebeleri tespit edilmek istendiğinde Mesrûk'tan en çok rivayet nakleden isimlerin Müslim b. Sübeyh (601), Şa'bî (545), Şakîk b. Seleme (209), Abdullah b. Mürre (119) ve İbrâhim en-Nehaî (119) olduğu tespit edilmektedir.[333] Bu tespitte dikkate alınan rivayet sayılarının tekrarlı rivayet sayıları olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca hoca-talebe ilişkisini daha isabetli tespit edebilmek amacıyla merfû' mevkuf ayrımı yapılmaksızın bütün rivayetler dikkate alınmıştır. Tekrarsız-merfû' rivayetler esas alınarak yapılan bir sayımda ise Mesrûk'tan en çok rivayet nakleden isimler, Şa'bî (120), Müslim b.

[329] İbn Asâkir, *Târîhu i Dımaşk,* 57/407.
[330] Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, s. 652.
[331] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 57/415.
[332] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/207, hadis no. 3059.
[333] Parantez içindeki veriler Câmiu Hâdimu'l Haremeyn programı kullanılarak tespit edilmiştir.

Sübeyh (87), Şakik b. Seleme (31), İbrâhim en-Nehaî (21) ve Abdullah b. Mürre (10)'dir.[334] Şa'bî, Mesrûk'tan rivayet malzemesini nakletmekle kalmamış onun hayatı ve görüşlerine dair de hatırı sayılır miktarda bilgi nakletmiştir. Bu durum onun Mesrûk'la ciddi bir teşriki mesaiye sahip olduğunu ve hicrî birinci asırda hoca-talebe ilişkisinin yalnız bilgi naklinden ibaret olmadığını göstermektedir.

Ricâl kaynaklarından elde edilen bilgiye göre Mesrûk, Übey b. Ka'b, Habbâb b. Eret, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Mes 'ûd, Ubeyd b. Umeyr, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb, Muâz b. Cebel, Ma'kil b. Sinân, Mugîre b. Şu'be, Sübey'a binti Hâris, Hz. Âişe, Ümmü Rumân ve Ümmü Seleme'den hadis nakletmiştir. Mesrûk'tan hadis nekleden isimler ise İbrâhîm en-Nehaî, Enes b. Sîrîn, Eyyûb b. Hânî, Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Mürre, Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd, Ubeyd b. Nadle, Umâre b. Umeyr, el-Kâsım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd, Muhammed b. Münteşir, Ebu'd Duhâ Müslim b. Subeyh, Mekhûl eş-Şâmî, Yahyâ b. Cezzâr, Yahyâ b. Vessâb, Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik, Ebû İshâk es-Sebîî, Ebu'ş Şa'sâ' ve hanımı Kumeyr binti Amr'dır.[335]

Doğrudan Mesrûk'un rivayetleri incelenerek elde edilen veriler üzerinden aşağıdaki görsel hazırlanmıştır. Veriler, Mesrûk'un mükerrer rivayetleri üzerinden merfû olma şartı taşımaksızın toplanmıştır. Mesrûk'un hocalarına dair oluşturulan görselde, 755 rivayetle Hz. Âişe'nin ilk sırada olduğu ve 629 rivayetle onu İbn Mes'ûd'un izlediği görülmektedir. Sonraki isimlerin rivayet sayıları dikkate alındığında Mesrûk üzerinde bu iki sahâbî kadar etkili olmadıklarını söylemek mümkündür. Yukarıda incelenen Alkame, Abîde ve Esved gibi Mesrûk'un da hocalarının tamamından yüksek sayıda rivayet nakletmek yerine bir yahut iki hocadan çok hadis rivayetini tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bu yüksek sayıların mülazemete delalet ettiği de söylenebilir. Mesrûk Hz. Âişe ile güçlü bir rivayet ilişkisine sahip görünmektedir. Ancak Medine'de bulunan diğer sahâbîlerle benzer bir ilişkinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bu durum, Mesrûk'un Medine'ye yolculuk yaptığını ve burada bulunan Hz. Âişe'den rivayet aldığını göstermektedir. Ancak bu rihlenin sistemli rivayet dönemde görülen rihlelerden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Mesrûk, Medine'ye gitmiş ancak orada bulunan diğer sahâbîlerden mümkün olduğunca çok sayıda hadis alma çabasına girmemiştir. Görselde kendisinden üç ve üzerinde rivayet naklettiği hocalarının dikkate alındığı düşünülürse Mesrûk'un hoca sayısının azımsanamayacak seviyede olduğu görülebilir. Abîde'nin aksine

[334] Parantez içindeki veriler Cevâmiu'l Kelim programı kullanılarak tespit edilmiştir.
[335] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/453.

Mesrûk geniş bir hoca kitlesine sahiptir. Görselde Mesrûk'un yüksek sayıda rivayet naklettiği isimler olan Hz. Âişe ve İbn Mes'ûd mor ile, Abdullah b. Amr ve Hz. Ömer ise açık mor ile gösterilmiştir. Mesrûk'un hadislerini irsâl ederek naklettiği konusunda ihtilaf bulunan Ümmü Rumân ve Hz. Ebû Bekir ise kırmızı ile işaretlenmiştir. Mesrûk'un kendilerini idrak ettiği Kûfe'nin rivayetlerinde etkili iki isim olan Hz. Ali ve Ebû Mûsâ ise sarı ile renklendirilmiştir. Mesrûk'un bu iki isimden rivayet sayılarının az olması, onun İbn Mes'ûd rivayetleriyle yetindiğini ve Kûfeli diğer isimlere rağbet etmediğini göstermektedir.

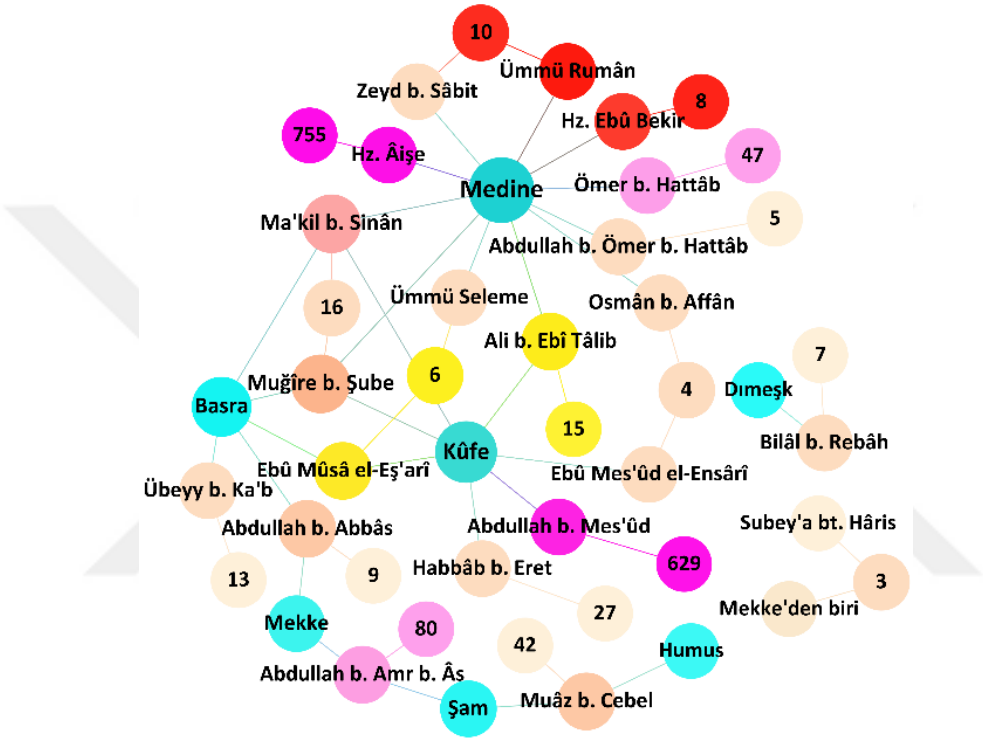

Grafik 30: Mesrûk'un rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Görselde râvilerin irtibatlı oldukları şehirler mavi ile gösterilmiştir. Mesrûk'un hocalarının ikamet ettiği şehirler arasında Medine öne çıkmakta ve onu Kûfe izlemektedir. Bu durum İbn Mes'ûd'un Alkame ve Esved gibi diğer öğrencilerinin durumlarıyla benzerlik arz etmektedir. Ancak Mesrûk'un hocalarının şehir bakımından çeşitliliğinin akranlarına nazaran fazla olduğu görülmektedir. Bu durum onun rivayetleri almak için farklı şehirlere yolculuk yaptığı bilgisiyle örtüşmektedir. Ancak yukarıdaki rivayet verileri, bu yolculukların tedvin sonrası dönemden farklı olduğunu, bu yolculuklarla şehirdeki bütün hocaların rivayetlerine sahip olmak yerine, tek bir hocanın yahut bir rivayetin hedeflendiğini göstermektedir.

Mesrûk'un öğrencileri, irtibatlı oldukları şehirler ve rivayet sayılarıyla birlikte aşağıdaki görselde verilmiştir. Rivayet sayıları bakımından incelendiğinde 601 rivayetle Müslim b. Subeyh ve 545 rivayetle Şa'bî'nin öne çıktığı görülmektedir. Bu isimleri Şakîk, Abdullah b.

Mürre ve İbrâhim en-Nehaî, Ebu'ş Şa'sâ ve Ebû İshâk es-Sebîî izlemektedir. Rivayet sayıları diğerlerine göre yüksek olan bu isimler görselde mor ile işaretlenmiştir. İbn Mes'ûd'un ashâbından Alkame, Esved ve Abîde'nin öğrencilerinde görülenden farklı bir durum Mesrûk için söz konusudur. Bu isimlerin öğrencileri arasında İbrâhim en-Nehaî ilk sıralarda yer alırken Mesrûk'ta bu durum değişlik arz etmektedir. Dolayısıyla İbrâhim'in İbn Mes'ûd'un ashâbından ilim talep ederken bazı isimleri tercih ederek onların ilmine daha fazla rağbet gösterdiğini söylemek mümkündür. Şa'bî ise İbn Mes'ûd'un diğer talebelerinden rivayet konusunda çok aktif değilken Mesrûk'un rivayetlerine rağbet etmiştir. A'meş, Ebû İshâk ve Muhammed b. Sîrîn ise Mesrûk'tan irsâl ederek hadis nakledenlerdir. Bu râviler görselde kırmızı ile renklendirilmiştir.

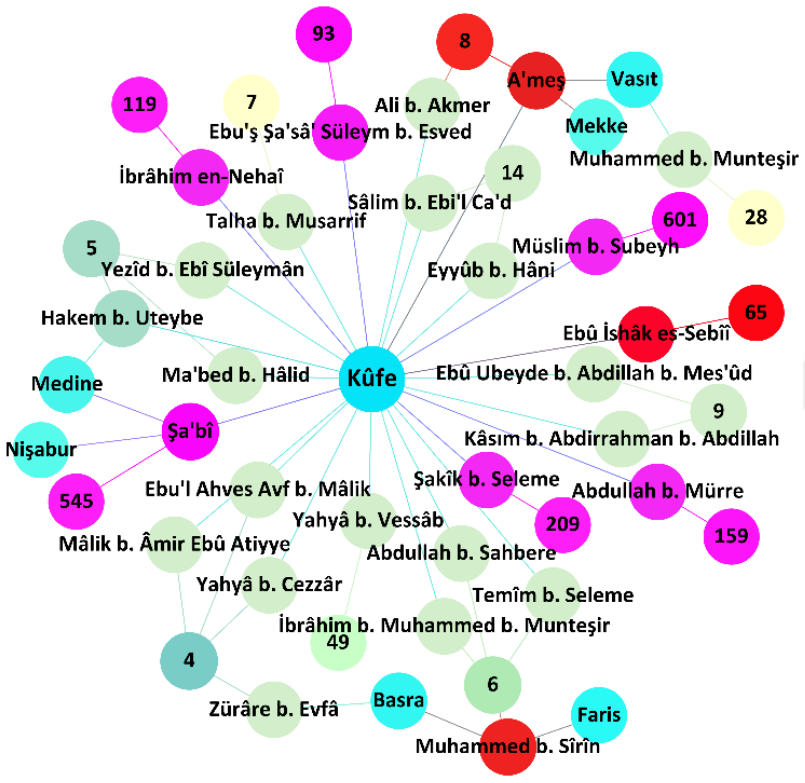

Grafik 31: Mesrûk'tan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Hadis rivayetinde akranların birbirlerinden nakilleri sık karşılaşılan bir durum olmadığı halde Şakîk'in Mesrûk'tan azımsanamayacak sayıda rivayet naklettiği görülmektedir. Bu durumdan hareketle Şakîk'in, İbn Mes'ûd'tan alamadığı rivayet ve fetvaları onun yakın öğrencisi Mesrûk'tan aldığı söylenebilir. Ayrıca İbn Mes'ûd'un ashâbı arasında (kendilerinin de farkında olduğu) bir ilmî üstünlük durumundan söz edilebilir. Mesrûk'tan hadis nakledenler arasında ondan irsâl ederek nakilde bulunanlar (A'meş ve Ebû İshâk) dikkat çekmektedir. Bu isimler görselde kırmızı ile renklendirilmiştir. Genel kanaat, İbn Sîrîn'in Mesrûk'tan hadis işittiği

yönünde olsa da aksini iddia edenler de vardır.[336] Mesrûk'un râvleri arasında mevâlîden olan isimler dikkat çekmektedir. Nitekim 27 râviden 6'sı mevlâ olarak nitelenmiştir. Bu durum dönemin râvi popülasyonu içinde Arap asıllı olanlar kadar mevâlînin de önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Mesrûk'un râvilerinin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde hocalarındaki çeşitliliğin, yerini Kûfeli râvilerin baskınlığına bıraktığı görülmektedir. Nitekim incelemeye konu olan 27 isimden 24'ü Kûfelidir. Hocalar ve öğrencilere dair yapılan incelemede karşılaşılan bu değişim ve sebepleri, ilerleyen başlıklarda tartışılacaktır ancak şimdilik bu durum, ilmin Kûfeli hale gelmesi, diğer bir deyişle Kûfe'de belirli bir ilmî tevârüsün ve ortamın oluşmasıyla ilgili görünmektedir.

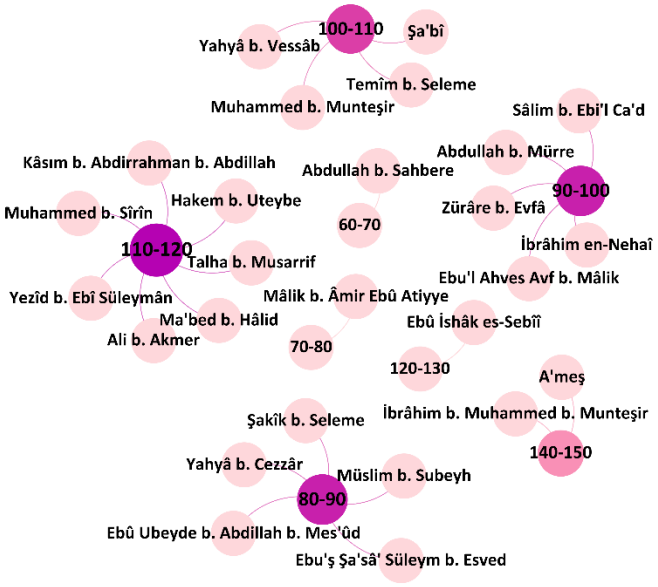

Grafik 32: Mesrûk'un öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Vefat tarihleri dikkate alınarak Mesrûk'un râvileri gruplandırıldığında, 80-90 arasında 5, 90-100 arasında 5, 100-110 yılları arasında 4 ve 110-120 arasında 7 râvinin vefat ettiği görülmektedir. Bu durumdan hareketle, en çok öğrencinin vefat ettiği zaman aralığı 110-120 arasıdır. Mesrûk'un hicret yılında doğduğu dikkate alındığında, öğrencilerinin vefat tarihinden hareketle onun ilmî bakımdan en aktif olduğu dönemin 35-40 ile 60 yılları arasında olduğu söylenebilir.

[336] Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 264.

(4)Hz. Ali ve Hz. Âişe ile İlişkisi

Mesrûk'un ilmî derinliğini ortaya koyan rivayetlerden biri de onun, Hz. Peygamber'in ashâbı arasından ilimle öne çıkan isimleri zikrettiği rivayettir. Söz konusu rivayette Mesrûk, Hz. Peygamber'in ashâbını ilmî bakımdan değerlendirmiş ve onun ilminin altı isimde toplandığını tespit etmiştir. Bu durum Mesrûk'un ilmî çabasını ve ilim talebinde kendi muhitiyle sınırlı kalmadığını ortaya koymaktadır. Bu altı ismin ilimlerinin ise Hz. Ali ve İbn Mes'ûd olmak üzere iki kişide toplandığını dile getirmiştir. İbn Mes'ûd'la yakın ilişkisi farklı vesilelerle rivayetlerde nakledilen[337] Mesrûk'un Hz. Ali ile ilişkisi ise daha derinlikli bir araştırmayı hak etmektedir. Başka bir rivayette de hüküm verme kabiliyetinin Hz. Peygamber'in ashâbından altı kişiye intikal ettiğini ve bunlardan üçünün (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ) Kûfeli olduğunu belirtmiştir.[338]

Hz. Ali'nin ilimdeki üstünlüğünü farklı vesilelerle dile getiren Mesrûk'un ondan rivayet nakletme konusunda aktif olmadığı görülmektedir. Nitekim Bezzâr, Mesrûk'un Hz. Ali'den savaş hukukuna dair bir rivayetini naklettikten sonra "Mesrûk'un Hz. Ali'den müsned kabilinden bundan başka bir rivayet naklettiğini bilmiyoruz." diyerek durumu ortaya koymuştur.[339] Bezzâr'ın bu tespitinde müsned rivayet vurgusu dikkate alınmalıdır. Nitekim Mesrûk'un Hz. Ali'den 5 tekrarsız merfû rivayeti tespit edilmiştir. Tekrarlı ve merfû şartı olmayan rivayetlerinin sayısı ise on beştir. Yukarıda aktarıldığı gibi Hz. Ali'nin ilmini takdir eden ve öven bir âlimin bu şahıstan ilim alma fırsatını değerlendir(e)memiş olması dikkat çekicidir. Bu durum Hz. Ali ile Mesrûk arasındaki ilişkinin irdelenmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Mesrûk'un son demlerine dair bilgi veren rivayetler iki isim arasındaki rivayet ilişkisine dair ipucu teşkil edebilir niteliktedir. Nitekim bu rivayetlerden birinde ölmeden önce, Mesrûk'un Hz. Ali'yi desteklememesi sebebiyle istiğfar ettiği nakledilmiştir. Başka bir rivayette ise Mesrûk'un vefat etmeden önce Hz. Ali konusunda yapmadıkları sebebiyle pişman olduğu nakledilmiştir. Bu rivayetler dikkate alındığında siyasî durumların Mesrûk'u Hz. Ali'den hadis rivayetinden alıkoyduğu yorumuna ulaşmak mümkün görünmektedir.[340] Şa'bî'den nakledilen bir rivayette kendisine Hz. Ali'yle ilişki kurma ve ona destek verme konusunda neden ağırdan aldığı sorulan Mesrûk, iki müslüman grup arasında bozgunluk

[337]Ebû Zür'a ed-Dımaşki, *Târîh*, 335.
[338] Ebû Zür'a ed-Dımaşki, *Târîh*, 336, 337.
[339] Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî Bezzâr, *el-Bahrü'z-zehhâr = Müsnedü'l-Bezzâr* (Beyrut Medine: Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1988), 2/170.
[340] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 3/126.

çıkarmayı nehy eden hadisleri bu tavrına delil göstermiştir.[341] Veki' de Hz. Ali'ye destek vermekten geri duranların Mesrûk, Esved, er-Rebî' b. Huseym ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî olduğunu söylemiştir.[342]

Mesrûk'un hadis aldığı isimler ve rivayet sayıları incelendiğinde birinci sırada Hz. Âişe'nin yer aldığı görülmektedir. Mesrûk'un Hz. Âişe'den tekrarsız merfû rivayet sayısı 153 iken tekrarlı ve merfû şartı aranmayan rivayetleri 755'tir. Bu durum Mesrûk ile Hz. Âişe arasında güçlü bir hoca-talebe ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca ricâl kaynakları ve rivayet malzemesinin bizzat kendisi de bu ilişkiyi destekler niteliktedir. Nitekim Mesrûk Hz. Âişe'den hadis nakledeceği zaman onu övgü dolu ifadelerle nitelemiştir.[343] Hz. Âişe Mesrûk'tan bir konudaki bilgisini kendisine nakletmesini isterken ona "Sen bana en yakın kimselerdensin." diyerek ilişkilerinin yakınlığını dile getirmiştir.[344] Yahya b. Maîn'e Hz. Âişe'nin rivayetleri konusunda Mesrûk ile Urve b. Zübeyr arasında bir tercih yapması talep edildiğinde bir tercihte bulunmaması[345] Mesrûk'un Hz. Âişe rivayetleri konusundaki yetkinliğini gözler önüne sermektedir. Nitekim Urve'nin Hz. Aîşe'nin yeğeni olması sebebiyle onunla olan samimiyeti ve bunun rivayet ilişkisini olumlu etkilediği bilinmektedir. Bu bilgiler ışığında Yahya b. Maîn'in tavrı, Mesrûk'un Hz. Âişe'den rivayetleri açısından daha bir önemli hale gelmektedir.

e)Şakîk b. Seleme

Esed kabilesinden olan Şakîk b. Seleme'nin künyesi Ebû Vâil'dir. Nübüvvetten yedi yıl önce dünyaya gelen ve hicrî 82'de vefat eden Şakîk, Hz. Peygamber'i görmediği için muhadramûndan addedilmiştir. Şakîk b. Seleme'ye kendisinin mi Mesrûk'un mu büyük olduğu sorulduğunda Şakîk, kendisinin yaşça büyük olduğunu söylemiştir. Başka biri Şakîk'e gelerek Rebî' b. Huseym'in mi kendisinin mi büyük olduğunu sorunca Şakîk kendisinin yaşça büyük olduğunu, Rebî'in ise akılca büyük olduğunu dile getirmiştir. Ebû Vâil, Ebû Bürde ile beytü'l malde görev yapmıştır. [346]

[341] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 3/130, 134; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 57/434.
[342] Zehebî, *Siyer*, 4/67.
[343] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 3/131.
[344] Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, *Tarihü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşahir ve'l-a'lâm,* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1993), 5/237.
[345] Zehebî, *Siyer*, 5/26. Hz. Âişe ile Mesrûk arasındaki hoca talebe ilişkisi ve detayları için bkz. Gördük, "Hicrî İlk Asırdan Bir Hoca-Öğrenci Portresi: Hz. 'Âişe- Mesrûḳ b. el-Ecda'", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Temmuz 2020), 508-537.
[346] İbn Sa'd,*et-Tabakât*, 8/217.

Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc es-Sekafî'nin Ebû Vâil'i idarî görevlere atamak istemeleri onun sadece ilim camiasında değil yöneticiler nezdinde de hatırı sayılır bir şahıs olduğunu ortaya koymaktadır. Bu talepler karşısında Şakîk'in tavrı ise yönetimden uzak durmayı tercih ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Ziyâd, Şakîk'e, kendisine şehrin yönetimi hususunda yoldaşlık etmesini teklif etmiş ancak Alkame'ye danışan Şakîk, bu durumun dinine tesir edebileceği sebebine binaen uzak durması tavsiyesini almıştır. Her ne kadar Şakîk beytülmâl sorumlusu olarak atansa da bu görevden azledilmiştir. [347] Bu rivayet Şakîk'in yönetimle ve yöneticilerle ilişkisine dair bilgi vermenin yanında Şakîk'in Alkame'yle istişare etmesi iki âlim arasındaki ilişkinin yakınlığını göstermektedir.

Benzer şekilde Haccâc da Şakîk'i Silsile'ye görevlendirmek istemişse de Şakîk bu teklife olumsuz cevap vermiştir. Onun Haccâc ile konuşurken kullandığı üslup da ayrıca dikkat çekicidir. Nitekim Şakîk Haccâc'ın karşısında eğilip bükülmeden konuşmuş, onun icraatlarından dolayı insanların duyduğu korkuyu başka kimseye duyamayacaklarını dile getirmiştir. Böylece imalı bir dille Haccâc'ı eleştirmiştir.[348] Şakîk'in üslubu Haccâc'ın hoşuna gitmiştir ve Haccâc, ondan söylediklerini tekrar etmesini talep ederek Şakîk'in sunduğu her bir mazerete tek tek cevap vermiştir. Hadisenin devamını naklederken Şakîk'in cümlelerinden bu hadisenin onun yaşlılık döneminde meydana geldiği anlaşılmaktadır. [349] Olaya dair nakledilen başka bir rivayete göre ise Haccâc, Şakîk'e bazı fıkhî sorular yöneltmiş ve aldığı cevaplar sonucunda ona kadılık teklif etmiştir ancak Şakîk bu teklifi uygun bir dille geri çevirmiştir.[350]

Ebû Vâil'in yöneticilerle iş birliğine olumsuz yaklaşımının görünür hale geldiği olaylardan biri de oğlunun çarşı sorumlusu olarak görevlendirildiğini haber alması üzerine "Keşke bana onun ölüm haberini getirseydiniz. O yöneticilerle birlikte çalışan birinin evime girip çıkmasını istemem." demesidir. Hatta cariyesine oğlunun getirdiklerini almamasını, arkadaşlarının (أصحابي) getirdiklerini ise kabul etmesini salık vermiştir. Bu durumu nakleden râvi, Şakîk'in oğlunun Künâse'de kadılık yaptığı bilgisini nakletmiştir.[351] Rivayette, Şakîk'in "ashâb" kelimesini kendine nispetle kullanması dikkat çekicidir. Bağlamdan hareketle Şakîk'in ashâb kelimesini kendine eşlik eden yakın arkadaşlarını kastettiği dolayısıyla kelimeyi sözlük anlamında kullandığı anlaşılmaktadır. Başka bir rivayette Ebû Vâil, öğrencisi A'meş'e "Yöneticilerimizde şu iki hasletten hiçbiri yok: İslâm ehlinin takvası ve cahiliye ehlinin arzusu

[347] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/217.
[348] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/218.
[349] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/218.
[350] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/182.
[351] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/173.

(أحلام)" diyerek onları tasvip etmediğini bir kez daha dile getirmiştir.[352] Görüşlerini çekinmeden dile getiren Şakîk'in hicrî 82 yılında vefat ettiği nakledilmiştir.[353]

İbn Mes'ûd'un, mushafların toplatılması emrine karşı sert çıkışını nakleden Şakîk, diğer halkaları dolaştığını ve İbn Mes'ûd'u bu konuda eleştiren kimseye rastlamadığını dile getirmektedir.[354] Şakîk'in diğer halkaları dolaştığını belirtmesi önem arz etmektedir. İbn Mes'ûd'un hicrî 32 yılında vefat ettiği dikkate alındığında, henüz İbn Mes'ûd hayattayken, birinci asrın erken döneminde Kûfe'de ilim meclislerinin akdedildiği görülmektedir. Ayrıca Şakîk'in diğer halkaları dolaşarak bir nevi nabız yoklaması yaptığı söylenebilir. Bu durumdan hareketle, halkaların ilmin nakledilmesine ortam hazırlamanın yanında gündemin müzakere edilip değerlendirildiği bir işlev üstlendiği ifade edilebilir.

Hz. Ali ve Hz. Osman'a muhabbeti ve meyli sorulan Şakîk, "Önceleri Ali'ye daha fazla muhabbet beslerdim. Sonradan Osman'a muhabbetim onun önüne geçti." diyerek kalbî durumunu ifade etmiştir. Ondaki bu değişimi fark edenler, Şakîk üzerinde Mesrûk'un etkili olduğunu söylemişlerse de Şakîk, "Mesrûk kimseyi hidayete de erdiremez, saptıramaz da." cümlesiyle söz konusu değişimin kendi tercihi olduğunu dile getirmiştir.[355] Şakîk'in re'ye bakışı hakkında ise kaynaklarda çok fazla bilgi olmasa da onun, farazî meseleler hakkında konuşup hüküm verenlerle oturup kalkmamasını öğrencisine nasihat etmesinden ilimde bu tavrı benimseyenlere sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.[356]

[352] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/178.
[353] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/184.
[354] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/537. Buhârî, "Fezâilü'l Kur'an", 8.
[355] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/176; İclî, *Ma'rifetü's sikât*, 1/460.
[356] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/220.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

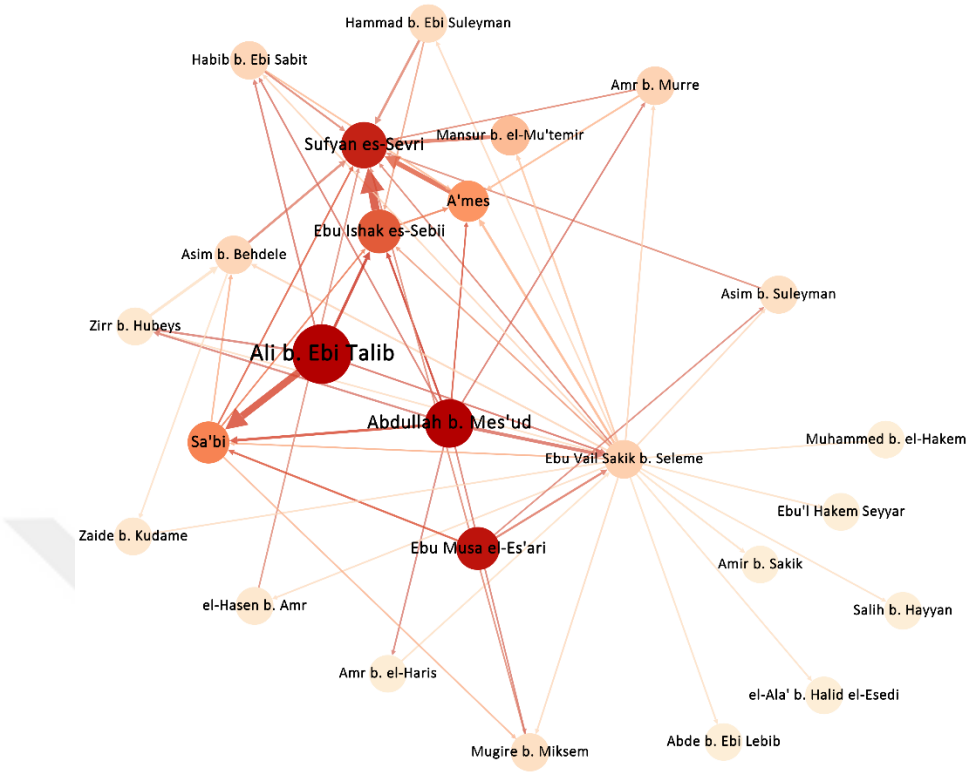

Grafik 33: Şakîk b. Seleme’nin rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Ebu Vail Sakik b. Seleme - Properties	
Size	23.83244
Position (x)	140.891
Position (y)	-57.056347
Position (z)	0.0
Color	[253,207,174]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebu Vail Sakik b. Seleme - Attributes	
Id	Ebu Vail Sakik b. Seleme
Label	Ebu Vail Sakik b. Seleme
Interval	<null value>
In-Degree	4
Out-Degree	20
Derece	24
Weighted In-Degree	42.0
Weighted Out-Degree	42.0
Weighted Degree	84.0
Eccentricity	6.0
Closeness Centrality	0.33169129720853857
Harmonic Closeness Centrality	0.38960396039603934
Betweenness Centrality	288.3949849910188
Authority	0.06819059
Hub	0.022329824
PageRank	3.402540075884534E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	593
Cluter-ID	1
Modularity Class	8
Inferred Class	1
Eigenvector Centrality	0.004964924023647883
Clustering Coefficient	0.06159420311450958

Tablo 20: Ortak ağda Şakîk’in rolüne dair hesaplamalar

Ebu Vail Sakik b. Seleme - Properties	
Size	2.1027398
Position (x)	7.02496
Position (y)	-12.109797
Position (z)	0.0
Color	[233,62,39]
Label Size	1.0
Label Color	[3,3,3]
Label Visible	☑
Ebu Vail Sakik b. Seleme - Attributes	
Id	Ebu Vail Sakik b. Seleme
Label	Ebu Vail Sakik b. Seleme
Interval	<null value>
Modularity Class	6
Eigenvector Centrality	0.008766234126467409
In-Degree	2
Out-Degree	7
Derece	9
Weighted In-Degree	29.0
Weighted Out-Degree	14.0
Weighted Degree	43.0
Eccentricity	5.0
Closeness Centrality	0.38461538461538464
Harmonic Closeness Centra	0.5116666666666666
Betweenness Centrality	11.333333333333334
Component ID	0
Strongly-Connected ID	31
PageRank	0.003498052945332817
Authority	0.0077547366
Hub	0.021952368
Clustering Coefficient	0.1944444477558136

Tablo 21: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Şakîk’in rolüne dair hesaplamalar

Abdurrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'lerindeki rivayetler dikkate alınarak oluşturulan İbn Mes'ûd ve Hz. Ali râvilerinin ilişkilerine dair ağ haritasında Şakîk'in konumu yukarıda gösterilmiştir. Görselden ve ilgili hesaplamalardan hareketle Şakîk'in iç derecesinin 4, dış derecesinin ise 18 olduğu görülmektedir. Düğümlerin konumu ve bağlantıları dikkate alınmaksızın yalnız bu veri dikkate alındığında dahi Şakîk'in bu ağda bilgiyi dışa yayıcı bir etki üstlendiğini söylemek mümkündür. Şakîk'in solunda kalan düğümler genelde ondan rivayet alan ancak ağdaki diğer düğümlerle çok da bağlantılı olmayan yaprak düğümlerdir.

Şakîk'ten rivayet alan düğümlerden onunla bağlantısı en güçlü olan ve diğer düğümlerle irtibatlı olan isimler A'meş, Mansûr b. Mu'temir, Âsım b. Behdele, Amr b. Mürre, Hammâd b. Ebî Süleymân'dır. Ayrıca irtibatlarının güçlü olması sebebiyle algoritmanın Şakîk'in yakınına yerleştirdiği isimler de bulunmaktadır bunlar; Âmir b. Şakîk, Hasan b. Amr, Ebu'l Hakem Seyyâr'dır. Şakîk'ten uzaklaştıkça düğümlerin onunla bağlantısı da zayıflamaktadır. İbn Mes'ûd ağdaki diğer düğümlerle irtibatının çok olması ve derecesi sebebiyle algoritma tarafından ağın merkezine yerleştirilmiştir. Şakîk'ten rivayet alan Zir b. Hubeyş, Muğîre b. Miksem, A'meş ve Amr b. Mürre'nin aynı zamanda İbn Mes'ûd'tan da alıcı konumda bulunduğu görülmektedir. Bu isimlerden İbn Mes'ûd'tan semâı olmayanların irsâl etmiş olması muhtemeldir. Şakîk Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'tan doğrudan rivayet almış olsa da bazı İbn Mes'ûd rivayetlerini Amr b. Hâris aracılığıyla aldığı görülmektedir. Ağda hem Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'tan hem de Şakîk'ten rivayet alan düğümler dikkat çekmektedir. Bunlar Şa'bî, Ebû İshâk es-Sebîî, Habîb b. Ebî Sâbit'tir. Ebû İshâk 6 kişiden rivayet alarak iç derecesi en yüksek düğüm konumundadır. Onu A'meş (iç derecesi 5) ve Şa'bî (iç derecesi 4) izlemektedir. Ebû İshâk'ın dikkat çeken diğer bir yanı Şakîk'in önde gelen talebelerinin çoğundan rivayet almış olmasına karşın A'meş'le hem alma hem de verme ilişkisinin olmasıdır. Âsım b. Behdele ise Hz. Ali ve İbn Mes'ûd rivayetlerine Zir b. Hubeyş, Şakîk ve Şa'bî kanalıyla erişmektedir.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Şakîk b. Seleme, rivayet ağında merkezi bir düğüm olarak bilgiyi geniş bir alana yaymada etkili bir rol oynar. 18 dış dereceye sahip olması, bilgiyi ağın dışına etkin şekilde ilettiğini gösterirken, ondan rivayet alan düğümler, bilgi yayılımında doğrudan ona bağımlıdır. Bu durum, Şakîk'in ağdaki merkezi konumunu pekiştirir. Şakîk'in rivayetlerinin bir kısmını doğrudan İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den, bazılarını ise aracılar üzerinden alması, bilginin güvenilirliğini etkileyebilir; ancak çift kaynaktan gelen bilgiler, güvenilirliği artıran bir denge unsuru oluşturur.

Ağ analizi açısından değerlendirildiğinde, Şakîk'in ortak ağdaki özvektör merkeziyeti (0.1606), İbn Mes'ûd ağına göre (0.0088) çok daha yüksektir; bu da onun ortak ağda daha etkili râvilerle rivayet ilişkisinde olduğunu gösterir. Ortak ağda daha fazla bağlantıya sahip olması (Derece 24, ağırlıklı derece 84), İbn Mes'ûd ağındaki bağlantılarından (Derece 9, ağırlıklı derece 43) daha fazla râviye daha yoğun bir rivayet ilişkisinde olduğunu ortaya koyar. Bununla birlikte, İbn Mes'ûd ağı içerisinde Şakîk, nispeten az sayıda isimden daha fazla rivayet alarak ve naklederek bilgi alışverişinde derin bir etkileşim içinde olmuştur. Yakınlık merkeziyeti açısından bakıldığında, İbn Mes'ûd ağında daha yüksek bir değere sahip olması (0.38) onun bu ağın diğer düğümlerine daha yakın bir pozisyonda bulunduğunu gösterirmektedir.

Şakîk'in ortak ağdaki arasındalık merkeziyeti (288.39), İbn Mes'ûd ağındaki değerine kıyasla (11.33) oldukça yüksektir. Bu, onun bilgi akışının önemli bir aracısı olduğunu gösterir. Ayrıca ortak ağda PageRank değeri (3.40), İbn Mes'ûd ağına göre (0.0034) oldukça yüksektir; bu da Şakîk'in ağ içinde merkezi bir konumda bulunduğunu ve geniş bir bilgi dolaşımı içinde etkin olduğunu gösterir. Şakîk'in ortak ağda daha yüksek otoriteye sahip olması (0.068), onu bilgi kaynağı olarak daha değerli kılarken, İbn Mes'ûd ağında otorite değeri (0.0077) onun bu yapı içinde daha sınırlı bir bilgi sağlayıcısı olduğunu ortaya koymaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Şakîk ortak ağda daha etkili ve aktif bir düğüm olup, geniş bir etki alanına sahiptir ve bilgi akışında kritik bir rol oynaması sebebiyle köprü düğüm olarak ntelendrilebilir. İbn Mes'ûd ağında belirli bağlantılarla derin bir etkileşim içinde olması, onu bu ağın iç yapısında güçlü bir düğüm haline getirse de ortak ağda hem bilgi kaynağı hem de aracılık işlevinde daha etkili bir konumda olduğu görülmektedir.

(2)İbn Mes'ûd'la İlişkisi

İbn Mes'ûd'un ileri gelen talebeleri hakkında nakledilen rivayetlerde zikredilmese de hakkındaki övgüler ve İbn Mes'ûd'tan naklettiği rivayet sayısı dikkate alındığında Şakîk'in de İbn Mes'ûd'un önde gelen talebeleri arasında zikredilmesi uygun görülmektedir. Şakîk, İbn Mes'ûd'la yalnız rivayet ilişkisi kurmamış onunla günlük hayatta da birlikte olmuştur. Nitekim Şakîk, İbn Mes'ûd'la sefere çıkmış,[357] Ebû Mûsâ ile birlikteyken aynı mecliste bulunmuştur.[358] Buna binaen İbrâhim en-Nehaî A'meş'e Şakîk b. Seleme'den ilim almasını, İbn Mes'ûd'un ashabının onu en seçkinlerinden gördüğünü dile getirmiştir.[359] İbn Mes'ûd'un ashabından olan

[357] Ebü'l-Kâsım Süleymân Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr* (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 9/157.
[358] Buhârî, "Fiten", 5.
[359] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/219. Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir,* 5/401.

Amr b. Mürre, İbn Mes‘ûd’un oğlu Ebû Ubeyde’ye babasının ashabı arasında onun hadislerini en iyi bilenin kim olduğunu sormuş ve Ebû Vâil Şakîk b. Seleme cevabını almıştır.[360]

Hz. Peygamber’in namazda hangi sureleri birlikte okuduğu bilgisini İbn Mes‘ûd, Alkame’ye öğretmiştir, Alkame dışarı çıktığında ise Şakîk ve yanındakiler ona nezâir olarak nitelenen bu sureleri sormuşlardır.[361] Bu rivayet İbn Mes‘ûd ashâbı arasındaki hiyerarşiyi göstermektedir. İbn Mes‘ûd bazı rivayetleri doğrudan ashâbıyla paylaşırken bazılarını yalnız Alkame’ye nakletmeyi tercih etmiştir. Bu durum ilmin naklini sekteye uğratmamıştır, ilim öğrenmeye hevesli olanlar bu tarz nakilleri Alkame’den almışlardır. Şakîk, İbn Mes‘ûd’tan ilim almak için fırsat kollamıştır. Nitekim Şakîk ve beraberindekilerin İbn Mes‘ûd’un kapısında onun dışarı çıkmasını bekledikleri esnada Yezîd b. Muâviye en-Nehaî, yanlarına gelerek İbn Mes‘ûd’u dışarı çıkarmıştır. Bunun üzerine İbn Mes‘ûd “Sizin burada bulunduğunuzdan haberdarım ancak Hz. Peygamber’in sıkılmamızdan çekinerek bize ara ara öğüt vermesi gibi ben de sıkılmanızdan endişe ediyorum.” diyerek ilim naklindeki yöntemini ve bunun sebebini açıklama gereği duymuştur.[362] İbn Mes‘ûd’un kapısına gelerek girmek için izin isteyen Şakîk ve yanındakilere izin verilmesine rağmen onlar içeri girmemişlerdir. Bunun üzerine İbn Mes‘ûd cariyesini göndererek onları içeri davet etmiş ve izin verilmesine rağmen içeri girmemelerinin sebebini sormuştur. İçeridekilerin uyuyor olma ihtimaline binaen girmekten çekindiklerini söylemeleri üzerine İbn Mes‘ûd “Siz İbn Mes‘ûd’un ehlini gaflette mi sanıyorsunuz?” demiştir. Güneşin doğuşunu bekleyen İbn Mes‘ûd cariyesine dışarı bakarak güneşin doğup doğmadığını kontrol etmesini istemiştir. Doğduğunu öğrendikten sonra ise şükür duası yapmıştır. Ardından kendisine namazda okunan sureler hakkında yöneltilen bir soruya cevap vermiştir. Şakîk’in bütün detaylarıyla bu hadiseyi nakletmesi onun İbn Mes‘ûd’la birlikteliği önemsediğini, günlük hayatında yapageldiklerini de nakletmeye değer gördüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum İbn Mes‘ûd’un yalnız naklettikleriyle değil yaşantısıyla da Kûfeliler ve Şakîk üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Şakîk, İbn Mes‘ûd’un yanına gelerek ona bir ayetin kıraatini soran şahsa onun verdiği cevabı nakletmiştir. Bu rivayet onun İbn Mes‘ûd’un ilim meclisinde naklettiği ilmin yanında sorulan fetvaları da dinlediğini ve bunlardan istifade ettiğini göstermektedir.

Yolculukta mesh müddeti hakkında İbn Mes‘ûd’un görüşünü nakleden Şakîk, yaptığı naklin peşinden İbn Mes‘ûd’la yolculuk yaptığını ve ve üç günlük süre zarfında ayaklarını mesh

[360] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/167.
[361] Buhârî, “Fezâilü’l Kur’an”, 6.
[362] Buhâri, “Daavât”, 69, Müslim, “Sıfatu’l Kıyâme”, İktisat fil mev’iza

ettiğini rivayet etmiştir. Şakîk'in İbn Mes'ûd'un kavlinin peşinden fiilini nakletmesi ve onunla rivayeti desteklemesi Şakîk'in İbn Mes'ûd'u hem söz hem tavır bakımından izlediğini ve onun kavil-fiil uyumunu önemli gördüğünü ortaya koymaktadır.[363] Benzer şekilde Şakîk, İbn Mes'ûd'un yeşil testiden nebiz içtiğini nakletmiş ve kendisi de bu çeşit nebizden içmiştir.[364]

A'meş'in İbrâhim'den naklettiğine göre İbrâhim, A'meş'e Şakîk'ten istifade etmesini tavsiye etmiş ve İbn Mes'ûd'un ashâbının ona itibar ettiğini dile getirmiştir.[365] İbn Mes'ûd ashâbının Şakîk'e olan bu tavrından onun, hocası İbn Mes'ûd ve ilmi hakkında dikkate alınmaya değer düzeyde bilgili olduğu anlaşılmaktadır.

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Şakîk b. Seleme İbn Mes'ûd'tan ve Kûfe'de bulunan diğer sahâbîlerden ve önde gelen tâbiûndan ilim almış ve bu ilmini kendinden sonrakilere nakletmiştir. Söz konusu naklin keyfiyeti ve hangi ortamlarda meydana geldiği bu araştırma kapsamında cevap aranan sorulardandır. Bu bağlamda Şakîk'in akranı olan Rebi' b. Huseym'le ilişkisi zikredilmeye değerdir. Şakîk, kardeşiyle Rebi' b. Huseym'in mescidine giderek onunla bir araya gelmek istemiştir. Rebî' onların ziyaretinden memnun kalmıştır. Bu durum hem Şakîk ve Rebî' arasındaki ilişkinin samimiyetini hem de Rebî''in Şakîk'in bilgi kaynakları arasında olduğunu göstermektedir.[366] Başka bir rivayette ise Ebû Vâil, Rebî' b. Huseym ile onun evinde buluştuklarını dile getirmiştir.[367] Bu rivayetlerde Şakîk ilmi talep eden konumundadır. Ancak Şakîk'in ilim meclisinde nakledici konumunda olduğuna dair rivayetler de vardır. Nitekim Ebû Vâil'in kendisinden yaşça büyük olan Zir b. Hubeyş ile birlikte ilim meclisine oturduklarında hadis nakletmediği rivayet edilmiştir.[368] Bu durumda Ebû Vâil her ne kadar konuşmamış olsa da araştırmanın sorusu açısından önemli olan husus onların ilim meclisinde buluşmuş olmalarıdır. Ayrıca Hz. Ali'yi seven ve destekleyen Zir ile Hz. Osman'ın muhibbi olan Ebû Vâil'in siyasî görüş ayrılıklarına rağmen herhangi bir tartışma olmaksızın bir araya geldikleri nakledilmiştir. [369]

---

[363] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 1/466.
[364] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 12/224 hadis no. 24381.
[365] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/165.
[366] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh,* 2/565.
[367] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh,* 2/566.
[368] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/575. Arapça olarak "كَانَ زِرٌّ أَكْبَرَ مِنْ أَبِي وَائِلٍ، فَكَانَا إِذَا جَلَسَا جميعا لم يحدث ابو وائل" şeklinde ifade edilmiştir.
[369] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti's-selâm,* 10/370.

Şakîk b. Seleme, Mesrûk ile sık sık hadis müzakere etmek amacıyla Subey b. Ma'bed'e gittiklerini dile getirmiştir. Bu durum Şakîk ile Mesrûk arasındaki ilişkinin birlikte hadis müzakeresine gidecek kadar yakın olduğunu ve hicrî birinci asırda Kûfe'de hadis müzakeresi için bir araya gelindiğini göstermektedir.[370]

Birlikte bulunduğu esnada İbrâhim,[371] A'meş'e "Bugün kim gelecek?" sorusunu yöneltmiş ve Ebû Vâil'in geleceğini öğrenmiştir. Bunun üzerine İbrâhim, Ebû Vâil'in İbn Mes'ûd ashabının seçkinlerinden olduğunu ifade etmiştir.[372] İbrâhim en-Nehaî ile A'meş arasında geçen bu diyalogdan Ebû Vâil'in bir meclise gelerek orada ilim naklettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca A'meş'in bu mecliste İbrâhim en-Nehaî ve Şakîk gibi farklı tabakalardan hocalardan ilim aldığı göz önünde bulundurulduğunda Kûfe'de ilim taliplerini bir araya getiren meclislerin ilmin yayılmasına ve zenginleşmesine vesile olduğu söylenebilir. Başka bir rivayette A'meş, İbrâhim et-Teymî ve Şakîk birlikte bir meclisteyken onların yanlarına geldiğini ve İbrâhim kıssa naklederken Şakîk'in ağladığını nakletmiştir.[373] Bu rivayette İbrâhim'in naklettiği bilgiye dair detay verilmemiş olsa da bu iki âlimin bir mecliste bir araya gelmesi ilim naklini de muhtemel kılmaktadır.

Birinci asır Kûfe'sindeki ilim meclislerinin varlığını ve ortamını anlama yolunda sorulara cevap teşkil edebilecek nitelikte bir rivayet Şakîk hakkında nakledilmiştir. Söz konusu rivayette İbn Avn ve Müslim el-Betîn Şakîk'in yanına gelmişler ve cariyesi Büreyde'den (bir rivayette Berîre) Ebû Vâil'i kendilerine İbn Mes'ûd'tan işittiklerini nakletmesi konusunda ikna etmesini talep etmişlerdir. Bunun üzerine Şakîk, İbn Mes'ûd'tan duyduğu bir hadisi nakletmiştir.[374]

Halife Abdülmelik b. Mervân'ın valisi Haccâc ile ona isyan eden İbnü'l Eş'as arasındaki meşhur Cemâcim savaşından sonra vefat eden[375] Şakîk b. Seleme'nin hadis aldığı isimler şunlardır: Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer b. Hattâb, Abdullah b. Amr b. Hâris, Abdullah b. Zübeyr, Âişe bt. Ebî Bekir, Ali b. Ebî Tâlib, Alkame b. Kays, Ammâr b. Yâsir, Amr b. Hâris, Amr b. Şürahbîl, Azra b. Kays, Berâ' b. Âzib, Cerîr b. Abdillah, Ebu'd Derdâ, Ebû Hüreyre, Ebu'l Heyyâc el-Esedî, Ebû Mes'ûd el-Ensârî, Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Mûsâ, Eş'as b. Kays, Habbâb b. Eret, Hâlid b. Rebî', Hâris b. Hassân, Hımrân b. Ebân, Huzeyfe

[370] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh,* 2/693. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/155.
[371] Bu rivayette ismi geçen İbrâhim'in kimliği tam olarak tespit edilememiştir. İbrâhim en-Nehaî yahut İbrâhim et-Teymî olma ihtimali vardır.
[372] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/166.
[373] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/171. Arapça orijinalinde, "فجعل إبراهيم التيمي يقص وأبو وائل يبكي" şeklinde ifade edilmiştir.
[374] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* 9/100.
[375] İbn Sa'd,*et-Tabakât,* 8/217.

b. Yemân, İbn Muayz es-Sa'dî (ö. ?), Ka'b b. Ucre, Kurdûs, Mesrûk, Muâz b. Cebel, Mi'dad eş-Şeybânî, Muğîre b. Şu'be, Osmân b. Affân, Ömer b. Hattâb, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sehl b. Huneyf, Semüre b. Sehm, Seleme b. Sebra, Selmân b. Rebîa, Şakîk b. Sevr, Şeybe b. Osmân, Ümmü Seleme, Üsâme b. Zeyd, Yesâr b. Nümeyr'dir.[376]

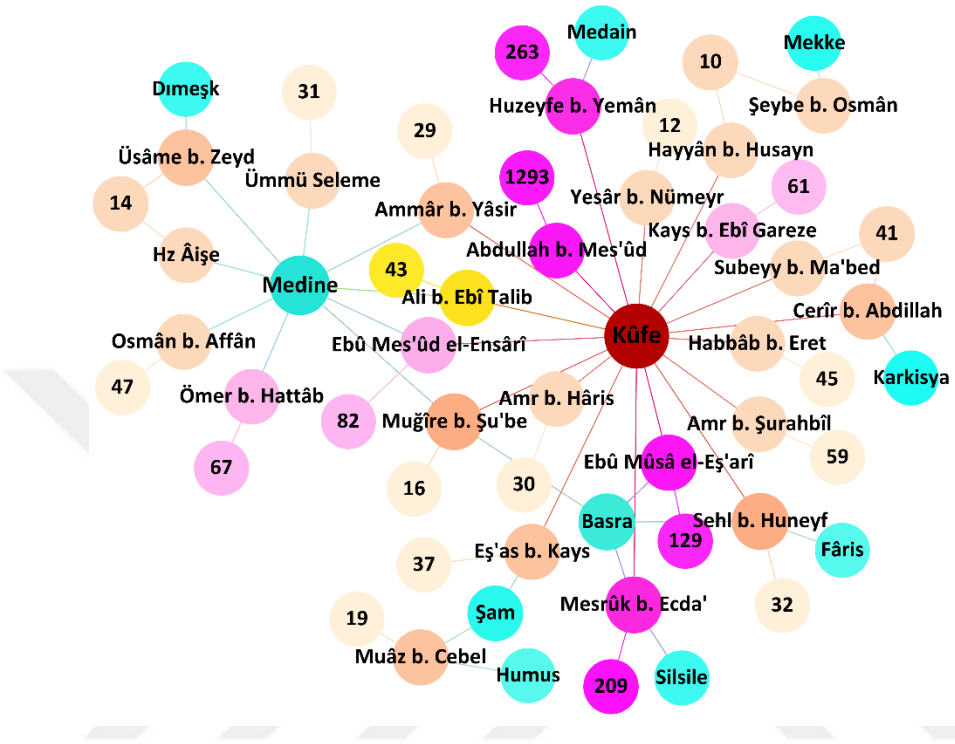

Grafik 34: Şakîk'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Şakîk'in hocalarından tekrarlı rivayet sayıları irtibatlı oldukları şehirler esas alınarak yukarıdaki görsel hazırlanmıştır. İbn Mes'ûd'un 1293 rivayetle en çok hadis nakledilen isim olduğu görülmektedir. Onu 263 rivayetle Huzeyfe b. Yemân ve 209 rivayetle Mesrûk izlemektedir. Şakîk'in en çok rivayet naklettiği bu isimler görselde mor ile gösterilmiştir. Şakîk'in Ebû Mûsâ'dan naklettiği rivayetlerin sayısı ise 129, Ebû Mes'ûd'tan gelen rivayet sayısı 82, Hz. Ömer'den nakledilen rivayet ise 67'dir. Bu veriler dikkate alındığında Ebû Vâil'in rivayetlerinin çoğunun Kûfeli hocalardan geldiği, dolayısıyla diğer şehirlerle etkileşiminin rivayetlerine doğrudan yansıyacak düzeyde olmadığı söylenebilir. Ayrıca Şakîk'in Mesrûk'tan naklettiği rivayetlerin çokluğu iki akran arasındaki etkileşimin gücünü ortaya koymaktadır. Ancak Alkame ve Esved gibi İbn Mes'ûd'un diğer talebelerinin yerine Mesrûk'un öne çıkması Mesrûk ile Şakîk arasında özel bir yakınlığın olduğuna işaret etmektedir. Söz konusu rivayetlerde ismi geçen talebeler ve rivayet sayıları incelendiğinde bunların rivayet sayılarından ziyade fıkhî müktesebât bakımından değerlendirildiği görülmektedir. Nitekim bu isimlerden

[376] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/222.

Şüreyh (mükerrer 7 rivayet) ve Hâris b. Süveyd'in (95 rivayet) İbn Mes'ûd'tan naklettikleri rivayet sayısı bakımından Şakîk'in oldukça gerisinde kaldıkları görülmektedir. İbn Mes'ûd'tan 859 mükerrer rivayet nakleden Ebu'l-Ahves için de aynı durum söz konusudur. Bu durum ve İbn Mes'ûd'un ashâbı olarak nitelenen isimler ve rivayet sayıları esas alınarak hazırlanan tablonun karşılaştırılmasıyla elde edilen veriler dikkate alındığında, hicrî birinci asırda "ashâb" kelimesinin yalnız rivayet merkezli olmadığı, fıkhî müktesebâtın bu nitelemenin oluşmasında daha etkili olduğu söylenebilir. Şakîk'in Hz. Ali'den 43 mükerrer rivayet naklettiği dikkate alındığında onun, Abîde (159 rivayet) ve Zir b. Hubeyş'ten (94 rivayet) sonra İbn Mes'ûd ashâbı içinde Hz. Ali'den rivayetle öne çıkan isimlerden olduğu görülebilir. Ayrıca Hz. Âişe'den mükerrrer 14 rivayeti bulunan Şakîk'in Esved ve Mesrûk'tan farklı olarak Hz. Âişe'den hadis nakline daha az rağbet ettiği söylenebilir. Şakîk'in, Hz. Âişe'den naklettiği hadisleri Mesrûk aracılığıyla işitmiş olabileceği de ifade edilmiştir.[377]

Ebû Vâil'in hocalarının bulundukları şehirler bakımından dağılımı incelendiğinde Kûfeli hocalarının diğerlerine göre fazla olduğu görülmektedir ki Şakîk'in Kûfe'de yaşadığı dikkate alındığında bu beklenen bir durumdur. Diğer şehirlerle irtibatı bulunan hocalarının ise başka şehirlerin yanında Kûfe ile de irtibatlı oldukları görülmektedir. Bu durum Şakîk'in söz konusu hocalarından Kûfe'de bulundukları süre zarfında ilim almış olma ihtimalini gündeme getirmektedir. Kûfe ile irtibatı olmayan hocalarının beşi Medine'de, biri Şam ve Humus'ta, diğeri ise Mekke'de ikamet etmişlerdir. Kûfe'nin yanında diğer şehirlerde de ikamet eden hocaların Basra ile irtibatları dikkat çekicidir. Genel bir değerlendirme yapıldığında Şakîk'in hocalarının çoğunun Kûfeli olduğu ve Kûfe'yi Medine ile Basra'nın izlediği söylenebilir. Bu durumdan hareketle, hicrî birinci asırda rivayet bakımından öne çıkan bu üç şehrin Şakîk'in hocalarının/rivayetlerinin coğrafî kaynakları açısından da aynı olduğu tespit edilebilir.

Şakîk'ten hadis nakleden isimler ise, Alâ' b. Hâlid, Âsım b. Behdele, Amr b. Mürre, Âmir b. Şakîk, Âmir eş-Şa'bî, Abdülmelik b. A'yün, Abde b. Ebî Lübâbe, Atâ b. Sâib, Câmi' b. Ebî Râşid, Ebu'l Anbes Amr b. Mervân, Ebû Bişr, Ebû Hâşim er-Rummânî, Ebû Hasîn Osmân b. Âsım, Ebû İshâk es-Sebîî, Ebu'l Yakzân Osmân b. Umeyr, Fudayl b. Gazvân, Habîb b. Ebî Sâbit, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân, Husayn b. Abdirrahmân, Mansûr b. Mu'temir (ö. 132/749), Muğîre b. Miksem (ö. 133/750), Muhammed b. Sûka (ö. ?), Muhâcir Ebu'l Hasan (ö. ?), Mühill b. Muhriz (ö. 153/770), Müslim e-Saîd b. Mesrûk, Müslim b. İmrân el-Betîn (ö. ?), Nuaym b. Ebî Hind (ö. 110), Osmân b. Şâbûr, Salih b. Hayyân, Seleme b.

[377] Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 197.

Küheyl, Süleymân b. Mihrân A'meş, Seyyâr Ebu'l Hakem, Vâsıl b. Hayyân Ahdeb (ö. 120), Yezîd b. Ebî Ziyâd, Zibrigân es-Serrâc, Zübeyd el-Yâmî, Zübeyr b. Adî.[378]

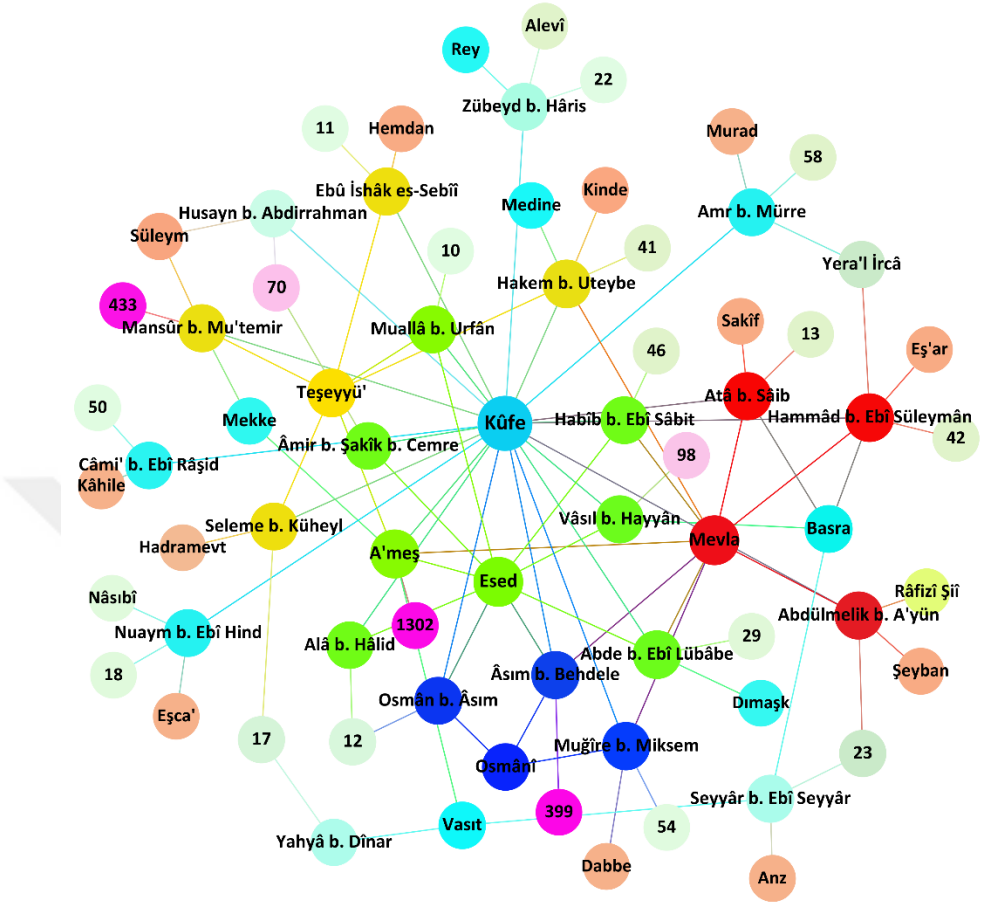

Grafik 35: Şakîk'ten rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Şakîk'ten hadis nakledenlerin mükerrer rivayet sayıları dikkate alındığında ortaya çıkan yukarıdaki görselden hareketle birtakım tespitler ve yorumlar yapmak mümkündür. Görselde Şakîk'in rivayetlerini nakletmede en aktif isim A'meş'tir. (1293 rivayet) Onu 433 rivayetle Mansûr b. Mu'temir ve 399 rivayetle Âsım b. Behdele izlemektedir. Bu râvilerin rivayet sayıları görselde mor ile renklendirilmiştir. Bu isimlerin peşinden gelen Vâsıl b. Hayyân el-Ahdeb, Âmir b. Şakîk, Husayn b. Abdirrahman, Amr b. Mürre, Muğîre b. Miksem, Câmi' b. Ebî Râşid'in ise rivayet sayıları elli ila yüz arasındadır ve birbirine yakındır. Dolayısıyla genel bir değerlendirme ile Şakîk'in öğrencilerini rivayet sayıları bakımından gruplandırmak gerekirse A'meş'in birinci derece, Mansûr ve Âsım'ın ikinci derece, diğerlerinin üçüncü derece talebelerden olduğu söylenebilir. İbn Mes'ûd'un diğer talebelerinden hadis nakletme konusunda oldukça aktif olan Şa'bî'nin (7 tekrarlı rivayet) ve Ebû İshâk es-Sebîî'nin (11 tekrarlı rivayet) Şakîk'ten son derece az rivayetinin olması dikkat çekicidir. Ancak ricâl ve tabakat

[378] Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 12/550, 551.

kitaplarında bu iki ismin Şakîk ile ilişkisine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. İbn Mes‘ûd’un ashâbının diğerlerinden çokça rivayet nakleden Şa‘bî ve Ebû İshâk’ın, rivayetleri başka hocalardan elde ettikleri için Şakîk’in rivayetlerine rağbet etmemiş olmaları ihtimal dahilindedir.

Görselde dikkat çeken hususlardan biri de Esed kabilesinden olan Şakîk’in 24 râvisinden 9’unun Esed kabilesinden olmasıdır. Bu durumdan hareketle, Şakîk’in kabile mensubiyetinin, onun rivayet ağındaki râvileri belirlediği yahut etkilediği söylenebilir. Şakîk’in râvilerinin mezhep mensubiyeti incelendiğinde 6 râvinin “teşeyyu‘” ile, 3 kişinin ise “Osmânî” olarak nitelendiği, iki kişinin ise ircâ görüşünü benimsediği, bir kişinin Râfızî Şiî ve bir kişinin Nâsıbî olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan bu tablodan hareketle Şakîk’in talebeleri arasında Şiî eğilimlerin daha baskın olduğu söylenebilir. Teşeyyu‘ ile tavsif edilenler, A‘meş, Mansûr b. Mu‘temir, Hakem b. Uteybe, Seleme b. Küheyl, Ebû İshâk es-Sebîî ve Muallâ b. Urfân’dır. Şakîk’in incelemeye konu olan 24 öğrencisinden 9’u mevâlîdendir Bu râvilerin bir kısmı görselde kırmızı ile işaretlenmiştir. Bu sayının yaklaşık üçte birlik bir orana tekabül ettiği dikkate alındığında mevâlînin Şakîk’in rivayetlerinin naklinde önemli bir rol üstlendiği söylenebilir. Ayrıca Şakîk’in hocaları tabakasında bir kişi mevlâ olarak nitelenirken bu sayının öğrencilerinde 9’a çıkması Şakîk özelinde mevâlînin hadis rivayetine katılımının arttığını göstermektedir.

Görselde Şakîk’in öğrencilerinin irtibatlı olduğu şehirler mavi ile gösterilmiştir. Râvilerin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde Kûfe’nin açık ara önde olduğu görülmektedir. 24 râviden 22’si Kûfe’yle, 3’ü Vâsıt’la 4’ü Basra’yla, ikisi Mekke’yle, biri ise Dımaşk ile irtibatlıdır. Şakîk’in hocalarının faaliyet yürüttükleri şehirler öğrencilerininkiyle kıyaslandığında, hocaların şehir bakımından çeşitliliğinin talebelerinden fazla olduğu tespit edilebilir. Şakîk’in ilim elde etme gayesiyle kayda değer rihleler yaptığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

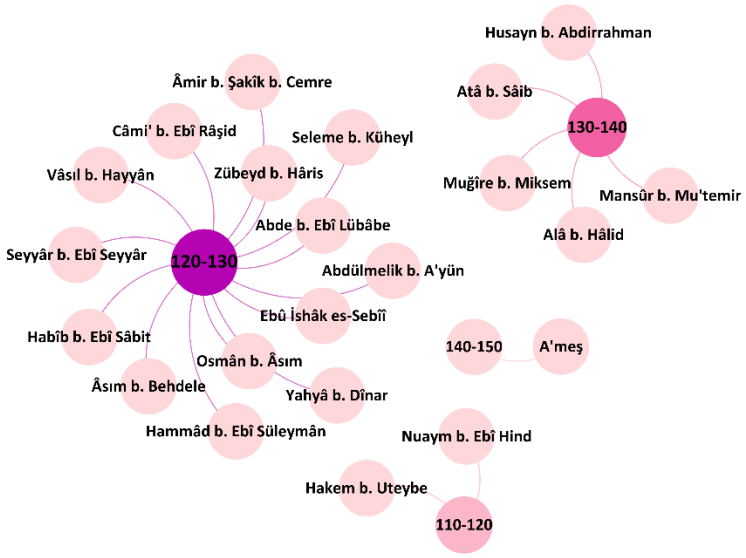

Grafik 36: Şakîk'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Şakîk'in öğrencilerinin vefat tarihleri esas alınarak yukarıdaki görsel hazırlanmıştır. Öğrencilerin vefatı açısından en yoğun dönemin 120-130 yılları olduğu görülmektedir. Şakîk'in hicretten yaklaşık yirmi yıl önce doğduğu, 82 yılında vefat ettiği ve öğrencilerinin vefat tarihi dikkate alındığında, 60-80 yılları arasında ilim nakletme bakımından aktif olduğu söylenebilir. Bu tarihler Şakîk'in 80-100 yaşı arasında tekabül etmektedir. İbn Mes'ûd'un ashâbının önde gelen isimlerinin aktif olduğu tarihlerin 40-60 arası olduğu düşünüldüğünde Şakîk'in bu isimlerin vefatından sonra ilim talipleri tarafından daha yoğun bir ilgiye mazhar olduğu söylenebilir.

f)Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik

Avf b. Mâlik'in doğum tarihine dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Cüşem kabilesine mensubiyeti sebebiyle Cüşemî nisbesiyle anılmaktadır. Sahâbî olan Avf b. Mâlik'le aynı ismi taşıması sebebiyle karışıklık meydana gelmesi muhtemel olduğu için genelde künyesiyle (Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik şeklinde) kullanımı tercih edilmiştir. Nehrevan'da Hz. Ali'nin yanında savaşmıştır.[379] Haccâc b. Yûsuf döneminde Hâricîler tarafından şehit edilmiştir.[380] (ö. 75-95/694-714)

[379] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti's-selâm*, 14/231.
[380] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973), 5/275.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

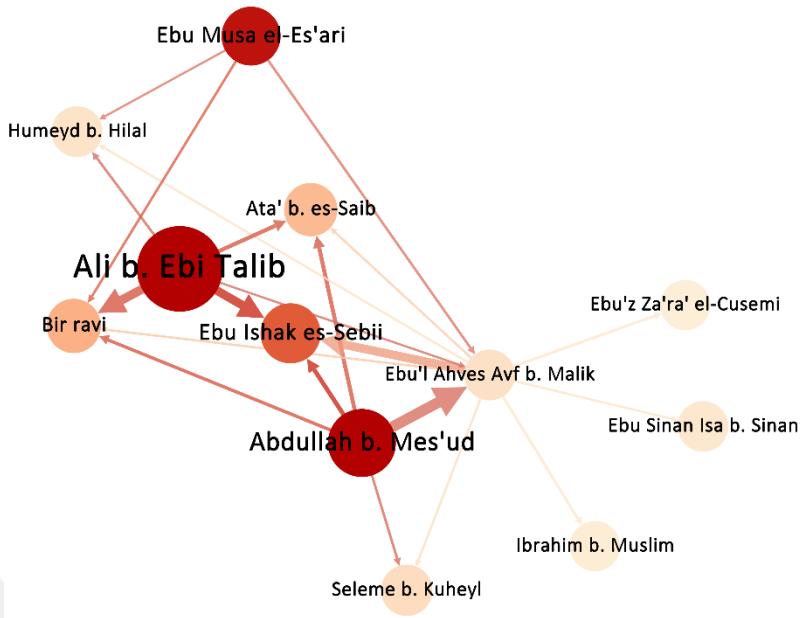

Grafik 37: Ebu’l-Ahves Avf b. Mâlik’in rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Ebu'l Ahves Avf b. Malik - Properties	
Size	75.80429
Position (x)	-568.46075
Position (y)	-2119.956
Position (z)	0.0
Color	[253,225,198]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebu'l Ahves Avf b. Malik - Attributes	
Id	Ebu'l Ahves Avf b. Malik
Label	Ebu'l Ahves Avf b. Malik
Interval	<null value>
In-Degree	3
Out-Degree	8
Derece	11
Weighted In-Degree	27.0
Weighted Out-Degree	27.0
Weighted Degree	54.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.2958801498127341
Harmonic Closeness Centrality	0.3448985332529628
Betweenness Centrality	16.102110997220045
Authority	0.067825995
Hub	0.015712608
PageRank	2.395440529144028E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	581
Cluter-ID	1
Modularity Class	8
Inferred Class	8
Eigenvector Centrality	0.0034992184993665743
Clustering Coefficient	0.09090909361839294

Tablo 22: Ortak ağda Ebu’l-Ahves’in rolüne dair hesaplamalar

Ebu'l Ahves Avf b. Malik - Properties	
Size	2.0954907
Position (x)	-0.4811136
Position (y)	0.32519403
Position (z)	0.0
Color	[253,235,210]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebu'l Ahves Avf b. Malik - Attributes	
Id	Ebu'l Ahves Avf b. Malik
Label	Ebu'l Ahves Avf b. Malik
Interval	<null value>
In-Degree	1
Out-Degree	3
Derece	4
Weighted In-Degree	24.0
Weighted Out-Degree	18.0
Weighted Degree	42.0
Eccentricity	3.0
Closeness Centrality	0.4489795918367347
Harmonic Closeness Centrali	0.5075757575757577
Betweenness Centrality	0.0
PageRank	0.0027217419968783205
Modularity Class	0
Eigenvector Centrality	0.00427611253877524
Authority	0.07107087
Hub	0.019886661
Component ID	0
Strongly-Connected ID	56
Inferred Class	0
Clustering Coefficient	0.25

Tablo 23: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Ebu’l-Ahves’in rolüne dair hesaplamalar

Ebu’l Ahves’in ağ haritası üzerinden ilişkileri incelendiğinde İbn Mes‘ûd’la ilişkisinin Hz. Ali ile ilişkisine göre çok daha güçlü olduğu görülmektedir. Her ne kadar Ebu’l Ahves’in Hz. Ali’den doğrudan rivayeti olsa da onun Hz. Ali’nin rivayetlerini daha çok dolaylı yoldan Simâk

b. Harb, Atâ' b. Sâib ve Humeyd b. Hilâl vasıtasıyla elde ettiği görülmektedir. Atâ' b. Sâib ve Ebû İshâk es-Sebîî ise hem Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'tan hem de Ebu'l Ahves'ten rivayet almışlardır.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Ebu'l-Ahves'in rivayet ağı üzerinde yapısal delikler ve arabuluculuk, bilgi yayılımı, doğrudan ve dolaylı rivayetler, etkileşimli düğümler, merkezi ve aracı düğümler, bilgi redundansı ve bilgi güvenilirliği gibi kriterler üzerinden daha teknik bir analiz yapıldığında ağ hakkında önemli yorumlara ulaşmak mümkündür.

Yukarıdaki ağ haritasında Ebu'l-Ahves'in her iki halka için de köprü düğüm olduğu görülmektedir. Bu ise onun hem İbn Mes'ûd'un hem de Hz. Ali'nin rivayetlerini ağdaki diğer düğümlere ulaştırdığı anlamına gelmektedir. Başka bir ifadeyle Ebu'l-Ahves'in ağdan silinmesi durumunda diğer düğümlerin bağlantısının kaybolması söz konusudur.

Ağda bazı düğümler arasında bilgi redundansı (bilginin tekrar edilmesi) gözlemlenebilir. Atâ' b. Sâib ve Ebû İshâk es-Sebîî, aynı rivayetleri hem İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den hem de Ebu'l-Ahves'ten alarak bu bilginin tekrarını sağlarlar. Bu redundans, bilginin doğruluğunu ve güvenilirliğini artırır.

Özet olarak ifade etmek gerekirse, Ebu'l-Ahves'in rivayet ağı, onun hem İbn Mes'ûd hem Hz. Ali hem de Ebû Mûsâ'dan aldığı bilgileri etkin bir şekilde yaydığını ve köprü râvi olduğunu göstermektedir. Yapısal delikler ve arabuluculuk rolü, bilgi yayılımını optimize ederken, merkezi ve aracı düğümlerin varlığı bilginin güvenilirliğini artırır.

Ağın merkeziyet metrikleriyle değerlendirilmesi, ağın yapısını, dinamiklerini ve düğümler arasındaki ilişkileri anlamak açısından son derece önemlidir. Aşağıda Ebu'l-Ahves'in İbn Mes'ûd ağındaki ve ortak ağdaki merkeziyet ölçümleri karşılaştırılarak Ebu'l-Ahves hakkında birtakım sonuçlara ulaşılacaktır.

Ebu'l-Ahves'in rivayet ağı, onun hem İbn Mes'ûd'un hem de Hz. Ali'nin rivayetlerini diğer düğümlere aktaran bir köprü düğüm olduğunu göstermektedir. Yapısal delikleri kapatan ve bilgi yayılımını optimize eden arabulucu rolü sayesinde, Ebu'l-Ahves'in ağdan çıkarılması durumunda bazı bağlantılar kopabilir. Ayrıca, Atâ' b. Sâib ve Ebû İshâk es-Sebîî gibi düğümler, ondan ve doğrudan kaynaklardan aynı rivayetleri alarak bilgi redundansını artırmakta ve bilginin güvenilirliğini sağlamaktadır.

Merkeziyet metriklerine göre Ebu'l Ahves, İbn Mes'ûd ağında daha merkezi bir pozisyondadır. Burada özvektör merkeziyet değeri daha yüksek olup (0.0042), merkezden uzaklık değeri daha düşüktür (3). Ayrıca, yakınlık ve harmonik yakınlık merkeziyet değerleri de yüksek olup (0.44/0.507), ağ içinde bilgiye daha hızlı erişim sağladığını göstermektedir. Ortak ağda ise daha yüksek derece ve PageRank değerine sahiptir, bu da onu bilgi akışında stratejik bir düğüm haline getirmektedir.

Ebu'l-Ahves, İbn Mes'ûd ağında, daha yüksek özvektör merkeziyeti ve düşük merkezden uzaklık değeri (eccentricity) ile ağın merkezine daha yakın ve önemli düğümlerle bağlantılıdır. Bu durumda Ebu'l-Ahves'in İbn Mes'ûd ağında itibarlı bir râvi olduğu söylenebilir. Ayrıca, yakınlık değerinin yüksek oluşu, onun merkezi râvi olarak nitelenmesine ve diğer râvilere ortalama olarak daha kısa mesafede bulunmasına ve bilgi akışını hızlandırmasına olanak tanır. Ortak ağda ise Ebu'l-Ahves daha geniş bir ağa sahiptir. PageRank ve arasındalık merkeziyeti değerlerinin daha yüksek olması, Ebu'l-Ahves'in bu ağda bilgi akışı ve etkisi bakımından köprü râvi özelliği sergilediğini gösterir. İbn Mes'ûd ağında, iyi bir bilgi kaynağı iken ortak ağda rivyaetlerin farklı râvilere intikali açısından köprü râvi olarak daha stratejik bir role sahiptir.

(2)İbn Mes'ûd'la İlişkisi

Ebu'l-Ahves'in İbn Mes'ûd'tan hatırı sayılır miktarda rivayeti vardır ancak gerek merfû gerek mevkuf yahut maktû olarak nakledilen bu rivayetlerde onun İbn Mes'ûd'la ilişkisine delalet eden ifadeler oldukça sınırlıdır. Bu nadir ifadelerden birinde Ebu'l-Ahves İbn Mes'ûd'un huzuruna girdiğini ve onun yanında altın gibi delikanlılar gördüğünü ve onların güzelliğinden dolayı şaşırıp kaldığını dile getirmiştir. Burada dikkat çekici olan nokta Ebu'l-Ahves'in İbn Mes'ûd'un huzuruna girdiğini belirtmesidir.[381]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ebu'l-Ahves, İbn Mes'ûd'un ashabından birtakım kimselerle Ebû Mûsâ'nın evinde otururken Kur'an hakkında bir meseleyi müzakere ettiklerini ve İbn Mes'ûd kalkıp gittikten sonra hem Ebû Mûsâ'nın hem de Ebû Mes'ûd'un onun ilmini takdir ettiğini nakletmiştir.[382] Bu rivayet farklı noktalardan ele alınabilse burada zikredilme sebebi Ebu'l-Ahves'in, Kûfe'nin en önemli isimlerinin bulunduğu bir mecliste bulunmuş olması ve bu meclisin Ebû Mûsâ'nın evinde

[381] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 33/171.
[382] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 33/83.

akdedilmiş olmasıdır. Dolayısıyla Ebu'l-Ahves'in Kûfe'nin ilmî ortamını takip ettiği bu rivayet üzerinden söylenebilir.

Ebu'l Ahves'in en yakın öğrencisi Ebû İshâk'a hocasının nasıl hadis naklettiği sorulmuştur. Ebû İshâk ise "O (Ebu'l-Ahves) hadisleri mescitte üzerimize dökerdi[383] ve 'Abdullah şöyle söyledi.' derdi." cevabını vermiştir. Bu rivayette dikkat çekici husus Ebu'l-Ahves'in hadis rivayeti için "dökmek" kelimesinin kullanılmasıdır. Bu durum hadislerin peş peşe rivayetini çağrıştırmaktadır. Ancak mecliste nakledilenlerin hadis mi fetva mı olduğu hususuna dair açık bir ifade yer almamaktadır. Dönemin ilim ve rivyaet analyışı dikkate alındığında nakledilenlerin İbn Mes'ûd'un görüş ve kavilleri olması muhtemeldir. Ayrıca bu rivayet faaliyetinin mescitte gerçekleştiğinin ifade edilmesi de bir hadis meclisinin varlığını ortaya koymaktadır. Başka bir rivayette Âsım b. Behdele Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin kussâstan uzak durmalarını tavsiye ettiğini ve Ebu'l Ahves'in istisna kabul ettiğini nakletmiştir. Ebû Abdirrahman'ın öğrencilerini kussâsın meclisinden nehy ederken "لا تجالسو/" kelimesini kullanması bu kimselerin meclis kurarak kıssaları naklettiklerini ifade etmektedir. Ebû Abdirrahman'ın bu kelimeyi tercih etmesi de Ebu'l-Ahves'in bir meclisinin olduğuna işaret etmektedir.[384]

Biyografi kaynaklarının verdiği bilgiye göre Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik; İbn Mes'ûd, Urve b. Muğîre b. Şu'be, Ali b. Ebî Tâlib, babası Mâlik b. Nadle, Mesrûk b. Ecda', Müslim b. Nezîr, Ebû Mes'ûd el-Ensârî, Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Ebû Hureyre'den hadis rivayet etmiştir. Ebu'l-Ahves'ten hadis nakleden isimler ise İbrâhim b. Müslim, İbrâhim b. Muhâcir, İbrâhim b. Meymûn, Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ', Hasan-ı Basrî, Hakem b. Uteybe, Humeyd b. Hilâl, Halîfe b. Husayn b. Kays, Seleme b. Küheyl, Sümeyt, Şemr b. Atiyye, Ebû Sinân Dırâr b. Mürre, Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Mürre, Abdullah b. Ebi'l-Hüzeyl, Abdülmelik b. Umeyr, Abdülmelik b. Meysera, Ebû Husayn Osmân b. Âsım, Atâ' b. Sâib, Ukbe b. Vessâc, Ali b. Akmer, Umâre b. Umeyr, Ayzâr b. Hureys, Mâlik b. Hâris es-Sülemî, Müverrik el-İclî, Ebu'l Cârûd, Ebû İshâk es-Sebîî, Ebu'l-A'yün, Ebu'z Za'râ el-Cüşemî, Ebû Ferve el-Cühenî, Ebû Ferve el-Hemdânî, Ebû Fezâre'dir.[385]

Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada mükerrer ve merfûluk şartı aranmayan rivayetler esasa alınarak yapılan taramada Ebu'l-Ahves'in hocaları tespit edilmiştir. Ebu'l-Ahves'in iki ve daha fazla rivayet naklettiği hocaları aşağıdaki görselde gösterilmiştir. İbn Mes'ûd'un hocalar arasında açıkça öne çıktığı görülmektedir. Görsele göre Ebu'l-Ahves'in

[383] Arapça orijinalinde "كان يسكبها علينا" olarak ifade edilmiştir.
[384] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/302.
[385] Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 22/445, 446.

kendisinden hadis işitme gayretinde olduğu ve bu amaçla mülazemet ettiği bir hocasından bahsedilebilir ki bu İbn Mes‘ûd’dur. Babası Mâlik b. Nadle’den de bir miktar rivayeti olsa da bu rivayet ilişkisi daha ziyade baba oğul ilişkisinin sonucudur.

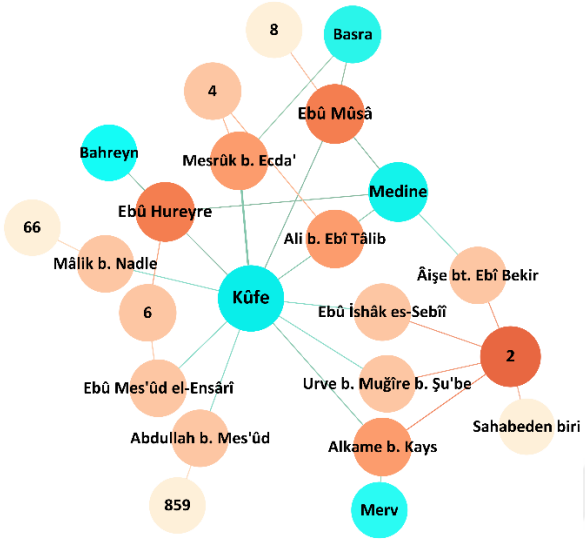

Grafik 38: Ebu’l-Ahves’in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Ebu’l-Ahves’in 12 hocasının şehirlere göre dağılımı incelendiğinde 10 kişinin Kûfe’yle irtibatlı olduğu, üç kişinin ise Medine’yle, iki kişinin Basra’yla irtibatlı olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda Ebu’l Ahves’in hocalarının (İbn Mes‘ûd’un diğer talebelerinden farklı olarak) Kûfe ile sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum onun daha ziyade Kûfe’de kalmasıyla ve diğer şehirlere yolculuk yapmamasıyla ilgili görünmektedir. Akranlarından olan Alkame ve Esved ise hac ve umre vesilesiyle pek çok kez Hicaz bölgesini ziyaret etmişlerdir. Mesrûk da ilim talebi kastıyla yolculuk yapmıştır. Bu yolculukların izi söz konusu isimlerin hocalarının ikamet ettiği şehirler üzerinden sürülebilmektedir. Ancak Ebu’l-Ahves bu isimlerden farklı gözükmektedir.

Ebu’l-Ahves’in 3 ve daha fazla rivayet nakleden râvileri ve bunların rivayet sayıları aşağıdaki görselde verilmiştir. Görsel incelendiğinde 552 rivayetle Ebû İshâk’ın râviler arasında öne çıktığı görülmektedir. Onu 88 rivayetle İbrâhim b. Müslim izlemektedir. Görseldeki diğer isimlerin rivayet sayısı ise 32’nin altındadır. Her ne kadar Ebu’l-Ahves’in râvi sayısı çok gibi gözükse de bu isimlerin naklettikleri rivayet sayısı dikkate alındığında aslında Ebu’l-Ahves’le aralarında güçlü bir hoca-talebe ilişkisinin olduğu söylenemez. Ancak Ebû İshâk bu durumun istisnası konumundadır. Ebu’l-Ahves’in hocaları ve talebeleri dikkate alındığında onun rivayet alma noktasında bir hocayla yetindiği ve nakletme konusunda ise çok kişiye ulaşma gayreti içinde olmadığı anlaşılmaktadır. Bu durumdan hareketle Ebu’l-Ahves’in ilmini naklettiği bir meclisin yahut halkanın varlığından söz etmek mümkün görünmemektedir.

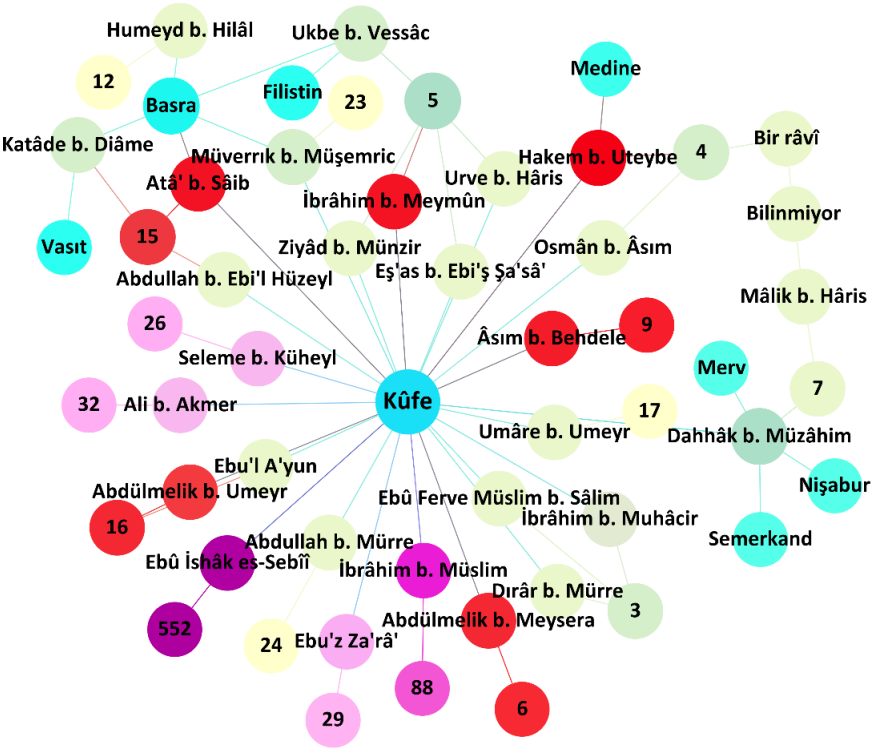

Grafik 39: Ebu'l-Ahves'ten rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Ebu'l-Ahves'in râvilerinin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde hocalarına nispeten çeşitliliğin arttığı ve yeni şehirlerin eklendiği görülse de Kûfe'nin baskınlığı açıkça görülmektedir. Bu durum Kûfe'de ilim geleneğinin oluşmaya başladığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Basralı 5 râvinin varlığı dikkat çekicidir. Bu isimlerin Ebu'l-Ahves'in rivayetlerini Basra'ya taşımış olması muhtemeldir. Görselde kırmızıyla işaretlenen isimler, mevâlîdenlerdir. 29 râviden 6'sı diğer bir ifadeyle yaklaşık beşte biri mevâlîdendir. Bu durumdan hareketle mevâlînin de Ebu'l-Ahves'in rivayetlerinin sonraki nesillere naklinde etkili olduğu söylenebilir. Ancak bu isimlerin rivayet sayılarının az olduğuna dikkat etmek gerekir. Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinin mezhebi eğilimlerine bakıldığında ise 29 râviden 9'unun mezhebî kimliğine dair veri tespit edilmiştir. Buna göre 9 râviden 3'ü Osmânî, 3'ü "Müteseyyi'", biri "Kaderî"[386], biri Râfızî, diğeri ise "Mürciî"[387] olarak nitelenmiştir. Râviler arasında farklı mezheplerden kimselerin bulunmasından hareketle Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinin kozmopolit bir yapı arz ettiği söylenebilir. Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinin kabile bilgisi incelendiğinde 29 râviden 5'inin Hemdan kabilesinden, 3 kişinin Hilâl kabilesinden, 2'sinin ise Esed kabilesinden olduğu görülmektedir. Kalan 19 ismin ise her biri farklı kabilelerdendir. Kûfe'deki etkili kabilelerden olan Hemdan'ın Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinde

[386] Arapça olarak, "كان يرمى بالقدر" şeklindedir.
[387] Arapça olarak "نسب إلى الإرجاء" şeklindedir.

baskın olması şaşılacak bir durum olmasa gerektir. Kabilelerin rivayetlerin naklindeki etkinliği ve etkisi sonraki bölümde müstakil bir başlık olarak incelenecektir.

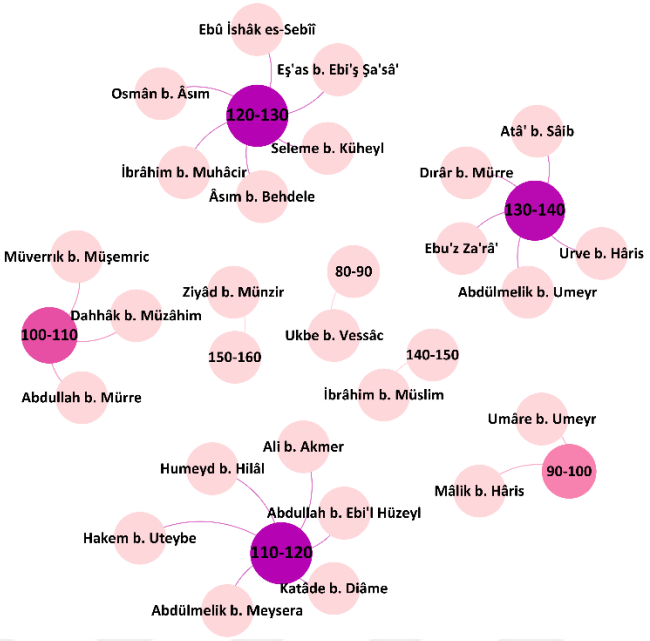

Grafik 40: Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinin vefat tarihleri dikkate alınarak yukarıdaki görsel hazırlanmıştır. Görselde Ebu'l-Ahves'in öğrencilerinin 100-140 yılları arasında vefat ettiği görülmektedir. Hicrî 75-95 yılları arasında vefat ettiği söylenen Ebu'l-Ahves'ten çok sayıda rivayet nakleden râvilerin, (Ebû İshâk, İbrâhim b. Müslim, Ali b. Akmer, Ebu'z Za'râ' ve Seleme b. Küheyl) 120-140 arasında vefat ettiği görülmektedir. Bu durumdan hareketle öğrencilerin Ebu'l-Ahves'in ilmine yoğun ilgi gösterdikleri dönemin 60-90 yıllarını kapsayan süreç olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, Ebu'l-Ahves'in rivayetlerine (Şakîk'te olduğu gibi) İbn Mes'ûd'un ashâbından ilişki ve vefat bakımından ona daha yakın olanlar (Alkame, Esved, Mesrûk) vefat ettikten sonra rağbetin arttığı söylenebilir.

g)Hâris b. Süveyd el-A'ver

Künyesi Ebû Âişe olan Hâris b. Süveyd Kûfe'de yaşamıştır. İbn Mes'ûd'un önde gelen beş ashâbı arasında zikredilmiştir. Hâris'in, Kûfe valiliği döneminde Muhtâr'ın biyatını kabul ettirmek üzere hazırladığı sahifeyi, Teym kabilesi adına imzaladığı rivayet edilmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe'ye hâkimiyetinin son döneminde 71 yılında vefat etmiştir. Yahyâ b. Maîn

Hâris'in, hakkında soruşturma yapmayı gerek duymayacak derece güvenilir bir râvi olduğunu dile getirmiştir.[388]

İbrâhim et-Teymî, İbn Mes'ûd'un ashâbından Kûfe mescidinde ilim talep eden 60 kişinin bulunduğunu ve Hâris'in bunların en küçüğü olduğunu dile getirmiştir.[389] Bu rivayet İbn Mes'ûd'un ashabının yaşça büyük olduğunu göstermektedir. Nitekim gerek rivayetlerden gerek ricâl kaynaklarından elde edilen bilgiler de bu kanaati doğrular niteliktedir. Hâris b. Süveyd'in İbn Mes'ûd'un ashabının en küçüğü sayılması onun muhtemelen en son vefat edenlerden olduğu anlamına gelmektedir. Hâris'in 71-72 yıllarında vefat ettiği düşünüldüğünde İbn Mes'ûd ashabının da bu yıllarda vefat etmiş olması muhtemel görünmektedir.

Hâris b. Süveyd İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbı arasında zikredilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in ilminin altı kişide toplandığını dile getiren Mesrûk'tan sonra Hz. Ali'nin ve İbn Mes'ûd'un ilminin intikal ettiği isimler de tespit edilmiştir. Bu isimler "ashâb" olarak nitelenmiştir. Hâris ise İbn Mes'ûd'un ilminin intikal ettiği altı kişiden addedilmiştir.[390] Hâris İbn Mes'ûd'un ashâbı arasında zikredilmiş olsa da onun Hz. Ali'yle de irtibatı vardır. Nitekim Hâris Hz. Ali'yi desteklemiş ve ondan hadis nakletmiştir. Kûfe'de Hz. Ali'den rivayet edenler içinde en sahih isnadın Hz. Ali-Hâris b. Süveyd-Süleymân et-Teymî-Süfyân es-Sevrî olduğu söylenmiştir.[391] Ahmed b. Hanbel Müsned'inde Hâris'in Hz. Ali'den rivayet ettiği bir hadisi naklettikten sonra Kûfe'de bu hadisten daha sahîh bir hadis olmadığını ifade etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in bu ifadesinden Hz. Ali'den hadis nakleden en güvenilir ismin Hâris olduğu çıkarımını yapmak mümkün görünmektedir.[392] Hâris'in Hz. Ali ile ilişkisini ortaya koyan bir rivayet de İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'inde nakledilmiştir. Rivayette Hâris bir grup insanın yanındayken onlara fitnelerden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine etrafındakiler Hâris'e, kendisinin Hz. Ali'yi desteklediğini söyleyerek fitneden uzak durmadığını ima etmişlerdir. Hâris ise onlara "Siz Ali gibi imamı nereden bulacaksınız?" cevabını vermiştir.[393] Bu rivayetten Hâris'in Hz. Ali'yi desteklediği anlaşılmaktadır. Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn gibi hadis otoritelerinin onun Hz. Ali'den rivayetini Kûfe'deki en sahih rivayet kabul etmelerine ve Hâris'in Hz. Ali'yi desteklediğini dile getirmesine rağmen Hz. Ali'den az sayıda rivayetinin olması dikkat çekici görünmektedir.

---

[388] Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l Kemâl fî Esmâi'r Ricâl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 2/152.
[389] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 19/457.
[390] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/273.
[391] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/237.
[392] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/439.
[393] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 21/120 hadis no. 38466.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

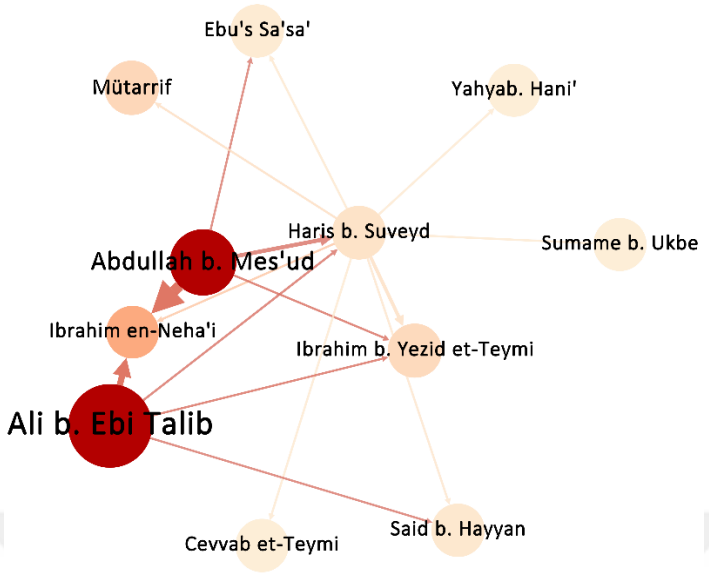

Grafik 41: Hâris b. Süveyd’in rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Haris b. Suveyd - Properties	
Size	25.36193
Position (x)	46.624382
Position (y)	48.928543
Position (z)	0.0
Color	[253,227,200]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Haris b. Suveyd - Attributes	
Id	Haris b. Suveyd
Label	Haris b. Suveyd
Interval	<null value>
In-Degree	2
Out-Degree	8
Derece	10
Weighted In-Degree	18.0
Weighted Out-Degree	18.0
Weighted Degree	36.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.25906394199077126
Harmonic Closeness Centrality	0.3052718203481563
Betweenness Centrality	9.80952380952381
Authority	0.06124666
Hub	0.011292278
PageRank	2.3743332970057834E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	598
Cluter-ID	1
Modularity Class	8
Inferred Class	11
Eigenvector Centrality	0.0023328123329110495
Clustering Coefficient	0.06666667014360428

Tablo 24: Ortak ağda Hâris’in rolüne dair hesaplamalar

Haris b. Süveyd - Properties	
Size	1.6164021
Position (x)	-4.742971
Position (y)	4.184004
Position (z)	0.0
Color	[253,195,143]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Haris b. Süveyd - Attributes	
Id	Haris b. S◆veyd
Label	Haris b. Süveyd
Interval	<null value>
In-Degree	1
Out-Degree	2
Derece	3
Weighted In-Degree	16.0
Weighted Out-Degree	16.0
Weighted Degree	29.0
Eccentricity	2.0
Closeness Centrality	0.5040214477211796
Harmonic Closeness Centrali	0.5079787234042553
Betweenness Centrality	0.5
PageRank	0.00340713344330576
Modularity Class	2
Eigenvector Centrality	0.10423288518478595
Authority	0.07095604
Hub	0.024788434
Component ID	0
Inferred Class	0
Clustering Coefficient	0.6666666666666666
Number of triangles	2

Tablo 25: Yalnız İbn Mes‘ûd’un halkasında Hâris’in rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Hâris b. Süveyd'in rivayet ağı, doğrudan ve sade bir yapıya sahiptir. Yapısal deliklerin az olması ve sınırlı aracı düğümler, bilginin doğrudan rivayetlerle aktarılmasına neden olur. Hâris'in arabuluculuk rolü, Ebû'l Ahves ve Abîde'ye kıyasla daha sınırlıdır. Onun ağdan çıkarılması bilgi akışında kesintilere yol açabilir ancak bu etkinin düşük olduğu görülmektedir. Ağındaki bilgi redundansı düşüktür, yani rivayetler tekrarsız olarak iletilir. Şa'bî ve Ebû İshâk es-Sebîî gibi önemli düğümlerle bağlantısının zayıf olması, ağının daha sade ve sınırlı etkileşimde olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, İbn Mes'ûd'un diğer öğrencilerinin ağları daha geniş, çok kaynaklı bir yapıya sahiptir.

Hâris b. Süveyd'in merkeziyet metrikleri, onun ağ içindeki konumunu anlamamıza yardımcı olur. Ortak ağda daha yüksek özvektör merkeziyetine (0.23) sahip olması, burada daha etkili râvilerle etkileşimde olduğunu ve bu sebeple ititbarlı bir râvi olduğunu gösterir. Derece merkeziyeti açısından ortak ağda daha fazla bağlantıya (10) sahiptir, ancak İbn Mes'ûd ağında (3) bağlantısı daha sınırlıdır. Ağırlıklı derece açısından ortak ağda daha yüksek (36) bir değere sahip olsa da fark büyük değildir. Yakınlık merkeziyeti İbn Mes'ûd ağında daha yüksektir (0.504), bundan hareketle onun, burada diğer râvilere daha kolay erişen ve etkisi yüksek bir merkezi râvi olduğu söylenebilir. Arasındalık merkeziyeti açısından ortak ağda daha yüksek bir değere sahip olması (9.80), burada daha önemli bir köprü râvi rolü üstlendiğini, ancak İbn Mes'ûd ağı içinde bu rolünün düşük olduğunu (0.5) ortaya koymaktadır.

Hâris'in PageRank ve otorite değerleri ağ içindeki rolünü anlamak açısından önemlidir. Ortak ağda yüksek PageRank (2.374) değeri, onun geniş bir etki alanına sahip olduğunu gösterirken, düşük otorite (0.061) değeri, bilginin daha çok dolaylı kaynaklardan aktarıldığını gösterir. Buna karşın, İbn Mes'ûd ağında düşük PageRank (0.0034) ve daha yüksek otorite (0.07) değeri, onun doğrudan bilgi kaynağı olarak daha güvenilir bir konumda bulunduğunu ortaya koyar. Kümeleşme katsayısı İbn Mes'ûd ağında oldukça yüksektir (0.66), bu da onun daha yoğun bağlantılara sahip bir alt ağ içinde yer aldığını, buna karşın ortak ağda (0.066) daha geniş ama gevşek bir bağlantı yapısına sahip olduğunu gösterir.

Sonuç olarak, Hâris b. Süveyd, İbn Mes'ûd ağı içinde daha merkezi bir râvi olup, bilginin kısa yollarla yayılmasına katkıda bulunmaktadır. İbn Mes'ûd ağı içindeki yüksek otorite ve hub değerleri, Hâris'in bu bağlamda daha güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu gösterirken, ortak ağda daha geniş ancak daha dağınık bir yapı içinde yer aldığı görülmektedir.

(2)İbn Mes‘ûd’la İlişkisi

Müslim’de geçen bir hadiste Hâris b. Süveyd, İbn Mes‘ûd’u hastalığı sebebiyle ziyaret ettiği esnada onun iki hadis rivayet ettiğini ifade etmiş ve bu hadislerden birinin kaynağının kendisi, diğerinin ise Hz. Peygamber olduğunu belirtmiştir.[394] Bu durum o dönemdeki “hadis” kullanımını yansıtması açısından önemlidir. İbn Mes‘ûd’un Hz. Peygamber’e ref’ etmediği bir sözü de Hâris’in hadis olarak isimlendirmesi sahabe kavlinin de o dönemde hadis olarak nitelendiğini göstermektedir.

Hâris b. Süveyd İbn Mes‘ûd’la olan yakın münasebeti sayesinde onun ilminden istifade etme imkânı bulmuştur. Nitekim Hâris’in İbn Mes‘ûd’un huzurunda oturduğu esnada yanına gelip birileri fetva sormuş ve Hâris bu ortama ve konuşulanlara şahit olmuştur.

Hâris İbn Mes‘ûd’un evine gittiği bir gün evdekilerin eşek kestiğini görmüş ve “Abdullah bundan yer mi acaba?” diye merak etmiştir. Tepkisini görmek için İbn Mes‘ûd’un yanına oturmuştur. Yemekten bir tabak getirilince Hâris gördüklerini anlatarak yemeğin eşek etinden yapıldığını ifade etmiştir. Bunun üzerine İbn Mes‘ûd “Bu bir avdır.” diyerek yemeğin yenilebileceğini dile getirmiştir[395] Bu rivayet, İbn Mes‘ûd’un verdiği hükmün isabetinden öte Hâris’in Abdullah’ın evine gelecek ve aynı sofraya oturacak yakınlıkta olması ve onun olaylar karşısındaki tepkisini merak edip sonrakilere aktarması açısından önemlidir.

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Hâris’in, kendisinden ilim almak üzere yanına oturan bir yahut iki kişiye hadis naklettiği ancak etrafındakilerin sayısının artması durumunda meclisten kalkarak orayı terk ettiği nakledilmiştir. Rivayeti nakleden Hâris’in Kûfe ehlinin en hayırlılarından olduğunu da eklemiştir.[396] Rivayetin farklı bir tarikinde ise Hâris’in İbn Mes‘ûd’un ashâbından olduğu ve onların beğenisine mazhar olduğu belirtilmiştir.[397] Yukarıdaki rivayetler Hâris’in ilim yaymak üzere halka kurmaktan hoşlanmadığını, halkanın genişlemesi durumunda ilmini nakletmekten uzak durduğu anlaşılmaktadır. Onun bu tavrı rivayetlerini nakleden öğrencilerinin az sayıda olmasını açıklamaktadır. Alkame’nin de kendisine gelen meclis kurma teklifini reddettiği dikkate alındığında Hâris’in döneminin ilim anlayışına uygun hareket ettiği düşünülebilir. Ancak Mesrûk, Şakîk ve Ebu’l-Ahves gibi İbn Mes‘ûd’un diğer öğrencilerinin (sistemli olmasa da)

[394] Müslim, “Tevbe”, 3.
[395] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 5/173.
[396] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü’l-kebîr,* 3/142.
[397] Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl,* 5/273.

ilim nakletmek üzere meclis kurduklarına dair nakledilenler dikkate alındığında Hâris ve Alkame'nin bu tavrının dönemin hâkim anlayışını mutlak anlamda temsil ettiğini söylemek mümkün değildir. İlim naklini sistemli hale getirmek istememesi ve öğrencilerinin sayısı dikkate alınarak bir benzetme yapıldığında Hâris'in İbn Mes'ûd'un bir diğer öğrencisi Abîde'yle ortak yönlerinin olduğu söylenebilir.

Biyografi kaynaklarından elde edilen bilgiye göre Hâris b. Süveyd, Abdullah b. Mes'ûd, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb ve Amr b. Meymûn'dan hadis nakletmiştir. Hâris'ten rivayet edenler ise İbrâhim b. Yezîd et-Teymî, Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ', Sümâme b. Ukbe, Cevvâb et-Teymî, Saîd b. Hayyân (Ebû Hayyân et-Teymî'nin babası), Umâre b. Umeyr'dir.[398]

Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada Hâris b. Süveyd'in hocaları ve râvileri ile bunların rivayet sayıları tespit edilmiştir. Elde edilen veriler grafik üzerinden aşağıda gösterilmiştir. Görselde biyografi kaynaklarında yer almayan bazı hocaların varlığı dikkat çekicidir. Bunlar Yezîd b. Şerîk, Ammâr b. Yâsir, Huzeyfe b. Yemân ve Ebû Zerr'dir. Hâris'in yaşı gereği bu isimlerden doğrudan hadis almış olması mümkün olmakla birlikte irsâl etmiş olması ihtimal dahilindedir. İbn Mes'ûd'un diğer ashâbında olduğu gibi Hâris'in de tek bir hocanın (İbn Mes'ûd) rivayetlerini almaya özel gayret gösterdiği diğerleri için aynı durumun söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

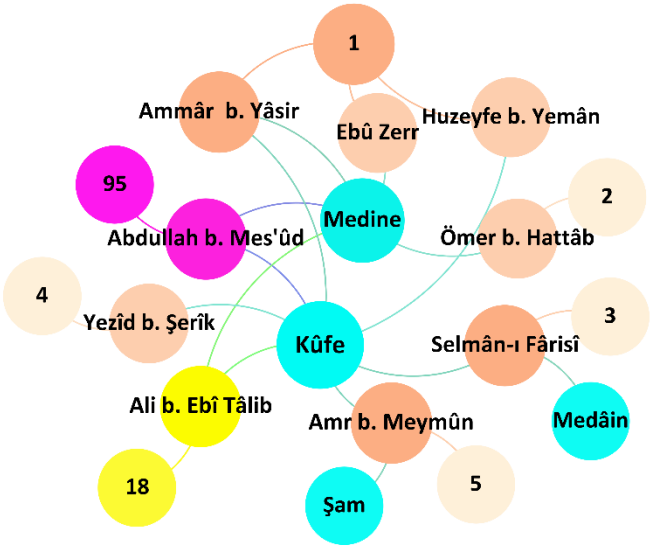

Grafik 42: Hâris b. Süveyd'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Hâris'in hocalarının şehirlere göre dağılımı incelendiğinde Hz. Peygamber'in hayatında ve sonrasında bir dönem Medine'de yaşadıktan sonra Kûfe'ye yerleşen üç hocasının olduğu görülmektedir. Bunlar İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ammâr'dır. Selmân-ı Fârisî ise Kûfe ile

[398] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/236.

Medâin'de ikamet etmiştir. Hâris'in ondan naklettiği az sayıda rivayeti Kûfe'de iken almış olması muhtemeldir. Amr b. Meymûn ise Şam'da Muâz b. Cebel'in talebesi iken onun vefatından sonra vasiyeti üzerine Kûfe'ye yerleşmiştir. Yolculuk yaptığına dair herhangi bilgi bulunmayan Hâris'in, Amr'dan naklettiği rivayetleri Kûfe'de dinlemiş olması daha güçlü bir ihtimal olarak gözükmektedir. Ayrıca Hâris'in Amr'dan naklettiği rivayetlerin İbn Mes'ûd'tan değil Huzeyme b. Sâbit'ten (ö. 37/657) gelmiş olması altı çizilmesi gereken bir husustur. Amr b. Meymûn ile İbn Mes'ûd'un ilişkisi düşünüldüğünde Hâris'in, hocası İbn Mes'ûd'un rivayetlerini Amr'dan nakletmiş olduğu düşünülebilir. Ancak Hâris muhtemelen hocasının rivayetlerini bizzat almayı tercih etmiş olmalı ki Amr'dan rivayetlerini elde etmek istediği başka bir sahâbînin hadislerini nakletmiştir. Bu durum akran rivayetleri açısından oldukça normaldir. Ayrıca hicrî birinci asırda râvileri rivayete iten saikin ve ortamın tabiiliğini de ortaya koymaktadır.

Hâris'in öğrencileri ve rivayet sayıları incelendiğinde İbn Mes'ûd'un ashâbının diğerlerinde (Alkame, Esved, Mesrûk, Şakîk, Abîde) olduğu gibi Hâris'in de bir öğrencisinin rivayetlerini nakletmede daha gayretli olduğu görülmektedir ki bu isim İbrâhim b. Yezîd et-Teymî'dir. İbn Mes'ûd'un ashâbından Kûfe meclisinde ilim aldığını kendisi dile getiren İbrâhim'in, İbn Mes'ûd'un diğer öğrencileri içinden özellikle Hâris'i tercih etme sebebine ulaşılamamıştır. Hicrî 92 yılında kırklı yaşlarda vefat eden İbrâhim elli yılı civarında doğmuş olmalıdır. Bu durumda İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbını idrak ettiği söylenebilir. Özellikle diğerlerine göre geç vefat eden Şakîk (ö. 82), Şüreyh (ö. 80) ve Ebu'l Ahves'ten (ö. 75'ten sonra) rivayetinin olmaması İbrâhim'in, Hâris'i kasten tercih ettiğini ortaya koymaktadır. İbn Mes'ûd'un ashâbının diğerlerine nazaran Hâris'in daha dar bir öğrenci kitlesi vardır. Bu durum üzerinde Hâris'in ilmini nakletme konusundaki tercihi etkili olabileceği gibi Hâris'ten ziyade akranlarına (Şakîk, Ebu'l Ahves) rağbet edilmiş olması da ona yönelenlerin sayısını azaltmış olabilir.

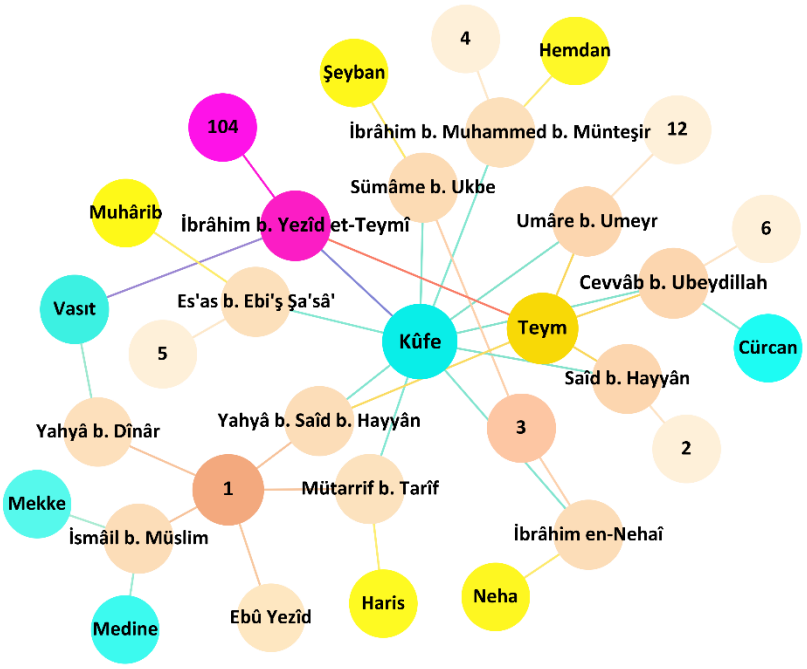

Grafik 43: Hâris b. Süveyd'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Hâris'in hocalarının çoğu Kûfeli olsa da bu oranın öğrencilerinde çok daha yüksek olduğu görülmektedir. Benzer bir süreç İbn Mes'ûd'un diğer öğrencilerinde de görülmektedir. Bu durum, sahâbe tabakasından farklı olarak tâbiûn tabakasında Kûfeli râvilerin oranının artmış olması dolayısıyla Kûfe'de ilmî ortamın teşekkül etmesiyle açıklanabilir. Hâris'in râvilerinin kabile durumları incelendiğinde 13 isimden 10'unun kabile bilgisinin tespit edildiği ve bunlar içinde 5 öğrencinin müntesip olduğu Teym kabilesinin öne çıktığı görülmektedir.

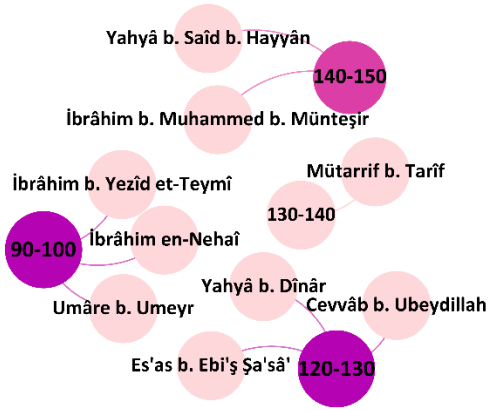

Grafik 44: Hâris b. Süveyd'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Hâris'ten hadis nakledenler vefat tarihlerine göre gruplandırılarak yukarıdaki görsel elde edilmiştir. Görselde dikkat çeken husus, Hâris'in öğrencilerinden 90-100 arasında vefat eden 3 kişilik gruptan sonra yirmi yıllık bir aranın olması ve 120-130 arasında 3, 140-150 arasında 2 râvinin vefat etmesidir. İbrâhim et-Teymî Hâris'i, İbn Mes'ûd ashâbının en küçükleri arasında zikretmiştir. Bu bilgiden hareketle Hâris'in, İbn Mes'ûd'un ashâbının diğerlerine göre daha

küçük yaşta vefat ettiği söylenebilir. Bu durum onun rivayet sayısı bakımından diğerlerinin geride kalmasını etkilemiş olabilir. Ancak bunu tek sebep olarak düşünmek isabetli olmaz.

h)Şüreyh b. el-Hâris

Tam ismi Şüreyh b. el-Hâris el-Kindî olmakla birlikte kendisine Ebû Ümeyye lakabı verilmiştir. Kendisi Yemen asıllı olup, Kinde kabilesinden sayılmaktadır. Vefat tarihi konusunda çeşitli rivayetler mevcuttur. Bazı kaynaklar vefat tarihini hicrî 80 olarak belirtirken, Ebû Nuaym 76 yılını işaret etmiştir, diğer kaynaklarda ise hicrî 78 veya 79 yılları geçmektedir.[399] Şüreyh'in sika bir râvi olduğu kabul edilmiştir.[400]

Şüreyh, Hz. Peygamber döneminde yaşamış ancak onu görme şerefine nail olamamıştır. Hz. Ömer tarafından Kûfe kadısı tayin edilmiştir, Hz. Ali de onu bu görevde istihdam etmiştir. Uzun yıllar boyunca Kûfe'de kadı olarak hizmet etmiş, ayrıca bir süre Basra'da da kadılık yapmıştır. Râşid halifeler döneminde, Muâviye, Yezîd ve Abdülmelik dönemlerinde yaklaşık 60 yıl süreyle kadılık yapmıştır.[401] 75 yıl süreyle kadılık yaptığı ve İbnü'z Zübeyr fitnesine denk gelen üç yıl dışında kadılık görevine ara vermediği de nakledilmiştir. Şüreyh, yaşlılığı sebebiyle görevden ayrılma talebini Haccâc'a iletmiştir ve talebi kabul edilmiştir.[402]

Alkame, Abîde ve Hâris gibi İbn Mes'ûd'un öne çıkan ashâbı arasında zikredilen Şüreyh, akranlarıyla ilmî yönden irtibat halinde olmuştur.[403] Nitekim onun verdiği hükümlerde Mesrûk'la[404] ve Abîde'yle[405] istişare ettiği nakledilmiştir. Alkame'nin ferâiz ve fıkıhta Şüreyh'ten iyi olduğu, Şüreyh'in ise kazâ konusunda Alkame'den üstün olduğu nakledilmiştir.[406] Ayrıca akranı olan Esved ve Mesrûk ile Şüreyh'in irtibatı yalnız ilmî boyutta kalmamış özel hayatlarına da yansımıştır. Nitekim Esved ve Mesrûk, Şüreyh'in evliliğinde aracı olmuşlardır.

Akranları tarafından ilmî otorite olarak görülen Şüreyh öğrencileri gözünde de bir otorite olmuştur. Nitekim Şa'bî, kendisine gelerek bir meselede hüküm soran birine Şüreyh'in hükmünü söylemiştir. Bunun üzerine soruyu soran şahıs, ehli Medine'nin farklı bir şekilde

399 Halife b. Hayyat, *Kitâbü't-Tabakat*, 245; Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 2/199.
400 İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/333.
401 Makdisî, *el-Kemâl*, 5/389; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/437.
402 Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Maarif* (Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyyeti'l Âmme lil-Kitâb, 1992), 433.
403 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/15.
404 Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 2/229.
405 Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, 10/419.
406 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/16.

hükmettiğini söyleyerek Şüreyh'in hükmünü kimden rivayet ettiğini sormuştur. Şa'bî, Şüreyh'in kimden rivayet ettiğini sorulacak dereceden üstün olduğunu ifade etmiştir.[407]

Şüreyh ömrünün uzun olması sebebiyle hicrî birinci asırda meydana gelen pek çok siyasi olaya tanıklık etmiştir. Ancak o fitneden uzak kalmayı tercih etmiş ve bu tavrını açıkça dile getirmiştir. Bunlardan biri de Hucr b. Adî'in öldürülmesi olayıdır.[408] Hz. Ali'yi destekleyen ve Emevî yönetimine buğzederek bunu açıkça dile getiren Hucr,[409] dönemin valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından öldürülmüştür. Hucr'u öldürmeden önce Ziyâd, Muâviye'ye öldürülmesini gerekli kılan hususları yazmış ve altına dönemin ileri gelenlerinin şahitliklerini de eklemiştir. Şehadeti eklenenler arasında Şüreyh'in da ismi vardır ancak Şüreyh bu durumu işittikten sonra Muâviye'ye mektup yazarak şehadetinin kendisinin bilgisi dışında yazıldığını dile getirmiştir. Ayrıca Hucr'un namaz ehli olduğunu ve İslam'ın temeli sayılan diğer ibadetleri de yerine getirdiğini dolayısıyla "harâmü'd dem" olduğunu ifade etmiştir. Mektubu okuyan Muâviye ise Şüreyh'in kendisini şahitlikten çıkardığını belirtmiştir.[410]

İlmi ve hüküm verme kabiliyeti sebebiyle övgüye mazhar olan Şüreyh'e ilimdeki derecesini nasıl elde ettiği sorulmuştur. Şüreyh ilmini, âlimlerle içli dışlı olarak (*مفاوضة العلماء*) onlardan ilim alıp vermek sayesinde elde ettiğini dile getirmiştir.[411] Kadılık yönüyle öne çıkan Şüreyh, İbn Mes'ûd'un ashâbının diğerlerine nispeten hadis rivayetiyle daha az iştigal etmiştir. Şüreyh hadisler yayılmadan evvel hadisleri işittiğini dile getirmiştir. (*سمعنا قبل أن نلطح الأحاديث*) Bu ifadeyle Şüreyh'in kastını tam anlamıyla anlamak mümkün olmasa da hadislerin yayılmasına olumsuz bir anlam yüklediği hissiyatı uyandırmaktadır.[412]

[407] Fesevî, *Tarîh*, 2/588; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/40.
[408] Hucr b. Adî hakkında detaylı bilgi için bk. Nebi Bozkurt, "Hucr b. Adî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998).
[409] Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 2/211.
[410] Belazûrî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 5/256.
[411] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/18.
[412] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/40.

(1)İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

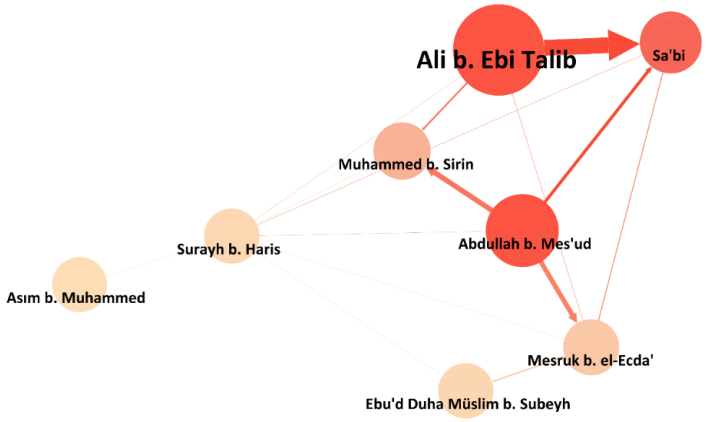

Grafik 45: Şüreyh b. Hâris’in rivayet ağı (Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Surayh b. Haris - Properties	
Size	1.5634921
Position (x)	-6.988581
Position (y)	-3.0154688
Position (z)	0.0
Color	[253,208,156]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Surayh b. Haris - Attributes	
Id	Surayh b. Haris
Label	Surayh b. Haris
Interval	<null value>
In-Degree	3
Out-Degree	4
Derece	7
Weighted In-Degree	3.0
Weighted Out-Degree	3.0
Weighted Degree	8.0
Eccentricity	5.0
Closeness Centrality	0.3812750230982445
Harmonic Closeness Centrali	0.4059639203015583
Betweenness Centrality	1114.0297710659272
PageRank	9.597271646809411E-4
Modularity Class	3
Eigenvector Centrality	0.08797992460780141
Authority	0.06080718
Hub	0.0068721003
Component ID	1
Inferred Class	9
Clustering Coefficient	0.38095238095238093
Number of triangles	8

Tablo 26: Ortak ağda Şüreyh’in rolüne dair hesaplamalar

Surayh b. Haris - Properties	
Size	1.5634921
Position (x)	-1.2641926
Position (y)	7.2718897
Position (z)	0.0
Color	[253,208,156]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Surayh b. Haris - Attributes	
Id	Surayh b. Haris
Label	Surayh b. Haris
Interval	<null value>
In-Degree	2
Out-Degree	2
Derece	4
Weighted In-Degree	3.0
Weighted Out-Degree	3.0
Weighted Degree	5.0
Eccentricity	2.0
Closeness Centrality	0.5053763440860215
Harmonic Closeness Centrali	0.5106382978723404
Betweenness Centrality	0.75
PageRank	0.004579487766717101
Modularity Class	3
Eigenvector Centrality	0.09077520704421675
Authority	0.073603526
Hub	0.012502493
Component ID	0
Inferred Class	0
Clustering Coefficient	0.6666666666666666
Number of triangles	4

Tablo 27: Yalnız İbn Mes‘ûd’un rivayet ağında Hâris’in rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Yukarıdaki görselde ve hesaplamalar tablosunda görüldüğü üzere Şüreyh'in ortak ağdaki iç derecesi 3, dış derecesi ise 4'tür. Bu onun üç kişiden hadis aldığı ve dört kişiye naklettiği anlamına gelir. İbn Mes'ûd'un yukarıda incelediğimiz diğer öğrencileriyle karşılaştırıldığında Şüreyh'in İbn Mes'ûd ve Hz. Ali ile rivayet ilişkisinin daha zayıf olduğu görülmektedir. Şüreyh'in Mesrûk'tan nakilde bulunması onun akranıyla etkileşimi önemsediği anlamına gelir. Şüreyh'in bu ağdaki konumu ağ analiz kriterleri üzerinden daha detaylı incelenebilir.

Şüreyh b. Hâris, İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Mesrûk'tan aldığı bilgileri, Âsım b. Muhammed, Ebu'd Duhâ, Müslim b. Subeyh, Muhammed b. Sîrîn ve Şa'bî'ye aktararak bilgi yayılımını hızlandıran merkezi bir düğümdür. Şüreyh'in özvektör merkeziyeti, İbn Mes'ûd ağı içinde daha yüksek olup, onun bu ağda daha merkezi bir konumda olduğunu gösterir (ortak ağda 0.0879, İbn Mes'ûd ağında 0.09). Derece ve ağırlıklı derece değerleri, ortak ağda daha fazla bağlantıya sahip olduğunu gösterse de (ortak ağda derece 7/ağırlıklı derece 8, İbn Mes'ûd ağında derece 4/ağırlıklı derece 5), İbn Mes'ûd ağı içinde daha merkezi bir yapıya sahiptir. Uç değer açısından bakıldığında, İbn Mes'ûd ağı içinde daha merkezi bir konumda yer aldığı görülmektedir (ortak ağda 5, İbn Mes'ûd ağında 2).

Yakınlık merkeziyeti ve harmonic closeness centrality değerleri, Şüreyh'in İbn Mes'ûd ağı içinde diğer düğümlere daha yakın bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın, arasındalık merkeziyeti, onun ortak ağda daha kritik bir ara düğüm olduğunu göstermektedir (ortak ağda 1114.02, İbn Mes'ûd ağında 0.75). Bu da Şüreyh'in ortak ağda daha stratejik bir konumda yer aldığını ve bilgi akışında büyük rol oynadığını göstermektedir. Kümelenme katsayısı ve ağdaki üçgen sayıları incelendiğinde, İbn Mes'ûd ağı içinde daha sıkı bir bağlantı yapısı olduğu anlaşılmaktadır.

Genel olarak, Şüreyh b. Hâris, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un ortak ağında daha fazla bağlantıya sahip olup, bilgi akışında önemli bir düğümdür. Ancak, İbn Mes'ûd ağı içinde daha merkezi bir konumda yer alarak, buradaki bilgi akışında daha erişilebilir bir yapı sergilemektedir. Ortak ağdaki yüksek arasındalık merkeziyeti, onun burada daha stratejik bir rol üstlendiğini gösterirken, İbn Mes'ûd ağındaki konumu, buradaki bilgi yayılımını daha doğrudan yönlendirdiğini ortaya koymaktadır.

(2)İbn Mes‘ûd’la İlişkisi

Şüreyh, İbn Mes‘ûd’un ilmini alan ve nakledenler arasında zikredilmiştir. Şüreyh’in akranları ve talebeleri tarafından nakledilen rivayetlere göre Şüreyh kazâ ve ferâiz bilgisini büyük ölçüde İbn Mes‘ûd’tan almıştır.[413] Dolayısıyla ikisi arasında aktif bir bilgi intikalinin varlığından söz etmek mümkündür. Onun ilmini İbn Mes ‘ûd’tan aldığını dile getiren rivayetlerin yanında Ebû Vâil, Şüreyh’i İbn Mes‘ûd’un yanında görmediğini dile getirmiştir. Ebû Vâil, Şüreyh’in bu tavrını, onun İbn Mes‘ûd’a ihtiyaç duymamasıyla açıklamıştır. *(مَا رَأَيْتُ شُرَيْحًا عِنْدَ عَبْدِ اللَّهِ قَطُّ. قَالَ: وَمَا كَانَ يَمْنَعُهُ أَنْ يَأْتِيَهُ إِلَّا اسْتِغْنَاءٌ عَنْهُ)*[414] Bu rivayet ışığında İbn Mes‘ûd’un ilmini öğrenmiş ve hükümlerinde kullanmış olsa da Şüreyh’in belli bir istifadeden sonra onun ilmine ihtiyaç hissetmediği söylenebilir. Bu noktada Şüreyh’in İbn Mes‘ûd’un diğer öğrencilerinden farklı olduğu ifade edilebilir.

Şüreyh’in rivayetleri ve hükümleri incelendiğinde onun verdiği hükümlerde zaman zaman kaynağını zikretmiş ve bilgisini İbn Mes‘ûd’a dayandırmıştır. Nitekim alışverişte alıcı ve satıcının anlaşamaması durumunda Şüreyh İbn Mes‘ûd’un görüşüne göre karar vermiştir.[415]Yahut Şüreyh’in hükmünü nakleden kişi Şüreyh’in İbn Mes‘ûd’un kavliyle hükmettiğini ifade etmiştir.[416]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Şüreyh’in öğrencilerine ve çevresindekilere ilmini naklettiği müstakil bir meclisin olduğu bilgisine rivayetlerde rastlanmamıştır. Şüreyh’ten nakledilenler daha ziyade onun vakalara verdiği hükümlerdir. Şüreyh’in mescitte hüküm verdiği Hakem b. Uteybe ve İsmâîl b. Ebî Hâlid tarafından nakledilmiştir.[417] Bu durum mescitte bulunanların kazâ meclisine ve Şüreyh’in hükümlerine vakıf olmasına imkân vermiştir. Böylece Şüreyh’in fetvâ ve hükümleri bilinir hale gelmiştir. Nitekim Mekhûl, Şüreyh’in yanında sık sık bulunduğunu ve bu süreçte ona bir şey sormadığını, verdiği hükümleri işitmekle yetindiğini belirtmiştir. Bu durum Şüreyh’in ilminin takip edildiğini ve sonraki nesle nasıl intikal ettiğini göstermesi açısından önemlidir.[418] Ayrıca

[413] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/23.
[414] Fesevî, *Tarîh*, 2/587. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/17.
[415] Veki’, *Ahbârü’l-kudat*, 2/201.
[416] Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 8/372; Veki’, *Ahbârü’l-kudat*, 2/236, 259.
[417] Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî İbn Hacer, *Fethü’l-bârî bi-şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, ts.), 13/155.
[418] Zehebî, *Siyer*, 4/104.

havanın kapalı olduğu zamanlarda Şüreyh'in evinde hüküm meclisini kurduğu nakledilmiştir.[419]

Şüreyh, önde gelen sahâbîlerden hadis almış ve bu hadisleri sonraki nesillere nakletmiştir. Bu isimler Hz. Ömer, Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Urve b. Ca'd'tır. Şüreyh'ten hadis rivayet edenler ise Kays b. Ebî Hâzım, Muhammed ve Enes b. Sîrîn, Mürre b. Şerâhîl, İbrâhim en-Nehaî, Âmir eş-Şa'bî, Temîm b. Seleme, Ebû Husayn Osmân b. Âsım el-Esedi, Mugîre b. Miksem'dir.[420] Ali b Medînî'ye göre Şüreyh'in rivayet aldığı isimlerden biri de Muâz b. Cebel'dir.

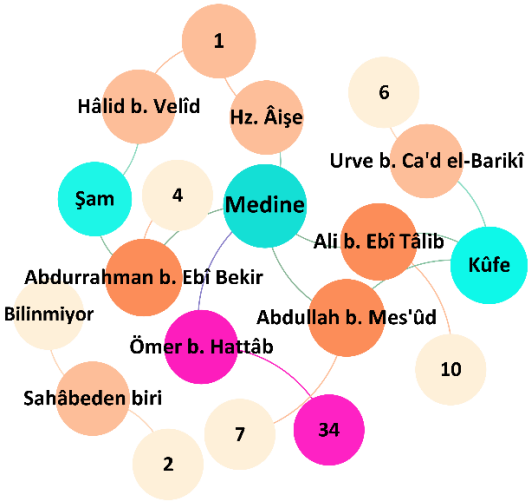

Grafik 46: Şüreyh'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden Şüreyh'in mükerrer rivayetleri merfûluk şartı olmaksızın taranmış ve hocaları ile öğrencileri tespit edilmiştir. Tarama sonucunda elde edilen verilere göre Şüreyh'in hocaları yukarıdaki grafikte gösterilmiştir. Bu grafikte dikkat çeken husus Şüreyh'in en çok rivayet naklettiği ismin Hz. Ömer olmasıdır. İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbından sayılmasına rağmen Şüreyh'in İbn Mes'ûd'tan rivayeti sadece 7 tanedir. Buna karşın Hz. Ömer'den 94, Hz. Ali'den 10 rivayeti vardır.[421] Şüreyh'in İbn Mes'ûd'un ashâbından addedilmesi ile ondan naklettiği rivayet sayısı dikkate alınırsa ashâb tespitinde rivayet sayısının tek başına bir kriter olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Bu noktada özellikle merfû rivayet sayısının dönemin nakil anlayışından ötürü hoca-talebe ilişkisini tespitte yetersiz kaldığı söylenebilir.

Şüreyh'in hocaları incelendiğinde pek çoğunun Medine ile irtibatlı olduğu görülmektedir. İbn Mes'ûd ve Hz. Ali Medine'de ikamet ettikten sonra Kûfe'ye yerleşmişlerdir. Şüreyh'in bu iki

[419] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/255.
[420] İbn Hacer, *el-İsâbe*, 3/271.
[421] Şüreyh'ın Hz. Ömer'den merfû rivayet sayısı 9, Hz. Ali'den ise 4'tür. Hz. Âişe, Abdurrahman b. Ebî Bekir ve İbn Mes'ûd'tan ise birer rivayet nakletmiştir.

sahâbî ile Kûfe'de görüştüğü bilinmektedir. Ancak Medine'de iken görüştüklerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Hz. Âişe ile Hz. Ömer ise zaman zaman Medine dışına farklı vesilelerle çıkmış olsalar da büyük ölçüde Medine'de ikamet etmişlerdir. Buna binaen Şüreyh'in onlarla Medine'de görüşmüş olması muhtemeldir.

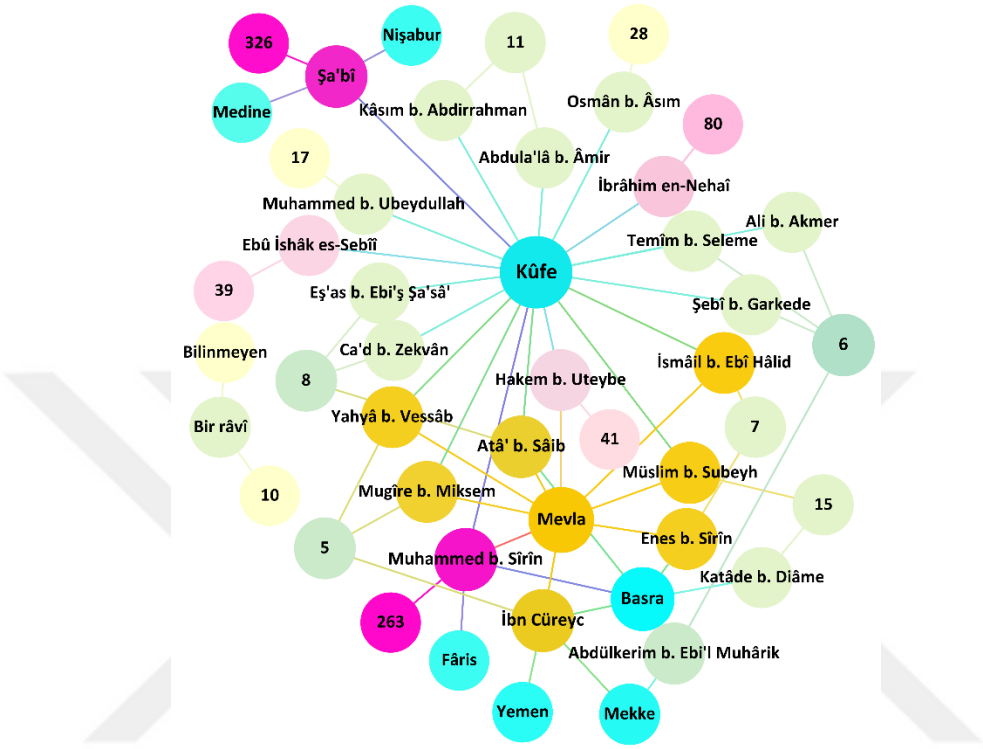

Grafik 47: Şüreyh'ten rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Şüreyh'in öğrencilerinin mükerrer ve merfûluk şartı taşımayan rivayetleri incelendiğinde Şa'bî ile İbn Sîrîn'in rivayet sayısı bakımından öne çıktığı görülmektedir.[422] Şa'bî, İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbından Mesrûk'tan sonra en çok Şüreyh'ten hadis nakletmiştir. İbn Sîrîn'in ise Abîde'den sonra en çok rivayet aldığı isim Şüreyh'tır. İbrâhim en-Nehaî ise Şüreyh'in ilmine ilgisiz kalmamış ancak birinci derece öğrencisi olacak kadar da rivayet nakletmemiştir.

Şüreyh'in öğrencilerinin ikamet ettiği şehirler dikkate alındığında Kûfe'nin ilk sırada geldiği görülmektedir. Kûfe'yi Basra izlemektedir. Basra'dan Kûfe'ye ilim almak üzere gelen İbn Sîrîn'in Şüreyh'in ve Abîde'nin rivayetlerine özel bir ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Sîrîn hem Abîde hem de Şüreyh hakkında rivayetlerin yanında günlük hayata dair bilgiler nakletmiştir. Bu durum İbn Sîrîn ile söz konusu iki âlim arasında yakın bir ilişkinin varlığına işarettir. Ayrıca Basra'dan Katâde ve Enes b. Sîrîn'in de Şüreyh'ten rivayetleri bulunmaktadır. Bu isimlerin, Basra'da kadılık yaptığı dönemde Şüreyh'le görüşmüş olması ihtimal

[422] Anlamlı bir görsel oluşturulabilmesi amacıyla Şüreyh'ten beş ve üzerinde rivayet nakleden isimler esas alınmıştır.

dahilindedir. Ancak Enes ve Muhammed b. Sîrîn'in Kûfe'ye geldikleri bilinmektedir. Nitekim Enes b. Sîrîn Kûfe'ye geldiğini ve ilim talep eden pek çok kimseyi gördüğünü ifade etmiştir. İbn Mes'ûd'un ashâbının diğerlerinde olduğu gibi Şüreyh'in da hocalarının şehir dağılımında Medine ön planda iken talebelerinde Kûfe'nin tebarüz ettiği görülmektedir. Ayrıca Şüreyh'in 24 öğrencisinden 9'unun mevâlîden olduğu tespit edilmiştir ki üçte birlik bir orana tekabül etmektedir. Bu durum, Şüreyh'ten rivayet nakledenler arasında mevâlînin önemli bir yere haiz olduğunu göstermektedir. Söz konusu râvilerin kabile mensubiyetleri incelendiğinde ise Hemdan kabilesinden 4, Süleym'den ve Esed'den 2 kişinin olduğu, diğerlerinin ise farklı kabilelere mensup oldukları görülmektedir. Bu durumda Şüreyh'in öğrencileri arasında Hemdanlılar altıda birlik bir orana sahiptirler.

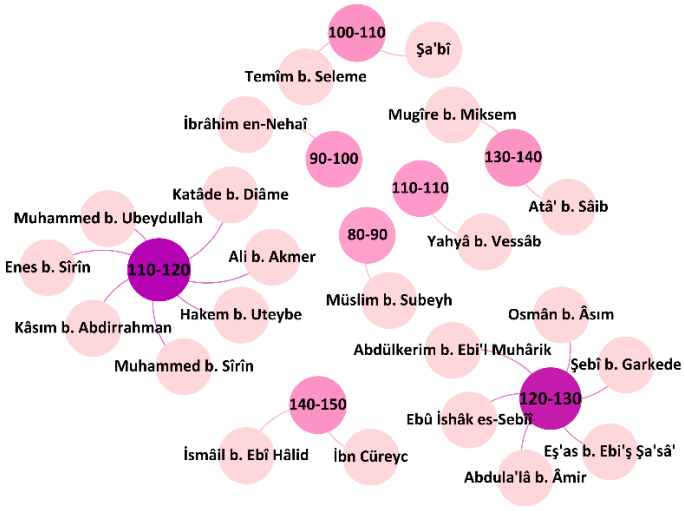

Grafik 48: Şüreyh'in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Hicrî 80 yılında vefat eden uzun bir ömür süren Şüreyh'in öğrencilerinin vefat tarihlerinden hareketle hazırlanan görsel yukarıda verilmiştir. Şüreyh'in uzun ömürlü olması onun öğrencilerinin vefat tarihi aralığının da geniş olmasına sebep olmuştur. (80-150 arası) Bu da onun farklı yaşlardan öğrencilerinin olduğunu ve uzun bir süre ilmî faaliyet yürüttüğünü göstermektedir. Ancak uzun süreye rağmen rivayet sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. 60 küsür yıl kadılık yaptığı düşünüldüğünde onun görevi sebebiyle rivayet nakli için yeterince zaman bulamamış olması muhtemeldir. Ancak Şüreyh'in ilmi rivayetlerle yaymak istememiş olmasının ve dönemin ilim anlayışının da bu durum üzerinde etkili olmuş olması muhtemeldir.

(4)Hz. Ömer ve Hz. Ali ile ilişkisi

Şüreyh b. el-Hâris, fıkıh ilminin gelişiminde önemli bir yere sahip olup, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den aldığı ilmi mirası başarıyla sonraki nesillere nakletmiştir. Hz. Ömer, Hz. Ali gibi önemli

sahâbîler tarafından takdir edilen bir fıkıh âlimidir. Hz. Ali'nin onun fıkhını özellikle takdir ettiği ve fıkıh konusundaki derinliğine dair övgülerde bulunduğu belirtilmektedir.

Hz. Ömer ile bir adam arasındaki alışverişte meydana gelen anlaşmazlık üzerine mesele Şüreyh'e taşınmıştır. Hz. Ömer Şüreyh'in hüküm verme hususundaki kabiliyetini beğenmiş ve onu Kûfe kadılığına tayin etmiştir.[423] Hz. Ömer'in Şüreyh'e hangi meselelerde nasıl hüküm vereceğini bildirmesi Hz. Ömer'in Şüreyh üzerinden tabiîn nesli üzerindeki etkisini, dolayısıyla Kûfe fıkhına tesirini ve merkezî rolünü ortaya koymaktadır. Nitekim Hz. Ömer mektup yazarak Şüreyh'e, boşanmış bir kadının malı üzerindeki tasarrufu hakkında nasıl hüküm vereceğini bildirmiştir.[424]Başka bir rivayette ise Hz. Ömer'in mektup yazarak Şüreyh'e şuf'a konusunda komşunun lehine hüküm vermesini emretmiştir.[425] Ayrıca Şüreyh da bazı meselelerde Hz. Ömer'e mektup yoluyla danışmış ve onun görüşünü almayı tercih etmiştir.[426] Hz. Ömer'in Şüreyh üzerindeki etkisinin ortaya çıktığı durumlardan biri de Esved b. Yezîd'in kendisine Hz. Ömer'in meseledeki hükmünü haber vermesi üzerine Şüreyh'in görüşünü değiştirmesidir. Bu durum Hz. Ömer'in Şüreyh'in fıkhı üzerindeki tesirini ve otoritesini göstermektedir.[427]

İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbı olarak zikredilen isimler arasında Hz. Ali ile irtibatına dair en çok bilgi bulunan isim Şüreyh'tır. Hz. Ali Kûfe'ye geldiğinde İbn Mes'ûd'un ashâbı onun yanına gelerek birtakım sorular sormuşlardır. Bunların arasında bulunan Şüreyh, Hz. Ali'ye çokça soru sormuştur. Bu durum dikkatini çeken Hz. Ali, Şüreyh'e bu sorduklarının hepsinin ezberinde olup olmadığını sormuş ve olumlu cevap almıştır. Hz. Ali Şüreyh'in ilmini "gidebilirsin, sen Arapların hüküm verme konusunda en yetkinisin." diyerek takdir etmiştir.[428] Bu görüşmeden Şüreyh'in ilmî derinliğinin yanında Kûfe'deki ilim ortamı ve bilginin intikaline dair birtakım ipuçları elde etmek mümkündür. İbn Mes'ûd'un ashâbının ilimde derinliğiyle bilinen ve Hz. Peygamber'in damadı olan Hz. Ali'ye soru sormaları onun ilmine rağbet ettiklerini ve Kûfe'de aktif bir bilgi alışverişi olduğunu göstermektedir. Ancak bu durumun devam edip etmediğinin araştırılması gerekmektedir. İlerleyen başlıklarda Kûfe'de etkili olan diğer bir sahâbî olarak Hz. Ali ve onun halkası hakkında daha detaylı bilgi verilecektir. Yukarıda

---

[423] Vekî', *Ahbâru'l kudât,* 2/189. Ayrıca ilgili rivayetin sonunda Hz. Ömer Şüreyh'a önce Allah'ın kitabıyla hükmetmesini onda ilgili meseleye cevap bulamazsa sünnete sarılmasını, onda da bulamazsa ictihad etmesini tavsiye etmiştir. Bu rivayette Hz. Ömer'in "sünnet" kelimesini tercih etmesi kelimenin ilk dönemdeki anlamını tespit etme noktasında önem arz etmektedir. Ancak bu kullanım üzerinden bir sonuca ulaşmadan evvel rivayetin diğer tarikleri ve bunlardaki lafız farklılıkları incelenmelidir.

[424] Vekî', *Ahbâru'l kudât*, 2/191, İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 23/19.

[425] Bu örnek ve Hz. Ömer'in hüküm verme konusunda Şüreyh'ı mektuplarıyla yönlendirdiği başka örnekler için bk. Vekî', *Ahbâru'l kudât,* 2/192.

[426] Vekî', *Ahbâru'l kudât*, 2/192.

[427] Vekî', *Ahbâru'l kudât,* 2/194.

[428] Vekî', *Ahbâru'l kudât*, 2/195.

doğrudan rivayetler ve ricâl-tabakat kaynakları üzerinden ilişkilerini incelediğimiz İbn Mes‘ûd ashâbının ileri gelenleri addedilen isimlerin Hz. Ali ile gerek rivayet gerek hoca-talebe ilişkisi anlamında güçlü bir bağlarının olduğunu söylemek mümkün değildir.

Hz. Ali ile Şüreyh’in ilişkisinde Hz. Ali’nin ilmî anlamda otoriteye sahip taraf olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Şüreyh’in verdiği bir hükmü işiten Hz. Ali’nin Şüreyh’e hükmünün dayanağını sorması ve onun Kuran’dan bir ayetle hükmünü delillendirmesi sahâbe ve tâbiûn halkalarında hükümlere mesned sorma ve bulma yaklaşımının var olduğunu göstermektedir. Ayrıca Hz. Ali’nin Şüreyh’in verdiği hükmü değiştirmesi, onun Şüreyh üzerindeki otoritesini ortaya koymaktadır.[429] Söz konusu irtibatın tespit edilebileceği başka bir rivayette de Hz. Ali, kendisine hüküm sormak üzere gelen bir kadın hakkında Şüreyh’in hüküm vermesini istemiştir. Şüreyh Hz. Ali varken bunun uygun olmayacağını söyleyince Hz. Ali ısrarcı olmuştur ve Şüreyh’in hükmünü takdir etmiştir. Bu olay Hz. Ali ile Şüreyh arasındaki irtibatı, Şüreyh’in Hz. Ali’yi otorite olarak gördüğünü ve sahâbeden tâbiûn tabakasına nasıl bir etkileşimin olduğunu göstermektedir.[430] Şüreyh’in ilminin Hz. Ali tarafından takdir edildiği olaylardan biri de mescitte gerçekleşmiştir. Rivayete göre, Hz. Ali’nin kurrâ olarak vasıflananların toplamaları talebi üzerine kurrâ mescitte bir araya gelmiştir. Vefatının akın olduğunu söyledikten sonra Hz. Ali bunlara ilimlerini ölçmek amacıyla birtakım sorular yöneltmiştir. Sorulara cevap veremeyenler Hz. Ali’nin huzurundan ayrılmış ve Şüreyh kalmıştır. Sorulara doğru cevaplar veren Şüreyh’in ilmini Hz. Ali takdir etmiştir.[431]

Değerlendirme

Bu başlıkta incelemeye konu olan sekiz isim (Alkame, Abîde, Mesrûk, Esved, Şakik, Ebu’l Ahves, Hâris, Şüreyh) üzerinde toplu bir sosyal ağ analizi gerçekleştirerek, ağdaki merkeziyet ölçümlerini ve ağın işleyişini incelemek İbn Mes‘ûd’un rivayet ağı hakkında derinlikli analiz imkânı verecektir. Bu analiz, düğümlerin merkeziyetlerini, bilgi akışındaki rollerini, aracılık ve köprü işlevlerini bir araya getirerek bütüncül bir perspektif sunacaktır.

Merkezi (mukterib) râviler genellikle bilginin kaynağına en yakın olan isimlerdir. Alkame ve Esved, İbn Mes‘ûd’dan doğrudan ve yoğun bilgi alan, aynı zamanda bu bilgiyi yayma sorumluluğunu üstlenen düğümlerdir. Özellikle Alkame, İbn Mes‘ûd’dan aldığı bilgiyi hem İbrâhim en-Nehaî gibi sonraki nesillere hem de kendi çağdaşlarına ileten bir köprü rolü

[429] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/26.
[430] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 23/25.
[431] Fesevî, *el-Ma’rife ve’t Tarîh*, 2/588.

üstlenmektedir. Ebu'l-Ahves ise İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den aldığı bilgileri çeşitli yollarla aktaran ve bu iki farklı bilgi kaynağını birleştiren bir düğüm olarak önemli bir rol oynamaktadır.

Yakınlık merkeziyetinin yüksek olması, bir râvinin ağdaki diğer râvilere daha kısa mesafelerle bağlı olduğunu ve bilgiye ulaşımının daha kolay olduğunu gösterir. Ancak bu düğümün rivayet sayısının az olması, onun doğrudan bilgi aktarımı (hadis rivayeti) bağlamında yoğun bir faaliyete sahip olmadığını ortaya koyar. Râvinin sadece belirli bir sahada (örneğin fıkıh veya kıraat) rivayetlerde bulunması, onu sayıca az ama önemli konumda olan bir râvi haline getirebilir. İbn Mes'ûd'un rivayet ağında Hâris b. Süveyd ile Şüreyh'in İbn Mes'ûd'dan naklettikleri rivayetlerin sayıca az olmasına rağmen ağın merkezine yakın olmaları, onların İbn Mes'ûd'dan daha fazla rivayet nakletme imkanına sahipken bundan uzak durdukları şeklinde açıklanabilir. Bu durumun farklı sebepleri olması muhtemeldir. Ancak Şüreyh'in durumu, onun kadılık görevi sebebiyle hadis naklinden ziyade uygulama boyutuyla ilgilenmiş olmasıyla açıklanabilir.

Râvîlerin yalnız İbn Mes'ûd rivayet ağı ile ortak ağdaki arasındalık merkeziyetleri birlikte değerlendirildiğinde, birtakım farklılıklar dikkat çekmektedir. Şüreyh, ortak ağda en yüksek arasındalık merkeziyetine (1114.029) sahip olmakla birlikte, İbn Mes'ûd ağı içerisinde oldukça düşük bir değere (0.75) sahiptir. Bu durum, onun genel hadis ağı içerisinde önemli bir köprü râvi olduğunu, ancak İbn Mes'ûd'un doğrudan rivayet halkasında sınırlı bir etkiye sahip bulunduğunu göstermektedir. Esved hem İbn Mes'ûd'a nispetle dar çerçevede (38.10) hem de genel ağda (456.58) yüksek merkeziyet değeriyle, ilim halkaları arasındaki bilgi aktarımında önemli bir köprü râvi rolünü üstlenmiş görünmektedir. Benzer şekilde Şakîk'in her iki ağda da yüksek derecede arasındalık değerine sahip olması (11.33 / 288.93), onun hem İbn Mes'ûd'a bağlı râvîler arasında hem de daha geniş hadis topluluğu içinde köprü işlevi gördüğüne işaret etmektedir. Alkame'nin İbn Mes'ûd'a ağında sınırlı (2.66), ortak ağda ise orta düzeyde (48.041) bir konuma sahip olması, onun daha çok etrafındaki râvilerle temasta olduğunu, geniş rivayet dolaşımı açısından ise kısıtlı bir köprü fonksiyonu icra ettiğini göstermektedir. Mesrûk'un İbn Mes'ûd ağındaki değeri sıfır (0.00) iken ortak ağdaki değeri (20.93), onun tesir sahasının İbn Mes'ûd'la irtibatlı râvîlerden ziyade daha geniş çevrelerde ortaya çıktığını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde Ebû'l-Ahves ve Hâris'in İbn Mes'ûd ağı içindeki etkinliği zayıf (0.00 ve 0.50), fakat ortak ağdaki dereceleri (16.10 ve 9.80) dikkate değerdir; bu da onların farklı isnad kollarını bir araya getirme kabiliyetine sahip râvîler olduğunu göstermektedir. Buna mukabil, Abîde hem İbn Mes'ûd ağında (0.43) hem de genel ağda (0.00) zayıf bir konumda olup, ağlar arası irtibatları kurma açısından belirleyici bir rol üstlenmemiştir. Bu tespitler, hadis râvîlerinin

yalnız rivayet miktarıyla değil, râviler arasındaki etkileşimleri ve konumları itibariyle de değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Hadis aldıkları ve naklettikleri kişi sayısı (iç ve dış derece değerleri) dikkate alındığında, bazı râvilerin ortak ağ içerisinde çok daha geniş bir rivayet etkileşimi içerisine girdikleri açıkça görülmektedir. Aşağıdaki grafikte araştırmaya konu olan sekiz râvinin hem İbn Mes'ûd ağında hem de ortak ağdaki hadis aldıkları (iç derece) ve naklettikleri râvi sayısı (dış derece) gösterilmiştir.

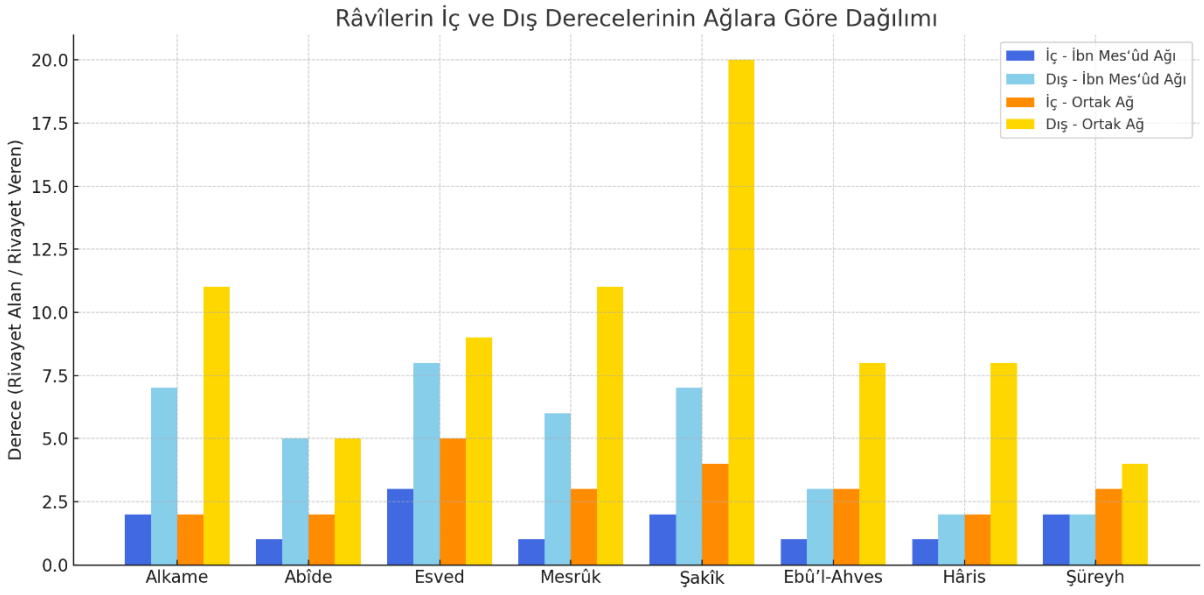

Grafik 49: İbn Mes 'ûd ağında ve ortak ağda sekiz râvinin iç ve dış dereceleri

Grafikte, İbn Mes'ûd ağına nispetle ortak ağda (Abîde hariç) râvilerin etkileşimde oldukları kişi sayısının arttığı görülmektedir. Ancak bazı isimlerde görülen artış daha ciddi boyuttadır. Şakîk'in ortak ağda rivayet aldığı râvi sayısı iki katına çıkarken, rivayet naklettiği kişi sayısı neredeyse üç katına çıkmıştır. Mesrûk'un İbn Mes'ûd'a dayalı rivayetlerde daha sınırlı bir râvi çevresi varken ortak ağda hem rivayet alma hem de nakletme bakımından etkileşimde olduğu râvi sayısı daha yüksektir. Bu, onun ortak ağda farklı râvîlerden de ilim aldığını ve çok sayıda kişiye de rivayet ulaştırdığını göstermektedir. Bu yönüyle Mesrûk'un, sadece İbn Mes'ûd rivayetlerinde değil, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri açısından da etkin olduğunu söylemek mümkündür. Ebû'l-Ahves'in rivayet aldığı isimler üç kat, rivayet naklettikleri ise yaklaşık iki buçuk kat bir artış göstermiştir. Hâris'in dış derece değerindeki dört kat artıştan hareketle, onun ortak ağdaki rivayetlerin naklinde kendisine daha çok başvurulduğunu söylemek mümkündür.

Rivayetlerin geniş kitlelere ulaştırılması noktasında Alkame, Mesrûk, Esved ve Şakîk öne çıkmaktadır. Bu düğümler, İbn Mes‘ûd’dan aldıkları bilgileri geniş bir topluluğa ulaştırarak ağdaki bilginin yayılmasını hızlandırmaktadırlar. Mesrûk ve Şakîk, İbn Mes‘ûd’dan ve diğer sahâbîlerden aldıkları bilgileri geniş çevrelere dağıtmakta etkin bir rol oynamaktadırlar. Esved’in hem mukterib (merkezi) hem de köprü râvi rolüyle bilgi yayılımında etkinliği oldukça yüksektir. Onun bilgiyi İbn Mes‘ûd’dan alıp daha alt kademedeki düğümlere ulaştırma kapasitesi, ağın temel bilgi aktarıcılarından biri olduğunu ortaya koyar. Bu noktada dikkat çeken husus onun, İbn Mes ‘ûd’un en meşhur talebesi Alkame’den daha yüksek yakınlık ve arasındalık değerlerine sahip olmasıdır. Dolayısıyla Esved’in üç sahâbînin rivyaetlerinin intikalinde Alkame’den daha önemli bir râvi olduğu söylenebilir. Şakîk ise naklettiği rivayet sayısı az olmasına rağmen bilgiyi aldığı ve aktardığı çevrenin genişliğiyle dikkat çekmektedir. Sekiz isim arasında en geniş râvi kitlesiyle irtibata giren isim Şakîk’tir. Şüreyh ve Hâris ise daha kenarda yer almakta, rivayetlerin intikalindeki rolleri daha sınırlı kalmaktadır.

Sosyal ağ analizinin yanında, İbn Mes‘ûd’un önde gelen öğrencilerinin birbirleriyle rivayet ilişkilerinin ve öğrenci dağılımının analizi de söz konusu rivayet ağı hakkında önemli bilgiler sunacaktır. Kûfe’de merkezî bir rol üstlenen Alkame’nin ve Esved b. Yezîd’in, İbrâhim en-Nehaî ile çok güçlü bir rivayet ilişkisine sahip olduğu görülmektedir. Her iki râviden de yüksek miktarda hadis nakleden diğer bir isim Abdurrahman b. Esved’dir. Abdurrahman b. Yezîd b. Kays da aynı durumdadır. Ayrıca Alkame’den en çok hadis nakleden ikinci ismin Şa‘bî olduğunu belirtmek gerekir.

Abîde es-Selmânî’nin öğrencileri arasında en çok dikkat çeken isimler Muhammed b. Sîrîn ve İbrâhim en-Nehaî’dir. Abîde hem Kûfe hem de Basra’da yaygın bir etkiye sahiptir. Ayrıca Esved ve Alkame’den yüksek sayıda rivayeti irsâl eden Ebû İshâk es-Sebîî’nin Abîde ile zayıf bir ilişkisinin olduğu söylenebilir. Mesrûk’tan en çok rivayet nakleden isim, Müslim b. Subeyh’tir, onu Şa‘bî izlemektedir. İbn Mes‘ûd’un rivayet bakımından önde gelen talebelerinden olan Şakîk b. Seleme ise Mesrûk’tan 209 rivayet almıştır. Bu durum Şakîk’in Mesrûk’u otorite olarak gördüğünü göstermektedir. Ayrıca akranlar arasındaki rivayet ilişkisini göstermesi bakımından bu husus önemlidir. Bu isimleri İbrâhim ve Ebû İshâk izlemektedir. Şakîk b. Seleme’nin kendisinden en çok rivayet nakleden öğrencisi A‘meş, Şakîk’in ilmini yaymada önemli rol oynamıştır. Şakîk diğer isimlerden farklı olarak, oldukça geniş bir rivayet ağına sahip olmasıyla öne çıkmaktadır. Ebû’l Ahves’in ise Ebû İshâk es-Sebîî ile güçlü bir ilişkisi vardır. Hâris b. Süveyd’ten en çok hadis nakleden isim, İbrâhim b. Yezîd et-Teymî’dir. Şüreyh b.

Hâris'ın öğrencileri arasında öne çıkan isimler Âmir eş-Şa'bî ve Muhammed b. Sîrîn'dir. Şüreyh, hem Basra'da hem de Kûfe'de etkili ve geniş bir öğrenci ağına sahiptir.

Şa'bî, sekiz isim arasında en çok Şüreyh ile ilişkilidir. Ayrıca Mesrûk ve Alkame ile de rivayet ilişkisinin güçlü olduğunu belirtmek gerekir. Diğer isimlerden daha az rivayet etmesi, onun daha spesifik bir öğrenim çerçevesinde hareket ettiğini göstermektedir. Muhammed b. Sîrîn ve Şa'bî farklı ağlar içinde yer alan isimler olsalar da özellikle Abîde ve Şüreyh b. Hâris'in ağlarında önemli roller üstlenmişlerdir. Ebû İshâk es-Sebîî'nin İbn Mes'ûd ashâbı içinde en çok rivayet naklettiği üç isim, Esved, Alkame ve Mesrûk'tur. Ebû İshâk, genel olarak neredeyse tüm isimlerden az da olsa rivayet eden merkezî bir düğüm konumundadır. Bu, Ebû İshâk'ın bilginin daha geniş kitlelere ulaşmasında en etkili râvilerden biri olduğu anlamına gelmektedir. İbrâhim en-Nehaî, hem Esved hem de Alkame ile güçlü bağlar kurmuştur. Bu bağlar, Kûfe merkezli rivayet ağında onun güçlü bir konuma sahip olduğunu gösterir. Ebû İshâk es-Sebîî ve İbrâhim en-Nehaî, neredeyse her bir isimle ilişki kurarak ağın merkezi konumundadır. Bu iki isim, Kûfe merkezli rivayet ağı içinde çok güçlü ve mukterib düğümler olarak karşımıza çıkmaktadır. İbrâhim, Esved ve Alkame'den yoğun biçimde rivayet almış olsa da diğer isimlerden nispeten daha az rivayet almıştır.

İbn Mes 'ûd'un rivayetlerinin sonraki nesle intikalinde rol oynayan sekiz ismin siyasi ve idari görev almaktan kaçındığı görülmektedir. Ancak uzun yıllar kadılık görevini icra eden Şüreyh bu durumun istisnasıdır. Abîde ve Mesrûk'un da bir süre kadılık yaptığı bilinse de onlar bu göreve rağbet etmemişlerdir ve bu doğrultuda görev süreleri Şüreyh'e nispeten kısa olmuştur. İbn Mes 'ûd'un önde gelen talebeleri olarak nitelenen bu isimlere idareciler tarafından farklı görevlerin teklif edilmesi onların ilmî değerinin hayatta oldukları dönemde farkında olunduğunu göstermektedir.

İncelemeye konu olan sekiz ismin ilim meclisleri kurmaları yahut kurmamaları ve rivayetleri nasıl naklettikleri üzerinden hadis rivayetinin keyfiyetine dair bir takım tespitlerde bulunmak mümkündür. Şakîk, Ebu'l Ahves, Mesrûk, Alkame gibi isimlerin farklı yer ve zamanlarda ilim meclisi kurduklarına dair rivayetler olsa da bu meclislerin sistemli rivayet nakline hasredilen meclisler olmadığı ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca Abîde ve Hâris'in meclis akdetmeye ve hadis nakletmeye karşı olumsuz bir tavır sergiledikleri görülmektedir. Dolayısıyla İbn Mes'ûd'un öğrencilerinin muhtelif şekillerde ve içeriklerde ilim müzakeresi için akranlarıyla ve öğrencileriyle bir araya geldiği söylenebilse bile bu meclislerin hadis rivayetine hasredilmediği anlaşılmaktadır. Buna binaen söz konusu isimler için sistemli hadis rivayetinin varlığından ziyade ihtiyaca binaen yahut yarı sistemli rivayetin varlığından

bahsetmek daha isabetli görünmektedir. Ayrıca bu sekiz ismin hemen hepsinin hadis kitabetine mesafeli oldukları nakledilmiştir ve rivayetleri yazarak naklettiklerine yahut bir metinden rivayet naklettiklerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu durum da İbn Mes'ûd'un öğrencilerinin hadis rivayetinin sistemli olarak nitelenemeyeceğini göstermektedir.

B.Ali b. Ebî Tâlib'in Rivayet Ağı

Hz. Ali'nin rivayet ağını analize başlamadan önce, ricâl-tabakat kitaplarının onun ağının râvilerin ve rivayetlerin güvenilirlikleri bakımından İbn Mes'ûd ağından farklı yanlarına işaret ettiğini söylemek gerekir. İbn Mes'ûd rivayetleri hakkında bir tembihe gerek duymayan ricâl âlimleri, Hz. Ali'nin rivayetleri konusunda ilim talibini ikaz etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hz. Ali'ye isnad edilen rivayetlerin büyük kısmının gerçeği yansıtmadığı Şa'bî, İbn Sîrîn gibi farklı âlimler tarafından dile getirilmiştir. Nitekim Şa'bî bu durumu, "Bu ümmette Ali'ye yalan isnad edildiği kadar başka kimse adına yalan söylenmemiştir." diyerek ifade etmiştir.[432] Bazı âlimler ise Hz. Ali'den rivayetleri zayıf olan kimselerin isimlerini vermişlerdir. Hâris el-A'ver bunlardandır. Nitekim İbn Adî, Hâris'in Hz. Ali'den naklettiklerinin çoğunun diğer râvilere muhalefet ettiğini, dolayısıyla isabetli olmadığını belirtmiştir.[433] Hz. Ali'nin ashâbının ondan rivayetlerini zayıf gören ricâl âlimleri ise Hz. Ali'nin rivayetlerini aslına en uygun şekilde nakledenlerin yalnız İbn Mes'ûd ashâbı olduğunu ifade etmişlerdir. Böylece Hz. Ali'nin hadislerinden İbn Mes'ûd ashâbının rivayet ettikleri dışındakilerin güvenilir olmadığı söylenmiştir.[434] Ayrıca Hz. Ali'den nakledilen illetli rivayetlerin Dârekutnî'nin İlel'inde diğer sahabîlere göre daha geniş yer tutmasının da onun rivayetlerinde râviler sebebiyle ortaya çıkan sorunların çokluğuna işaret ettiği söylenebilir.[435]

Yukarıdaki rivayetlerden de hareketle Kûfe'de Hz. Ali etrafında oluşan rivayet ağının pek çok açıdan merak konusu olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu rivayet ağında öne çıkan isimler, bunların Hz. Ali'yle ve birbirleriyle ilişkileri bu başlık altında incelenerek sorulara cevaplar aranacaktır.

---

[432] İbn Adî, *el-Kâmil,* 2/451.
[433] İbn Adî, *el-Kâmil,* 2/451.
[434] Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 40.
[435] Ebü'l-Hasan Ali b Ömer b Ahmed Dârekutni, *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye* (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 3/71, 4/201.

1.Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre Hz. Ali'nin Ashâbı

Tekrarlı rivayet sayıları dikkate alınarak[436] Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan araştırmada Ali b. Ebî Tâlib'den otuz beşin üzerinde rivayet nakleden 60 öğrencisi tespit edilmiştir.[437] Bu isimlerin en çok hadis naklettiği şahıslar ve kendilerinden en çok hadis nakledenler esas alınarak bir tablo hazırlanmıştır. (bkz. Tablo 27) Ayrıca rivayet sayıları üzerinden yapılan halka tespiti ile yetinilmeyerek Mektebetü'ş Şâmile programı aracılığıyla ricâl ve tarih kitaplarında "sâhibu", "min ashâbi", "lezime", "ihtelefe ilâ" kelimeleri Ali b. Ebî Tâlib ile ilişkilendirilerek arama yapılmıştır. Bu tarama sonucunda Ali b. Ebî Tâlib'le ilişkisi kaynaklarca ifade edilen 53 kişiye ulaşılmıştır. Bu isimlerin kabile ve künye bilgisi, vefat tarihleri, en çok hadis aldığı ve naklettiği kişiler ve cerh-ta'dîl durumları ile muhadram olup olmadıkları tabloda ilgili yerlere kaydedilmiştir. (bkz. Tablo 28) İbn Mes'ûd'un ashâbından olduğu kaynaklarca ifade edilen bu şahıslarla rivayet sayıları esas alınarak tespit edilenler arasında örtüşmeler ve farklılaşmalar bulunmaktadır.

Oluşturulan iki tablonun karşılaştırılması sonucunda Ali b. Ebî Tâlib'den 35'in üzerinde rivayet nakletmekle birlikte onun ashâbından addedilen, dolayısıyla her iki tabloda da bulunan isimler tespit edilmiştir. Bu isimler ve rivayet sayıları şu şekildedir: Hâris b. Abdillah el-A'ver (603), Âsım b. Damra (451), Abdullah b. Habîb (317), Abdurrahman b. Ebî Leylâ (277), Abduhayr b. Yezîd (187), Abîde es-Selmânî (159), Haneş b. el-Mu'temir (89), Zâzân (79), Hilâs b. Amr (62), Nezzâl b. Sebra (61), Meysera b. Ya'kûb (56), Ebu'l Bahterî Saîd b. Fîrûz (55), Şüreyh b. Hâni (48), Habbe b. Cüveyn (39), Abdullah b. Şeddâd (37), Zâlim b. Amr (36), Zir b. Hubeyş (94). Bu kişilerin birbirleriyle olan ilişkileri rivayet aldıkları ve naklettikleri isimler dikkate alınarak incelendiğinde, birbirlerinden hadis nakline dair bir ilişki bulunmadığı görülmektedir. Bu kişilerin her biri, Ali b. Ebî Tâlib'den önemli miktarda hadis nakletmiş olsalar da analizimize göre, en çok hadis nakleden bu beş kişi arasında doğrudan bir hadis nakil ilişkisi tespit edilememiştir.

Hazırlanan iki tablodan elde edilen sonuçlara göre, Hz. Ali'den rivayeti olmasına rağmen onun ashâbından addedilmemiş isimler de vardır. Bunlar; Şa'bî (357), Muhammed b. el-Hanefiyye

[436] Söz konusu tespitte mükerrer ve merfûluk şartı taşımayan rivayetlerin esas alınmasının sebebi bu tarz rivayetlerin hoca-talebe ilişkisini tespit etmede daha isabetli olmasıdır. Ayrıca ilk asrın rivayet tabiatı dikkate alındığında, merfû rivayetlerin ayricâlıklı bir konumda bulunmadığı, bu rivayetleri toplamaya ve nakletmeye özel bir rağbet olmadığı, bilakis özellikle sahabe tabakasında hadislerin ref' etmekten sakınıldığı göz önünde bulundurulduğunda merfû olma şartı aramanın tespitte isabet oranını düşüreceğini söylemek mümkündür.

[437] Rivayet sayısına göre râvileri kısıtlarken kırk sayısının esas alınmasının sebebi kırktan az rivayete sahip râvilerin hoca-talebe ilişkisi açısından başka sahâbîlerle irtibatının güçleniyor olmasıdır. Söz konusu durum Hz. Ali ile İbn Mes'ûd'un öğrencilerinin birlikte verildiği tabloda daha net görülmektedir. (bkz. Tablo 3)

(255), Ubeydullah b. Ebî Râfi‘ (182), Abdullah b. Abbâs (152), Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib (144), Hakem b. Uteybe (110), Saîd b. Müseyyeb (107), Hübeyre b. Yerîm (101), Abdullah b. Huneyn (98), Vehb b. Abdillah (95), Hâni’ b. Hâni’ (91), Âmir b. Vâsile Ebu’t Tufeyl (66), Nu‘man b. Sa‘d (62), Abdullah b. Züreyr (61), Rib‘î b. Hirâş (60), Huceyye b. Adiy (58), Ali b. Rebîa (58), Umeyr b. Saîd (54), Zeyd b. Vehb (50), Abdullah b. Nüceyy (49), Abdullah b. Ca’fer b. Ebî Tâlib (48), Esmâ b. Hakem (48), Hârise b. Mudarrib (47), Süveyd b. Gafele (47), Abbâd b. Abdillah (46), Ebû Hayye b. Kays (46), Mes‘ûd b. Hakem (45), Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ (44), Şakîk b. Seleme (43), Husaynb. Cündüb Ebû Zabyân (41), Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib (38), Kays b. Abbâd (37), Saîd b. Ilâke Ebû Fâhite (36), Zeyd b. Yesû’ (35), Yahyâ b. Cezzâr (35)’dır.

Hz. Ali’den oldukça az rivayeti olmasına rağmen onun ashâbından addedilen 15 şahıs tespit edilmiştir. Bunlar; Abdullah b. Kevvâ (3), Esbağ b. Nübâte (24), Hucr b. Adiyy (3), Husayn b. Kabîsa (25), Kümeyl b. Ziyâd (2), Mâlik b. Hâris el-Eşter (6), Meysera Ebû Sâlih (4), Müseyyeb b. Necebe (8), Müslim b. Nezîr (10), Müslim b. Yezîd (11), Sa’saa b. Sûhân (22), Şihâb b. Abdillah b. Kays (2), Şüteyr b. Şekel (18), Ukbe b. Zabyân (7), Ya‘lâ b. Mürre (2)’dir. Bu râvilerin Hz. Ali’den naklettikleri tekrarlı rivayet sayılarının son derece az olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen onun ashâbından kabul edilmişlerdir. Bu durumdan hareketle Hz. Ali’nin ashâbından kabul edilme kriterinin ondan nakledilen rivayet sayısı olmadığı söylenebilir.[438]

Hz. Ali’den mürsel rivayet nakletmesi sebebiyle rivayet tablosunda yer alan isimler de bulunmaktadır. Bunlar; İbrâhim en-Nehaî (152),[439] Hasan-ı Basrî (94),[440] Katâde b. Diâme (69),[441] Mücâhid b. Cebr (63),[442] Ebû İshâk es-Sebîî (48),[443] Ali Zeynü’l Âbidîn (36)’dir.[444]

Hz. Ali’den hiç rivayeti olmamasına rağmen onun ashâbından addedilen kişi sayısı 18’dir. Bu isimler tabloda açık sarı ile işaretlenmiştir. (Bkz. Tablo 1) Ali b. Ebî Tâlib’den hadis rivayeti olmayan bu grubun ashâb olarak nitelenmesi, onların Hz. Ali’yle farklı şekillerde ilişkili

[438] Bu tespiti yaparken halihazırda günümüze ulaşan rivayetlerin esas alındığını belirtmek gerekir. Farklı sebeplerle ulaşmayan rivayetlerin bulunması durumunda sonuç değişiklik gösterebilir.

[439] Ali b. Medînî İbrâhim en-Nehaî’nin sahabeden hadis işitmediğini nakletmektedir. (Detaylı bilgi için bkz. Alâî, *Câmiü’t-tahsîl*, 28.)

[440] Hasan-ı Basrî’nin Hz. Ali’den rivayetleri mürsel kabul edilmiştir. Çünkü Hz. Ali kendisine biat edilmesinin ardından Irak’a hareket etmiştir. Ancak Hasan-ı Basrî Medine’de kalmıştır ve bir daha görüşmemişlerdir. (Detaylı bilgi için bkz. Alâî, *Câmiü’t-tahsîl*, 162.)

[441] Katâde sahabe tabakasından (Enes b. Mâlik dışında) hadis işitmemiştir. (Detaylı bilgi için bkz Alâî, *Câmiü’t-tahsîl*, 255.)

[442] Mücâhid’in Hz. Ali’den rivayetleri Mürsel olarak kabul edilmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Alâî, *Câmiü’t-tahsîl*, 273.)

[443] Ebû İshâk’ın Hz. Ali’yi gördüğü ancak ondan hadis işitmediği nakledilmiştir. (Detaylı bilgi için bkz. İbnü’l-Irakî, *Tuhfetü’t-tahsîl*, 246.)

[444] Ali b. Hüseyin b. Ali, dedesi Hz. Ali’yi görmemiştir. (Detaylı bilgi için bkz. Alâî, *Câmiü’t-tahsîl*, 240.)

olmalarından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim bu isimlerin biyografileri ricâl kaynaklarından hareketle incelendiğinde pek çoğunun Hz. Ali'nin komutan yahut idareci olarak tayin ettiği kimseler olduğu görülmektedir.[445] Bahsi geçen isimler şu şekilde sıralanabilir: Ebû Beşîr (ö. ?), Abdullah b. Büdeyl (ö. 37/657-58), Abdullah b. Ka'b (ö. ?), Amr b. el-Hamik (ö. 51-60/681-91), Arar b. Ferve (ö. ?), Bekr b. Kırvâş (ö. ?), Câriye b. Kudâme (ö. 61-64/691-95), Cündebü'l Hayr b. Abdillah (ö . 37/657-58), Hâlid b. Hebbâr (ö. ?), Huzeyme b. Nasr (ö. ?), İmran b. Sâbit (ö. ?), Meskale b. Hübeyre (ö. ?), Mihnef b. Süleymân (ö. ?), Saîd b. Nimrân (ö. 70/689), Süleym b. Esved (ö. 82-85/701-704), Şüreyh b. Evfâ (ö. ?), Ukbe b. Amr (ö. 40-41/660-61), Zehr b. Kays (ö. ?).

Hz. Ali'nin ashâbının kabilelere göre dağılımına gelince, 14 kişinin kabile ilgisi bulunamamıştır. Kabile bilgisine ulaşılabilen isimlerden 5 kişi Hemdan kabilesine, 3 kişi Kinde'ye mensuptur. Diğer kabileler ise 2 veya 1 kişi ile temsil edilmektedir. Bu analizler, Hz. Ali'nin ashâbının çeşitli kabilelerden geldiğini ve geniş bir coğrafyayı temsil ettiğini göstermektedir.

Her iki tabloda da gerek rivayet gerek ashâb olma yönüyle Hz. Ali'yle ilişkilendirilen isimlerin en çok hadis naklettiği kişiler sıralanmış ve Hz. Ömer, İbn Mes'ûd ve Hz. Âişe'nin isimleri renklendirilmiştir. Böylece Hz. Ali'yle ilişkisi olanların diğer sahâbîlerle ilişkisinin mevcudiyeti ve keyfiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır. Hz. Ali'nin ashâbı olarak nitelenen isimlerin (Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Abdullah b. Şeddâd, Abîde es-Selmânî, Hâris el-A'ver, Zâzân ve Zir b. Hubeyş dışında) diğer sahâbîlerle ciddi bir rivayet ilişkisi tespit edilememiştir. (Bkz. Tablo 1) Hz. Ali'den 35'in üzerinde rivayet nakledenlerde ise durum farklıdır. Yukarıdaki isimlere ek olarak Tablo 2'de Şa'bî, Ebû Bürde, Saîd b. Müseyyeb, Mücâhid b. Cebr, Nezzâl b. Sebra, Zeyd . Vehb, Şüreyh b. Hâni', Süveyd b. Gafele, Şakîk b. Seleme, Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, Ebu'l Esved ed-Düelî Yahyaâ b. Cezzâr ve Saîd b. Ilâke Ebû Fâhite'nin Hz. Ali'den başka İbn Mes'ûd, Hz. Ömer, Hz. Âişe, Ebû Zerr ve Huzeyfe b. Yemân'dan hatırı sayılır sayıda hadis naklettikleri görülmektedir. (Bkz. Tablo 2) Bu durumdan hareketle Hz. Ali'nin ashâbı yahut sâhibi olarak nitelenenlerin Hz. Ali'nin rivayetleriyle yetindikleri, diğer sahâbîlerin rivayetlerine rağbet etmedikleri söylenebilir. Ancak Hz. Ali'yle rivayet ilişkisi kuranların diğer sahâbîlerin de rivayetlerine ilgi gösterdikleri ve bunları naklettikleri söylenebilir. Dolayısıyla Hz. Ali özelinde bir tespit yapmak gerekirse, onun ashâbı olduğu söylenenlerin daha ziyade Hz.

[445] Tâbiûn döneminde hadis rivayetini çalışan Mustafa Tatlı da Hz. Ali'nin ashâbı olarak nitelenen kimseler için benzer bir tespit yapmıştır. Ancak çalışmasının kapsamı gereği bu isimleri tek tek zikretme gereği duymamış olmalıdır. Bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 110.

Ali'nin rivayetlerine yöneldikleri ve onunla iktifa ettikleri ifade edilebilir. Ayrıca bu durum, söz konusu isimlerin Hz. Ali'yle farklı sebeplerle (siyâsî görev, akrabalık vs.) özel bir birliktelik kurmuş olabileceklerini akla getirmektedir.

Beklenenin aksine, Hz. Ali'nin ashâbı olarak nitelenenler arasında akrabalarının ve özellikle çocuklarının olmaması, ayrıca bunların Hz. Ali'den rivayet sayılarının da nispeten düşük olması dikkat çekicidir. Hz. Ali'den 35'in üzerinde rivayet nakledenler arasında çocuklarından, Muhammed b. el-Hanefiyye (255 rivayet) ile Hüseyin b. Ali (144 rivayet), akrabalarından ise amca oğlu Abdullah b. Abbâs (152 rivayet) yer almaktadır. Bu durum Hz. Ali'nin rivayetlerinin daha çok, yakınları üzerinden değil onunla akrabalık bağı olmayan kimseler aracılığıyla nakledildiğini ortaya koymaktadır.[446]

[446] Oğlu Ebû Ubeyde'nin rivayet sayısını dikkate almazsak benzer bir durum İbn Mes'ûd'un çocukları için de söz konusudur. Ancak çocuklarının İbn Mes'ûd'dan rivayetinin mürsel kabul edildiği unutulmamalıdır. Bu noktada Hz. Ali'nin durumu ise farklıdır.

Sıra	İsim	Hz. Ali'yle ilişkisi	Künye	Aktif olduğu şehir	Kabile	Vefat Tarihi	Hadis aldığı isimler	Hadis naklettiği isimler	Cerh-Ta'dîl durumu
1	?	.Rivayeti yok صاحبُ عَلِيّ Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	Ebû Beşîr	?	?	?	?	?	?
2	Abduhayr b. Yezîd	صاحب علی	Ebû Umâre	Kûfe	Hemdan	81-90	Ali b. Ebî Tâlib (187), Zeyd b. Erkam (12)	Hâlid b. Alkame (67), İsmail b. Abdirahman el-A'ver (34), **Ebû İshâk es-Sebiî (32)**, Abdulmelik b. Sel' (24), **Atâ' b. es-Sâib (12), Şa'bî (12)**	مخضرم ، ثقة
3	Abdullah b. Büdeyl	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var وكان من افاضل اصحاب علی	?	Mekke	Huzâ'	37	?	?	صدوق يخطئ
4	Abdullah b. Habîb	من أصحاب «علي» .كان مقرنا، ويحمل عنه الفقه	Ebû Abdirrahman	Kûfe	Süleym	73, İbn Hacer'in naklne göre 85	Ali b. Ebî Tâlib (317), Abdullah b. Mes'ûd (97), Osmân b. Affân (54), Ebû Mûsâ (21), Ömer b. Hattâb (17), Huzeyfe b. Yemân (13)	**Atâ' b. es-Sâib (208)**, Sa'd b. Ubeyde (171), Abdula'lâ b. Âmir (59), Osmân b. Âsım (46), **Ebû İshâk es-Sebîî (35)**, Saîd b. Cübeyr (19), Ebu'l Bahterî (15)	ثقة ثبت
5	Abdullah b. Ka'b	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	?	?	Murâd	?	?	?	?
6	Abdullah b. Kevvâ	كان من أصحاب علی رضی الله عنه، وكان يلزمه ويعينه في الأسألة، ثم خرج مع الخوارج على على رضى الله عنه. ثم رجع عن مذهب الخوارج وعاود صحبة على رضى الله عنه.	?	?	Yeşkûr	?	Ali b. Ebî Tâlib (3)	Ebû't Tufeyl (2)	من رؤوس الخوارج ، ورجع عنه
7	Abdullah b. Seleme	من أصْحَاب علی وَعبد الله	Ebû'l Âliye	Kûfe	Hemdan	?	Ali b. Ebî Tâlib (116), Safvân b. Assâl (23), Ammâr b. Yâsir (14), Abdullah b. Mes'ûd (8), Abîde es-Selmânî (6)	**Amr b. Mürre (178)**, Muhammed b. Müslim (5)	صدوق ، تغير حفظه كوفي تَابِعِيّ من ثِقَات الْكُوفِيّين
8	Abdullah b. Şeddâd	من أصحاب عليّ	Ebû'l Velîd	Kûfe	Leys	81-82-83	Meymûne bt. Hâris (74), Abdullah b. Abbâs (58), Ali b. Ebî Tâlib (37), Ömer b. Hattâb (21), Hz. Âişe (21), Abdullah b. Ca'fer (18)	Süleymân b. Ebî Süleym (77), Muhammed b. Ubeydillah (38), Sa'd b. İbrahim (28), **Hakem b. Uteybe (28)**, Husayn b. Abdirrahman (23), Zerr b. Abdillah b. Zürâre (18)	ذكره العجلي من كبار التابعين الثقات ، وكان معدودا في الفقهاء
9	Abdurrahman b. Ebî Leylâ	من أصْحَاب علی سمع من عبد الله	Ebû İsa	Kûfe	Evs	82, 83	Ali b. Ebî Tâlib (277), Ka'b b. Ucre (265), Berâ' b. Âzib (150), Ebû Leylâ (70), Ömer b. Hattâb (69), Muâz b. Cebel (68), Süheyb b. Sinân (60), Huzeyfe b. Yemân (53), Ebû Eyyûb el-Ensârî (52), Übey b. Ka'b (45), Abdullah b. Ukeym (37), Bilâl b. Rebâh (37)	**Hakem b. Uteybe (379)**, Mücahid b. Cebr (270), Yezîd b. Ebî Ziyâd (164), **Amr b. Mürre (159)**, Sâbit b. Eslem (117), İsa b. Abdirrahman b. Ebî Leylâ (79), Abdulmelik b. Umeyr (55), Zübeyd b. el-Hâris (43), **Şa'bî (27)**	عالم الكوفة ، وكان أصحابه يعظمونه كأنه أمير
10	Abdurrahman b. Kays	من أصْحَاب علی	Ebû Sâlih	Kûfe	Hanîfe	?	Ali b. Ebî Tâlib (45), Ebû Hureyre (7), Ebû Saîd el-Hudrî (7)	Muhammed b. Ubeydillah el-A'ver (41), Drâr b. Mürre (8), Muaviye b. İshâk (5), **Amr b. Mürre (5)**	ثِقَة من خِيَار التَّابِعين
11	Abîde b. Amr	وَكَان من أصْحَاب علی وَعبد الله	Ebû Amr, Ebû Müslim	Kûfe	Hemdan	72, 70'ten önce	Ali b. Ebî Tâlib (159), Abdullah b. Mes'ûd (150), Ömer b. Hattâb (18)	Muhammed b. Sîrîn (245), İbrâhim en-Nehaî (140), Ebû'l Bahterî (17)	تابعي كبير ، مخضرم ، فقيه ثبت
12	Amr b. el-Hamik	وَكَانَ من أَصْحَاب عَلِيّ بْن أبي طَالب Rivayeti yok. Muhtemelen sadece, idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	?	Şam, Kûfe, Mısır	Huzâ'	50-51-60	?	Rifâa b. Şeddâd (31), Cübeyr b. Nüfeyr (10)	صحابي
13	Arar b. Ferve	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var.	?	?	?	?	?	?	?
14	Âsım b. Damra	صاحب علي	?	Kûfe	Selûl, Kays Aylân	74	Ali b. Ebî Tâlib (451), Hasen b. Ali (5), Ebû Mûsâ (3)	**Ebû İshâk es-Sebîî (406)**, Habîb. Ebî Sâbit (42)	صدوق
15	Bekr b. Kırvâş	من أصْحَاب علی وَكَانَ لَهُ فقه ثِقَةRivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	?	?	?	?	Sa'd b. Ebî Vakkâs (10)	Ebû't Tufeyl Âmir b. Vâsile (10)	تَابِعِيّ من كبار التَّابِعين
16	Câriye b. Kudâme	وكانَ من أصحاب عليّ عليه السلام Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle .bir ilişkisi var	Ebû Eyyûb	Basra	Sa'd	61-64	Ehadü's Sahabe (5)	Ahnef b. Kays (20)	صحابي على الصحيح
17	Cündebü'l Hayr b. Abdillah	من أصحاب عليّ رضوان الله عليه Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	Ebû Abdillah	?	?	37	Selmân-ı Fârisî (4)	Hasan-ı Basrî (6), Abdullah b. Şerîk (4), Ebû Osmân en-Nehdî (3)	مختلف في صحبته
18	Ebû Hayye b. Kays Amr b. Nasr	صاحب علي	Ebû Hayye	Kûfe	Hemdan	?	Ali b. Ebî Tâlib (46)	**Ebû İshâk es-Sebîî (47)**	?
19	Esbağ b. Nübâte	صاحب عليّ بْن أبي طالب. يروي غلة أحاديث غير محفوظة	Ebû'l Kâsım	?	Temim	101, 110	Ali b. Ebî Tâlib (24)	Muhammed b. es-Sâib (8), Sa'd b. Tarîf (7)	متروك ، رمي بالرفض عامة ما يرويه عن عليّ لا يتابعه عليّه أحد، وَهو بين الضعف وله عَن عَليّ أخبار وروايات، وَإِذا حدث عن الأصبغ ثقة فهو عندي لا بأس بروايته، وإنما أتي
20	Habbe b. Cüveyn	وإنما كان من أصحاب علي وابن مسعود	Ebû Kudâme	Kûfe	Becîle	75-79	Ali b. Ebi Tâlib (39), Huzeyfe b. Yemân (4), Selmân-ı Fârisî (3)	Müslim b. Keysân (19), Seleme b. Kûheyl (18), Sâbit b. Hürmüz (6), **Ebû İshâk es-Sebîî (3)**	صدوق له أغلاط ، وكان غاليا في التشيع
21	Hâlid b. Hebbâr	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var.	?	Kûfe	?	?	?	?	?
22	Haneş b. el-Mu'temir	وَهو معروف في أصحاب علي مشهور به وما أظن أنه يروي عن غير علي	Ebû'l Mu'temir	Kûfe	Kinâne	81-90	Ali b. Ebî Tâlib (89), Ebû Zerr (8)	Simâk b. Harb (55), **Hakem b. Uteybe (27), Ebû İshâk es-Sebîî (8)**	صدوق له أوهام ويرسل
23	Hâris b. Abdillah el-A'ver	صاحب علي	Ebû Züheyr	Kûfe	Hemdan	65	Ali b. Ebî Tâlib (603), Abdullah b. Mes'ûd (32), Şurayh b. el-Hâris (3)	**Ebû İshâk es-Sebîî (488), Şa'bî (99), Abdullah b. Mürre (22)**, Ebû'l Bahterî (4)	شيعي لين . قال النسائي ، وغيره : ليس بالقوي ، وقال ابن أبي داود : كان أفقه الناس
24	Hilâs b. Amr	وكان فقيها من أصحاب عليّ	?	Basra	Becîle	100	Ali b. Ebî Tâlib (62), Ebû Hureyre (55), Ebû Râfi' (48), Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (12), Hz. Âişe (11)	Katâde b. Diâme (150), Avf b. Ebî Cemîle (55), Câbir b. Subh (11)	?
25	Hucr b. Adiyy	وكان حجر من عظماء اصحاب على	?	Kûfe	Kinde	51-53	Ali b. Ebî Tâlib (3)	İbn Sîrîn (6), **Ebû İshâk es-Sebîî (3)**	صحب عليا وكان من شيعته

26	Husayn b. Kabîsa	من أصحاب علي، وعبد الله	?	Kûfe	Fezâre	91-100	Ali b. Ebî Tâlib (25), Muğîre b. Şu'be (8), Abdullah b. Mes'ûd (8), Semûre b. Cündûb (8)	Rükeyn b. er-Rebî' (31), Abdulmelik b. Umeyr (17)	ثقة
27	Huzeyme b. Nasr	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	?	?	?	?	?	?	?
28	İmrân b. Sâbit	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var	?	?	?	?	?	?	?
29	Kümeyl b. Ziyâd	صاحب علي رضي الله عنه كان من المفرطين في علي، ممن يروي عنه المعضلات	?	Kûfe	Neha'	82-84-88	Ebû Hureyre (11), Ali b. Ebî Tâlib (2)	**Ebû İshâk es-Sebîî (8)**, Abdurrahman b. Âbis (4)	كان من رؤساء الشيعة ، رافضي ثقة ، رمي بالتشيع
30	Mâlik b. Hâris el-Eşter	من أصحاب عليّ بن أبي طالب وشهد معه الجَمل وصفّين ومشاهده	?	Kûfe, Mısır, İsfahan	?	37-38	Halid b. el-Velîd (16), Ali b. Ebî Tâlib (6), Ümmü Zerr (5)	Abdurrahman b. Yezîd b. Kays (16), İbrâhîm b. el-Eşter (5), Müslim b. Abdillah (5)	كان من شيعة علي ، وكان ممن يسعى في الفتنة وألب على عثمان وشهد حصره مخضرم ، ثقة
31	Meskale b. Hübeyre	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var.	?	?	?	?	?	?	?
32	Meysera	صاحب عليّ	Ebû Sâlih	Kûfe	Kinde	91-100	Süveyd b. Ğafele (11), Ali b. Ebî Tâlib (4)	Hilâl b. Habbâb (11), **Atâ' b. es-Sâib (6)**	مقبول
33	Meysera b. Ya'kûb	صاحب راية علي	Ebû Cemîle	Kûfe	?	81-90	Ali b. Ebî Tâlib (56), Ammâr b. Yâsir (2)	Abdula'lâ b. Âmir (34), **Atâ' b. es-Sâib** (29), Husayn b. Abdirrahman (5)	مقبول
34	Mihnef b. Süleyman	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var.	?	?	?	?	?	?	?
35	Müseyyeb b. Necebe	وكَانَ من أصْحاب علي وخيارهم	?	Kûfe	Fezâre	65, 67	Ali b. Ebî Tâlib (8), Abdullah b. Abbas (4), Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib (3)	Ebû İdris Sevvâr (9), Sebra b. Müseyyeb b. Necebe (4)	مخضرم
36	Müslim b. Nezîr	هو صاحب علي	Ebû Nezîr, Ebû Yezîd	Kûfe	Sa'd	?	Huzeyfe b. Yeman (32), Ali b. Ebî Tâlib (10)	**Ebû İshâk es-Sebîî (31), Hakem b. Uteybe (5)**	يذكرون أنه كان يؤمن بالرجعة
37	Müslim b. Yezîd	صاحب عليّ بن أبي طالب	Ebû Sâdık	Kûfe	Ezd		Rebîa b. Nâcid (34), Ali b. Ebî Tâlib (11), Abdurrahman b. Yezid b. Kays (7)	Seleme b. Küheyl (28), Osmân b. Ebî Zür'a (12), Hâris b. Hasîra (11)	صدوق
38	Nezzâl b. Sebra	وكَانَ صَاحِبَ عَلِيّ بْن أَبِي طَالِبٍ	?	Kûfe	Kays Aylân	71-80	Ali b. Ebî Tâlib (61), Abdullah b. Mes'ûd (21), Ömer b. Hattâb (7)	Abdulmelik b. Meysera (81), Dahhâk b. Müzâhim (18)	قيل : له صحبة ، ثقة
39	Saîd b. Fîrûz	صاحب علي	Ebû'l Bahterî	Kûfe	Tay	81, 82, 83	Ali b. Ebî Tâlib (55), Sa'd b. Mâlik Ebû Saîd el-Hudrî (38), Abdullah b. Abbâs (34), Abîde es-Selmânî (17), Ebû Abdirrahman es-Sülemî (15), Huzeyfe b. Yemân (15), Selmân-ı Fârisî (13), Ammâr b. Yâsir (11)	**Amr b. Mürre (203), Atâ' b. es-Sâib (66),** Habîb b. Ebî Sâbit (12), Abdula'lâ b. Âmir (9)	ثقة ثبت، فيه تشيع قليل، كثير الإرسال
40	Saîd b. Nimrân	من أصحاب عليّ بن أبي طالب، وآله اليمنRivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz .Ali'yle bir ilişkisi var.	?	Cürcan	Hemdân	70	?	?	?
41	Sa'saa b. Sûhân	وكان من أصحاب عليّ بن أبي طالب وشهد معه الجَمل	Ebû Talha	Kûfe		61	Ali b. Ebî Tâlib (22)	Mâlik b. Umeyr (8), Leys b. Ebî Süleym (6), **Şa'bî (6), Ebû İshâk es-Sebîî (4)**	ثقة
42	Süleym b. Esved	صاحب علي43:J43	Ebû'ş Şa'sâ'	Kûfe	Muharib	82-85	Mesrûk b. Ecdâ' (93), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (33), Ebû Hureyre (23), Abdullah b. Mes'ûd (6), Hz. Âişe (4), Alkame b. Kays (3)	Eş'as b. Ebi'ş Şa'sâ' (133), İbrâhîm en-Nehaî (15), İbrâhîm b. Muhâcir (15), Umâre b. Umeyr (10)	ثقة باتفاق
43	Şîha b. Abdillah b. Kays	من أصحاب علي بن أبي طالب، وابن عباس	?	Basra	Dab'	?	Ali b. Ebî Tâlib (2)	Yezîd b. Humeyd (1)	?
44	Şurayh b. Evfâ	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var.	?	?	?	?	?	?	?
45	Şurayh b. Hâni	وكان من أعيان أصحاب علي	Ebû'l Mikdâm	Kûfe	Mizhec	78	Hz. Âişe (156), Ali b. Ebî Tâlib (48), Hâni b. Yezîd (16), Sa'd b. Ebî Vakkâs (14), Ebû Hureyre (6), Urve b. el-Ca'd (3), Bilâl b. Rebâh (2), Ömer b. Hattâb (1)	el-Mikdâm b. Şurayh (174), el-Kâsım b. Muhaymera (49), **Şa'bî (13)**, Mukâtil b. Beşîr (5), **Hakem b. Uteybe (3)**	ثقة
46	Şüteyr b. Şekel	وَهُوَ مِنْ أَصْحَابِ عَلِيّ وَابْنِ مَسْعُودٍ ،	Ebû İsa	Kûfe	Abs	?	Hafsa bt. Ömer b. Hattâb (23), Ali b. Ebî Tâlib (18), Şekel b. Humeyd (14), Abdullah b. Mes'ûd (6)	Müslim b. Subeyh (42), Bilal b. Yahya (14), **Şa'bî (6)**, Mesrûk (2)	ثقة
47	Ukbe b. Amr	وكان من أصحاب عليّ، واستخلفه على على الكوفة لما سار إلى صفين	Ebû Mes'ûd	Kûfe	Necâr	40-41	Huzeyfe b. Yemân (4), Mus'ab b. Umeyr (2), Ebû Şuayb (2)	Abdullah b. Sahbere (82), Şakîk b. Seleme (82), Kays b. Ebî Hâzım (80), Rib'î b. Hirâş (79), Evs b. Dam'ac (70), Sa'd b. İyâs (55), Abdurrahman b. Yezîd b. Kays (48), Beşîr b. Ukbe b. Amr (47), Ebû Bekir b. Abdirrahman (47), Muhammed b. Abdillah (32), Alkame b. Kays (23), Amr b. Meymûn (14), İbrâhîm en-Nehaî (7)	?
48	Ukbe b. Zabyân	مِنْ أصحابِ عليٍّ	?	?	?	?	Ali b. Ebî Tâlib (7)	Âsım b. el-Acâc (5)	?
49	Ya'lâ b. Mürre		Ebû'l Merâzim	Kûfe-Basra	Sakîf	?	Mürre b. Vehb (4), Ali b. Ebî Tâlib (2), Ali b. Yunus (1)	Abdullah b. Hafs (29), Abdullah b. Ya'lâ (19), Saîd b. Ebî Râşid (16), Eymen b. Sâbit (14), Osman b. Ya'lâ (8), Minhâl b. Amr (7)	?
50	Zâlim b. Amr	من أصْحَاب عليّ	Ebû'l Esved ed-Düelî	Basra	Düil	69	Ebû Zerr (70), Ali b. Ebî Tâlib (36), Ömer b. Hattâb (23), Muâz b. Cebel (13), İmrân b. Husayn (8), Ebû Mûsâ (8), Abdullah b. Mes'ûd (4)	Yahyâ b. Ya'mer (63), Ebû Harb b. Ebi'l Esved (51), Abdullah b. Büreyde (43), Katâde b. Diâme (7)	مخضرم ثقة فاضل
51	Zâzân	كان صاحب علي	Ebû Amr	Kûfe	Kinde	82	Ali b. Ebî Tâlib (79), Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb (43), Berâ' b. Âzib (39), Abdullah b. Mes'ûd (35), Selmân-ı Fârisî (35), Cerîr b. Abdillah (29), Abdullah b. Abbâs (7)	**Atâ' b. es-Sâib (50)**, Osmân b. Umeyr (40), Minhâl b. Amr (38), Yahyâ b. Dînar (31), **Amr b. Mürre (21)**, Zekvân (20)	فيه شيعية صدوق يرسل
52	Zehr b. Kays	Rivayeti yok. Muhtemelen sadece idarî görevi üzerinden Hz. Ali'yle bir ilişkisi var.	?	Kûfe	?	?	?	?	?
53	Zirr b. Hubeyş	صاحب علي بن أبي طالب	Ebû Meryem	Kûfe	Esed	81-82-83	Abdullah b. Mes'ûd (513), Übey b. Ka'b (144), Safvan b. Assâl (130), Huzeyfe b. el-Yemân (100)	Âsım b. Behdele (837), Minhâl b. Amr (55), Adiy b. Sâbit (48)	كان علويا مخضرم ثقة جليل

Tablo 28: Hz. Ali'nin ashâbından olmakla nitelenen isimler

Sıra	Hz. Ali'den nakledenler	Hz. Ali'den rivayet sayıları	En çok hadis naklettiği isimler	Önde gelen talebeleri	Kabile
1	Hâris b. Abdillah el-A'ver	603	Ali b. Ebî Tâlib (603), Abdullah b. Mes'ûd (32)	**Ebû İshâk es-Sebîî (488), Şa'bi (99)**	Hemdan
2	Âsım b. Damra	451	Ali b. Ebî Tâlib (451)	**Ebû İshâk es-Sebîî** (406), Habib b. Ebi Sabit (42)	Selul
3	Şa'bî	357	Mesrûk b. el-Ecda' (545), Ali b. Ebî Tâlib (357), Şurayh b. el-Hâris (326), en-Nu'man b. Beşîr (315), Abdullah b. Abbâs (277), Abdullah b. Mes'ûd (233), Câbir b. Abdillah (232), Ömer b. Hattâb (215), Adiy b. Hatim (207)	Câbir el-Cu'fi (831), Mücâlid b. Saîd (712), İsmâil b. Ebî Hâlid (680), Dâvûd b. Ebi Hind (623)	Hemdan
4	Ebû Abdurrahman es-Sülemî	317	Ali b. Ebî Tâlib (317), Abdullah b. Mes'ûd (97), Osmân b. Affân (54), Ebû Mûsâ (21), Ömer b. Hattâb (17), Huzeyfe b. Yemân (13)	Atâ' b. es-Sâib (208), Sa'd b. Ubeyde (171), Abdula'lâ b. Âmir (59), Osmân b. Âsım (46), **Ebû İshâk es-Sebîî (35)**, Saîd b. Cübeyr (19), Ebû'l Bahterî (15)	Süleym
5	Abdurrahman b. Ebî Leylâ	277	Ali b. Ebî Tâlib (277), Ka'b b. Ucre (265), Berâ' b. Âzib (150), Ebû Leylâ (70), Ömer b. Hattâb (69), Muâz b. Cebel (68), Süheyb b. Sinân (60), Huzeyfe b. Yemân (53), Ebû Eyyüb el-Ensârî (52), Übey b. Ka'b (45), Abdullah b. Ukeym (37), Bilâl b. Rebâh (37)	**Hakem b. Uteybe (379)**, Mücahid b. Cebr (270), **Yezîd b. Ebî Ziyâd (164)**, Amr b. Mürre (159), Sâbit b. Eslem (117), İsa b. Abdirrahman b. Ebî Leylâ (79), Abdulmelik b. Umeyr (55), Zübeyd b. el-Hâris (43), **Şa'bî (27)**	Evs
6	Muhammed b. Ali İbnü'l Hanefiyye	255	Ali b. Ebî Tâlib (255), Muâviye b. Ebî Süfyan (14)	Münzir b. Ya'la (85), Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib (71), Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib (65), Abdullah b. Muhammed b. Akil (58)	Kureyş
7	Abduhayr b. Yezid	187	Ali b. Ebî Tâlib (187), Zeyd b. Erkam (12)	Hâlid b. Alkame (67), İsmail b. Abdirahman el-A'ver (34), **Ebû İshâk es-Sebîî (32)**, Abdulmelik b. Sel' (24), Atâ' b. Sâib (12, **Şa'bî (12)**	Hemdan
8	Ubeydullah b. Ebî Râfi'	182	Ali b. Ebî Tâlib (182), Ebû Rafi' (122)	Abdurrahman b. Hürmüz (99), Muhammed b. Ubeydullah b. Ebî Râfi' (43), Ali Zeynü'l Âbidîn (31)	Medine
9	Abîde es-Selmânî	159	Ali b. Ebî Tâlib (159), Abdullah b. Mes'ûd (150), Ömer b. Hattâb (18)	**Muhammed b. Sîrîn (245), İbrâhim en-Nehaî (140)**, Ebû'l Bahteri (17)	Hemdan
10	Abdullah b. Abbâs	152	Ömer b. Hattâb (520), el-Fadl b. el-Abbâs (230), Meymune bt. el-Hâris (201), Sa'b b. Cessâme (157), Ali b. Ebî Tâlib (152), Übey b. Ka'b (125), Üsame b. Zeyd (110)	İkrime (4485), Saîd b. Cübeyr (3463), Atâ' b. Ebî Rabâh (1987), Tâvus b. Keysân (1619), Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe b. Mes'ûd (1093), Mücahid b. Cebr (1040)	Kureyş
11	İbrâhim en-Neha'î	152	Alkame b. Kays (1440), Esved b. Yezid (1290), Abdullah b. Mes'ûd (510), Abdurrahman b. Yezid b. Kays (237), Ömer b. Hattâb (233), Hemmam b. el-Hâris (215), Ali b. Ebî Tâlib (152), Abîde es-Selmânî (140), Mesrûk b. el-Ecda' (119), Şurayh b. el-Hâris (80)	**A'meş (2020)**, Muğîre b. Miksem (1911), **Mansûr b. el-Mu'temir (1795)**, Hammâd b. Ebî Süleyman (956), **Hakem b. Uteybe (490)**	Neha'
12	Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib	144	Ali b. Ebî Tâlib (144), Fatıma bt. Rasulillah (7)	Ali Zeynü'l Âbidîn (158), Muhammed b. Ali b. Hüseyin/Muhammed el-Bâkır (33), Fatıma bt. Hüseyin b. Ali (32)	Kureyş
13	Abdullah b. Seleme Ebû'l Âliye	116	Ali b. Ebî Tâlib (116), Safvan b. Assâl (23), Ammâr b. Yâsir (14)	Amr b. Mürre (178)	Hemdan
14	Hakem b. Uteybe	110	İbrâhim en-Nehaî (490), Miksem b. Bücre (414), Abddurrahman b. Ebî Leylâ (379), Mücahid b. Cebr (202), Saîd b. Cübeyr (134), Ali b. Ebî Tâlib (110)	Şu'be (1370), Haccâc b. Ertât (253), Muhammed b. Abdirrahman b. Ebî Leylâ (212), **A'meş (152)**, Eş'as b. Sevvâr (146), **Mansûr b. el-Mu'temir (142)**	Kinde
15	Saîd b. Müseyyeb	107	Ebû Hureyre (2008), Ömer b. Hattâb (382), Sa'd b. Ebû Vakkâs (178), Hz. Âişe (144), Ali b. Ebî Tâlib (107), Osman b. Affân (100)	Zührî (2563), Katâde b. Diâme (734), Yahya b. Saîd el-Ensârî (463), Ali b. Zeyd b. Cüd'ân (180), Dâvûd b. Ebî Hind (117), Abdurrahman b. Harmele (113)	Kureyş
16	Hübeyre b. Yerîm	101	Ali b. Ebî Tâlib (101), Abdullah b. Mes'ûd (39), Hasan b. Ali (14)	**Ebû İshâk es-Sebîî (158)**	Hemdan
17	Abdullah b. Huneyn	98	Ali b. Ebî Tâlib (98), Abdullah b. Abbâs (35)	İbrâhim b. Abdillah b. Huneyn (131)	Kureyş
18	Vehb b. Abdillah Ebû Cuheyfe	95	Ali b. Ebî Tâlib (95), Berâ' b. Azib (21)	Avn b. Ebî Cuheyfe (275), Ali b. Akmer (62), **Ebû İshâk es-Sebîî (57), Şa'bî (44)**	
19	Hasan-ı Basrî	94	Semüre b. Cündüb (674), İmran b. Husayn (453), Enes b. Mâlik (331), Ebû Bekre (258), Ebû Hureyre (178), Ömer b. Hattâb (137), Abdurrahman b. Semüre b. Habib (120), Abdullah b. Mugaffel (106), Ma'kil b. Yesar (101)	Yûnus b. Ubeyd (1521), Katâde b. Diâme (1503), Hişam b. Hassan (867)	
20	Zirr b. Hubeyş	94	Abdullah b. Mes'ûd (513), Übey b. Ka'b (144), Safvan b. Assal (130), Huzeyfe b. Yemân (100)	Âsım b. Behdele (837), Minhâl b. Amr (55), Adiy b. Sâbit (48)	Esed
21	Hâni b. Hâni	91	Ali b. Ebî Tâlib (91)	**Ebû İshâk es-Sebîî (92)**	Hemdan
22	Haneş b. el-Mu'temir	89	Ali b. Ebî Tâlib (89), Ebû Zerr (8)	Simâk b. Harb (55), **Hakem b. Uteybe (27), Ebû İshâk es-Sebîî (8)**	Kinane
23	Zâzân	79	Ali b. Ebî Tâlib (79), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (43), Berâ' b. Azib (39), Abdullah b. Mes'ûd (35), Selmân-ı Fârisî (35), Cerîr b. Abdillah (29)	Atâ' b. es-Sâib (50), Ebû'l Yakzân Osman b. Umeyr (40), Minhâl b. Amr (38), Yahyâ b. Dinar (33)	Kinde
24	Katâde b. Diâme	69	Enes b. Mâlik (3582), Hasan-ı Basrî (1503), Saîd b. el-Müseyyib (734), Zürare b. Evfa (373), İkrime (293), Nadr b. Enes b. Mâlik (219), Mutarrif b. Abdillah (209), Sâlim b. Ebi'l Ca'd (172), Hilâs b. Amr (150), Münzir b. Mâlik (146), Muhammed b. Sîrîn (142)	Saîd b. Ebî Arûbe (2750), Şu'be (1951), Ma'mer b. Râşid (1847), Hemmâm b. Yahya (1417), Hişâm ed-Destüvâî (1334), Hammâd b. Seleme (420)	Sedus
25	Âmir b. Vâsile Ebû't Tufeyl	66	Abdullah b. Abbâs (100), Huzeyfe b. Üseyd (94), Ali b. Ebî Tâlib (66), Muâz b. Cebel (65), Huzeyfe b. Yemân (45), Abdullah b. Mes'ûd (17), Zeyd b. Erkam (16), Ömer b. Hattâb (14), Hz. Ebû Bekir (13), Bekr b. Kırvâş (10), Selmân-ı Fârisî (10)	Velîd b. Abdillah (68), Abdullah b. Osmân (65), Muhammed b. Müslim (61), Furât b. Ebî Abdirrahman (39), Fıtr b. Halîfe (31), Katâde b. Diâme (26), Saîd b. İyâs (18), Habîb b. Ebî Sâbit (16)	Leys
26	Mücâhid b. Cebr	63	Abdullah b. Abbâs (1040), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (543), Abdurrahman b. Ebi Leylâ (270), Abdullah b. Amr b. el-Âs (191), Ebû Hureyre (154), Hz. Âişe (146), Abdullah b. Sahbere (115), Tâvus b. Keysân (98)	İbn Ebi Necih (895), Leys b. Ebî Süleym (744), **Mansûr b. el-Mu'temir (572)**, **A'meş (313)**, **Hakem b. Uteybe (202)**, **Yezîd b. Ebî Ziyâd (158)**, Abdülkerim b. Mâlik (113), Husayf b. Abdirrahman (113), İbrâhim b. Muhâcir (105)	Mahzum
27	Nu'mân b. Sa'd	62	Ali b. Ebî Talib (62), Muğîre b. Şu'be (9)	Abdurrahman b. İshâk Ebû Şeybe (72)	Becîle
28	Hilâs b. Amr	62	Ali b. Ebî Talib (62), Ebu Hureyre (55), Ebû Râfi' (48), Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd (12) Hz. Âişe (11)	Katade b. Diâme (150), Avf b. Ebî Cemîle (55), Câbir b. Subh (11)	Becîle
29	Abdullah b. Züreyr	61	Ali b. Ebî Talib (61)	Ebû Eflah (28), Mersed b. Abdillah (14), Abdullah b. Hübeyre (8), Hâris b. Yezîd (6)	Gâfik
30	Nezzâl b. Sebra	61	Ali b. Ebî Talib (61), Abdullah b. Mes'ûd (21), Ömer b. el-Hattâb (7)	Abdulmelik b. Meysera (81), Dahhâk b. Müzâhim (18)	Kays Aylân

31	Rib'î b. Hirâş	60	Huzeyfe b. Yemân (291), Ebû Mes'ûd el-Ensârî (79), Ali b. Ebî Tâlib (60), Târık b. Abdillah (35), Sahabeden biri (34), Rib'î b. Hirâş'ın hanımı (23), Zeyd b. Zabyân (19), İmran b. Husayn (18)	**Mansûr b. el-Mu'temir (348)**, Abdulmelik b. Umeyr (131), Sa'd b. Târık (83), Nuaym b. Ebî Hind (21), Hilâl (16)	Ğatafan
32	Huceyye b. Adî	58	Ali b. Ebî Talib (58), Şerâhîl b. Mürre (2), Abdullah b. Mes'ûd (1)	Seleme b. Küheyl (45), **Hakem b. Uteybe (14)**	Kinde
33	Ali b. Rebîa	58	Ali b. Ebî Talib (58), Esmâ b. Hakem (48), Muğîre b. Şu'be (23)	Osmân b. Ebî Zür'a (54), Saîd b. Ubeyd (43), **Ebû İshâk es-Sebîî (23)**	Esed
34	Meysera b. Ya'kûb	56	Ali b. Ebî Talib (56), Ammâr b. Yâsir (2)	Abdula'lâ b. Âmir (34), Atâ' b. es-Sâib (29), Husayn b. Abdirrahman (5)	?
35	Ebu'l Bahterî Saîd b. Fîrûz	55	Ali b. Ebî Tâlib (55), Sa'd b. Mâlik Ebû Saîd el-Hudrî (38), Abdullah b. Abbâs (34), Abîde es-Selmânî (17), Ebû Abdirrahman es-Sülemî (15), Huzeyfe b. Yemân (15), Selmân-ı Fârisî (13), Ammâr b. Yâsir (11)	Amr b. Mürre (203), Atâ' b. es-Sâib (66), Habîb b. Ebî Sâbit (12), Abdula'lâ b. Âmir (9)	Tay
36	Umeyr b. Saîd	54	Ali b. Ebî Tâlib (54), Abdullah b. Mes'ûd (10)	Haccâc b. Ertât (24), Osmân b. Âsım (18), Mis'ar b. Kidâm (9)	Neha'
37	Zeyd b. Vehb	50	Abdullah b. Mes'ûd (145), Ebû Zerr (85), Huzeyfe b. Yemân (71), Ömer b. Hattâb (61), Ali b. Ebî Tâlib (50)	**A'meş (291)**, **Yezîd b. Ebî Ziyâd (28)**	Hemdan
38	Abdullah b. Nüceyy	49	Ali b. Ebî Tâlib (49), Nüceyy (35), Huzeyfe b. Yemân (2)	Ebû Zür'a b. Amr b. Cerîr (38), Câbir el-Cu'fî (22), Şurahbîl b. Müdrik (13)	Hadramevt
39	Ebû İshâk es-Sebîî	48			Hemdan
40	Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib	48	Ali b. Ebî Tâlib (48), Halîme bt. Ebî Züeyb (7), Osmân b. Affân (7), Esmâ bt. Umeys (7)	Hasan b. Sa'd b. Ma'bed (39), Urve b. Zübeyr (37), Hâlid b. Sâre (32)	Kureyş
41	Şurayh b. Hâni	48	Hz. Âişe (156), Ali b. Ebî Tâlib (48), Hâni b. Yezîd (16), Sa'd b. Ebî Vakkâs (14), Ebû Hureyre (6), Urve b. el-Ca'd (3), Bilâl b. Rebâh (2), Ömer b. Hattâb (1)	el-Mikdâm b. Şurayh (174), el-Kâsım b. Muhaymera (49), Şa'bî (13), Mukâtil b. Beşîr (5), **Hakem b. Uteybe (3)**	Mizhec
42	Esmâ b. Hakem	48	Ali b. Ebî Tâlib (48), Sahabeden biri (1)	Ali b. Rebîa b. Nadle (48)	Fezâre
43	Hârise b. Mudarrib	47	Ali b. Ebî Tâlib (47), Habbâb b. Eret (33), Ömer b. Hattâb (25), Abdullah b. Mes'ûd (23), Furât b. Hayyân (10)	**Ebû İshâk es-Sebîî (144)**, A'meş (1)	Abd
44	Süveyd b. Gafele	47	Ömer b. Hattâb (77), Übey b. Ka'b (50), Ali b. Ebî Tâlib (47), Musaddıku'n Nebî (16), Uveymir b. Mâlik (16), Bilâl b. Rebâh (15), Abdullah b. Mes'ûd (13)	İbrâhim b. Abdila'lâ (67), Seleme b. Küheyl (50), İmrân b. Müslim (41), Hayseme b. Abdirrahman (30), Şa'bî (25), **Ebû İshâk es-Sebîî (16)**	Mizhec
45	Abbâd b. Abdillah	46	Ali b. Ebî Tâlib (46)	Minhâl b. Amr (46)	Esed
46	Ebû Hayye b. Kays	46	Ali b. Ebî Tâlib (46), Câbir b. Zeyd (1), Muâviye b. Ebî Süfyân (1)	**Ebû İshâk es-Sebîî (47),** Kaz'a b. Süveyd (1)	Hemdan
47	Mes'ûd b. Hakem	45	Ali b. Ebî Tâlib (45), Habîbe bt. Şerîk (13)	Nâfi' b. Cübeyr (24), Muhammed b. Münkedir (16), Muhammed b. Müslim (11)	Ensar
48	Abdurrahman b. Kays	45	Ali b. Ebî Tâlib (45), Ebû Hureyre (7), Ebû Saîd el-Hudrî (7)	Muhammed b. Ubeydillah b. Saîd (41), Dırâr b. Mürre (8)	Hanîfe
49	Ebû Bürde b. Ebî Musâ	44	Ebû Mûsâ (1032), Hz. Âişe (49), Ali b. Ebî Tâlib (44), Eğar b. Yesâr (29), Muğîre b. Şu'be (12), Muâz b. Cebel (12)	Yezîd b. Abdillah b. Ebî Bürde (305), Saîd b. Ebî Bürde (139), **Ebû İshâk es-Sebîî (134)**, Humeyd b. Hilâl (79), **Şa'bî (66)**, Âsım b. Küleyb (54)	Eş'ar
50	Şakîk b. Seleme	43	Abdullah b. Mes'ûd (1293), Huzeyfe b. Yemân (263), Mesrûk b. el-Ecda' (209), Ebû Mûsâ (129), Ukbe b. Amr (82), Ömer b. Hattâb (67)	**A'meş (1302), Mansûr b. el-Mu'temir (433)**, Âsım b. Behdele (399), Vâsıl b. Hayyân (98), Âmir b. Şakîk (70), Husayn b. Abdirrahman (70), Amr b. Mürre (58), Muğîre b. Miksem (54), Câmi' b. Ebî Râşid (50)	Esed
51	Husayn b. Cündüb Ebû Zabyân el-Cenbî	41	Abdullah b. Abbâs (200), Ali b. Ebi Tâlib (41), Üsâme b. Zeyd (24), Cerîr b. Abdillah (21), Selmân-ı Fârisî (15), Ömer b. Hattâb (11)	Kâbus b. Ebî Zabyân (158), A'meş (143), Husayn b. Abdirrahman (12)	Mizhec
52	Habbe b. Cüveyn	39	Ali b. Ebi Tâlib (39), Huzeyfe b. el-Yemân (4), Selmân-ı Fârisî (3)	Müslim b. Keysân (19), Seleme b. Küheyl (18), Sâbit b. Hürmüz (6), **Ebû İshâk es-Sebîî (3)**	Beci^le
53	Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib	38	Ali b. Ebi Tâlib (38), Ali b. Hüseyin b. Ali (2)	Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib (38)	Kureyş
54	Kays b. Abbâd	37	Ali b. Ebi Tâlib (37), Ebû Zerr (23), Übey b. Ka'b (22), Ebû Saîd el-Hudrî (17), Ammâr b. Yâsir (13)	Lâhık b. Humeyd (69), Hasan-ı Basrî (38), İyâs b. Katâde (10), Münzir b. Mâlik (9)	Dab'
55	Abdullah b. Şeddâd b. el-Hâd	37	Meymûne bt. Hâris (74), Abdullah b. Abbâs (58), Ali b. Ebi Tâlib (37), Ömer b. el-Hattâb (21), Hz. Âişe (21), Abdullah b. Ca'fer (18)	Süleymân b. Ebî Süleym (77), Muahmmed b. Ubeydullah (38), Sa'd b. İbrahim (28), **Hakem b. Uteybe (28)**, Husayn b. Abdirrahman (23), Zerr b. Abdillah b. Zürâre (18)	Leys
56	Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib	36	Hüseyin b. Ali (158), Amr b. Osmân (82), Abdullah b. Abbâs (43), Ali b. Ebî Tâlib (36), Safiyye bt. Huyey (35), Ubeydullah b. Ebî Râfi' (31), Ebû Râfi' (31), Misver b. Mahreme (28), Mervân b. Hakem (25)	Muhammed b. Müslim (253), Muhammed b. Ali b. Hüseyin (174), Zeyd b. Ali b. Hüseyin (50), **Hakem b. Uteybe (25)**, Abdullah b. Muhammed b. Akîl (24), Abdullah b. Hüseyin b. Ali (12), Ömer b. Ali b. Hüseyin b. Ali (11)	Kureyş
57	Zâlim b. Amr	36	Ebû Zerr (70), Ali b. Ebî Tâlib (36), Ömer b. Hattâb (23), Muâz b. Cebel (13), İmrân b. Husayn (8), Ebû Mûsâ (8), Abdullah b. Mes'ûd (4)	Yahyâ b. Ya'mer (63), Ebû Harb b. Ebi'l Esved (51), Abdullah b. Büreyde (43), Katade b. Diâme (7)	Düil
58	Saîd b. Ilâke Ebû Fâhite	36	Ali b. Ebî Tâlib (36), Abdullah b. Mes'ûd (10), Abdullah b. Abbâs (9), Esved b. Yezîd (7)	Süveyr b. Ebî Fâhite (45), Amr b. Dînâr (13), **Yezîd b. Ebî Ziyâd (10)**	Kureyş
59	Zeyd b. Yesû'	35	Ali b. Ebî Tâlib (35), Huzeyfe b. Yemân (8), Hz. Ebû Bekir (3)	**Ebû İshâk es-Sebîî (51), Şa'bî (2)**, Saîd b. Vehb (1)	Hemdan
60	Yahyâ b. Cezzâr	35	Ali b. Ebî Tâlib (35), Süheyb Mevlâ İbn Abbâs (27), Abdullah b. Abbâs (25), Abdullah b. Mes'ûd (17), Hz. Âişe (15), Ümmü Seleme (11)	**Hakem b. Uteybe (80)**, Amr b. Mürre (30), Umâre b. Umeyr (10)	Becîle

Tablo 29: Hz. Ali'den 35'in üzerinde rivayet nakleden isimler

2.Sosyal Ağ Analizine Göre Hz. Ali'nin Ashâbı

Sosyal ağ analizi yöntemiyle Gephi programı üzerinden Ali b. Ebî Tâlib'in Abdürrezzâk b. Hemmâm ile İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'lerindeki rivayetlerinin analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda Ali b. Ebî Tâlib'in (ondan naklettikleri rivayet bakımından) önde gelen öğrencileri; Hâris el-A'ver, Âsım b. Damra, Şa'bî, Muhammed b. Ali b. Hüseyin (Muhammed el-Bâkır), Hakem b. Uteybe, İbrâhim en-Nehaî, Katâde b. Diâme, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Muhammed b. el-Hanefiyye, Ebû İshâk es-Sebîî, Hasan-ı Basrî, Abduhayr b. Yezîd, Zâzân Ebû Amr, Ebû Zabyân el-Cenbî Ubeydullah b. Ebî Râfi' ve Muhammed b. Sîrîn olarak görünmektedir. Bu isimlerden İbn Sîrîn, İbrâhim en-Nehaî, Muhammed el-Bâkır, Katâde b. Diâme ve Ebû İshâk es-Sebîî'nin Ali b. Ebî Tâlib'ten hadis işitmediği biyografi kitaplarında nakledilmiştir.

Biyografi kaynaklarında Hz. Ali'nin ashâbı olarak sıralanan isimlerle isnâdlar üzerinden yapılan tespitin büyük oranda örtüştüğünü söylemek mümkündür.[447] Ancak Bu durumdan hareketle bir öğrencinin hocasından naklettiği rivayet sayısının azlık veya çokluğunun her zaman hocayla ilişkisini doğru tespit ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durumda öğrencinin hocasıyla yakın ilişkisinin olmasına rağmen bunun rivayet sayısına yansımama sebepleri üzerinde durulmalıdır. Bu analizde hem Hz. Ali'nin hadis halkasına hem de onların birbirleriyle ilişkilerine dair bilgi elde edilmiştir. Ayrıca biyografi kitaplarının tespitleri ile veri analizi sonucu ortaya çıkan sonuçların büyük oranda örtüştüğü de belirtilmelidir.

Aşağıda Ali b. Ebî Tâlib'den hadis alan isimlerin ilişkileri Gephi programı üzerinden gösterilmiştir. Rivayetlere doğrudan başvurularak ve dereceler esas alınarak elde edilen bu analizde algoritma Hz. Ali'yi merkeze alarak ondan hadis nakledenleri dereceyi esas alarak yakından uzağa doğru yerleştirmiştir.

Her bir râviyi temsil eden düğümler arasındaki bağlantılar, iki düğüm arasındaki irtibatın yoğunluğuna göre kalınlaşıp incelmektedir. Buna binaen analiz sonucu ortaya çıkan görselden hareketle Hz. Ali'nin önde gelen talebelerinin Âsım b. Damra, Hâris el-A'ver, Muhammed b. Ali b. Hüseyin (el-Bâkır), el-Hakem b. Uteybe, Muhammed b. el-Hanefiyye, Katâde, Hilâs b. Amr, Abduhayr el-Hemdânî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Şa'bî'nin ilk halkayı oluşturduğu

[447] Bir önceki başlıkta Hz. Ali'nin ashâbından olmakla yahut onun sâhibi olmakla nitelenen isimler tablo halinde verilmiştir. Ancak bu isimler müstakil olarak kendilerine ayrılan biyografik kısımlarda söz konusu şekilde nitelenmişlerdir. Bu durumdan farklı olarak Âsım b. Damra, Nezzâl b. Sebre, Abdullah b. Seleme, Abduhayr b. Yezîd, Hâris el-A'ver ve Ali b. Rebîa ise bir metin içinde toplu olarak Hz. Ali'nin ashâbı olarak sıralanmışlardır. Detaylı bilgi için bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/273.

görülmektedir. Algoritmanın rivayetleri peş peşe zikredilme ilişkisine göre sıraladığı göz önünde bulundurulduğu takdirde Muhammed el-Bâkır, Katâde vb. Hz. Ali'den bizzat hadis işitmeyen isimlerin görselde onunla direkt irtibatlı şekilde görünmesi anlaşılır hale gelecektir. Görsel üzerinden Hz. Ali'nin rivayet ağı yorumlanırken dikkat çeken noktalardan biri de görseldeki isimlerle ashâb olarak nitelenenlerin sıralandığı tablodaki isimlerin büyük oranda örtüşmesidir.

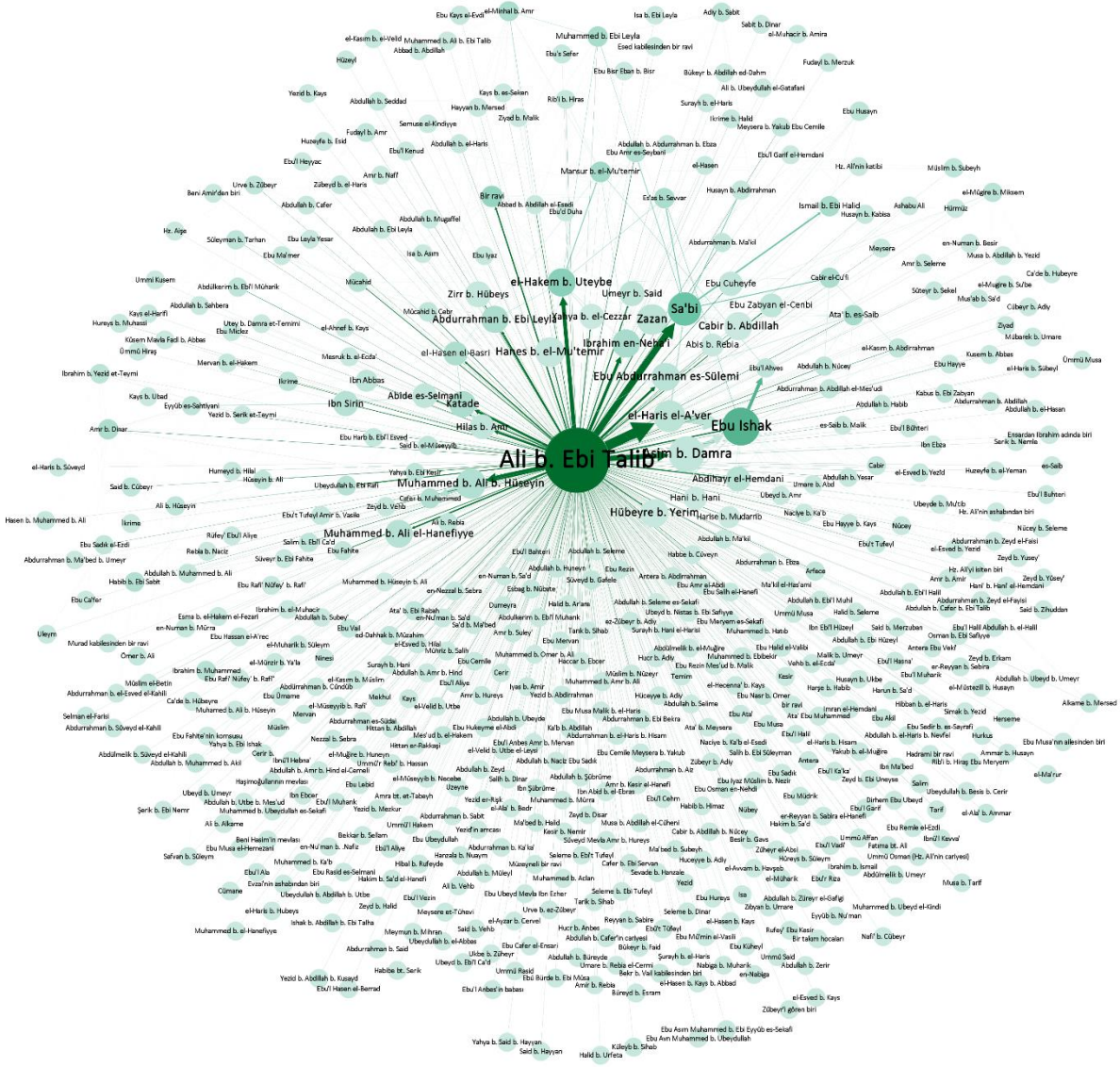
Ali b. Ebi Talib
Muhammed b. Ali b. Hüseyin
Muhammed b. Ali el-Hanefiyye
el-Hakem b. Uteybe
Sa'bi
Ebu Ishak
Abdurrahman b. Ebi Leyla
Hakem b. el-Mu'temir
Ebu Abdurrahman es-Sülemi
el-Haris el-A'ver
Katade
Abide es-Selmani
ibn Sirin
Hilas b. Amr
Ibrahim b. Damra
Abdihayr el-Hemdani
Hubeyre b. Yerim
Hani b. Hani
Harise b. Mudarrib
Ebu Cuheyfe
Zazan
Cabir b. Abdillah
Ibrahim en-Nehai
Abis b. Rebia
Yahya b. el-Cezzar
Umeyr b. Said
Zirr b. Hübeys
Ebu Zabyan el-Cenbi
Ata' b. es-Saib
Ebu Hayye
Ebu Bürteri
Ebu Leyla Yesar
Ebu Meymun
Ebu Ayyub el-Ensari
Ebu Ubeydullah
Ebu Ubeyde b. el-Cerrah
Ebu Ubeyde b. Muhammed
Ebu Ubeyde b. Abdullah
Ebu Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ud
Ebu Ubeyde b. Abdullah b. Utbe
Ebu Ubeyde b. Ukbe
Ebu Ubeyde b. Ukbe el-Leysi
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Erher
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlasının mevlası
Ebu Ubeyde Mevla Ibn Ukbe el-Leysi'nin mevlasının

Ali b. Ebi Talib - Properties	
Size	42.0
Position (x)	-25.282417
Position (y)	184.0426
Position (z)	0.0
Color	[129,15,124]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ali b. Ebi Talib - Attributes	
Id	Ali b. Ebi Talib
Label	Ali b. Ebi Talib
Interval	<null value>
Eigenvector Centrality	0.0
Modularity Class	2
In-Degree	0
Out-Degree	505
Derece	505
Eccentricity	5.0
Closeness Centrality	0.5970715835140998
Harmonic Closeness Centrali	0.7088707235846208
Betweenness Centrality	0.0
Weighted In-Degree	0.0
Weighted Out-Degree	1896.0
Weighted Degree	1896.0
Authority	0.0
Hub	0.99775887
PageRank	4.477828281402804E-4
Inferred Class	15

Tablo 30: Hz. Ali'nin rivayet ağındaki konumuna dair hesaplamalar tablosu[448]

Ağ haritasındaki oklar ve renkler, öğrenciler arasındaki ilişkilerin niteliğini, gücünü veya önemini temsil etmektedir. Kalın oklar, daha güçlü bir ilişkiyi göstermektedir. Dolayısıyla kalın oklarla bağlanan düğümler Hz. Ali'yle en çok etkileşimde bulunduğu öğrencileri işaret etmektedir. İnce oklar ise, rivayet ilişkisinin daha zayıf olduğunu ifade etmektedir.

Renkler, Hz. Ali'nin öğrencilerinin ağ içindeki belirli rollerini temsil etmektedir. Bu görsel, derece esas alınarak yapılan bir analiz sonucunda oluşturulduğu için koyu renkler derecesi yüksek düğümleri temsil etmektedir. Ağın genel yapısı, Hz. Ali'nin etkisinin ne kadar geniş bir yelpazeye yayıldığını ve onun öğretisinin ne kadar çok kişiye ulaştığını göstermektedir. Nitekim Hz. Ali'nin derecesi 505'tir. Dolayısıyla 505 râvi ile etkileşimdedir ve bunların tamamında ise verici konumdadır.

Merkeze en yakın ve en kalın bağlantılara sahip öğrenciler, (Âsım b. Damra, Hâris el-A'ver, Şa'bî, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Hakem b. Uteybe, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Haneş b. Mu'temir, Zâzân, Muhammed b. el-Hanefiyye, Ebû Zabyân el-Cenbî, Zir b. Hubeyş) Hz. Ali'nin ana öğrenci kitlesi olarak düşünülebilir. Bu öğrencilerin Hz. Ali'den yoğun şekilde rivayet naklettikleri ve bunları geniş çapta yaydıkları anlaşılmaktadır. Merkezden uzaklaştıkça, düğüm bağlantıları incelir ve renkler değişir; bu da bu öğrencilerin Hz. Ali ile daha az yoğun bir ilişkisi olduğunu gösterir. Nitekim bu isimlerden bazıları ondan yalnız birkaç rivayet

[448] Düğümlerin dereceleri esas alınmıştır.

nakletmişlerdir. Algoritma bu isimleri ağın kenarlarına yerleştirmiş ve zayıf oklarla işaretlemiştir.

Düğüm rengi ise derece ile ilişkilidir. Derecesi yüksek düğümler daha koyu iken, düşük dereceliler daha açık renktedir. Dolayısıyla bir düğümün koyu renkte olması, onun Hz. Ali'den yüksek sayıda rivayet naklettiği anlamına gelmez. Rivayet sayıları okların kalınlıkları ile ifade edilmiştir.

Sosyal ağ analizi üzerinden elde edilen bir görsel hakkında yorum yapma noktasında önem arz eden verilerden biri derecelerdir. İç derece, bir düğümün doğrudan bağlı olduğu diğer düğümlerin sayısını temsil ederken, dış derece, bir düğümün doğrudan bağlantı kurduğu ama diğer düğümlerden gelen bağlantıları temsil eder. Toplam derece, bir düğümün iç ve dış derecelerinin toplamını ifade eder. (Örneğin bir râvi beş kişiden hadis aldıysa iç derecesi beştir. Sekiz kişiye hadis naklettiyse dış derecesi sekizdir. Toplam derecesi ise on üçtür.) Sosyal ağ analizindeki önemine binaen Hz. Ali'nin öğrencilerinin iç ve dış dereceleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

İsim	Dış Derec
Ali b. Ebi Talib	505
Sa'bi	37
Ebu Ishak	23
Bir ravi	23
el-Hakem b. Uteybe	21
Ibrahim en-Neha'i	15
el-Hasen el-Basri	14
Abdurrahman b. Ebi Leyla	13
Muhammed b. Ali b. Hüseyin	11
Ubeydullah b. Ebi Rafi	11
Muhammed b. Ali el-Hanefiyye	11
Katade	10
Cafer b. Muhammed	10
Abdihayr el-Hemdani	10
Ibn Sirin	10
Ismail b. Ebi Halid	9
Ebu Abdurrahman es-Sülemi	9
Ata' b. es-Saib	8
el-Haris el-A'ver	8
Zazan	8
Umeyr b. Said	8
el-Minhal b. Amr	7
Ikrime	7
Mansur b. el-Mu'temir	6
Muhammed b. Ebi Leyla	6
Ebu Zabyan el-Cenbi	6
Ali b. Rebia	6
Yahya b. Ebi Kesir	6
Ibn Abbas	6
Said b. el-Müseyyeb	6
Es'as b. Sevvar	5
Amr b. Dinar	5
Mücahid	5
Abdullah b. Nücey	5
Arfece	5
Asim b. Damra	5
Abide es-Selmani	5
Süveyd b. Gafele	5
Abdurrahman b. Ma'kil	5
Ebu Amr es-Seybani	4
Salim b. Ebi'l Ca'd	4
Ali b. Hüseyin	4
Mücahid b. Cebr	4
Said b. Cübeyr	4
Mes'ud b. el-Hakem	4
ed-Dahhak b. Müzahim	4
Ebu Cuheyfe	4
Ata' b. Ebi Rabah	4
Esbag b. Nübate	4
Abdullah b. Huneyn	4
Hanes b. el-Mu'temir	4
Ebu't Tufeyl	4
Zeyd b. Vehb	4
Ebu't Tufeyl Amir b. Vasile	4
Cabir el-Cu'fi	3
Habib b. Ebi Sabit	3
el-Mügire b. Miksem	3
Adiy b. Sabit	3
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	3
Müslim b. Subeyh	3
Hilas b. Amr	3
Fudayl b. Amr	3
Ebu Sadık el-Ezdi	3
Ebu Vail	3
Abdullah b. Muhammed b. Ali	3
Meysera b. Yakub Ebu Cemile	3
Ibrahim b. Muhammed	2
Ebu Husayn	2
Hüseyin b. Ali	2
Urve b. Zübeyr	2
Ebu Fahite	2
el-Kasım b. Abdirrahman	2
Ebu Kays el-Evdi	2
Abdurrahman b. Abdillah el-Mes'udi	2
Zirr b. Hübeys	2
Kabus b. Ebi Zabyan	2
Hasen b. Muhammed b. Ali	2
el-Ala' b. Ammar	2
Ebu Miclez	2
Ebu Hayye	2
Küleyb b. Sihab	2
el-Kasım b. el-Velid	2
Ömer b. Ali	2
Süleyman b. Tarhan	1
Abdülkerim b. Ebi'l Müharik	1
Eyyüb es-Sahtiyani	1
Abdullah b. Muhammed b. Akil	1
Husayn b. Kabisa	1
Cabir	1
Muhammed b. Ebi Eyyüb es-Sekafi	1
Zübeyd b. el-Haris	1
el-Münzir b. Ya'la	1
Rib'i b. Hiras	1
Ebu'l Ahves	0
Husayn b. Abdirrahman	0
Alkame b. Mersed	0

İsim	İç Derece
Ebu Ishak	45
Mansur b. el-Mu'temir	18
Sa'bi	15
el-Hakem b. Uteybe	15
Cabir el-Cu'fi	15
Ata' b. es-Saib	13
Muhammed b. Ebi Leyla	13
Es'as b. Sevvar	13
Amr b. Dinar	12
el-Minhal b. Amr	11
Habib b. Ebi Sabit	11
Ismail b. Ebi Halid	10
Ebu Amr es-Seybani	10
Ibrahim b. Muhammed	10
Katade	8
Bir ravi	7
Mücahid	7
el-Mügire b. Miksem	7
Süleyman b. Tarhan	7
Ebu'l Ahves	7
Adiy b. Sabit	6
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	6
Ebu Husayn	6
Abdülkerim b. Ebi'l Müharik	6
Eyyüb es-Sahtiyani	6
Ibrahim en-Neha'i	5
Abdurrahman b. Ebi Leyla	5
Müslim b. Subeyh	5
Husayn b. Abdirrahman	5
Alkame b. Mersed	5
Muhammed b. Ali b. Hüseyin	4
Cafer b. Muhammed	4
Salim b. Ebi'l Ca'd	4
Ali b. Hüseyin	4
Mücahid b. Cebr	4
Hüseyin b. Ali	4
Urve b. Zübeyr	4
Ebu Fahite	4
el-Kasım b. Abdirrahman	4
Abdullah b. Muhammed b. Akil	4
Husayn b. Kabisa	4
el-Hasen el-Basri	3
Ikrime	3
Abdullah b. Nücey	3
Hilas b. Amr	3
Fudayl b. Amr	3
Ebu Sadık el-Ezdi	3
Ebu Kays el-Evdi	3
Abdurrahman b. Abdillah el-Mes'udi	3
Cabir	3
Muhammed b. Ebi Eyyüb es-Sekafi	3
Zübeyd b. el-Haris	3
el-Münzir b. Ya'la	3
Rib'i b. Hiras	3
Ubeydullah b. Ebi Rafi	2
Abdihayr el-Hemdani	2
Ibn Sirin	2
Ebu Zabyan el-Cenbi	2
Ali b. Rebia	2
Yahya b. Ebi Kesir	2
Arfece	2
Said b. Cübeyr	2
Mes'ud b. el-Hakem	2
ed-Dahhak b. Müzahim	2
Ebu Cuheyfe	2
Ata' b. Ebi Rabah	2
Ebu Vail	2
Abdullah b. Muhammed b. Ali	2
Meysera b. Yakub Ebu Cemile	2
Zirr b. Hübeys	2
Kabus b. Ebi Zabyan	2
Hasen b. Muhammed b. Ali	2
el-Ala' b. Ammar	2
Ebu Miclez	2
Ebu Hayye	2
Küleyb b. Sihab	2
el-Kasım b. el-Velid	2
Ömer b. Ali	2
Muhammed b. Ali el-Hanefiyye	1
Ebu Abdurrahman es-Sülemi	1
el-Haris el-A'ver	1
Zazan	1
Umeyr b. Said	1
Ibn Abbas	1
Said b. el-Müseyyeb	1
Asim b. Damra	1
Abide es-Selmani	1
Süveyd b. Gafele	1
Abdurrahman b. Ma'kil	1
Esbag b. Nübate	1
Abdullah b. Huneyn	1
Hanes b. el-Mu'temir	1
Ebu't Tufeyl	1
Zeyd b. Vehb	1
Ebu't Tufeyl Amir b. Vasile	1
Ali b. Ebi Talib	0

İsim	Derece
Ali b. Ebi Talib	505
Ebu Ishak	68
Sa'bi	52
el-Hakem b. Uteybe	36
Bir ravi	30
Mansur b. el-Mu'temir	24
Ata' b. es-Saib	21
Ibrahim en-Neha'i	20
Muhammed b. Ebi Leyla	19
Ismail b. Ebi Halid	19
Cabir el-Cu'fi	18
Es'as b. Sevvar	18
el-Minhal b. Amr	18
Katade	18
Abdurrahman b. Ebi Leyla	18
Amr b. Dinar	17
el-Hasen el-Basri	17
Muhammed b. Ali b. Hüseyin	15
Habib b. Ebi Sabit	14
Ebu Amr es-Seybani	14
Cafer b. Muhammed	14
Ubeydullah b. Ebi Rafi	13
Ibrahim b. Muhammed	12
Mücahid	12
Abdihayr el-Hemdani	12
Ibn Sirin	12
Muhammed b. Ali el-Hanefiyye	12
el-Mügire b. Miksem	10
Ikrime	10
Ebu Abdurrahman es-Sülemi	10
Adiy b. Sabit	9
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	9
el-Haris el-A'ver	9
Zazan	9
Umeyr b. Said	9
Süleyman b. Tarhan	8
Ebu Husayn	8
Müslim b. Subeyh	8
Salim b. Ebi'l Ca'd	8
Ali b. Hüseyin	8
Mücahid b. Cebr	8
Abdullah b. Nücey	8
Ebu Zabyan el-Cenbi	8
Ali b. Rebia	8
Yahya b. Ebi Kesir	8
Ebu'l Ahves	7
Abdülkerim b. Ebi'l Müharik	7
Eyyüb es-Sahtiyani	7
Arfece	7
Ibn Abbas	7
Said b. el-Müseyyeb	7
Hüseyin b. Ali	6
Urve b. Zübeyr	6
Ebu Fahite	6
el-Kasım b. Abdirrahman	6
Hilas b. Amr	6
Fudayl b. Amr	6
Ebu Sadık el-Ezdi	6
Said b. Cübeyr	6
Mes'ud b. el-Hakem	6
ed-Dahhak b. Müzahim	6
Ebu Cuheyfe	6
Ata' b. Ebi Rabah	6
Asim b. Damra	6
Abide es-Selmani	6
Süveyd b. Gafele	6
Abdurrahman b. Ma'kil	6
Husayn b. Abdirrahman	5
Alkame b. Mersed	5
Abdullah b. Muhammed b. Akil	5
Husayn b. Kabisa	5
Ebu Kays el-Evdi	5
Abdurrahman b. Abdillah el-	5
Ebu Vail	5
Abdullah b. Muhammed b. Ali	5
Meysera b. Yakub Ebu Cemile	5
Esbag b. Nübate	5
Abdullah b. Huneyn	5
Hanes b. el-Mu'temir	5
Ebu't Tufeyl	5
Zeyd b. Vehb	5
Ebu't Tufeyl Amir b. Vasile	5
Cabir	4
Muhammed b. Ebi Eyyüb es-	4
Zübeyd b. el-Haris	4
el-Münzir b. Ya'la	4
Rib'i b. Hiras	4
Zirr b. Hübeys	4
Kabus b. Ebi Zabyan	4
Hasen b. Muhammed b. Ali	4
el-Ala' b. Ammar	4
Ebu Miclez	4
Ebu Hayye	4
Küleyb b. Sihab	4
el-Kasım b. el-Velid	4
Ömer b. Ali	4

Derece tablolarından hareketle Ali b. Ebî Tâlib'in yakın talebeleri addedilen ve yüksek rivayet sayısına sahip râvilerin bu ağdaki rolleri hakkında birtakım tespitlerde bulunmak mümkündür. Dış derece, diğer düğümlere bağlanma eğilimini gösterir. Yüksek dış dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgi akışını dışarıya doğru yaymada etkili olabilir. Buna binaen Hz. Ali'nin rivayet ağında bilgiyi dışarı doğru yaymada öne çıkan isimlerin, Şa'bî (37), Ebû İshâk es-Sebîî (23), Hakem b. Uteybe (21), İbrâhim en-Nehaî (15), Abdurrahman b. Ebî Leylâ (13), Muhammed b. Ali b. Hüseyin (el-Bâkır) (11), Ubeydullah b. Ebî Râfi' (11), Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanefiyye (11), Abduhayr b. Yezîd el-Hemdânî (10), Ca'fer b. Muhammed (10), Katâde (10), İbn Sîrîn (10) olduğu söylenebilir.[449]

İç derece ise, bir râvinin rivayet aldığı kişi sayısını gösterir. Yüksek iç dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgiyi toplama konusunda daha etkilidir. Hz. Ali'nin rivayet ağında yüksek iç dereceye sahip düğümler, Ebû İshâk es-Sebîî (45), Mansûr b. Mu'temir (18), Şa'bî (15), Hakem b. Uteybe (15), Câbir el-Cu'fî (15), Atâ' b. es-Sâib (13), Es'as b. Sevvâr (13), Muhammed b. Ebî Leylâ (13), Amr b. Dînâr (12), Minhâl b. Amr (11), Habîb b. Ebî Sâbit (11), İsmâil b. Ebî Hâlid (10), Ebû Amr eş-Şeybânî (10) ve İbrâhim b. Muhammed (10)'dir. Algoritma, düğüm olarak ifade edilen bu râvilerin Hz. Ali'den hadis işitip işitmediğini değil, isnatta ondan hadis nakletmelerini esas aldığı için onunla görüşmemiş, Ebû İshâk gibi isimleri de onun öğrencisi olarak kabul etmiş ve rivayet ağına eklemiştir. Bu noktada analizi yaparken râvilerin irsâl durumlarını dikkate almak ve ona göre yorumlamak algoritmanın değil araştırmacının uğraşıdır.

Verilere göre, ağın düğüm sayısı 506, kenar sayısı 841, toplam iç derecesi 457 ve toplam dış derecesi 1015'tir. Ağın yoğunluğu ve derece yoğunluğu, bir sosyal ağı analiz ederken ağdaki ilişkiler hakkında yorum yapmayı sağlayan temel değerlerdir. Derece yoğunluğu, bir düğümün kaç tane doğrudan bağlantısı olduğunu ifade eder. Bir düğümün derece yoğunluğu, o düğümün ne kadar merkezi olduğunu gösterir. Ağ yoğunluğu ise ağdaki bağlantıların potansiyel maksimum bağlantılara oranını ifade eder. Bu, ağın ne kadar sıkı veya yoğun bağlı olduğunu gösterir. Bu bilgilere binaen Hz. Ali'nin rivayet ağının derece ve ağ yoğunluğu hesaplandığında aşağıdaki sonuçlara ulaşılır.

Ağın Yoğunluğu = Kenar sayısı/Maksimum kenar sayısı=841/((506×505)/2)=841/127.765≈0.0066

Ağın Derece Yoğunluğu = Toplam derece/Düğüm sayısı=1472/506≈2.91

[449] Parantez içindeki sayılar ilgili râvinin dış derecesini, diğer bir deyişle rivayet naklettiği kişi sayısını göstermektedir.

Ağ yoğunluğunun çok düşük olması (0.0066), ağdaki düğümlerin büyük bir kısmının doğrudan birbirine bağlı olmadığını gösterir. Başka bir deyişle, bu ağda râviler arasındaki bağlantılar oldukça seyrektir. Hz. Ali'nin rivayet ağı çok geniş bir ağ olabilir, ancak râviler arasındaki bağlantılar sınırlıdır. Ağın derece yoğunluğu ise 2.91'dir. Bu, her râvinin ortalama olarak yaklaşık 3 kişiyle rivayet ilişkisine sahip olduğunu gösterir. Rivayet ağında râviler arasında belirli bir dereceye kadar bağlantı mevcuttur, ancak her râvinin birçok bağlantıya sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu, ağdaki bilgi akışının belirli râviler üzerinden gerçekleştiğini ve çok geniş bir etkileşim ağı olmadığını gösterir.

Hesaplamalar sonucunda, iç derece yoğunluğu yaklaşık 0.90 ve dış derece yoğunluğu yaklaşık 2.01 olarak bulunur. İç derece yoğunluğunun dış derece yoğunluğuna göre düşük olması, râvilerin daha çok rivayet verdiği ve daha az rivayet aldığı anlamına gelebilir. Bu, belirli düğümlerin bilgi kaynağı olarak daha aktif olduğunu gösterebilir.

Sonuç olarak, Hz. Ali'nin rivayet ağı geniş bir ağ yapısına sahip olmasına rağmen düğümler arasındaki bağlantılar oldukça seyrektir. Bu ağda rivayetler belirli düğümler üzerinden yayılmakta ve her düğümün bağlantı sayısı sınırlı kalmaktadır. Bazı düğümler daha fazla rivayet kaynağı olarak öne çıkmakta, bazıları ise daha çok rivayet alan konumundadır.

a)Hâris b. Abdillah el-A'ver

Hz. Ali'nin ashâbından addedilen ve Hemdân kabilesine mensup olan Hâris b. Abdillah el-A'ver, oldukça tartışmalı bir isimdir. Hicrî 65 yılında, Abdullah b. Zübeyr'in Kûfe'ye hâkimiyeti döneminde vefat eden[450] Hâris'i yalancı olarak gören isimlerin yanında ondan rivayet nakledenler de vardır. Hâris'in yalancı olduğunu dile getirenlerden biri de Şa'bî'dir ve bu kanaatini "O, (Hâris) yalancılardan biridir." diyerek ifade etmiştir.[451] İbn Ebî Hayseme de babasının Hâris'i yalancı olarak nitelediğini nakletmiştir. Cerh-ta'dîl âlimlerinden Yahyâ b. Maîn ve Abdurrahman b. Mehdi, Bündâr'ın elinden kalemi alarak onun Hâris yoluyla Hz. Ali'den naklettiği kırk hadisin üzerini çizmişlerdir. Ebû İshâk es-Sebîî de Hâris'in "kezzâb" olduğunu ifade etmiştir.[452] İbn Maîn ve Abdurrahmân b. Mehdî Ebû İshâk'ın Hâris'ten naklettiklerini tahdis etmemişlerdir.[453] İbn Nümeyr ise Ebû İshâk'ın, Hâris'ten naklettiği dört

[450] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn* (Haleb: Dârü'l Va'y, 1976), 1/264.
[451] Buhârî, *et-Tarihü'l-kebir*, 3/120. İfadenin Arapçası حدَّثنا الحارثُ، وَأَشْهَدُ أَنَّهُ أَحَدُ الكَذَّابِينَ şeklindedir.
[452] Makdisî, *el-Kemâl*, 4/70.
[453] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/222.

hadis dışındaki hadislerini Hâris'in kitabından aldığını nakletmiştir.[454] İbrâhim en-Nehaî ise onun "müttehem" olduğunu dile getirmiştir.[455] İbnü'l Medînî de Hâris'i "kezzâb" olarak nitelemiştir.[456]

Zehebî Hâris'in tâbiûn neslinin âlimlerinden olduğu ancak kendisinde zayıflık bulunduğu kanaatindedir. Zehebî bu görüşünü, Nesâî'nin râvilere hüküm verme noktasındaki ince eleyip sık dokuyan tavrına rağmen Hâris'le ihticâc etmesi ve cumhurun Hâris'in hadislerini zayıf görmekle birlikte onları nakletmeleri ile desteklemektedir. Şa'bî'nin Hâris için "kezzâb" demesine rağmen ondan hadis nakletmesini bu duruma delil olarak göstermektedir. Böylece Hâris'in metruk bir râvi olmadığını savunmaktadır. Hakkında söylenen "kezzâb" nitelemesini ise hadis uydurduğu anlamında değil, hikaye olarak anlattıklarında yalan söylediği şeklinde yorumlamaktadır.[457] Zehebî, meşhur eseri Siyerü a'lâm'da ise bu görüşünü daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Zehebî'nin Hâris hakkındaki yorumu ilk dönem cerh-ta'dîl âlimlerinin tenkitlerine göre daha yumuşaktır. Şa'bî'nin Hâris hakkındaki "كذاب" yorumunu hata manasında anlamaktadır. Zehebî'ye göre aksi takdirde Şa'bî'nin Hâris'in yalancı olduğunu söylerken ondan hadis nakletmesi büyük bir tutarsızlık olur.[458] İbn Hacer İbn Şahin'den naklettiği bilgiye dayanarak Şa'bî'nin Hâris'i yalanlaması durumunun hadisleri için değil şahsî görüşleri için geçerli olduğunu dile getirmiştir. İbn Hacer, Nesâî'nin Hâris'i zayıf görürken onun hadisiyle *Sünen*'inde ihticac ettiğine dair Zehebî'nin dile getirdiği durumun doğru olmadığını, Nesâî'nin Hâris'in biri makrun, diğeri mütabaa olmak üzere iki hadisini naklettiğini ve bunların ihticac makamında olmadığını belirtmiştir. [459] Diğer yandan Şa'bî'nin Hâris'in ilminden istifade ettiği ve ondan hesap ilmini (ferâiz) öğrendiği,[460] dolayısıyla onun diğer konulardaki ilmiyle hadislerini farklı değerlendirdiği Hâris hakkında yapılacak bir değerlendirmede dikkate alınmalıdır. Ayrıca Şa'bî, Hz. Hasan ve Hüseyin'in babalarının hadislerini Hâris'ten aldıklarını nakletmiştir.[461] Şa'bî, Hâris el-A'ver'in ilim bakımından İbn Mes'ûd'un ashâbı ile aynı seviyede olduğunu ancak kendisini bozulmaktan muhafaza edemediğini dile getirmiştir.[462]

---

[454] Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *ed-Duafâ ve'l metrûkîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/181.
[455] İclî, *Ma'rifetü's sikât,* 1/278.
[456] İbn Adî, *el-Kâmil,* 2/449.
[457] Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl* (Beyrut: Dârü'l Ma'rife, 1963), 1/435, 437.
[458] Zehebî, *Siyer,* 4/152, 153.
[459] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb,* 2/147.
[460] İbn Adî, *el-Kâmil,* 2/451.
[461] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 5/249. İfadenin orijinali عن عامر الشعبي: لقد رأيت الحسن والحسين يسألان الحارث الأعور عن حديث علي şeklindedir.
[462] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 36/90.

Hz. Ali'nin vefatından sonra onun adına nakledilen hadisler çoğalmış ve bunların aslını araştırmak isteyenler, Hz. Ali'nin hadisleri konusunda en bilgili kişinin kim olduğunu sorduklarında Hârsi el-A'ver cevabını almışlardır. Ancak Hâris'in vefat ettiğini öğrenince onun yeğenine başvurmuşlar ve hadislerin yayılması meselesini anlatmışlardır. Bunun üzerine yeğeni Hâris'in mescitte, Hz. Ali hayattayken onun adına nakledilen bazı hadisler duyduğunu ve Hz. Ali'ye gelerek kendisi hakkında uydurulan hadislere nasıl yaklaşması gerektiğini sorduğunu nakletmiştir. Hz. Ali, duyduğu rivayetlerden kendisine aidiyetinden emin olduklarını almasını, şüpheye düştüklerini ise kendisine sormasını Hâris'e söylemiştir. Hâris, işittiği ve Hz. Ali'ye aidiyetinde şüpheye düştüğü rivayetleri nakledince Hz. Ali, ümmeti Muhammed'in fitneyle sınanacağı ve bu süreçte Allah'ın kitabına sarılmaları gerektiğine dair bir rivayeti naklederek cevap vermiştir.[463]

Hz. Ali'nin ashâbından addedilen diğer isimlerle Hâris'in karşılaştırıldığı yorumlara da ricâl kaynaklarında rastlanmaktadır. Bunlardan birinde Ahmed b. Hanbel'e, Hübeyre b. Yerîm'in mi Hâris'in mi daha iyi olduğu sorulmuştur. İbn Hanbel ise Hübeyre'yi tercih etmiş ve onun "sâlih" bir kimse olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Hübeyre'den ve Hârise b. Mudarrib'ten Ebû İshâk dışında kimsenin rivayet nakletmediğini belirtmiştir. Başka bir rivayette ise Ahmed b. Hanbel, Hz. Ali'nin ashâbından olan Âsım b. Damra'yı Hâris el-A'ver'e tercih etmiştir. Yahyâ b. Maîn'in ve Süfyân es-Sevrî'nin de aynı kanaatte olduğu nakledilmiştir.[464] İbn Abdilber ise Şa'bî'nin Hâris'i, rivayetlerini esas alarak değil, Hz. Ali'yi başkasından üstün görmesi ve onun sevgisinde aşırıya gitmesi sebebiyle yalanladığı kanaatindedir.[465]

Hâris hakkında söylenenler değerlendirilecek olursa İbn Maîn ve İbn Mehdî gibi isimlerin onun hadislerini mutlak olarak terk etmedikleri, Ebû İshâk'ın ondan naklettiklerini, kitaptan alınan rivayetler olmasına binaen rivayet etmekten kaçındıkları, Hâris'e "kezzâb" diyenlerin ondan diğer rivayetlerle desteklemek suretiyle de olsa hadis nakletmelerinden hareketle onu görüşlerinde hatalı yahut isabetsiz gördükleri, hadis açısından ise zayıf kabul ettikleri söylenebilir. Hz. Hasan ve Hüseyin'in Hâris'ten babalarının hadislerini sormaları ve Hz. Ali'nin hadisleri söz konusu olunca Hâris'in akıllara gelmesi de onun bu alanda önemli bir isim olduğunu göstermektedir.

[463] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl,* 5/250.
[464] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* 6/345.
[465] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l Kemâl,* 2/155.

(1)İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

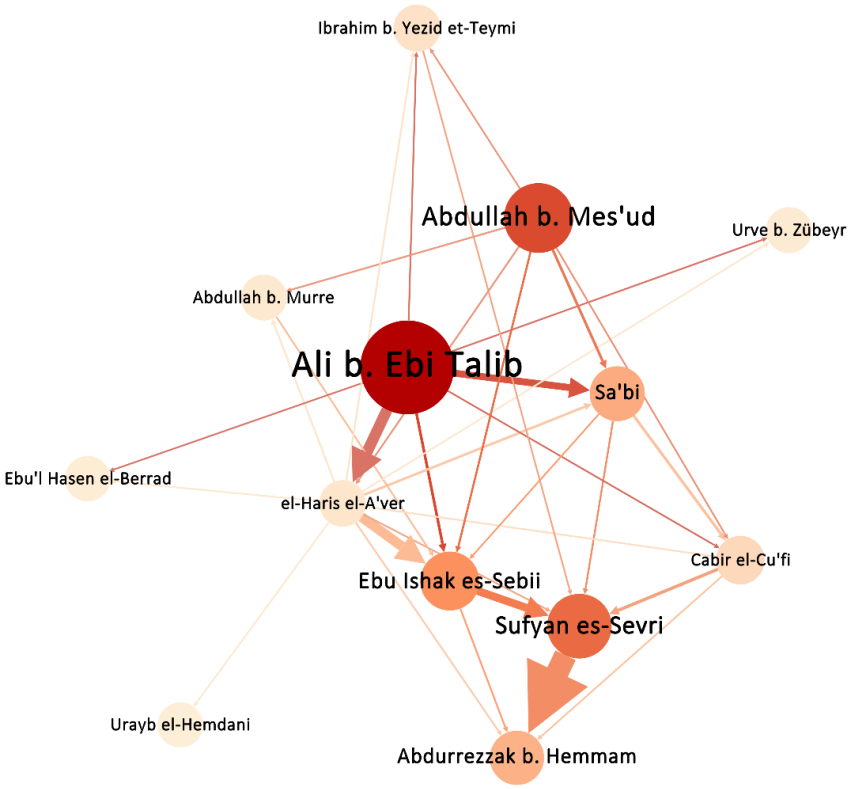

Grafik 51: Hâris el-A‘ver’in rivayet ağı (İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

el-Haris el-A'ver - Properties	
Size	4.574468
Position (x)	17.867403
Position (y)	-8.528347
Position (z)	0.0
Color	[230,98,62]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
el-Haris el-A'ver - Attributes	
Id	el-Haris el-A'ver
Label	el-Haris el-A'ver
Interval	<null value>
In-Degree	2
Out-Degree	8
Derece	10
Weighted In-Degree	156.0
Weighted Out-Degree	152.0
Weighted Degree	308.0
Eccentricity	1.0
Closeness Centrality	1.0
Harmonic Closeness Centrali	1.0
Betweenness Centrality	5.0
PageRank	0.07871812022216199
Component ID	0
Strongly-Connected ID	8
Modularity Class	1
Inferred Class	0
Clustering Coefficient	0.15555556118488312
Eigenvector Centrality	0.03430439731022357
Authority	0.24858917
Hub	0.60477823

Tablo 31: İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağında Hâris el-A'ver'in rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Görsel olarak yukarıda verilen Hâris el-A'ver'in rivayet ağı incelendiğinde râviler arasındaki bağlantıların farklı yoğunlukta olduğu ve etkileşimlerin de değişiklik arz ettiği görülmektedir. Ebu'l Hasan el-Berrâd, Urve b. Zübeyr ve İbrâhim b. Yezîd et-Teymî hem Hâris'ten hem de Hz. Ali'den hadis alırken, Abdullah b. Mürre ise İbn Mes'ûd'dan ve Hâris'ten rivayet nakletmektedir. Şa'bî, Câbir el-Cu'fî, Ebû İshâk ve İbrâhim b. Yezîd'in hem Hz. Ali hem de İbn Mes'ûd'dan hadis nakletmesi, bu iki ana düğüm arasında köprü oluşturur ve ağın bütünlüğünü artırır. Câbir'in Şa'bî'den de rivayet alması, bağlantıyı güçlendiren ek bir faktördür. Ebû İshâk, Hâris'ten en fazla rivayet alan kişi olup, aralarındaki bağlantının yoğunluğu ağdaki bilgi akışının güvenilirliğini ve Hâris'in etkisini artırmaktadır. Aynı şekilde, Hz. Ali ile Hâris arasındaki güçlü bağ da Hâris'in merkezi rolünü güçlendirerek güvenilir bilgi aktarımını sağlamaktadır.

Hâris el-A'ver'in sosyal ağda merkezi bir konumda olduğu, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd ile bağlantılarının onu kritik bir düğüm haline getirdiği anlaşılmaktadır. Ebû İshâk, İbrâhim b. Yezîd, Şa'bî ve Câbir el-Cu'fî gibi düğümler, Hâris'in etkisini genişleterek ağın daha büyük ve etkili hale gelmesine katkıda bulunmaktadır. Otorite değeri 0.248 olup, onun ağda makul bir bilgi kaynağı olduğunu ve başkalarının onu güvenilir bilgi kaynağı olarak gördüğünü göstermektedir. Hub değeri (0.604), Hâris'in önemli otoritelerle bağlantılı olduğunu ve bilgi

akışında kritik bir geçit görevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Dış derece değerinin 8 olması, hadislerini naklettiği râvi kitlesinin çok geniş olmadığını, ağırlıklı derece değerinin (308) ise bağlantılarının yoğunluğunu gösterdiği anlaşılmaktadır.

Hâris'in arasındalık merkeziyeti değeri (5.0), onun bilgi akışında köprü râvi rolü oynadığını göstermektedir. Yakınlık merkeziyeti değeri (1.0) ve özvektör merkeziyeti değeri (0.042), diğer ravilere ulaşımı kolay ve aracısız olan merkezi bir râvi konumunda olduğunu ancak diğer yüksek etkili düğümlerle sınırlı bağlantıya sahip olduğunu işaret etmektedir. Genel olarak, Hâris el-A'ver'in rivayet ağı içerisindeki konumu hem bilgi kaynağı hem de bilgi aktarımını sağlayan önemli bir düğüm olarak öne çıkmasını sağlamaktadır.

(2)Hz. Ali ile İlişkisi

Yukarıda Hâris'in Hz. Ali adına nakledilenleri duyup bunları teyit etme amacıyla Hz. Ali'ye geldiği nakledilmişti.[466] Bu durum iki isim arasındaki ilişkinin güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca İbn Sa'd'ın nakline göre, Hz. Ali hutbede ilmini almaya talip olan kimsenin olup olmadığını sormuş, bunun üzerine Hâris, bir kağıt getirerek Hz. Ali'den öğrendiklerini yazmıştır. Hz. Ali, Kûfelilere seslenmiş ve "(Hâris'in tek gözünün kör olmasını kastederek) Yarım bir adam sizi geçti." demiştir.[467] Hâris'in Hz. Ali'den naklettiği rivayetlerde onun günlük hayatına dair uygulamalarını (Namaz, oruç, abdest vb.) naklettiği görülmektedir. Buna ilave olarak, bazı rivayetlerde Hâris'in Hz. Ali'ye soru yönelttiği ve Hz. Ali'nin ona cevap verdiği nakledilmiştir. Bu tarz soru cevap şeklinde rivayetlerin varlığı, Hâris'in Hz. Ali'le yakın bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Hâris'in Hz. Ali'nin önde gelen öğrencilerinden olduğu ricâl âlimlerince dile getirilse de onun Hz. Ali'den ilim alma keyfiyetine dair herhangi bir bilgi kaynaklarda tespit edilememiştir. Aynı şekilde, Hz. Ali'nin oğulları Hasan ve Hüseyin'in, Hâris'e babalarının hadislerini sordukları ve Şa'bî'nin hesap ilmini ondan öğrendiği nakledilmiştir.[468] Ancak bu öğrenme-öğretme işinin nerede gerçekleştiğine dair herhangi bir mekân bilgisine ulaşılamamıştır.

[466] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* 1/211. Ayrıca bkz. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat* (Kahire: Dâru'l Haremeyn, 1995), 2/72.
[467] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/288.
[468] İbn Adî, *el-Kâmil,* 2/451.

Ricâl kaynaklarına göre Hâris'in kendisinden hadis aldığı isimler, Zeyd b. Sâbit, Ali b. Ebî Tâlib, Abdullah b. Mes'ûd ve Selmân-ı Fârisî'nin hanımı Bukayre'dir.[469] Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada ise Hâris'in hadis aldığı isimler, bunların rivayet sayıları ve irtibatta oldukları şehirler aşağıdaki görselde verilmiştir.

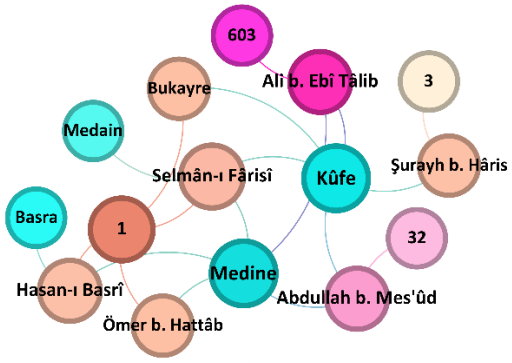

Grafik 52: Hâris'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Görselden hareketle, Hz. Ali'nin rivayetlerini nakletme hususunda Hâris'in özel bir gayretinin olduğu söylenebilir. Hâris, İbn Mes'ûd'un rivayetlerine kayıtsız kalmamıştır ancak rivayet sayısından anlaşıldığı üzere bu konuda özel bir çabada olduğunu söylemek de mümkün değildir. Hâris'in 65 yılında vefat ettiği dikkate alındığında onun Kûfe'deki pek çok sahâbîyi idrak etmiş olduğu ancak onlardan hadis almadığı görülmektedir. Onun bu tavrı, Hz. Ali ile iktifa etmiş olmasıyla açıklanabilir. Ayrıca tablodaki isimlerin (Hasan-ı Basrî hariç) tamamının Kûfe'yle irtibatlı olduğu görülmektedir. Kûfe dışına herhangi bir yolculuğu tespit edilmeyen Hâris'in bu isimlerle Kûfe'de görüşmüş olması daha makul olsa gerektir.

Grafik 53: Hâris el-A'ver'den hadis nakleden isimler ve rivayet sayıları

Mizzî, Hâris'ten hadis nakleden isimlerin, Ebû Sefer Saîd b. Yühmid el-Hemdânî (ö. 112/730), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Âmir eş-Şa'bî, Abdullah b. Mürre, Abdulkerim b. Ebî

[469] İbn Ma'în, *Târîh*, 3/360. Ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/245.

Muhârik (ö. 126/744), Atâ' b. Ebî Rabâh, Amr b. Mürre, Ebu'l Bahterî Saîd b. Fîrûz ve Hâris'in kardeşinin oğlu olduğunu tespit etmiştir.[470] Hâdimü'l-Haremeyn programından Hâris'in rivayetleri esas alınarak yapılan taramada ise ondan yukarıda sayılan isimlerden başka râvilerin de hadis naklettiği bilgisine ulaşılmıştır.[471] Tespit edilen isimler ve rivayet sayıları aşağıdaki grafikte görselleştirilmiştir. Grafiğe göre Hâris'ten en çok rivayet nakleden kişi Ebû İshâk es-Sebîî'dir. Ancak Ebû İshâk'ın Hâris'ten dört hadis işittiği ve naklettiği diğer hadislerin Hâris'in kitabından olduğu bilgisi dikkate alındığında Hâris'ten en çok hadis nakleden, 99 rivayetle Şa'bî olmaktadır. Onu 22 rivayetle Abdullah b. Mürre izlemektedir. Tablodaki diğer isimlerin rivayet sayısı 4 ve altındadır. Yalnız nakledilen rivayet sayıları dikkate alındığında, bu durum Hâris'e mülazemet eden ve ondan hadis naklinde öne çıkan Şa'bî'den başka kimsenin olmadığını göstermektedir. Ancak Şa'bî'nin Hâris'i yalancılıkla yahut hata yapmakla itham ettiği ve kendisini onun yakın bir öğrencisi gibi görmediği düşünüldüğünde durum daha dikkat çekici bir hal almaktadır. İbn Mes'ûd'un ashâbından hadis nakletme konusunda öne çıkan ve dönemin önemli simalarından İbrâhim en-Nehaî'nin Hâris'in rivayetlerine rağbet etmemesi de dikkat çekicidir. Aynı durum İbn Sîrîn için de söz konusudur. Hâris'le akran olan Abîde'den Hz. Ali'nin rivayetlerini alma noktasında ilk sırada gelen İbn Sîrîn, Hz. Ali'den en çok rivayet nakleden ve onun ashâbı arasında zikredilen Hâris'ten yalnız 2 hadis nakletmiştir. Yukarıdaki başlıkta Hâris'in rivayetleri konusunda otorite kabul edilen ve kendisine başvurulan Hâris'in yeğeninden bahsedilmişti. Ancak yeğeninin Hâris'ten yalnız 4 rivayet nakletmesi, ikisi arasında güçlü bir rivayet ilişkisinin olmadığını yahut Hâris'in Hz. Ali'den aldıklarını nakletme noktasında çok da istekli olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

[470] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/245.
[471] Bu taramada isnad verileri esas alındığı için irsâl yapan râvilerin tespiti üzerinde durulmamıştır.

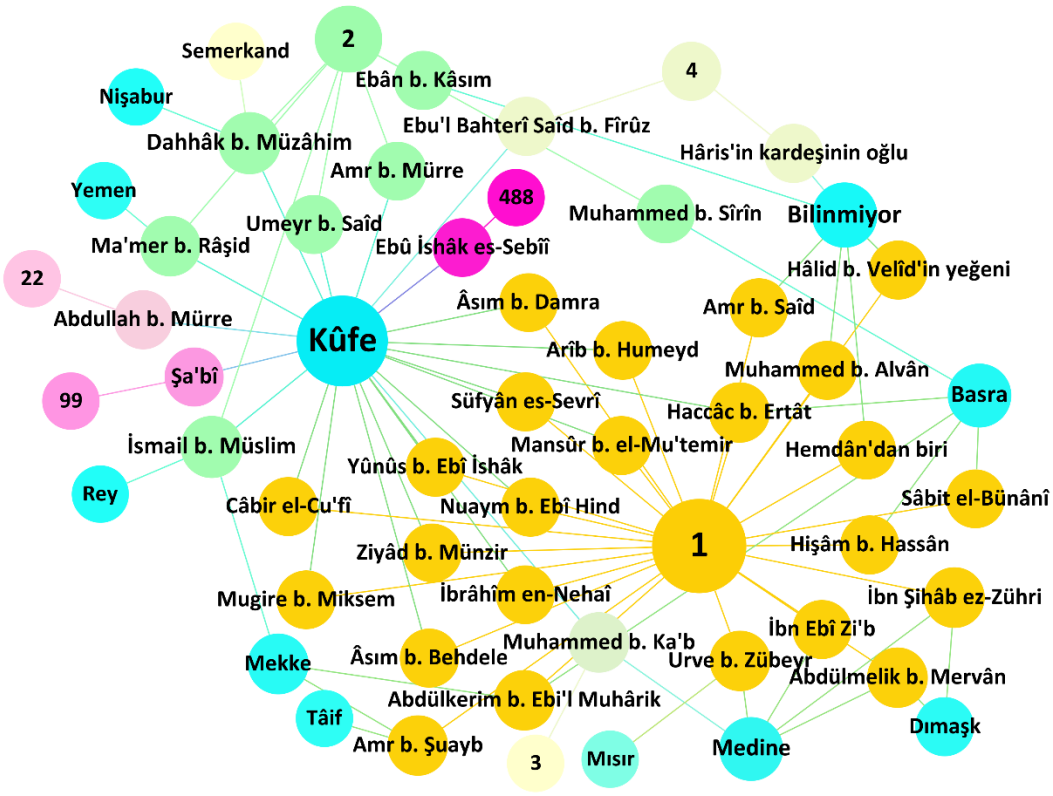

Grafik 54: Hâris'ten rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Hâris'ten hadis nakledenlerin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde onun rivayetlerini sonraki nesle taşıyan en önemli iki ismin (Şa'bî ve Abdullah b. Mürre) Kûfeli olduğu görülmektedir. Ayrıca Hâris'in Kûfeli olması ve başka bir şehirle herhangi bir bağlantısının tespit edilememesi dikkate alındığında, tablodaki 37 isimden 22'sinin Kûfe ile irtibatının bulunması makul görünmektedir. Rivayetlere rağbetiyle bilinen çok sayıda Kûfeli râvinin Hâris'ten yalnız bir hadis nakletmesi onun rivayetlerine ilginin az olduğunu göstermektedir. Bu durum Âsım b. Damra gibi akranları açısından normal olsa da Câbir el-Cu'fî, İbrâhim en-Nehaî, Âsım b. Behdele gibi isimlerin Hâris'ten birer rivayet nakletmeleri onu Hz. Ali'nin rivayetleri konusunda bir otorite olarak görmedikleri şeklinde yorumlanabilir. Benzer bir durum Hz. Ali'nin diğer bir öğrencisi ve naklettiği rivayet sayısı bakımından önemli bir râvisi Âsım b. Damra için de geçerlidir.

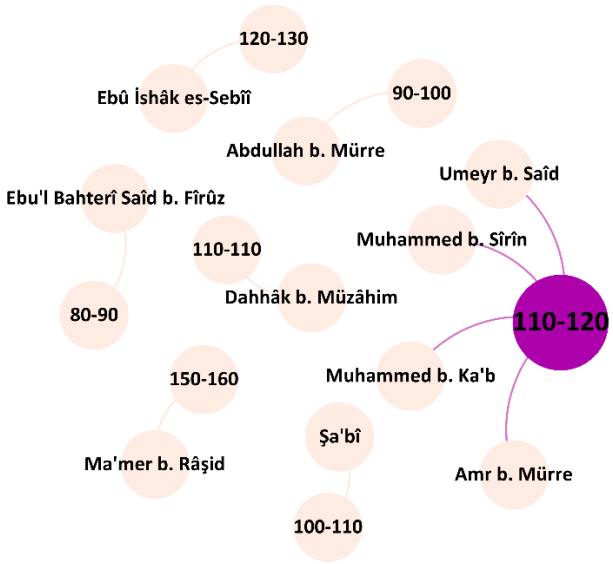

Grafik 55: Hâris el-A‘ver’in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Hâris el-A‘ver, 65 yılında vefat etmiştir ve öğrencileri, 80-160 yılları arasında hayatını kaybetmiştir. Hâris’in ilmî bakımdan en aktif olduğu dönem 50-65 yılları arasına denk gelmektedir. En yoğun etki dönemi ise grafikte görüldüğü üzere öğrencilerinin büyük kısmının vefat ettiği 120-130‘lara kadar uzanmaktadır. Öğrencilerinin vefat tarihleri, Hâris’in etkisinin sonraki asırlara kadar devam ettiğini göstermektedir.

b)Âsım b. Damra

Hz. Ali’nin ashâbından addedilen Âsım b. Damra, 74 yılında Bişr b. Mervân’ın valiliği döneminde vefat etmiştir.[472] Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel Âsım’ın hadisini Hâris el-A‘ver’in hadislerine tercih etmişlerdir.[473]

Habîb b. Ebî Sâbit’ten hadis nakleden Amr b. Hâlid’in Âsım’ın adını kullanarak beş yahut altı hadis uydurduğu nakledilmiştir. Bu sebeple bu yolla gelen rivayetler mevzû kabul edilmiştir.[474] Süfyân es-Sevrî’den de Habîb’in Âsım’dan herhangi bir hadis naklettiğini duymadığı rivayet edilmiştir.[475] Ahmed b. Hanbel de aynı kanaattedir.[476] Veki‘ de Amr b. Hâlid’in “kezzâb” olduğunu ifade etmiş ve “Biz onun yalanını anladığımızda başka bir yere giderdi.” demiştir.[477]

---

[472] Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 5/273.
[473] Buhârî, *et-Tarihü’l-kebir,* 7/581.Ayrıca bkz. Süleyman b. Eş’as b. İshâk b. el-Ezdî Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Su’âlât Ebî Davud Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistani min asari’l-imam Ahmed b. fi’l-cerh ve’t-ta’dil.* (Medine: Mektebetü’l Ulûm ve’l Hikem, 1994), 287.
[474] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hatim, *Kitabü’l-ilel* (Riyad: Metâbiu’l Humeydî, 2006), 4/384.
[475] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/79.
[476] Ebü’l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutni, *Sünen* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2004), 2/187.
[477] Fesevî, *el-Ma’rife ve’t Tarîh*, 1/700.

İbn Adiy de Amr b. Hâlid'in Habîb'den rivayetlerinin "mahfuz olmadığını" ifade etmiştir. Ayrıca Amr'ın rivayetlerinin çoğunun uydurma olduğunu belirtmiştir.[478] İbn Adî Âsım'ın ise Hz. Ali'den naklettikleriyle teferrüd etmesi sebebiyle onun hadislerini zikre değer görmediğini dile getirmiştir.[479] İbn Hibbân ise Hz. Ali'nin sözlerini ref' etmesi ve göz ardı edilemez hatalar yapması sebebiyle Âsım'ın terk edilmeyi hak ettiği kanaatindedir.[480]

Ebû İshâk eş-Şeybânî, İbrahîm et-Teymî ve İbrahîm en-Nehaî Âsım'dan rivayet nakletmemişlerdir.[481] Yaşadıkları dönemin önemli hadis ağlarında hocalarından ladıkları ve naklettikleri rivyaet sayısıyla öne çıkan râviler olan bu isimlerin Âsım'ın rivayetlerine kayıtsız kalmış olmaları onun zayıflığına işaret olarak görülebilir.

(1)İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

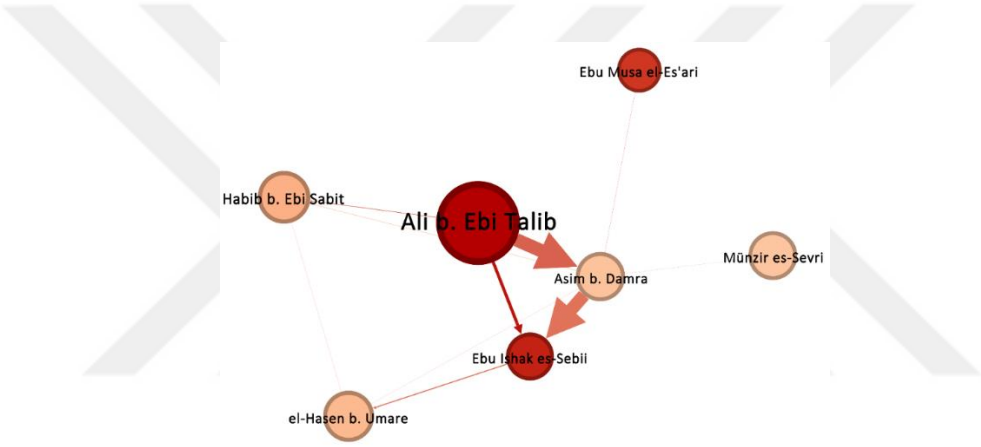

Grafik 56: Âsım b. Damra'nın rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

[478] İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/222, 223, 224.
[479] İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/387.
[480] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 2/125, 126.
[481] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *Telkîhu fuhûm ehli'l-eser fî uyûni't-târîh ve's-siyer* (Beyrut: Şeriketü Dâru'l Erkam, 1997), 421.

Asim b. Damra - Properties	
Size	7.18617
Position (x)	25.607693
Position (y)	-12.054702
Position (z)	0.0
Color	[253,195,157]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Asim b. Damra - Attributes	
Id	Asim b. Damra
Label	Asim b. Damra
Interval	<null value>
In-Degree	2
Out-Degree	4
Derece	6
Weighted In-Degree	79.0
Weighted Out-Degree	79.0
Weighted Degree	158.0
Eccentricity	11.0
Closeness Centrality	0.21351351351351353
Harmonic Closeness Centrali	0.26260909273567534
Betweenness Centrality	8.09898099395884
Authority	0.053105365
Hub	0.008138263
PageRank	2.368552045173618E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	487
Modularity Class	14
Inferred Class	27
Clustering Coefficient	0.13333334028720856
Eigenvector Centrality	0.002318673999036669

Tablo 32: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Âsım b. Damra’nın rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Âsım b. Damra’nın rivayet ağı içinde en güçlü ve merkezi düğüm Hz. Ali’dir. Âsım’ın Hz. Ali ile olan güçlü rivayet ilişkisi, onun ağda merkezi bir bilgi kaynağı olarak yer aldığını gösterir. Hz. Ali ile Âsım arasındaki güçlü ilişki, Âsım’ın bilgiyi doğrudan otoriter bir kaynaktan aldığını ve bunu naklettiğini işaret eder.

Âsım’ın İbn Mes‘ûd’dan yahut onun talebelerinden hadis nakletmesi mümkün iken bunu yapmaması onun Hz. Ali rivayetlerine özel olarak yöneldiğini ve bu rivayetlerle iktifa ettiğini göstermektedir. Benzer bir durum Ebû Mûsâ rivayetleri için de söz konusudur. Âsım her ne kadar Ebû Mûsâ’dan rivayet nakletmiş olsa da bunların sayısı Hz. Ali’den naklettiği rivayet sayısının karşısında oldukça azdır. Nitekim Hz. Ali ile Âsım arasındaki bağlantı okunun kalınlığı da bu durumu işaret etmektedir. Âsım’dan hadis alma noktasında en aktif öğrenci şüphesiz Ebû İshâk’tır. İkisi arasındaki okun kalınlığı bunu göstermektedir. Âsım b. Damra, Hz. Ali’den aldığı yoğun rivayetler nedeniyle, kendi başına merkezi bir düğüm olarak değerlendirilebilir. Ancak, ağda sadece 4 kişiyle bağlantılı olması, onun merkeziliğinin daha sınırlı olduğunu gösterir. Yani, ağın daha geniş bir kısmına hitap eden bir düğüm değil, daha spesifik ve dar bir rol oynayan bir düğümdür. Âsım b. Damra’nın ağdaki rolü, Hz. Ali’den aldığı yoğun ve muhtemelen güvenilir bilgileri birkaç kişiye aktarmasıyla sınırlıdır. Bu durum, bilgi

yayılımının oldukça sınırlı ve seçici bir şekilde gerçekleştiğini gösterir. Âsım'dan hadis alma noktasında en aktif öğrenci olması ve aralarındaki yoğun bağlantı, Ebû İshâk'ın ağda Âsım'ın bilgilerinin daha geniş bir kitleye yayılmasında aracı rol oynadığını gösterir. Ebû İshâk, Âsım'ın bilgilerini ağda daha geniş bir kitleye aktaran bir köprü görevi görür.

Ebû İshâk'ın Âsım'dan aldığı bilgileri yayması, bilgi yayılımını artırsa da genel olarak Âsım'ın ağdaki bilgi yayılımı dar kapsamlıdır. Bu, Âsım'ın rivayetlerini geniş kitlelere ulaştırma konusunda sınırlı bir çaba gösterdiğini ya da daha seçici bir bilgi aktarım politikası izlediğini gösterir. Âsım b. Damra'nın, Hz. Ali'den aldığı bilgileri sadece 4 kişiye aktarması, ağda potansiyel yapısal deliklerin varlığını işaret eder. Âsım, Hz. Ali ile diğer geniş ağlar arasında bir köprü oluşturabilecek potansiyele sahipken, bu potansiyel tam olarak gerçekleşmemiştir.

Âsım b. Damra'nın yakınlık merkeziyeti değeri olukça düşüktür, dolayısıyla ağdaki diğer düğümlerden nispeten uzak bir konumda yer almaktadır. Bu, Âsım'ın bilgiye ulaşma hızının ve ağdaki diğer düğümlerle olan doğrudan bağlantılarının sınırlı olduğunu gösterir. Âsım, ağın genelinde merkezi bir konumda değil, daha periferik bir pozisyonda bulunmaktadır. Ancak, aldığı bilgilerin kaynağının önemi (Hz. Ali) nedeniyle bu merkeziyet eksikliği telafi edilebilir. Yüksek arasındalık merkeziyeti değeri, Âsım b. Damra'nın ağda arabulucu olarak kritik bir rol oynadığını gösterir. Âsım, farklı düğümler arasında bilgi akışını sağlamada önemli bir köprü görevi görmektedir. Bu durum, Âsım'ın ağdaki diğer düğümlerle doğrudan bağlantılı olmasa bile, bilgi yayılımında merkezi bir rol oynadığını işaret eder. Düşük özvektör merkeziyeti değeri, Âsım b. Damra'nın ağdaki etkili ve merkezi düğümlerle bağlantılarının sınırlı olduğunu gösterir. Âsım'ın bilgiyi etkili kaynaklardan almasına rağmen, bu bilgiyi diğer etkili düğümlere yayma konusunda sınırlı kalmış olması muhtemeldir. Bu, onun daha çok spesifik bir alan veya düğüme odaklandığını gösterir. Âsım'ın otorite değeri oldukça düşüktür, bu da Âsım'ın ağda başlı başına bilgi kaynağı olarak görülmediğini gösterir. Ayrıca oldukça düşük hub değeri, Âsım'ın bilgiyi yayma konusunda sınırlı bir etkiye sahip olduğu anlamına gelir. Âsım b. Damra'nın düşük authority ve hub değerleri, onun ağda bir bilgi kaynağı olarak güçlü bir rol oynamadığını gösterir. Ancak, aldığı bilgileri etkili bir şekilde aktardığı (örneğin Ebû İshâk'a) ve bu bilgilerin ağda etkili bir şekilde yayıldığı görülebilir.

Âsım b. Damra'nın merkeziyet ölçümleri, onun ağdaki etkisinin ve rolünün oldukça spesifik ve dar bir alanda yoğunlaştığını gösterir. Arasındalık merkeziyeti değeri, Âsım'ın farklı düğümler arasında kritik bir köprü rolü oynadığını gösterirken, genel merkezilik ölçümleri (closeness, eigenvector) onun ağın merkezinde değil, daha çok periferik bir konumda olduğunu işaret eder.

Bu, Âsım'ın ağda genel olarak yaygın bir bilgi kaynağı olarak görülmediğini, ancak spesifik bağlantılar ve ilişkiler aracılığıyla etkili bir bilgi arabulucusu olduğunu ortaya koyar.

(2)Hz. Ali ile İlişkisi

Ebû İshâk es-Sebîî, Âsım'la 30 sene birlikte bulunduğunu, bu süre zarfında onun Hz. Ali'den başkasından rivayet naklettiğini duymadığını belirtmiştir.[482] Âsım ise "Ali'den başkasından hadis rivayet etme konusunda Allah'tan utanırım." diyerek Hz. Ali'nin rivayetlerine olan özel ilgisini ifade etmiştir.[483] Ayrıca Âsım'ın Hz. Ali'nin uygulamalarına dair naklettikleri de ikisi arasında yakın bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Bunlardan birinde Âsım, Hz. Ali ile yolculuk yaptıkları esnada onun ikindi namazını iki rekât kıldırdığını ve çadırına dönünce iki rekât daha kıldığını gördüğünü nakletmiştir.[484]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Âsım b. Damra'nın herhangi bir ilim meclisi akdettiğine veya bir meclise devam ettiğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Onun Hz. Ali ile rivayet ilişkisi bireysel düzeydedir. Aynı şekilde Âsım'ın kendisinden hadis nakledenlerle ilişkisi de şahsî görüşmelerle sınırlı olup herhangi bir meclise dair bilgi yoktur. Ancak Âsım'ın dönemin ilim geleneğine uyarak hadisleri ezberlemek için yazdığı ve sonra sildiği nakledilmiştir.[485]

Mizzî'nin tespitine göre Âsım b. Damra, Hz. Ali'den ve kendisinden yaşça büyük olan Saîd b. Cübeyr'den hadis nakletmiştir.[486] Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada ise Âsım'ın hadis aldığı isimler tespit edilerek aşağıdaki grafikte görselleştirilmiştir. Grafikte de görüleceği üzere Âsım'ın en çok hadis aldığı isim Hz. Ali'dir. Onun dışında hadis naklettiği isimlerden oldukça az sayıda rivayet nakletmiştir.

Hâdimü'l-Haremeyn programından yapılan taramada Âsım'ın hadis aldığı isimler, bunların rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler tespit edilmiş ve görsel olarak aşağıda sunulmuştur. Yaşadığı dönem itibariyle gerek sahâbeden gerek tâbiûndan pek çok ismi idrak etme imkânına sahip olan Âsım'ın oldukça az kişiden hadis aldığı görülmektedir. Buna binaen onun, Hz. Ali'nin hadislerine özel bir rağbetinin olduğunu ve onun dışındaki isimlerden hadis alma

[482] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/504.
[483] İbn Adî, *el-Kâmil*, 6/386.
[484] Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir* (Kahire: Merkezu Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011), 5/216.
[485] Hatîb el-Bağdadi, *Takyîdü'l-ilm*, 59.
[486] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/497.

konusunda ilgisinin olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim bu durumu Âsım bizzat dile getirmiş, Ebû İshâk da doğrulamıştır.

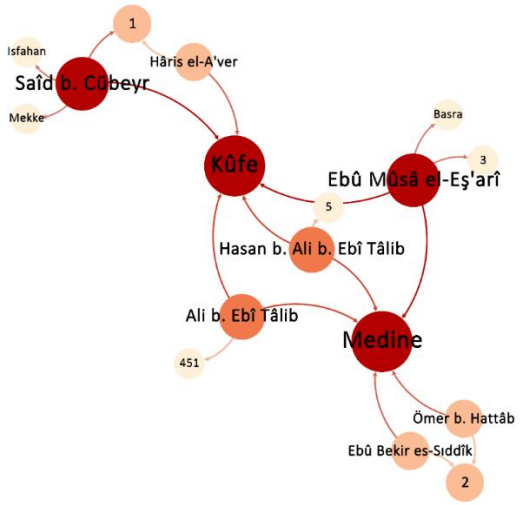

Grafik 57: Âsım b. Damra'nın rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Mizzî'nin tespitine göre Âsım'dan Ebû Ya'lâ Münzir b. Ya'lâ, Habbe b. Cüveyn, Habîb b. Ebî Sâbit, Hakem b. Uteybe, Heysem b. Habîb, Kesîr b. Zâzân, Ebû İshâk es-Sebîî, Züheyr b. Mâlik hadis nakletmiştir. [487] Habîb b. Ebî Sâbit'in Âsım'dan hadis işitmediği Ebû Zür'a ve Süfyân es-Sevrî tarafından dile getirilmiştir.[488]

Hâdimül Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada Âsım'dan hadis nakleden isimler ile bunların rivayet sayıarı ve irtibatlı oldukları şehirler tespit edilerek aşağıda görselleştirilmiştir. Hz. Ali'nin ashâbından addedilen ve ondan en çok rivayet nakleden isimlerden olan Âsım'dan rivayet alan az sayıda râvinin rivayet sayılarının da oldukça az olduğu görülmektedir. Bu durumun istisnası Ebû İshâk es-Sebîî'dir. Ebû İshâk Âsım'a otuz yıl eşlik ettiğini dile getirmiştir ki bu durum onun, Âsım'ın rivayetleri konusunda özel bir gayretinin olduğu şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu durum üzerinde Ebû İshâk'ın hadisleri toplamayı hedefleyen müdevvin bir râvi olması da etkilidir.[489] Âsım'la aynı dönemde yaşayan ve geniş bir kitleden hadis nakleden Şa'bî, İbn Sîrîn, A'meş ve İbrâhim en-Nehaî'nin Âsım'ın rivayetlerini nakletmemesi ise dikkat çekicidir. Bu durum, İbn Mes'ûd'un öğrencilerinde de görülen, bir hocanın hadislerine rağbet edilmesi ve bütün rivayetlere, hocalara erişme gayretinin olmamasıyla açıklanabilir.

[487] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/497.
[488] Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 158. Ayrıca bkz. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/79.
[489] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 136-143.

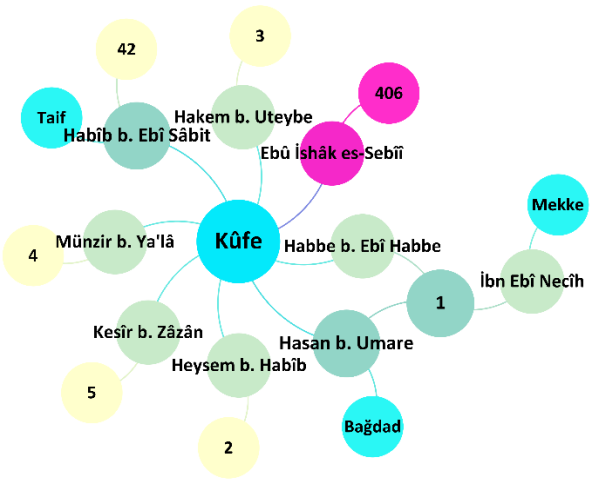

Grafik 58: Âsım b. Damra'dan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Âsım'dan hadis nakledenlerin tamamının Kûfe ile irtibatlı olduğu görülmektedir. Bu husus ve Âsım'dan hadis nakledenlerin sayısının oldukça az olması göz önünde bulundurulduğunda onun son derece sınırlı bir rivayet ağının olduğunu söylemek mümkündür. Bu ise onun etrafındakiler tarafından Hz. Ali'nin rivayetleri ve ilmi konusunda otorite olarak görülmediğini düşündürmektedir.

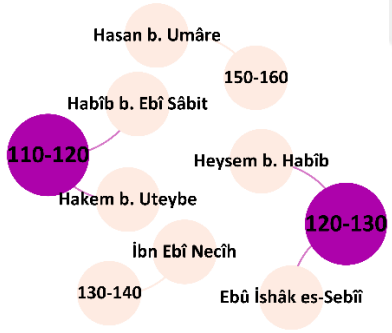

Grafik 59: Âsım b. Damra'nın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Âsım b. Damra, 74 yılında vefat etmiştir. Öğrencileri, 110-160 yılları arasında vefat etmiştir. Ancak Âsım'ın rivayet bakımından en etkili öğrencilerinin 120'lerde vefat etmesinden hareketle onun ilmî etkisinin bu tarihlere kadar devam ettiği ve sonrasında azaldığı söylenebilir. Âsım'ın ilmî olarak en aktif olduğu dönem ise 60-74 yılları arasını kapsamaktadır.

c)Abdurrahman b. Ebî Leylâ

Hicrî 83 yılında vefat eden[490] Abdurrahman b. Ebî Leylâ hicrî birinci asır Kûfe'sinin rivayet ortamında önemli bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Abdurrahman, ensârdan 120

[490] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 17/376.

kişi ile görüştüğünü ve bunların kendilerine bir mesele sorulduğunda başkasının cevap vermesini istediğini ifade etmiştir.[491]

Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın İbrâhim en-Nehaî ile yakın bir ilişkisinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim İbrâhim, yöneticilerle yakın ilişkisi sebebiyle İbn Ebî Leylâ'dan hoşlanmadığını ifade etmiştir. Onun bu açıklaması, ikisi arasındaki bu soğukluğun sadece akran olmalarından kaynaklanmadığını göstermektedir.[492]

Sâbit el-Bünânî'nin İbn Ebî Leylâ'nın kıraat yöntemini nakletmesi, kendisinin ve öğrencisi Hammâd b. Seleme'nin de aynı yöntemi uygulaması İbn Ebî Leylâ'nın Basralı âlimler üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir.[493]

(1)İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

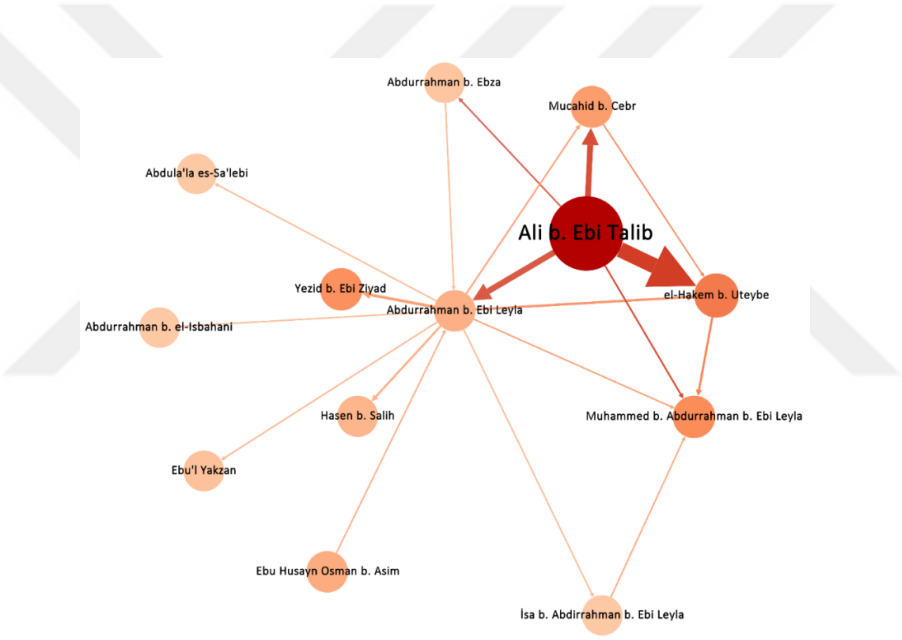

Grafik 60: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

[491] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/230.
[492] Ebû Zür'a ed-Dımaşki, *Târîh*, 667.
[493] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/231.

Abdurrahman b. Ebi Leyla - Properties	
Size	6.661333
Position (x)	6.551359
Position (y)	6.394556
Position (z)	0.0
Color	[253,176,134]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Abdurrahman b. Ebi Leyla - Attributes	
Id	Abdurrahman b. Ebi Leyla
Label	Abdurrahman b. Ebi Leyla
Interval	<null value>
In-Degree	3
Out-Degree	9
Derece	12
Weighted In-Degree	23.0
Weighted Out-Degree	23.0
Weighted Degree	46.0
Eccentricity	10.0
Closeness Centrality	0.23639661426844014
Harmonic Closeness Centrality	0.2966406852596112
Betweenness Centrality	5254.583737255175
Authority	0.047080033
Hub	0.010332426
PageRank	5.234506654070814E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	227
Modularity Class	12
Inferred Class	11
Clustering Coefficient	0.05303030461072922
Eigenvector Centrality	0.00841301525423887

Tablo 33: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Abdurrahman b. Ebî Leylâ ağın merkezinde yer alan önemli bir düğümdür. Hz. Ali ile güçlü bir rivayet ilişkisi kurarak, aldığı hadisleri birçok talebesine nakletmiştir. Onun rivayetlerini en çok alan isimler, Yezîd b. Ebî Ziyad ile Hakem b. Uteybe’dir. Bunun yanında, ondan rivayet alanlar arasında Abdula’lâ es-Sa‘lebî, Abdurrahman b. el-Isbahânî, Ebu’l Yakzân, Hasan b. Sâlih, Mücahid b. Cebr ve iki oğlu İsa ve Muhammed yer almaktadır. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, aldığı rivayetleri geniş bir öğrenci ağına yaymıştır. Özellikle Yezîd b. Ebî Ziyad, Mücahid b. Cebr ve Hakem b. Uteybe gibi isimler aracılığıyla bu rivayetler daha da geniş kitlelere ulaşmıştır. Bu durum, Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın ağdaki bilgi yayılımında önemli bir rol oynadığını gösterir.

Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Hz. Ali’den aldığı rivayetlerle doğrudan bağlantıya sahip olduğu için, bu bilgiyi yayarken önemli bir arabulucu rolü üstlenir. Rivayet ağı içinde merkezi bir râvi olarak, Hz. Ali’den aldığı bilgileri geniş bir öğrenci ağına yayarak önemli bir rol oynamıştır. Ancak, oğlu Muhammed’in rivayetlerde irsâl yapması gibi unsurlar, ağdaki bilgi güvenilirliği açısından bazı sorunlar yaratabilir. Bununla birlikte, öğrencileri arasındaki güçlü rivayet bağları, ağın genel anlamda bilgi yayılımında etkili olduğunu gösterir.

Merkeziyet ölçümleri Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın ağdaki rolünü analiz etmek açısından son derece önemlidir. Toplam derecesinin 12 olması, Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın doğrudan bağlantıda olduğu düğüm sayısını gösterir. Bu durum, onun ağdaki önemli bir bağlantı noktası

olduğunu, yani birçok kişiyle doğrudan rivayet ilişkisinin bulunduğunu ifade eder. Düşük yakınlık merkeziyeti değeri (0.236), Abdurrahman'ın ağın merkezine görece uzak olduğunu ve bilginin ona ulaşmasının daha uzun sürdüğünü gösterir. Bu, ağdaki diğer râvilerle doğrudan ve hızlı bağlantılara sahip olmadığını ima eder.

Râvinin ağda bir bilgi kaynağı olarak ne kadar güvenilir ve etkili olduğunu gösteren otorite değeri, İbn Ebî Leylâ'nın hadis naklinde önemli bir otorite olduğunu ve rivayetlerine başvurulduğu anlamına gelmektedir. Hub değeri, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın diğer önemli düğümlere ne kadar bağlantı kurduğunu gösterir. Bu değerin düşük olması, onun bilgi sağlayıcı olarak çok fazla râviyle bağlantısının olmadığını ancak yine de belirli bir seviyede etkiye sahip olduğunu gösterir. Abdurrahman'ın yüksek bir arasındalık merkeziyeti değerinin olması (5245.57), ağdaki diğer düğümler arasında bilgi akışını kontrol etme kapasitesine sahip olduğu ve köprü râvi olarak nitelenmeye uygun olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla birçok bilgi ilişkisinde kilit bir aracı olarak bilginin yayılmasını sağlar ve farklı rivayet kaynakları arasında kritik bir köprü kurar. Özvektör merkeziyetinin düşük olması (0.0084) Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın ağdaki diğer güçlü düğümlerle doğrudan bağlantısının görece az olduğunu ve bu nedenle onun genel etkisinin daha sınırlı olabileceğini ifade eder. Bu değer, düğümlerin genel ağ üzerindeki etkilerini belirler ve bu düşük değer, onun etkisinin büyük ölçüde kendi bağlantıları ile sınırlı olduğunu gösterir.

Sonuç olarak, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, bilginin yayılması açısından oldukça kritik bir düğümdür, ancak bu bilgi yayılımı daha çok kendisi ve doğrudan bağlantıları arasında yoğunlaşmış gibi görünmektedir. İbn Ebî Leylâ'nın rivayetleri daha çok kendi öğrencileri çerçevesinde kalmıştır. Diğer bir ifadeyle İbn Ebî Leylâ, ağın diğer güçlü râvileriyle sınırlı bağlantılar kurmuştur. İbn Ebî Leylâ, belirli bir merkezi râvi olmasa da ağın çeşitli kısımlarını birbirine bağlayan önemli bir köprü râvi rolünü üstlenmiştir.

(2)Hz. Ali ile İlişkisi

Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Hz. Ali'yle birlikte girip çıktığını, onunla oturup kalktığını ve onun adına çalıştığını dile getirerek akın bir ilişkilerinin olduğunu ifade etmiştir. [494] İbn Ebî Leylâ'nın Hz. Ali ile ilişkisinin yakınlığını ve onun ilminin nâkili olduğunu gözler önüne seren hadiselerden biri şöyledir. Haccâc, Kûfe'ye geldiğinde kadılık makamına İbn Ebî Leylâ'yı getirmek istemişse de Havşeb ona karşı çıkmış ve sebep olarak İbn Ebî Leylâ'nın Hz. Ali'ye

[494] Ebû Zür'a ed-Dımaşki, *Târîh*, 671.

görüş ve fetva anlamındaki yakınlığını deli getirmiştir. Bu itirazını "Kadı olarak Ali b. Ebî Tâlib'i görevlendirmek istiyorsan o zaman (İbn Ebî Leylâ'yı) görevlendir." diyerek belirtmiştir.[495]

Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın Hz. Ali'yi desteklediği çevresindekilerce de malumdur. Nitekim İbn Ebî Leylâ'nın yakın arkadaşı ve Hz. Osman'ı destekleyen Abdullah b. Ukeym'in kızı, babasının ve İbn Ebî Leylâ'nın siyasi anlamda farklı düşünseler de bu durumun arkadaşlıklarına halel getirmediğini dile getirmiştir.[496] İbn Ebî Leylâ'nın ve ailesinin ehl-i beyt muhabbetini Hz. Ali'nin oğlu İbnü'l-Hanefiyye "Kûfe'de bize, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın ailesinden daha fazla muhabbet besleyen bir aile yoktur." Diyerek dile getirmiştir.[497] Ayrıca iki insan arasındaki etkileşimi gösteren kriterlerden biri de birbirlerinin davranışlarından etkilenmeleridir. Bu minvalde İbn Ebî Leylâ, Hz. Ali'den gördüğü gibi abdest aldığını söylemiştir. Bu durum onunla Hz. Ali arasındaki ilişkinin yakınlığını ve amelin nasıl tevarüs ettiğini göstermektedir.[498]

Hz. Ali hakkında nakledilen övgüde aşırıya kaçan ifadelerden rahatsız olan İbn Ebî Leylâ bu duruma itiraz etmiş ve "Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in damadı ve Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in babası olması, Bedr ve Hudeybiye'ye iştirak etmesi onun fazileti için yeterli değil mi?" diyerek bu tavrını ifade etmiştir.[499] İbn Ebî Leylâ'nın Hz. Ali ile yakın ilişkisine rağmen insanların ondan rivayet ettiklerini işitmediğini söylemesi, Abdurrahman hayattayken Hz. Ali adına rivayetlerin uydurulduğunu göstermektedir.[500]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

İbn Ebi Leyla'nın rivayet ağının Hz. Ali'nin ashâbının diğerlerine göre daha geniş olduğu yukarıdaki başlıkta tespit edilmişti. Söz konusu genişlik İbn Ebî Leylâ'nın ilim meclisinin olmasıyla alakalı gözükmektedir. Hâris el-A'ver'in ve Âsım'ın ilim nakline hasrettikleri bir meclislerinin varlığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Buna karşın İbn Ebî Leylâ'nın evinde mushafların olduğu ve kurrânın onun evinde bir araya geldiği ve yemek dışında bir sebeple bu meclisten ayrılmadıkları nakledilmiştir.[501]

[495] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/232.
[496] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/234.
[497] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 36/95.
[498] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 1/265, hadis nu:71, 1/285, hadis nu: 123.
[499] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/233.
[500] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 36/89.
[501] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/231.

Ayrıca İbn Ebî Leylâ'nın kendisinden hadis dinlemek isteyenlere karşı tavrı da onun bir mecliste hadis nakletmeyi tercih ettiğini göstermektedir. Nitekim İbn Ebî Leylâ'nın yürürken kendisine soru yöneltilmesinden hoşlanmadığı nakledilmiştir.[502] Yezîd b. Ebî Ziyâd İbn Ebî Leylâ'nın yanına her geldiğinde kendisine yemek ikram ettiğini ve bir hadis naklettiğini dile getirmiştir. Bu rivayet, İbn Ebî Leylâ'nın sistematik bir rivayet anlayışı olmasa da hadis rivayetinden çekinmediğini ve bazı durumları hadis nakli için fırsat olarak gördüğünü göstermektedir.[503]

Berâ' b. Âzib'in de aralarında bulunduğu bir grup mescitteyken İbn Ebî Leylâ'nın hadis nakletmesi onun hadiste otorite sahibi olduğunu ve etrafındakiler tarafından da öyle kabul edildiğini göstermektedir.[504] Sahabenin bulunduğu bir ortamda İbn Ebî Leylâ'nın hadis aktarıyor olması onun ilimdeki otoritesini, Kûfe'nin ilmî ortamını ve sahabe tâbiûn ilişkisini anlamak için önemli ipuçları vermektedir. Sahâbenin bulunduğu bir ortamda tâbiûn tabakasından birilerinin hadis rivayet etmesi sahâbenin onların ilmini takdir ettiğini göstermektedir.

Ayrıca bahsi geçen olaya şahit olan İbn Sîrîn, İbn Ebî Leylâ'nın ashâbının bir üst düzey yöneticiymişçesine onu tazim ettiklerini belirtmiştir. Yaşanan olayda İbn Sîrîn'in denetleyici tavrı dikkat çekicidir. Mecliste, eşi vefat eden hamile kadının iddeti konuşulurken İbn Sîrîn araya girerek Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'un konuyla ilgili hadisini hatırlatmıştır. İbn Ebî Leylâ, Abdullah b. Mes 'ûd'un yeğeni Abdullah'la aynı görüşte olmadığını söyleyince İbn Sîrîn, İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden Ebû Atiyye'nin yanına gelerek hocasından konuyla ilgili bir hadis işitip işitmediğini sormuştur. Bunun üzerine Ebû Atiyye İbn Mes'ûd'la aralarında geçen hadiseyi ve onun görüşünü nakletmiştir.[505]

Hz. Ali'den hadis nakleden isimler arasında öne çıkan ve onun ashâbından addedilen Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın hadis aldığı ve naklettiği isimler onun rivayetler üzerinden etkileşimini ortaya koyma hususunda önem arz etmektedir. Mizzî'nin verdiği bilgiye göre Abdurrahman'ın hadis aldığı isimler, Übeyy b. Ka'b, üseyd b. Hudayr, Enes b. Mâlik, Berâ' b. Âzib, Bilâl b. Rebâh, Sâbit b. Kays, Huzeyfe b. Yemân, Havvât b. Cübeyr (ö. 40/661), Zeyd b. Erkam, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Semüre b. Cündüb, Sehl b. Huneyf, Süheyb b. Sinân, Abdullah b. Rebîa, Abdullah b. Zeyd (Hadis işitmemiştir.), Abdullah b. Ukeym, Abdullah b. Ömer, Abdullah

[502] Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit Hatîb el-Bağdadi, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvi ve âdâbü's-sami'* (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983), 1/212.
[503] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/92.
[504] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/89.
[505] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/618.40.

b. Mes‘ûd, Abdurrahman b. Ebî Bekir, Abdurrahman b. Semüre, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb, Amr b. Ümmi Mektûm, Kays b. Sa‘d b. Ubâde, Ka‘b b. Ücre, Muâz b. Cebel, Mikdâd b. Esved, Ebû Cuheyfe, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Ebu’d Derdâ, Ebû Zerr el-Gıfârî, Ebû Saîd el-Hudrî, babası Ebû Leylâ, Ebû Mûsâ el-Eş‘arî, Ümmü Hânî’ binti Ebî Tâlib’dir.[506] Ayrıca ricâl kitaplarının verdiği bilgiyle yetinilmeyerek Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın hadis aldığı isimler ve bunların rivayet sayısı ile irtibatlı oldukları şehirler tespit edilerek aşağıda görsel olarak sunulmuştur.

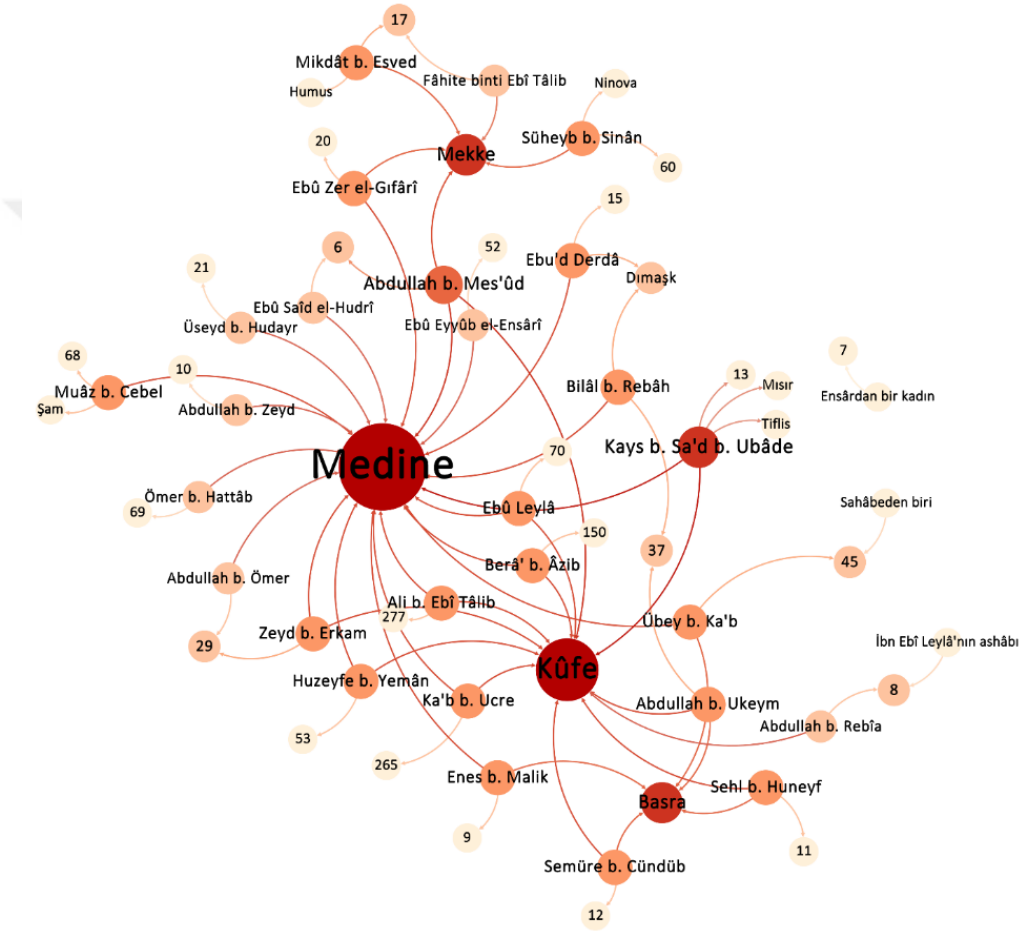

Grafik 61: Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Görselde görüldüğü üzere Abdurrahman b. Ebî Leylâ’nın en çok hadis aldığı isim 277 rivayetle Ali b. Ebî Tâlib’dir. Onu 265 rivayetle Ka‘b b. Ücre ve 150 rivayetle Berâ’ b. Âzib izlemektedir. Babası Ebû Leylâ’dan ise 70 rivayet nakletmiştir. Bu isimlerin yanında Abdurrahman’ın başka pek çok sahâbîden hadis aldığı ve bu konuda oldukça aktif olduğu görülmektedir. Ancak onun İbn Mes‘ûd’tan yalnız 6 rivayeti vardır. Bu durum İbn Ebî Leylâ bir yaşlarındayken İbn

[506] Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 17/373, 374.

Mes‘ûd’un vefat etmesiyle ilişkili olabilir. Ayrıca Hz. Ali rivayetlerini aktarmış olmakla birlikte Kûfe’deki diğer sahâbîlerden de çokça rivayetinin olması onun İbn Mes‘ûd’a yetişememiş olmasını bu şekilde telafi etmesiyle ilişkilendirilebilir. Abdurrahman, İbn Mes‘ûd’a yetişememiş olsa da onun ashâbından hadis nakletmesi mümkünken o bu yolu tercih etmemiş ve diğer sahâbîlerin hadislerine yönelmiştir. Abdurrahman’ın bu tercihi, İbn Mes‘ûd’un öğrencilerini, kendisinin akranları olarak görmesiyle ilişkili olabilir. Ayrıca İbn Ebî Leylâ’nın Ka‘b b. Ucre’den ve Süheyb b. Sinan’dan en çok rivayet nakleden isim olması önemlidir. İbn Mes‘ûd’un ashâbı daha çok İbn Mes’ûd’un hadislerini ve kavillerini nakletmeye yönelmişken ve Hz. Ali ashâbı (Âsım b. Damra ve Hâris el-A‘ver) gibi isimler Hz. Ali’nin rivayetleriyle büyük oranda yetinirken İbn Ebî Leylâ’nın Kûfe’deki diğer sahâbîlerin de ilmini alma gayretinde olduğu görülmektedir. Bu yönüyle İbn Ebî Leylâ ile Şa‘bî arasında benzerliğin olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Ebî Leylâ’dan pek çok isim hadis almıştır. Bu durum üzerinde onun ilim meclisi akdetmesi ve hadis rivayetine rağbeti etkili olmuş olabilir. Abdurrahman’dan hadis nakledenleri Mizzî şöyle sıralamıştır: İbrâhim b. Yezîd et-Teymî, İsmâîl b. Ebî Hâlid, Sâbit b. Ubeyd, Sâbit el-Bünânî, Husayn b. Abdirrahman, Hakem b. Uteybe, Rebi‘ b. Huseym, Zübeyd el-Yâmî, Süleymân el-A‘meş, Âmir eş-Şa‘bî, Abdullah b. Abdillah, torunu Abdullah b. İsa b. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Abdullah b. Yesâr, Abdula‘lâ b. Âmir, Abdurrahman b. Âbis, Abdulkerim b. Mâlik, Abdulmelik b. Umeyr, Atâ’ b. Sâib, Atâ’ b. Ebî Müslim, Alkame b. Mersed, Amr b. Mürre, İsâ b. Abdirrahman, Kays b. Müslim, Mücâhid b. Cebr, Muhammed b. Sîrîn, Mutarrif b. Tarîf, Minhâl b. Amr, Hilâl el-Vezzân, Yahyâ b. Cezzâr, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Ebû İshâk es-Sebîî, Ebû Cenâb el-Kelbî, Ebû Ferve el-Cühenî, Ebû Ferve el-Hemdânî, Ebû Kılâbe, Ebu’l Musaffâ.[507]

Hâdimü’l-Haremeyn programı üzerinden rivayetler esas alınarak yapılan taramada Abdurrahman b. Ebî Leylâ’dan hadis nakleden isimler ve bunların rivayet sayıları ile irtibatlı oldukları şehirler tespit edilerek aşağıdaki görselde sunulmuştur. Daha anlaşılır bir görsel oluşturulabilmesi için beşten az rivayet nakledenler dikkate alınmamıştır.

[507] Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 17/374, 375.

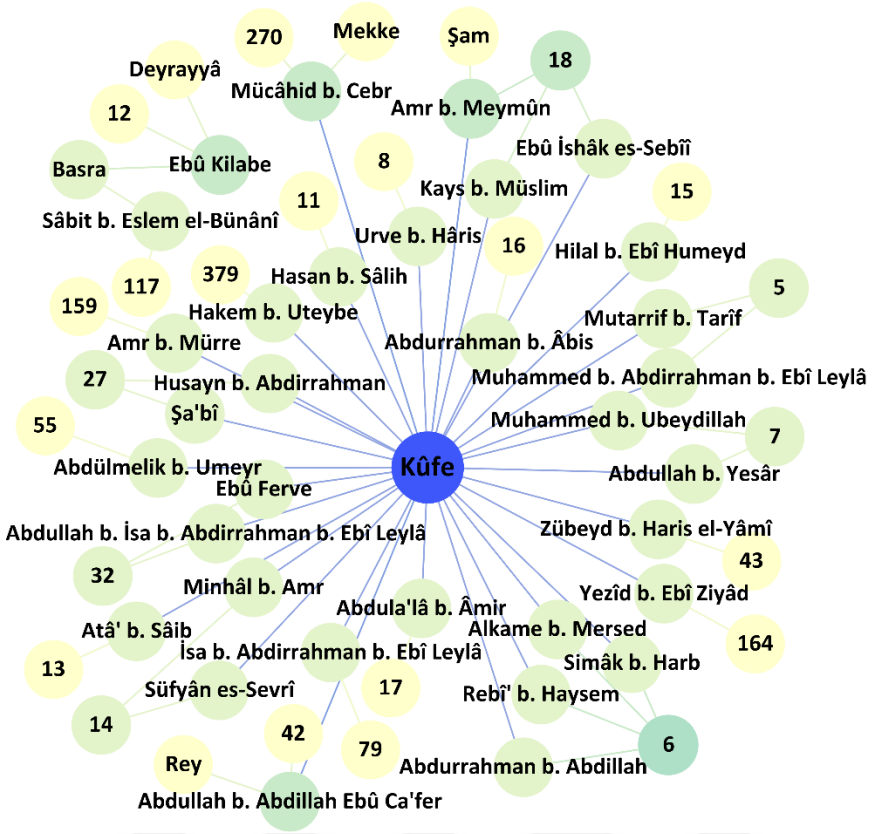

Grafik 62: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Görselde İbn Ebî Leylâ'dan hadis alan isimlerin hemen hepsinin Kûfe ile irtibatlı olduğu görülmektedir. Ebû Kilâbe ve Sâbit el-Bünânî ise Basralı râvilerdir. Hz. Ali'nin ashâbından addedilen ve ondan yüksek sayıda rivayet nakleden Hâris ve Âsım'dan farklı olarak Abdurrahman'dan hadis alanların çok daha geniş bir kitle olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca bu geniş kitledeki râvilerin Abdurrahman'dan naklettikleri rivayet sayısı da Hâris ve Âsım'ın râvileriyle kıyaslandığında oldukça fazladır. Abdurrahman'ın râvileri rivayet sayısı bakımından sıralandığında ilk sırada Hakem b. Uteybe gelmektedir. Hakem'in Hâris ve Âsım'dan çok az sayıda yahut hiç hadis nakletmediği dikkate alındığında onun Abdurrahman'la özel bir ilişkisinin olduğu ve bu sebeple onun rivayetlerine rağbet ettiği düşünülebilir. Ortaya çıkan bu tablo daha önce ifade edildiği üzere birinci asrın (özellikle ilk yarısının) rivayet anlayışıyla uyumludur. Nitekim henüz sistematik rivayetin istikrar bulmadığı, yarı sistemli rivayetin daha belirgin olduğu bu dönemde bir râvinin o dönemdeki bütün hocalardan rivayet toplamak yerine daha ziyade bir hocanın rivayetlerine yöneldiği ve bununla iktifa ettiği görülmektedir.[508] Hakem'i 270 rivayetle Mücâhid b. Cebr izlemektedir. Mekke'deki rivayetler ve özellikle İbn

[508] Dönemde yaygın olarak görülen tek bir hocanın rivayetlerine rağbet edilmesi meselesinin genel bir olgu olduğu, sadece Kûfe'de değil diğer şehirlerde de görüldüğü hakkında detaylı bilgi için bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 246, 247.

Abbâs rivayetleri konusunda otorite addedilen isimlerden olan Mücâhid'in Kûfe'ye seyahat ettiği bilinmektedir.[509] Mücâhid'i, 164 rivayetle Yezîd b. Ziyâd ve 159 rivayetle Amr b. Mürre izlemektedir. Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin önde gelen talebesi Atâ' b. Sâib ise Abdurrahmandan 13 rivayet nakletmiştir. Hâris'in ve Âsım'ın rivayetleri konusunda oldukça ilgili olan Ebû İshâk, Abdurrahman2ın rivayetlerine aynı ilgiyi göstermemiş ve ondan 18 rivayet nakletmiştir.

Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın rivayet ağında dikkat çeken hususlardan biri de iki oğlu İsâ ve Muhammed ile torunu Abdullah b. İsâ'nın hadis nakletmiş olmalarıdır. Akrabalık ilişkilerinin rivayet ilişkisine yansıması durumu İbn Mes'ûd'un rivayet ağında Alkame-Esved-Abdurrahman-İbrâhim arasında oldukça belirginken Hz. Ali'nin râvileri arasında bu durum İbn Ebî Leylâ'da görülmektedir.

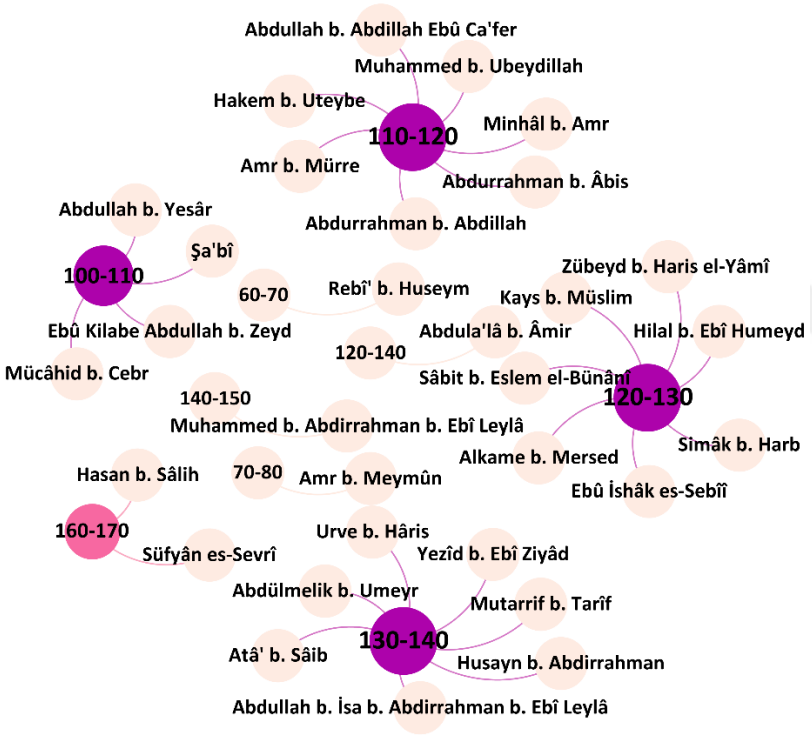

Grafik 63: Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Abdurrahman b. Ebî Leylâ, 84 yılında vefat etmiştir. Öğrencilerinin vefat tarihi aralığı, 60-170 yılları arasında değişmektedir. En yoğun etki dönemi ise 100-140 yılları arasında olmuştur. İlmi bakımdan en aktif olduğu dönem ise 60-84 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde, Abdurrahman'ın rivayetleri ve ilmî katkıları, geniş bir öğrenciler kitlesi tarafından benimsenmiş ve sonraki kuşaklara aktarılmıştır.

[509] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 3/149; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/28.

d)Ebû Abdirrahman es-Sülemî

Ebû Abdirrahman'ın Hz. Osmân döneminde Kûfe mescidinde kıraat meclisi kurmuş ve 40 yıl bu mecliste hocalık yapmıştır. Kıraati Hz. Ali, İbn Mes'ûd, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'ten öğrenmiştir. Hz. Hasan ile Hüseyin'e ve Zir b. Hubeyş'e hocalık yapmıştır. Tâbiûnun büyüklerinden olup ğarîbü'l Kur'ân ve nehiv bilgisiyle öne çıkmıştır. Ebû Abdurrahman vefat edince yerine Âsım b. Behdele geçmiş ve Kûfe mescidinde kıraat ilmini öğretmeye devam etmiştir.[510] Bişr b. Mervân'ın valiliği döneminde vefat ettiği nakledilmiştir.[511] Bu da 71 ile 75 yılları arasında tekabül etmektedir. İbn Hibbân ise onun 74 yılında vefat ettiğini ifade etmiştir.

(1)İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

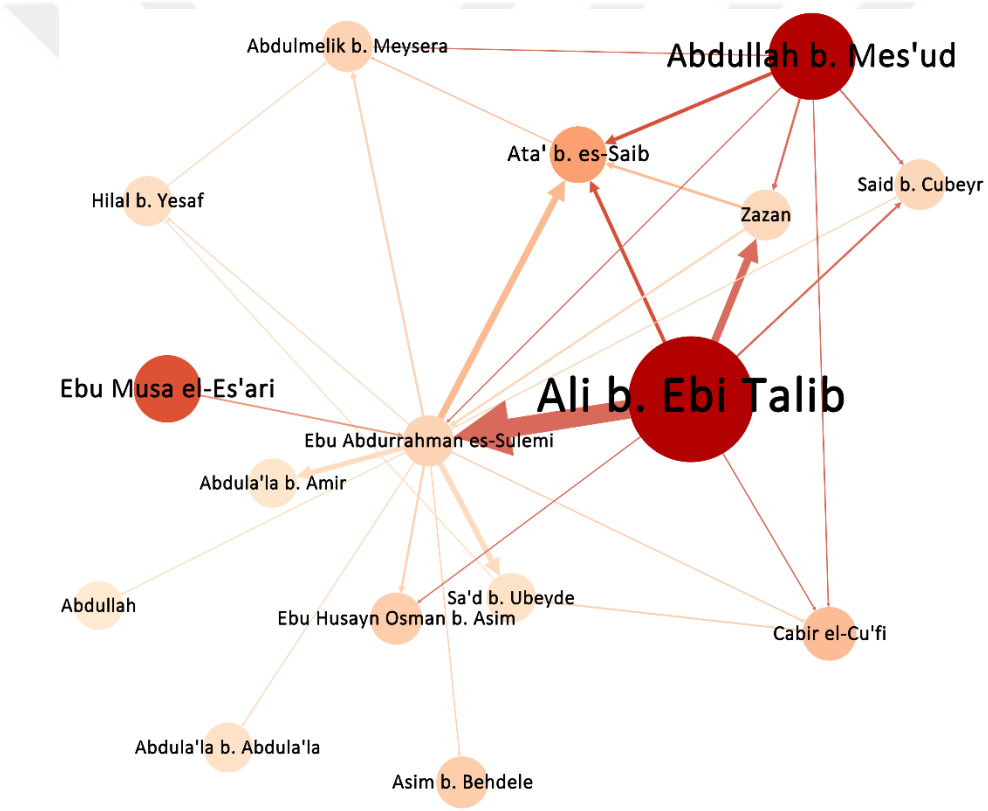

Grafik 64: Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

[510] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-üdebâ* (Beyrut: Dârü'l Garbi'l İslamî, 1993), 4/1475; Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* (Dımaşk: Dârü'r Risâleti'l Alemiyye, 2013), 11/390.

[511] İbn Sa'd, *et-Tabakât,* 8/295.

Ebu Abdurrahman es-Sulemi - Properties	
Size	11.28
Position (x)	-4.1072903
Position (y)	12.842097
Position (z)	0.0
Color	[252,164,119]
Label Size	1.0
Label Color	[25,0,35]
Label Visible	☑
Ebu Abdurrahman es-Sulemi - Attributes	
Id	Ebu Abdurrahman es-Sulemi
Label	Ebu Abdurrahman es-Sulemi
Interval	<null value>
In-Degree	4
Out-Degree	13
Derece	17
Weighted In-Degree	43.0
Weighted Out-Degree	43.0
Weighted Degree	86.0
Eccentricity	7.0
Closeness Centrality	0.26002587322121606
Harmonic Closeness Centrality	0.30851101634683736
Betweenness Centrality	217.4861328735259
Authority	0.06835526
Hub	0.014753332
PageRank	2.7537779056236773E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	432
Modularity Class	12
Inferred Class	10
Clustering Coefficient	0.05514705926179886
Eigenvector Centrality	0.005562522566746562

Tablo 34: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Ebû Abdirrahman es-Sülemî’nin rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Ebû Abdirrahman es-Sülemî’nin hem Hz. Ali’den hem İbn Mes‘ûd’dan hem de Ebû Mûsâ’dan hadis alması, onun çok önemli bir râvi olduğunu gösterir. Ayrıca, Zâzân gibi bir diğer rivayet kaynağından da hadis alması, onun ağ içindeki etkisini daha da artırır. Ebû Abdirrahman, farklı rivayet kanallarından gelen bilgileri birleştiren merkezi bir râvi olarak değerlendirilebilir. Bu durum, ağı bir arada tutan kritik bir düğüm olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Atâ’ b. Sâib, Saîd b. Cübeyr ve Câbir el-Cu‘fî gibi isimlerin hem Hz. Ali’den hem de İbn Mes‘ûd’dan mürsel rivayetlerde bulunması, Ebû Abdirrahman’ın bu rivayetlerin doğru ve güvenilir bir şekilde aktarılmasındaki önemini artırmaktadır. Ayrıca Ebû Abdirrahman, öğrencilere bilgi yayılımında oldukça etkili bir rol oynar. Ondan alınan hadislerin ağı genişlettiğini ve birçok düğüm üzerinden bilginin daha geniş bir alana yayıldığını söyleyebiliriz.

Ebû Abdirrahman bilgi toplayıcıdan ziyade, bilgiyi nakleden bir roldedir. Ağırlıklı derece değeri (43.0), Ebû Abdirrahman’ın rivayetlerinin sayıca az olmadığını göstermektedir. Yakınlık merkeziyeti değeri (0.26), onun ağın merkezine yakın yer aldığını ve birçok düğümle doğrudan bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Arasındalık merkeziyetinin yüksek olması (217.48),

Ebû Abdirrahman'ın ağdaki diğer düğümler arasında bilgi akışını sağlayan bir köprü râvi olduğunu göstermektedir.

Otorite değerine göre (0.068), Ebû Abdirrahman es-Sülemî, güvenilir bir bilgi kaynağı olarak tanınmakta ve diğer düğümler tarafından sıklıkla referans alınmaktadır. Ancak bu değer, onun en üst düzeyde bir otorite olmadığını da gösterir. Düşük hub değeri (0.014), Ebû Abdirrahman'ın daha çok bilgi toplayıcıdan ziyade, bilgiyi aktaran bir râvi olduğunu gösterir. Özvektör merkeziyeti değerinin nispeten düşük olması (0.0055), Ebû Abdirrahman'ın ağın genelinde etkili râvilerle güçlü ilişkilerinin olmadığı anlamına gelmektedir.

(2)Hz. Ali ile İlişkisi

Hz. Ali'den kıraat ilmini tahsil eden[512] Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin hocasıyla ilişkisi resmî bir hoca talebe ilişkisinin ötesinde daha samimi bir boyuta sahiptir. Nitekim Hz. Ali'nin Ebû Abdirrahman'ın elini tutarak onu Fırat nehrinin kıyısına götürmesi ve oturdukları sırada ona Hz. Peygamber'in bir hadisini nakletmesi Hz. Ali ile Ebû Abdirrahman'ın ilişkinin yakınlığını göstermektedir.[513]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Kûfe mescidinde kırk yıl kıraat meclisi akdeden Ebû Abdirrahman'ın[514] mescitte bulunma konusunda özel bir gayretinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Atâ' Ebû Abdirrahman'ın mescitte uzandığını ve uyuduğunu görünce ona evinde dinlenmesinin daha uygun olacağını söylemiş ancak Ebû Abdirrahman bu fiilini bir hadise binaen yaptığını söyleyerek hadisi nakletmiştir. [515] Bu rivayet Ebû Abdirrahman'ın mescitte uyumayı tercih edecek kadar uzun süre bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Atâ'nın Ebû Abdirrahman'a evinde dinlenmesinin daha iyi olacağını söylemesi iki isim arasında yakın bir ilişkinin olduğunu göstermektedir. Ayrıca onun mescitle olan ilişkisini ifade etmek için "mescidin imamı" tabiri kullanılmış ve yağmurlu çamurlu günlerde taşınarak mescide getirildiği nakledilmiştir.[516] Ancak söz konusu ilim meclisinde hadis naklettiğine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Dolayısıyla

[512] Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1475; Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 11/390. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/292.
[513] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/340.
[514] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti's-selâm*, 11/88.
[515] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/294; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/322.
[516] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/292.

nakledilen rivayetlerden hareketle bu meclisin kıraat ilmine tahsis edildiği söylenebilir ve nakledilen hadislerin kıraat ilmiyle ilgili olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Kûfeli tâbiûnun ileri gelenlerinden olan Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin hadis aldığı isimlerin tamamı sahâbe tabakasındandır. Bu durumda onun yaşının büyük olması ve bu isimlerin pek çoğunu idrâk etmesi etkili olmuştur. Ricâl âlimi Mizzî'nin verdiği bilgiye göre Ebû Abdirrahman, Huzeyfe b. Yemân, Hâlid b. Velîd, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İbn Mes'ûd, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb, Ebu'd Derdâ ve Ebû Hureyre'den hadis nakletmiştir.[517] Uzun bir ömrünün olduğu ve Kûfe'de kıraat meclisi akdettiği bilinen Ebû Abdirrahman'ın bu isimler dışında Berâ' b. Âzib ve Huzeyfe b. Yemân başta olmak üzere başka sahâbîleri görmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Ebû Abdirrahman farklı sebeplerden ötürü bu isimlere rağbet etmemiş olmalıdır.

Ebû Abdirrahman'ın rivayet aldığı isimler Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden incelendiğinde bunların 20 kişi olduğu ve on kişiden 5'ten fazla rivayet naklettiği görülmektedir. Ebû Abdirrahman'ın rivayetlerinin büyük ölçüde kaynağı olan, söz konusu on kişiden naklettiği rivayet sayıları ve bunların şehirlerle irtibatı aşağıdaki Grafikde gösterilmiştir. İlgili görselde de görüleceği üzere Ebû Abdirrahman, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un rivayetlerine özel bir ilgi gösterse de tek bir sahâbînin rivayetleriyle yetinmemiş farklı isimlerden hadis nakletmiştir. Ancak bu sahâbîlerden naklettiği rivayetlerin sayıları, onun Hz. Ali'nin ilmine özel bir ilgisinin olduğunu göstermektedir. Bu isimler arasında Osmân b. Affân nakledilen rivayet sayısıyla dikkat çekicidir. Nitekim Hz. Ali'nin, rivayet sayısıyla öne çıkan ashâbı arasında Hz. Osmân'dan naklettiği rivayet sayısı en yüksek isim Ebû Abdirrahman'dır.

[517] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/409.

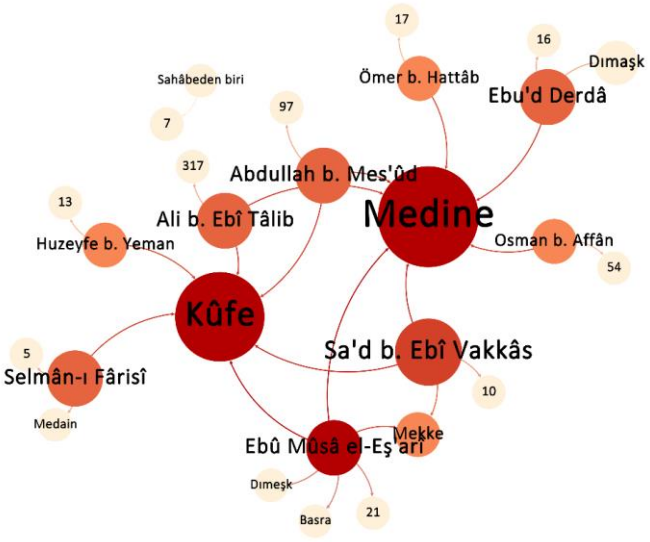

Grafik 65: Ebû Abdirrahman'ın rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin daha geniş bir hoca kitlesinden hadis alması mümkünken bunu tercih etmemiş olabileceğine yukarıda değinilmişti. Ebû Abdirrahman'ın öğrencilerinin sayısının daha fazla olduğu söylenebilir. Mizzî'nin verdiği bilgiye göre Ebû Abdirrahman'dan hadis nakledenler, İbrâhim en-Nehaî, İsmâil b. Abdirrahman, Habîb b. Ebî Sâbit, Sa'd b. Ubeyde, Saîd b. Cübeyr, Âsım b. Behdele, Abdula'lâ b. Âmir, Abdulmelik b. A'yün, Osmân b. Mugîre, Atâ' b. Sâib, Alkame b. Mersed, Kays b. Vehb, Müslim el-Betîn, Ebû İshâk es-Sebîî, Ebu'l Bahterî ve Ebû Hasîn'dır.[518] Kûfe meclisinde kıraat halkası olmasına rağmen Ebû Abdirrahman'ın râvilerinin sayısının beklenenin altında olduğunu ancak seçkin kimselerden oluştuğunu söylemek gerekir. Ancak söz konusu meclisin kıraate hasredilmiş olması onun ilmine talep eden hadis öğrencisinin az olmasına sebep olmuş olabilir. Yahut kıraat ilmiyle yoğun bir şekilde ilgilenmesinin onun hadis rivayetine ayırdığı vakti kısıtlaması muhtemeldir.

Hâdimü'l-Haremeyn programı aracılığıyla yapılan taramada Ebû Abdirrahman'dan hadis nakleden 34 kişinin olduğu ve bunların yalnız 11'inin söz konusu râviden 5 ve üzerinde rivayet naklettiği görülmektedir. Bu isimlerin rivayet sayıları ve şehirlerle irtibatları aşağıdaki grafikte gösterilmiştir.

[518] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/409. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/37.

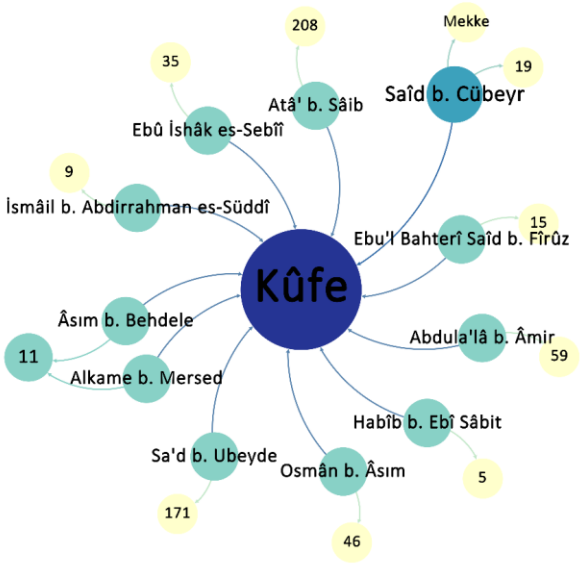

Grafik 66: Ebû Abdirrahman'dan rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Grafikte de görüleceği üzere Ebû Abdirrahman'dan beşin üzerinde rivayet nakleden 11 râvinin tamamının Kûfe ile irtibatlıdır. Bunlardan Saîd b. Cübeyr, Kûfe'nin yanında Mekke ile de bağlantısı olan isimdir. Yalnız rivayet verileri esas alınarak bir değerlendirme yapılırsa Atâ' b. Sâib ve Sa'd b. Ubeyde'nin Ebû Abdirrahman'ın yakın öğrencileri olduğu söylenebilir. Aynı tabakadan diğer râvilerde olduğu gibi Ebû Abdirrahman'ın da (her ne kadar kıraat ilmini öğretmek amacıyla kurduğu ilim meclisi olsa da) sistemli hadis rivayetinde bulunmadığı söylenebilir. Nitekim öğrencilerinin ve bunların rivayetlerinin sayısı bu kanaati desteklemektedir. Ayrıca dönemin önde gelen isimlerinden hadis toplama gayretiyle dikkat çeken Şa'bî'nin Ebû Abdirrahman'dan hadis nakliyle öne çıkan isimler arasında yer almaması dikkat çekicidir. Bu durum söz konusu dönemde hadisleri almaya ve rivayet etmeye rağbet eden isimlerin, toplama işini dönemin yahut bulundukları bölgenin bütün râvilerini kapsayacak şekilde icra etmediklerini, kendi tercihleri doğrultusunda seçici ve sınırlı yaklaştıklarını göstermektedir. Ricâl kaynaklarında Ebû Abdirrahman'ın vefatından sonra yerine geçen isim olarak nitelenen Âsım b. Behdele'nin Ebû Abdirrahman'dan 11 rivayeti vardır. Bu durum iki isim arasında kıraat ilmi bakımından bir hoca talebe ilişkisinin olduğunu ancak bunun rivayetlere yansımadığını göstermektedir. Nitekim İbn Mes'ûd'un ashâbından addedilen Şüreyh b. Hâris için de benzer bir durum söz konusudur.

Grafik 67: Ebû Abdirrahman'ın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Ebû Abdirrahman es-Sülemî, 74 yılında vefat etmiştir. Öğrencilerinin vefat tarihleri 80-140 yılları arasında değişmektedir. İlmi açıdan aktif olduğu dönem ise 50-74 yılları arasında olup, bu dönemdeki katkıları, sonraki kuşaklarda büyük bir etki bırakmıştır.

e)Abduhayr b. Yezîd

Muhadramûndan olan Abduhayr ve ailesi Hz. Peygamber hayattayken müslüman olmuşlardır. Güvenilir bir râvi olarak kabul gören Abduhayr, Hz. Ali'nin ashâbı arasında zikredilmiş ve onların önde gelenlerinden olduğu söylenmiştir.[519] Abduhayr'ın ilim meclisi akdettiğine ve ilmi belirli bir mekânda naklettiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Onun, mescitte sabah namazını kıldırdıktan sonra cemaate dönerek Hz. Ali'nin bir uygulamasını ve buna binaen naklettiği bir hadisi rivayet etmesi, Abduhayr'ın mescidi ilmin nakline uygun gördüğünü göstermektedir.

[519] İbn Abdilber, *el-İstiâb*, 3/1005.

(1)İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

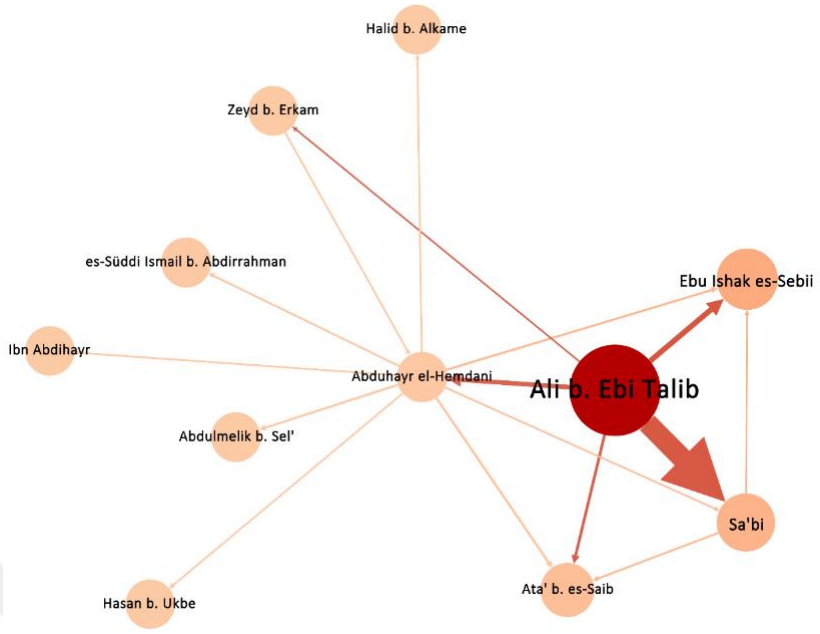

Grafik 68: Abduhayr b. Yezîd’in rivayet ağı (İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

Abduhayr el-Hemdani - Properties	
Size	10.72
Position (x)	-309.72644
Position (y)	416.18686
Position (z)	0.0
Color	[253,200,163]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Abduhayr el-Hemdani - Attributes	
Id	Abduhayr el-Hemdani
Label	Abduhayr el-Hemdani
Interval	<null value>
In-Degree	2
Out-Degree	8
Derece	10
Weighted In-Degree	15.0
Weighted Out-Degree	15.0
Weighted Degree	30.0
Eccentricity	10.0
Closeness Centrality	0.2791023842917251
Harmonic Closeness Centrality	0.33728663157055094
Betweenness Centrality	403.37681159420293
Authority	0.046757326
Hub	0.012585398
PageRank	4.3503664007554907E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	838
Modularity Class	12
Inferred Class	12
Clustering Coefficient	0.06666667014360428
Eigenvector Centrality	0.0026151567627232396

Tablo 35: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Abduhayr b. Yezîd’in rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Abduhayr b. Yezîd, Hz. Ali'den rivayet eden önemli bir düğüm olup, hadislerin yayılmasında köprü işlevi görmektedir. Şa'bî, Atâ' b. Sâib ve Zeyd b. Erkam gibi merkezi isimlere hadis aktarması, onu ağ içinde kritik bir noktaya taşımaktadır. Yüksek arasındalık merkeziyeti, farklı düğümler arasındaki bilgi akışını sağladığını göstermektedir. Yakınlık merkeziyetinin yüksek olması, ağ içindeki etkin konumunu desteklemektedir. Bir râvinin hub değeri düşükse, o râvi hadis ağında hadislerin geniş bir kitleden alınması yahut naklinde önemli değildir, daha çok derinleşmiş, sınırlı bir sened zincirinin taşıyıcısıdır. Bu durum rivayetlerin çeşitlenmesini kısıtlarken, aynı zamanda hocasıyla kurduğu yoğun ilişki nedeniyle içerik güvenilirliğini artırma ihtimaline sahiptir. Ağ üzerinde kümeler arası köprüler kuran, yayılımı hızlandıran aktörler arandığında hub değeri düşük râviler arka planda kalır; ancak belirli hocaların rivayet zincirlerini ve öğretilerini korumada kilit düğümler olabilirler. Abduhayr'ın düşük hub değeri, Hz. Ali'yle güçlü ilişkisinin olduğunu ancak rivayetlerini sonraki nesle nakletme bakımından ağda büyük bir ehemmiyeti haiz olmadığı ortaya koymaktadır. Özvektör merkeziyetinin düşük olması, ağın en güçlü düğümlerinden biri olmadığını ancak belirli bir etkiye sahip olduğunu kanıtlamaktadır.

Hadis rivayet zincirinde güvenilir bir nakil kanalı olan Abduhayr, Hz. Ali'nin rivayetlerinin dolaşımını hızlandırmaktadır. Onun aracılığıyla gelen rivayetler, doğrudan Hz. Ali'den hadis almayan düğümlere ulaşmaktadır. En uzak düğüme olan mesafesinin yüksek olması, merkezi konumda olmadığını göstermektedir. Düşük otorite değeri, onun ağdaki en etkili düğümlerden biri olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum onun Hz. Ali'nin rivyaetlerini naklederek diğer sahâbîlerin rivayetlerine yönelmemesiyle ilgilidir. Ancak yüksek arasındalık merkeziyeti, onun Hz. Ali rivayetlerinin sonraki nesle iletilmesinde hadis ağında önemli bir köprü râvi olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Abduhayr b. Yezîd, Hz. Ali'nin rivayetlerinin yayılmasında stratejik bir köprü işlevi görmektedir.

(2)Hz. Ali ile İlişkisi

Abduhayr, Necranlılar'ın Hz. Ali'ye gelip ondan, Hz. Ömer'in uygulamasını değiştirmesini talep etmelerine şahit olmuş ve bu olayı nakletmiştir. Ayrıca bu olayda Hz. Ali'nin yakınında olduğunu da belirmiştir.[520] Bu durum Abduhayr'ın Hz. Ali'yle yakın bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Başka bir hadisede ise Abduhayr, mescitte bulundukları esnada Hz. Ali'nin,

[520] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir,* 20/355.

yanlarına gelerek vitr namazı hakkında bilgi verdiğini ifade etmiştir.[521] Abduhayr'ın, öğle namazı için mescitte bulundukları sırada namaz bittikten sonra Hz. Ali'nin bir kap su istediğini ve bununla abdest aldığını nakletmesi de onun Hz. Ali ile olan yakınlığını göstermektedir.[522] Ayrıca Abduhayr'ın Hz. Ali'nin güvenlikten sorumlu görevlilerinin başı olarak tayin edildiği nakledilmiştir.[523] Bu durum Hz. Ali'nin Abduhayr'a olan itimadını ve ona hissettiği yakınlığı göstermektedir.

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ricâl âlimi Mizzî'nin verdiği bilgiye göre Abduhayr, Hz. Ali'den başka Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Mes'ûd, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Âişe'den hadis nakletmiştir.[524] Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada ise Abduhayr'ın bu isimlere ek olarak kendisinden hadis aldığı kimseler ve bunların irtibatlı olduğu şehirler görselleştirilerek aşağıda verilmiştir.

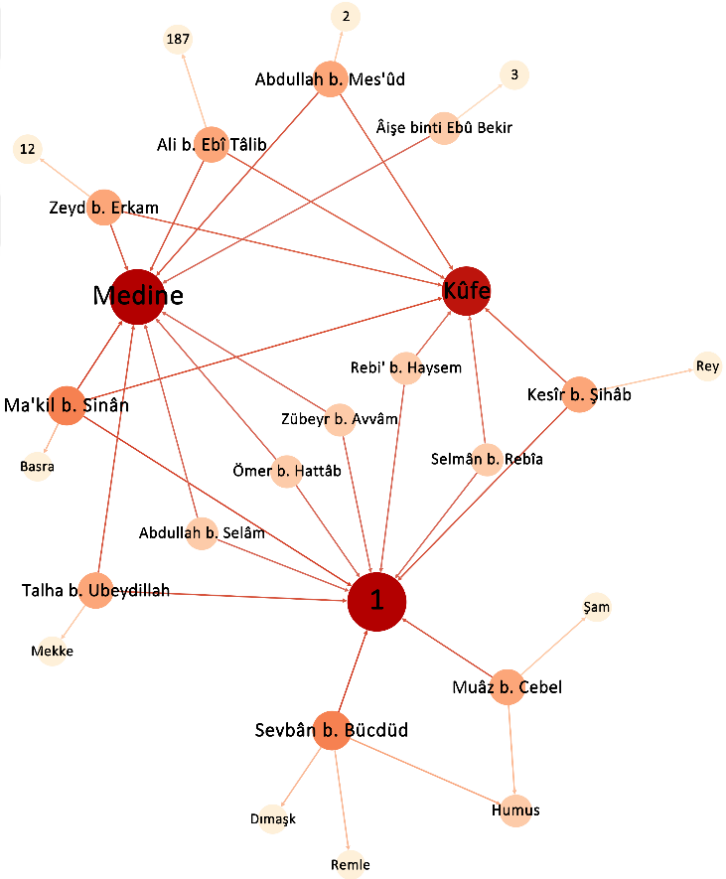

Grafik 69: Abduhayr b. Yezîd'in rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

[521] Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/268.
[522] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 1/366.
[523] Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 5/318.
[524] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/470.

Görselden hareketle Abduhayr'ın en çok hadis aldığı ismin 187 rivayetle Hz. Ali olduğu, onu 12 rivayetle Zeyd b. Erkam'ın, 3 rivayetle Hz. Âişe'nin ve 2 rivayetle İbn Mes'ûd'un izlediği söylenebilir. Bu sahâbîlerin dışındaki hocalarından ise rivayet sayısı birdir. Bu durum dikkate alındığında Abduhayr'ın hadislerini alma noktasında gayret içinde olduğu tek ismin Hz. Ali olduğu ifade edilebilir. Diğer isimlerden, farklı vesilelerle özel bir çaba sarf etmeksizin işittiği hadisleri naklettiği söylenebilir. Bu durum, hicrî birinci asrın ilk yarısında yaşamış diğer râvilerin hocalarıyla ilişkisiyle benzerlik arz etmektedir. Nitekim gerek İbn Mes'ûd'un gerek Hz. Ali'nin öğrencilerinin tek bir hocanın hadislerini alma noktasında yoğunlaştıkları açıkça görülmektedir. Abduhayr'ın hadis aldığı isimlerin büyük kısmı hem Medine hem de Kûfe ile irtibatlıdır. Şehrin inşasından sonra Kûfe'ye gelen sahâbîlerin öncesinde Medine'de yaşadıkları dikkate alındığında bu durum normaldir. Ancak Abduhayr'ın hadis aldığı bazı sahâbîlerin yalnız Medine ile irtibatlı oldukları görülmektedir. Bu noktada Abduhayr'ın Medine'ye seyahat edip etmediği gündeme gelmektedir. Ancak kaynaklarda buna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

Abduhayr'dan hadis nakleden isimleri Mizzî, İsmâil b. Abdirrahman, Habîb b. Ebî Sâbit, Hasan b. Ukbe, Husayn b. Abdirrahman, Hakem b. Uteybe, Hakîm b. Cübeyr, Hâlid b. Alkame, Dâvud b. Ebî Avf, Ziyâd b. Ilâke, Seleme b. Küheyl, Talha b. Musarrif, Şa'bî, Abdülmelik b. Sel', Atâ' b. Sâib, Alkame b. Mersed, Ebû İshâk es-Sebîî, Alâ' b. Abdilkerîm, Müseyyeb b. Abdihayr, Ebû Hayye el-Vâdi'î, Ebû Sa'd el-Bekkâl, Ebu's Sevdâ' en-Nehdî şeklinde sıralamıştır.[525] Hâdimü'l-Haremeyn programından elde edilen verilere göre Abduhayr'dan hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler aşağıda görselleştirilmiştir.

[525] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/470.

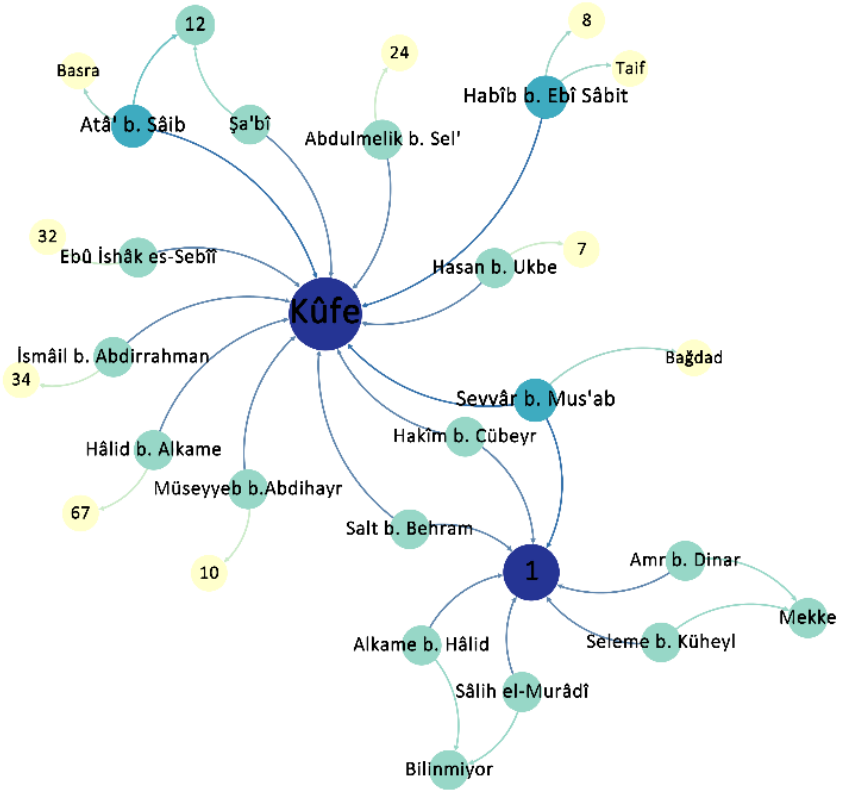

Grafik 70: Abduhayr b. Yezîd'den rivayet nakleden isimlerin rivayet sayıları ve şehirlere göre dağılımı

Görsel incelendiğinde dikkat çeken ilk husus Abduhayr'dan hadis nakleden isimlerin büyük kısmının Kûfe ile irtibatlı olmasıdır. Hicrî birinci asrın ilk yarısında hadis rivayetiyle iştigal eden râvilerin hemen hepsinde benzer bir durum görülmektedir. Bu durum, sistemli rivayet öncesinde rivayetlerin daha çok tabii ortamında farklı vesilelerle nakledildiğini göstermektedir. Hadis rivayetine hasredilen meclislerin henüz akdedilmediği bu dönemde, günlük ilişkiler üzerinden (alışveriş, akrabalık, samimiyet vb.) râvilerin birbirlerinden hadis işittikleri ve hoca talebe ilişkisinin genelde bir kişiyle sınırlı olduğu görülmektedir. Buna paralel olarak farklı şehirlerdeki hadis birikimini toplamaya yönelik sistemli rihleler de bu dönemde henüz başlamamıştır. Bu durumda Abduhayr'dan hadis nakledenlerin çoğunun Kûfeli olması oldukça tabii bir durumdur. Rivayet sayıları dikkate alınarak hoca talebe ilişkileri yorumlandığında 67 rivayetle Hâlid b. Alkame'nin Abduhayr'ın en yakın öğrencisi olduğu söylenebilir. Onu 34 rivayetle İsmâil b. Abdirrahman ve 32 rivayetle Ebû İshâk izlemektedir.

f)Muhammed b. Hanefiyye

Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye Hz. Ömer'in vefatından üç yıl önce doğmuş[526] ve hicrî 81 yılında 65 yaşında iken vefat etmiştir.[527]

İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hz. Ali taraftarlarının tavırlarından şikayet ederken onların yalan hadis rivayet etmelerini dile getirmesi, o dönemde yalan hadis rivayetinin varlığına dair bilgi vermektedir.[528] Ayrıca Muhtâr es-Sekafî, İbnü'l-Hanefiyye adına mektup yazmış ve kendine taraftar toplamak için onun ismini kullanmıştır. Bu durum İbnü'l-Hanefiyye'nin Hz. Ali taraftarlarının yalan uydurmasına dair hayıflanmasının yersiz olmadığını göstermektedir. Muhtâr'ın yalan üzerine bina ettiği bu propagandası öyle boyutlara ulaşmıştır ki İbnü'l-Hanefiyye, Kûfe'ye giderek onun yalanını ortaya çıkarmak istemiştir.[529]

(1)İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

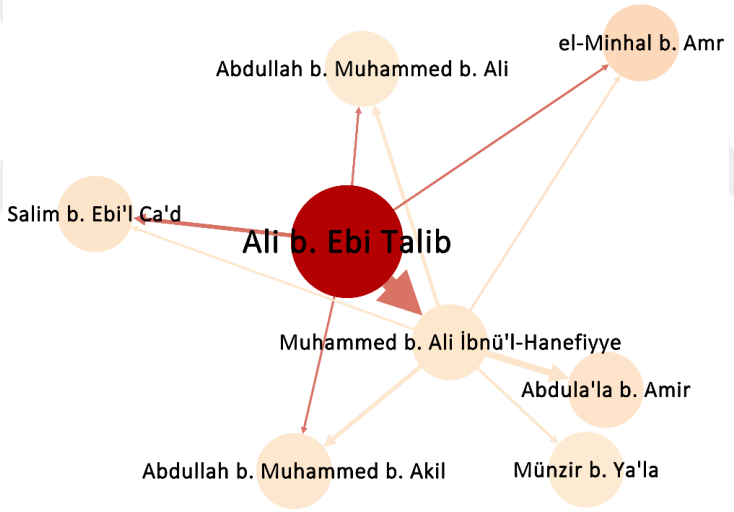

Grafik 71: Muhammed b. Hanefiyye'nin rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

[526] Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî İbn Hibbân, *Kitâbü's-sikât* (Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973), 5/347.
[527] İbn Kuteybe, *el-Maarif*, 216.
[528] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 2/134; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 54/349.
[529] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 54/343.

Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanefiyye - Properties	
Size	10.4
Position (x)	173.15688
Position (y)	743.4582
Position (z)	0.0
Color	[253,226,199]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanefiyye - Attributes	
Id	Muhammed b. Ali el-Hanefiyye
Label	Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanefiyye
Interval	<null value>
In-Degree	1
Out-Degree	6
Derece	7
Weighted In-Degree	21.0
Weighted Out-Degree	19.0
Weighted Degree	40.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.24786324786324787
Harmonic Closeness Centrality	0.28198158573774346
Betweenness Centrality	1.25
Authority	0.046631668
Hub	0.010407815
PageRank	2.360894790975947E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	1030
Modularity Class	9
Inferred Class	12
Clustering Coefficient	0.0714285746216774
Eigenvector Centrality	0.0011595350833653324

Tablo 36: İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağında Muhammed b. Hanefiyye'nin rolüne dair hesaplamalar

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Muhammed b. Hanefiyye'nin rivayet ağına dair sosyal ağ analizi yaparken, yapısal özellikler dikkate alınarak yorumlandığında önemli birtakım sonuçlara ulaşılabilir. Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Abdullah'ın, babasından gelen rivayetlerdeki önemli rolü, iki düğüm arasında güçlü bir bağın olduğunu ve bilgi aktarımında yoğun bir ilişki yaşandığını gösterir. Bu, bir ailevi bilgi zinciri olarak düşünülebilir. Abdullah, özellikle Hz. Ali'den gelen rivayetlerin birincil aktarımı noktasında kritik bir düğüm olarak işlev görür. Muhammed b. Hanefiyye'nin, babasının amcasının torunu olan Abdullah b. Muhammed b. Akîl ile ilişkisi, ailevi bağlar üzerinden genişleyen bir ağın varlığını gösterir. Bu, ailevi ilişkilerle desteklenen bir güven zinciri içinde rivayetlerin iletildiği bir yapı olabilir.

Abdula'lâ'nın Muhammed b. Hanefiyye'den en çok rivayet nakleden kişi olması, onun bu ağdaki önemli düğümlerden biri olduğunu gösterir. Ancak Abdula'lâ'nın hadisleri Muhammed'den doğrudan duymayıp kitabından nakletmesi,[530] bilginin "ikinci el"den aktarıldığı bir düğüm olarak rol aldığını gösterir. Bu, ağda bilginin orijinal kaynağına daha uzak bir düğüm olduğu anlamına gelir ve onun ağdaki pozisyonunu dolaylı bir aktarıcı olarak belirler.

[530] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/26.

Genel olarak bakıldığında, Muhammed b. Hanefiyye'nin ağdaki merkezi rolü, babası Hz. Ali'ye dayalı bilgilerin aktarımında oldukça spesifik ve güçlüdür. Ancak bu merkeziyet daha çok ailevi ilişkiler ve belirli bir çerçevede sınırlıdır. Onun ağdaki arasındalık merkeziyeti (betweenness) de bu şekilde şekillenmiş olabilir; başka bilgi kaynaklarından bilgi almaması, ağın daha çok kendi çevresi içinde bilgi akışını sağladığını ve dışarıya çok fazla açılmadığını gösterir.

İbnü'l-Hanefiyye'nin İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ gibi başka önemli düğümlerden rivayet almamış olması, onun ağını daraltmakta ve dış etkileşimleri sınırlandırmaktadır. Abdula'lâ, doğrudan bağlantıların ötesinde, kitap veya yazılı kaynaklardan aldığı bilgiyi daha geniş bir çevreye yaymıştır. Bu, bilgi akışında dolaylı bir kanalın varlığını göstermektedir. Abdula'lâ gibi dolaylı rivayetçi düğümler, ağın dış dünyaya açılan köprüleri işlevi görür. Bu düğümler, yapısal delikleri (structural holes) kapatır ve Muhammed b. Hanefiyye'nin ağı dışa açılır. Dolayısıyla, bilginin aile içi kümelerde sıkışıp kalmasının önüne geçilir ve daha geniş bir çevreye ulaşabilir.

Muhammed b. Hanefiyye, ağda sınırlı sayıda kaynaktan rivayet almasına rağmen daha fazla kişiye rivayet aktaran bir düğüm olarak öne çıkmaktadır. İç ve dış derece değerleri, onun bilgi taşıyıcı bir rol üstlendiğini, aldığı ve verdiği rivayetlerin dengeli olduğunu göstermektedir. Yakınlık merkeziyetinin ortalama seviyede olması, ağın merkezine uzak olmadığını ancak çok merkezi bir râvi de olmadığını gösterirken, düşük arasındalık merkeziyeti onun aracılık rolünü sınırlı olduğuna işaret etmektedir. Otorite ve hub değerlerinin düşük olması, onun ağın en etkili isimlerinden biri olmadığını, ancak belirli bir grup içinde etkin şekilde rivayet naklettiğini ortaya koyar. PageRank ve özvektör değerlerinin düşük olması, onun doğrudan yüksek etkili düğümlerle güçlü bağlantılarının bulunmadığını, eksantriklik değerinin yüksek olması ise ağın merkezinden nispeten uzak bir noktada yer aldığını gösterir. Bu veriler, Muhammed b. Hanefiyye'nin rivayet ağında önemli ancak sınırlı etkisi olan, babasından aldığı rivayetlerin nispeten geniş bir çevreye naklinde etkili bir râvi olduğunu ortaya koymaktadır.

(2)Hz. Ali ile İlişkisi

Hz. Ali'den rivayet edenler arasında Muhammed'den daha güvenilir ve daha sağlam rivayet eden bir kimse olmadığı nakledilmiştir. [531] Ayrıca İbnü'l-Hanefiyye'nin, "Hasan ve Hüseyin benden daha hayırlıdır; ancak ben, babamın hadislerini onlardan daha iyi bilirim." dediği

[531] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/354.

rivayet edilmiştir.[532] Bu ifade, Muhammed b. Hanefiyye'nin Hz. Ali'nin ilmini derinlemesine öğrenmiş ve bu konuda otorite haline gelmiş biri olduğunu göstermektedir.

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Muhammed b. Hanefiyye'nin hadis aldığı kişiler, Abdullah b. Abbâs, Osmân b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Ammâr b. Yâsir, Muaviye b. Ebî Süfyan, Ebû Hüreyre'dir. Kendisinden hadis rivayet edenler ise, oğulları İbrâhim b. Muhammed b. Hanefiyye, Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye, Ömer b. Muhammed b. Hanefiyye, Avn b. Muhammed b. Hanefiyye, Sâlim b. Ebi'l Ca'd, Abdullah b. Muhammed b. Akîl b. Ebî Tâlib, Abdula'lâ b. Âmir, Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dinâr, Ebû Cafer Muhammed el-Bâkır, amcasının oğlu Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib, Muhammed b. Kays b. Mahrame, Muhammed b. Neşr, Münzir Ebû Ya'lâ, Minhâl b. Amr, Nebîh b. Vehb, Hişâm b. Ebî Ya'lâ, Velîd b. Sâlih, Ebû Ömer el-Bezzâr'dır.

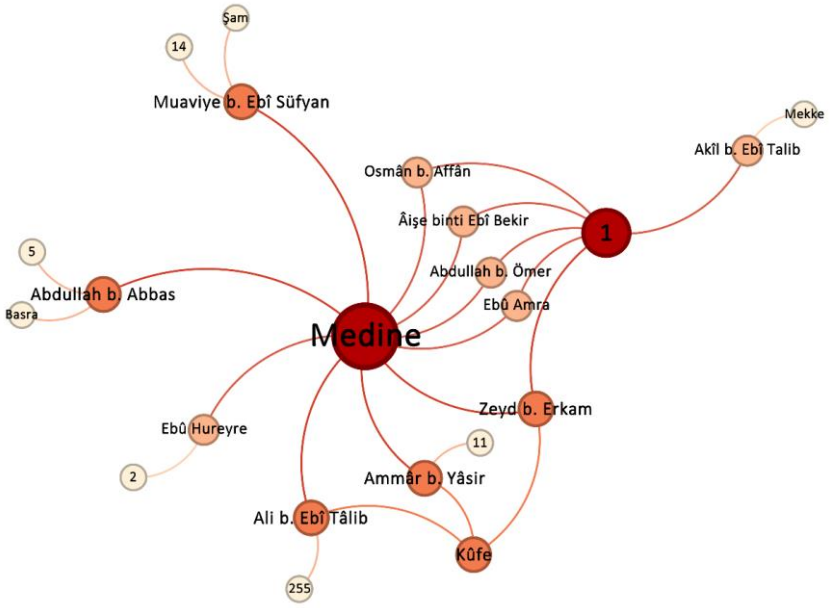

Grafik 72: Muhammed b. Hanefiyye'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Abdullah b. Muhammed b. Akîl, Muhammed el-Bâkır ve İbnü'l-Hanefiyye ile Hz. Peygamber'in sünnetlerini öğrenmek ve bunları yazmak amacıyla Câbir b. Abdillah'a gittiklerini belirtmiştir. Bu ifade, akraba olan bu üç ismin ilim talebinde birlikte hareket ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca tâbiûn ile sahâbe arasında ilmin nasıl intikal

[532] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 2/906.

ettiği hakkında fikir vermesi bakımından da kıymetlidir.[533] İbnü'l-Hanefiyye'nin kendisinden hadis aldığı isimlerin hemen tamamının Medine ile irtibatlı olması şaşırtıcı değildir. Nitekim onun hatırı sayılır bir süre (yaklaşık 50 yıl) Medine'de ikamet ettiği bilinmektedir. Ancak Medine'de pek çok sahâbîyle görüşme ve onlardan ilim alma imkânı varken İbnü'l-Hanefiyye'nin böyle bir çabasının olmadığı hocalarının sayısından anlaşılmaktadır. Onun bu tavrı, dönemin rivayet anlayışıyla uyumlu görünmektedir. Nitekim akranı olan Kûfeli diğer râvilerin hoca sayısı incelendiğinde benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Bu durum, hicrî birinci asrın ilk yarısında rivayet ilişkisinin daha ziyade bireysel bağlantılarla ve özel ilgiyle alakalı olması, ulaşılabilen bütün hocalardan rivayet alma anlayışının henüz gelişmediği olarak yorumlanabilir. Görselde dikkat çeken hususlardan biri de İbnü'l-Hanefiyye'nin babasının rakibi ve uzun yıllar mücadele ettiği isim olan Muâviye'den rivayet nakletmiş olmasıdır.

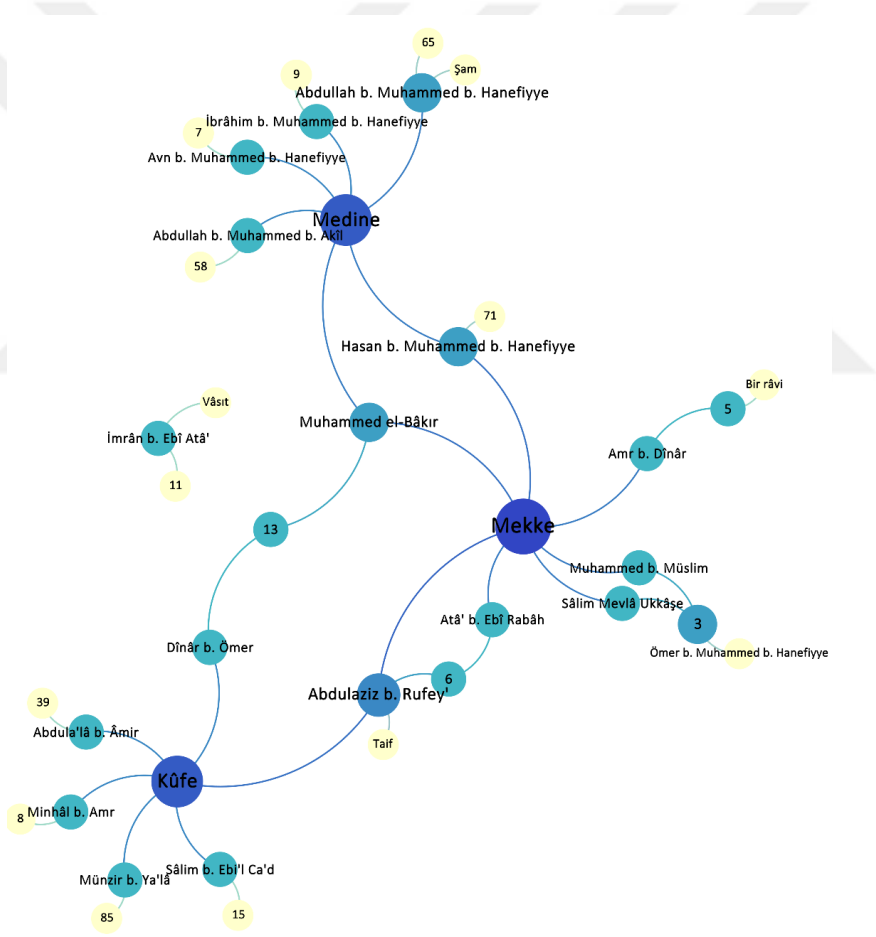

Grafik 73: Muhammed b. Hanefiyye'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

[533] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 32/259.

İbnü'l-Hanefiyye'den hadis nakleden isimler, bunların rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler yukarıdaki görselde verilmiştir.[534] İbnü'l-Hanefiyye'nin rivayetlerinin büyük kısmını nakleden isimlerin onun oğulları yahut akrabaları olması dikkat çekmektedir. Bu isimlerin neredeyse tamamı Medine'de ikamet etmişlerdir. Dolayısıyla bunların, İbnü'l-Hanefiyye'nin rivayetlerinin Medine'de intişar etmesini sağladıkları söylenebilir. Zührî Muhammed b. Hanefiyye'nin iki oğlunun hadis rivayetleri hakkında bir kıyaslama yapmaktadır. Hasan, Abdullah'tan daha güvenilir olarak tanımlanırken, Abdullah'ın "Sebeiyye"[535] fırkasının hadislerini topladığı ifade edilmiştir. Bu, Abdullah'ın farklı mezhep ve görüşlere dair rivayetleri bir araya getirdiğini ve bu nedenle rivayetlerinin güvenilirliğinin tartışmalı olabileceğini ima etmektedir.[536]

Medine'de Yezîd b. Muâviye'ye karşı başlatılan isyandan uzak durmak için İbnü'l-Hanefiyye'nin, İbn Abbâs'la birlikte Mekke'ye gitmesinin burada bir öğrenci çevresinin oluşmasını, böylece rivayetlerinin yayılmasını sağladığı söylenebilir. Ancak Mekkeli isimlerin riayet sayısının oldukça az olması, İbnü'l-Hanefiyye'nin burada hadis rivayetinde aktif bir isim olmaması yahut kendisine rağbet edilmemesiyle ilişkilendirilebilir. Nitekim Mekke rivayet ağında önemli bir yere sahip olan ve akdettiği meclislerin kalabalıklığı ile meşhur olan İbn Abbâs sebebiyle İbnü'l-Hanefiyye'nin geri planda kalması muhtemel görünmektedir. İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gittiğine dair herhangi bir rivayet tespit edilememiştir. Ancak ondan Kûfe'yle iritbatlı altı ismin hadis naklettiği görülmektedir. Ancak İbnü'l-Hanefiyye'den 39 rivayet nakleden Abdula'lâ'nın rivayetlerinin mürsel olduğu ricâl kaynaklarında tespit edilmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel ve İbn Mehdî, Abdula'lâ'nın doğrudan Muhammed b. Hanefiyye'den işiterek değil, bir kitaptan nakil yaptığını belirtmişlerdir. Bu, rivayet zincirindeki güvenilirlik konusunda bir zayıflık olarak değerlendirilmektedir. Abdula'lâ'nın İbnü'l-Hanefiyye'nin hadislerini Âmir b. Hüneyy ve Hâris el-A'ver'in kitaplarından aldığı ve bunların itimat edilemeyecek seviyede zayıf olduğu söylenmiştir.[537] İbnü'l-Hanefiyye'den 85 tekrarlı rivayet nakleden Münzir b. Ya'lâ ise güvenilir bir isimdir. Dolayısıyla İbnü'l-Hanefiyye'nin rivayetlerinin Kûfe'de Münzir üzerinden daha güvenilir bir şekilde yayıldığı söylenebilir. Onun rivayetleri, İbnü'l-Hanefiyye'nin toplam rivayet sayısının üçte birinden fazlasına tekabül

[534] Görselde, Hâdimü'l-Haremeyn programından elde edilen veriler kullanılmıştır.
[535] Sebeiyye hakkında bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988), 1/133, 134.
[536] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk,* 32/273.
[537] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* 6/26.

etmektedir ki bu durum Münzir'in İbnü'l-Hanefiyye'nin önemli bir râvisi olduğu anlamına gelmektedir.

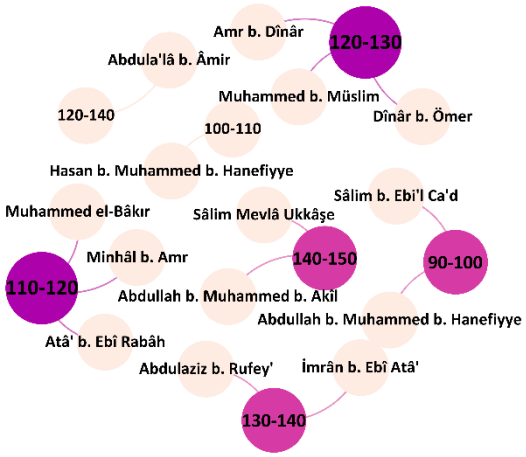

Grafik 74: Muhammed b. Hanefiyye'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Muhammed b. Hanefiyye, 81 yılında vefat etmiştir. Öğrencilerinin vefat tarihleri 90-150 yılları arasında değişmektedir. Muhammed b. Hanefiyye'nin en yoğun etki dönemi ise 70-130 yılları arasıdır. İlmi bakımdan aktif olduğu dönem ise 50-81 yılları arasında olup, bu dönemdeki ilmî katkıları sonraki kuşaklar üzerinde önemli bir etki bırakmıştır.

Değerlendirme

Hz. Ali'den naklettikleri rivayet sayısı ve onunla kurdukları ilişki dikkate alınarak seçilen altı öğrencisi ayrıntılı bir şekilde yukarıda incelenmiştir. Her öğrencinin kendine has birtakım özellikleri olsa da birlikte değerlendirildiklerinde bazı özelliklerin dikkat çektiği görülmektedir. Bu durumda söz konusu isimlerin hem Hz. Ali ile hem de birbirleriyle ilişkilerinin analiz edilmesi faydalı olacaktır.

Hz. Ali'den rivayet aktarma ve onunla yakınlık bakımından öne çıkan bu altı ismin İbn Mes'ûd'un talebelerinden farklılaştığı görülmektedir. İbn Mes'ûd'un talebeleri arasında birbirleriyle etkileşim bakımından daha güçlü bir ilişki varken Hz. Ali'nin öğrencileri için aynısını söylemek mümkün değildir. Nitekim Hz. Ali'den naklettikleri rivayetlerin sayısıyla ilk sırada gelen öğrencileri Hâris el-A'ver ve Âsım b. Damra'nın birbirleriyle ilişkide olduklarına dair herhangi bir rivayet tespit edilememiştir. Aynı durum Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Abduhayr b. Yezîd ve Muhammed b. Hanefiyye için de geçerlidir. Muhammed b. Hanefiyye'yi dışarıda tutacak olursak, aynı zaman diliminde Kûfe'de yaşayan bu isimlerin birbirleriyle irtibat kurduklarına dair bir bilgi tespit edilememiştir. Akran olmaları bu durumu açıklama hususunda yeterli görünmemektedir. Nitekim İbn Mes'ûd'un öğrencileri

de akran olmalarına rağmen naklettikleri rivayetlerde birbirlerini tanıdıklarına ve görüştüklerine dair bilgiler vermişlerdir. Bu durumdan hareketle öğrencilerinin Hz. Ali'den ilim alma çabalarının daha ferdî düzeyde olduğu söylenebilir. Bunun üzerinde Hz. Ali'nin İbn Mes'ûd'dan farklı olarak ilmini nakletmek amacıyla bir vakit yahut mekân belirlememiş olması etkili olabilir. Nitekim rivayetlerde İbn Mes'ûd'un perşembe günlerini ilim meclisine tahsis ettiği nakledilmiştir. Ayrıca talebelerinin, İbn Mes'ûd'un evine ilim öğrenmek ve soru sormak kastıyla girip çıktığı da rivayetlerde ifade edilmiştir. Hz. Ali nezdinde ise bu tür durumlara rastlanmamaktadır.

Hz. Ali'nin önde gelen öğrencilerinden en çok rivayet nakledenlerin tespiti, Hz. Ali'nin rivayetlerinin de bir sonraki nesle kimler tarafından nakledildiğini tespit etme imkânı verecektir. Hâris el-A'ver'den en çok rivayet nakleden isim Ebû İshâk'tır (488 rivayet-Kûfe). Âsım b. Damra'dan en çok rivayet nakleden isim Ebû İshâk es-Sebîî'dir (406 rivayet – Kûfe). Ebû Abdirrahman es-Sülemî'den en çok hadis nakleden isim Atâ' b. Sâib'dir (208 rivayet – Kûfe). Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan en çok hadis nakleden isim Hakem b. Uteybe'dir (379 rivayet – Kûfe). Muhammed b. Hanefiyye'den en çok hadis nakleden isim Münzir b. Ya'lâ'dır. (85 rivayet – Kûfe). Abduhayr b. Yezîd'den en çok hadis nakleden isim Hâlid b. Alkame'dir (67 rivayet – Kûfe).

Kûfe, Hz. Ali'nin öğrencilerinin ve onlardan rivayet edenlerin büyük bir çoğunluğunun irtibatlı olduğu şehirdir. Bu, Kûfe'nin İslam ilim ve hadis aktarımında çok güçlü bir şehir olduğunu göstermektedir. Medine ise, Hz. Ali rivayetleri özelinde özellikle Muhammed b. Hanefiyye'nin rivayet ağı ön plana çıkmaktadır. Basra, özellikle Ebû Abdirrahman es-Sülemî ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın rivayet ağı içinde belirgin bir rol oynamaktadır, ancak Kûfe kadar baskın değildir.

Ebû İshâk es-Sebîî ve Atâ' b. Sâib, birçok farklı öğrenciden hadis alarak ağın en aktif düğümleri arasında yer almaktadır. Bu iki isim, Kûfe merkezli hadis aktarımında önemli bir rol oynamaktadır. Hakem b. Uteybe ve Mücâhid b. Cebr de önemli hadis nakledicilerindendir, ancak rivayet sayılarına bakıldığında diğer isimler kadar geniş bir ağa sahip değildirler. Ebû İshâk'ın Hz. Ali'nin önde gelen ashâbı addedilen isimlerin rivayetlerine özel bir ilgisinin olduğu söylenebilir. Ebû İshâk ve Atâ' dışındaki İbn Mes'ûd rivayetlerini nakletmede merkezî rol oynayan Şa'bî, İbn Sîrîn, İbrâhim en-Nehaî gibi isimlerin Hz. Ali'nin öğrencilerinin rivayetlerini diğer isimler kadar nakletmedikleri görülmektedir. Bu durum dönemin rivayet anlayışına dair birtakım ipuçları vermektedir. Birinci asrın ikinci yarısında yaşamış Şa'bî ve

İbrâhim gibi isimlerin sistemli rivayet döneminde görülenden farklı olarak idrak ettikleri bütün hocalardan hadis alma çabasında olmadıkları anlaşılmaktadır.[538]

Âsım b. Damra, Hâris, Abduhayr ve İbnü'l-Hanefiyye'nin Hz. Ali'nin dışında başka isimlerden rivayetinin oldukça az olması bu isimlerin Hz. Ali'nin rivayetlerine özel bir ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bir hocanın rivayetlerine rağbet etme ve onlarla yetinme durumu, İbn Mes'ûd öğrencilerinde de görülmektedir. Ancak onların, bu isimlerle kıyaslandığında, İbn Mes'ûd dışındaki hocalarından nispeten yüksek sayıda rivayet naklettiği görülmektedir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin öğrencilerinin, normalde hadis rivayetine özel bir ilgi duymadığı ancak Hz. Ali'nin rivayetlerini alma ve nakletme noktasında hususi bir çabalarının olduğu söylenebilir. Bu da onların rivayet ağlarının çok daha dar bir çevreyle sınırlı kalmasına sebep olmuştur.

Hz. Ali'nin talebeleri incelendiğinde, onun hem Medîne'de hem de Kûfe'de hadis naklettiği görülmekle birlikte Medine'deki hadis naklinin ailesi ve yakın çevresiyle sınırlı kaldığı söylenebilir. Kûfe'de ise kendisinden, akrabalık ilişkisi bulunmayan kimseler daha sistematik şekilde hadis nakletmiştir. Hz. Ali'den en çok rivayet nakleden isimleri incelediğimizde bunların neredeyse tamamının Kûfeli yahut Kûfe'de aktif isimler olması oldukça dikkat çekicidir. Hz. Ali'nin 36 yılında Kûfe'ye geldiği ve 40 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık 4 yıllık bir süre zarfında Kûfe'de aktif olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Ali hicrî 36 yılına kadar Medîne'de kalmış olmasına rağmen Medineli râvilerinin az olması iki ihtimali akıllara getirmektedir. Hz. Ali Medine'de iken hadis rivayetinden kaçınmış ya da buna fırsat bulamamıştır yahut Medineliler kendisinden hadis işitme konusunda çok da istekli davranmamışlardır.

Hz. Ali'nin önde gelen altı öğrencisi sosyal analizi kriterlerine göre bireysel bazda önceki başlıklarda değerlendirilmiştir. Bu öğrencilerin rivayet ağındaki rollerinin karşılaştırılarak incelenmesi Hz. Ali'nin rivayet ağına dair daha derinlikli bilgi sahibi olma imkânı sunacaktır.[539]

[538] Tatlı da İbrâhim en-Nehaî ve Şa'bî'yi birkaç hocadan rivayet alarak belli isimlere rivayette bulunmaları sebebiyle kısmi müdevvin râvi kategorisinde kabul etmiştir.

[539] Hz. Ali'nin önde gelen altı öğrencisinin ağdaki rollerinin karşılaştırmalı analizinde yapay zekâ aracı Chat GPT-4'ten yararlanılmıştır.

Râvi	İç Derece	Dış Derece	Ağırlıklı Derece	Yakınlık	Arasındalık	Özvektör	Otorite	Hub
Hâris	1/2	6/8	302 / 308	**0.37 / 1**	0 / 5	0.0039 / 0.034	0.051 / 0.24	0.017 / 0.60
Âsım	1/2	2/4	155 / 158	0.22 / 0.213	0 / 8	0.0039 / 0.0023	0.051 / 0.053	0.006 / 0.008
Abdurrahman	3/3	3/9	31 / 46	0.26 / 0.23	**374 / 5254.5**	**0.144 / 0.0084**	0.051 / 0.047	0.0085 / 0.01
Ebû Abdirrahman	2/4	4/13	57 / 86	0.25 / 0.26	15.5 / 217.4	0.011 / 0.0055	0.050 / 0.060	0.010 / 0.01
Abduhayr	2/2	3/8	22 / 30	0.35 / 0.27	33 / 403	0.011 / 0.0026	0.050 / 0.040	0.009 / 0.01
İbnü'l-Hanefiyye	1/1	4/6	30 / 40	0.30 / 0.24	0 / 1.25	0.0039 / 0.0011	0.051 / 0.046	0.01 / 0.01

Tablo 37: Hz. Ali'nin öğrencilerinin Hz. Ali'nin ağındaki ve ortak ağdaki merkeziyet değerleri

Hz. Ali'nin rivayet ağında, altı râvinin ağ üzerinde farklı konumlara yerleştiği ve muhtelif roller üstelendikleri görülmektedir. Yukarıdaki tabloda "/" işaretinden önceki değer Hz. Ali'nin ağında râvinin sahip olduğu değeri gösterirken sonraki kısım ortak ağda sahip olduğu değerdir. Tabloda her iki değer yer alsa da öncelikle bu altı râvinin Hz. Ali ağındaki durumları değerlendirilecek ardından ortak ağdaki rollerine geçilecektir. Yakınlık merkeziyeti dikkate alındığında Hâris b. Abdillâh'ın 0,37'lik değeri, onun Hz. Ali ağında rivayetlerin en kısa ortalama mesafeyle ulaştığı düğüm olduğunu göstermektedir. Yüksek ağırlıklı derece (302) bu durumu desteklemekte; buna karşılık sıfıra yakın arasındalık değeri, Hâris'in Hz. Ali'nin öğrencileri arasında yoğun aktarımı sürdürdüğünü fakat bir sonraki nesille yahut diğer sahâbîlerin ağlarıyla arasında arabuluculuk yapmadığını ifade etmektedir. Hâris, "merkezi râvi" hüviyetiyle, rivyaetlerin Hz. Ali çevresinde hızlı nakledilmesini temin eden bir odak noktasıdır. Buna mukabil, Abdurrahman b. Ebî Leylâ 374 birimlik arasındalık ve 0,144'lük özvektör merkeziyetleriyle dikkat çekmektedir. Yalnızca Hz. Ali ağında değil, rivayetlerin sonraki nesle ve diğer sahâbîlerin ağlarına nakledilmesinde de köprü râvî konumundadır. İtibarının yüksekliği (özvektör) doğrudan bağlı olduğu düğümlerin de muteber olduğunu gösterirken, hub değerinin (0,0085) düşük kalması, onun hocaya sayısının sınırlı olduğunu ortaya koymaktadır. Ebû Abdirrahman ile Abduhayr mütevazı ağırlıklı derecelerine (57 ve 22) rağmen sırasıyla 15,5 ve 33'lük arasındalık değerleriyle ikincil köprü râviler mahiyetindedirler. Yakınlık değerleri (0,25–0,35) onların ağın nispeten merkezinde olduklarını, otorite ve hub değerleri (≈0,05/0,01) ise sınırlı hoca kitlesine sahip olduklarını ifade etmektedir. Bu iki râvî, Abdurrahman'ı tamamlayıcı nitelikte tâli köprüler olarak nitelenebilirler. Son olarak, Âsım b. Damra ve Muhammed b. el-Hanefiyye düşük yakınlık (0,22–0,30) ve yok denecek arasındalık değerleriyle "yerel aktör" seviyesinde kalmaktadırlar. Özvektör ve hub değerlerinin (0,0039; 0,006–0,010) düşük seyretmesi, rivayetlerinin daha çok kendi ilmî çevrelerinde tedâvül edildiğini, geniş bir isnad çeşitliliği yahut arabuluculuk işlevi üstlenmediklerini göstermektedir.

Ortak rivayet ağı dikkate alındığında, Hâris b. Abdillah'ın yakınlık merkeziyetinin 1,00'e yükselmesi, onun Hz. Ali'ye münhasır dar ilmî çevreden sıyrılarak ağın tamamında mütemeyyiz bir merkez râvi mevkiine yerleştiğini göstermektedir. Buna karşılık, Abdurrahman b. Ebî Leylâ'nın arasındalık değeri 5254,5'e yükselmekte böylece o, Hz. Ali rivayetlerini İbn Mesʿûd ve diğer sahâbî ağlarıyla irtibatlandıran ana köprülerden olma görevini üstlenmiştir. Özvektör merkeziyetinde Hâris'in 0,034'lük değeri, ortak ağdaki etkili râvilerle irtibatta olduğunu ortaya koyarken, Abdurrahman bu ölçütte ikinci sıraya gerilemektedir. Kezâ Hâris'in otorite (0,240) ve hub (0,600) değerlerinde gözlenen kayda değer yükseliş, Hz. Ali ağındakinden daha çok hoca ve talebeye sahip olduğunu ve daha çok referans verildiği anlamına gelmektedir. Diğer râvîlerin otorite ve hub değerlerinin düşük seviyede kalması, onların hâlen dar bir çevrede nüfuz sahibi olduklarına işaret etmektedir.

Öğrencilerinin vefat tarihlerinden hareketle Hz. Ali'nin önde gelen öğrencilerinin rivayet bakımından aktif oldukları dönem 50-80 yılları arasındadır. Bu dönemde Hz. Ali'den aldıkları rivayetleri sonraki nesillere nakletmede daha aktif oldukları söylenebilir. Bu dönemde sahâbenin büyüklerinin vefat etmiş olduğu düşünüldüğünde Hz. Ali'nin öğrencilerinin birinci asrın ikinci yarısında kendilerine başvurulan otorite kimseler haline geldiği ifade edilebilir.

C.Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Rivayet Ağı

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, hicrî birinci asırda Kûfe'de naklettiği rivayet sayısı ve diğer sahâbîlerle etkileşimi bakımından dikkat çeken bir isimdir. Nakledilen rivayetler onun, İbn Mes'ûd'la sık sık görüştüğünü ve görüş alışverişinde bulunduğunu ortaya koymaktadır. Hz. Ali'yle ise daha mesafeli bir ilişkisinin olduğu söylenebilir. Nitekim Hz. Ali'nin hilafeti döneminde Kûfe'de bulunan Ebû Mûsâ, onunla yaşadığı siyasi birtakım hadiselerden dolayı olsa gerek Hz. Ali ile yakın bir ilişki kurmamıştır. Bu noktada akıllara sahâbîler arasındaki bu ilişkilerin öğrencilere yansıyıp yansımadığı, onların birbirleriyle etkileşiminin nasıl olduğu gelmektedir. Buna binaen Ebû Mûsâ'nın rivayet ağının incelenmesi, diğer sahâbîlerin rivayet ağlarıyla etkileşimin varlığı ve boyutlarının tespiti açısından gerekli görülmüştür. İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'de olduğu gibi, Ebû Mûsâ'nın rivayet ağı ve öğrencileri tespit edilirken hem biyografi kaynaklarının sunduğu bilgiler hem de bizzat rivayetlerden elde edilen veriler ve sosyal ağ analizi kullanılmıştır.

1.Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre Ebû Mûsâ'nın Ashâbı

Mükerrer rivayet sayıları dikkate alınarak[540] Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan araştırmada Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den 10'dan fazla rivayet nakleden 27 öğrencisi tespit edilmiştir.[541] Bu isimlerin en çok hadis naklettiği şahıslar ve kendilerinden en çok hadis nakledenler esas alınarak bir tablo hazırlanmıştır. Ayrıca rivayet sayıları üzerinden yapılan halka tespiti ile yetinilmeyerek Mektebetü'ş Şâmile programı aracılığıyla ricâl ve tarih kitaplarında "sâhibu", "min ashâbi" ifadeleri kullanılarak yapılan aramada Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ashâbı addedilen isimler tespit edilmeye çalışılmıştır. Tarama sonucunda Ebû Mûsâ'nın ashâbında olduğu ifade edilen 5 kişiye ulaşılmıştır. Bu isimlerin kabile bilgisi, vefat tarihleri, en çok hadis aldığı ve naklettiği kişiler tabloda ilgili yerlere kaydedilmiştir. Ebû Mûsâ'nın ashâbından olduğu kaynaklarca ifade edilen bu şahıslarla rivayet sayıları esas alınarak tespit edilenler arasında örtüşmeler ve farklılaşmalar bulunmaktadır.

Oluşturulan iki tablonun karşılaştırılması sonucunda Ebû Mûsâ'dan hem 10'un üzerinde rivayet nakleden hem de onun ashâbından addedilen, dolayısıyla her iki tabloda da bulunan isimler tespit edilmiştir. Bu isimler, Hittân b. Abdillah, Guneym b. Kays, Safvân b. Muhriz'dir. Bu kişilerin birbirleriyle olan ilişkileri, rivayet aldıkları ve naklettikleri isimler dikkate alınarak incelendiğinde, birbirlerinden hadis nakline dair bir ilişki bulunmadığı görülmektedir. Ayrıca Ebû Mûsâ'nın ashâbından addedilen bu isimlerin ondan naklettikleri rivayet sayılarının da düşük olması dikkat çekicidir. Bu durum Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'da da görüldüğü üzere rivayet sayısı ile "sâhib/ashâb" nitelemesi arasında doğrudan bir bağlantının olmadığını göstermektedir.

Hazırlanan iki tablodan elde edilen sonuçlara göre, Ebû Mûsâ'dan yüksek sayıda rivayeti olmasına rağmen onun ashâbından addedilmemiş isimler de vardır. Bunlar; Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ (1032 rivayet), Şakîk b. Seleme (129 rivayet), Ebû Bekir b. Ebî Musâ (117 rivayet)'dır. Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'da da görüldüğü üzere tespite konu olan sahâbînin çocukları onun

[540] Söz konusu tespitte tekrarlı ve merfûluk şartı taşımayan rivayetlerin esas alınmasının sebebi bu tarz rivayetlerin hoca-talebe ilişkisini tespit etmede daha isabetli olmasıdır. Ayrıca ilk asrın rivayet tabiatı dikkate alındığında, merfû rivayetlerin ayrıcalıklı bir konumda bulunmadığı, bu rivayetleri toplamaya ve nakletmeye özel bir rağbet olmadığı, bilakis özellikle sahabe tabakasında hadisleri ref' etmekten sakınıldığı göz önünde bulundurulduğunda merfû olma şartı aramanın tespitte isabet oranını düşüreceğini söylemek mümkündür.

[541] Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un öğrencileriyle kıyaslandığında Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin (Ebû Bürde hariç) rivayet sayılarının oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Ebû Mûsâ ile öğrencileri arasında diğer iki sahâbîye nazaran daha zayıf bir rivayet ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

ashâbından addedilmemiştir. Bu durumdan hareketle ashâb nitelemesi için akrabalık dışında bir ilişkinin arandığı söylenebilir.

Ebû Mûsâ'dan mürsel rivayet nakletmesi sebebiyle rivayet tablosunda yer alan isimler de bulunmaktadır. Bunlar; Hasan-ı Basrî (52),[542] Saîd b. Ebî Hind (44),[543] Dahhâk b. Abdirrahman (17),[544]'dır. Bu isimler tabloda sarı renkle işaretlenmiştir. Ebû Mûsâ'dan hiç rivayeti olmamasına rağmen onun ashâbından addedilen kişi sayısı 2'dir. Bu isimler tabloda açık sarı ile işaretlenmiştir. Bunlardan biri olan Abdullah b. Hâris'in kimliği tespit edilememiştir. Ebû Mûsâ'nın ashâbından addedilmekle birlikte ondan hadis rivayeti olmayan râvi ise Mâlik b. Hâris el-Eşter'dir. Mâlik'in "sâhibu Ebî Mûsâ" olarak nitelenmesi, onun Ebû Mûsâ ile rivayet ilişkisi dışında farklı bir sebebe binaen irtibatlı olmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim onun hakkında sâhib nitelemesi yalnız bir yerde ve siyâsî bir bağlamda geçmektedir.

Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin sıralandığı tabloda dikkat çeken hususlardan biri de bu tabloda İbn Mes'ûd'un ashâbından addedilen isimlerin varlığıdır. Bu isimler tabloda soluk bir turuncu ile işaretlenmiştir. Oğlu Ebû Bürde'den sonra Ebû Mûsâ'dan en çok rivayet nakleden isim Şakîk b. Seleme'dir. Târık b. Şihâb, Esved b. Yezîd, Mürre b. Şerâhîl ve Hüzeyl b. Şurahbîl de İbn Mes'ûd'un ashâbından olup Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenler arasındadır. Rivayet sayısının az olması sebebiyle tabloda yer almasa da Mesrûk da bu isimler arasındadır. Bu durum İbn Mes'ûd'un ashâbının Ebû Mûsâ'nın ilmine kayıtsız kalmadıklarını ancak onunla ciddi bir ilmî etkileşime de girmediklerini göstermektedir.

Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin sıralandığı tablodaki isimlerin en çok hadis naklettiği kişiler sıralanmış ve Hz. Ömer, İbn Mes'ûd, Abdullah b. Ömer ve Hz. Âişe'nin isimleri renklendirilmiştir. Böylece Ebû Mûsâ ile rivayet ilişkisi olanların diğer sahâbîlerle irtibatının mevcudiyeti ve keyfiyeti tespit edilmeye çalışılmıştır. Mesrûk b. Evs ve Ebû Kinâne yalnız Ebû Mûsâ'dan rivayet alan isimlerdir. Bunların dışındaki isimlerin tamamı Ebû Mûsâ'dan başka hocalardan rivayet almışlardır. Ayrıca hem Ebû Mûsâ'nın ashâbı/sâhibi olarak nitelenenlerin hem de ondan rivayet nakledenlerin onun rivayetleriyle yetinmedikleri, diğer sahâbîlerin rivayetlerine de rağbet ettikleri söylenebilir. Dolayısıyla bu durumdan ve genel olarak Ebû Mûsâ'dan nakledilen rivayetlerin sayıca az olmasından hareketle onun rivayet alanında tek başına bir otorite olarak görülmediği ifade edilebilir. Söz konusu durum üzerinde Ebû Mûsâ'nın belirli bir ilim meclisi kurmamış olması da etkili olmuş olabilir.

[542]Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 163.
[543] Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 185.
[544] İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl*, 154.

Ebû Mûsâ'nın râvilerinden hadis alan isimler arasında bazı râvilerin sık sık tekrar ettiği görülmektedir. Bu isimlerin Ebû Mûsâ'nın rivayetlerini sonraki nesle aktaran önemli isimler olduğu söylenebilir. Bunlar, Âsım el-Ahvel, Hâlid b. Mihrân, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân, Katâde b. Diâme, Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Avf b. Ebî Cemîle ve Sâbit el-Bünânî'dir.

İbn Mes'ûd'un râvileri arasında (Mürsel olarak nakletmiş olsalar da) oğulları ve akrabalarının varlığı dikkate alınacak seviyede iken bu durumun Hz. Ali'nin râvilerinde farklılık arz ettiğine ve ondan rivayet nakleden akrabalarının nispeten az olduğuna değinilmişti. Ebû Mûsâ'nın durumu ise buiki sahâbîden farklıdır. Nitekim oğlu Ebû Bürde Ebû Mûsâ'dan en çok hadis nakleden isimdir ve onun rivayet sayısına yaklaşabilen başka bir isim yoktur. Bu durum Ebû Mûsâ'nın (İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'den farklı olarak) talebe halkası olarak addedilebilecek isimlerin yok denecek kadar az olduğunu göstermektedir.

Ebû Mûsâ'dan 10'un üzerinde rivayet nakleden isimlerin irtibatlı olduğu şehirler değerlendirildiğinde râvilerin şehirler arasındaki dağılımının dengeli olduğu görülmektedir. Basra (10), Kûfe (11) ve Medine (6) râvilerin irtibatlı olduğu şehirlerdir. Bu durum üzerinde, Ebû Mûsâ'nın Basra'nın kuruluşuna kadar Medine'de ikamet etmesi ve görevi sebebiyle hem Basra'da hem de Kûfe'de bulunmuş olması etkili olmuş olabilir. Ebû Mûsâ'nın sâhibi olarak nitelenen isimler incelendiğinde bunların Ebû Mûsâ ile ilişkisi kesinleştirilen üç ismin Basralı olduğu açıkça görülmektedir. Buna binaen Ebû Mûsâ'nın Basra ile irtibatının daha güçlü olduğu söylenebilir.

Sıra	Ebû Mûsâ'dan Hadis Nakleden İsimler	Rivayet Sayısı	Vefat Tarihi	En çok rivayet naklettiği isimler ve rivayet sayısı	Önde gelen talebeleri ve rivayet sayısı	Şehir1	Şehir2	Şehir3
1	Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ	1032	104	Ebu Musa el-Eş'arî(220), Hz. Âişe (10), Amir b. Üsame(8)	Büreyd b. Abdillah b. Ebî Bürde (58), Said b. Ebu Bürde (39), Ebû İshâk (28), Humeyd b. Hilal (21), Leys v. Ebî Süleym (14), Yezid b. Sinân (13), Şa'bî (8)	Kûfe		
2	Şakîk b. Seleme	129	82	Abdullah b. Mes'ûd (1293), Huzeyfe b. Yemân (263), Mesrûk b. el-Ecda' (209), Ebû Mûsâ (129), Ukbe b. Amr (82), Ömer b. Hattâb (67)	A'meş (1302), Mansûr b. Mu'temir (433), Âsım b. Behdele (399), Vâsıl b. Hayyân (98), Âmir b. Şakîk (70), Husayn b. Abdirrahman (70), Amr b. Mürre (58), Muğîre b. Miksem (54), Câmi' b. Ebî Râşid (50)	Kûfe		
3	Ebû Bekir b. Ebî Musâ	117	106	Ebû Mûsâ (117), Berâ' b. Âzib (7), Ali b. Ebî Talib (2), Câbir b. Semüre (2), Esved b. Hilâl (2), Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs (1), Ömer b. Hattâb (1)	Abdulmelik b. Habîb (54), Bedr b. Osmân (17), Ebû Cemre Nasr b. İmrân (12), Ebû Huceyye Eclah b. Abdillah (8), Atâ' b. Sâib (7), Abdullah b. Ebî Sefer (7), Yûnus b. Ebî İshâk (6), Ebû İshâk eş-Şeybânî (6), Yahyâ b. Süleym (4)	Kûfe		
4	Ebû Osmân en-Nehdî	82	100	Selmân-ı Fârisî (158), Ömer b. Hattâb (136), Üsâme b. Zeyd (120), Abdullah b. Mes'ûd (103), Ebû Hureyre (84), Ebû Mûsâ (82)	Süleyman b. Tarhan (374), **Âsım el-Ahvel** (285), **Hâlid b. Mihrân** (50),	Kûfe	Basra	Medine
5	Hittân b. Abdillah	71	70	Ebû Mûsâ (71), Ubâde b. Sâmıt (48), Ali b. Ebî Talib (6), Ebu'd Derdâ (1), Câbir b. Abdillah (1)	Yûnus b. Cübeyr (62), Hasan-ı Basrî (51), İbrâhim b. Alâ' (3), **Ali b. Zeyd b. Cüd'ân** (2), Ezrak b. Kays (2), Muhammed b. Sîrîn (1), Umâre b. Cüveyn (1), Abdullah b. Muharrir (1), Dahhâk b. Humre (1)	Basra		
6	Zehdem b. Mudarrib	63	91	Ebû Mûsâ (63), İmrân b. Husayn (19), Abdullah b. Abbas (6)	Ebû Kılâbe (38), Kâsım b. Âsım (24), Ebû Cemre Nasr b. İmrân (19), Dureyb b. Nukayr (10), Matar b. Tahmân (6), **Katâde b. Diâme** (4)	Basra		
7	Hasan-ı Basrî	52	110	Semüre b. Cündüb (674), İmran b. Husayn (453), Enes b. Mâlik (331), Ebû Bekre (258), Ebû Hureyre (178), Ömer b. Hattâb (137), Abdurrahman b. Semüre b. Habib (120), Abdullah b. Mugaffel (106), Ma'kil b. Yesar (101), Ali b. Ebî Talib (94), Hayra Ümmü Hasan-ı Basrî (91), Câbir b. Abdillh (74), Osmân b. Ebi'l Âs (69), Esved b. Serî' (63), Ahnef b. Kays (60), Utey b. Damra (58), Ebû Mûsâ (52)	Yûnus b. Ubeyd (1521), **Katâde b. Diâme** (1503), Hişâm b. Hassân (867), Eş'as b. Abdilmelik (404), Humeyd b. Ebî Humeyd et-Tavîl (279), Mansûr b. Zâzân (223), Mübarek b. Fudâle (220), Eş'as b. Sevvâr (203), Amr b. Ubeyd (197), İsmâil b. Müslim (149), Ma'mer b. Râşid (146), **Avf b. Ebî Cemîle** (127), **Ali b. Zeyd b. Cüd'ân** (118)	Medine	Basra	
8	Târık b. Şihâb	50	80	Abdullah b. Mes'ûd (106), Ömer b. Hattâb (84), Ebû Mûsâ (50), Ebû Saîd el-Hudrî (22)	Kays b. Müslim (265), Muhârik b. Halife (70)	Kûfe		
9	Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd	49	82	Abdullah b. Mes'ûd (569), Ebû Mûsâ (49), Mesrûk b. el-Ecda' (9), Hz. Âişe (9)	Ebû İshak es-Sebîî (228), Amr b. Mürre (123), Husayf b. Abdirrahman (53)	Kûfe		
10	Enes b. Mâlik	45	113	Ömer b. Hattâb (144), Ebû Talha (128), Hz. Ebû Bekir (107), Ubâde b. Sâmıt (60), Zeyd b. Sâbit (51), Ümmü Süleym (47), Ebû Mûsâ (45), Muâz b. Cebel (38), Übey b. Ka'b (30)	**Katâde b. Diâme (3582)**, Sâbit el-Bünân (2858), Humeyd b. Ebî Humeyd et-Tavîl (2051), Muhammed b. Müslim (961), Abdülazz b. Suheyb (514), Ebû Kılâbe (419), İshâk b. Abdillah b. Ebî Talha (413), **Hasan-ı Basrî** (331), **Muhammed b. Sîrîn** (329)	Basra	Medine	
11	Saîd b. Ebî Hind	44	96	Ebû Mûsâ (44), Mutarrif b. Abdillah b. Şıhhir (28), Abdullah b. Abbas (22), Yezîd Ebû Mürre (15)	Abdullah b. Saîd b. Ebî Hind (38), Nâfi' Mevlâ Abdullah b. Ömer (34), Muhammed b. İshâk b. Yesâr (27), Yezîd b. Ebî Habîb (16)	Medine		
12	Mesrûk b. Evs	36	?	Ebû Mûsâ (36)	Gâlib b. Mihrân (20), Humeyd b. Hilâl (13), Katâde b. Diâme (3)	?		
13	Guneym b. Kays	33	90	Ebû Mûsâ (33), Sa'd b. Ebî Vakkâs (8), Ebu'l Avvâm(1), Abdullah b. Ömer (1)	Sâbit b. Umâre (28), Süleymân b. Tarhân (8), Saîd b. İyâs (5), **Âsım el-Ahvel (4)**, Yezîd b. Ebân (4), Dureyb b. Nukayr (2)	Basra		
14	Muhammed b. Sîrîn	29	110	Ebû Hureyre (1366), Enes b. Malik (329), Şurayh b. el-Hâris (263), Abîde es-Selmânî (245), Abdullah b. Abbâs (131), Ömer b. Hattâb (127), Nesibe bt. Ka'b (126), İmrân b. Husayn (116), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (108), Abdullah b. Mes'ûd (77), Ebû Mûsâ (29)	Eyyûb b. Keysân (1406), Hişâm b. Hassân (1377), Abdullah b. Avn (800), Yunus b. Ubeyd (201), Eş'as b. Sevvâr (181), **Hâlid b. Mihrân (153)**, Katâde b. Diâme (142), **Âsım el-Ahvel (123), Avf b. Ebî Cemîle** (121), Eş'as b. Abdilmelik (109)	Basra		
15	Ebû Saîd el-Hudrî	26	74	Ebû Mûsâ (26), Katâde b. Nu'mân (20), Muâviye b. Ebî Süfyân (19), Ömer b. Hattâb (18), Zeyd b. Sâbit (13), Hz. Ebû Bekir (12), Abdullah b. Abbas (11)	Ebû Nadre Münzir b. Mâlik (802), Atiyye b. Sa'd b. Cünâde (402), Atâ' b. Yesâr (333), Zekvân (300), Süleymân b. Amr (239), Ebû Seleme b. Abdirrahman (232), Iyaz b. Abdillah (218), Ali b. Dâvud (206), Yahyâ b. Umâre (191), İbn Ebî Saîd el-Hudrî (187), Atâ' b. Yezîd (154)	Medine		
16	Şa'bî	25	103	Mesrûk b. el-Ecda' (545), **Ali b. Ebî Tâlib (357)**, Şurayh b. el-Hâris (326), en-Nu'man b. Beşîr (315), Abdullah b. Abbâs (277), Abdullah b. Mes'ûd (233), Câbir b. Abdillah (232), Ömer b. Hattâb (215), Adî b. Hatim (207), Ebû Mûsâ (25)	Câbir el-Cu'fi (831), Mücâlid b. Saîd (712), İsmâil b. Ebî Hâlid (680), Dâvûd b. Ebi Hind (623), Zekeriya b. Ebî Zâide (449), Mugire b. Miksem (371), Mutarrif b. Tarif (317), Ebû İshâk eş-Şeybânî (312), Eş'as b. Sevvâr (277), **Âsım el-Ahvel (265)**, Husayn b. Abdirrahman (230), Firâs b. Yahyâ (173)	Kûfe		

17	Esved b. Yezîd	25	75	Hz. Âişe (1090), Abdullah b. Mes'ûd (588), Ömer b. Hattâb (133)	İbrâhim en-Nehaî (1290), Ebû İshak es-Sebîî (338), Abdurrahman b. Esved b. Yezîd (270)	Kûfe
18	Mürre b. Şerâhîl	23	76	Abdullah b. Mes'ûd (156), Ebû Mûsâ (23), Hz. Ebû Bekir (19), Ömer b. Hattâb (12)	Zübeyd b. el-Hâris (52), Amr b. Mürre (50), İsmâil b. Abdurrahman (35), Atâ b. Sâib (35)	Kûfe
19	Kasâme b. Züheyr	23	80	Ebû Mûsâ (23), Abdurrahman b. Sahr (10), Ömer b. Hattâb (2)	Avf b. Ebî Cemîle (27), **Katâde b. Diâme (10)**	Basra
20	Tarîf b. Mücâlid	22	95	Ebû Mûsâ (22), Ebû Cürey (17), Ebû Hureyre (14), Ebû Melîh b. Üsâme (8)	**Hâlid b. Mihrân (22)**, Hakîm el-Esrem (16), Müsennâ b. Sa'd (10), **Katâde b. Diâme (10), Âsım el-Ahvel (10)**	Basra
21	Ebû Abdirrahman es-Sülemî	21	73	Ali b. Ebî Talib (317), Abdullah b. Mes'ûd (97), Osman b. Affân (54), Ebû Mûsâ (21), Ömer b. Hattâb (18)	Atâ b. Sâib (208), Sa'd b. Ubeyde (171), Abdula'lâ b. Âmir (59)	Kûfe
22	Safvân b. Muhriz	19	74	İmrân b. Husayn (26), Ebû Mûsâ (19), Abdullah b. Ömer (19), Hakîm b. Hizâm (3),Cündüb b. Abdillah (3), Büreyde b. Husayb (2), Abdullah b. Mes'ûd (1)	Câmi' b. Şeddâd (28), **Katâde b. Diâme (22)**, Hâlid b. Abdillah (9), **Ali b. Zeyd b. Cüd'ân** (4), Bekr b. Abdillah (4), **Âsım el-Ahvel (3)**, Rebî' b. Enes (3), **Sâbit el-Bünânî (3)**, Abdullah b. Rebâh (2), Seyyâr b. Selâme (2), **Hasan-ı Basrî** (2)	Basra
23	Ebû Kinâne	18		Ebû Mûsâ (18)	Ziyâd b. Mihrâk (13), Muâviye b. Kurre (5)	?
24	Dahhâk b. Abdirrahman	17	105	Ebû Mûsâ (17), Ebû Hureyre (6)	Ebû Talha el-Havlânî (7), İsâ b. Sinân (6), Abdullah b. Nuaym b. Hemmâm (5), Abdullah b. Alâ' (5)	Dımaşk
25	Hüzeyl b. Şurahbîl	15	81	Abdullah b. Mes'ûd (119), Muğîre b. Şu'be (16), Ebû Mûsâ (15)	Ebû Kays el-Evdî (167), Talha b. Musarrif (8)	Kûfe
26	Muttalib b. Abdillah b. Hanteb	14	120	Câbir b. Abdillah (29), Abdullah b. Ömer (22), Hallâd b. Sâib (20), Ebû Hureyre (17), Hz. Âişe (16), Ebû Mûsâ (14)	Amr b. Ebî Amr (77), Kesîr b. Zeyd (57), Abdurrahman b. Amr el-Evzâî (30), Abdullah b. Ebî Lebîd (25)	Medine

Tablo 38: Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den 15 ve üzerinde rivayet nakleden isimler (Hâdimü'l-Haremeyn programının verilerine göre)

Sıra	İsim	Ebû Mûsâ ile İlişkisi	Künye	Şehir	Kabile	Vefat Tarih	Hadis Aldığı İsimler	Kendisinden Hadis Nakledenler
1	Safvân b. Muhriz	وكان صفوان من أصحاب أبي موسى الأشعري	Ebû Ziyâd	**Basra**	Temim	74	İmrân b. Husayn (26), **Ebû Mûsâ el-Eş'arî (19),** Abdullah b. Ömer (19), Hakîm b. Hizâm (3),Cündüb b. Abdillah (3), Büreyde b. Husayb (2), Abdullah b. Mes'ûd (1)	Câmi' b. Şeddâd (28), Katâde b. Diâme (22), Hâlid b. Abdillah (9), Ali b. Zeyd b. Cüd'ân (4), Bekr b. Abdillah (4), Âsım el-Ahvel (3), Rebî' b. Enes (3), Sâbit el-Bünânî (3), Abdullah b. Rebâh (2), Seyyâr b. Selâme (2), Hasan-ı Basrî (2), Yezîd b. Ebî Yezîd er-Rişk (1), Yahyâ b. Ebî İshâk (1), Müverrik b. Müşemric (1), Mualla b. Ziyâd (1), Leys b. Ebî Süleym (1), Gaylân b. Cerîr (1), Habîb b. Sâlim (1)
2	Guneym b. Kays	كَانَ من أصحاب أَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِي	Ebu'l Anber	**Basra**	Müzeyne	90	**Ebû Mûsâ el-Eş'arî (33),** Sa'd b. Ebî Vakkâs (8), Ebu'l Avvâm(1), Abdullah b. Ömer (1)	Sâbit b. Umâre (28), Süleymân b. Tarhân (8), Saîd b. İyâs (5), Âsım el-Ahvel (4), Yezîd b. Ebân (4), Dureyb b. Nukayr (2)
3	Hittân b. Abdillah	من أصحاب أبي موسى الأشعرىّ	?	**Basra**	?	70'ten sonra	**Ebû Mûsâ el-Eş'arî (71)**, Ubâde b. Sâmıt (48), Ali b. Ebî Talib (6), Ebu'd Derdâ (1), Câbir b. Abdillah (1)	Yûnus b. Cübeyr (62), Hasan-ı Basrî (51), İbrâhim b. Alâ' (3), Ali b. Zeyd b. Cüd'ân (2), Ezrak b. Kays (2), Muhammed b. Sîrîn (1), Umâre b. Cüveyn (1) ,Abdullah b. Muharrir (1), Dahhâk b. Humre (1)
4	Abdullah b. Hâris	صاحب أبي موسى الأشعري	?	?	?	?	?	?
5	Mâlik b. Hâris el-Eşter	فقال للأشتر: أنت صاحب أبي موسى	?	Kûfe	Neha'	37	Hâlid b. Velîd (16), Ali b. Ebî Talib (6), Ümmü Zerr (5)	Abdurrahman b. Yezîd b. Kays (16), İbrahim b. el-Eşter (5), Müslim b. Abdillah (5), Umeyr b. Saîd (3), Mahreme b. Rebîa (1), İmrân b. el-Ca'd (1), Alkame b. Kays (1), Âmir eş-Şa'bî (1)

Tablo 39: Biyografi kaynaklarına göre Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ashâbı addedilen isimlerSosyal Ağ Analizine Göre Ebû Mûsâ'nın Ashâbı

2.Sosyal Ağ Analizine Göre Ebû Mûsâ'nın Ashâbı

Sosyal ağ analizi yöntemiyle Gephi programı üzerinden Ebû Mûsâ'nın Abdürrezzâk b. Hemmâm ile İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'lerindeki rivayetlerinin analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda Ebû Mûsâ'nın (ondan naklettikleri rivayet bakımından) önde gelen öğrencileri; Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, Şakîk b. Seleme, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Ebû Kinâne, Hittân b. Abdillah, Saîd b. Ebî Hind, Katâde b. Diâme, Hasan-ı Basrî olarak görünmektedir. Bu isimlerden İbn Sîrîn, Hasan-ı Basrî, Katâde b. Diâme ve Saîd b. Ebî Hind'in Ebû Mûsâ'dan hadis işitmediği biyografi kitaplarında nakledilmiştir. Dolayısıyla Ebû Mûsâ'nın öğrencileri olarak bu isimlerin üzerinde durmaya gerek yoktur.

Biyografi kaynaklarında Ebû Mûsâ'dan rivayet naklettiği söylenen isimlerle isnâdlar üzerinden yapılan tespitin büyük oranda örtüştüğünü söylemek mümkündür. Ancak bir öğrencinin hocasından naklettiği rivayet sayısının azlık veya çokluğunun her zaman hocayla ilişkisini doğru tespit ettiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu durumda öğrencinin hocasıyla yakın ilişkisinin olmasına rağmen bunun rivayet sayısına yansımama sebepleri üzerinde durulmalıdır.

Rivayetler üzerinden yapılan analizde hem Ebû Mûsâ'nın hadis halkasına hem de onların birbirleriyle ilişkilerine dair bilgi elde edilmiştir. Ayrıca biyografi kitaplarının tespitleri ile rivayet verilerinin analizi sonucu ortaya çıkan sonuçların büyük oranda örtüştüğü görülmüştür. Aşağıda Ebû Mûsâ'dan rivayet alan isimlerin ilişkileri Gephi programı üzerinden gösterilmiştir. Rivayetlere doğrudan başvurularak ve dereceler esas alınarak elde edilen bu analizde algoritma Ebû Mûsâ'yı merkeze alarak ondan hadis nakledenleri dereceyi esas alarak yakından uzağa doğru yerleştirmiştir.

Her bir râviyi temsil eden düğümler arasındaki bağlantılar, iki düğüm arasındaki irtibatın yoğunluğuna göre kalınlaşıp incelmektedir. Buna binaen analiz sonucu ortaya çıkan görselden hareketle Ebû Mûsâ'nın oğlu Ebû Bürde'nin babasının en önemli râvisi olduğu görülmektedir. Onu Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Hittân b. Abdillah, Ebû Kinâne ve Enes b. Malik izlemektedir. Algoritmanın rivayetleri peş peşe zikredilme ilişkisine göre sıraladığı göz önünde bulundurulduğu takdirde Hasan-ı Basrî, Katâde vb. Ebû Mûsâ'dan bizzat hadis işitmeyen isimlerin görselde onunla direkt irtibatlı şekilde görünmesi anlaşılır hale gelecektir.

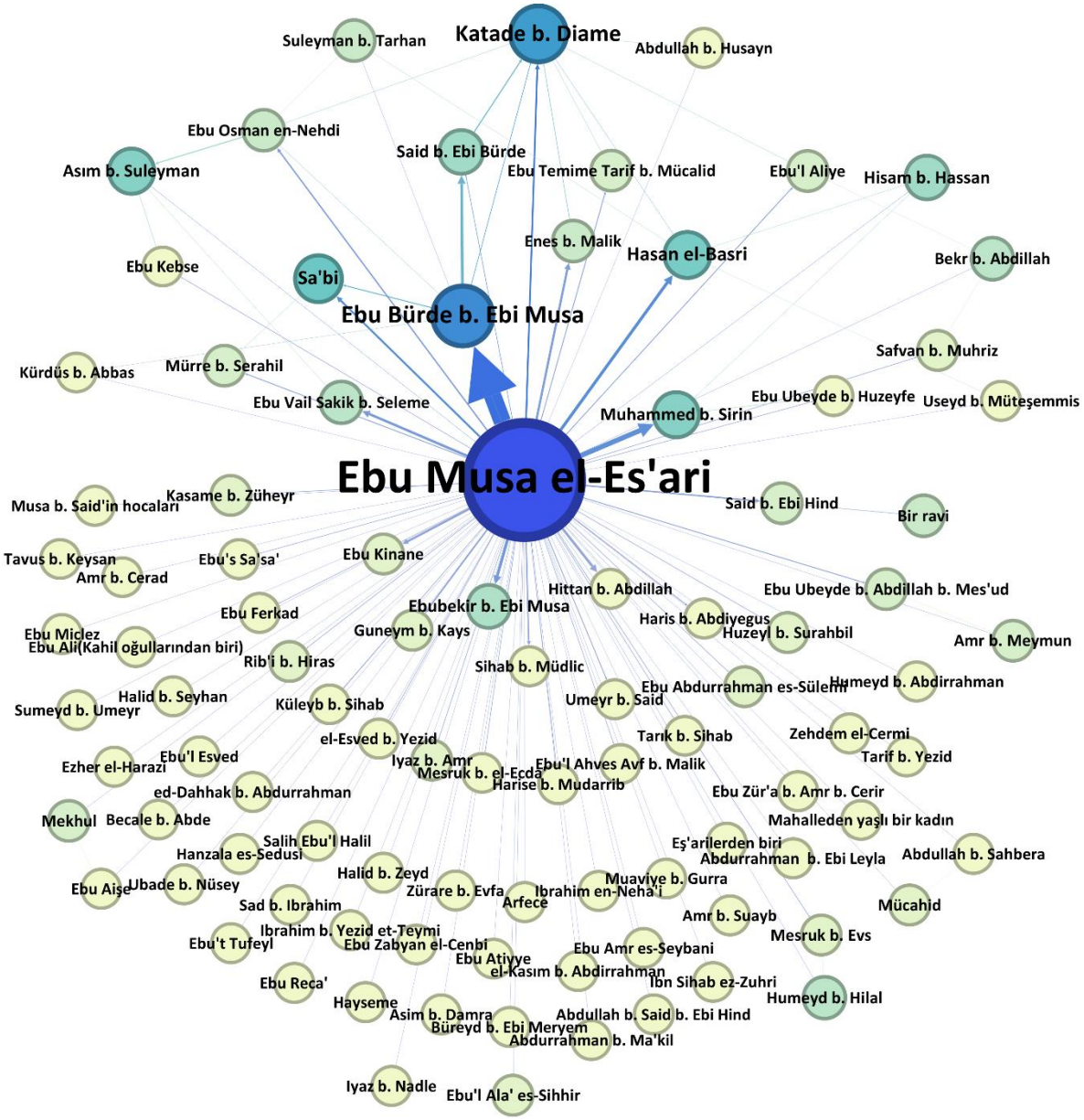

Grafik 75: Ebû Mûsâ'nın rivayet ağı

Ebu Musa el-Es'ari - Properties	
Size	30.0
Position (x)	32.31036
Position (y)	-61.603313
Position (z)	0.0
Color	[0,109,44]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebu Musa el-Es'ari - Attributes	
Id	Ebu Musa el-Es'ari
Label	Ebu Musa el-Es'ari
Interval	<null value>
In-Degree	0
Out-Degree	95
Derece	95
Weighted In-Degree	0.0
Weighted Out-Degree	280.0
Weighted Degree	280.0
Eccentricity	1.0
Closeness Centrality	1.0
Harmonic Closeness Centrali	1.0
Betweenness Centrality	0.0
PageRank	0.008433114158645573
Component ID	0
Strongly-Connected ID	95
Modularity Class	0
Inferred Class	1
Clustering Coefficient	0.0033594626002013683
Eigenvector Centrality	0.0
Authority	0.0
Hub	0.99641424

Tablo 40: Ebû Mûsâ'nın rivayet ağındaki rolüne dair hesaplamalar tablosu (Düğümlerin dereceleri esas alınmıştır.)

Ağ haritasındaki oklar ve renkler, öğrenciler arasındaki ilişkilerin niteliğini, gücünü veya önemini temsil etmektedir. Kalın oklar, daha güçlü bir ilişkiyi göstermektedir. Dolayısıyla kalın oklarla bağlanan düğümler Ebû Mûsâ'yla rivayet ilişkisi güçlü olan öğrencileri işaret etmektedir. İnce oklar ise, rivayet ilişkisinin daha zayıf olduğunu ifade etmektedir.

Renkler, Ebû Mûsâ'nın öğrencilerinin ağ içindeki belirli rollerini temsil etmektedir. Bu görsel, derece esas alınarak yapılan bir analiz sonucunda oluşturulduğu için koyu renkler derecesi yüksek düğümleri temsil etmektedir. Ağın genel yapısı, Ebû Mûsâ'nın, Kûfe'de etkili diğer iki sahâbî olan Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'a göre sınırlı bir etkileşim alanı olduğunu göstermektedir. Nitekim Ebû Mûsâ'nın derecesi 95'tir. Dolayısıyla 95 râvi ile etkileşimdedir ve bunların tamamında ise verici konumdadır.

Merkeze en yakın ve en kalın bağlantılara sahip öğrenciler, (Ebû Bürde, Şakîk b. Seleme, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Hittân b. Abdillah, Ebû Kinâne ve Enes b. Malik) Ebû Mûsâ'nın ana öğrenci kitlesi olarak düşünülebilir. Bu öğrencilerin Ebû Mûsâ'dan yoğun şekilde rivayet naklettikleri ve bunları geniş çapta yaydıkları anlaşılmaktadır. Merkezden uzaklaştıkça, düğüm bağlantıları incelir ve renkler değişir; bu da görselin merkezinden daha uzak düğümlerin Ebû Mûsâ ile daha az yoğun bir ilişkisi olduğunu gösterir. Nitekim bu isimlerden bazıları ondan yalnız birkaç

rivayet nakletmişlerdir. Algoritma bu isimleri ağın kenarlarına yerleştirmiş ve zayıf oklarla işaretlemiştir.

Düğüm rengi ise derece ile ilişkilidir. Bir düğümün derecesi, o düğümün etkileşime girdiği düğüm sayısıdır. Bunu rivayet ağında düşündüğümüzde derece, bir düğümün kaç farklı kişiden rivayet aldığı ve kaç kişiye bunları naklettiğini ifade eder. Derecesi yüksek düğümler daha koyu iken, düşük dereceliler daha açık renktedir. Dolayısıyla bir düğümün koyu renkte olması, onun Ebû Mûsâ'dan yüksek sayıda rivayet naklettiği anlamına gelmez. Rivayet sayıları okların kalınlıkları ile ifade edilmiştir.

Sosyal ağ analizi üzerinden elde edilen bir görsel hakkında yorum yapma noktasında önem arz eden verilerden biri derecelerdir. İç derece, bir düğümün bilgiyi aldığı düğümlerin sayısını temsil ederken, dış derece, bir düğümün bilgiyi naklettiği düğüm sayısını ifade eder. Toplam derece, bir düğümün iç ve dış derecelerinin toplamını ifade eder. (Örneğin bir râvi beş kişiden hadis aldıysa iç derecesi beştir. Sekiz kişiye hadis naklettiyse dış derecesi sekizdir. Toplam derecesi ise on üçtür.) Sosyal ağ analizindeki önemine binaen Ebû Mûsâ'nın öğrencilerinin iç ve dış dereceleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

İsim	Dış Derece
Ebu Musa el-Es'ari	95
Ebu Bürde b. Ebi Musa	26
Katade b. Diame	10
Sa'bi	9
Hasan el-Basri	9
Muhammed b. Sirin	8
Asım b. Suleyman	6
Said b. Ebi Bürde	6
Ebubekir b. Ebi Musa	6
Ebu Vail Sakik b. Seleme	5
Hisam b. Hassan	4
Enes b. Malik	4
Bekr b. Abdillah	3
Humeyd b. Hilal	3
Bir ravi	3
Ebu Osman en-Nehdi	3
Ebu'l Aliye	3
Ebu Temime Tarif b. Mücalid	3
Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	3
Mürre b. Serahil	3
Suleyman b. Tarhan	2
Amr b. Meymun	2
Mekhul	2
Said b. Ebi Hind	2
Ebu Abdurrahman es-Sülemi	2
Ebu Kinane	2
Guneym b. Kays	2
Huzeyl b. Surahbil	2
Iyaz b. Amr	2
Kasame b. Züheyr	2
Mesruk b. Evs	2
Rib'i b. Hiras	2
Safvan b. Muhriz	2
Ebu'l Ala' es-Sihhir	1
Mücahid	1
Abdullah b. Husayn	1
Abdullah b. Sahbera	1
Abdullah b. Said b. Ebi Hind	1
Abdurrahman b. Ebi Leyla	1
Abdurrahman b. Ma'kil	1
Amr b. Cerad	1
Amr b. Suayb	1
Arfece	1
Asim b. Damra	1
Becale b. Abde	1
Büreyd b. Ebi Meryem	1
Ebu'l Ahves Avf b. Malik	1
Ebu'l Esved	1
Ebu's Sa'sa'	1
Ebu't Tufeyl	1
Ebu Aişe	1
Ebu Ali(Kahil oğullarından biri)	1
Ebu Amr es-Seybani	1
Ebu Atiyye	1
Ebu Ferkad	1
Ebu Kebse	1
Ebu Miclez	1
Ebu Reca'	1
Ebu Ubeyde b. Huzeyfe	1
Ebu Zabyan el-Cenbi	1
Ebu Zür'a b. Amr b. Cerir	1
ed-Dahhak b. Abdurrahman	1
el-Esved b. Yezid	1
el-Kasım b. Abdirrahman	1
Eş'arilerden biri	1
Ezher el-Harazi	1
Halid b. Seyhan	1
Halid b. Zeyd	1
Hanzala es-Sedusi	1
Haris b. Abdiyegus	1
Harise b. Mudarrib	1
Hayseme	1
Hittan b. Abdillah	1
Humeyd b. Abdirrahman	1
Ibn Sihab ez-Zuhri	1
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	1
Ibrahim en-Neha'i	1
Iyaz b. Nadle	1
Küleyb b. Sihab	1
Kürdüs b. Abbas	1
Mahalleden yaşlı bir kadın	1
Mesruk b. el-Ecda'	1
Muaviye b. Gurra	1
Musa b. Said'in hocaları	1
Sad b. Ibrahim	1
Salih Ebu'l Halil	1
Sihab b. Müdlic	1
Sumeyd b. Umeyr	1
Tarık b. Sihab	1
Tarif b. Yezid	1
Tavus b. Keysan	1
Ubade b. Nüsey	1
Umeyr b. Said	1
Useyd b. Müteşemmis	1
Zehdem el-Cermi	1
Zürare b. Evfa	1

İsim	İç Derece
Katade b. Diame	13
Asım b. Suleyman	4
Hisam b. Hassan	4
Sa'bi	3
Bekr b. Abdillah	3
Humeyd b. Hilal	3
Suleyman b. Tarhan	3
Ebu Bürde b. Ebi Musa	2
Hasan el-Basri	2
Muhammed b. Sirin	2
Said b. Ebi Bürde	2
Bir ravi	2
Ebu Osman en-Nehdi	2
Amr b. Meymun	2
Mekhul	2
Said b. Ebi Hind	2
Ebu'l Ala' es-Sihhir	2
Mücahid	2
Ebubekir b. Ebi Musa	1
Ebu Vail Sakik b. Seleme	1
Enes b. Malik	1
Ebu'l Aliye	1
Ebu Temime Tarif b. Mücalid	1
Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	1
Mürre b. Serahil	1
Ebu Abdurrahman es-Sülemi	1
Ebu Kinane	1
Guneym b. Kays	1
Huzeyl b. Surahbil	1
Iyaz b. Amr	1
Kasame b. Züheyr	1
Mesruk b. Evs	1
Rib'i b. Hiras	1
Safvan b. Muhriz	1
Abdullah b. Husayn	1
Abdullah b. Sahbera	1
Abdullah b. Said b. Ebi Hind	1
Abdurrahman b. Ebi Leyla	1
Abdurrahman b. Ma'kil	1
Amr b. Cerad	1
Amr b. Suayb	1
Arfece	1
Asim b. Damra	1
Becale b. Abde	1
Büreyd b. Ebi Meryem	1
Ebu'l Ahves Avf b. Malik	1
Ebu'l Esved	1
Ebu's Sa'sa'	1
Ebu't Tufeyl	1
Ebu Aişe	1
Ebu Ali(Kahil oğullarından biri)	1
Ebu Amr es-Seybani	1
Ebu Atiyye	1
Ebu Ferkad	1
Ebu Kebse	1
Ebu Miclez	1
Ebu Reca'	1
Ebu Ubeyde b. Huzeyfe	1
Ebu Zabyan el-Cenbi	1
Ebu Zür'a b. Amr b. Cerir	1
ed-Dahhak b. Abdurrahman	1
el-Esved b. Yezid	1
el-Kasım b. Abdirrahman	1
Eş'arilerden biri	1
Ezher el-Harazi	1
Halid b. Seyhan	1
Halid b. Zeyd	1
Hanzala es-Sedusi	1
Haris b. Abdiyegus	1
Harise b. Mudarrib	1
Hayseme	1
Hittan b. Abdillah	1
Humeyd b. Abdirrahman	1
Ibn Sihab ez-Zuhri	1
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	1
Ibrahim en-Neha'i	1
Iyaz b. Nadle	1
Küleyb b. Sihab	1
Kürdüs b. Abbas	1
Mahalleden yaşlı bir kadın	1
Mesruk b. el-Ecda'	1
Muaviye b. Gurra	1
Musa b. Said'in hocaları	1
Sad b. Ibrahim	1
Salih Ebu'l Halil	1
Sihab b. Müdlic	1
Sumeyd b. Umeyr	1
Tarık b. Sihab	1
Tarif b. Yezid	1
Tavus b. Keysan	1
Ubade b. Nüsey	1
Umeyr b. Said	1
Useyd b. Müteşemmis	1
Zehdem el-Cermi	1
Zürare b. Evfa	1
Ebu Musa el-Es'ari	0

İsim	Derece
Ebu Musa el-Es'ari	95
Ebu Bürde b. Ebi Musa	28
Katade b. Diame	23
Sa'bi	12
Hasan el-Basri	11
Asım b. Suleyman	10
Muhammed b. Sirin	10
Hisam b. Hassan	8
Said b. Ebi Bürde	8
Ebubekir b. Ebi Musa	7
Bekr b. Abdillah	6
Humeyd b. Hilal	6
Ebu Vail Sakik b. Seleme	6
Suleyman b. Tarhan	5
Bir ravi	5
Ebu Osman en-Nehdi	5
Enes b. Malik	5
Amr b. Meymun	4
Mekhul	4
Said b. Ebi Hind	4
Ebu'l Aliye	4
Ebu Temime Tarif b. Mücalid	4
Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	4
Mürre b. Serahil	4
Ebu'l Ala' es-Sihhir	3
Mücahid	3
Ebu Abdurrahman es-Sülemi	3
Ebu Kinane	3
Guneym b. Kays	3
Huzeyl b. Surahbil	3
Iyaz b. Amr	3
Kasame b. Züheyr	3
Mesruk b. Evs	3
Rib'i b. Hiras	3
Safvan b. Muhriz	3
Abdullah b. Husayn	2
Abdullah b. Sahbera	2
Abdullah b. Said b. Ebi Hind	2
Abdurrahman b. Ebi Leyla	2
Abdurrahman b. Ma'kil	2
Amr b. Cerad	2
Amr b. Suayb	2
Arfece	2
Asim b. Damra	2
Becale b. Abde	2
Büreyd b. Ebi Meryem	2
Ebu'l Ahves Avf b. Malik	2
Ebu'l Esved	2
Ebu's Sa'sa'	2
Ebu't Tufeyl	2
Ebu Aişe	2
Ebu Ali(Kahil oğullarından biri)	2
Ebu Amr es-Seybani	2
Ebu Atiyye	2
Ebu Ferkad	2
Ebu Kebse	2
Ebu Miclez	2
Ebu Reca'	2
Ebu Ubeyde b. Huzeyfe	2
Ebu Zabyan el-Cenbi	2
Ebu Zür'a b. Amr b. Cerir	2
ed-Dahhak b. Abdurrahman	2
el-Esved b. Yezid	2
el-Kasım b. Abdirrahman	2
Eş'arilerden biri	2
Ezher el-Harazi	2
Halid b. Seyhan	2
Halid b. Zeyd	2
Hanzala es-Sedusi	2
Haris b. Abdiyegus	2
Harise b. Mudarrib	2
Hayseme	2
Hittan b. Abdillah	2
Humeyd b. Abdirrahman	2
Ibn Sihab ez-Zuhri	2
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	2
Ibrahim en-Neha'i	2
Iyaz b. Nadle	2
Küleyb b. Sihab	2
Kürdüs b. Abbas	2
Mahalleden yaşlı bir kadın	2
Mesruk b. el-Ecda'	2
Muaviye b. Gurra	2
Musa b. Said'in hocaları	2
Sad b. Ibrahim	2
Salih Ebu'l Halil	2
Sihab b. Müdlic	2
Sumeyd b. Umeyr	2
Tarık b. Sihab	2
Tarif b. Yezid	2
Tavus b. Keysan	2
Ubade b. Nüsey	2
Umeyr b. Said	2
Useyd b. Müteşemmis	2
Zehdem el-Cermi	2
Zürare b. Evfa	2

Tablo 41: Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin derece verilerine göre sıralanışı

Derece tablolarından hareketle Ebû Mûsâ'nın yakın talebeleri addedilen ve yüksek rivayet sayısına sahip râvilerin bu ağdaki rolleri hakkında birtakım tespitlerde bulunmak mümkündür. Dış derece, diğer düğümlere bağlanma eğilimini gösterir. Yüksek dış dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgi akışını dışarıya doğru yaymada etkili olabilir. Buna binaen Ebû Mûsâ'nın rivayet ağında bilgiyi dışarı doğru yaymada öne çıkan isimlerin, Ebû Bürde (26), Katâde (10), Şa'bî (9), Hasan-ı Basrî (9) İbn Sîrîn (8), Âsım el-Ahvel (6), Saîd b. Ebî Bürde (6), Şakîk b. Seleme (5) olduğu söylenebilir.[545] Bu isimler arasında Ebû Bürde 26 farklı kişiye babasından aldığı rivayetleri nakletmesiyle dikkat çekmektedir. Bu durum onun Ebû Mûsâ'dan aldığı rivayetlerin sayısıyla birlikte düşünüldüğünde Ebû Bürde'nin babasının rivayetlerini yaymada ağdaki en etkili isim olduğu görülmektedir. Dış derecesi yüksek diğer isimlere bakıldığında bunların neredeyse tamamının Ebû Mûsâ'dan mürsel olarak ondan rivayet nakleden isimler olması önemlidir. Bu durumdan hareketle, Ebû Mûsâ'nın rivayetlerinin, kendinden bizzat hadis işiten râvilerinden çok mürsel olarak ondan nakilde bulunan isimler tarafından yayıldığı söylenebilir. Dolayısıyla Ebû Mûsâ rivayetlerinin yayılması öğrencilerinden sonraki nesilde daha etkili olmuştur. Ayrıca dış derecesi yüksek isimler arasında Şa'bî ve Katâde diğerlerinden farklı bir durumdadır. Nitekim bu isimlerin Ebû Mûsâ'dan naklettiği rivayet sayısı diğerlerine göre oldukça düşüktür.[546] Bu durumda Şa'bî ve Katâde Ebû Mûsâ'dan az sayıda rivayet almış olsalar da onun rivayetlerini etraflarındakilere yayarak ağda önemli bir rol üstlenmişlerdir.

İç derece ise, bir râvinin rivayetleri aldığı kişi sayısını gösterir. Yüksek iç dereceye sahip düğümler, ağdaki bilgiyi toplama konusunda daha etkilidir. Ebû Mûsâ'nın rivayet ağında yüksek iç dereceye sahip düğümler, Katâde (13), Âsım el-Ahvel (4), Hişâm b. Hassân (4), Şa'bî (3), Bekr b. Abdillah (3), Humeyd b. Hilâl (3) ve Süleymân b. Tarhân (3)'dır. Bu isimler arasında Katâde ve Şa'bî dikkat çekmektedir. Nitekim bu iki ismin dış dereceleri gibi iç dereceleri de diğerlerine nispetle daha yüksektir. Dolayısıyla hem rivayetleri alma hem de nakletme noktasında daha çok râvi ile etkileşimdelerdir. Ancak bu etkileşimin Hz. Ali ve İbn Mes'ûd ağlarındaki etkileşime oranla oldukça kısıtlı olduğu ifade edilmelidir. Dolayısıyla Ebû Mûsâ'nın rivayetlerinin yayılımının diğer ağlara göre daha düşük olduğu söylenebilir.

Verilere göre, ağın düğüm sayısı 96, kenar sayısı 125, toplam iç derecesi 132 ve toplam dış derecesi 301'tir. Ağın yoğunluğu ve derece yoğunluğu, bir sosyal ağı analiz ederken ağdaki

[545] Parantez içindeki sayılar ilgili râvinin dış derecesini, diğer bir deyişle rivayetleri naklettiği kişi sayısını göstermektedir.

[546] Şa'bî'nin Ebû Mûsâ'dan tekrarlı rivayet sayısı 25, Katâde'nin ise 8'dir.

ilişkiler hakkında yorum yapmayı sağlayan temel değerlerdir. Derece, bir düğümün kaç tane doğrudan bağlantısı olduğunu ifade eder. Bir düğümün derece yoğunluğu, o düğümün ne kadar merkezi olduğunu gösterir. Ağ yoğunluğu ise ağdaki bağlantıların potansiyel maksimum bağlantılara oranını ifade eder. Bu, ağın ne kadar sıkı veya yoğun bağlı olduğunu gösterir. Bu bilgilere binaen Ebû Mûsâ'nın rivayet ağının derece ve ağ yoğunluğu hesaplandığında aşağıdaki sonuçlara ulaşılır.

Ağın Yoğunluğu = Kenar sayısı/Maksimum kenar sayısı=125/ (96×(96−1)/2)=0.0274

Ağın Derece Yoğunluğu = Toplam derece/Düğüm sayısı=433/96=4.51

Ağın yoğunluğu 0.0274, yani %1.37'dir. Bu oran, teorik olarak ağda mevcut olabilecek tüm bağlantıların çok küçük bir kısmının gerçekten var olduğunu gösterir. Yoğunluk, bir ağın ne kadar "dolgun" veya "seyrek" olduğunu belirtir. Burada ağ oldukça seyrek, yani düğümler arasında bağlantılar sınırlıdır. Bu tür seyrek ağlar genellikle belirli düğümlerin merkezde olduğu ve birçok düğümün diğerlerine doğrudan bağlı olmadığı yapıların göstergesidir. Ağda bilgi alışverişi yapan birkaç kritik düğüm olabilir ve bu düğümler diğerlerine göre daha fazla bağlantıya sahip olabilir. Ortalama derece yoğunluğu ise bir düğümün kaç bağlantıya sahip olduğunu gösterir. Bu değerin 4.51 olması, her düğümün (râvinin) ortalama olarak 4-5 düğümle etkileşimde olduğunu ifade eder. Bu, her râvinin hem rivayet aldığı hem de aktardığı sınırlı sayıda kaynağa ve muhataba sahip olduğu anlamına gelir.

Ağ yoğunluğunun düşük, ancak ortalama derece yoğunluğunun belirli bir seviyede olması, bilginin merkezi kaynaklardan kontrollü bir şekilde yayıldığını gösterir. Ağda birkaç düğüm büyük bilgi aracıları olarak rol oynarken, genel ağda düğümler arasındaki bağlar seyrektir. Bu da bazı düğümlerin daha çok bağlantıya sahip otorite düğümler olduğunu, diğerlerinin ise daha az bağlantı kuran düğümler olduğunu ifade eder.

Ağın analizinde önemli bir metrik olan ağın iç derece yoğunluğu (1.375) olarak hesaplanmıştır. İç derece yoğunluğu, ağdaki düğümlerin, yani hadis râvilerinin ortalama olarak 1 kişiden rivayet aldığı anlamına gelir. Bu, genelde düşük bir iç derece yoğunluğudur ve ağda bilgi alan düğümlerin az sayıda kaynaktan rivayet aldığını gösterir. Dış derece yoğunluğu ise 3.14 olarak hesaplanmıştır. Her düğümün ortalama 3 kişiye bilgi aktardığını gösterir. Bu değer, düğümlerin dışa yönelik bilgi paylaşımında daha aktif olduğunu ve hadislerin birçok kişiye nakledildiğini ifade eder. Bu sonuçlar, ağın bilgi alışverişinde kaynakların sınırlı olduğu ancak bilginin daha geniş bir şekilde dağıtıldığı bir yapıyı işaret eder. İç derece yoğunluğunun dış derece

yoğunluğuna göre düşük olması, bilginin merkezî düğümlerde toplandığını ve az sayıda kişiden geniş bir kitleye yayıldığını göstermektedir.

Buraya kadar verilen bilgilerle Ebû Mûsâ'nın rivayet ağı genel hatlarıyla ortaya konmuştur. Ancak rivayet ağında etkili isimlerin müstakil olarak incelenmesi ve onların bu ağdaki rollerinin tespiti ağ hakkında daha derinlikli analiz yapmak için önem arz etmektedir.

a)Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî

Ebû Mûsâ'nın oğlu olan Ebû Bürde, Kûfe'de yaşamıştır. Babası Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği görevi esnasında dünyaya geldiği nakledilmiş ve bir hırkaya sarıldığı için "Ebû Bürde" lakabını aldığı rivayet edilmiştir.[547] Hicrî 103 veya 104 yılında vefat ettiği nakledilmiştir.[548] Ebû Nuaym ise 104 yılını tercih etmektedir. Ebû Bürde, Esved b. Yezîd'le birlikte beytü'l mâl görevlisi olmuştur. Şüreyh'ten sonra Kûfe kadılığı yapmıştır.[549] Haccâc b. Yûsuf tarafından kadılıktan azledilen Ebû Bürde,[550] Hucr b. Adî'nin Muaviye'ye lanet ettiğine ve dinden çıktığına dair şahitlik yapmıştır.[551]

Ebû Bürde Medine'de yaşayan sahâbîlerle irtibat halinde olmuş ve onların ilminden istifade etmiştir. Nitekim Ebû Mûsâ, ilim öğrenmesi için onu, Abdullah b. Selâm'a göndermiştir.[552] Ebû Bürde, babası Ebû Mûsâ'dan, bir meselede çözüm bulamadıklarında Hz. Âişe'ye sorduklarını nakletmiştir.[553] Onun bu nakli kendisinin de Hz. Âişe'yi bir otorite olarak tanıdığını ve onun ilmine itibar ettiğini göstermektedir. Ebû Bürde'nin irtibatlı olduğu Medineli diğer bir sahâbî Abdullah b. Ömer'dir. Nitekim İbn Ömer, Ebû Bürde'nin Medine'de olduğunu öğrenince onu ziyarete gitmiştir. İbn Ömer, Ebû Bürde'yi ziyaretini, bir kişinin iyilerden addedildiğinin göstergesinin, babasının sevdiği kimselere iyilik yapması olduğunu ifade eden bir hadisle gerekçelendirmiştir. Bu hadiseden ikisi arasında yakın bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu yakınlığın, Ebû Bürde'nin İbn Ömer'den hadis almasını sağlamış olması muhtemeldir. Nitekim kaynaklarda Ebû Bürde'nin İbn Ömer'den hadis rivayet ettiği nakledilmektedir.[554]

Ebû Bürde, ilim talebi için yalnız sahâbe tabakasından kimselerle değil tâbiûnla da irtibata geçmiştir. Nitekim hadis sormak için Ömer b. Abdulaziz'i gece vakti ziyaret etmiştir. Duyduğu

[547] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l Kebîr*, 2/961.
[548] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/387.
[549] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/386.
[550] Buhârî, *et-Târîhu'l Kebîr*, 7/546.
[551] Belazûrî, *Ensâbu'l eşrâf*, 5/254.
[552] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/386.
[553] Mizzî, *Tehzibu'l Kemâl*, 35/233.
[554] İbn Asakir, *Tarîhu Dımeşk*, 26/44.

bir hadisi naklederek bu hadisi işitip işitmediğini Ömer b. Abdülaziz'e sormuştur. Ömer b. Abdülaziz ise hadisi duyduğunu söylemiştir.[555] Bu olay, Ebû Bürde'nin hadis rivayetini ne derece önemsediğini göstermektedir. Ebû Bürde'nin farklı vesilelerle Ömer b. Abdülaziz'e hadis rivayet ettiği nakledilmiştir. Bunlardan birinde Ömer b. Abdülaziz, Ebû Bürde'den hadis nakletmesini talep etmiştir.[556]

Ebû Bürde'nin babasından işittiği hadisleri yazdığı nakledilmiştir. Nitekim bir rivayette, Ebû Bürde babasına, kendisinden dinlediği hadisleri yazıya geçirdiğini söylemiş ve Ebû Mûsâ hadisleri yazarken bir şeyler ilave edip eksik bırakmasından korktuğunu dile getirmiştir.[557] Başka bir rivayette ise Ebû Mûsâ, Ebû Bürde'den yazdığı hadisleri getirmesini istemiş ve onları silerek "Biz Hz. Peygamber'den nasıl ezberleyerek aldıysak sen de ezberle." demiştir.[558] İki rivayet birlikte değerlendirildiğinde, Ebû Mûsâ'nın hadislerin yazılması konusundaki endişesinin sebebinin eksik bırakılmasından yahut onlara ilave yapılmasından duyduğu endişe olduğu anlaşılmaktadır. Onun bu tavrı hicrî birinci asrın ilk yarısında yaşayan pek çok ismin yaklaşımıyla benzerlik arz etmektedir. Nitekim Alkame ve Abîde gibi aynı dönemin anlayışını taşıyan isimler de onunla benzer bir tavır sergilemişlerdir.

[555] İbn Asakir, *Tarîhu Dımeşk*, 26/47.
[556] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/134, 26/59.
[557] Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, 8/105.
[558] Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, 8/134.

(1)İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

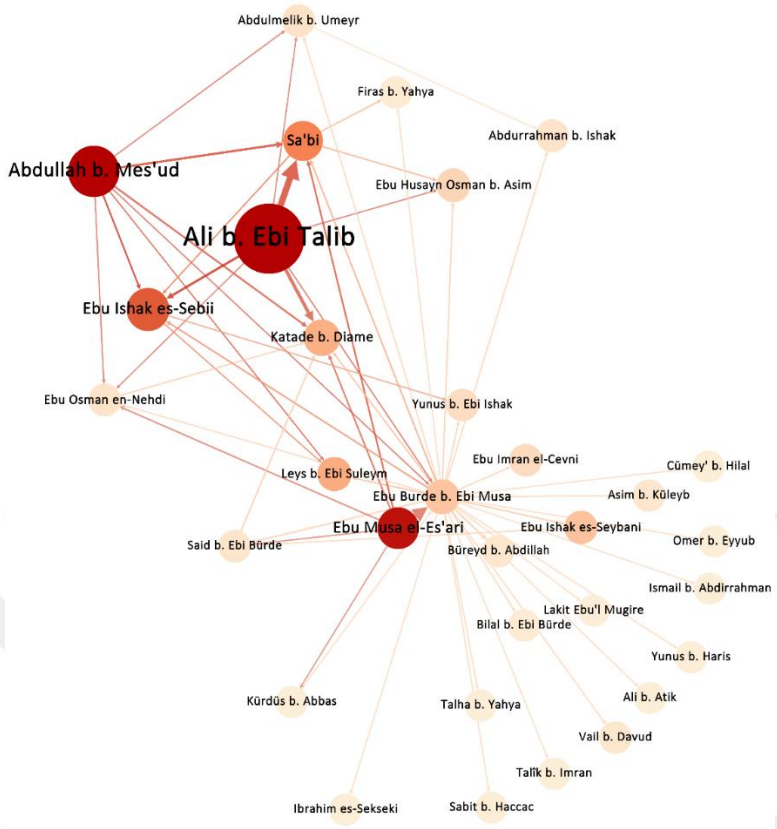

Grafik 76: Ebû Bürde’nin Rivayet Ağı (İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetleri Özelinde)

Ebu Burde b. Ebi Musa - Properties	
Size	9.117022
Position (x)	-24.098621
Position (y)	44.494602
Position (z)	0.0
Color	[252,158,110]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebu Burde b. Ebi Musa - Attributes	
Id	Ebu Burde b. Ebi Musa
Label	Ebu Burde b. Ebi Musa
Interval	<null value>
In-Degree	4
Out-Degree	27
Derece	31
Weighted In-Degree	66.0
Weighted Out-Degree	66.0
Weighted Degree	132.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.30863309352517987
Harmonic Closeness Centrali	0.3846301846301844
Betweenness Centrality	527.6014758666546
Authority	0.06760872
Hub	0.022268841
PageRank	4.387770449745329E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	307
Modularity Class	7
Inferred Class	12
Clustering Coefficient	0.02688172087073326
Eigenvector Centrality	0.004934521323237375

Tablo 42: İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın Rivayet Ağında Ebû Bürde’nin Rolüne Dair Hesaplamalar

Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağındaki rolü İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk’ın Musannef’lerindeki rivayetler esas alınarak yapılan sosyal ağ analizi sonucunda Ebû Bürde’nin bu rivayet ağlarındaki rolüne dair yukarıdaki görsel elde edilmiştir. Bu görselin anlamlı hale gelmesi için ağın yapı bakımından ve merkeziyet ölçümleri dikkate alınarak yorumlanması gerekmektedir.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Ebû Bürde, Hz. Ali, İbn Mes‘ûd, Ebû Mûsâ ve Kürdûs b. Abbâs olmak üzere 4 kişiden rivayet almaktadır. Babası ile güçlü olan rivayet ilişkisi ikisi arasındaki okun kalınlığından anlaşılmaktadır. Ayrıca bu üç isimden rivayet alan pek çok râviye de rivayet nakleden konumdadır. Hem bahsi geçen üç sahâbîden hem de Ebû Bürde’den de rivayet alanlar; Ebû Osmân en-Nehdî, Katâde b. Diâme ve Şa‘bî’dir. İbn Mes‘ûd’dan, Hz. Ali’den ve Ebû Bürde’den rivayet alanlar ise Ebû İshâk es-Sebîî ve Abdulmelik b. Umeyr’dir. Leys b. Ebî Süleym ve Yûnus b. Ebî İshâk ise hem Ebû İshâk’tan hem de Ebû Bürde’den rivayet alan konumdadır. Bu noktada Ebû İshâk es-Sebîî ve Katâde’nin hem İbn Mes‘ûd’dan hem de Hz. Ali’den hadis işitmediği, Şa‘bî’nin ise İbn Mes‘ûd’dan nakillerinin mürsel olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Ebû Bürde’nin İbn Mes’ûd ve Hz. Ali gibi büyük sahabîlerden rivayet alması, onu bu isimler arasındaki köprü düğümlerden biri yapar. İki büyük kaynak (İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali) arasındaki bağlantı, Ebû Bürde aracılığıyla dolaylı olarak pekiştirilir. Onun ağı hem bu büyük kaynaklarla olan bağlantılarını pekiştirir, hem de başka râviler aracılığıyla bu bilgileri yayar.

Ebû Bürde’den en çok hadis nakleden isimler, torunu Büreyd b. Abdillah b. Ebî Bürde ve oğlu Saîd b. Ebî Bürde’dir. Saîd b. Ebî Bürde’nin aynı zamanda dedesi Ebû Mûsâ’dan da rivayet aldığı görülmektedir. Ancak dedesinden hadis işitmemiştir. Aile içi rivayetlerin yoğunluğu, ağın sıkı bağlantılı bir alt topluluk olduğunu gösterir.[559] Ayrıca, oğul Saîd’in, dedesi Ebû Mûsâ’dan da rivayet alması, bu ailevi bağlantıların nesilden nesle bilgi aktarımını nasıl sağladığını gösterir. Saîd’in dedesinden doğrudan hadis işitmemiş olması, dolaylı rivayetlerin de ağda büyük bir öneme sahip olduğunu gösterir. Ebû Bürde’nin rivayet ağı, merkezi aktörler

[559] Ailevi ilişkilerin yoğun olduğu bir ağda sıkı bağlantılı bir alt topluluk, bireylerin birbirleriyle sık ve güçlü bağlara sahip olduğu, diğer gruplara kıyasla daha yoğun etkileşimde bulunduğu bir yapıyı ifade eder. Bu tür alt topluluklarda, bağlantılar arasında yüksek bir kümelenme katsayısı görülür ve bireyler arasında güçlü bir tanışıklık, güven ve işbirliği potansiyeli oluşur. Aile içindeki sıkı bağlar, bilgi yayılımını hızlandırırken, dış gruplara bilgi aktarımı daha sınırlı olabilir. Ayrıca bu yapılar, ağ grafiğinde yoğun ve bağlantıları sık bir düğüm grubu olarak görünür ve sosyal ya da ekonomik ağların dayanıklılığına katkı sağlayarak stratejik bir rol üstlenebilir.

arasındaki bilgi akışını sağlayan, ailevi bağlarla pekiştirilmiş güçlü bir yapıya sahiptir. Ağın topolojik olarak çok merkezli bir yapısı bulunmakta ve köprü düğümler, bilginin daha geniş kitlelere yayılmasında kritik rol oynamaktadır.

Merkeziyet ölçümleri ağın dinamiklerine dair bilgi sahibi olma hususunda önemli bilgiler sağlamaktadır. Bu öneme binaen Ebû Bürde'nin rivayet ağının ölçümleri, bu başlıkta değerlendirilerek ağa dair analize kaynaklık etmiştir. Hem ağırlıklı iç hem de dış derecelerinin oldukça yüksek olması, Ebû Bürde'nin önemli miktarda bilgi aktaran biri olduğunu ve rivayetlerinin güvenilirliğinin güçlü olduğunu gösterir. Özellikle babası Ebû Mûsâ ile olan ilişkisi burada belirleyici olabilir, çünkü babasının hadislerini nakletmede önemli bir rol oynamaktadır.

Yüksek arasındalık değeri (527.6017), Ebû Bürde'nin ağda arabulucu ve bilgi akışını sağlayan önemli bir köprü düğüm olduğunu gösterir. Başka düğümler arasındaki bilgi akışında kritik bir rol oynamaktadır. Ebû Bürde, İbn Mes'ûd ve Hz. Ali gibi büyük sahâbîlerin rivayetleri arasında köprü işlevi görmektedir. Ebû Bürde'nin yakınlık merkeziyeti değeri (0.3086), rivayet ağındaki diğer kişilere nispeten kolay erişim sağladığını gösterir. Hem rivayet alıcılarına hem de vericilerine olan mesafesi kısadır. Bu, bilginin hızlı bir şekilde yayılmasına katkıda bulunabilir. Özellikle babası Ebû Mûsâ'dan aldığı rivayetler aracılığıyla önemli bir bilgi merkezi haline gelmiştir.

Otorite değeri (0.067), Ebû Bürde'nin güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu gösterir. Hub değeri ise, onun bilginin yayılmasında etkin olduğunu, başkalarına birçok rivayet ulaştırdığını gösterir. Yüksek PageRank değeri (4.38), Ebû Bürde'nin rivayet ağında merkezi bir rol oynadığını, etkili ve güvenilir bir düğüm olduğunu gösterir. Babası Ebû Mûsâ'nın hadislerine olan erişimi ve bu hadislerin yayılmasındaki rolü, ağdaki etkisini artırmış olabilir. Özvektör merkeziyeti değeri düşük görünse de (0.0049), bu Ebû Bürde'nin ağın daha büyük düğümleriyle doğrudan bağlantılı olduğunu ve bu büyük düğümlerin etkisiyle varlığını sürdüren bir aktör olduğunu gösterir. Burada, özellikle İbn Mes'ûd ve Hz. Ali gibi büyük sahâbîlerin rivayetleri ile dolaylı bağlantılarına dikkat çekebiliriz.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Ebû Bürde, ağda önemli bir bilgi kaynağı ve yayılım noktasıdır. Babası Ebû Mûsâ'nın rivayetleri ile ilişkisi göz önünde bulundurulduğunda, babasından aldığı rivayetlerin yayılmasında kritik bir rol oynadığı söylenebilir. Yüksek arasındalık ve yakınlık değerleri, Ebû Bürde'nin İbn Mes'ûd ve Hz. Ali gibi şahısların rivayetlerinin dolaşımında köprü rolü oynayabileceğini gösterir. Onların doğrudan ya da dolaylı rivayetlerini başka kişilere ileterek bilgi akışını sağlamış olabilir. Ebû Bürde'nin, büyük şahıslar

arasında hem rivayetleri alma hem de nakletme noktasında ağın kritik bir parçası olduğu söylenebilir.

(2)Ebû Mûsâ ile İlişkisi

Ebû Bürde'nin babası Ebû Mûsâ ile arasındaki kan bağı onunla güçlü bir ilişkisinin olmasına ve bu durumun rivayetlere yansımasına vesile olmuştur. Onun babasından naklettiği rivayetler incelendiğinde pek çok farklı mekânda birlikte oldukları ve Ebû Bürde'nin babasının iyi bir gözlemcisi olduğu söylenebilir. Nitekim Ebû Bürde, babasıyla birlikte olduğu bir ortamda aksırdığında, babasının kendisine karşılık vermezken başka bir aksırana karşılık verdiğini ve bununla ilgili rivayeti nakletmiştir.[560] Ayrıca Ebû Mûsâ'nın Ebû Bürde'ye "Oğulcuğum!" diyerek seslenmesi ve Ebû Bürde'nin "Kâle lî ebî" sigasıyla hadis nakletmesi de iki isim arasındaki güçlü ilişkiye işaret etmektedir. Ayrıca Ebû Bürde'nin yolculukta oruçla ilgili bir hadisi rivayet ederken "Bunu babamdan defalarca duydum." demesi de onun babasıyla mülazemetini göstermektedir.[561] Babasının vefatına yakın halini ve vasiyetini de Ebû Bürde nakletmiştir.[562]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Çocuklarının da bulunduğu bir ortamda Ebû Bürde, "Babamdan duyduğum bir hadisi size nakledeyim mi?" diye sorarak onların onayını istemiş ve böylece hadisi nakletmiştir.[563] Bu hadisede dikkat çeken hususlardan biri Ebû Bürde'nin hadisi bir olay üzerine değil kendi isteğiyle rivayet etmesidir. Diğer husus ise Ebû Bürde'nin çocuklarının da bulunduğu bir ortamın hadisi nakleden râvi tarafından özellikle zikredilmesidir. Bu meclisin ilme hasredildiğine yahut sürekli olup olmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ebû Bürde'nin bir ihtiyaç yahut sebep olmaksızın hadisi nakletmek istemesi ve bunu çocuklarının da bulunduğu bir ortamda yapması onun rivayetlerini yarı sistemli olarak rivayet etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Ancak onu hadisleri nakletmeye sevk eden ortam yahut ihtiyaç hakkında bilgi veren başka rivayetler, Ebû Bürde'nin yarı sistemli rivayeti benimsediğini kesin olarak söylemeyi zorlaştırmaktadır. Nitekim bir hadisede yanında Hz. Mûsâ'nın İsrailoğullarını Mısır'dan çıkarmasıyla ilgili bir ayet okununca Ebû Bürde, Hz. Peygamber'in bu olaya atıf

[560] Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* 4/294.
[561] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 3/374.
[562] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 3/394.
[563] Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* 2/230.

yaptığı bir hadisi babasından nakletmiştir.[564] Hammâd b. Ebî Süleyman, Ebû Bürde ile akşam yemeği yediği esnada onun yemekle ilgili bir hadis rivayet ettiğini nakletmiştir.[565] Bu örneklerde hadisin nakledilmesini gerektiren bir ihtiyacın yahut ortamın meydana geldiği görülmektedir. Bu durumdan hareketle, Ebû Bürde'nin bir sebep olmaksızın hadis rivayetinin her zaman için geçerli olmadığı, bazen ortamın kimi zaman ise bir ihtiyacın hadis rivayetine vesile olduğu söylenebilir.

Ebû Bürde, gerek sahâbe gerek tâbiûn tabakasından pek çok isimden hadis nakletmiştir. Bunlar, Esved b. Yezîd, Eğar el-Müzenî, Berâ' b. Âzib, Huzeyfe b. Yemân, Rebî' b. Huseym, Zübeyr b. Avvâm, Zir b. Hubeyş, Dubey'a b. Husayn, Abdullah b. Selâm, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Yezîd, Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik, Muhammed b. Mesleme, Muâviye b. Ebî Süfyân, Urve b. Zübeyr, Ali b. Ebî Talib, Mugîre b. Şu'be, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Ebû Hureyre, Ebû Hilâl el-Akkî, Esmâ' binti Umeys ve Hz. Âişe'dir.[566]

Hâdimü'l-Haremeyn programından elde edilen verilerle Ebû Bürde'nin naklettiği mükerrer rivayetler esas alınarak aşağıdaki görsel hazırlanmıştır. Görselde Ebû Bürde'nin rivayet aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler gösterilmiştir.[567]

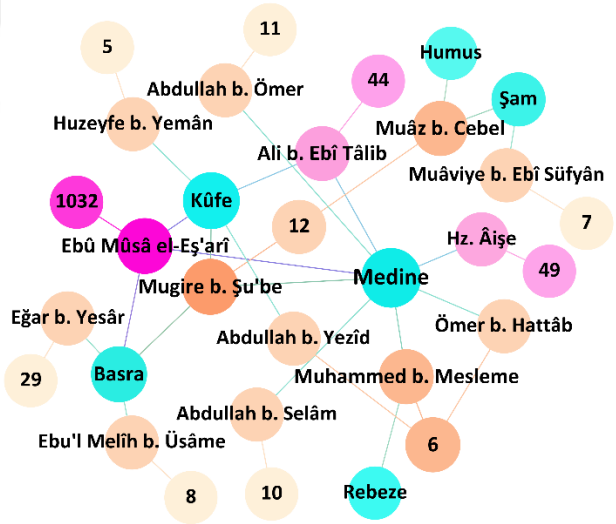

Grafik 77: Ebû Bürde'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Görselde de görüleceği üzere Ebû Bürde'nin en fazla rivayet aldığı isim babası Ebû Mûsâ'dır. Ebû Mûsâ'yı 49 rivayetle Hz. Âişe ve 44 rivayetle Hz. Ali izlemektedir. Ebû Bürde, Basralı

[564] Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, 2/439.
[565] Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ Ebû Ya'lâ, *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî* (Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984), 13/221.
[566] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/66, 67.
[567] Görselin daha okunabilir olması için ve Ebû Bürde'nin rivayetleri üzerinde en etkili isimlerin daha net görülebilmesi amacıyla görselde, beşten fazla rivayet aldığı isimler gösterilmiştir.

Eğar b. Yesâr'dan ise 22 rivayet nakletmiştir. Bu durum onun Medine ve Kûfe'nin yanında Basra ile irtibatının güçlü olduğu şeklinde yorumlanabilir. Farklı şehirlere seyahat etmiş olsa da Kûfeli olarak bilinen Ebû Bürde, Kûfeli beş isimden rivayet nakletmiştir. Kûfe'nin ilmî ortamında etkili olan Huzeyfe b. Yemân ve Bera' b. Âzib gibi sahâbîlerin rivayetlerine rağbetinin sınırlı düzeyde olduğu görülmektedir. Hz. Ali'yi idrâk etmesine rağmen ondan da sınırlı sayıda rivayeti vardır. Ayrıca Medine'ye gittiği ve orada İbn Ömer ve Abdullah b. Selâm ile görüştüğü nakledilen Ebû Bürde'nin bu iki isimden rivayeti de oldukça azdır. İbn Ömer özelinde bu durum, onun hadis rivayetinden çekinmesiyle açıklanabilse de Abdullah b. Selâm'dan ilim öğrenmek kastıyla Medine'ye giden Ebû Bürde'nin, ondan yalnız 10 rivayet nakletmesi dikkat çekicidir.

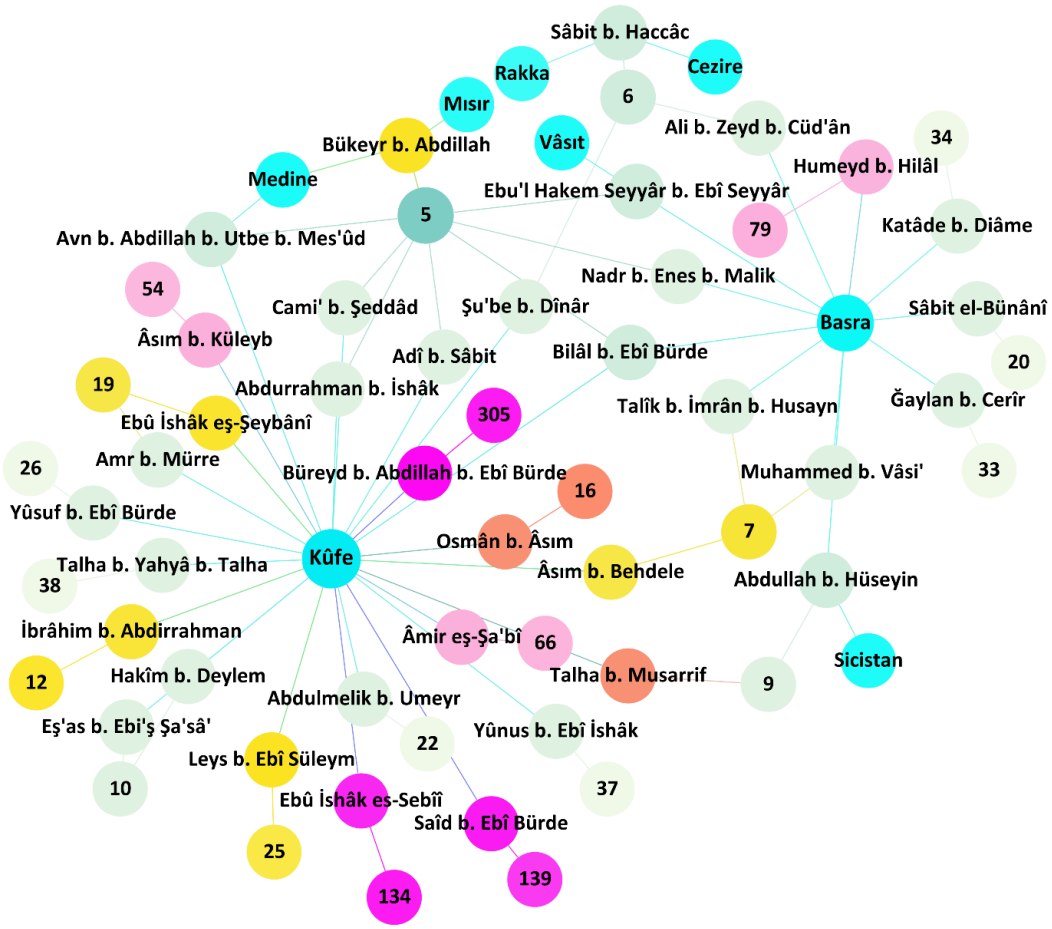

Grafik 78: Ebû Bürde'nin hadis naklettiği isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Ebû Bürde'den beşten fazla rivayet nakleden isimler esas alınarak öğrencileri ve bunların irtibatlı oldukları şehirler ile rivayet sayıları yukarıdaki görselde verilmiştir. Ebû Bürde'nin hocalarında Kûfe'nin etkisi tam olarak görünmese de öğrencilerinde durum oldukça farklıdır. Görselde yer alan 36 râviden 24'ü Kûfe ile irtibatlıdır. Basra ile irtibatlı olan râvi sayısı ise 11'dir. Rivayet sayısıyla öne çıkan isimler ise 305 rivayetle Ebû Bürde'nin torunu Büreyd b.

Abdillah, 139 rivayetle Saîd b. Ebî Bürde, 134 rivayetle Ebû İshâk es-Sebîî, 79 rivayetle Humeyd b. Hilâl, 66 rivayetle Âmir eş-Şa'bî, 54 rivayetle Âsım b. Küleyb'dir. Bu isimlerden Humeyd dışındakiler Kûfelidir, dolayısıyla Ebû Bürde'nin rivayetlerini büyük oranda sonraki nesle taşıyan isimlerin Kûfeli olduğu ve torunu ile oğlu dikkate alındığında kan bağının bu intikalde etkili rol oynadığı söylenebilir. Ebû Bürde'nin öğrencileri arasında mevâlîden olan 5 kişi vardır. Bunlar görselde sarı ile renklendirilmiştir. Râvi kümesinin 7'de birine tekabül eden mevlâ râvilerin sayıca az olduğu söylenebilir. Ayrıca öğrenciler arasında 3 kişi Osmânî, 4 isim ise Mürciî olarak nitelenmiştir. Ayrıca râvilerden ikisi râfızî ve ğâlî, biri müteşeyyi' olarak tavsif edilirken birinin Hz. Ali'nin rec'atına inandığı belirtilmiştir. 36 öğrenciden 12'sinin mezhebi durumuna dair bilgi verilmiştir. Bu nedenle genel bir hükme varmak mümkün görünmemektedir. Ancak Ebû Bürde'nin öğrencilerinin Irak bölgesindeki ve hassaten Kûfe'deki mezhep çeşitliliğini yansıttığı söylenebilir.

Farklı şehirlere seyahat etmiş olsa da Kûfe'de ikamet ettiği ve kadılık yaptığı bilinen Ebû Bürde'nin öğrencilerinin çoğunun Kûfeli olması beklenen bir durumdur. Hocalarında aynı durumun görülememesi birinci asrın ilk yarısındaki diğer râvilerdeki durumla örtüşmektedir. Sahâbe tabakasında yalnız bir şehirle irtibat kuran ve o şehirle anılan hocalar oldukça azdır. Ayrıca sahâbîlerin farklı şehirlere dağılmış olmasının da bu durumu etkilediği söylenebilir. Ancak tâbiûnun büyüklerinin öğrencileri olan isimlere baktığımızda şehirlerin rivayet ortamının ve kültürünün oluşmaya başladığı, sistemli rivayete doğru bir yönelimin olduğu ve bunun öğrencilerin aynı şehirden olmasını etkilediği ifade edilebilir.

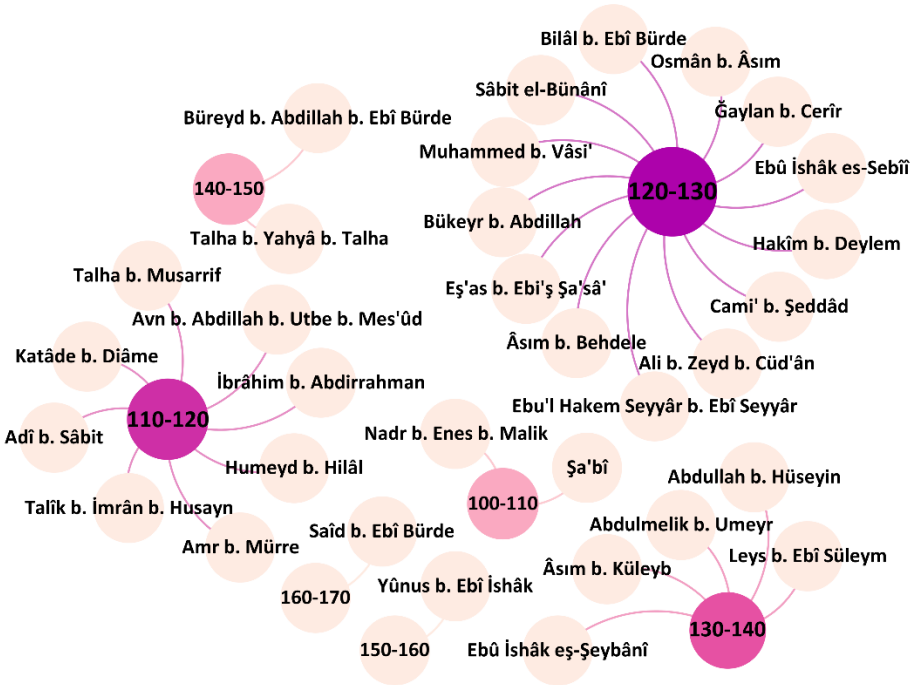

Grafik 79: Ebû Bürde'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Yukarıdaki grafikte Ebû Bürde'nin önde gelen öğrencilerinin vefat tarihleri dönemlendirilmiştir. Ebû Bürde, 104 yılında vefat etmiştir. Öğrencilerinin vefat tarihleri 100-170 yılları arasında değişmektedir. Bu verilerden hareketle, onun ilmini nakletme bakımından en aktif olduğu dönem, yaklaşık 60-104 yılları arasına denk gelmektedir. Bu süreçte, babası Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den ve Kûfe'deki diğer sahâbîlerden öğrendiği bilgileri talebelerine nakletmiş ve geniş bir rivayet ağı oluşturmuştur. Öğrencilerinin vefat tarihlerine bakıldığında, ilk nesil öğrencilerinin 100-120 yılları arasında, ikinci nesil öğrencilerinin ise 120-150 yılları arasında vefat ettiği görülmektedir. Ebû Bürde'nin ilmî mirasının 170 yılına kadar olan süreçte öğrencileri vasıtasıyla aktarılmaya devam ettiği söylenebilir. Özellikle 110-140 yılları arasında vefat eden talebeleri, onun ilim halkasının en etkili olduğu dönemi yansıtmaktadır.

b)Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî

İsminin Amr, Âmir veya Ebû Bekir olduğu konusunda ihtilaf vardır.[568] Hicrî 106 yılında vefat etmiştir.[569] Ebû Bürde'den yaşça büyük olmasına rağmen[570] ondan sonra kadılık yapmıştır.[571] Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın, Şam yönetimiyle samimi ilişkiler kuran kardeşi Ebû Bürde'den üstün görüldüğü rivayet edilmiştir.[572]

(1)İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

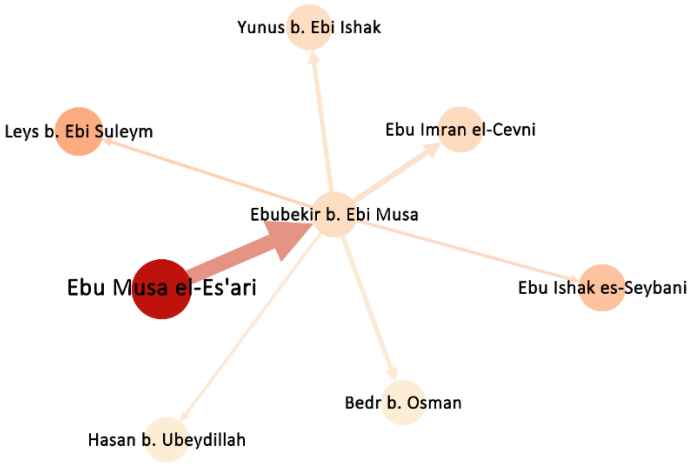

Grafik 80: Ebû Bekir'in rivayet ağı (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ rivayetleri özelinde)

[568] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/144.
[569] Halife b. Hayyat, *Kitâbü't-Tabakat*, 267.
[570] İbn Hibbân, *Sikât*, 5/592. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/387.
[571] Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 2/412, 413.
[572] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/145.

Ebubekir b. Ebi Musa - Properties	
Size	15.321715
Position (x)	5.7033224
Position (y)	11.778535
Position (z)	0.0
Color	[253,222,194]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebubekir b. Ebi Musa - Attributes	
Id	Ebubekir b. Ebi Musa
Label	Ebubekir b. Ebi Musa
Interval	<null value>
In-Degree	1
Out-Degree	6
Derece	7
Weighted In-Degree	10.0
Weighted Out-Degree	10.0
Weighted Degree	20.0
Eccentricity	11.0
Closeness Centrality	0.19036027263875366
Harmonic Closeness Centrality	0.22540097725519795
Betweenness Centrality	5.471861471861471
Authority	0.006579333
Hub	0.0014770163
PageRank	2.3794696111275321E-4
Component ID	1
Strongly-Connected ID	1116
Cluter-ID	1
Modularity Class	3
Inferred Class	18
Eigenvector Centrality	0.0011664061664555248
Clustering Coefficient	0.0

Tablo 43:İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında Ebû Bürde’nin rolüne dair hesaplamalar

Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağındaki rolü İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk’ın Musannef’lerindeki rivayetler esas alınarak yapılan sosyal ağ analizi sonucunda Ebû Bekir’in bu rivayet ağlarındaki rolüne dair yukarıdaki görsel elde edilmiştir. Bu görselin anlamlı hale gelmesi için ağın yapı bakımından ve merkeziyet ölçümleri dikkate alınarak yorumlanması gerekmektedir.

Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ’nın merkeziyet metrikleri, ağda nispeten daha az merkezi bir pozisyonda olduğunu gösteriyor. İç derece (1) ve dış derece (6), onun ağda sınırlı sayıda doğrudan bağlantıya sahip olduğunu ancak daha fazla dış bağlantıya sahip olduğunu gösteriyor. Ağırlıklı iç derece (10) ve dış derece (10) ise, bu ilişkilerin daha fazla bilgi aktarımı potansiyeline sahip olduğunu işaret ediyor, fakat bu aktarım ağırlıklı olarak dışarıya doğru gerçekleşiyor. Merkeze uzaklık değeri (11), onun ağdaki en uzak düğümlerden biri olduğunu ve bağlantılarının daha uzun yollarla gerçekleşebileceğini gösteriyor. Yakınlık merkeziyeti (0.19) ve arasındalık merkeziyeti (5.47) ise onun ağda daha az merkezi bir pozisyonda olduğunu ve bilgi akışını doğrudan etkileme potansiyelinin sınırlı olduğunu ortaya koyuyor.

Otorite (0.006) ve hub (0.0014) değerlerinin düşük olması, Ebû Bekir'in ağda hem bilgi aktarıcı hem de bilgi alıcı olarak rolünün sınırlı olduğunu gösteriyor. PageRank değeri (2.37) ise, ona bağlı olan düğümlerin toplamda daha fazla öneme sahip olduğunu gösteriyor. Özvektör merkeziyeti (0.0011) de, onun ağda merkezi bir figür olmadığını ve ağırlığının düşük olduğunu ortaya koyuyor. Özetle, Ebû Bekir daha çok çevresindeki bağlantılardan yararlanarak ve dışa dönük bir etkileşimle hareket eden bir figürdür. Ağdaki merkezi rolü sınırlı olsa da, dış bağlantıları üzerinden bilgi akışını sağlayabilme potansiyeline sahiptir.

(2)Ebû Mûsâ ile İlişkisi

Savaş esnasında düşmanla karşı karşıyayken babası Ebû Mûsâ'nın savaşa teşvik eden bir hadisi insanlara söylediğini nakletmiştir. Bu durum Ebû Bekir'in babasıyla birlikteliğinin ondan işittiği hadisler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Nitekim babasının sabah ve Cuma namazlarındaki uygulamasını nakletmesi bunu göstermektedir.[573]

(3)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın hadis aldığı isimler, Esved b. Hilâl, Berâ b. Âzib, Câbir b. Semure, Abdullah b. Abbâs, Hz. Ali, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'dir. [574] Metinde yer alan "Hz. Ali'den rivayet ettiği iddia edilmiştir, ancak bu bir vehimdir." ifadesi, Ebû Bekir'in Hz. Ali'den doğrudan hadis nakletmediği, böyle bir rivayetin yanlışlıkla isnad edilmiş olabileceği anlamına gelir. Bu durumda, Ebû Bekir'in doğrudan Hz. Ali'den hadis duymadığı kabul edilir. Ebû Bekir, özellikle babasından ve diğer sahabîlerden rivayet alarak sonraki nesillere hadis aktarmış, kendisi de güvenilir bir râvi olarak kabul edilmiştir. Aşağıdaki görselde Ebû Bekir'in hadis aldığı isimler görsel olarak verilmiştir. Ebû Bekir'in en güçlü rivayet ilişkisinin babasıyla olduğu görülmektedir. Görsel, Kûfe merkezli bir sahâbe ve tâbiîn ağı yapısını göstermektedir.

[573] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/138, 4/118.
[574] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/144.

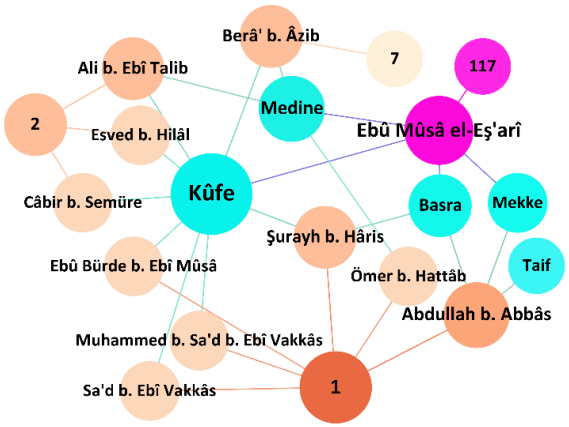

Grafik 81: Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Ebû Bekir'den hadis nakledenler, Eclah b. Abdillah el-Kindî, Bahterî b. Muhtâr, Bedr b. Osman, Haccâc b. Ebî Ertât, Abdullah b. Ebî's Sefer, Abdulmelik b. Umeyr, Ubeyd b. Ebî Ümeyye, Ömer b. Ubeyd, Atâ' b. Sâib, Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebîî, Ebû İshâk es-Sebîî, Ebû İshâk eş-Şeybânî, Ebû Bekir en-Nehşelî, Ebû Bilc el-Fizârî, Ebû Hamza ed-Dab'î, Ebû İdris, Ebû İmran el-Cevnî'dir.[575] Ebû Bekir'den hadis nakledenler, bunların rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler aşağıdaki görselde verilmiştir.[576] Kardeşi Ebû Bürde gibi Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın rivayetlerinin de daha ziyade Kûfeliler tarafından nakledildiği söylenebilir. Ayrıca kendisinden hadis nakleden râvi sayısının son derece az olmasından hareketle onun kısıtlı bir çevresinin olduğu ifade edilebilir.

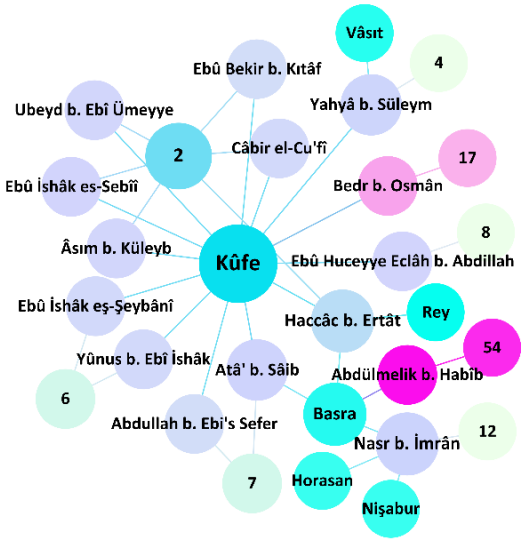

Grafik 82: Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'dan hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

[575] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 33/145.

[576] Görselde Hâdimü'l Haremeyn programından elde edilen veriler kullanılmıştır. Ayrıca Ebû Bekir'den iki ve üzerinde hadis nakledenler esas alınmıştır.

106 yılında vefat eden Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın öğrencilerinin vefat tarihleri aşağıdaki grafikte verilmiştir. Öğrencilerinin vefat tarihlerine bakıldığında, 120-170 yılları arasında yayıldıkları görülmektedir. Bu durum, onun ilmini nakletme bakımından en aktif olduğu dönemin yaklaşık 60-106 yılları arasında olduğunu göstermektedir. Bu süreçte, özellikle babasından öğrendiği bilgileri sonraki nesillere aktarmış ve geniş bir ilim halkası oluşturmuştur. Öğrencilerinin vefat tarihleri incelendiğinde, 120-140 yılları arasında vefat edenler (Abdülmelik b. Habîb, Atâ' b. Sâib, Abdullah b. Ebi's-Sefer, Ebû İshâk es-Sebîî) onun ilmî mirasının ilk yayılma sürecini yansıtmaktadır. 140-160 yılları arasında vefat eden talebeleri (Bedr b. Osmân, Ebû Huceyye Eclâh b. Abdillah, Ubeyd b. Ebî Ümeyye, Haccâc b. Ertât) ise ilminin ikinci nesil tarafından taşındığını göstermektedir. Bu veriler, Ebû Bekir'in ilmî mirasının 170 yılına kadar öğrencileri aracılığıyla aktarıldığını göstermektedir.

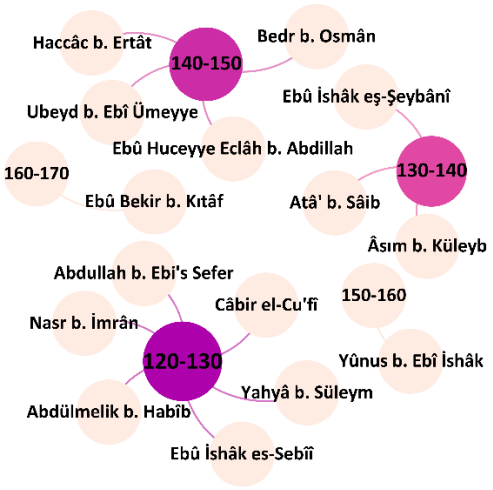

Grafik 83: Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ'nın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Değerlendirme

Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin rivayet ağı, oğulları Ebû Bürde ve Ebû Bekir ile etkileşimini sonraki nesillere yaymıştır. Ebû Bürde, Ebû Mûsâ'nın rivayetlerini nakletmede bariz bir şekilde öne çıkan isimdir ve rivayetlerin geniş bir ağa yayılmasını sağlamıştır. Ebû Bekir ise kısıtlı bir öğrenci kitlesiyle ilişkiler kurmuştur, dolayısıyla onun etkisi sınırlı kalmıştır. Ebû Mûsâ'nın rivayet ağı Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un ağlarıyla karşılaştırıldığında, daha ailevi ve yerel bağlarla şekillenen bir yapıya sahiptir. İbn Mes'ûd ve Hz. Ali ağlarına bakıldığında, bu ağların daha geniş ve aktif etkileşimler içerdiği gözlemlenmektedir. Ebû Mûsâ'nın ağı ise, özellikle aile içindeki aktörlerle daha sıkı bağlantılar kurarak daha merkezi bir yapıya sahiptir.

Ebû Bürde ve Ebû Bekir, babalarının rivayetlerinin Medine, Basra ve Kûfe gibi şehirlerde yayılmasını sağlamışlardır. Kûfe bu şehirler arasında öne çıksa da Ebû Mûsâ'nın uzun bir süre

yaşadığı ve görev yaptığı Basra'da da hatırı sayılı miktarda râvisinin olduğu söylenebilir. Özellikle Ebû Bürde, babasının rivayetlerinin Basra'da yayılmasında etkili olmuştur.

Ebû Mûsâ'nın râvileri arasında İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden addedilen isimlerin bulunması iki sahâbînin rivayet ağları arasında etkileşimin olduğunu göstermektedir. İbn Mes'ûd'un râvilerinden özellikle Şakîk b. Seleme, Ebû Mûsâ'nın rivayetlerini nakletme noktasında diğerlerinden daha aktiftir. Târık b. Şihâb, Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd, Esved b. Yezîd, Hüzeyl b. Şurahbîl, Mürre b. Şerâhîl ise İbn Mes'ûd'un râvilerinden olup Ebû Mûsâ'dan hadis nakleden diğer isimlerdir. Hz. Ali'nin önde gelen talebelerinden ise Ebû Abdirrahman'ın Ebû Mûsâ'dan dikkate değer miktarda rivayet naklettiği görülmektedir. Dolayısıyla Ebû Mûsâ ile İbn Mes'ûd'un öğrencileri arasındaki etkileşimin Hz. Ali ile Ebû Mûsâ arasındakinden daha fazla olduğu söylenebilir.

Ortak Ağ Hakkında Değerlendirme

Üç sahâbînin ağları karşılaştırmalı bir analize tabi tutulduğunda ilk dikkat çeken huşulardan biri ağların büyüklükleri, diğer bir tabirle ağlardaki düğüm sayılarıdır. Hz. Ali'nin rivayet ağında 505, İbn Mes'ûd ağında 188, Ebu Mûsâ ağında ise 96 düğüm vardır. Hz. Ali'nin hem Medine'de hem de halife olarak Kûfe'de ikamet etmesi, onun geniş bir coğrafyada etkili olmasına olanak tanımıştır. Kûfe'deki halifeliği ve bu dönemdeki seferlere katılımı, ona geniş bir takipçi kitlesi ve öğrenciler kazandırmış olabilir. Aynı zamanda, Kûfe'nin dini ve fıkhî ortamı, Hz. Ali'nin rivayetlerinin daha çok ilgi görmesine yol açmış olabilir. Bu bağlamda, Hz. Ali'nin ağındaki 505 düğüm, onun çok sayıda şehirde ve toplulukta etkili olmasına, halk arasında saygın bir öğretici figür olarak tanınmasına işaret eder. Hz. Ali'nin sıklıkla seferlere çıkması, onun rivayet ağındaki kişilerin farklı takipçilerine ulaşmasını sağlamış olabilir. İbn Mes'ûd'un Medine ve Kûfe'de ikamet etmesi, onun Hz. Ali'ye nispeten daha istikrarlı bir yaşam sürmesini sağlamıştır. Özellikle Kûfe'deki ilim meclisleri ona önemli bir takipçi kitlesi kazandırmış olabilir. Ancak Hz. Ali'nin aksine, İbn Mes'ûd'un görevlerinin Kûfe ile sınırlı olması onun ağının daha dar ve yerel odaklı olmasına yol açmış olabilir. İbn Mes'ûd'un perşembe günleri düzenlediği ilim meclisleri, onun daha istikrarlı bir öğreticilik yapısına sahip olduğu anlamına gelir. Bu da ağının büyüklüğünü, ama aynı zamanda ağındaki düğümlerin daha odaklanmış ve yerel olduğunu açıklayabilir. Ebû Mûsâ'nın hem Basra'da hem de Kûfe'de valilik yapması, onun farklı bölgelerde önemli bir siyasi figür olarak tanınmasını sağlamıştır. Bu iki şehirdeki valilik görevleri, ona geniş bir coğrafyada etkili olma fırsatı sunmuştur. Ancak ağının büyüklüğü Hz. Ali'nin ve İbn Mes'ûd'un ağlarına göre daha sınırlı kalmıştır. Bunun nedeni, Ebû Mûsâ'nın

daha dar bir çevrede etkili olması ve muhtemelen öğretici bir figür olarak daha az geniş bir takipçi kitlesine sahip olması olabilir.

Üç sahâbînin rivayet ağlarının büyüklükleri yanında ağların yoğunlukları ağdaki ilişkiler hakkında fikir sahibi olmak için önem arz etmektedir. Ebû Mûsâ'nın ağı en yoğun ağdır (0.0274), yani düğümler arasında bağlantılar daha sıkı ve daha yoğundur. Bu, Ebû Mûsâ'nın rivayet ilişkisinin daha sınırlı bir grup içinde daha sıkı bir şekilde aktarıldığını gösterir. Öğrencileri arasındaki bağlantılar daha güçlü olabilir. İbn Mes'ûd'un ağı orta yoğunluktadır (0.0217). Kendisinden rivayet alanlar arasındaki ilişkiler görece güçlüdür, ancak Ebû Mûsâ'nınki kadar sıkı değildir. Bu, İbn Mes'ûd'un ilim halkasının geniş ama belirli bir disiplin içinde aktığını gösterebilir. Hz. Ali'nin ağı en seyrek ağdır (0.0066). Bu, ağın çok daha geniş ama bağlantıların daha gevşek olduğunu gösterir. Hz. Ali'nin ağı, farklı bölgeler ve gruplara yayılmış geniş bir kitleye hitap etmiş, ancak düğümler arasındaki bağlantılar daha az yoğun kalmıştır. Bu sonuçlar, Hz. Ali'nin rivayetlerinin geniş bir topluluğa yayıldığını ama ilişkilerin zayıf olduğunu, Ebû Mûsâ'nın daha sınırlı ancak daha yoğun bir bağlantı ağı kurduğunu, İbn Mes'ûd'un ise ikisi arasında bir denge sağladığını ortaya koymaktadır.

Hz. Ali'nin ve İbn Mes'ûd'un rivayet ağında râvileri dış derecelerine göre sıraladığımızda birkaç isim dışında büyük oranda örtüştüğünü görmekteyiz. Buna binaen her ne kadar ilk nesildeki talebeleri farklılık arz etse de ikinci tabaka râvileri söz konusu olduğunda her iki sahâbînin de rivayetlerinin aynı isimler üzerinden nakledildiği söylenebilir. Ebû Mûsâ'nın râvilerinin iç ve dış dereceleri gerek Hz. Ali'nin gerek İbn Mes'ûd'un râvilerinin derecelerine göre oldukça düşüktür. Bu durum, Ebû Mûsâ'nın rivayet ağında rivayetleri alma ve nakletme noktasında aktif rol alan daha az düğüm olduğunu ve bunların etkisinin diğer iki ağdaki düğümlere nispetle daha sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu durum sosyal ağ analiziyle hazırlanan aşağıdaki görselde daha net şekilde görülebilir. Ayrıca aşağıdaki görselde, İbn Mes'ûd ile Hz. Ali'nin rivayet ağları arasındaki ilişkinin Ebû Mûsâ ile ilişkilerine nispetle daha güçlü olduğu görülmektedir.

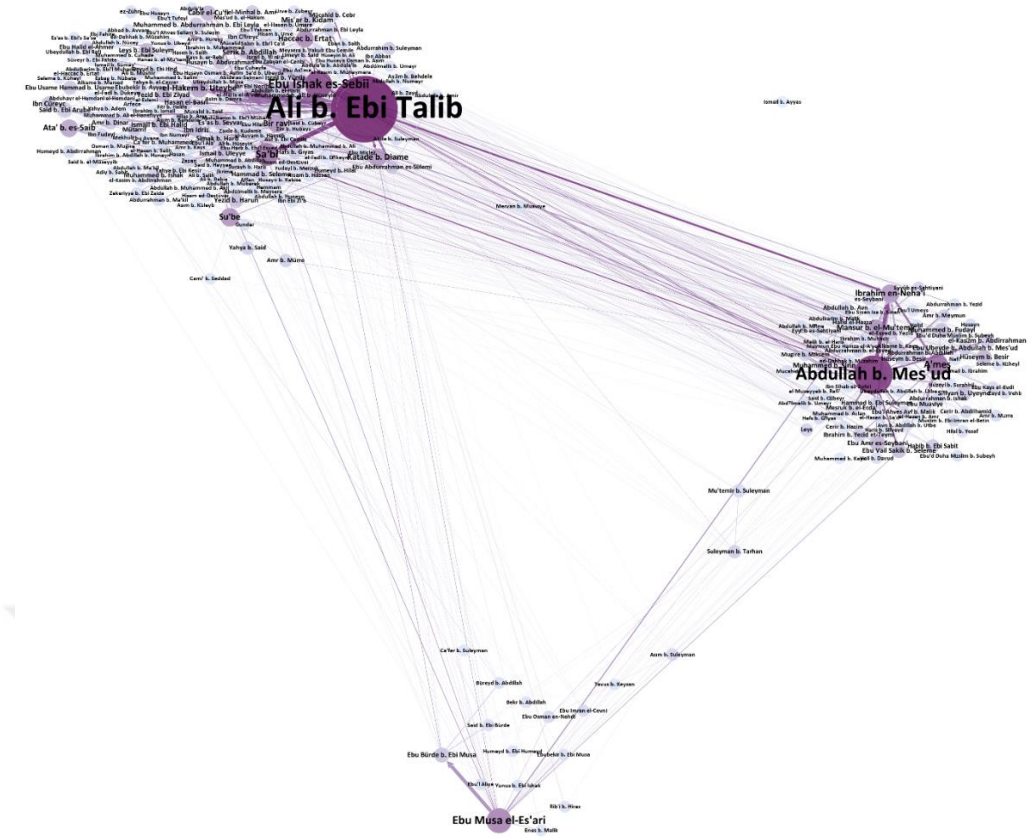

Grafik 84: Üç sahâbînin rivayet ağları arasındaki etkileşim[577]

Her üç sahâbînin de rivayet ağlarında öne çıkan en belirgin husus birinci derece râvilerin hemen tamamının müksirûn râvi olmasıdır. Müksir râvi, genelde ilim elde etmek için bulunduğu şehrin dışına çıkmamış, farklı bölgelere yolculuk yapmış olsa da büyük ölçüde hocasının hadisleriyle yetinmiş ve seyahat ettiği bölgelerdeki hocaların hadislerini toplamak için bir gayrete girmemiştir. Ayrıca hocasıyla ilişkisi daha tabii bir boyuttadır. Ailevî bağlar, mevlâlık durumu, aynı bölgede yaşama gibi tabii sebepler onu hocasıyla rivayet ilişkisi kurmaya yönlendirmiştir.[578] Bu üç sahâbînin rivayet ağında rivayet sayısı ve râvilerle etkileşim bakımından öne çıkan isimlere bakıldığında bunların imkânları olmasına rağmen bir veya birkaç hocayı tercih ettikleri, bunlarla iktifa ettikleri görülmektedir ki bu durum tedvin dönemi ve sonrasının rivayet anlayışından oldukça farklıdır. Örneğin Şa'bî, İbn Mes'ûd ashâbının tamamından hadis alma imkânına sahipken Alkame, Mesrûk ve Şüreyh'in rivayetlerini alma noktasında bir gayretinin olduğu ve söz konusu gayretin (İbn Mes'ûd'un öğrencileri özelinde) bu isimlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Benzer bir durum İbn Mes'ûd rivayetleri konusunda otorite addedilen İbrâhim en-Nehaî için de söz konusudur. Nitekim İbrâhim, Alkame, Esved ve

[577] Grafikte düğümlerin büyüklükleri derecelere göre sıralanmıştır. Grafikte derecesi beşten büyük olan düğümler gösterilmiştir.
[578] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 27-29.

Abîde'nin rivayetlerine karşı daha ilgiliyken Mesrûk, Şakîk, Ebu'l Ahves, Hâris b. Süveyd'in rivayetlerinde aynı durumun söz konusu olmadığı görülmektedir.

İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın öğrencileri arasında bazı ortak isimler bulunmaktadır. Bu öğrenciler, ilim halkalarının kesişim noktalarını oluşturur ve üç sahabînin ilmî mirasını farklı açılardan yaymışlardır. Abîde es-Selmânî, rivayet ağı içerisinde hem Hz. Ali hem de İbn Mes'ûd'un ilmî etkisini güçlü bir şekilde yaymış, bu iki sahabî arasında önemli bir köprü olmuştur. Şa'bî İbn Mes'ûd'dan olduğu gibi, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'dan da hadis rivayet etmiştir. Şa'bî'nin geniş ilim ağı Kûfe merkezli hadis ve fıkıh ilminin gelişiminde etkili olmuştur. Ebû Bürde b. Ebî Mûsâ, babasından, İbn Mes'ûd'dan ve Hz. Ali'den rivayet almıştır. Bu üç önemli sahabînin ilmî birikimini gelecek nesillere aktaran önemli bir isimdir. Zir b. Hubeyş ve Abîde es-Selmânî gibi isimler, özellikle İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'nin ilimlerini sentezleyen önemli düğümlerdir. Şa'bî ve Ebû Bürde, her üç sahabîden de hadis nakleden ve geniş bir öğrenci kitlesine hitap eden kişilerdir.

Hz. Ali ile İbn Mes'ûd'un rivayet ağları birinci derece öğrencilerinden ziyade öğrencilerinin öğrencilerinde birbirleriyle etkileşim açısından daha güçlü hale gelmektedir. Kâsım b. Abdirrahman hem Hz. Ali'den hem de İbn Mes'ûd'tan ve bunların öğrencilerinden rivayet alan, dolayısıyla her iki halkanın da birikimini elde eden önemli isimlerdendir. Câbir el-Cu'fî de Kâsım'la benzer bir rolü icra etmektedir. Câbir'in Hz. Ali'den rivayetleri sayı bakımından çok olmasa da onu temayüz ettiren esas husus, Hz. Ali'nin önde gelen öğrencilerinden (Hâris el-A'ver, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Şa'bî) aldığı hadisleri, diğer bir deyişle Hz. Ali'nin rivayet birikimini sonraki nesillere nakletmesidir. Ebû İshâk es-Sebîî, Şa'bî, Hakem b. Uteybe de bu noktada üç halkayı birleştiren önemli isimler olarak sıralanabilir.

Öğrencilerinin naklettikleri rivayetlerin sayısı bakımından üç sahâbînin rivayet ağları değerlendirildiğinde, dikkat çeken farklılıklar bulunduğu söylenebilir. İbn Mes'ûd'un öğrencileri genel olarak daha yüksek rivayet sayısına sahiptir. Bu, İbn Mes'ûd'un özellikle Kûfe merkezli geniş bir ilmî etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Hz. Ali'nin rivayet ağı daha az yoğun olsa da, Abîde es-Selmânî gibi isimler üzerinden İbn Mes'ûd'un ağına entegre olmaktadır. Ebû Mûsâ'nın öğrencilerinde, babadan oğula aktarılan ilmî miras (Ebû Bürde örneğinde olduğu gibi) önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un öğrencileriyle kıyaslandığında Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin (Ebû Bürde hariç) rivayet sayılarının oldukça az olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum Ebû Mûsâ ile öğrencileri arasında diğer iki sahâbîye nazaran daha zayıf bir rivayet ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Üç ağın karşılaştırılmasında dikkat çeken hususlardan biri de rivayet sayısı bakımından ağda önemli rol oynayan isimlerin yaş ortalamasıdır. İbn Mes‘ûd’un talebeleri arasında muhadram râvilerin sayısı dikkat çekicidir. İbn Mes‘ûd’un talebelerinden 9’u muhadram olarak nitelenirken 4’ü Hz. Peygamber döneminde doğmuş yahut onu görmüş ancak ondan hadis işitmemiştir. Hz. Ali’nin talebeleri arasında da muhadram isimler olmakla birlikte sayıları 4’tür. İbn Mes‘ûd’un talebelerinin ortalama olarak Hz. Ali’nin talebelerinden daha yaşlı olduğu görülmektedir. İbn Mes‘ûd’un talebeleri, yaşları sebebiyle sahâbenin büyüklerine erişmişler ve onlardan hadis işitmişlerdir. Bu durum onların ilimde birer otorite olmalarını sağlamıştır. Nitekim diğer sahâbîler hayatta iken kendisinden hadis işitmek üzere Alkame’ye rağbet edildiği kaynaklarda aktarılmıştır. Mesrûk, İbn Abbâs’ın İbn Mes‘ûd’un önde gelen öğrencilerine birtakım sorular yönelttiğini dile getirmiştir. Hz. Ali’nin Kûfe’ye geldiğinde Kûfeli âlimleri huzuruna çağırtıp imtihan ettiği ve aldığı cevaplardan memnun kaldığı, özellikle Şüreyh’in ilmini takdir ettiği nakledilmiştir.

Üç rivayet ağının coğrafi dağılım bakımından analizi de faydalı sonuçlar verecektir. Her üç sahabî de Kûfe ve Basra’da önemli ilim halkalarına sahiptir. Ancak, öğrencilerin coğrafi dağılımları ve bu dağılımların ilmî etkileri açısından bazı farklılıklar vardır. İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinin büyük bir çoğunluğu Kûfe merkezlidir. Özellikle Alkame ve İbn Mes‘ûd’un ashâbı olarak nitelenen ve ondan yüksek sayıda rivayet nakleden isimler Kûfe’de etkili olmuştur. İbn Mes‘ûd’un ilmî etkisi büyük ölçüde Kûfe’de yoğunlaşmıştır. Buna binaen Kûfe, İbn Mes‘ûd’un ilmî mirasının merkezi olarak kabul edilebilir. Hz. Ali’nin öğrencileri de ağırlıklı olarak Kûfe’de bulunmaktadır ancak Medine gibi diğer şehirlerde de ilmî etkileri gözlenmektedir. Özellikle Hz. Ali’yle akrabalık bağı bulunan isimlerin onun rivayetlerinin Medine’de yayılmasında etkili olduğu söylenebilir. Ebû Mûsâ’nın öğrencileri, Kûfe ve Basra arasında bir köprü oluşturmuş ve ilmi farklı coğrafyalara taşımışlardır. Ayrıca, onun Medine’de de kısmen etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bölümde incelenen isimlerin hocalarının ve öğrencilerinin vefat tarihlerinden hareketle aktif oldukları dönem hakkında fikir sahibi olunabilir. İbn Mes‘ûd’un önde gelen öğrencilerinin ilmî bakımdan en etkili oldukları dönem, hicrî 40-75 yılları arasıdır. Bu dönemde öğrenciler yetiştirmiş ve rivayet ağlarını oluşturmuşlardır. Özellikle hicrî 50-70 yılları, talebelerinin en yoğun şekilde onlardan hadis ve fıkıh aldığı zaman dilimi olmalıdır. Hz. Ali’nin öğrencilerinin rivayet nakletme bakımdan en aktif oldukları dönem, genellikle 50-80 yılları arasına denk gelir. Bu dönemde, Hz. Ali’nin ilmi mirası ve rivayetleri, özellikle Kûfe’deki talebeleri arasında yayılmaya başlamış, aynı zamanda bazı öğrencilerinin ilmî etkinlikleri artmıştır. Ebû Mûsâ’nın

öğrencilerinin rivayetlerini nakletme bakımından en aktif oldukları dönem ise 50-100 yılları arasıdır. Bu durumda Kûfe'nin ilmî ortamında 40'lara kadar büyük oranda sahâbenin ve Alkame gibi büyük tâbiûnun etkili olduğu, 40'lı yıllardan seksenlere kadar sahâbîlerin önde gelen öğrencilerinin etkili olduğu söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÂBİÛNDAN RİVAYETLERİYLE TANINAN RÂVÎLERİN RİVAYET AĞLARI

Birinci asrın ilk yarısında Kûfe'de sahâbîlerin ve onların rivayet halkalarının etkili olduğu önceki bölümde tespit edilmiş ve rivayet ağları incelenmiştir. Sahâbîlerin rivayet ağları incelendiğinde onlardan hadis nakleden öğrenciler birinci nesil olarak nitelenirse sahâbîlerin öğrencilerinden hadis alanların ikinci nesli yahut tabakayı oluşturduğu görülmektedir. Rivayet alma ve nakletme bakımından birinci asrın ikinci yarısında aktif olan bu isimlerin Kûfe'deki rivayetlerin sonraki nesle intikalinde önemli bir rol oynadığı, onların hadis aldıkları (iç derece) ve naklettikleri (dış derece) kişi sayısı ve naklettikleri rivayet miktarı incelendiğinde açıkça görülmektedir. Sosyal ağ analizinde bilginin/rivayetlerin intikalinde merkezî rol oynayanların tespitinde kullanılan değerlerden biri arasındalık merkeziyeti değeridir. Bu değer, ağdaki düğümlerin bilginin intikalinde köprü olup olmadıklarına ve bunun keyfiyetine dair bilgi verir. İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayetleri dikkate alınarak oluşturulan ortak rivayet ağında, aşağıdaki görselde de görüleceği üzere, bazı düğümlerin rivayetlerin naklinde köprü görevi üstlendiği söylenebilir.

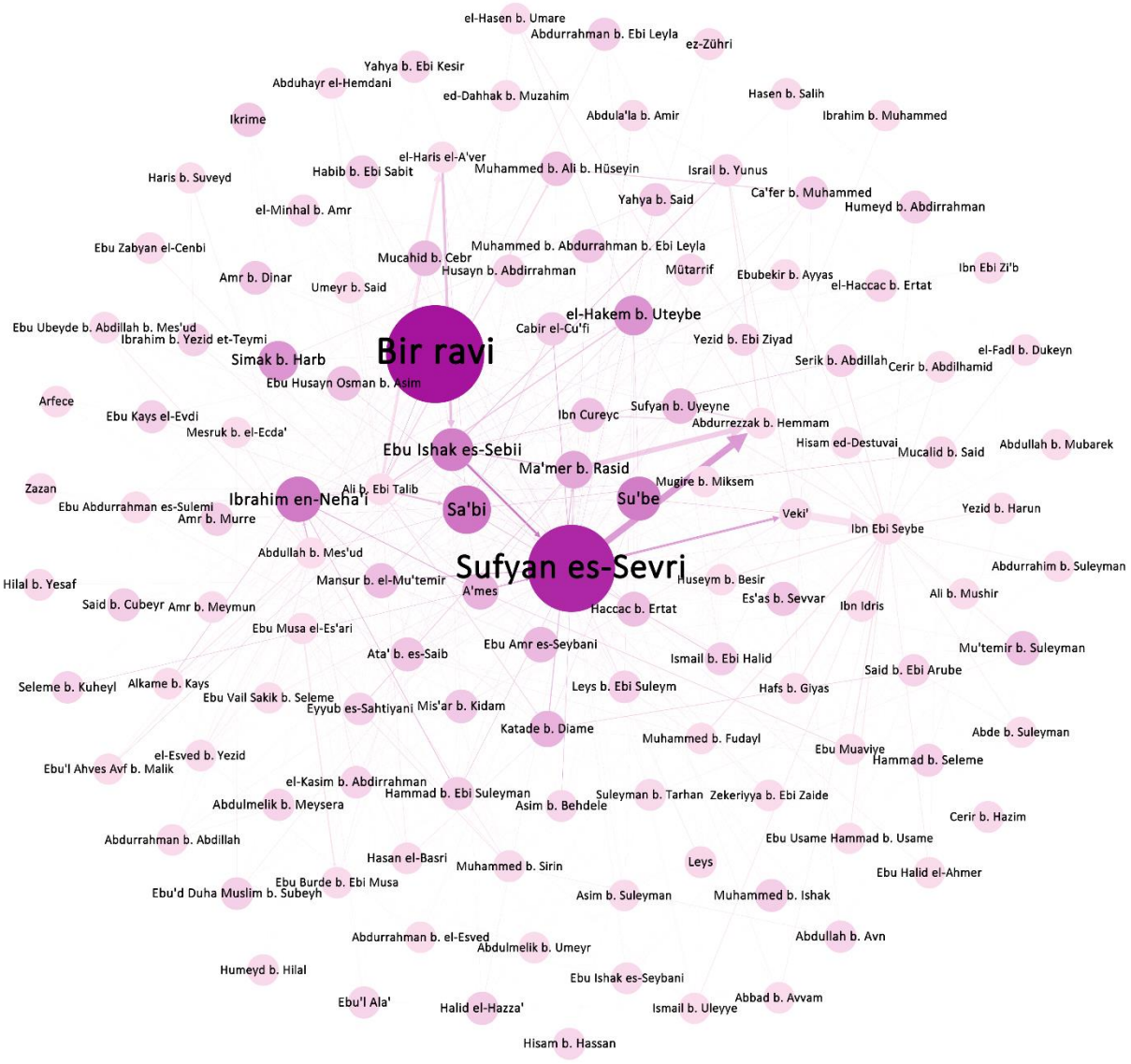

Grafik: Ortak halkada derecesi 10'dan büyük olan düğümlerin, arasındalık merkeziyeti esas alınarak Fruchterman Reingold algoritmasına göre sıralanmış hali

Ağdaki düğüm sayısı oldukça fazla olduğu için verinin daha rahat değerlendirilmesi açısından filtreleme yapılmış ve derecesi (rivayet aldığı ve naklettiği toplam râvi sayısı) 10'dan büyük olanlara görselde yer verilmiştir. Buna göre ortak ağda bilginin intikalinde kilit isimler, Süfyân es-Sevrî, bir râvi, Şa'bî, İbrâhim en-Nehaî, Ebû İshâk es-Sebîî, Şu'be, A'meş, Hakem b. Uteybe ve Ma'mer b. Râşid'dir. Bunlardan, rivayet alma ve nakletme açısından birinci asırda aktif olanlar Şa'bî, İbrâhim en-Nehaî, Ebû İshâk es-Sebîî, Hakem b. Uteybe ve A'meş'tir.[1] Hem etkileşimde oldukları râvi sayısı hem de rivayetlerin intikalinde oynadıkları köprü rolü sebebiyle bu isimlerin birinci asrın ikinci yarısında Kûfe'de hadis rivayetine yön verdiği

[1] A'meş'in bu bölümde incelenmesi, kendisinin rivayet alma açısından birinci asırda aktif olması sebebiyledir.

anlaşılmaktadır. Bu bölümde, söz konusu râvîlerin rivayet ağlarındaki etkileri, hadis aldıkları ve naklettikleri isimler detaylı şekilde ele alınacaktır. Ayrıca, bu râvîlerin bir ilim meclisiyle ilişkileri, hadislerin kitabetine yaklaşımları ve hoca-öğrenci profilleri incelenerek, birinci asrın ikinci yarısında belirgin bir râvi profili oluşturup oluşturmadıkları değerlendirilecektir.

Râvi İsmi	Arasındalık Merkeziyeti
Bir ravi	214.427
Sufyan es-Sevri	179.105
Sa'bi	54.753
Ibrahim en-Nehaî	45.885
Su'be	40.474
Ebu Ishak es-Sebii	36.404
el-Hakem b. Uteybe	27.688
Simak b. Harb	27.466
Hüseyin b. Ali	26.083
Zaide b. Kudame	22.696
Ma'mer b. Rasid	20.316
Ali b. Hüseyin	17.290
A'mes	16.299
Katade b. Diame	16.220
Sufyan b. Uyeyne	13.595
Ebu Amr es-Seybani	13.454
Mucahid b. Cebr	13.004
Mansur b. el-Mu'temir	11.405
Haccac b. Ertat	11.071
Ebu Hasîn Osman b. Asim	10.753
Ibn Cureyc	10.547
Mu'temir b. Suleyman	10.145
Muhammed b. Ali b. Hüseyin	10.009
Es'as b. Sevvar	9.101
Ata' b. es-Saib	8.792
Amr b. Dinar	8.340
Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi Leyla	8.255
Ikrime	8.022
Mis'ar b. Kidam	7.690
Yahya b. Said	6.698
Cabir el-Cu'fi	6.599
Said b. Cubeyr	6.185
Ebu Avane	6.174
Halid el-Hazza'	5.943
Hammad b. Ebi Suleyman	5.934
Amr b. Murre	5.806
Ca'fer b. Muhammed	5.627
Ismail b. Ebi Halid	5.622
Abdurrahman b. Ebi Leyla	5.595
Habib b. Ebi Sabit	5.522
Ebu Imran el-Cevni	5.521
Humeyd b. Abdirrahman	5.427
Muhammed b. Ishak	5.309
Davud b. Abdillah	5.010
Ebu Kays el-Evdi	4.771
Eyyub es-Sahtiyani	4.748
Ebu'd Duha Muslim b. Subeyh	4.683
Ibrahim b. Yezid et-Teymi	4.666
Hammad b. Seleme	4.534
Serik b. Abdillah	4.464
Leys b. Ebi Suleym	4.345
Avn b. Abdillah b. Utbe	4.186
Husayn b. Abdirrahman	4.129
Seleme b. Kuheyl	3.780
Nafi'	3.669
Yezid b. Ebi Ziyad	3.658
Israil b. Yunus	3.364
Abdulmelik b. Meysera	3.363
el-Haccac b. Ertat	3.307
el-Kasim b. Abdirrahman	3.212
Said b. Ebi Arube	3.189
Yahya b. Ebi Kesir	3.139
Mütarrif	3.130
Ömer b. Ali	3.068
Ebu Ma'ser	3.015
Ebu'l Ala'	2.839
Vasil b. Hayyan	2.836
Abdullah b. Avn	2.788
el-Minhal b. Amr	2.476
Asim b. Behdele	2.450
Hisam b. Hassan	2.407
Tavus b. Keysan	2.390
Ali b. Zeyd	2.346
Ibrahim	2.336
Mucalid b. Said	2.317
Husayn b. Kabisa	2.281
Fudayl b. Amr	2.268
Said b. Ebi Hind	2.230
Ali b. Salih	2.132
Abdullah b. Budeyl	2.064
Ebu's Sefer	2.064
Naciye b. Ka'b	1.916
Muslim b. Ebi Imran el-Betin	1.893
Eban b. Salih	1.876
Ebu Fezare	1.822
Zaide	1.749
ez-Zühri	1.742
Hasan el-Basri	1.653
Ca'fer b. Suleyman	1.622
Leys	1.617
Hilal b. Yesaf	1.609
Alkame b. Mersed	1.581
Ebu Akil	1.546
Ca'fer b. Burgan	1.540
el-Hasen b. Amr	1.537
Ebu Cuheyfe	1.505
Muhammed b. Sirin	1.482
Ammar ed-Duheni	1.468
Ibn Ebi Zi'b	1.444

Tablo 44: Ortak ağdaki düğümlerin arasındalık değerleri (Arasındalık değeri 1444 ve daha büyük olanlar esas alınmıştır.)

A.Yarı Sistemli Rivayeti Benimseyenler

1. Âmir b. Şerâhîl eş-Şa‘bî’nin Rivayet Ağı

Hicrî 103 yılında vefat eden ve birinci asır Kûfe’sinin rivayetlerinde önemli bir isim olan Şa‘bî gerek çağdaşları gerek kendisinden sonrakiler tarafından bir hadis otoritesi olarak görülmüştür.[2] Nitekim insanlar arasında Hz. Peygamber’in (önde gelen yahut yaşça büyük) sahâbîlerinden sonra üç önemli kişinin olduğu ve bunların İbn Abbâs, Şa‘bî ve Sevrî olduğu ifade edilmiştir.[3] Zührî ise Medine’de Saîd b. el-Müseyyeb, Kûfe’de Âmir eş-Şa‘bî, Basra’da Hasan-ı Basrî, ve Şam’da Mekhûl olmak üzere âlimlerin dört kişi olduğunu dile getirmiştir.[4] Muhammed b. Sîrîn, Ebû Bekr el-Hüzelî’ye, Kûfe’ye gittiğinde Şa‘bî’nin hadislerinden bolca almasını tavsiye etmiş ve bunun sebebi olarak sahâbîler henüz hayattayken Şa‘bî’den ilim talep edildiğini söylemiştir.[5] Nesâî’nin, Kûfe’nin önde gelen fakihlerini sayarken, Alkame ve Esved gibi büyük isimlerden sonra Şa‘bî’yi zikrettiği görülmektedir.[6] İbn Sîrîn, Kûfe’ye geldiğinde pek çok sahâbînin hayatta olduğunu ve Şa‘bî’nin büyük bir ders halkasının bulunduğunu söyleyerek onun, ilimdeki yerinin büyüklüğünü ve bunun çağdaşlarınca da takdir edildiğini belirtmiştir.[7]

Şa‘bî, İbn Mes‘ûd’un rivayetlerini ve fetvalarını öğrenme ve uygulama noktasında özel bir gayret içinde olmuştur. Nitekim kendisine bir mesele soran bir adama Şa‘bî, “İbn Mes‘ûd bu konuda şöyle şöyle demiştir.” diye cevap vermiştir. Adam, kendi görüşünü söylemesi konusunda ısrar edince Şa‘bî, “Şuna bir bakın! Ona İbn Mes‘ûd’un sözünü bildiriyorum, ama o benden kendi görüşümü istiyor! Allah Teâlâ şahidimdir, benim dinim, bir konuda kendi görüşümü söylememden daha kıymetlidir. Vallahi, o konuda bir görüş belirtmektense geri durmayı tercih ederim!” demişti. Bu rivayet, Şa‘bî’nin dini meselelerde kendi şahsi görüşünü söylemek yerine sahâbenin görüşlerine sıkı sıkıya bağlı kaldığını, özellikle İbn Mes‘ûd gibi

---

[2] Hadis ilmindeki önemine binaen Şa‘bî, pek çok çağdaş çalışmaya da konu olmuştur. Bunlardan bazıları şu şekildedir: Hüseyin Kahraman, *Ehl-i Rey Yurdu Kûfe'de Özgün Bir Hadis Âlimi ‘Âmir eş-Şa‘bî* (Bursa: Emin Yayınları, 2019); Tuğba Altuncu, *Âmir b. Şerâhîl eş-Şa’bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re’y Ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları* (Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023); Mustafa Erdemir, *Şa‘bî’nin İslam Tarihi Rivayetlerinin Tespiti ve Değerlendirmesi* (İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Fatih Köstek, *Âmir b. Şerahil eş-Şa‘bî ’nin Hayatı (ö. 104/722) ve Tefsir İlmindeki Yeri* (Sinop Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.), ts.); Ahmed Ürkmez, “Tarih Kaynaklarından Özgün Bir Hadisçi Portresi: Şa’bî”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2009), 123-152; Cahid Kara, “Âmir eş-Şa’bî’nin Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerinin Muhteva Açısından Değerlendirilmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17 (2020), 15-42.

[3] Buhârî, *et-Tarihü’l-kebir*, 7/549.

[4] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/25.

[5] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti’s-selâm*, 14/143.

[6] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/354.

[7] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/357.

büyük sahâbîlerin sözlerine öncelik verdiğini gösterir. Aynı zamanda kendi yorumunu yapmaktansa, nakledilen ilmi esas almayı tercih ettiğini ifade etmektedir.[8]

Şa'bî, İbn Mes'ûd'un ve öğrencilerinin yöntemini önemsemekle birlikte farklı kaynaklardan beslenme gayretinde de olmuştur. Nitekim İbn Mes'ûd'un ve öğrencilerinin yöntemini en iyi bilenlerin İbrâhim en-Nehaî ve Şa'bî olduğu ifade edilmiştir. Ancak Şa'bî'nin, Mesrûk'un yolunu takip ederek Hz. Ali'den, Medinelilerden ve başka kimselerden ilim aldığı, İbrâhim'in ise Abdullah'ın öğrencilerinin yolunu benimsediği belirtilmiştir. [9] Dolayısıyla Şa'bî'nin daha geniş bir perspektifle Mesrûk'un yolunu izlediğini ve daha geniş bir kaynaktan beslendiğini söylemek mümkündür.

Şa'bî, ilimle iştigalinin yanında farklı idari görevler de üstlenmiştir. Abdullah b. Mutî', Şa'bî'yi katip, Haccâc ise Hemdanlıların sorumlusu (arîf) olarak atamıştır ve Ömer b. Abdülaziz Kûfe kadısı tayin etmiştir. Bu görevler, Şa'bî'nin sadece ilmi değil, idari sahada da etkin bir rol oynadığını göstermektedir.

Şa'bî'nin, İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'ı desteklediğine dair bir mektup yazdığı üzerine şahitlik yapanları tek tek dolaşıp onlara, mektubu yazarken İbnü'l-Hanefiyye'yi görüp görmediklerini sorması ve bunu araştırması onun doğru bilgiyi ve kaynağı araştıran tavrına işaret etmektedir. Nitekim mektubun İbnü'l-Hanefiyye tarafından yazılmadığını öğrenen Şa'bî meydana gelecek olanları tahmin ederek Hicaz'a giderek Kûfe'den uzak kalmayı tercih etmiştir.[10]

[8] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/370.
[9] Ali b. Medînî, *el-İlel*, 46.
[10] Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend Dineveri, *Ahbârü't-tıvâl* (Mısır: Vizâretü's sekâfe, 1960).

a) İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

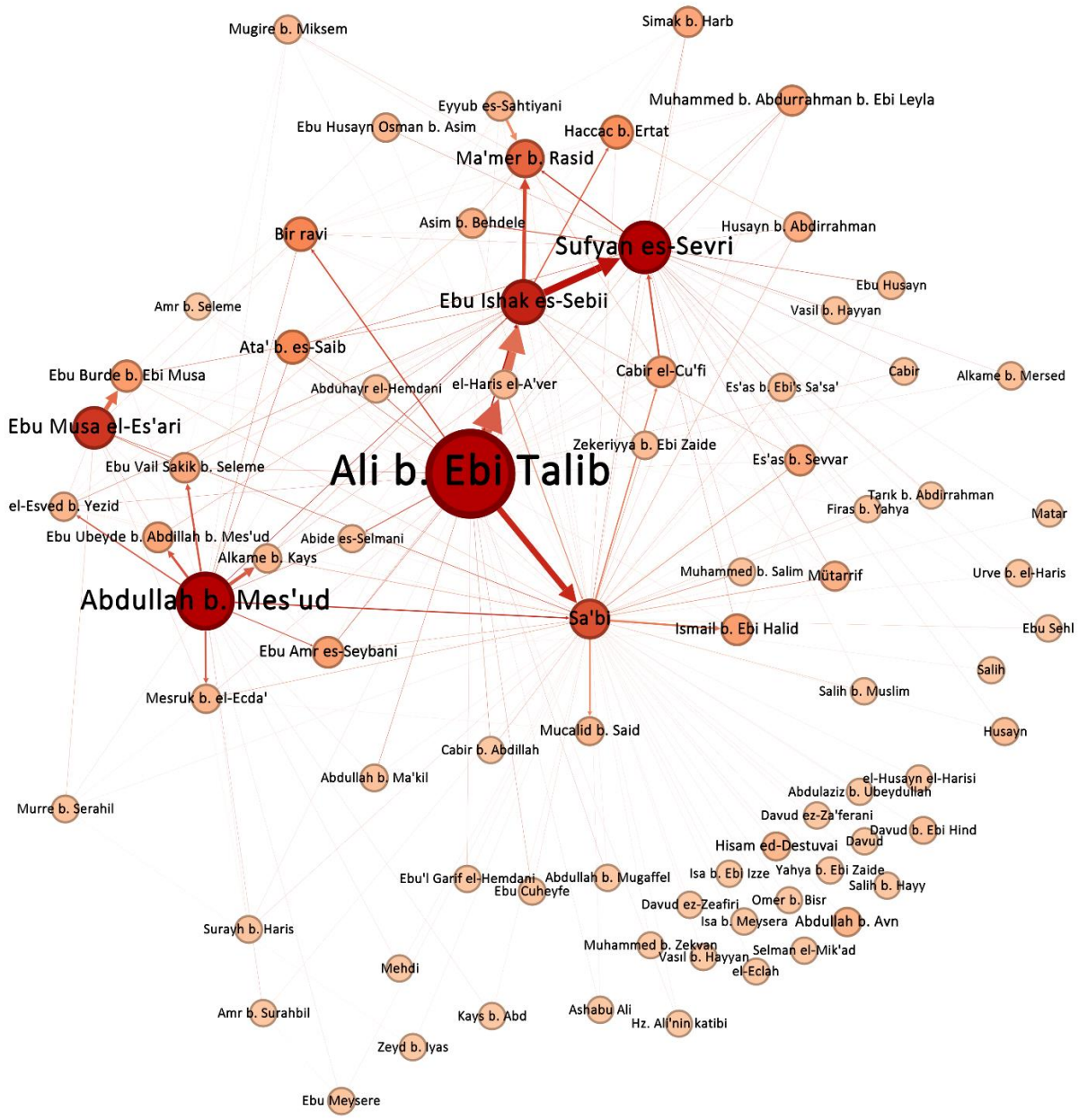

Grafik 85: Şa‘bî’nin ortak ağdaki rivayet ağı

Sa'bi - Properties	
Size	14.563829
Position (x)	-10.318084
Position (y)	-5.461219
Position (z)	0.0
Color	[221,81,51]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Sa'bi - Attributes	
Id	Sa'bi
Label	Sa'bi
Interval	<null value>
In-Degree	28
Out-Degree	51
Derece	79
Weighted In-Degree	161.0
Weighted Out-Degree	161.0
Weighted Degree	322.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.3399482312338223
Harmonic Closeness Centrali	0.4396704536298445
Betweenness Centrality	57871.286038458216
Authority	0.08276262
Hub	0.04842227
PageRank	0.0027064542902853874
Component ID	1
Strongly-Connected ID	229
Modularity Class	9
Inferred Class	2
Clustering Coefficient	0.023643024265766144
Eigenvector Centrality	0.066320302820645

Tablo 45: Ortak ağda Şa‘bî’nin rolüne dair hesaplamalar

(1) Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Şa‘bî’nin ağırlıklı iç derecisiyle dış derecesinin eşit olması (161.0), ağda eşit sayıda rivayet alıp eşit sayıda rivayet dağıttığı anlamına gelir. Bu, aldığı bilgileri aktif bir şekilde başkalarına ilettiğini ve bilginin ağ içerisinde dengeli bir şekilde aktarıldığını gösterir. Şa‘bî, hem bilgi toplayıcı hem de dağıtıcı olarak dengeli bir rol üstlenmiştir.

Şa‘bî’nin yüksek yakınlık (0.339) ve harmonik yakınlık değerleri (0.439), ağın merkezine yakın olduğunu ve bilginin yayılmasında etkili bir hızla diğer düğümlere erişim sağladığını gösteriyor. Bu, Şa‘bî’nin rivayet ağı içinde bilgiye hızlı erişimi ve aktarıcı olarak kritik bir pozisyonda yer aldığını ortaya koyuyor. Çok yüksek arasındalık değeri (57871.28), Şa‘bî’nin ağın kilit noktalarında yer aldığını ve bir aracı, köprü görevi gördüğünü gösterir. Bu, bilginin ağdaki farklı gruplar veya kişiler arasında geçişinde Şa‘bî’nin oynadığı önemli rolü vurguluyor. Şa‘bî’nin Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ gibi önemli isimlerden aldığı bilgileri diğer nesillere aktarırken merkezi bir figür olduğu anlaşılmaktadır.

Otorite değerinin yüksek olması (0.0827), Şa‘bî’nin bilgi sağlayıcı olarak güvenilir bir kaynak olduğunu ve başkalarının ondan aldığı bilgilere güvendiğini gösteriyor. Hub değerinin 0.0484 olması ise, Şa‘bî’nin başka düğümlerden aldığı bilgileri dağıtma konusunda da etkin olduğunu,

hem güvenilir bir alıcı hem de güvenilir bir dağıtıcı olduğunu gösteriyor. PageRank'in nispeten düşük olması (0.0027), Şa'bî'nin ağın en büyük otoritelerinden biri olmadığını, ancak önemli bağlantılara sahip olduğunu gösterir.

Özvektör merkeziyeti (0.0663), Şa'bî'nin doğrudan bağlı olduğu düğümlerin ağda ne kadar etkili olduğunu gösterir. Bu değerin yüksek olması, onun ağın önemli ve güçlü düğümleriyle bağlantılı olduğu, dolayısıyla güvenilir bir bilgi köprüsü niteliği taşıdığı anlamına gelmektedir. Kümelenme katsayısının düşük olması (0.0236), Şa'bî'nin yer aldığı alt grupların birbiriyle fazla bağlantılı olmadığını gösterir. Bu, onun farklı alt gruplar arasında köprü rolü üstlendiğini ve bilginin bu gruplar arasında dolaşmasında etkili olduğunu ifade eder.

Yapılan analiz, Şa'bî'nin hem merkezi bir râvi olarak hem de rivayetlerin aktarılmasında etkin bir köprü râvi olarak önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Özellikle yüksek arasındalık merkeziyeti ve otorite değerleri, onun ağ içinde kritik bir köprü ve güvenilir bilgi kaynağı olduğunu göstermektedir. Şa'bî, Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ'dan gelen rivayetlerin sonraki nesillere güvenilir ve hızlı bir şekilde aktarılmasında merkezi bir rol üstlenmiştir.

b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Önde gelen hadis imamlarından addedilen Âmir eş-Şa'bî, gerek sahâbe tabakasından gerek tâbiûndan pek çok isimden hadis nakletmiştir. Ancak onun bazı hocalarının hadislerini dönemin rivayet anlayışına uygun olarak irsâl yoluyla naklettiği ricâl âlimlerince tespit edilmiştir. Şa'bî'nin Hz. Ali'den rivayetlerini Buhârî, Sahîh'inde nakletmiştir. Buna binaen onun Hz. Ali'den rivayetleri muttasıl kabul edenler olsa da Alâî, Sahîh'de böyle rivayetler olmasının likânın sübutu için yeterli olmadığını belirtmektedir.[11] Şa'bî birçok sahâbîden hadis nakletmiştir, bunların bazılarıyla bizzat görüşmüş bazılarının ise hadisini irsâl etmiştir. Hz. Ömer, Talha b. Ubeydullah, İbn Mes'ûd, Hz. Âişe ve Ubâde b. Sâmit Şa'bî'nin irsâl yoluyla rivayet naklettiği isimlerdendir. Ebû Zür'a bu isimlere Muâz b. Cebel'i, İbn Maîn ise Amr b. el-Âs'ı eklemiştir. İbn Maîn, Şa'bî'nin Fazl b. Abbâs ve Üsâme b. Zeyd'den rivayet ettiğine dair nakillerin zayıf olduğunu belirtmiştir.[12] Ayrıca Şa'bî'nin İbn Ömer'den, Zeyd b. el-Harît'ten, Avf b. Mâlik el-Eşcaî'den ve Âsım b. Adî'den hadis işitmediği belirtilmiştir. Şa'bî'nin Şam'da hadis aldığı tek kişinin el-Mikdâm Ebû Kerîme olduğu bilinmektedir. Semüre b. Cündeb'den

[11] Bkz Alâî, *Câmiü't-tahsîl* 204.
[12] Aynı şekilde Ahmed b. Hanbel ve Ali b. el-Medînî de bu görüştedir.

hadis işitip işitmediği ise ihtilaflıdır. Ali b. Medînî, Şa'bî'nin, İbn Mes'ûd'un altı öğrencisinden (Hâris b. Süveyd hariç) hepsinden rivayet aldığını söylemiştir.[13]

Hâdimü'l-Haremeyn ve Cevâmiu'l-Kelim programları kullanılarak Şa'bî'nin hadis naklettiği isimler tespit edilmiştir.[14] Şa'bî'nin, yaklaşık 230 isimden, 25'ten fazla hadis naklettikleri esas alınarak rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirlerin de gösterildiği aşağıdaki görsel hazırlanmıştır.

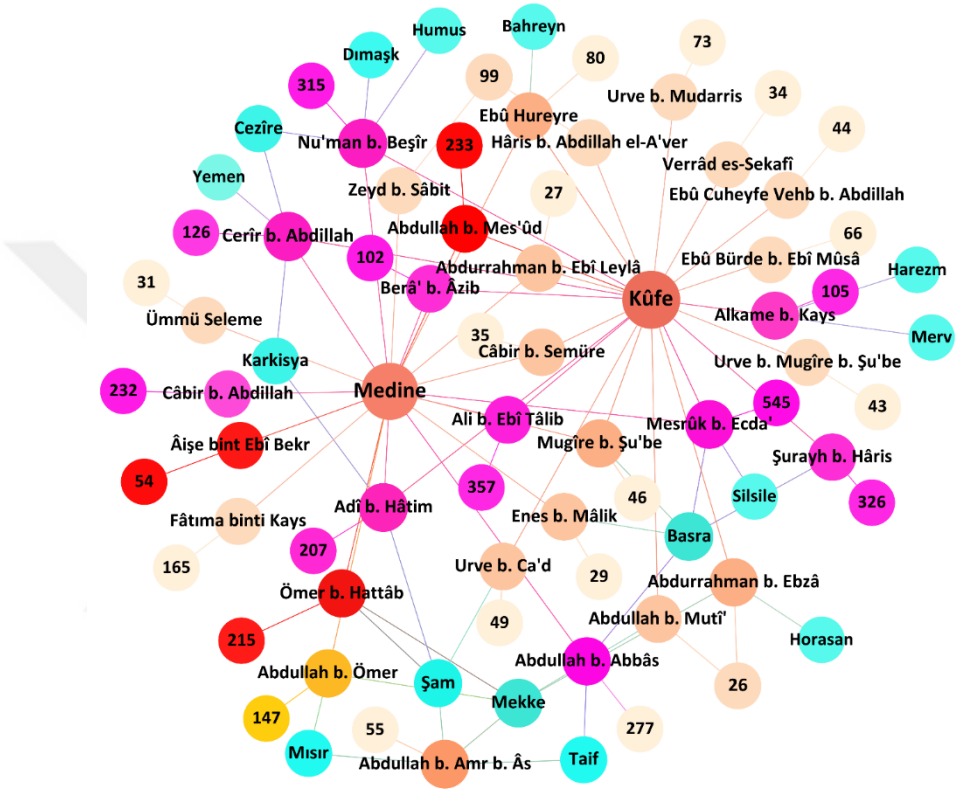

Grafik 86: Şa'bî'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Görselde Şa'bî'nin hocalarının irtibatlı oldukları şehirler maviyle, hadislerini irsâl ederek naklettiği isimler kırmızıyla, 100'ün üzerinde rivayet aldığı râviler ise mor ile renklendirilmiştir. Rivayet sayıları dikkate alındığında Şa'bî'nin önde gelen hocaları, Mesrûk b. Ecda', Ali b. Ebî Tâlib, Şüreyh b. Hâris, Nu'man b. Beşîr, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Câbir b. Abdillah, Ömer b. Hattâb, Adî b. Hâtim, Fâtıma bint Kays, Abdullah b. Ömer, Cerîr b. Abdillah, Alkame b. Kays ve Berâ' b. Âzib'dir. Yukarıdaki görselde bu isimler mor renk ile işaretlenmiştir. Şa'bî'nin İbn Mes'ûd, Hz. Ömer ve Hz. Âişe'den rivayetleri mürseldir ve bu

[13] Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 204.

[14] Hâdimü'l-Haremeyn programında Şa'bî'nin 264 hocası sıralanırken Cevâmiu'l-Kelîm'de 231 isme yer verilmiştir. Hâdimü'l-Haremeyn programının mübhem ve meçhul râvileri de sayma işlemine dahil ettiği dikkate alındığında Şa'bî'nin hocalarının yaklaşık 230 kişi olduğu söylenebilir. Ancak bu sayıya irsâl yoluyla hadis naklettiği isimlerin dahil olduğunu belirtmek gerekir.

isimler kırmızıyla işaretlenmiştir.[15] Mürsel olarak rivayet etse de onun, Hz. Ömer ile İbn Mes‘ûd’un rivayetlerine ilgi gösterdiği söylenebilir. Ayrıca İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinden Mesrûk, Alkame ve Şüreyh’ten naklettiği rivayetlerin sayısı Şa‘bî’nin, İbn Mes‘ûd’un rivayetlerinin sonraki nesillere naklinde önemli bir isim olduğunu göstermektedir. Diğer yandan Hz. Ali’den ve onun önde gelen öğrencilerinden Hâris el-A‘ver ile Abdurrahman b. Ebî Leylâ’dan rivayet alması Şa‘bî’nin Hz. Ali’nin rivayetlerine ve ilmine rağbet gösterdiğini ve bunların sonraki nesle naklinde bir köprü görevi üstlendiğini göstermektedir.

Şa‘bî’nin hocalarının meslekî ve siyasî durumları incelendiğinde sahâbîler dışında pek çok ismin gerek kadılık gerek idarecilikle meşgul olduğu görülmektedir. 32 isimden 3’ü (Şüreyh b. Hâris, Urve b. Ca’d, Ebû Bürde) faklı dönemlerde Kûfe kadısı, 3’ü (Mugîre b. Şu‘be, Urve b. Mugîre b. Şu‘be, Abdullah b. Mutî‘) farklı halifeler döneminde Kûfe valisi, biri katip, ikisi de Hz. Ali döneminde sâhibü’ş-şurta ve ganimet taksimi ile Horasan valiliği görevlerini üstlenmiştir.

Şa‘bî’nin hocalarının coğrafî dağılımı incelendiğinde 32 kişiden 22’sinin Kûfe ile, 19’unun ise Medine ile irtibatlı olduğu görülmektedir. Bu iki şehri, 5 kişiyle irtibatlı olan Basra ve 4 kişiyle irtibatlı olan Mekke izlemektedir. Şa‘bî’nin hocaları, bu şehirlerden başka 13 şehirle bağlantılı olsa da bunların bir yahut iki kişiyle irtibatlı olduğu, dolayısıyla dikkate alınacak seviyede olmadığı söylenebilir. Ancak burada dikkat çeken husus Ebû İshâk ve A‘meş’in hocalarında büyük oranda Kûfe ön plandayken ve Kûfe dışında Mekke, Medine, Basra ve Vâsıt şehirleri görülürken Şa‘bî’nin hocalarının coğrafi aidiyet açısından çok daha çeşitli olmasıdır. Bu durumda yukarıda Şa‘bî hakkında yapılan, onun, İbn Mes‘ûd’un ashâbı haricinde başka isimlerden de beslendiği, hatta Kûfe dışından da hocalarının olduğu ve bu yönden Mesrûk’a benzetildiği yönündeki tespitin isabetli olduğu görülmektedir. Şa‘bî’nin hocalarının vefat tarihleri dikkate alınarak hazırlanan aşağıdaki görsel, bu isimlerin tabaklarına dair analiz yapmayı mümkün kılmaktadır.[16]

[15] Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hatim, *Kitâbü’l-merâsîl* (Beyrut Medine: Müessesetü’r-Risâle, 1982), 160. İbn Ebî Hâtim, İbn Ömer’den rivayetlerinin mürsel olduğu olduğunu söylemişse de Şa‘bî’nin, İbn Ömer’le bir yıl birlikte olduğu sürece dair nakledilenler rivayetinin mürsel olmadığı kanaatini uyandırmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, 4/135.

[16] Hazırlanan görselde, Şa‘bî’nin kendisinden 25’in üzerinde hadis naklettiği 32 isim esas alınmıştır.

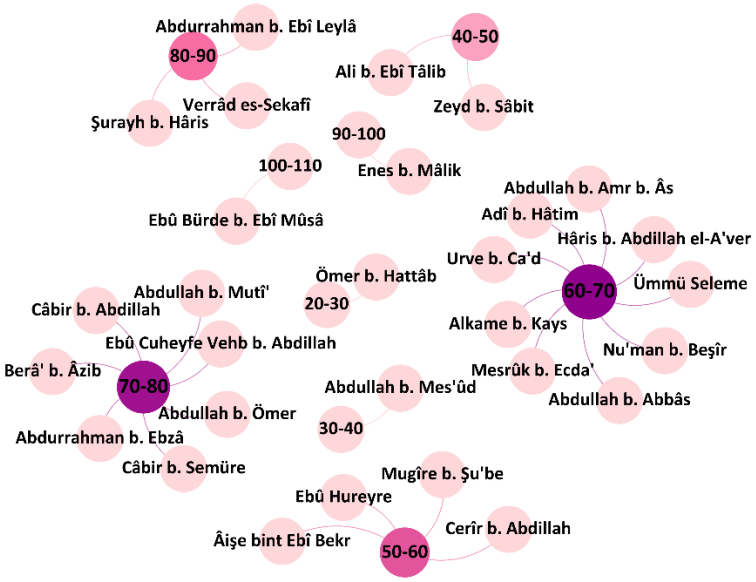

Grafik 87: Şa'bî'nin hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi

Şa'bî'nin hocaları vefat tarihlerine göre gruplandırıldığında bunlar içinde sayıca öne çıkan iki grubun olduğu görülmektedir. 60-70 yılları arasında vefat edenler 9 kişi iken 70-80 yılları arasında vefat edenler ise 7 kişidir. Bunlar dışında 50-60 arasında 4, 80-90 arasında 3, 40-50 arasında 2 kişi vefat etmiştir. Şa'bî'nin doğum tarihi ihtilaflı olmakla birlikte, hicrî yirmili yıllarda doğduğu kabul edildiğinde[17] ve yüksek sayıda hadis aldığı hocalarının çoğunun hicrî 60 ile 80 arasında vefat ettiği dikkate alındığında, 40 yaşından önce hadis birikiminin çoğunu elde ettiği söylenebilir.

Dijital hadis programları kullanılarak Şa'bî'den hadis nakleden yaklaşık 300 isim tespit edilmiştir.[18] Bu isimler içinden Şa'bî'den 30'dan fazla hadis nakledenler esas alınarak, bu râvilerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirlerin de gösterildiği aşağıdaki görsel hazırlanmıştır.

[17] Şa'bî'nin doğum tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Altuncu, *Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re'y Ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları*, 58, 59.

[18] Hâdimü'l-Haremeyn programında Şa'bî'den rivayet nakleden 373 kişi sıralanırken Cevâmiu'l-Kelîm'de 291 isme yer verilmiştir. Hâdimü'l Haremeyn programının mübhem ve meçhul râvileri de sayma işlemine dahil ettiği dikkate alındığında Şa'bî'den hadis nakledenlerin yaklaşık 300 kişi olduğu söylenebilir. Ancak bu sayıya irsâl yoluyla hadis naklettiği isimlerin dahil olduğunu belirtmek gerekir.

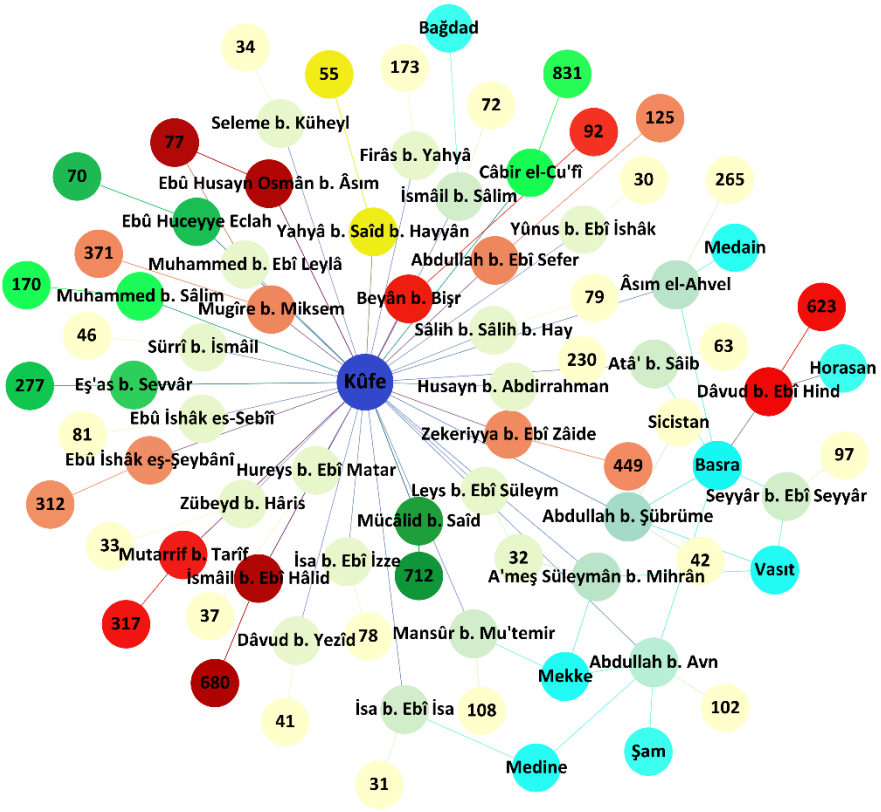

Grafik 88: Şa‘bî’den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Ahmed b. Hanbel, Şa‘bî’nin önde gelen öğrencilerinin İsmâil b. Ebî Hâlid ve Mutarrif olduğu kanaatindedir. Ali b. Medînî ise Şa‘bî’nin öğrencilerini tabakalara ayırırken sırasıyla Ebû Hasîn Osmân b. Âsım’ı, İsmâil b. Ebî Hâlid’i ve Dâvud b. Ebî Hind’i bir tabaka, Ebû İshâk eş-Şeybânî, Mutarrif ve Beyân b. Bişr’i bir tabaka, Mugîre b. Miksem, Zekeriyya b. Ebî Zâide ve Abdullah b. Ebi’s Sefer’i başka bir tabaka, Mâlik b. Miğvel, Ebû Hayyân et-Teymî ve Abdülmelik b. Ebcer’i bir tabaka, Mücâlid’i bir tabaka, Eş‘as b. Sevvâr’ı bir tabaka, Câbir el-Cu’fî ve Muhammed b. Sâlim’i bir tabaka olarak ve Eclah el-Kindî’yi ise son sırada zikretmiştir.[19] Ali b. Medînî’nin bu taksimi esas alınarak her bir tabaka farklı renkte gösterilmiştir. Söz konusu taksim ile bu tabakalardaki râvilerin rivayet sayıları incelendiğinde rivayet sayısı ile tabaka arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığı görülmektedir. Nitekim Câbir el-Cu‘fî, yüksek sayıda rivayet nakletmiş olmasına rağmen ilk tabakalarda yer bulamamıştır. Dolayısıyla Ali b. Medînî’nin bu taksimde rivayet sayısının yanında hocalarıyla ilişkilerini ve güvenilirlik durumlarını da dikkate almış olması muhtemeldir.

[19] Fesevî, *el-Ma’rife ve’t Tarîh*, 3/16. Şa ‘bî’nin öğrencileri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Altuncu, *Âmir b. Şerâhîl eş-Şa’bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re’y ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları*, 101, 102, 103. Şa ‘bî’nin öğrencilerinin tabakaları ve güvenirlik dereceleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Âişe bint Âbid b. Müflih el-Hüzelî, *Tabakâtu’r-Ruvvât ani’l-İmâm Âmir b. Şerâhîl eş-Şa’bî* (Mekke: Ümmü’l Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014).

Şa‘bî’nin öğrencilerinin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde Kûfe’nin diğer şehirlere nazaran bariz bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Ancak Şa‘bî’nin öğrencilerinde esas dikkat çeken husus, râvilerin irtibatlı oldukları şehirlerin çeşitliliğinin (Şa‘bî’nin hocalarına nazaran) azalmış olması ve Kûfe’nin diğer şehirler arasında ciddi anlamda öne çıkmasıdır. Bu durum Kûfe’de ilim meclislerinin kurulmasıyla ilmin istikrar bulması ve böylece ilmî tevârüsün oluşmasıyla açıklanabilir. Nitekim Şa‘bî’nin akranı olan Ebû İshâk es-Sebîî’de de aynı durum görülmektedir. Bu dönemde Medine’nin yerini, beş kişi ile irtibatlı olan Basra’nın aldığı söylenebilir. Ayrıca Bağdat, râvilerin irtibatlı olduğu şehirler arasında yerini almıştır. Âsım el-Ahvel, Dâvud b. Ebî Hind ve Seyyâr b. Ebî Seyyâr’ın Şa ‘bî‘nin rivayetlerinin Basra’ya taşınmasında etkili olduğu söylenebilir. Abdullah b. Avn’ın beş şehirle (Basra, Medine, Kûfe, Mekke, Şam) irtibatlı olması onun, Şa‘bî’nin rivayetlerini farklı şehirlere taşımada önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Dört şehirle bağlantılı olan Abdullah b. Şübrüme de önemli bir taşıyıcıdır.

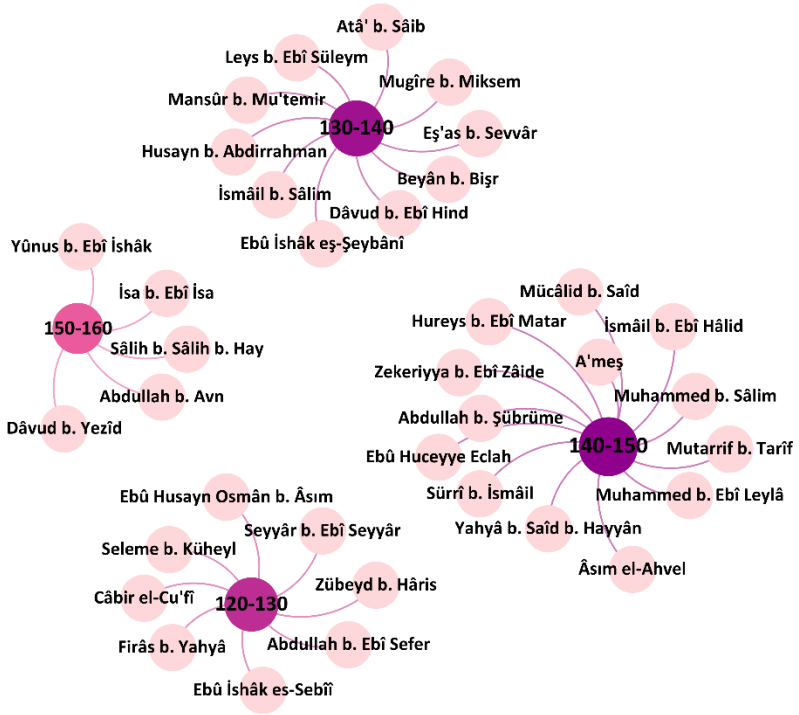

Grafik 89: Şa‘bî’nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Hicrî 103’te vefat eden Şa‘bî’nin önde gelen talebeleri, vefat tarihleri dikkate alınarak tasnif edilerek yukarıdaki görsel hazırlanmıştır. Görselde göze çarpan ilk husus, hemen her tabakada öğrencilerin eşit yahut birbirine yakın bir dağılım sergilemesidir. 140-150 yılları arasında vefat eden öğrenciler (13 kişi) sayıca diğer tabakalardan fazla olsa da ciddi bir fark söz konusu değildir. 130-140 yılları arasında 10, 120-130 yıllarında 8, 150-160 arasında ise 5 öğrenci vefat etmiştir. Şa‘bî’nin 103 yılında 80 yaşlarında vefat ettiği dikkate alındığında öğrencilerinin

büyük kısmının 140-150 yılları arasında vefat etmiş olması oldukça normaldir. Ortalama bir insan ömrü 50 yıl kabul edildiği takdirde Şa'bî'nin öğrencilerinin 80'li yıllarda yani Şa'bî kırk yaşlarındayken ondan yoğun bir şekilde ilim talep ettiği söylenebilir.

c) İlim Meclisi

İsmâil b. Ebî Hâlid'e Şa'bî'nin Kûfe'deki meclisinin nerede olduğu sorulmuştur. İsmâil ise onun belirli bir meclisinin olmadığını, bir topluluk gördüğünde onların yanına oturduğunu ifade etmiştir.[20] Bu rivayetler, Şa'bî'nin geniş ve etkili bir ilmî çevreye sahip olduğunu ve derslerini sabit bir mekânda değil, topluluklara göre farklı yerlerde gerçekleştirdiğini göstermektedir. Başka bir rivayette, ihtiyacı için çarşıya giden bir adamın, mescide uğrayarak iki rekât namaz kıldıktan sonra çarşıya gitmeye karar verdiği nakledilir. Ancak adam, Şa'bî'nin hadis anlattığını görünce, onun yanına oturarak çarşıyı kaçırmıştır. Bu anekdot, Şa'bî'nin ilmi cazibesini ve ders halkasında insanların nasıl vakit geçirdiklerini anlatmaktadır. Hadiseden, Şa'bî'nin hadis meclislerinin, insanların ihtiyaçlarını unutturacak kadar etkili olduğu anlaşmaktadır.[21] Ancak Şa'bî, bir dönem mescitlerde bulunmayı çok severken, artık bundan kaçındığını ifade etmiştir. Bu duruma sebep olarak ise mescitte oturan kimselerin meselelere görüşlerince hükmetmelerini dile getirmiştir. İnsanların şahsi görüşlerini değil, sahih hadislere dayalı bilgileri dikkate almak gerektiğini vurgulamıştır.[22]

İlim sahasında ise Şa'bî, hadisleri ezberleyerek nakletmesiyle tanınmıştır. Bu tavrını, "Şu yaşıma kadar hiçbir hadisi yazmadım." diyerek belirtmiştir. Nitekim vefatından sonra Şa'bî'nin, sadece miras hukuku ve yaralanmaların hükmü hakkında hadisleri yazdığı kitaplardan başka kitaba ulaşılamamıştır.[23]

Şa'bî'nin gerek hocaları ve talebelerine dair bilgilerden gerek ilim meclisine dair nakledilenlerden ve hadis kitabetine yaklaşımından hareketle onun, sistematik rivayeti benimseyen bir müdevvin râvi olmadığı ancak tam anlamıyla müksir bir râvi addedilemeyeceği söylenebilir. Bu sebeple müksir ve müdevvin râvi arasında bir alt kategori belirleyen Tatlı, Şa'bî'yi kısmi müdevvin kategorisine dahil etmiştir.[24] Şa'bî, müksirûn addedilen pek çok isimden farklı olarak, Kûfe ilim geleneğinde (İbn Mes'ûd çizgisinde) yetişmiş bir râvi olmasına rağmen, Hz. Ali'nin ashâbı, Bera b. Âzib, Cerîr b. Abdillah gibi Kûfe'deki farklı isimlere ve

[20] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/380.
[21] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/595.
[22] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/592.
[23] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti's-selâm*, 14/143.
[24] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 118-123.

farklı bölgelerden, özellikle Hicaz bölgesinden hocalara ve onların ilmine rağbet etmiştir. Bu durum hocalarına dair verilen görselde açıkça görülmektedir. Müksir râvi addedilen İbrâhim en-Nehaî'de ise hem hocaları hem de öğrencileri dikkate alındığında Kûfe'nin baskın etkisi açık bir şekilde görülmektedir. Dolayısıyla Şa'bî ve İbrâhim en-Nehaî'yi aynı kategoriye almak isabetli görünmemektedir. Ancak Şa'bî'nin müdevvin olarak isimlendirilen ve sistematik rivayeti benimseyen isimlerden de farklı olduğu ortadadır. Özellikle sabit bir ilim meclisinin olmaması ve gerekli olmadığı takdirde hadis naklinden kaçınması onun sistematik rivayeti benimsemediğini göstermektedir. Dolayısıyla Şa'bî'nin yarı sistematik rivayeti benimseyenler kategorisinde, müdevvin ile müksir râvi arasında bir yerde olduğu belirtilmelidir.[25]

2. İbrâhim en-Nehaî'nin Rivayet Ağı

Mezhic kabilesinin Neha' koluna mensup olan ve âlimleriyle meşhur bir aileden gelen İbrâhim en-Nehaî hicri 96 yılında 49 yaşında iken vefat etmiştir. Kısa sayılabilecek bir ömre büyük bir ilim ve pek çok meşhur öğrenci sığdıran İbrâhim en-Nehaî özellikle ashâbı aracılığıyla aldığı İbn Mes'ûd'un ilmi ve rivayetleri konusunda otorite addedilmiştir. Ancak onun Kûfe'nin diğer âlimlerinin ve Hz. Ali'nin rivayetlerinden müstağni olmadığı görülmektedir. Nitekim örneklem olarak seçilen rivayet ağı incelendiğinde gerek etkileşimde olduğu râvi sayısı gerek naklettiği rivayet sayısı bakımından öne çıkan İbrâhim en-Nehaî, birinci asır Kûfe'sindeki hadis rivayet ortamını anlayabilmek için incelenmeyi hak eden bir isimdir.[26]

Ali b. Medînî, İbrâhim en-Nehaî'nin, İbn Mes'ûd'un ve ashâbının ilmî mirasını en iyi kavrayan isim olduğunu ifade etmiştir.[27] Bu durum, İbrâhim'in, İbn Mes'ûd'un ilmî geleneğini devam ettiren en önemli şahsiyetlerden biri olduğu anlamına gelmektedir. Nitekim İbn Mes'ûd'un önde gelen talebelerinden Ebû Vâil, kendisine gelen soruları İbrâhim en-Nehaî'ye yönlendirmiştir.[28] Bu durum İbrâhim'in, hocası mesabesindekilerce dahi ilmî bir otorite olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu minvalde, öğrencilerinden Mugîre b. Miksem, ilmi

[25] Tatlı, Şa'bî'yi yukarıdaki sebeplerden ötürü kısmi müdevvin olarak nitelemiştir. Bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 118-123.

[26] Bu önemine binaen İbrâhim en-Nehaî, pek çok ilmî çalışmaya konu olmuştur. Onu fıkhî yönüyle inceleyen çalışmalar da azımsanamayacak miktardadır. Hadisçi yönüyle İbrâhim hakkında yapılan çalışmalar şu şekildedir: Ali Fuat Futsi, *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî* (Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023); Mehmet Özkul, *İbrâhim Neha'i ve Hadis İlmindeki Yeri* (Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Selahattin Şanlı, *İbrâhim en-Nehaî'nin Mürsellerinin Değeri* (Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.), ts.); Adem Türk, *Mürsel Hadisler İbrâhim en-Nehaî Örneği* (İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi (Devam Ediyor.), ts.).

[27] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/145.

[28] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/144.

otoritesinden dolayı İbrâhim'i bir emir gibi gördüklerini ve ona saygı duyduklarını ifade etmiştir.[29]

Kendisine Hz. Peygamber'den hadis ulaşıp ulaşmadığı sorularak hadis nakletmesi talep edilince İbrâhim en-Nehaî, Hz. Peygamber'den nakletmenin kendisine (sorumluluk bakımından) ağır geldiğini, bunun yerine hadisleri Hz. Ömer ve İbn Mes'ûd'a nispet etmeyi daha uygun gördüğünü belirtmiştir.[30] Bu rivayet, İbrâhim en-Nehaî'nin hadis rivayet etme tarzını ve yaklaşımını yansıtmaktadır. İbrâhim'in bu tavrı, onun, ilminden istifade ettiği İbn Mes'ûd'un rivayet usulünü benimsediğini göstermektedir.

Muhammed b. Sîrîn, İbrâhim en-Nehaî'nin, kendileriyle birlikte Mesrûk'tan ilim öğrenen fakat sanki mecliste değilmiş gibi sessizce oturan bir genç olduğunu dile getirmiştir.[31] Bu rivayet, İbrâhim en-Nehaî'nin ilim meclislerinde dikkatle dinleyip gözlem yaptığına işaret etmektedir. İbn Sîrîn'in ifadesi, İbrâhim'in varlığını hissedilir kılmadığı ancak meclislerde önemli bir katılımcı olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıca rivayetten hareketle dönemin ilim meclislerine dair fikir elde etmek mümkündür. Nitekim sonraki neslin iki büyük âlimi olan İbn Sîrîn ve İbrâhim en-Nehaî'nin Mesrûk'un meclisinde talebe olmaları, ilimlerini aynı ilmî çevreden tevârüs ettiklerini göstermektedir.

[29] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/389.
[30] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/390.
[31] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/388.

a) İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

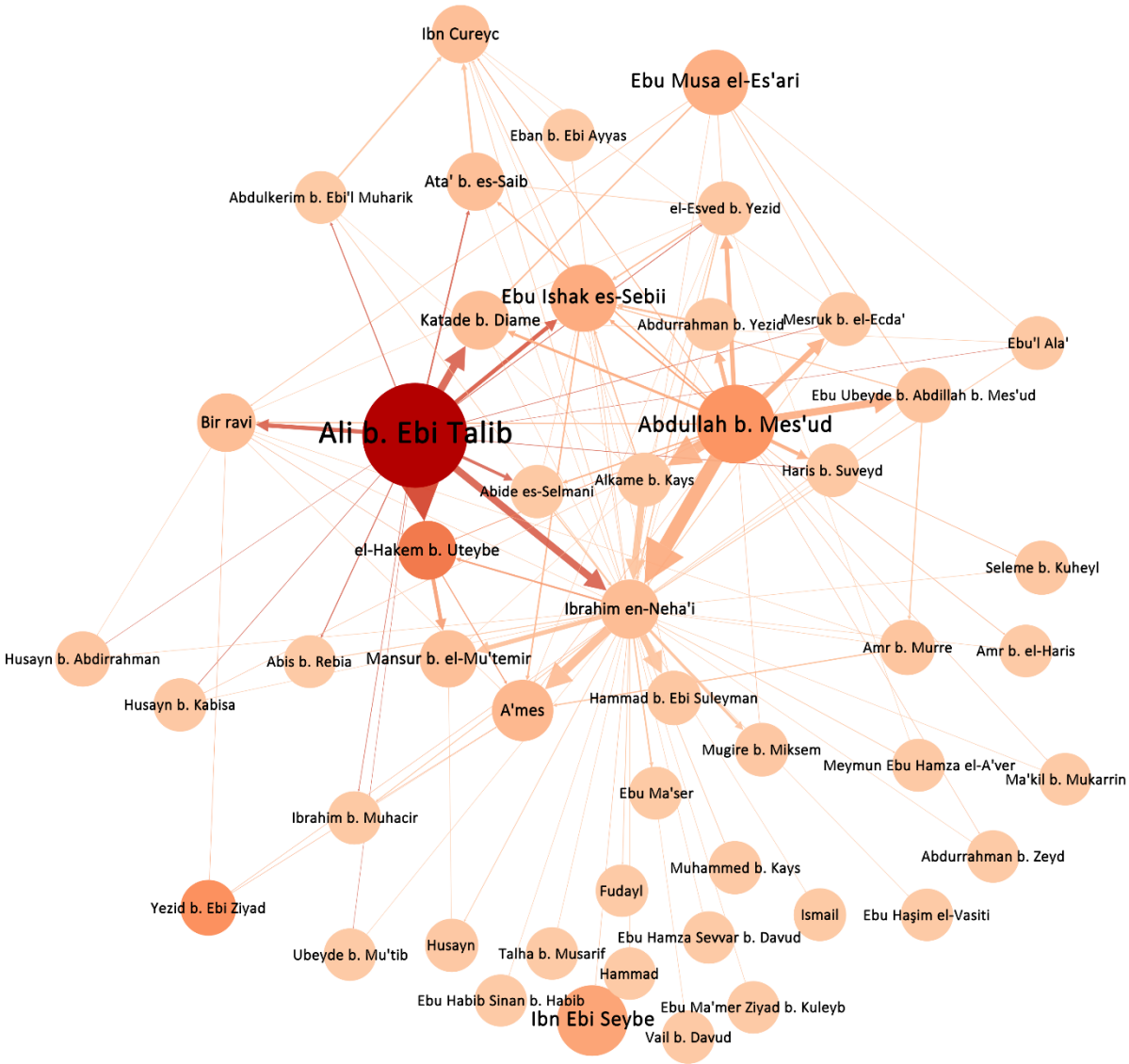

Grafik 90: İbrâhim en-Nehaî’nin ortak ağdaki rivayet ağı

Ibrahim en-Neha'i - Properties	
Size	11.306666
Position (x)	-0.76778126
Position (y)	11.905909
Position (z)	0.0
Color	[253,189,149]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ibrahim en-Neha'i - Attributes	
Id	Ibrahim en-Neha'i
Label	Ibrahim en-Neha'i
Interval	<null value>
In-Degree	17
Out-Degree	33
Derece	50
Weighted In-Degree	157.0
Weighted Out-Degree	157.0
Weighted Degree	314.0
Eccentricity	10.0
Closeness Centrality	0.2847778587035688
Harmonic Closeness Centrality	0.38898936386148686
Betweenness Centrality	46112.85711472951
Authority	0.07795766
Hub	0.03824145
PageRank	0.0015120410180712268
Component ID	1
Strongly-Connected ID	227
Modularity Class	33
Inferred Class	20
Clustering Coefficient	0.03183673322200775
Eigenvector Centrality	0.0448556167439248

Tablo 46: Ortak ağda İbrâhim en-Nehaî'nin rolüne dair hesaplamalar

(1) Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

İbrâhim en-Nehaî'nin sosyal ağ analizindeki merkeziyet ölçümlerine dayanarak, onun rolünü birkaç açıdan değerlendirebiliriz:[32]

İç derecesinin 17 olması, İbrâhim'in 17 farklı düğümden (kişiden) bilgi aldığı anlamına gelir. Bu, başkalarından gelen bilgiye ne kadar açık olduğunu gösterir. Dış derecesinin 33 olması ise 33 düğüme bilgi aktardığını ifade etmektedir. Bu, İbrâhim'in çok sayıda kişiye bilgi aktaran bir düğüm olduğunu ortaya koyar. Özellikle dış derecenin iç dereceden fazla olması, onun geniş bir öğrenci ağına sahip olduğunu ve bilgiyi dışa yayan bir öğretici olduğunu gösterir.

Ağırlıklı iç derece, İbrâhim'in aldığı rivayetlerin yoğunluğunu gösterir. Bu değerin 157.0 olması, kendisine yönelik bilgi akışının sadece çok sayıda değil, aynı zamanda belirli düğümlerden tekrarlı ve yoğun olduğu anlamına gelir. Ağırlıklı dış derece değeri 157.0, İbrâhim'in aktardığı rivayetlerin yoğun olduğunu gösterir. Bu, hem öğrencilik hem de hocalık rollerinde çok aktif olduğunu ortaya koyar.

Yakınlık merkeziyeti değeri (0.284), İbrâhim'in ağdaki diğer düğümlerle makul bir yakınlıkta olduğunu gösterir, yani bilgi akışında önemli bir konumda olduğuna işaret eder. Harmonik

[32] Buradaki sayısal verilerin analizinde GPT4-o yazılımından istifade edilmiştir.

yakınlık değeri (0.388) ise bu merkeziyet metriğinin daha yüksek olduğunu ve İbrâhim'in özellikle kısa yollar üzerinden diğer düğümlere erişiminin oldukça etkili olduğunu gösterir. Yüksek arasındalık merkeziyeti değeri (246,112.85), İbrâhim'in ağda bir arabulucu rolü oynadığını ifade eder. Yani, ağdaki diğer düğümler arasındaki bilgi akışının İbrâhim aracılığıyla gerçekleşme olasılığı yüksektir. Bu, İbrâhim'in kritik bir köprü işlevi gördüğünü ve ağın birçok bölümünü birbirine bağladığını gösterir.

Otorite değeri, İbrâhim'in diğer düğümler (râviler) tarafından güvenilen bir bilgi kaynağı olduğunu gösterirken Hub değeri, İbrâhim'in ağdaki diğer önemli otoriteleri yönlendiren bir düğüm olduğunu gösterir. Diğer bir ifadeyle hem rivayet aldığı hem de naklettiği kişilerin otoriter kişiler olma olasılığı yüksektir. PageRank'in düşük olması (0.0015), İbrâhim'in ağda çok fazla merkezi düğüm tarafından işaret edilmediğini veya ona doğrudan bağlı kişilerin ağın en merkezi isimleri olmadığını gösterebilir. Ancak bu, diğer metriklerle birlikte değerlendirildiğinde, ağdaki büyük bilgi aktarımı ve köprü râvi rolüyle ile ön plana çıktığını gösterir. Düşük bir kümelenme katsayısı (0.0318), İbrâhim'in bulunduğu alt ağlarda düğümlerin birbirleriyle fazla etkileşimde olmadığını gösterir. Bu, onun etrafındaki düğümlerin birbirleriyle yoğun bağlantılar kurmadığı, İbrâhim'in daha çok bu düğümler arasında bir köprü görevi gördüğünü gösterir. Özvektör merkeziyeti değeri (0.0448), İbrâhim'in ağda etkili kişilerle bağlantılarının olduğunu gösterir. Ancak 0.0448 gibi orta düzeyde bir değer, onun ağdaki en merkezi ve etkili düğümlerle birebir yoğun bağlantılar kurmadığını, daha çok geniş bir ağın parçası olduğunu ortaya koyar.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, İbrâhim en-Nehaî'nin, bu ağda önemli bir köprü rolü üstlendiği söylenebilir. Özellikle arasındalık merkeziyetinin yüksekliği, dış derece ve ağırlıklı dış derece değerlerinin yüksekliğiyle birleştiğinde, İbrâhim'in bilgi akışını yönlendiren ve rivayetlerin geniş kitleye naklinde kilit düğümlerden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca, diğer düğümlerle olan mesafesi makul olup, bilgiyi hem alan hem de aktaran bir öğretici pozisyonunda yer almaktadır.

b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

İbrâhim en-Nehaî, sahâbe nesline yetişmiştir fakat yaşı, sahâbenin büyüklerinden rivayet edecek kadar büyük olmadığı için onlardan rivayetleri mürsel kabul edilmiştir. Nitekim Hz. Âişe'nin yanına girmiş olmasına rağmen henüz çocuk yaşta olduğu için ondan rivayet işitmemiştir. Sahâbenin küçüklerini ise idrâk etmiş olmasına rağmen onlardan rivayete rağbet

etmediği söylenebilir. Nitekim Enes b. Mâlik'e yetişmiş olsa da ondan hadis dinlememiştir.[33] Bu bilgiler, İbrâhim'in sahâbe nesliyle temas kurmuş olmakla birlikte, rivayet açısından doğrudan sahâbeden hadis almamış olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla İbrâhim'in otoritesinin, sahâbeyi idrak etmesinden değil, özellikle İbn Mes'ûd'un ve ashâbının ilmini nakletmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Aşağıdaki görselde İbrâhim en-Nehaî'nin kendisinden hadis aldığı isimler, rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler gösterilmiştir. Görselde İbrâhim'in irsâl yoluyla hadis naklettiği isimler kırmızıyla, çok sayıda hadis aldığı isimler ise mor ile işaretlenmiştir. Bu râvilerin irtibatlı oldukları şehirler maviyle renklendirilmiştir.

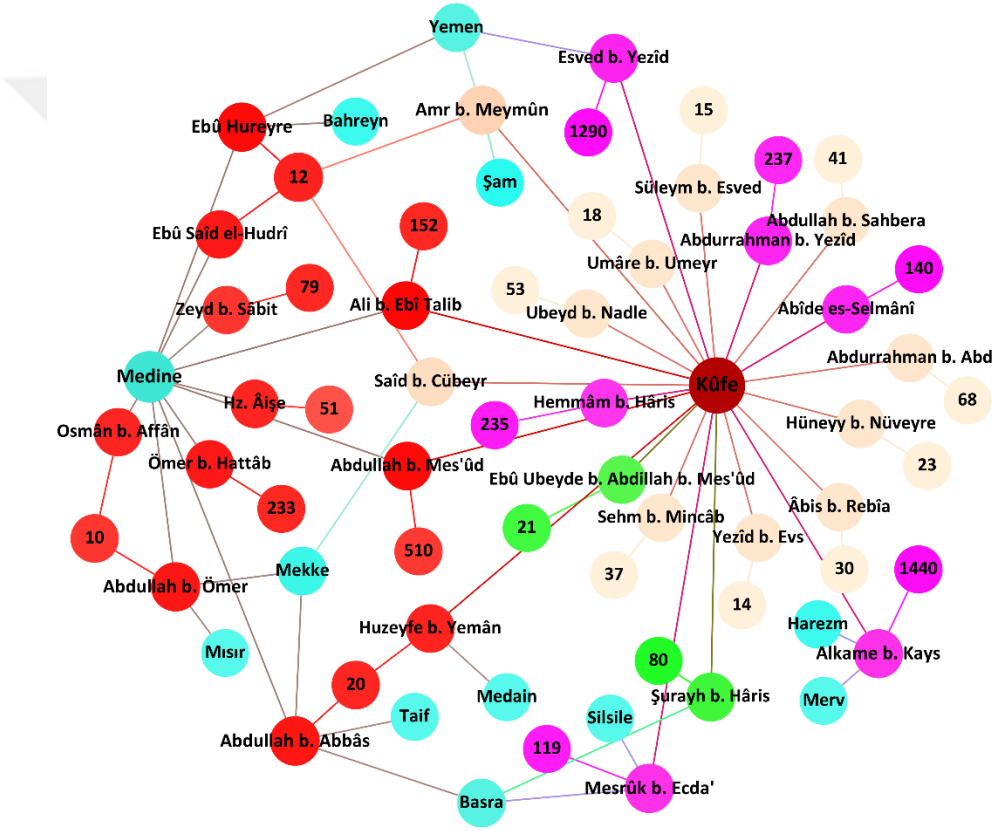

Grafik 91: İbrâhim en-Nehaî'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Medine'yle irtibatlı olan hocalarının hemen tamamından irsâl yoluyla hadis aldığı dikkate alındığında, aslında İbrâhim en-Nehaî'nin hocalarının tamamına yakınının Kûfeli olduğu söylenebilir. Bu durum, İbrâhim'in Kûfeli rivayetlere, hususen İbn Mes'ûd'un ilmî birikimine odaklanmasının bir sonucu olarak görülebilir.[34]

[33] İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl*, 20.

[34] Rivayetleri bağlamında İbrâhim en-Nehaî'yi araştıran Ali Fuat Futsi de İbrâhim'in hadis ilmi için başka şehirlere gitmediği ve daha çok Kûfe'nin ilmî birikimini tevârüs ettiği kanaatindedir. Detaylı bilgi için bkz. Futsi, *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî*, 72.

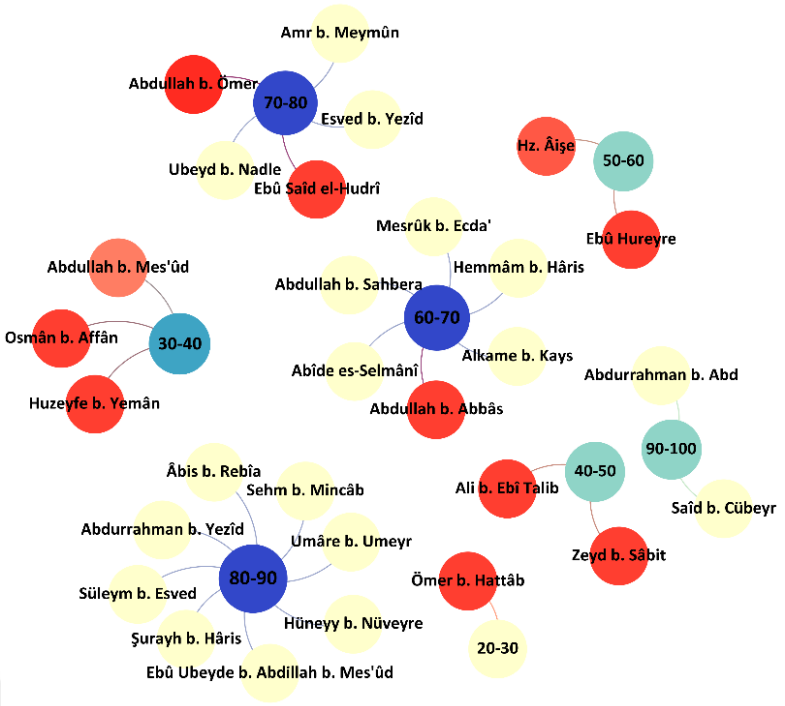

Grafik 92: İbrâhim en-Nehaî'nin hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi

İbrâhim en-Nehaî'nin hadislerini naklettiği isimlerin vefat tarihlerine göre tabakaları yukarıda verilmiştir. Yaklaşık hicrî 46 yılında doğduğu kabul edilen[35] İbrâhim'in 60 yılından önce vefat eden sahâbî hocalarının tamamından irsâl ile rivayet naklettiği görülmektedir. Sonraki yıllarda vefat eden sahâbîlerle görüşmesi mümkün olduğu halde İbrâhim'in, İbn Mes'ûd'un ashâbıyla iktifa ettiği söylenebilir. Pek çoğu muhadramûndan olan İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbının rivayetleriyle iktifa etmesinin ve onların ilmini tercih etmesinin onun bu tavrında etkili olmuş olması muhtemeldir. İbrâhim'in çok miktarda rivayet naklettiği hocalarının 60-80 yılları arasında vefat ettiği görülmektedir. Nispeten az sayıda hadis aldığı hocaları ise 80-90 yıları arasında vefat etmiştir. Bundan hareketle İbrâhim'in 30'lu yaşlarında rivayet müktesebatının büyük kısmını elde ettiği söylenebilir.

[35] İbrâhim en-Nehaî'nin doğum tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Futsi, *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî*, 9.

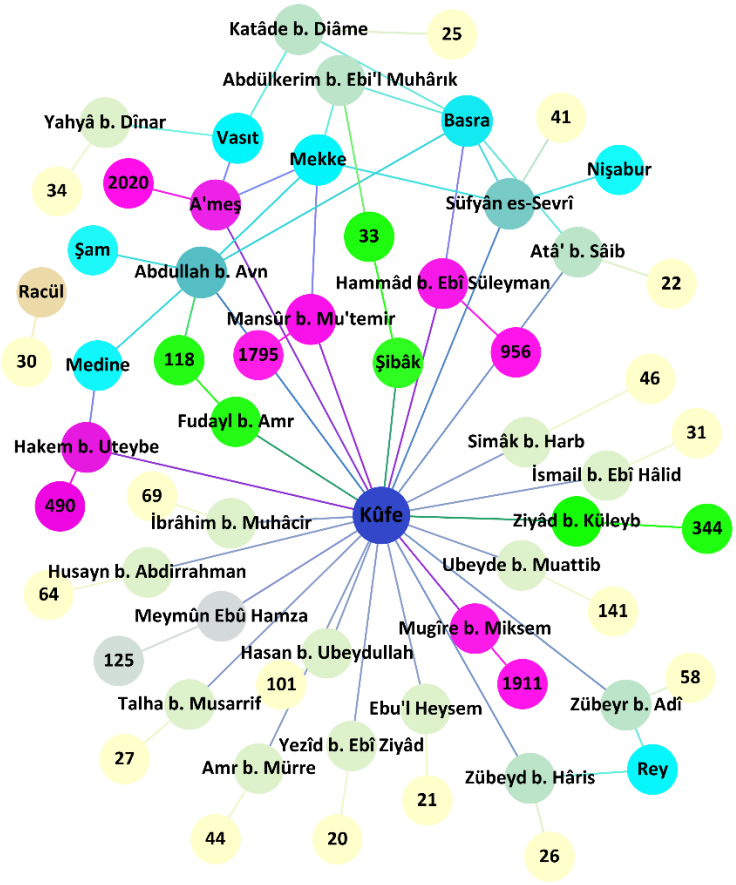

Grafik 93: İbrâhim en-Nehaî'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

İbrâhim'den 20'den fazla rivayet nakleden öğrencileri esas alınarak, onların rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler yukarıda grafik olarak verilmiştir.[36] İbrâhim en-Nehaî'nin talebelerinin önde gelenlerinin, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân, A'meş, Ebû Ma'şer Ziyâd b. Küleyb, el-Hâris b. Yezîd el-Uklî ve Mansûr b. Mu'temir olduğu söylenmiştir.[37] Bu talebeler, İbrâhim en-Nehaî'nin ilmî geleneğini devam ettiren önemli isimlerdir. İttifakla İbrâhim en-Nehaî'nin ashâbından addedilen isimler, (A'meş, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân ve Mansûr b. Mu'temir) görselde mor ile işaretlenmiştir. Ricâl kaynaklarında "sâhibu İbrâhim" denilen isimler ise yeşille renklendirilmiştir. Ali b. Medînî, İbrâhim en-Nehaî konusunda en sağlam kişilerin Mansûr ve Hakem olduğu kanaatindedir. Yahya el-Kattân ise bu iki ismin aynı seviyede olduğunu, aralarında bir üstünlük bulunmadığını ifade etmiştir. Bunlardan sonra Fudayl b. Amr ve A'meş'in geldiğini söylemiştir.[38] Yukarıdaki görselde

[36] Hâdimü'l Haremeyn programında İbrâhim en-Nehaî'nin 265 öğrencisi sıralanmıştır. Ancak bu sayıya "ashâbu Süfyân ve ashâbü Ma'mer" gibi mübhem râviler de dahildir. Cevâmiu'l Kelîm'de ise öğrencilerin sayısı 146'dır. Bu sayıya mübhem râviler dahil değildir. Dolayısıyla İbrâhim'in öğrencilerinin sayısının 150 ile 200 arasında olduğu ifade edilebilir.

[37] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/273.

[38] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 3/12.

İbrâhim'in 28 öğrencisinin 8'inin mevâlîden olduğu tespit edilmiştir. Dört öğrencisi ise Şia ile ilişkilendirilmiştir. 28 öğrencinin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde, 24 kişinin Kûfe'yle, 6 kişinin Basra'yla, 5 kişinin Mekke'yle, 3 kişinin Vâsıt'la, 2 kişinin Rey'le, birer kişinin ise Şam ve Nişabur ile irtibatlı olduğu görülmektedir. İbrâhim en-Nehaî'nin hocalarında olduğu gibi öğrencilerinde de Kûfe'nin ön planda olduğu açıkça görülmektedir. Bu da onun Kûfe'nin ilmî tevârüsünde önemli bir isim olduğunu göstermektedir.

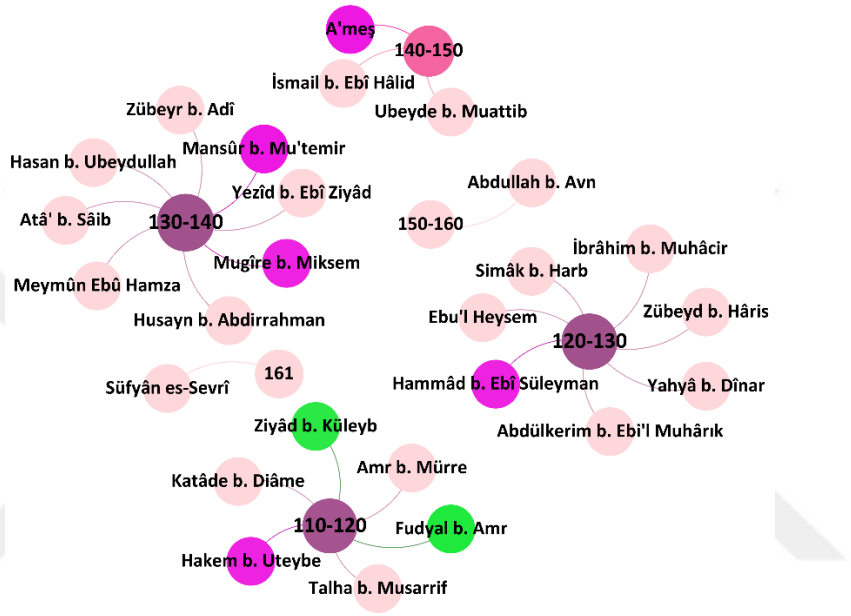

Grafik 94: İbrâhim en-Nehaî'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Yukarıdaki görselde İbrâhim en-Nehaî'den 20'den fazla rivayet nakleden öğrencilerinin vefat tarihlerine göre dağılımı verilmiştir. Öğrencilerin dengeli bir şekilde dağıldığı görülmektedir. Nitekim 110-120 arasında 6, 120-130 arasında 7, 130-140 arasında ise 8 kişi vefat etmiştir. 140-150 arasında 3, 150-160 arasında 1, 160'tan sonra vefat eden ise bir öğrenci vardır. Öğrencilerinin vefat tarihleri ve İbrâhim'in doğum tarihi dikkate alındığında, daha ziyade hicrî 70'lerden sonra İbrâhim'in ilminin rağbet gördüğü söylenebilir. Bu tarihlerde ise İbrâhim en-Nehaî 20'li yaşlardadır. İbrâhim'in ashâbından addedilen 5 ismin, vefat tarihlerinin farklı zaman aralıklarına tekabül ettiği görülmektedir. Bundan hareketle, İbrâhim'in ilminin farklı yaş gruplarından öğrencileri vesilesiyle taşındığı ve böylece daha geniş bir kitleye ulaşma imkânı bulduğu söylenebilir.

c) İlim Meclisi

İbrâhim en-Nehaî'nin ilmini nasıl aldığı, öğrencilerine nasıl ve nerede naklettiği, hadis ilminin gelişim süreci ve İbrâhim'in bu süreçteki yerini tespit etme açısından önem taşımaktadır. İbrâhim, kendilerinden çok sayıda hadis naklettiği hocalarıyla (Alkame ve Esved) akrabalık bağı sebebiyle birebir ilişki içinde olmuştur.[39] Bu durum onun hadislerinin büyük kısmını organik ilişkiler vesilesiyle elde ettiğini göstermektedir. Ancak İbrâhim'in, akrabalık bağı olmayan diğer hocalarından hadisleri nasıl aldığı merak konusudur. Bu hususta İbn Sîrîn'den nakledilen bir bilgi sorulara cevap olacak niteliktedir. İbrâhim'in, Mesrûk'un ilim meclisinde bulunduğu ve ortamı gözlemleyerek sessizce dinlediği İbn Sîrîn tarafından nakledilmiştir. Buna binaen organik ilişkilerin yanında ilim meclislerinin de İbrâhim'in ilmî birikiminde etkili olduğu söylenebilir. İbrâhim'in akranlarıyla ilmî etkileşiminde de ilim meclisleri etkilidir. Nitekim İsmâil b. Ebî Hâlid, Şa'bî, Ebû'd Duhâ, İbrâhim ve başkalarının, mescitte toplanarak hadisleri müzakere etiklerini, karşılarına rivayet bulunmayan bir mesele çıktığında gözlerini İbrâhim'e çevirdiklerini nakletmiştir.[40] Bu nakil, mescidin ilim meclisi olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca dönemin üç büyük âliminin bir mecliste hadis müzakere etmeleri, aralarındaki etkileşimin güçlü olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu rivayet, İbrâhim'in ilim hayatında mescidin önemli bir yerinin olduğunu da göstermektedir.

Meclis akdetme hususunda İbrâhim'den farklı iki tavır nakledilmiştir. A'meş, İbrâhim en-Nehaî'yi mescitteki bir sütunun altına, ilmini nakletmesi için oturtmak istediklerini ancak başaramadıklarını ifade etmiştir.[41] Bu rivayet açıkça İbrâhim'in bir ilim meclisi akdetme konusundaki isteksizliğini ortaya koymaktadır. Başka bir rivayette, öğrencilerinden biri, İbrâhim'e, "Bize hadis nakletmez misin?" deyince, ondan "Benim de falan gibi olmamı mı istiyorsun? Mahalle mescidine git, eğer birisi bir şey sormak için gelirse, sen de dinlersin." cevabını almıştır.[42] Bu rivayet, İbrâhim en-Nehaî'nin, hadis anlatma veya bilgi verme konusundaki tutumunu göstermektedir. İbrâhim, hadis rivayet etme konusunda isteksiz görünmektedir. Ayrıca cevabından, İbrâhim'in, talep edilince hadis nakledilmesini tasvip etmediği de anlaşılmaktadır. Onun, camiye gitmeyi ve orada sorulan sorulara tanıklık etmeyi

[39] Esved b. Yezîd ile Abdurrahman b. Yezîd, İbrâhim en-Nehaî'nin dayıları, Alkame b. Kays ise annesinin amcasıdır.
[40] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/144.
[41] Ebû Zür'a ed-Dımaşki, *Târîh*, 665.
[42] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/390.

önermesi, ilim öğrenmenin ve bilgi edinmenin daha doğal ve organik yollarını tercih ettiğini göstermektedir.

İbrâhim'in meclis akdetme ve talebe cevaben hadis nakletme karşısındaki olumsuz tavrına karşın onun ilim meclisinin olduğuna ve bu meclisin niteliklerine dair rivayetler de vardır. Nitekim büyük mescitte akdettiği ilim meclisine şurtî ve arîf gibi idari göreve haiz kimselerin katılması eleştirilince İbrâhim, onların iştirak ettiği meclisin, evde oturup asılsız sözlerle itham edilmekten evlâ olduğunu dile getirmiştir.[43] Bu hadiseden, İbrâhim'in eleştiriye konu olan ve idari görevlilerin de katıldığı, Kûfe'nin büyük mescidinde akdedilen bir ilim meclisinin olduğu anlaşılmaktadır. Nakledilen rivayetlerden hareketle, İbrâhim'in meclis akdetme hususundaki olumsuz tavrının zamanla değiştiği ve talepler doğrultusunda bir ilim meclisi kurduğu söylenebilir.

İbrâhim'in önde gelen öğrencilerinden Mansûr, hocasının hadis yazmadığını katî bir dille ifade ettiğini nakletmiştir.[44] Bu rivayet, İbrâhim en-Nehaî'nin hadisleri yazmak yerine ezberlemeyi tercih ettiğini göstermektedir. İbrâhim'in başka bir öğrencisi Fudayl b. Amr ise (kendine yöneltilen yahut zihnine takılan) meseleleri yazarak hocasına sormak üzere bir araya getirdiğini ancak hocasının kitabetten hoşlanmadığını dile getirmiştir. İbrâhim ise yazan kimsenin yazdıklarına itimat edeceğini, hafızasına itimat ederek ilim talep edene ise Allah'ın kabiliyeti nispetinde ilim vereceğini ifade etmiştir.[45] Bu açıklamaya dayanarak, İbrâhim'in kitabeti ilmî birikimi artırma çabasının bir yolu yahut sonucu olarak gördüğü söylenebilir. Hadislerin naklinde, kitabetin yaygınlaştığı ve bazı isimler tarafından tercih edildiği bir dönemde, İbrâhim'in hafızayı tercih etmesi, onun hocaları Alkame ve Esved'in yöntemini takip ettiğini göstermektedir. Ayrıca bu tutumu, meclis kurmuş olsa da İbrâhim'in, sistemli rivayeti benimseyen râviler grubuna dahil edilememesi için bir sebep teşkil etmektedir.

İbrâhim en-Nehaî'nin hadis meclisi kurması ancak burada hadisleri, serd usulüyle değil, yeri geldikçe ve soruldukça nakletmesi, hadislerin kitabetine sıcak bakmaması gibi hususlar birlikte düşünüldüğünde onun sistematik hadis rivayetine dahil edilemeyeceği söylenebilir. Dolayısıyla İbrâhim'i, yarı sistematik rivayet döneminde değerlendirmek daha isabetli görünmektedir. Nitekim İbrâhim en-Nehaî'yi ve rivayetlerini doktora tezi olarak çalışan Futsi de aynı kanaattedir. Futsi, yukarıda zikredilen sebeplerin yanında, daha çok Kûfeli talebelerin İbrâhim'in meclislerine yönelmesini ve Nehaî'nin hadis rivayet ederken çoğunlukla senedlerini

[43] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/391.
[44] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/388.
[45] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/389.

zikretmemesini de onun, yarı sistematik döneme dahil edilmesinin sebepleri olarak sıralamaktadır. [46] Tâbiûn dönemi hadis rivayetini çalışan Mustafa Tatlı ise İbrâhim'in kısmi müdevvin râvi kategorisinde olduğunu tespit etmiştir. Tatlı bu tespitin sebebini, İbrâhim'in birkaç hocasının ilmiyle yetinip belli isimlere hadis nakletmesi ile açıklamaktadır. Dolayısıyla İbrâhim, müdevvin görünümüne yakın müksirûn râviler arasındadır. Tatlı bu alt kategoriyi kısmi müdevvin râvi olarak isimlendirmiştir.[47]

3. Hakem b. Uteybe'nin Rivayet Ağı

Hakem b. Uteybe, Kinde kabilesine mensup bir mevlâ idi. Kinde kabilesi, o dönemde Kûfe'nin önde gelen sosyal ve kültürel unsurlarından biriydi. Hakem b. Uteybe ve İbrâhim en-Nehaî, aynı yılda doğmuş olup yaşıt idiler. Bu bilgi, onların ilmî çevrelerde birbirleriyle aynı dönemde etkili olduklarını göstermektedir. Abdurrezzâk'tan aktarılan bir rivayete göre, Zührî, kendi ilim halkasında nasıl tanınıyor ve etkiliyse, Hakem b. Uteybe de Kûfe ilmî çevresinde aynı itibara sahipti. Zührî'nin Medine merkezli ilmî etkisiyle Hakem'in Kûfe'deki etkisinin eşdeğer görülmesi, onun hadis ilmindeki derinliğini ve ilmî mirasını açıkça ortaya koymaktadır. Hakem'in yaşı ve akranları (İbrâhim en-Nehaî gibi isimler) ile olan ilişkisi, onun özellikle Kûfe hadis ağındaki merkezî konumunu güçlendirmiştir. Sakalı beyaz olarak tasvir edilmesi, ona atfedilen vakar ve olgunluğu temsil edebilir. Hakem b. Uteybe, hicrî 115 yılında, Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik'in hilafeti döneminde Kûfe'de vefat etmiştir. Şa'bî'nin vefat ettiği gün ilmî bir meselede çözüm arayan bir kimseye "Hakem b. Uteybe'ye başvurun." denmiştir. Bu durum, Hakem'in, Şa'bî'nin hayatta olduğu dönemde ve sonrasında Kûfe ilmî çevresindeki yerini ve otoritesini açıkça ortaya koymaktadır.[48]

Bir mesele hakkında Şa'bî'ye hüküm sorulmuş ve o mesele hakkında Hakem b. Uteybe'nin görüşü nakledilmiştir. Bunun üzerine Şa'bî, "Kimse Hakem b. Uteybe'ye yetişebilir mi? Kimse ona ulaşabilir mi?" diyerek onun ilimdeki faziletini ifade etmiştir. Dönemin ilim otoritelerinden Şa'bî'nin Hakem hakkındaki kanaati, Hakem'in Kûfe ilmî geleneğinde ne kadar merkezi bir role sahip olduğunu göstermektedir.[49] Hakem b. Uteybe birlikte yürürken fıkhî bir mesele hakkındaki görüşlerini Şa'bî'ye ve İbrâhim en-Nehaî'ye sorduğunu ve ikisinden farklı cevaplar aldığını ifade etmiştir. Bu olayda Hakem'le ilgili olan kısım, onun dönemin farklı yaklaşımlarını temsil eden iki büyük âlimiyle yürürken soru soracak kadar samimi olması ve ikisinin görüşünü

[46] Futsi, *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî*, 57.
[47] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 24-30, 115-118.
[48] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/450, 451.
[49] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/154.

de almış olmasıdır. Bundan hareketle Hakem'in akranı sayılabilecek bu iki ismin ilmine itibar ettiği söylenebilir.[50]

a)İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

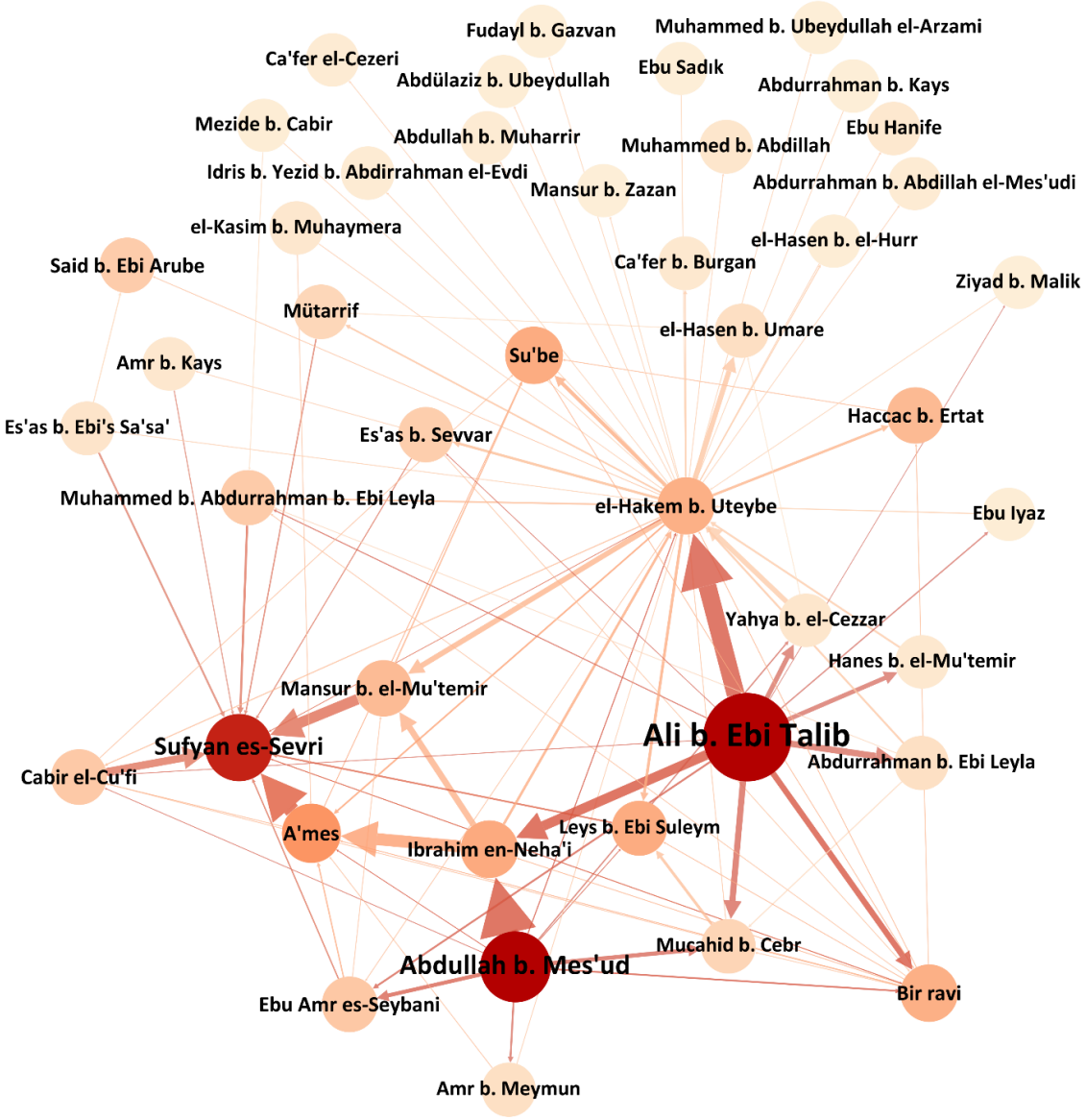

Grafik 95: Hakem b. Uteybe'nin ortak ağdaki rivayet ağı

[50] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 15/89.

el-Hakem b. Uteybe - Properties	
Size	16.206434
Position (x)	64.701904
Position (y)	-40.006943
Position (z)	0.0
Color	[252,176,134]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
el-Hakem b. Uteybe - Attributes	
Id	el-Hakem b. Uteybe
Label	el-Hakem b. Uteybe
Interval	<null value>
In-Degree	15
Out-Degree	31
Derece	46
Weighted In-Degree	107.0
Weighted Out-Degree	107.0
Weighted Degree	214.0
Eccentricity	9.0
Closeness Centrality	0.2811594202898551
Harmonic Closeness Centrality	0.37131197839960717
Betweenness Centrality	27688.28419452364
Authority	0.06953832
Hub	0.020483434
PageRank	0.0019909004986758843
Component ID	1
Strongly-Connected ID	224
Cluter-ID	1
Modularity Class	11
Inferred Class	12
Eigenvector Centrality	0.05651246284183969
Clustering Coefficient	0.030917873606085777

Tablo 47: Ortak ağda Hakem b. Uteybe'nin rolüne dair hesaplamalar

(1)Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Hakem b. Uteybe'nin Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetlerinin intikalindeki rolünü gösteren ve yukarıdaki tabloda verilen merkeziyet ölçümlerinin analizi ağın yapısına ve Hakem'in ağdaki konumuna dair önemli bilgiler sunacaktır. Hakem'in rivayet naklettiği düğüm sayısının 31 olması, onun rivayet ağında aktif bir bilgi yayıcı olduğunu gösterir. Dış derecenin iç dereceye göre daha yüksek olmasından hareketle Hakem'in bilgi aktarımında daha etkin bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

Otorite değeri, Hakem'in kendisine rivayet edilen bilgilerin güvenilir bir şekilde toplandığını ve merkezi bir bilgi kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Bu değerin diğer metriklerle uyumlu şekilde orta düzeyde olduğu görülmektedir. Hub değeri ise Hakem'in rivayet ağında bir bilgi dağıtım merkezi olarak rol oynadığını gösterir. Hub değerinin orta seviyelerde olması onun hem rivayet alıcı hem de bilgi yayıcı olarak dengeli bir konumda olduğunu işaret etmektedir. Özvektör merkeziyeti değeri, (0.0565) Hakem'in ağdaki önemli düğümlerle bağlantılarını ifade etmektedir. Bu değer, onun ağdaki stratejik pozisyonunu göstermektedir. Kendi ağındaki etkisi belirli bir seviyede olmakla birlikte daha geniş bir ağda etkisi nispeten düşüktür. Kümelenme

katsayısı değeri (0.030), Hakem'in rivayet ettiği kişilerin birbirleriyle sık ilişki içinde olmadığını, dolayısıyla Hakem'in daha geniş ve dağınık bir ağda rol oynadığını gösterir.

Hakem b. Uteybe'nin verileri, onu rivayet ağında hem bilgi yayıcı hem de bilgi alıcı bir düğüm olduğunu göstermektedir. Yakınlık merkeziyeti (0.281) ve harmonik yakınlık değerleri (0.372), Hakem'in ağdaki diğer düğümlere bilgi erişimi açısından merkezi bir konumda olduğunu ifade eder. Arasındalık merkeziyeti değerinin yüksek olması (27688.2), Hakem'in özellikle farklı alt ağlar arasında bilgi geçişini sağlayan bir köprü râvi olduğu anlamına gelmektedir. Ağırlıklı derecesi ise Hakem'in naklettiği rivayetlerin hem çok sayıda hem de yoğun olduğunu ifade etmektedir.

b)Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Hakem b. Uteybe, birinci asır Kûfe'sinde hadislerin intikalinde önemli isimlerden biridir. Farklı hadis halkalarından beslenmiştir. Bu durum Hakem'in hocalarından naklettiği rivayet sayılarında da görülmektedir. Aşağıda Hakem'in hocaları ve onlardan naklettiği rivayet sayıları ile hocaların şehirlere göre dağılımı gösterilmiştir.[51]

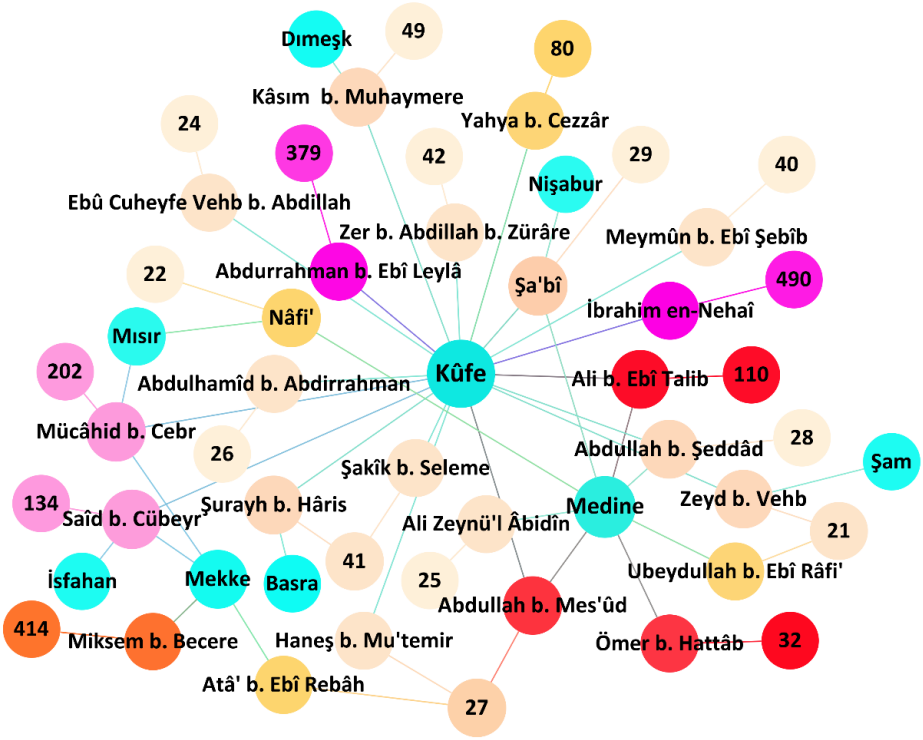

Grafik 96: Hakem b. Uteybe'nin hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

[51] Grafikteki veriler Hâdimü'l Haremeyn programından elde edilmiştir. Mükerrer rivayetler esas alınmıştır.

Hakem'in en çok hadis aldığı isimler, Miksem b. Becere, İbrâhim en-Nehaî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Mücâhid b. Cebr ve Saîd b. Cübeyr'dir. Bunlar grafikte mor ve pembe ile işaretlenmiştir. Hakem'de dönemin rivayet anlayışının bir parçası olan irsâl uygulaması görülmektedir. Hakem'in irsâl yoluyla hadis aldığı isimler grafikte kırmızıyla renklendirilmiştir. Bu isimler, Ali b. Ebî Tâlib, İbn Mes'ûd ve Ömer b. Hattâb'dır. Hakem İbn Ebî Leylâ'dan, İbn Mes'ûd dışında Kûfe'de ikamet eden diğer sahâbîlerin hadislerini almıştır. Bunlar arasında Hz. Ali, Huzeyfe b. Yemân, Ka'b b. Ucre, Bilâl b. Rebâh dikkat çekmektedir. Hakem'in hocalarının irtibatlı oldukları şehirler incelendiğinde Kûfe'nin açıkça öne çıktığı görülmektedir. Kûfe'yi Medine izlemektedir. Hakem'in hadis aldığı Mekkeli râvi sayısı çok olmasa da bu isimlerden hatırı sayılır miktarda hadis nakletmiştir. İbn Abbâs'ın rivayetlerini mevlâsı Miksem b. Becere ve meşhur öğrencisi Saîd b. Cübeyr aracılığıyla elde etmiştir. Ancak Şu'be Hakem'in Miksem'den yalnız beş hadis işittiğini ifade etmektedir.[52] Bu durumda Hakem'in Miksem'den bizzat işitmediği hadislere öğrencileri vasıtasıyla ulaşmış olması muhtemeldir. Hakem'in incelemeye konu olan 24 hocasından 7'si mevâlîdendir. Ancak bunlardan Miksem, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr ve Yahyâ b. Cezzâr dışındaki üç isimden az sayıda rivayet nakletmiştir.

İbrahim en-Nehaî ile aynı yılda doğan Hakem b. Uteybe'nin İbrahim en-Nehaî'nin hadislerini rivayet etmede önde gelen râvîlerden biri olduğu nakledilmiştir.[53] Ayrıca, onun İbrâhim'in hadisleri konusunda Mansûr b. Mu'temir'den daha iyi olduğu belirtilmektedir.[54] Bu durum, Hakem'in İbrâhim'den naklettiği rivayet sayısına da yansımıştır. Nitekim İbrâhim, Hakem'in yüksek sayıda rivayet naklettiği hocaları arasındadır. Sahip olduğu ilme ve fazilete rağmen Hakem b. Uteybe, Muhammed el-Bâkır'dan ilim talep etmiştir. Bu durum, Hakem'in sadece Kûfeli muhaddis ve fakihlerle sınırlı kalmayıp, Medine'deki ilmî otoritelere de başvurduğunu gösterir.[55]

Ebû İshâk es-Sebîî ve A'meş, İbn Mes'ûd'un mezhebini en iyi bilen isimler olarak belirtilmektedir. Hakem b. Uteybe, bu iki isimden sonra en önemli şahıs olarak zikredilmektedir. Bu durum, Hakem'in Kûfe'deki ilmî otoritesini ve İbn Mes'ûd ekolünün aktarılmasındaki rolünü vurgulamaktadır.[56] Süfyân b. Uyeyne, Hakem'i Şa'bî ve İbrahim en-Nehaî'den sonra Kûfe'nin en büyük âlimlerinden biri olarak görmektedir. Hakem'in Hammâd

[52] İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl*, 81.
[53] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/119, 120.
[54] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/352.
[55] Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân*, 11/30.
[56] Ali b. Medînî, *el-İlel*, 46.

b. Ebî Süleymân ile birlikte anılması ise Kûfe'de hem hadis hem de fıkıh ilminde söz sahibi bir otorite olduğunu göstermektedir.[57] Hakem b. Uteybe, İbrahim en-Nehaî'nin ilmini taşıyan en önemli râvilerden biridir. Hakem'in Şa'bî ile birlikte anılması, onun sadece İbrahim'in değil, aynı zamanda Kûfe'nin genel ilmî atmosferinde de önemli bir yer tuttuğunu gösterir.[58]

Ricâl ve tabakat kitaplarında Hakem'in hadis aldığı isimlerin yanında hadis almadığı kimselere de dikkat çekilmiştir. Hakem'in rivayet almadığı isimler, Alkame, Abîde ve Âsım b. Damra'dır.[59] Alkame b. Kays, İbn Mes'ûd'un en önde gelen talebelerindendir. Âsım b. Damra, Hz. Ali'nin öğrencilerinden olup, onun rivayetlerinin naklinde önemli bir isimdir. Abîde ise hem Hz. Ali hem de İbn Mes'ûd'un rivayetlerini aktaran önemli bir tâbiîdir. Hakem'in bu isimlerden değil, onların öğrencileri konumundaki İbrahim en-Nehaî ve Şa'bî gibi ara düğümlerden hadis aldığı görülmektedir. Bu durum, Hakem'in ilmî etkileşiminin birinci nesil tâbiîlerden ziyade, ikinci nesille daha güçlü olduğunu göstermektedir.

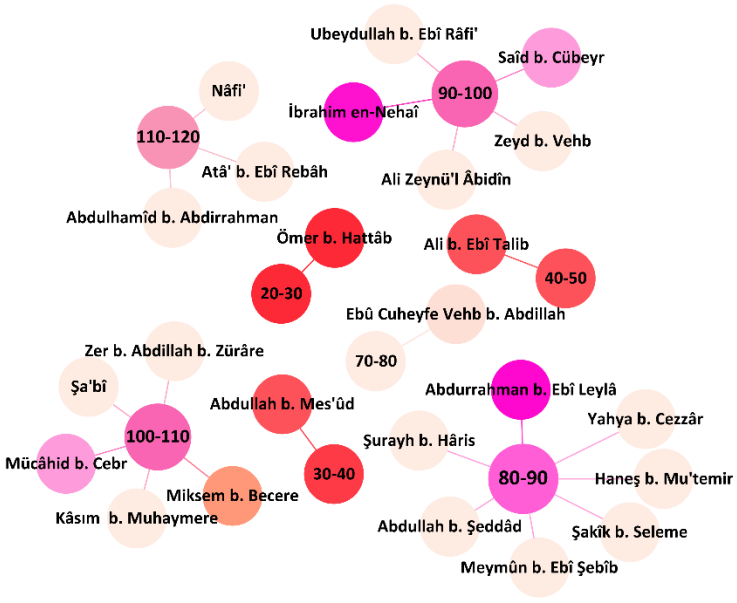

Grafik 97: Hakem b. Uteybe'nin hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi

Yukarıdaki grafikte Hakem'in hocaları vefat tarihlerine göre gruplandırılmıştır. İrsâl yoluyla hadis aldığı isimler kırmızıyla, yüksek sayıda hadis naklettiği hocaları ise mor ve pembeyle

[57] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/124, 125.
[58] Beyhakî, *es-Sünenü'l-kebir*, 15/89.
[59] İbnü'l-Irakî, *Tuhfetü't-tahsîl*, 81; İbn Ebî Hatim, *Merâsîl*, 48.

belirtilmiştir. Vefat ve doğum tarihleri dikkate alındığında Hakem'in rivayetlerinde önemli bir yeri haiz olan hocalarının Hakem'in akranı olduğu dikkat çekmektedir.

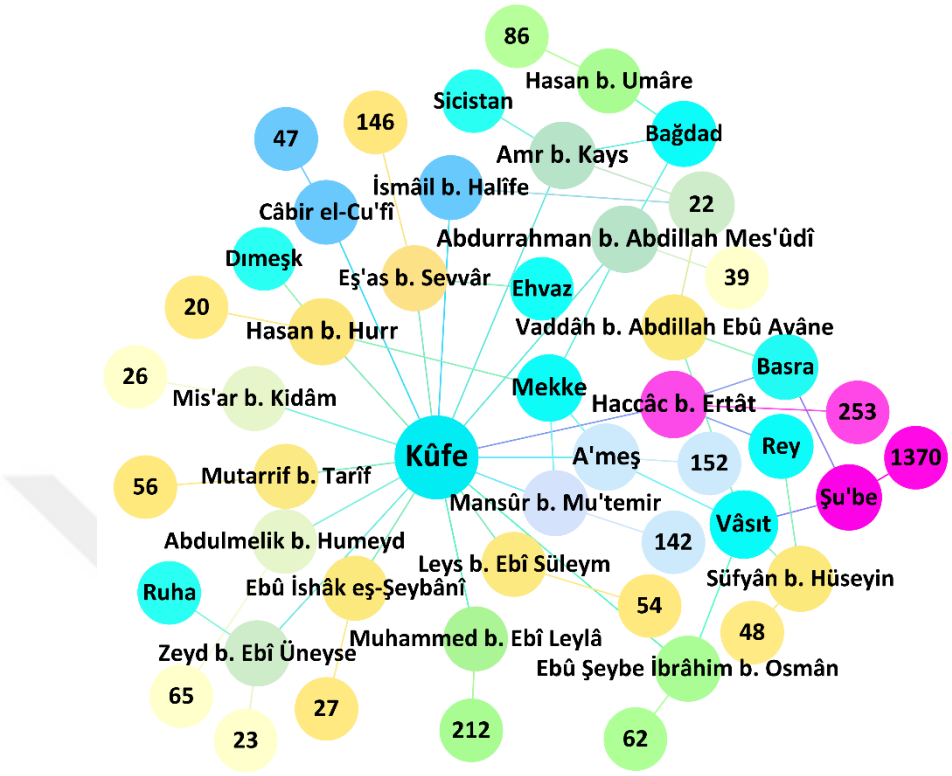

Grafik 98: Hakem b. Uteybe'den hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Yukarıdaki grafikte Hakem'den rivayet nakleden öğrencileri gösterilmiştir. Hakem'den çok sayıda hadis nakleden isimler, Şu'be, Haccâc b. Ertât, Muhammed b. Ebî Leylâ, İbrâhim b. Osmân, Hasan b. Umâre, A'meş, Mansûr b. Mu'temir'dir.

Hakem'in hocaları tabakasında yaklaşık üçte bire tekabül eden mevlâ râvilerin oranı öğrencileri tabakasında yüzde elliden fazladır. Nitekim Hakem'den yirmiden fazla rivayet nakleden 21 öğrenciden 13'ü mevâlîdendir. Bu durum mevâlînin hadis rivayetine katılımının giderek arttığına işaret etmektedir. Hakem'in hocaları tabakasında Kûfe'den sonra öne çıkan Mekke ve Medine'nin yerini öğrencileri tabakasında Basra ve Vâsıt'ın aldığı görülmektedir. Nitekim Hakem'in önde gelen öğrencisi Şu'be Basralıdır.

Ahmed b. Hanbel, Şu'be'nin Süfyân es-Sevrî'nin rivayette bulunmadığı yaklaşık otuz kadar şeyhten hadis rivayet ettiğini söyledikten sonra Şu'be'yi Hakem'in rivayetlerini yaygınlaştıran önemli râvilerden biri olarak tanımlamıştır. "Şu'be olmasaydı, Hakem'den kim rivayette

bulunurdu?" ifadesi, Şu'be'nin, Hakem'in ilmî mirasının korunması ve sonraki nesillere aktarılmasındaki rolüne dikkat çekmektedir.[60]

Hakem'in öğrencileri arasında naklettiği rivayetler sebebiyle tenkit edilen en önemli isim Hasan b. Umâre'dir. Câbir el-Cu'fî gibi eleştirilen başka isimler olsa da Hasan'ın Hakem'le olan birlikteliği ve naklettiği rivayet sayısı Hasan'ı ve onun Hakem'le ilişkisini mercek altına almayı gerektirmektedir. Hasan b. Umâre varlıklı bir kişidir, buna karşılık Hakem b. Uteybe maddî olarak daha zayıftır. Hasan, Hakem'i himayesine almış, geçimini sağlamış ve böylece ondan özel olarak ilim tahsil etmiştir. Bu ilişki, Hasan'ın Hakem'den rivayetlerinin çok olmasını açıklamaktadır. Şu'be b. el-Haccâc, Hakem'den çok az hadis işitmiştir. Hakem vefat edince, Şu'be, Hasan b. Umâre'ye "Hakem'den duyduğun her şeyi rivayet etmeyi düşünüyor musun?" diye sorar. Hasan, Hakem'den duyduğu hiçbir şeyi gizlemeyeceğini söyleyince Hasan'dan rivayetleri dinleyen Şu'be, Hasan b. Umâre'yı "insanların en yalancısı"[61] olmakla itham eder. Hasan b. Umâre ise, tüm insanları affedebileceğini ancak Şu'be'yi affetmeyeceğini söyleyerek ona tepkisini dile getirmiştir.[62] Hakem b. Uteybe'nin öğrencileri arasındaki farklılıklar burada netleşmektedir. Hasan b. Umâre, Hakem ile birebir güçlü bir ilişkisi olan iç halkadandır. Şu'be ise Hakem'in hadislerine doğrudan erişimi sınırlı olan bir muhaddistir, ancak ilmi otoritesiyle toplumun kanaatini yönlendirmiştir. Hasan b. Umâre'nin Hakem'den naklettiği rivayetler, onunla kurduğu sosyal ve ekonomik ilişkiler nedeniyle çok olabilir ancak bu hadisler, muhaddisler tarafından zayıf görülmüştür. Bu durum, hoca-öğrenci ilişkilerinin tespitinde ve bu rivayetlere itibar edilmesinde, sadece rivayet miktarının değil, râvi-hoca ilişkisinin de önemini ortaya koymaktadır.

[60] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/176.
[61] İfade, orijinal metinde أكذب الناس olarak geçmektedir.
[62] İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/96, 97.

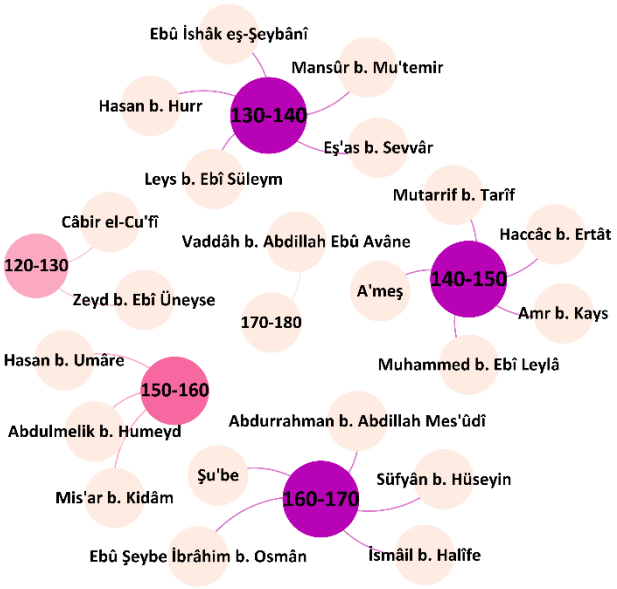

Grafik 99: Hakem b. Uteybe'nin öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Yukarıdaki grafikte Hakem b. Uteybe'den hadis nakledenler tabakalarına göre gruplandırılmıştır. Hakem'den yüksek sayıda hadis nakleden öğrencilerinin vefat tarihleri dikkate alındığında Hakem'in hadis nakli konusunda en aktif olduğu dönemin 70-100 yılları arası olduğu söylenebilir. Hakem'in 46 yılında doğduğu kabul edilirse 20-30 yaşlarında, erken sayılabilecek bir yaşta etrafındakiler tarafından otorite olarak görüldüğü söylenebilir.

c)İlim Meclisi

Hakem b. Uteybe'nin ilmini nakletmek amacıyla bir ilim meclisi akdettiğine dair sarih bir bilgiye ulaşılamamıştır. Hakem'in beraberindekilerle birlikte Kûfe mescidinde oturduğu ve Şa'bînin onların ilmi yaklaşımlarını hoş karşılamadığı nakledilmiştir. Nitekim Sâlih b. Müslim, Kûfe mescidinin yakınında Şa'bî ile karşılaşmıştır ve onunla birlikte yürümüşlerdir. Mescidin kapılarına geldiklerinde, Şa'bî, mescide bakarak buradan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve bu mescidin, kendisi için evinin çöplüğünden bile daha sevimsiz hale geldiğini söylemiştir. Şa'bî bu durumu, rey ehlinin ve rey taraftarlarının orada bulunmasına bağladığını belirtmiştir. Sâlih, mescitte, Hakem b. Uteybe ve onunla aynı çizgide olan kimselerin bulunduğunu bildirmiştir.[63] Bu rivayetten hareketle Kûfe'de, ilme bakış açıları bakımından farklı yaklaşımların olduğu söylenebilir. Her ne kadar Şa'bî'nin ilminden istifade etse de, Hakem b. Uteybe'nin ondan farklı bir ilim anlayışını benimsediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, Hakem'in Kûfe

[63] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/362.

mescidinde ilim meclisi kurmuş olması, onun sistemli bir ilmi yöntem izlediğine delil teşkil etmektedir.

İbrâhim en-Nehaî vefat ettikten sonra Hakem ve ashâbının Hammâd b. Ebî Süleymân'ın meclisine devam ettikleri rivayet edilmiştir.[64] Ayrıca Hakem'in ve Hammâd'ın Muhârib b. Disâr'ın fetvâ meclisinde onun iki yanına oturdukları ve görüş bildirdikleri nakledilmiştir.[65]

Mina'daki Hayf mescidinde önde gelen âlim kimselerin Hakem b. Uteybe'den ilim talep ettikleri nakledilmiştir.[66] Bu durum Hakem'in ilmi otoritesini ve dönemin âlimleri arasındaki konumunu açıkça ortaya koymaktadır. Onun, bilhassa hac dönemlerinde âlimlerin ilminden istifade ettiği bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Mina'daki Hayf Mescidi, ilim halkalarının ve fetva meclislerinin toplandığı önemli bir yerdi.[67] Bu bağlamda, Hakem'in buradaki etkinliği onun Kûfe ekolünün önde gelen âlimlerinden biri olduğunu göstermektedir.

Bu bilgiler ışığında, Hakem b. Uteybe'nin doğrudan ve sistemli bir şekilde kendisine ait müstakil bir ilim meclisi kurduğuna dair açık ve sarih bir delil bulunmamaktadır. Ancak rivayetler bir arada değerlendirildiğinde, Hakem'in ilim ortamlarının merkezinde yer alan, ilmi tartışmalara aktif katılan ve görüşleriyle etkili olan bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, onun fiilen bir meclis düzenlemese bile, güçlü bir ilmi otorite olarak ilim halkalarında ve fetva meclislerinde belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir. Özellikle Kûfe mescidindeki varlığı ve burada kendisiyle aynı fikrî çizgide olanlarla beraber oturması, onun belirli bir çevre etrafında ilmi faaliyet yürüttüğüne işaret etmektedir. Özellikle Mina'daki Hayf Mescidi'ndeki etkinliği ve otoritesi, onun dönemin önde gelen ilim kaynaklarından biri olduğunu ve ilim meclislerinde aranan, başvurulan bir otorite olarak kabul edildiğini gösterir. Bu da Hakem'in, kişisel bir meclis kurmasa bile, var olan ilim halkalarını yönlendiren ve onlara yön veren bir âlim olarak Kûfe ilim geleneği içindeki güçlü konumunu teyit etmektedir.

[64] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/146.
[65] Zehebî, *Siyer*, 5/512.
[66] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/124.
[67] Nebi Bozkurt, "Mescid-i Hayf", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004).

B.Sistemli Rivayeti Benimseyenler

1. Ebû İshâk es-Sebîî'nin Rivayet Ağı

Ebû İshâk es-Sebîî'nin Hz. Osman'ın hilafetinin son iki yahut üçüncü yılında doğduğu,[68] 128 yılında 98 yahut 99 yaşında vefat ettiği nakledilmiştir.[69] Rivayetlerinin çokluğu ve ricâl konusundaki ilminin genişliği sebebiyle Ebû İshâk, Zührî'ye benzetilmiştir. Ebû İshâk ile Mücâhid'i kıyaslaması istendiğinde Şû'be, Ebû İshâk'ın Mücahid'den, Hasan-ı Basrî ve İbn Sîrîn'den daha iyi (أحسن) olduğunu ifade etmiştir.[70] Ali b. Medînî ise hadis alanında kendisine itimat edilen isimleri şehirlere göre sıralarken, Kûfe'deki önemli iki ismin Ebû İshâk ve A'meş olduğunu dile getirmiştir.[71]

Cûzcânî, Ebû İshâk ve akranı olan A'meş, Mansûr b. Mu'temir, Zübeyd b. Hâris gibi isimlerin güvenilirlikleri sebebiyle hadislerinin nakledildiğini ancak irsâl ettiklerinde hadisin kaynağı bilinmediği için mesafeli yaklaşıldığını dile getirmiştir. Bu isimler içinde Ebû İshâk'a ayrıca değinen Cûzcânî, onun herkesçe bilinmeyen ve hadisleri yayılmamış kimselerden rivayet aldığını ifade ederek onun bu tavrını eleştirmiştir.[72]

Tâbiûn neslinin önde gelen âlimlerine dair tespitte bulunan Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Ebû İshâk'ı, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un hadisleri konusunda en bilgili kişi olarak tanıtmaktadır. Bu durum onun özellikle bu iki sahâbîden gelen rivayetler konusunda derin bilgiye sahip olduğunu ve böyle meşhur olduğunu göstermesi açısından önemlidir.[73]

---

[68] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/431.
[69] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/432.
[70] İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/243.
[71] Ali b. Medînî, *el-İlel*, 37.
[72] Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 80.
[73] Zehebî, *Siyer*, 5/401.

a) İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

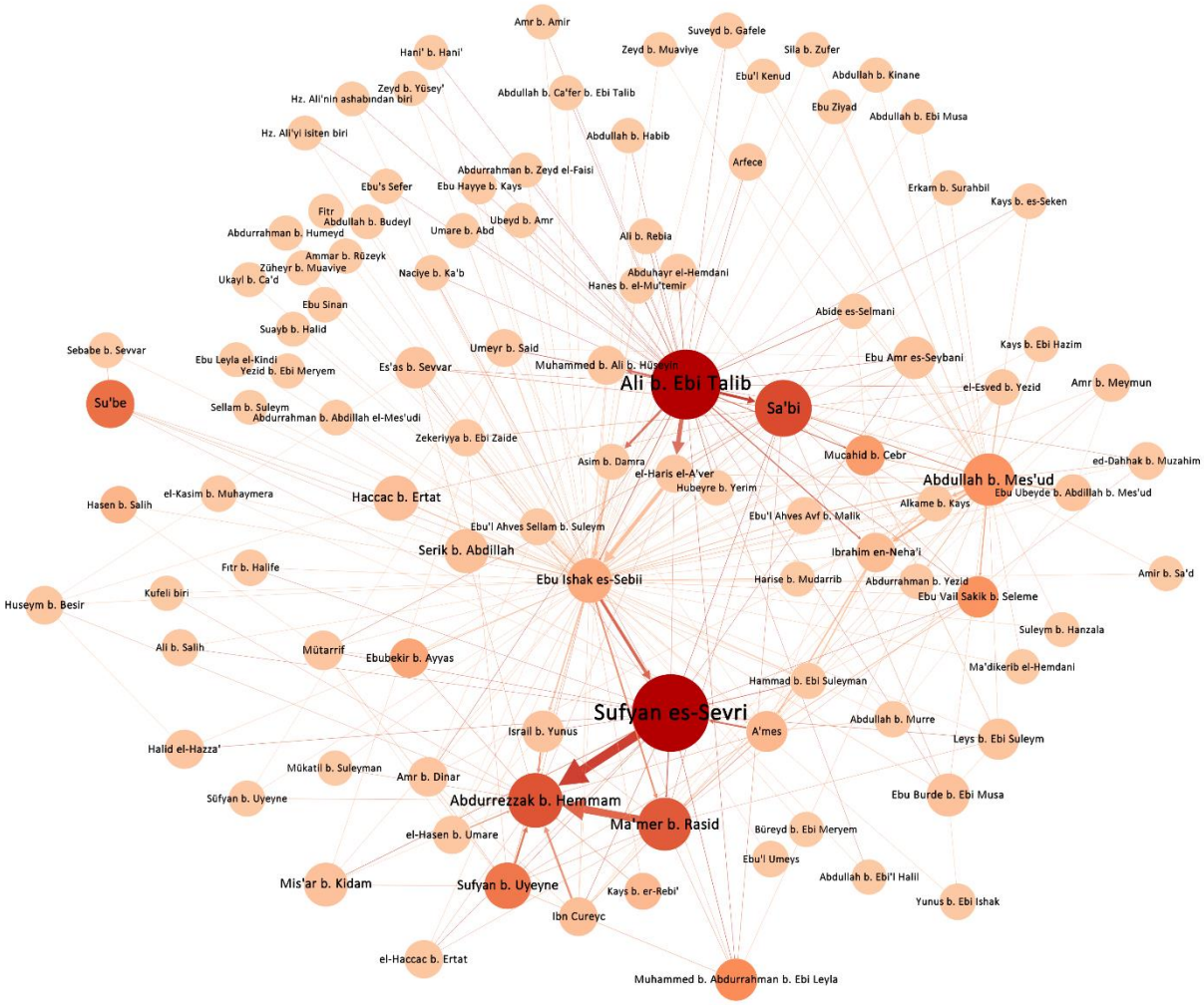

Grafik 100: Ebû İshâk es-Sebîî’nin ortak ağdaki rivayet ağı

Ebu Ishak es-Sebii - Properties	
Size	12.853333
Position (x)	-2.106519
Position (y)	-73.54381
Position (z)	0.0
Color	[253,172,128]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
Ebu Ishak es-Sebii - Attributes	
Id	Ebu Ishak es-Sebii
Label	Ebu Ishak es-Sebii
Interval	<null value>
In-Degree	64
Out-Degree	44
Derece	108
Weighted In-Degree	365.0
Weighted Out-Degree	365.0
Weighted Degree	730.0
Eccentricity	10.0
Closeness Centrality	0.26616746085772636
Harmonic Closeness Centrality	0.3728484147282104
Betweenness Centrality	36627.11413171759
Authority	0.09221518
Hub	0.016237197
PageRank	0.008214533093805525
Component ID	1
Strongly-Connected ID	227
Modularity Class	12
Inferred Class	21
Clustering Coefficient	0.02645036205649376
Eigenvector Centrality	0.1774370581747765

Tablo 48: Ortak ağda Ebû İshâk es-Sebîî'nin rolüne dair hesaplamalar

(1) Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Hicrî birinci asrın ikinci yarısında Kûfe'de en etkili isimlerden biri olan Ebû İshâk'ın Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağlarındaki rolüne dair merkeziyet ölçümlerinin analizi, onun bu ağdaki rolünü anlamayı ve yorumlamayı sağlar.

Ebû İshâk es-Sebîî'nin ağırlıklı iç derecesi ile ağırlıklı dış derecesinin eşit olması, onun ağ içinde bilgi alımı ve dağıtımı arasında dengeli ve merkezi bir rol oynadığını, ağın genel işleyişi açısından kritik bir düğüm olduğunu göstermektedir. Yakınlık merkeziyeti, Ebû İshâk'ın ağdaki diğer düğümlere olan ortalama uzaklığını gösterir. 0.266 gibi orta düzey bir değer, onun ağdaki pek çok kişiye doğrudan erişimi olduğunu ve bilgi akışında merkezi bir konuma sahip olduğunu gösterir. Bu, ağdaki diğer kişilerden bilgiye hızlıca erişebileceği anlamına gelir. Harmonik yakınlık değeri ise, merkezilik ölçümü için alternatif bir yöntemdir ve ağdaki daha uzak düğümlerle olan ilişkilerini de dikkate alır. Bu metrik, Ebû İshâk'ın geniş bir ağa yayılmış olduğunu vurgular. Arasındalık merkeziyeti değeri, Ebû İshâk'ın ağda diğer düğümler arasındaki bilgi akışında bir köprü olarak ne kadar önemli olduğunu gösterir. 36627.11 gibi yüksek bir değer, onun ağdaki en kritik noktalardan biri olduğunu gösterir. Ebû İshâk, bilgilerin yayılmasında arabuluculuk yaparak ağın düzenini sağlayarak diğer düğümler arasındaki geçişleri kolaylaştırmaktadır.

Hub metriği, Ebû İshâk'ın bir bilgi yayma merkezi olup olmadığını gösterir. 0.016'lık bu değer nispeten düşüktür. Dolayısıyla Ebû İshâk, bilgi alma konusunda daha etkili iken bilgi yayma konusunda daha sınırlı kalmış olabilir. Özvektör merkeziyeti değeri, onun diğer güçlü düğümlerle önemli bağlantıları olduğunu ortaya koyar. Etkili kişilerle olan ilişkileri Ebû İshâk'ı ağda önemli bir düğüm haline getirmektedir. Kümeleme katsayısı, düğümün komşularının kendi aralarında ne kadar bağlantılı olduğunu gösterir. 0.0264'lük düşük bir değer, Ebû İshâk'ın etrafındaki ağın daha az yoğun ve birbirleriyle bağlantılı olmadığını gösteriyor. Dolayısıyla, Ebû İshâk'ın çevresinde bir topluluğun oluşmadığı ve komşularının birbirleriyle çok fazla etkileşimi olmadığı söylenebilir. Bileşen kimliği (Component ID), Ebû İshâk'ın ağda hangi bileşende yer aldığını gösterir. Bu değerin 1 olması, onun ağın ana bileşeninde yer aldığını gösterir. Bu, onun ağdaki önemli ve merkezi bir düğüm olduğuna işaret eder. Otorite ve PageRank değerleri birlikte incelendiğinde, Ebû İshâk'ın bilgi kaynağı olarak oldukça güvenilir olduğunu ancak ağın genelinde aynı derecede popüler ya da merkezi olmadığı anlaşılmaktadır. Yani, belirli bir grup ona sıkça başvurmuş olabilir, ancak bu etki ağın geneline yayılmamış, genel itibarıyla sınırlı kalmıştır.

Ebû İshâk es-Sebîî, Kûfe'deki rivayet ağında hem rivayetleri almada hem de diğer düğümler arasında bir köprü râvi işlevi görmektedir. Bilgi akışını yönlendiren bir köprü olması, onu ağdaki kilit aktörlerden biri haline getirir. Ancak, çevresindeki düğümler arasındaki etkileşim zayıf olduğundan, merkezde olmasına rağmen çevresinde bir topluluk inşa etmemiştir. Özellikle, otorite ve özvektör merkeziyet değerlerinin yüksek olması, onun sıkça referans verilen etkili bir bilgi kaynağı yapmaktadır.

b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Ali b. Medînî, Ebû İshâk'ın hocalarının 300 ila 400 civarında olduğunu ifade etmiştir.[74] Bu doğrultuda Hâdimü'l-Haremeyn programındaki rivayetler üzerinden yapılan taramada mübhem ve meçhul râvilerle birlikte Ebû İshâk'ın 419 farklı isimden rivayet aldığı tespit edilmiştir. Ancak bu isimlerin hepsinden hadis işitmediği, bu rakama irsâl ederek hadis naklettiği hocalarının da dahil olduğu dikkate alınmalıdır. Hadis aldığı isimler arasında hem sahâbe tabakasından hem de tâbiûndan isimlerin varlığı dikkat çekicidir. Programdaki isimler esas

[74] Süleyman b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî Ebû Davud es-Sicistânî, *Suâlâtu Ebi Ubeyd el-Acurrî fi'l cerhi ve't-ta'dîl* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1983), 175.

alınarak Ebû İshâk'ın hocalarının şehir bilgileri ve rivayet sayıları aşağıdaki görselde gösterilmiştir.

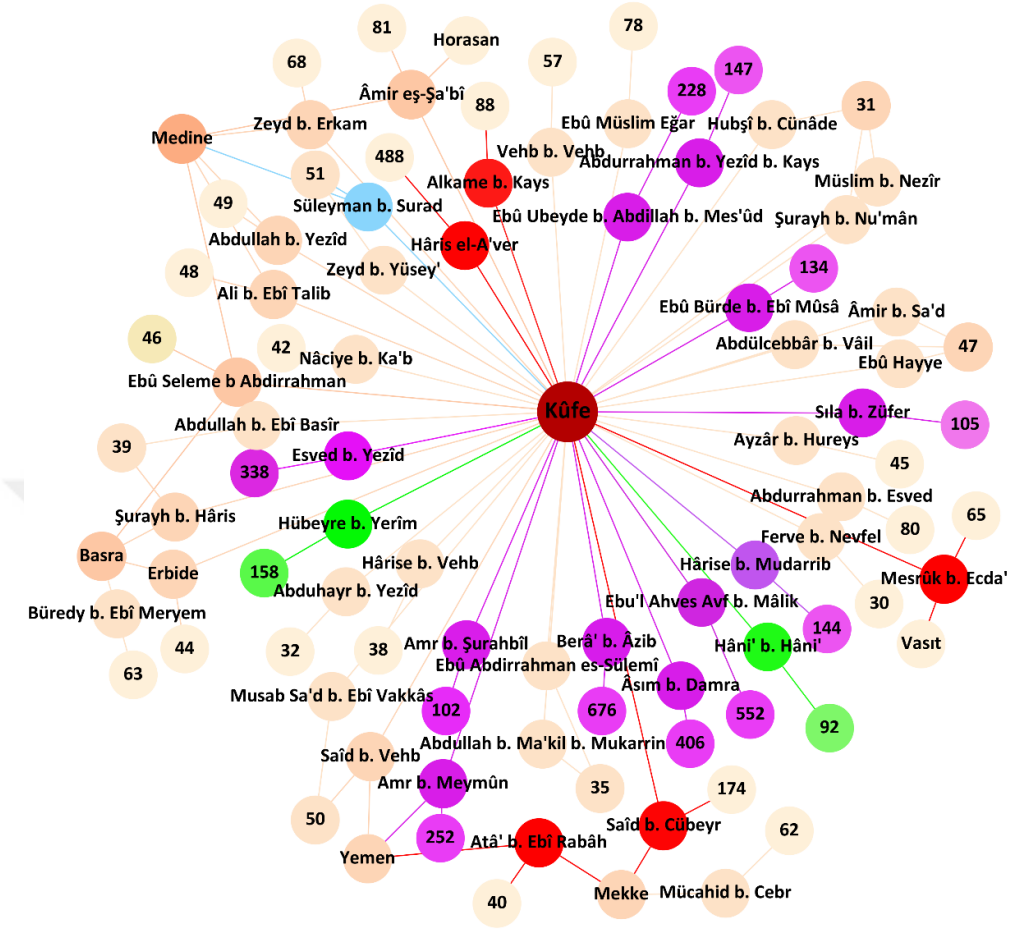

Grafik 101: Ebû İshâk'ın hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Rivayet sayıları dikkate alındığında Ebû İshâk'ın önde gelen hocaları, Berâ' b. Âzib, Ebu'l-Ahves Avf b. Mâlik, Âsım b. Damra, Esved b. Yezîd, Amr b. Meymûn, Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd, Hübeyre b. Yerîm, Abdurrahman b. Yezîd b. Kays olarak sıralanabilir. Yukarıdaki görselde bu isimler mor renk ile işaretlenmiştir. Ebû İshâk'ın hadis aldığı isimler arasında sıralansa da hadis işitmediği kimseler de vardır. Bunlar, görselde kırmızı ile işaretlenen, Hâris el-A'ver,[75] Saîd b. Cübeyr, Mesrûk b. Ecdâ',[76] Atâ' b. Ebî Rabâh ve Alkame b. Kays'tır.[77] Bu

[75] Şu'be'ye Ebû İshâk'ın Hâris'ten naklettiği "kasâme" hadisini niye rivayet etmediği sorulmuştur. Bunun üzerine Şu'be, Ebû İshâk'a o hadisi Hâris'ten işitip işitmediğini sorduğunu ancak onun hadisi, Mücâhid-Şa'bî-Hâris kanalıyla aldığını öğrenince hadisi nakletmediğini söylemiştir. Detayı bilgi için bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 46/230.

[76] Ebû İshâk'ın Mesrûk'tan rivayetlerini irsâl yoluyla naklettiği söylense de ikisinin görüştüğüne ve Ebû İshâk'ın Mesrûk'a soru yönelttiğine dair rivayetler bu kanaatin tartışmalı olduğunu ortaya koymaktadır. Hicrî 32 yahut 33 yılında doğduğu düşünülürse Ebû İshâk'ın, Mesrûk'la görüşmesi ve ondan hadis alması beklenen bir durumdur. Detaylı bilgi için bkz. Ali b. Medînî, *el-İlel*, 44.

[77] Ebû İshâk'ın Alkame'yi gördüğü ancak ondan hadis nakletmediği ricâl kitaplarında tespit edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 46/223. Nesâî, Ebû İshak'ın Hâris'ten sınırlı da olsa hadis işittiğini

isimler dışında, (nakledilen rivayet sayısı az olduğu için görselde yer almayan) İbn Ömer, Sürâka b. Mâlik, Zü'l Cevşen, Hucr b. Adî ve Câbir b. Semüre de Ebû İshâk'ın hadislerini irsâl ettiği hocalarıdır.[78] Görselde maviyle işaretlenen Süleyman b. Surad ve Nu'mân b. Beşîr ise irsâl edilip edilmediğinde ihtilaf edilen isimlerdir. Görselde yeşille belirtilen isimler ise Ebû İshâk'ın hadis almada teferrüd ettiği isimlerdir. Bu isimlerden ikisi Hübeyre b. Yerîm ve Hâni' b. Hâni' rivayet sayılarının yüksek olması sebebiyle görselde yer almıştır. Ancak bu isimler dışında Ebû İshâk, 90 yahut 100 kadar hocasından teferrüd etmiştir.[79] Ayrıca Ebû İshâk'ın sahâbe tabakasından 38 isimden hadis naklettiği belirtilmiştir.[80] Bu durum, onun farklı isimlerden hadis toplama gayretinde olduğunu göstermektedir.

Ebû İshâk, İbn Mes'ûd'u idrâk etmemesi sebebiyle ondan doğrudan hadis işitmemiş olsa da onun rivayetlerini alma gayretinde olmuştur. Bu durum Ebû İshâk'ın, İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbının büyük kısmından yüksek miktarda hadis nakletmesinde görülmektedir. Nitekim Ebû İshâk'ın hocalarından Ebu'l Ahves, Esved b. Yezîd, Amr b. Meymûn, Abdurrahman b. Yezîd ve Amr b. Şurahbîl, İbn Mes'ûd'tan naklettikleri rivayet sayısıyla dikkat çeken isimlerdendir. Ayrıca Alkame, Mesrûk ve Ebû Ubeyde'den irsâl ederek naklettiği rivayetler de onun, İbn Mes'ûd rivayetlerine olan ilgisini göstermektedir. Söz konusu ilgiyi ve Ebû İshâk'ın hıfzetme kabiliyetini A'meş, Ebû İshâk'la İbn Mes'ûd'un hadislerini baş başa olduklarında müzakere ettiklerini ve Ebû İshâk'ın, bunları zihninde "taze" bir şekilde koruduğunu söyleyerek dile getirmiştir.[81] Ebû İshâk'ın yüksek miktarda hadis aldığı diğer isimler arasında Hz. Ali'nin rivayet bakımından önde gelen ashâbı da bulunmaktadır. Özellikle Âsım b. Damra ve Hâris el-A'ver Hz. Ali'den en çok hadis nakleden isimlerdir ve Ebû İshâk'ın bu iki isimden naklettiği rivayet sayısı oldukça yüksektir. Ayrıca Ebû İshâk'ın hocalarından Hübeyre b. Yerîm de Hz. Ali'den rivayet nakleden önemli isimlerdendir. Gerek İbn Mes'ûd'un gerek Hz. Ali'nin öğrencileriyle rivayet ilişkisi dikkate alındığında Ebû İshâk'ın Kûfe'de etkili olan bu iki sahâbînin rivayetlerine öğrencileri üzerinden ulaştığı ve bahsi geçen rivayetlerin sonraki nesillere naklinde kilit bir isim olduğu söylenebilir.

belirtmiştir. Bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* 8361. Hâris'ten naklettiği 4 hadis dışındaki rivayetleri ise ondan işitmediği, kitabından aldığı da nakledilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İclî, *Ma'rifetü's sikât*, 2/179.

[78] Alâî, *Câmiü't-tahsîl*, 245.

[79] Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccâc, *el-Münferidat ve'l-vuhdan* (Beyrut: Dârü'l Kütübi'l İlmiyye, 1988), 128-140. Ebû Dâvud es-Sicistânî Ebû İshâk'ın 100 isimden rivayet nakletmede teferrüd ettiğini ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ebû Davud es-Sicistânî, *Suâlât,* 175.

[80] İclî, *Ma'rifetü's sikât,* 2/179.

[81] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 46/224; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l Kemâl,* 5/566.

Ebû İshâk'ın hocalarının coğrafi dağılımı incelendiğinde hemen tamamının Kûfeli olduğu görülmektedir. Medine ve Basra ile irtibatlı isimler bulunsa da bunların Kûfe'nin yanında dikkate alınacak seviyede olmadığı söylenebilir. Birinci asrın ilk yarısında görülen durumdan farklı olarak ikinci yarıda hocaların tek bir şehirle ilişkili olma durumunun arttığı, bunun ilim meclislerinin, dolayısıyla ilmin istikrarı ve şehirlerin ilmî geleneğinin oluşmasıyla irtibatlı olduğu söylenebilir. Ebû İshâk'ın hocalarının vefat tarihleri dikkate alınarak hazırlanan aşağıdaki görsel, bu isimlerin tabakalarına dair analiz yapmayı mümkün kılmaktadır. Hazırlanan görselde, Ebû İshâk'ın kendisinden 30'un üzerinde hadis naklettiği 48 isim esas alınmıştır.

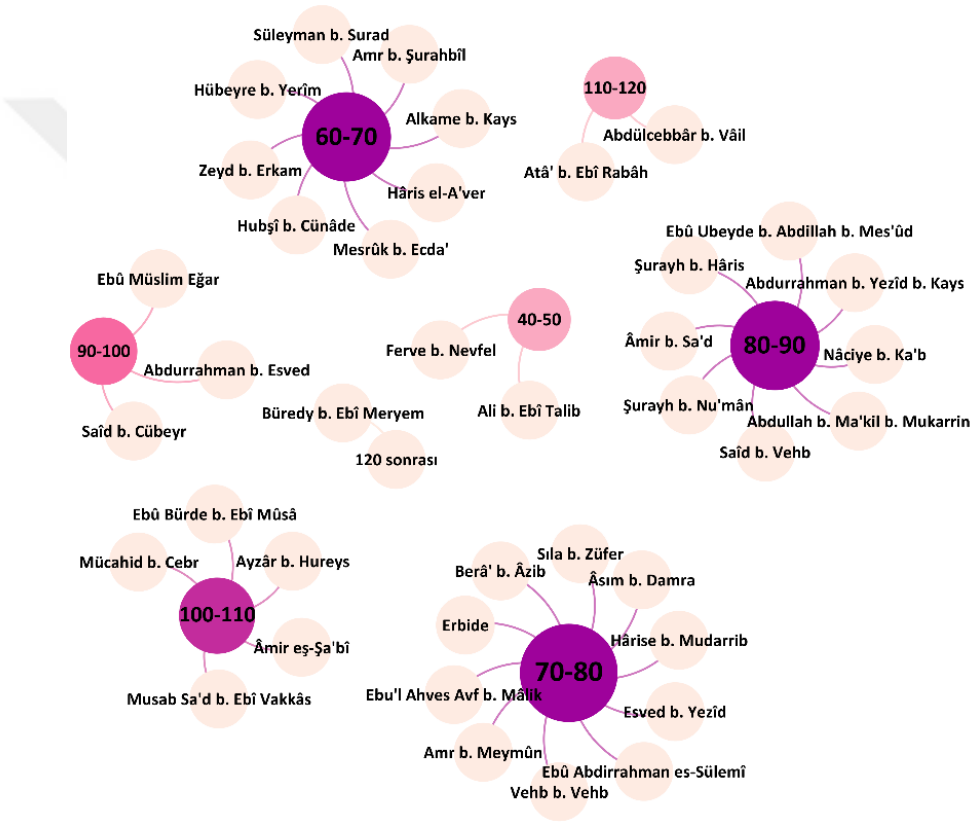

Grafik 102: Ebû İshâk'ın hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi

Ebû İshâk es-Sebîî'nin hocalarının[82] tabakalara göre dağılımı incelendiğinde 48 hocanın 10'unun 70-80 yılları arasında, 8'inin 60-70 yıllarında, 8'inin 80-90 yıllarında, 5'inin 100-110 yıllarında, 3'ünün 90-100 arasında, ikisinin 40-50 arasında, ikisinin 110-120 arasında, birinin ise 120 yılından sonra vefat ettiği görülmektedir. Bu durumda 32 yahut 33 yılında doğduğu nakledilen Ebû İshâk'ın, akranlarından ziyade, kendisinden bir ve iki tabaka öncesinden isimleri tercih ettiği görülmektedir. Bu durum, rivayetin tabiatıyla ilişkili görünmektedir.

[82] Bu sayımda Ebû İshâk'ın bütün hocaları değil, kendisinden 30'un üzerinde rivayet naklettiği isimler dikkate alınmıştır.

Nitekim Ebû İshâk'ın sahâbe tabakasına ve tâbiûna yakın olan isimleri tercih etmesi, onların rivayetin kaynağına (Hz. Peygamber'e) yakınlığı sebebiyle gayet makuldür. Ayrıca hocaları söz konusu dağılımında Ebû İshâk'ın kendi doğumundan önce vefat eden isimlerden rivayet nakletmediği yahut bunların düşük sayıda olduğu söylenebilir. Bundan hareketle Ebû İshâk'ın, daha çok hicrî 40 yılından sonra vefat edenlerden irsâl yaptığı ifade edilebilir. Ayrıca görselden hareketle Ebû İshâk'ın 60-100 arasında vefat eden hocalarının çoğunlukta olduğu görülmektedir. Buradan hareketle Ebû İshâk'ın hadis talebi yolculuğunun 20'li yaşlarda başladığı ve 70'li yaşlarına kadar devam ettiği söylenebilir.

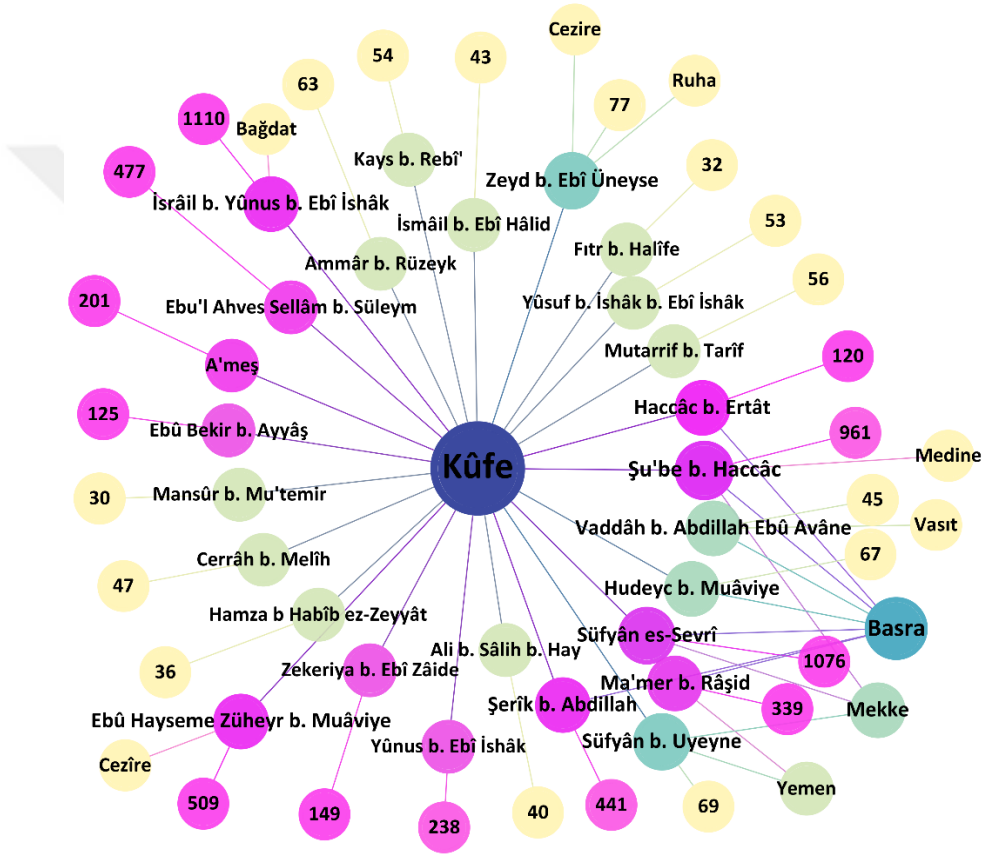

Grafik 103: Ebû İshâk'tan hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Ebû İshâk'tan 30'dan fazla rivayet nakleden öğrencileri dikkate alınarak yukarıdaki görsel oluşturulmuştur.[83] Görselde mor ile işaretlenenler Ebû İshâk'tan 100'den fazla rivayet nakleden 12 kişiyi temsil etmektedir. Bunlar arasında Ebû İshâk'ın torunu ve oğlu da bulunmaktadır. Bu iki isim dikkate alınmadığında Ebû İshâk'tan en çok rivayet nakledenler Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc'tır. Nitekim biyografi kitaplarında bu iki ismin onun rivayetlerini sonraki nesle

[83] Görselde verilen rivayet sayıları, Hâdimü'l Haremeyn programından alınmıştır. Merfû rivayetlerin yanında mevkuf ve maktû rivayetler de dikkate alınmıştır.

taşıyanlar olduğu ifade edilmiştir.[84] Öğrencilerin hemen tamamı Kûfeli yahut Kûfe ile irtibatlı isimlerdir. Kûfe'den sonra en etkili şehir ise Basra'dır. Süfyân es-Sevrî ve Şu'be'nin yanında Ma'mer b. Râşid, Şerîk b. Abdillah, Hudeyc b. Muâviye, Vaddâh b. Abdillah ve Haccâc b. Ertât Basra'ya seyahat eden ve oradakilerle ilmî etkileşimde olan isimlerdir. Dolayısıyla bu isimlerin Ebû İshâk'ın rivayetlerinin Basra'ya taşınmasında etkili olduğu söylenebilir. Ebû İshâk'ın hocalarında öne çıkan şehirlerden olan Medine'nin öğrenciler tabakasında yerini Basra'ya bıraktığı görülmektedir. Yukarıda Ebû İshâk'ın hocalarının 300 ile 400 kişi civarında olduğu nakledilmişti. Ebû İshâk'ın öğrencilerinin ise Hâdimü'l-Haremeyn programında yapılan tespite göre 232 kişi olduğu görülmektedir. Ancak bu sayıya mübhem ve meçhul râvilerin de dahil olduğu unutulmamalıdır. Bu sayılar dikkate alındığında Ebû İshâk'ın öğrenci sayısının hocalarının yaklaşık yarısına tekabül ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Ebû İshâk'ın hadisleri farklı şahıslardan toplama konusunda oldukça aktif olduğu ancak aynı çeşitliliğin öğrencilerinde görülmediği söylenebilir.

[84] Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû İshâk es-Sebîî'nin hadislerini nakleden râviler hakkında önemli bir değerlendirme yapmıştır. Onun kanaatine göre, Ebû İshâk'ın en sağlam râvisi Süfyân es-Sevrî'dir. Ebû Hâtim, Süfyân'ın, Ebû İshâk'tan rivayette Şu'be'den daha yetkin ve sağlam olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Süfyân es-Sevrî ile Şu'be arasında bir ihtilaf olduğunda, Ebû Hâtim er-Râzî, Süfyân'ın rivayetlerini tercih ettiğini belirtmiştir. Ebû Zür'a da Ebû İshâk es-Sebîî'nin rivayetlerini nakleden râviler hakkında değerlendirmede bulunmuş ve üç râviyi özellikle öne çıkarmıştır: Süfyân es-Sevrî, Şu'be ve İsrâîl. Ebû Zür'a, bu isimler arasında en çok Süfyân es-Sevrî'yi tercih ettiğini belirtmiştir. Süfyân'ın, hadislerin isnadında ve metninde Şu'be'den daha iyi olduğunu, yani hadisleri daha iyi ezberlediğini ve sağlam aktardığını ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl,* 1/66.

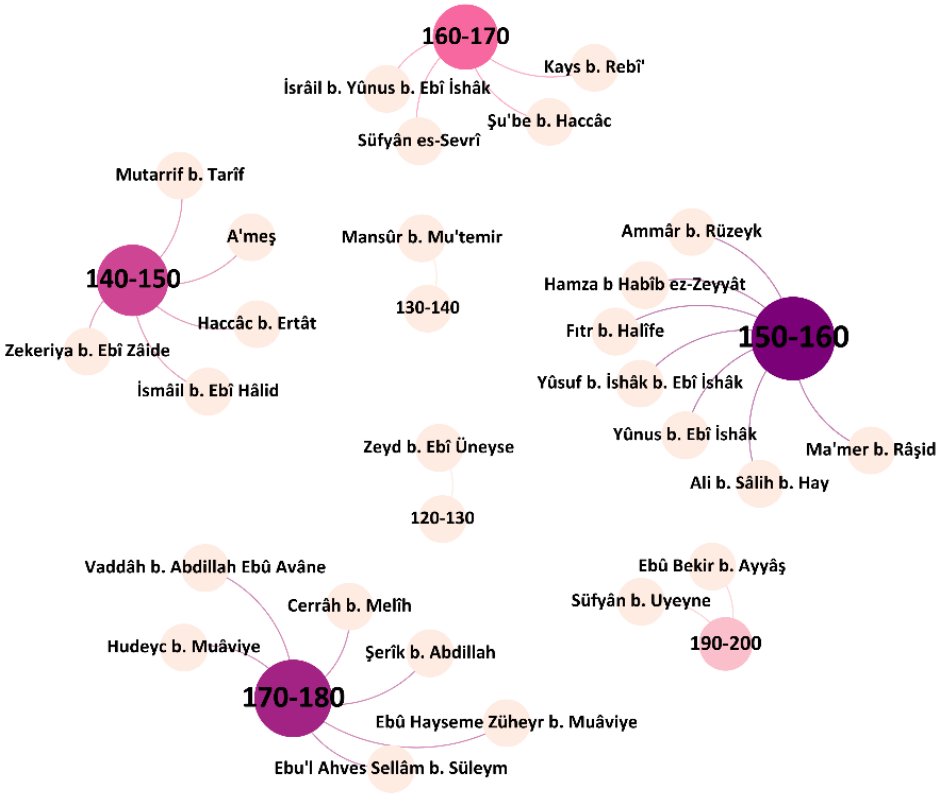

Grafik 104: Ebû İshâk'ın öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Yukarıdaki görselde Ebû İshâk es-Sebîî'nin öğrencilerinin[85] tabakalara göre dağılımı esas alınmıştır. Görsel incelendiğinde, 26 öğrenciden 7'sinin 150-160 yılları arasında, 6'sının 170-180 arasında, 5'inin 140-150 arasında, 4'ünün 160-10 arasında vefat ettiği görülmektedir. Ebû İshâk'ın 128 yılında vefat ettiği ve uzun bir ömür sürdüğü dikkate alındığında öğrencilerinin büyük kısmının 150-160 yılları arasında vefat etmiş olması oldukça normaldir. 32 yılında doğduğu esas alınırsa 140-150 yıllarında vefat eden, kendisine daha yakın tabakada öğrencilerinin olması beklenmektedir. Ancak onun ilmini büyük oranda nakleden üç ismin (İsrâil, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be) 160-170 yılları arasında vefat etmiş olması dikkat çekicidir.

c) İlim Meclisi

Ebû İshâk hakkında nakledilenler, onun hadis rivayet ettiği bir ilim meclisinin varlığını ortaya koymaktadır. Ebû İshâk, Hz. Osman'ı tahkir eden söz söyleyen birini meclisinden kovmuş ve bir daha gelmemesini söyleyerek ona şiddetli bir şekilde kızmıştır. Nakledilen bu hadisede dikkat çeken husus, Ebû İshâk'ın kendi ilim ortamını meclis olarak tavsif etmesidir. Bundan

[85] Bu sayımda Ebû İshâk'ın bütün öğrencileri değil, kendisinden 30'un üzerinde rivayet nakleden isimler dikkate alınmıştır.

hareketle onun hadis nakli için bir meclis akdettiği anlaşılmaktadır.[86] Nakledilen başka rivayetlerden de Ebû İshâk'ın ilmini naklettiği bir meclisinin olduğu anlaşılmaktadır.[87] Kaynaklarda Ebû İshâk'ın hadis yazdığına dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak onun hadis meclisinin bulunması ve oldukça fazla sayıda hocadan hadis alması, onu sistematik rivayeti benimseyen müdevvin râvilerden addetmek için yeterli görünmektedir.[88]

2.Süleyman b. Mihrân el-A'meş'in Rivayet Ağı

A'meş'in adı Süleyman b. Mihran, künyesi ise Ebû Muhammed'dir ve Benî Kâhil'in azatlısı olarak bilinir. A'meş, Hüseyin b. Ali'nin şehit edildiği Kerbela günü olan hicrî 60 yılının Muharrem ayının 10. günü (Aşûra) doğmuştur. Bazı kaynaklar ise doğum tarihini 58 olarak verir. Vefat tarihi konusunda ise farklı rivayetler bulunur: İmam Vâkıdî ve Fadl b. Dukeyn, onun hicrî 148 yılında 88 yaşında vefat ettiğini bildirirken, Heysem b. Adî, Hicrî 147 yılında öldüğünü belirtir.[89]

A'meş, Kufe'nin en meşhur hadis âlimlerinden biri olarak kabul edilmiştir.[90] Zamanının büyük hadis muhaddislerinden biri olarak, rivayet ettiği hadislerin sayısının dört bini bulduğu söylenir. A'meş aynı zamanda Kur'an ilimlerinde de öne çıkmıştır. Ayrıca fıkıh ve ferâiz ilimlerinde de önemli bir konuma sahipti. Kibar ve açık sözlü biri olmasına rağmen, oldukça zor bir mizaca sahip olduğu ve mizacının biraz sert olduğu aktarılmıştır. Buna rağmen güvenilirliği ve hadis ilmindeki derinliğiyle tanınırdı.

A'meş'in hadis ilmi konusundaki derin bilgisi, dönemin diğer önemli hadisçilerinden biri olan Şu'be tarafından takdir edilmiştir. Şu'be, A'meş'ten başka ilim konusunda sadra şifa biriyle karşılamadığını belirtmiştir. A'meş'in hadis bilgisini takdir edenlerden biri de ünlü hadis âlimi Zührî'dir. Zührî, Irak'ta hadis rivayet eden biri olup olmadığını sormuş ve A'meş'in rivayetleri kendisine getirildiğinde çok etkilenmiştir. Bunun üzerine A'meş'in bilgisine duyduğu hayranlığı dile getirerek, Irak'ta böyle bir muhaddisin bulunmasını beklemediğini ifade etmiştir.

---

[86] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 46/229.

[87] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/210.

[88] Tatlı da Ebû İshâk'ın hoca ve öğrenci dağılımının, onu müdevvin bir râvi addetmek için yeterli olduğu kanaatindedir. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021), XIV, 555 y./152.

[89] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/462, 463.

[90] Hadis ve kıraat ilmindeki otoritesine binaen A'meş çeşitli çalışmalara konu olmuştur. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Hüseyin Gültekin, *A'meş Süleyman bin Mihrân'ın hadis ilmindeki yeri* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001); Ahmet Yasin Dinçer, *Süleyman b. Mihrân el-A'meş'in Hadisçiliği* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi (Devam Ediyor.), ts.); Hafeez Syed, *G. H. A. Juynboll'un Encyclopedia of Canonical Hadīth Adlı Eserindeki Metodu ve Süleyman el-A'meş Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi* (İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

A‘meş’in hadislerini Zührî’ye arz eden kişinin hadisleri yazdığı kitabı vermesi, A‘meş yazılmasına izin vermese de öğrencilerinin hadisleri yazdığını göstermektedir. Ayrıca nakledilen olayda, A‘meş’in mevâlîden olması hayreti arttıracak bir etken olarak sunulmuştur.[91] Bu durum ise o dönemde mevâlîye yaklaşım hakkında fikir vermektedir. Bu hadisede dikkat çeken hususlardan biri de büyük muhaddislerin rivayetlerinin öğrenciler tarafından şehirler arasında taşınmasıdır. Zührî’nin Medine’de yaşamasına rağmen Irak’taki hadisleri takip etmesi de İslam beldelerindeki âlimlerin birbirlerinden haberdar olmak istediğini göstermektedir.

A‘meş ve Mansûr b. Mu‘temir, her ikisi de büyük hadis âlimleri olarak kabul edilir. Fakat Mansûr’un, rivayetlerinin daha az hatalı olduğu ve daha güvenilir kabul edildiği belirtilmektedir.[92] A‘meş’in ezberinde bulunan hadis müktesebatının ise daha geniş olduğu ifade edilmiştir.[93]

Kûfe’de İbn Mes‘ûd’un ve ashâbının fetvalarıyla fetva veren ve onların yöntemiyle hareket eden âlimler arasında A‘meş ve Ebû İshâk özellikle öne çıkmaktadır. A‘meş, Kûfe’nin önde gelen âlimlerinden olup, İbn Mes‘ûd’un ashâbının ilmî birikimine en fazla vakıf olan kişi olarak tanıtılmaktadır. Ancak A‘meş, bu kişilerden hiçbiriyle doğrudan görüşmemiştir. A‘meş’in aksine Ebû İshâk, Esved b. Yezîd, Mesrûk, Abîde es-Selmanî ve Amr b. Şurahbîl ile doğrudan bir araya gelmiş ve onlardan hadis almıştır.[94]

[91] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti’s-selâm*, 10/5.
[92] er-Rabât - Îd, *el-Câmi’ li-ulûmi’l-İmam Ahmed*, 17/254, 18/190, 19/231.
[93] Fesevî, *el-Ma’rife ve’t Tarîh*, 2/796.
[94] Ali b. Medînî, *el-İlel*, 44.

a)İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ Rivayetlerinin İntikalindeki Rolü

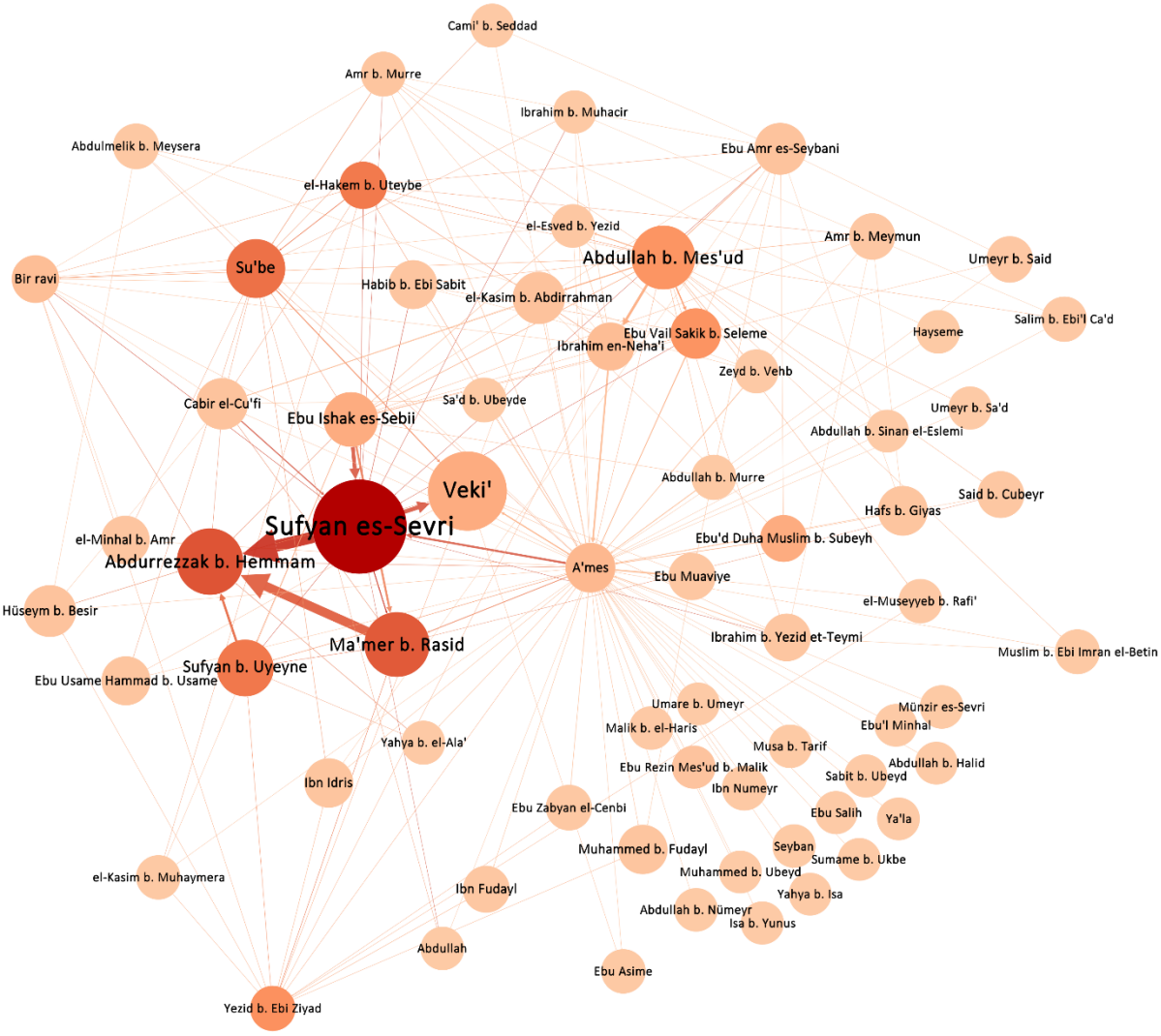

Grafik 105: A‘meş’in ortak ağdaki rivayet ağı

A'mes - Properties	
Size	11.733334
Position (x)	-11.323773
Position (y)	-1.2881474
Position (z)	0.0
Color	[253,184,143]
Label Size	1.0
Label Color	null
Label Visible	☑
A'mes - Attributes	
Id	A'mes
Label	A'mes
Interval	<null value>
In-Degree	43
Out-Degree	23
Derece	66
Weighted In-Degree	171.0
Weighted Out-Degree	170.0
Weighted Degree	341.0
Eccentricity	10.0
Closeness Centrality	0.23232323232323232
Harmonic Closeness Centrality	0.29458754516299335
Betweenness Centrality	16792.647027042804
Authority	0.033009235
Hub	0.008405783
PageRank	0.005479719952791567
Component ID	1
Strongly-Connected ID	227
Modularity Class	33
Inferred Class	15
Clustering Coefficient	0.029836829751729965
Eigenvector Centrality	0.18218555394833458

Tablo 49: Ortak ağda A‘meş’in rolüne dair hesaplamalar

(1) Ağ Yapısı ve Ağın Analizi

Hicrî birinci asrın ikinci yarısında Kûfe’de en etkili isimlerden biri olan A‘meş’in; Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ’nın rivayet ağlarındaki rolüne dair merkeziyet ölçümlerinin analizi onun bu ağdaki, dolayısıyla birinci asırdaki rolünü anlamayı ve yorumlamayı sağlar. A‘meş’in iç derecesinin 43 ve dış derecesinin 23 olması, rivayet aldığı kişilerin sayısının rivayet aktardığı kişilere oranla daha fazla olduğunu gösterir. Bu, onun ağda bir bilgi toplayıcı veya merkezî bir figür olarak pozisyon aldığını düşündürür. Yani, rivayet aldığı râvi sayısı çoktur; ancak kendisi nispeten daha az kişiye rivayet nakletmiştir. Ağırlıklı iç ve dış derecelerinin oldukça yüksek olması, A‘meş’in rivayet zincirinde yoğun bir bilgi alışverişine sahip olduğunu gösterir. Özellikle iç derece ağırlığı (171), rivayet almadaki gücünü ve merkezi rolünü ortaya koyar.

Oldukça yüksek olan arasındalık değeri (16792.64), A‘meş’in ağdaki düğümler arasında bilgi akışını kolaylaştırmada kritik bir arabulucu olduğunu gösterir. Bu metrik, onun diğer düğümler arasındaki bilgi transferini ne kadar kontrol ettiğini gösterir ve çok sayıda kişinin A‘meş üzerinden bilgiye eriştiğine işaret eder. Yakınlık merkeziyeti değeri (0.232), A‘meş’in ağın tüm üyelerine doğrudan erişim sağlamadığını veya görece uzak düğümlerle bağlantılarının olduğunu gösterir. Rivayet akışında merkezi bir düğüm değildir ancak etkili bir arabulucudur.

A‘meş’in otorite değeri (0.033), diğer düğümlerden aldığı referanslarla ilişkilidir. Bu değer, A‘meş'in rivayet ağı içinde güvenilir bir bilgi kaynağı olduğunu ve rivayetlerinin ağırlıklı olarak kullanıldığını gösterir. Özellikle hadis aktaranlar arasında ona olan güvenin yüksek olduğu anlamına gelir. A‘meş’in “hub” değeri (0.0084), görece düşük olsa da ağdaki diğer önemli figürlerle etkileşim halinde olduğunu ve rivayetlerini onların otoritesiyle desteklediğini gösterir. Bu, A‘meş’in hem bilgi toplayıcı hem de aktarıcı rollerini dengeli bir şekilde yürüttüğünü ifade eder. Özvektör merkeziyeti (0.182), A‘meş’in ağdaki diğer merkezi figürlerle olan ilişkisini gösterir. Bu değer, onun sadece ağın çevresinde yer almadığını, diğer önemli figürlerle güçlü bir bağlantıya sahip olduğunu ortaya koyar. Ayrıca A‘meş’in diğer etkili isimlerle etkileşim içinde olduğunu ve rivayetlerde otoriter bir konuma sahip olduğunu düşündürür. Kümelenme katsayısı (0.0298), A‘meş’in yer aldığı ağdaki alt grupların birbiriyle daha bağlantılı olduğunu ve A‘meş’in bu gruplar içinde bilgi transferinde önemli bir rol oynadığını gösterir. Ancak yine de düşük bir değer olduğu için bu kümelenme, ağın geri kalanına göre daha sınırlı ve dağınıktır.

A‘meş, sosyal ağda bilgi toplayıcı ve arabulucu rolüyle ön plana çıkmaktadır. Yüksek iç derecesi ve ağırlıklı iç derecesi hem rivayet aldığı isimlerin hem de bunlardan naklettiği rivayet sayısının yoğunluğunu gösterirken, yüksek arasındalık merkeziyeti değeri, onun rivayet ağı içinde köprü rolünde olduğunu ve birçok rivayet zincirini bir araya getirdiğini ifade etmektedir. Ancak yakınlık merkeziyeti ve kümelenme katsayısı gibi metriklerdeki düşük değerler, ağda belirli uzaklıkta duran figürlerle ilişkilerinde sıkı bir yapı olmadığını gösterir. Yüksek otorite değeri, rivayetlerin doğruluğunun ve güvenilirliğinin onun üzerinden teyit edildiği anlamına gelir. A‘meş, hem bilgi toplayıcı hem de iletici olarak dengeli bir rol üstlenmektedir.

b) Hadis Aldığı ve Naklettiği İsimler

Oldukça fazla hocadan rivayet alan A‘meş, sahâbeden Enes b. Mâlik, tâbiûndan Saîd b. Cübeyr, Ebû Vâil ve Zeyd b. Vehb gibi büyük isimlerden hadis nakletmiştir. Ancak onun Enes b. Mâlik’le görüşmesi ve ondan hadis nakletmesi konusunda ricâl âlimleri ihtilafa düşmüşlerdir. Fakat hâkim olan görüş, onun Enes’i görmüş olsa da ondan hadis işitmediği yönündedir.[95] A‘meş'in kendisi, Enes’ten rivayet etmeme sebebini, “Ashâbımdan aldıklarımı yeterli gördüğüm için ondan hadis dinlemeye gerek görmedim.” şeklinde ifade etmiştir.[96] A‘meş,

[95] İbn Ma’în, *Târîh*, 3/328. Ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti’s-selâm*, 10/5; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/83.
[96] Fesevî, *el-Ma’rife ve’t Tarîh*, 3/228.

Enes'ten alabileceği rivayetleri diğer hocalarından öğrendiğini düşündüğünden, ondan doğrudan hadis nakletme gereği duymamıştır.

Hâdimü'l-Haremeyn programında A'meş'in kendisinden rivayet naklettiği 284 isim yer almaktadır. Ancak bu isimler arasında mübhem ve meçhul râviler ile A'meş'in irsâl yoluyla hadislerini naklettiği isimlerin de bulunduğunu dikkate almak gerekir. Bu isimlerin tamamını sıralamak mümkün olmasa da A'meş'in rivayetlerinin merkezini teşkil etmesi muhtemel olanlar, irtibatlı oldukları şehir ve A'meş'in kendilerinden naklettiği rivayet sayısı esas alınarak aşağıda görselleştirilmiştir. A'meş kendisinden hadis aldığı 284 hocanın 99'undan yalnız bir rivayet nakletmiştir.

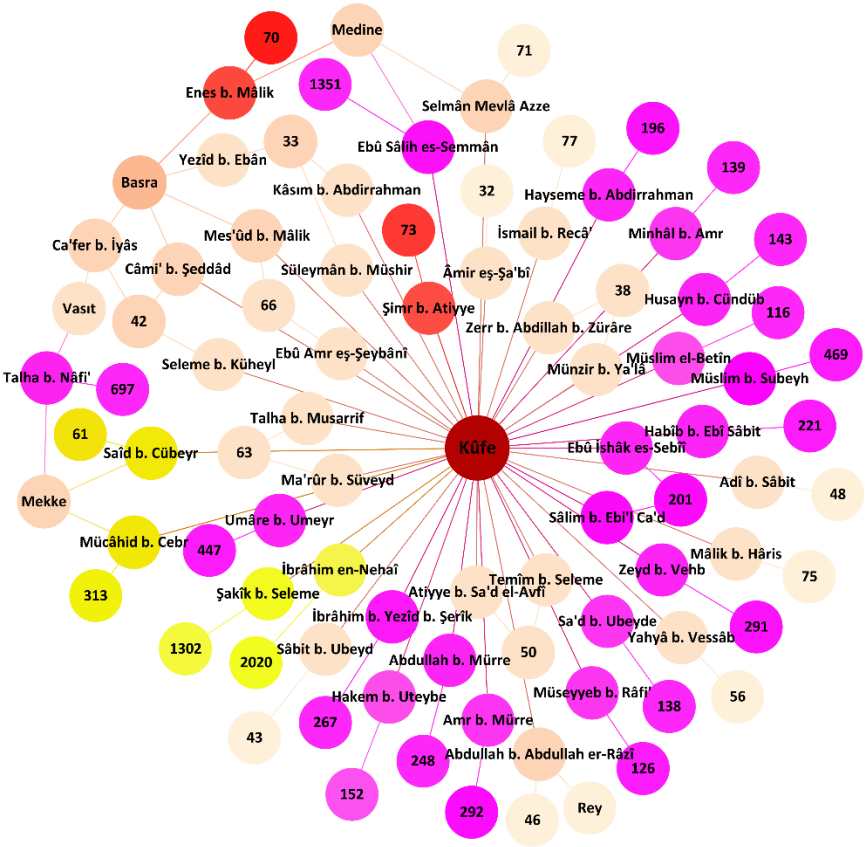

Grafik 106: A'meş'in hadis aldığı isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

A'meş, görseldeki düğümlerin tamamından rivayet nakletmiş olsa da bazılarından doğrudan hadis işitmemiştir. Bu isimler Şimr b. Atiyye ile Enes b. Mâlik olup kırmızı ile işaretlenmiştir. Ayrıca A'meş'in kendilerinden irsâl yoluyla naklettiği rivayet sayısının 30'dan az olması sebebiyle görselde yer almayan isimler de vardır. A'meş'in rivayetlerini irsâl yahut tedlis yoluyla naklettiği bazı hocaları şunlardır: Şimr b. Atiyye, Enes b. Mâlik, Ebû Sâlih (Ümmü Hâni'nin azatlısı), Mus'ab b. Sa'd, Mutarrif b. Abdillah b. Şıhhîr, Muhammed b. Sîrîn, Sâlim

b. Abdillah b. Ömer, İkrime, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Rebî‘ b. Huseym, Hemmâm b. Hâris.[97] Bu isimlere Ebû Bekre, İbn Mes‘ûd’un ashâbı, İbn Ömer, Abdullah b. Ebî Evfâ, Abdullah b. Büreyde, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Ebû Vâil (yalnız bir hadis), İbrâhim en-Nehaî de eklenmiştir.[98] A‘meş, İbrâhim en-Nehaî, Şakîk b. Seleme, Mücâhid ve Saîd b. Cübeyr’den hadis işitmiştir ancak bu isimlerden işitmediği az sayıda hadisi tedlis yaparak naklettiği için bu isimler görselde sarı ile işaretlenmiştir. A‘meş’in kendilerinden 100’den fazla hadis naklettiği isimler görselde mor ile gösterilmiştir. Bu isimler arasında A‘meş’in, İbn Mes‘ûd’un hadislerine İbrâhim en-Nehaî ve Şakîk b. Seleme, Ebû Hureyre’nin hadislerine ise Ebû Sâlih kanalıyla ulaştığı görülmektedir. Nitekim bu râviler, adı geçen iki sahâbînin ashâbından addedilen yahut onun hadisleri konusunda otorite olan isimlerdir. A‘meş, Mücâhid’in bir öğrencisi olarak, ona sık sık gitmiştir. Mücâhid ise A‘meş’in ilimdeki faziletini ifade etmek için, “Yürüyebilecek durumda olsaydım, ben sana gelirdim.” demiştir. İkisi arasındaki bu ilişkinin A‘meş’in Mücâhid’ten naklettiği rivayet sayısına yansıdığı söylenebilir. A‘meş’in yüksek sayıda hadis naklettiği diğer hocalarına bakıldığında ise bunların, birinci asrın ilk yarısında yaşamış büyük tâbiûndan hadis nakleden önemli isimler olduğu görülmektedir. Bu noktada söz konusu hocalarının, A‘meş’in hadiste otorite sahibi olmasında önemli bir katkısı olduğu söylenebilir. Çünkü onlar A‘meş’in, bir önceki neslin rivayetlerine büyük oranda ulaşmasını sağlamışlardır.

A‘meş’in hocalarının şehirlere göre dağılımına bakıldığında ise Kûfe’nin oldukça baskın olduğu görülmektedir. Hadisin meclislerde nakledilmeye başlaması ve şehirlerin rivayet birikimi ve kültürünün teşekkül etmesi bu durumun üzerinde etkili olmuş olmalıdır. Kûfe’yi Basra, Mekke ve Medine izlemektedir. Ancak A‘meş’in bu şehirlerle irtibatlı olan hocalarının çoğunun Kûfe ile de bağlantılı olduğunu dikkate almak gerekir. Ancak sadece Kûfe dışındaki şehirlerle irtibatı bulunan isimler de vardır. Bunlar, Talha b. Nâfi‘, Enes b. Mâlik, Ca‘fer b. İyâs ve Yezîd b. Ebân’dır.

[97] İbn Ebî Hatim, *Merâsîl*, 83.

[98] Alâî, *Câmiü’t-tahsîl*, 188, 189. Son dört isim, A‘meş’in aslında kendisinden hadis işittiği ancak bazı hadislerini tedlîs yoluyla naklettiği hocalarıdır.

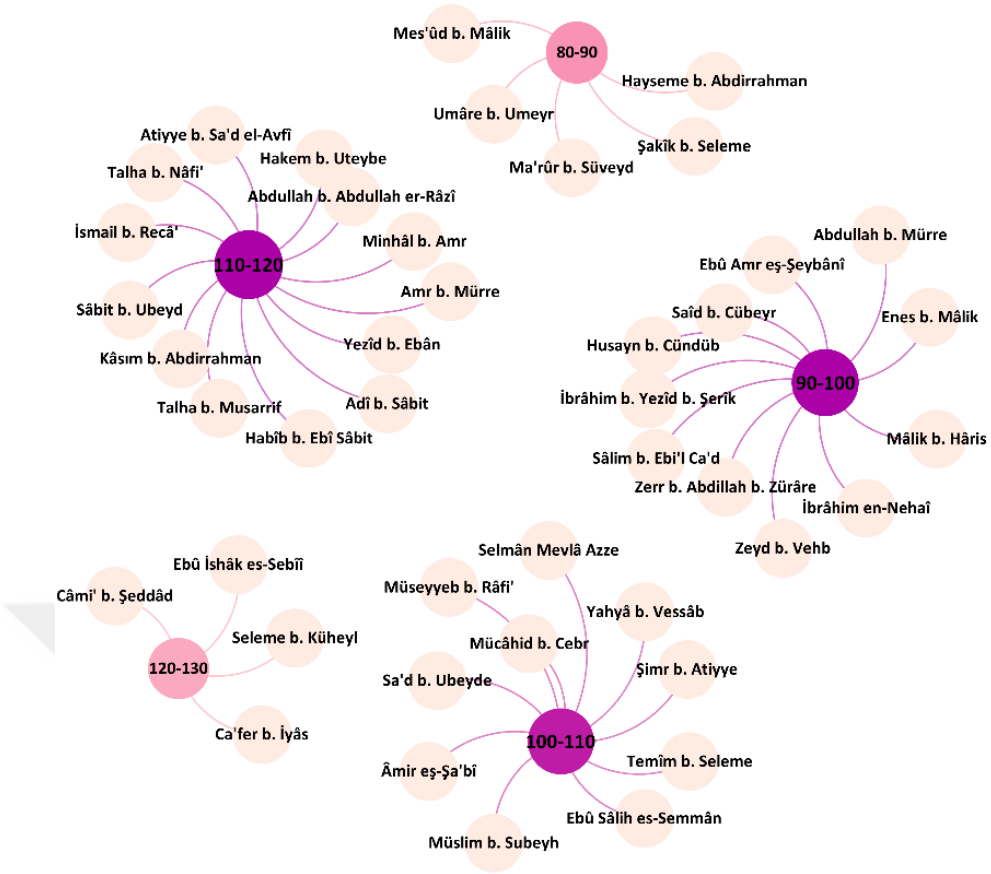

Grafik 107: A‘meş’in hocalarının vefat tarihlerine göre taksimi

A‘meş’in hocaları vefat tarihlerine göre tasnif edilip yukarıdaki görselde verilmiştir. Bu tasnif A‘meş’in hangi tabakayla daha yoğun bir ilişkisinin olduğunun tespit edilmesi açısından önemlidir. A‘meş, 110-120 arasında vefat eden 13, 90-100 arasında vefat eden 11, 100-110 arasında vefat eden 10, 80-90 arasında vefat eden 5, 120-130 arasında vefat eden 4 hocasından hadis nakletmiştir.[99] Görselden hareketle A‘meş’in hocalarının büyük kısmının 90-120 yıllarında vefat ettiği görülmektedir. Hicrî 60’ta doğup 148 yılında vefat eden A‘meş’in en aktif olduğu dönemin 20-60 yaşları arasına tekabül ettiği söylenebilir. Ayrıca akranlarından rivayeti tercih etmediği de görselden hareketle ifade edilebilir.

Yaşadığı dönemde hadis ilminde otorite olan A‘meş, rivayet ağındaki öğrencilerin çokluğu ve niteliği bakımından dikkat çekmektedir. Öğrencileri arasında hicrî ikinci asır Kûfe’sinin önde gelen hadisçileri yer almaktadır. A‘meş’ten hadis nakleden isimler Hâdimü’l-Haremeyn programı üzerinden taranmış ve 30’un üzerinde rivayet nakledenler esas alınarak aşağıdaki görsel hazırlanmıştır. Görselde A‘meş’in öğrencileri, onunla kurdukları ilişkinin niteliğine göre

[99] Bu görselde yer alan isimler A‘meş’in hocalarının tamamı değildir. Görselin yorumlanabilmesini kolaylaştırmak amacıyla A‘meş’in 30’dan fazla rivayet aldığı hocaları esas alınmıştır.

farklı renklerle işaretlenmiştir. Ayrıca A'meş'ten naklettikleri rivayet sayısı ve irtibatlı oldukları şehir yahut şehirler de gösterilmiş ve yorumlama kolaylığı açısından renklendirilmiştir.

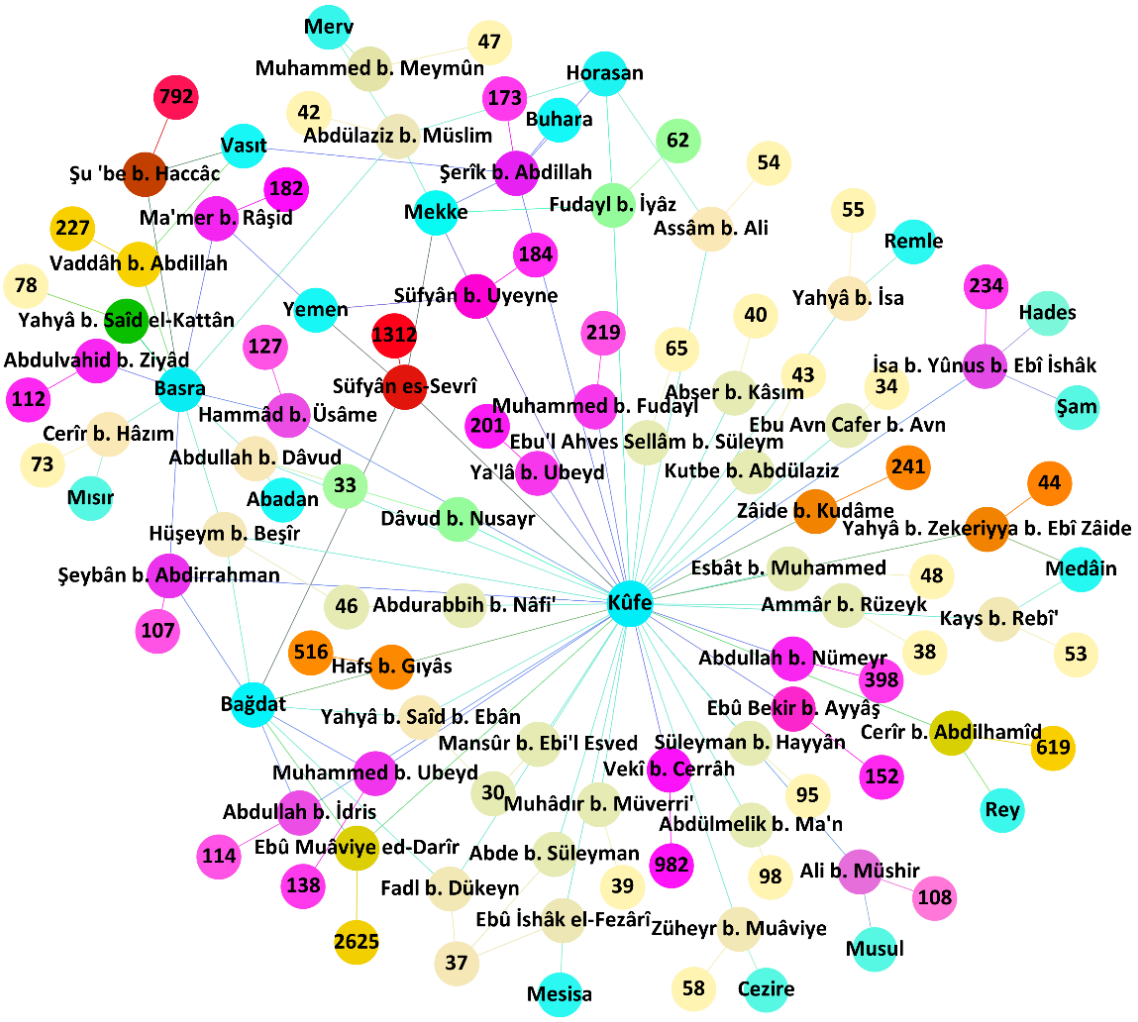

Grafik 108: A'meş'ten hadis nakleden isimlerin rivayet sayıları ve irtibatlı oldukları şehirler

Görselde mor ile işaretlenenler A'meş'ten 100'den fazla rivayet nakleden 15 kişiyi temsil etmektedir. A'meş'in önde gelen iki öğrencisinin Süfyân es-Sevrî ve Şu'be olduğu hususunda ricâl âlimlerinin hemfikir olduğu söylenebilir. Bu duruma binaen bu iki isim görselde kırmızı ile işaretlenmiştir. Nitekim bu iki ismin naklettikleri rivayet sayısı da bu yakın ilişkiyi yansıtır niteliktedir. Bunların yanına üçüncü bir isim olarak Ebû Muâviye'yi ekleyenler olduğu gibi[100] Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ı bu tabakadan sayanlar da vardır.[101] Yahyâ b. Saîd'i Nesaî'nin birinci tabakaya dahil etmesinden ve bu hususta fikir birliği bulunmamasından ötürü Yahyâ b. Saîd,

[100] Yahyâ b. Maîn, Süfyân ve Şu'be'den sonra A'meş'in hadislerini en sağlam şekilde rivayet eden kişinin Ebû Muâviye ed-Darîr olduğunu belirtmiştir. Ebû Muâviye, A'meş'in en meşhur öğrencilerinden biridir ve hadis ilminde güvenilir kabul edilir. Yahyâ, Ebû Muâviye'den sonra A'meş'in hadislerini güvenilir şekilde nakleden bir diğer ismin Abdülvâhid b. Ziyâd olduğunu ifade eder. Detaylı bilgi için bkz. İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/21.

[101] Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb Nesâî, *et-Tabakât* (Ürdün: Mektebetü'l Menâr, 1987), 78.

görselde yeşille belirtilmiştir. A‘meş’in öğrencilerini yedi tabakaya ayıran Nesaî, ikinci tabakada Zâide b. Kudâme, Yahyâ b. Zekeriyya b. Ebî Zâide ve Hafs b. Gıyâs’ı zikreder. Bu râviler ise görselde turuncu ile renklendirilmiştir. Üçüncü tabakadaki râviler ise Ebû Muâviye, Cerîr b. Abdülhamîd ve Ebû Avâne Vaddâh b. Abdillah’tır ve koyu sarı ile işaretlenmiştir. İsmi geçen râvilerin rivayet sayıları incelendiğinde Nesaî’nin yaptığı tasnifte tabaka ile rivayet sayısı arasında mutlak bir ilişkinin olduğunu söylemek mümkün değildir.[102]

A‘meş ile Vekî‘ b. Cerrâh arasındaki ilişki, hoca-talebe bağlamında önemli bir yere sahiptir. Vekî‘ b. Cerrâh, A‘meş'in derslerine yaklaşık iki yıl boyunca devam ettiğini ve bu süre zarfında onu bir rekât bile kaçırırken görmediğini ifade etmiştir. Bu nakil A‘meş’in ibadete düşkünlüğüne dair bilgi vermenin yanında onun ilim meclisi akdettiğini ve Vekî’in bu meclise iki yıl müddetince devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. A‘meş’ten naklettiği rivayet sayısı da iki isim arasındaki söz konusu ilişkiyi doğrular niteliktedir. (982 rivayet)

A‘meş’in öğrencilerinin şehirlere göre dağılımı incelendiğinde Kûfe’nin diğer şehirlere nazaran bariz bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Ancak A‘meş’in öğrencilerinde esas dikkat çeken husus râvilerin irtibatlı oldukları şehirlerin çeşitliliğidir. Bağdat’ın 150 yılı civarında kurulmasından sonra Kûfeli pek çok ismin Bağdat’la da irtibatlı olduğu görülmektedir. Ayrıca A‘meş’in öğrencileri, önceki dönemlerde görülmeyen Rey, Musul, Merv, Mesisa, Abadan, Hades, Horasan, Buhara vb. pek çok şehirde ikamet ederek yahut buralara yolculuk yaparak onun ilmini farklı bölgelere taşımışlardır. Kûfe’den sonra en etkili şehirler Bağdat ve Basra’dır. Özellikle Şu‘be ve Vaddâh b. Abdillah’ın, A‘meş’in rivayetlerinin Basra’ya taşınmasında etkili olduğu söylenebilir. Süfyân es-Sevrî, Ebû Muâviye ed-Darîr, Hafs b. Ğıyâs, Abdullah b. İdris gibi Bağdatlı râviler de A‘meş’in rivayetleri ile yeni kurulan başkent Bağdat’ın ilimle ihyasına katkı sağlamışlardır. A‘meş’in hocaları tabakasında Medine, Kûfe’den sonra önemli bir yere haizken öğrenciler tabakasında, Medine’nin yerini Bağdat’ın aldığı söylenebilir.

[102] Rivayet sayısı ile sâhib/ashâb nitelemesi arasında mutlak bir ilişkinin olmadığı önceki başlıklarda da farklı isimler özelinde ifade edilmişti. Bkz. “Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre İbn Mes‘ûd’un Ashâbı”, “Rivayet Verileri ve Biyografi Kaynaklarına Göre Hz. Ali’nin Ashâbı”.

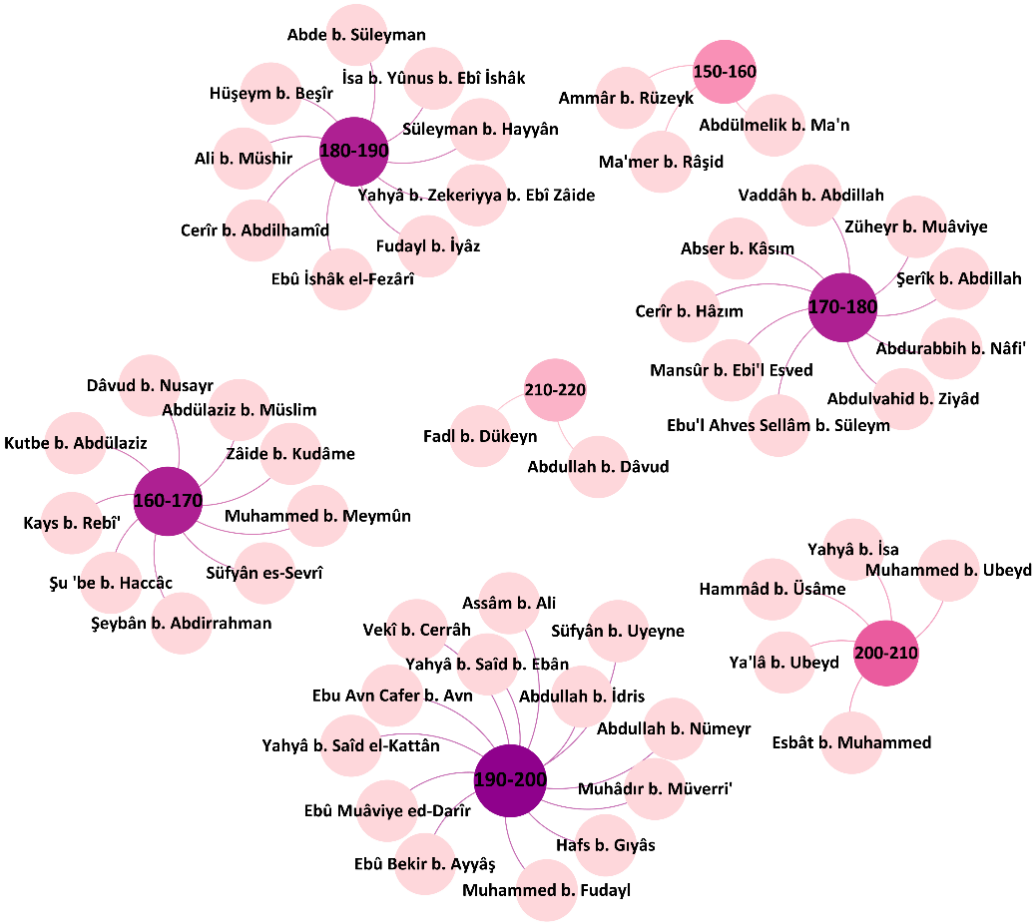

Grafik 109: A‘meş’in öğrencilerinin vefat tarihlerine göre taksimi

Hicrî 148’de vefat eden A‘meş’in önde gelen talebeleri, vefat tarihleri dikkate alınarak tasnif edilerek yukarıdaki görsel hazırlanmıştır. Görselde göze çarpan ilk husus hemen her tabakada öğrencilerin eşit bir dağılım sergilemesidir. 190-200 yılları arasında vefat eden öğrenciler (13 kişi) sayıca diğer tabakalardan fazla olsa da ciddi bir fark söz konusu değildir. 160-190 yılları arasında vefat edenler ise her tabakada eşit sayıdadır. 150-160 yıllarında vefat eden 3 öğrencisinin olması akranlarının A‘meş’ten rivayete rağbet etmediğini göstermektedir. A‘meş’in 60 yılında doğduğu dikkate alınırsa ve ortalama bir insan ömrü 75 yıl kabul edilirse, onun aktif olarak hadis rivayet ettiği dönemin 100-110 yılları ve sonrasına tekabül ettiği söylenebilir. Dolayısıyla A‘meş’in, 40’lı yaşlardan sonra ilim naklinde aktif bir rol üstlendiği ifade edilebilir. Bu durumda A‘meş’in, hadis alma bakımından birinci asırda, nakletme bakımından ikinci asırda değerlendirilmesi daha isabeti gözükmektedir.

c) İlim Meclisi

A‘meş’in hadis meclislerinde, bazen bir oturuşta dokuz ya da on bir hadis rivayet ettiği belirtilmiştir.[103] Kendisine hadis talebiyle gelen insanlara karşı kimi zaman sert davrandığı, hatta bazen onlara hadis öğretmenin gereksiz olduğunu düşündüğü anlar olmuştur. Nitekim bir defasında, “İnciyi domuzlara takar mısınız?” diyerek, ilme değer vermeyen insanlara bu ilmi nakletmeyi doğru bulmadığını ifade etmiştir.[104] A‘meş’in ders halkasında, sohbetlerin ve ilmî tartışmaların yapıldığına dair öğrencileri tarafından nakledilen haberler onun düzenli bir ilim meclisinin olduğunu göstermektedir.

A‘meş’in dört bin hadisinin olduğu, ancak kendisinin bu hadisleri yazılı bir kitapta toplamadığı nakledilmektedir. Öğrencileri, A‘meş’in hadis yazımına karşı tutumu sebebiyle bir süre ondan hadis yazmaya cesaret edememişlerdir. [105] Bununla birlikte A‘meş’in Ebû İshâk’tan işittiği hadisleri yazdığı da nakledilmiştir.[106] Bu bilgilerden hareketle A‘meş’in rivayetlerini naklettiği bir meclisinin olduğu ve ilmini burada öğrencilerine nakletmeyi tercih ettiği, talep edilen her ortamda ve herkese hadis rivayet etmediği, hadislerin yazılmasını elzem görmediği, nitekim müstakil bir kitabı olmasa da zaman zaman işittiği hadisleri yazdığı söylenebilir. Zikredilen tüm bu hususlar ve A‘meş’in hoca-talebe dağılımı ve nakledilen rivayet sayıları, onun sistematik rivayeti benimseyen müdevvin bir râvi olduğunu ortaya koymaktadır.

Değerlendirme

Yaklaşık olarak hicrî birinci asrın ikinci yarısında etkili olan bu beş isim ağ analizi açısından değerlendirildiğinde bazı düğümlerin diğerlerine nispetle öne çıktığı ve geride kaldığı hususlar dikkat çekmektedir. Aşağıdaki tabloda bu bölümde incelenen beş ismin merkeziyet ölçümleri tablo olarak verilmiştir. Tablodaki veriler esas alınarak düğümlerin ağdaki rolleri analiz edilmiştir.

[103] İclî, *Ma’rifetü’s sikât*, 1/432.
[104] Zehebî, *Siyer*, 6/346.
[105] İclî, *Ma’rifetü’s sikât*, 1/432.
[106] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/345.

Râvi	İç derece	Dış derece	Ağırlıklı Derece	Arasındalık merkeziyeti	Yakınlık merkeziyeti	Özvektör merkeziyeti	Otorite	Hub	PageRank
İbrâhim en-Nehaî	17	33	314	46113	0,284	0,044	0,077	0,038	0,0015
Şa'bî	28	51	322	57871,28	0,339	0,066	0,082	0,048	0,0027
Hakem b. Uteybe	15	31	214	27688,28	0,281	0,0565	0,069	0,0204	0,0019
Ebû İshâk es-Sebîî	64	44	730	36627,11	0,266	0,177	0,092	0,016	0,0082
A'meş	43	23	341	16792,64	0,2323	0,182	0,033	0,0084	0,0054

Tablo 50: Tâbiûndan rivayetleriyle tanınan isimlerin merkeziyet metrikleri

Birinci asrın ikinci yarısında etkili olan râvilerin merkeziyet ölçümleri incelendiğinde, her bir râvinin farklı yönleriyle öne çıktığı görülmektedir. Şa‘bî, en yüksek arasındalık merkeziyetine (57871,28) ve yakınlık merkeziyetine (0,339) sahip râvidir. Bu değerler, onun hadis ağında kritik bir bağlantı noktası olduğunu ve bilgiyi farklı düğümler arasında etkin bir şekilde aktardığını gösterir. Şa‘bî, geniş bir râvi kitlesiyle iletişim hâlinde olup, hadislerin yayılmasında önemli bir role sahiptir. Ebû İshâk es-Sebîî, en yüksek iç dereceye (64) sahip râvi olarak, en fazla râviden hadis almasıyla dikkat çeker. Aynı zamanda ağırlıklı derece (730) ve özvektör merkeziyeti (0,177) açısından da yüksek değerlere sahiptir. Bu, onun geniş bir ilim havuzuna sahip olduğunu ve güvenilir bir kaynak olarak kabul edildiğini göstermektedir.

Diğer yandan, A‘meş, yüksek iç derece (43) ve ağırlıklı derece (341) değerleriyle, birçok farklı kaynaktan hadis alan önemli bir isimdir. Ancak onun arasındalık merkeziyeti (16792,64) ve hub değeri (0,0084) görece düşük olup, bilgiyi yayma konusunda Ebû İshâk ve Şa‘bî kadar merkezi bir rol oynamadığını gösterir. İbrâhim en-Nehaî, yüksek arasındalık merkeziyeti (46113) ile, hadis ağında güçlü bir aracı konumunda yer alır ve bilgiyi farklı düğümler arasında aktarma görevini üstlenir. Hakem b. Uteybe ise, özvektör merkeziyetinin (0,0565) görece yüksek olmasıyla, etkileşim içinde olduğu râvilerin de güçlü düğümler olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Ebû İshâk ve A‘meş hadis toplamada, Şa‘bî ise hadisleri yaymada en etkili râviler olarak öne çıkmaktadır. Aşağıdaki tabloda analize konu olan beş düğümün ayırt edici özellikleri ve açıklamaları verilmiştir.[107]

[107] Tablonun hazırlanmasında Chat GPT-4’dan destek alınmıştır.

Râvi	Öne Çıkan Yönü	Açıklaması
İbrâhim en-Nehaî	Yüksek arasındalık merkeziyeti (46113)	Farklı ilim çevrelerini birleştiren bir "köprü" konumundadır. Hadis ve fıkıh naklinde, özellikle İbn Mes‘ûd ekolüne bağlı olup, sonraki nesillere ulaşan bilgide aracıdır.
	Orta seviyede yakınlık merkeziyeti (0,284)	Ağ içinde geniş bir erişim alanına sahiptir, ancak Şa‘bî kadar merkezi değildir.
Şa'bî	En yüksek arasındalık merkeziyeti (57871,28)	Geniş bir raviler ağına erişimi vardır ve bilgi akışında kritik bir konumdadır. Kendisinden çok sayıda râvi rivayet almış, sahâbe ve tâbiîn ile yoğun temas kurmuştur.
	En yüksek yakınlık merkeziyeti (0,339)	Hadis zincirinde en kısa yolları oluşturur, yani bilgiyi en hızlı şekilde farklı râvilere ulaştırabilir.
	Yüksek özvektör merkeziyeti (0,066)	Güçlü bağlantıları olan önemli râvilerle doğrudan ilişkisi vardır.
Hakem b. Uteybe	Dengeli bir konum, orta düzeyde merkeziyet metrikleri	Büyük ölçüde İbrâhim en-Nehaî ve Şa‘bî gibi râvilere bağlıdır, ancak kendisi de etkili bir nakil noktasıdır.
	Orta düzeyde özvektör merkeziyeti (0,0565)	Bilgiyi doğrudan önemli râvilerden alıp yayma kapasitesine sahiptir.
Ebû İshâk es-Sebîî	En yüksek iç derece (64) ve en yüksek ağırlıklı derece (730)	Çoğunlukla doğrudan râvilerden rivayet almakta ve hadis naklinde yoğun bir aktarıcı rolü üstlenmektedir.
	Yüksek otorite skoru (0,092)	Hadis naklinde güvenilir bir kaynaktır; kendisinden rivayet alan râviler de etkili kişilerdir.
	Yüksek özvektör merkeziyeti (0,177)	Ağda etkili râvilerle bağlantılı olduğu için dolaylı olarak büyük bir etkiye sahiptir.
A‘meş	En yüksek özvektör merkeziyeti (0,182)	Hadis zincirinde büyük etkiye sahip râvilerle bağlantılı olup ilim aktarımında anahtar bir figürdür.
	Yüksek PageRank skoru (0,0054)	Ağ içinde itibarlı ve güvenilir bir râvi olduğu için hadis naklinde sıklıkla referans gösterilmiştir.
	İç derece yüksekliği (43) ve dış derece dengesi (23)	Hem hadis aldığı hem de aktardığı kişiler açısından dengeli bir profile sahiptir.

Tablo 51: Tâbiûndan rivayetleriyle tanınan isimlerin merkeziyet değerlerine göre ağdaki rolleri

Ebû İshâk es-Sebîî ve A‘meş’in iç derecelerinin dış derecelerinden yüksek olması, onların geniş bir hadis alma ağına sahip olduklarını ve birikimli kaynaklar olarak öne çıktıklarını gösterir. Ebû İshâk’ın iç derecesi 64, dış derecesi ise 44 iken, A‘meş’in iç derecesi 43, dış derecesi 23’tür. Bu durum, her iki râvinin de hadisleri birçok farklı kaynaktan aldığını, ancak belirli râviler aracılığıyla aktardığını göstermektedir. Ebû İshâk ve A‘meş, hadislerin farklı kaynaklardan kendilerine ulaştığı ve buradan belirli râviler aracılığıyla yayıldığı bir sistemin merkezinde yer almıştır. Ebû İshâk ve A‘meş’in yüksek iç dereceleri, onların birçok hocadan doğrudan hadis alarak geniş bir rivayet geleneğini derleyip toparladıklarını ortaya koymaktadır.

A‘meş (0,182) ve Ebû İshâk es-Sebîî’nin (0,177) özvektör merkeziyet değerlerinin diğer üç râviye göre oldukça yüksek olması, onların sadece geniş bir bağlantı ağına sahip olmalarıyla değil, aynı zamanda etkili râvilerle güçlü ilişkilere sahip olmalarıyla açıklanabilir. Özvektör merkeziyeti, bir düğümün doğrudan bağlantıda olduğu düğümlerin de ne kadar merkezi

olduğunu ölçen bir metriktir. Yani, bir râvinin doğrudan hadis aldığı ve hadis naklettiği isimler ne kadar önemli ve etkiliyse, onun özvektör merkeziyet değeri de o kadar yüksek olur. Bu bağlamda, Ebû İshâk ve A'meş'in yüksek özvektör merkeziyeti, onların doğrudan ilişki kurduğu râvilerin de güçlü, güvenilir ve hadis ağında merkezi isimler olmasından kaynaklanmaktadır. Ebû İshâk, İbn Mes'ûd ekolüne bağlı güçlü râvilerden hadis almış ve Kûfe'de çok sayıda itibarlı isim ona başvurmuştur. A'meş ise hem Kûfe ekolünden hem de Basra ve diğer ilim merkezlerinden önemli râvilerle bağlantılıdır. Bu râviler, sadece yüksek derecede hadis alıp veren kişiler değil, aynı zamanda kendilerine başvurulan güvenilir kaynaklar oldukları için, Ebû İshâk ve A'meş'in özvektör merkeziyetleri diğer râvilere kıyasla daha yüksek çıkmıştır. Bu durum, onların sadece bilgi taşıyıcı değil, aynı zamanda ilmi hiyerarşi içinde en güçlü düğümlerden biri olduğunu gösterir.

Hicrî birinci asrın ilk yarısındaki râviler ve bunların rivayet ağları incelendiğinde bir hocadan bir yahut birkaç öğrencinin -hocayla kurduğu ilişki ve ondan naklettiği rivayet sayısıyla- öne çıktığı görülmekteydi. Dolayısıyla aynı tabakaya mensup isimlerin birinci derece ilişki kurduğu hocalar büyük ölçüde farklılaşmaktaydı. Hicrî ilk asrın ikinci yarısına gelindiğinde ise daha farklı bir tabloyla karşılaşılmaktadır. İncelenen beş râvi özelinde dönemin rivayet ağlarında öne çıkan râvilerin hem hocalarının hem de öğrencilerinin örtüşmeye başladığı görülmektedir. Örneğin Ebû İshâk es-Sebîî'nin ve A'meş'in hocalarını ve talebelerini inceleyen biri, isimlerin büyük oranda örtüştüğünü ve her iki muhaddisten de rivayet nakletme konusunda aynı isimlerin (Süfyân es-Sevrî ve Şu'be) öne çıktığını fark edecektir. Sahâbeden rivyaetleriyle tanınan râvilerin rivayet ağlarıyla tâbiûndan rivayetleriyle tanınan râvilerin ağları arasında görülen bu değişim, ilim meclislerinin sistemli hale gelmeye başladığına dolayısıyla hadis ilminin istikrar kazandığına dair önemli bir delil olarak görülebilir. Ancak bu dönemde tam anlamıyla sistemli hadis rivayetinin varlığından bahsetmenin mümkün olmadığının altı çizilmelidir.

Bu dönemin öne çıkan hususlarından biri de râviler arası ilişkilerin daha girift hale gelmesi, dolayısıyla etkileşimin -birinci asrın başlarına göre- büyük ölçüde artmış olmasıdır. Birinci asrın ilk yarısında etkili olan isimlerin rivayet ağları incelendiğinde bunların daha ziyade bir hocanın etrafında oluştuğu ve hocayla etkileşimin ön plana çıktığı açıkça görülmekteyken ikinci yarıda öğrencilerin kendi aralarındaki ve bir sonraki nesil arasındaki etkileşim dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Bu durum da rivayet meclislerinin akdedilmesiyle ve ilmin naklinin sistematikleşmesiyle ilgilidir. Nitekim birinci yarıda ilim daha çok bireysel ilişkiler ve şahsî çaba üzerinden intikal ederken, ikinci yarıda tam anlamıyla sistematik bir hüviyet taşımasa da

da meclislerin kurulmasıyla görülen sistematikleşmeye yönelik gelişmeler, rivayetleri daha ulaşılabilir hale getirmiştir.

İncelenen beş râvinin hoca ve öğrencilerinin irtibatlı oldukları şehir bilgisi dikkate alındığında birinci asrın ilk yarısında nispeten bazı değişimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Râvilerin ikamet ettikleri veya irtibatlı oldukları şehirlerin birinci asrın sonlarında çeşitlendiği görülmektedir. Birinci asrın ilk yarısında genelde bir yahut birkaç şehirle irtibatlı olan râvilerin etkileşimde oldukları şehir sayısı birinci asrın ikinci yarısında -özellikle bu dönemin sonlarında- artmıştır. Bu durum, -sistematik olmasa da- hadis meclislerinin akdedilmeye başlanmasıyla eş zamanlı gerçekleşmiş olmalıdır. Bölümde incelenen beş râvinin hocaları tabakasında öne çıkan şehirler daha ziyade Kûfe ve Medine iken öğrenciler tabakasında Medine'nin yerini Basra'nın aldığı görülmektedir. Dolayısıyla Kûfe ve Basra'nın ilmî etkileşiminin birinci asrın ikinci yarısında ilk yarıya nispeten daha güçlü bir yapı arz ettiği söylenebilir. A'meş özelinde durum biraz daha farklıdır. İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Hakem b. Uteybe ve Ebû İshâk'a nispetle daha geç bir dönemde vefat eden A'meş'in öğrencileri tabakasında diğerlerinde olmayan, Bağdat'la irtibatlı râviler dikkat çekmektedir. Ayrıca A'meş'in birden çok şehirle irtibatlı olan öğrencilerinin diğer dört isme nazaran fazla olduğu görülmektedir.

Bu bölümde incelenen beş ismin irsâl yoluyla rivayet naklettikleri hocaları dikkate alındığında İbrâhim'in diğer dört isim arasında dikkat çekici bir şekilde öne çıktığı görülmektedir. Onunla akran olan Şa'bî ve Hakem'de irsâl yoluyla hadisleri nakledilen hoca sayısı İbrâhim'e kıyasla son derece azdır ve belirli birkaç isimle sınırlıdır. Buna karşın İbrâhim, bizzat görüşmediği ve Medine'de ikamet eden çok sayıda sahâbîden rivayet nakletmiştir. Bu durum, İbrâhim'in diğer dört isme nispeten fıkıh müktesebatıyla ve fıkhî bakış açısıyla rivayetlere yaklaşmasıyla ilgili olabilir.

Hocalarının ve öğrencilerinin vefat tarihlerinden hareketle, bölümde incelenen beş ismin ilim talep etme ve nakletme dönemlerine dair birtakım tahminlerde bulunmak mümkündür.

İsim	Doğum Yılı (Hicrî)	Hocaların Yoğun Olarak Vefat Ettiği Dönem	Rivayet Alma Açısından En Aktif Dönemi (Yaş Aralığı)	Rivayet Alma Açısından En Aktif Dönem (Tarih)
Şa'bî	20'li yıllar	50-90 arası	20-60 yaşları arası	h. 40-80 arası
İbrâhim en-Nehaî	46	60-90 arası	20-50 yaşları arası	h. 60-90 arası
Hakem b. Uteybe	46	80-120 arası	20-70 yaşları arası	h. 60-120 arası
Ebû İshâk es-Sebîî	32-33	40-110 arası	20-80 yaşları arası	h. 40-110 arası
A'meş	60	80-130 arası	20-60 yaşları arası	h. 70-120 arası

Tablo 52: Tâbiûndan rivayetleriyle tanınan beş ismin ilim alma tarihleri ve hocalarının vefat tarihleri

Tablodaki veriler dikkate alınarak, râvîlerin rivayet alma süreçlerini karşılaştırmak ve bunun üzerine bir yorum inşa etmek mümkündür. Tablodaki beş râvinin hadis alma sürecinde etkili iki faktör doğum ve vefat tarihleridir. Bunu hocalarının vefat tarihleri izlemektedir. Şa'bî en erken dönemde hadis öğrenmeye başlayan isimlerden biri olup h. 40-80 arasında aktif olarak rivayet almıştır. İbrâhim en-Nehaî ve Hakem b. Uteybe aynı yıl (h. 46) doğmalarına rağmen, hadis öğrenme süreçleri farklı ilerlemiştir. İbrâhim'in Hakem'e nispetle erken vefat etmesi sebebiyle (h. 96) hocalarının yoğun olarak h. 60-90 arasında vefat etmesi, onun rivayet alma dönemini sınırlarken, Hakem'in hocalarının vefat dönemi h. 80-120 arasına yayıldığı için o, daha uzun süre rivayet alabilmiştir. Hocalarının vefat tarihlerinden hareketle, iki râvînin hadis ilmi içindeki konumlarının da farklılaştığı söylenebilir. İbrâhim daha erken dönemde ilme yönelmiş ve kısa sürede hadis birikimini tamamlamıştır. Buna karşılık Hakem, daha uzun süre aktif olarak hadis almış ve daha geniş bir hoca yelpazesine ulaşmıştır. Ebû İshâk es-Sebîî'nin h. 40-110 arasında aktif olması, onun nesiller arası köprü rolü oynadığını göstermektedir. A'meş ise en geç doğan râvî olup, h. 70-120 arasında hadis alarak daha sonraki nesillere rivayet aktaran önemli bir figür olmuştur. Sonuç olarak, râvîlerin rivayet alma süreçlerini belirleyen en önemli faktörlerden biri, hocalarının vefat tarihleridir. Erken doğan isimler, genellikle daha erken rivayet toplamaya başlamış, sonraki nesiller ise daha uzun vadede hadis alabilmiştir. Aynı yaşta olan İbrâhim ve Hakem arasındaki fark, hadis alma süreçlerinin sadece yaşa değil, hocaların vefat tarihlerine de bağlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, râvîler arasındaki nesiller arası bağlantıyı ve ilmin aktarım sürekliliğini anlamada önemli bir veridir.

İsim	Vefat Tarihi	Öğrencilerin Vefat Ettiği Dönem	En Aktif Hadis Nakletme Dönemi	Rivayet Alma Açısından En Aktif Dönemi (Yaş Aralığı)
Şa'bî	103	120-160 arası (en yoğun 120-150)	h. 60-100 arası	40-80 yaşları arası
İbrâhim en-Nehaî	96	110-160 arası (en yoğun 110-140)	h. 50-90 arası	10-50 yaşları arası
Hakem b. Uteybe	115	120-180 arası (en yoğun 130-170)	h. 80-110 arası	30-60 yaşları arası
Ebû İshâk es-Sebîî	128	120-200 arası (en yoğun 150-180)	h. 90-120 arası	60-90 yaşları arası
A'meş	148	150-220 arası (en yoğun 160-200)	h. 100-140 arası	40-80 yaşları arası

Tablo 53: Tâbiûndan rivayetleriyle tanınan beş ismin ilim nakletmede aktif oldukları dönemler ve yaşları ve öğrencilerinin vefat tarihleri

Şa'bî'nin öğrencilerinin vefat tarihleri göz önüne alındığında, en yoğun vefat eden tabakanın 120-150 yılları arasında olduğu görülmektedir. Şa'bî'nin vefat tarihi 103 olarak kabul edilirse, öğrencilerinin büyük bir kısmı, hocasının vefatından 40-50 yıl sonra vefat etmiştir. Bu durum, Şa'bî'nin ilminin güçlü bir şekilde öğrencileri tarafından taşındığını ve uzun süre hadis aktarımında etkin bir rol oynadığını göstermektedir. 60'lı yıllardan itibaren Şa'bî'den hadis alan öğrencilerin varlığı, onun özellikle 40'lı yaşlarından itibaren ilim naklinde etkin olduğunu

ortaya koymaktadır. İbrâhim'in öğrencilerinin vefat tarihi bakımından en yoğun dönemin 110-140 yılları arasında olduğu görülmektedir. Bu veriler, İbrâhim'in erken yaşlarından itibaren hadis naklinde etkin olduğunu ortaya koymaktadır. Öğrencilerinin vefat tarihlerinin geniş bir aralığa yayılması, onun ilminin farklı yaş grupları tarafından benimsendiğini ve sonraki kuşaklara güçlü bir şekilde aktarıldığını göstermektedir. Hakem b. Uteybe'nin öğrencilerinin vefat tarihleri incelendiğinde, yoğunlaşmanın 130-170 yılları arasında olduğu görülmektedir. Hakem'in 46 yılında doğduğu göz önüne alındığında, bu dönem onun 30-60 yaşları arasında olduğu zamana denk gelmektedir. Bu veriler, Hakem'in ilminin özellikle hayatının olgunluk dönemlerinde yaygınlık kazandığını göstermektedir. Öğrencilerinin vefat tarihlerinin 130-170 yılları arasında geniş bir zaman dilimine yayılması, Hakem'in farklı tabakalardan öğrencileri olduğunu ortaya koymaktadır. Ebû İshâk es-Sebîî'nin öğrencilerinin vefat tarihleri incelendiğinde, en yoğun vefat döneminin 150-180 yılları arasında olduğu görülmektedir. Ebû İshâk'ın 128 yılında vefat ettiği düşünüldüğünde, öğrencilerinin büyük bir kısmının hocasının vefatından yaklaşık 20-50 yıl sonra hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Ebû İshâk'ın ilminin sonraki nesillere güçlü bir şekilde aktarıldığını ve rivayet zincirlerinde uzun süre etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle İsrâil, Süfyân es-Sevrî ve Şu'be gibi isimlerin 160-170 yılları arasında vefat etmiş olması, onun ilminin geç dönemde de etkisini sürdürdüğüne işaret etmektedir. A'meş'in öğrencilerinin vefat tarihleri, 160-200 yıllarında yoğunlaşmaktadır. A'meş'in doğum yılı 60 olarak kabul edildiğinde, özellikle 100'lü yıllardan itibaren hadis rivayetinde etkili olduğu anlaşılmaktadır.

İlim nakletme bakımından en etkili oldukları dönemler dikkate alındığında bu dönemin 30-40 yıl civarında olduğu görülmektedir. Öğrencilerinin vefat ettiği dönemin süresine bakıldığında Şa'bî'nin 40, İbrâhim'in 50, Hakem'in 60, Ebû İshâk'ın 80, A'meş'in 70 yıla tekabül ettiği görülmektedir. Bu durum üzerinde Ebû İshâk ve A'meş'in hayat süresinin yanında ilim meclisi akdetmiş olmalarının da etkili olması muhtemeldir. Nitekim akdedilen meclislere farklı yaş gruplardan ve daha geniş bir kitlenin katılması, öğrencilerin vefat tarihleri arasındaki aralıkları açmasına yol açabilir. Ayrıca bu beş ismin rivayet nakletme bakımından aktif oldukları yaş aralığı dikkate alındığında genelde 30 yaş sonrasına, diğer bir tabirle olgunluk dönemine tekabül ettiği söylenebilir. Ancak bu durumun istisnası İbrâhim ve Ebû İshâk'ta görülmektedir. İbrâhim'in aktif rivayet nakletme aralığının onun küçük yaşlarına tekabül etmesinden hareketle İbrâhim'in akranlarıyla hoca-talebe ilişkisi içinde olduğu söylenebilir. Nitekim İbrâhim ile Hakem arasındaki hoca-talebe ilişkisi bu çıkarımı desteklemektedir. Oldukça uzun bir süre zarfında ilimle gerek alma gerek nakletme bakımından iştigal eden Ebû İshâk'ın ise altmış

yaşlarından sonra yoğun olarak ilim naklettiği görülmektedir. Bu durum üzerinde, Ebû İshâk'ın erken dönemine tekabül eden 90 yılı öncesinde İbrâhim ve Şa'bî gibi alanda otorite kabul edilen kimselerin var olması etkili olmuş olabilir.

Bu bölümde ele alınan hicrî birinci asrın ikinci yarısında Kûfe'de rivayetlerin naklinde etkili olan beş râvi, benimsedikleri rivayet usulüne göre (yarı sistematik yahut sistematik) müdevvin ya da müksirûn olarak isimlendirilmişlerdir. Ancak bu noktada, her kavramsallaştırmanın bir genelleme içerdiği unutulmamalıdır. Burada da gerek hoca-öğrenci ağları gerek rivayet yöntemleri sebebiyle râviler, dönemin rivayet anlayışını anlamak ve ortaya koymak amacıyla iki kavramdan birine dahil edilmişlerdir. Ancak bu, müksirûn yahut müdevvin denilen her râvinin birebir aynı özellikleri taşıdığı anlamına gelmemektedir.[108] Bir râvi hoca-öğrenci ağı sebebiyle müdevvin addedilirken diğerinin hadisleri yazması ve müstakil bir ilim meclisinin olması bu nitelemede etkili olmuştur. Nitekim hoca ağının genişliği, müksirûn râvi özellikleri taşıyan Şa'bî'yi müdevvin râvi kategorisine yaklaştırmaktadır. Ancak sabit bir müstakil meclisinin olmaması onun, yarı sistematik rivayeti benimseyen müksirûn bir râvi olduğu izlenimini vermektedir. Benzer şekilde Ebû İshâk es-Sebîî de her ne kadar geniş bir hoca kitlesinden hadis toplamış olsa da onun, sayıca ilmi birikiminin umdesini teşkil eden rivayetleri birkaç hocadan alması ve Kûfeli hocalarla iktifa etmiş olması, ayrıca öğrencilerinin de büyük oranda Kûfeli olması onu müksirûn bir râvi olmaya yaklaştırmaktadır. Diğer yandan A'meş Tatlı'nın tasnifindeki müdevvin râvi kavramına daha uygun niteliktedir. Nitekim onun hocalarından aldığı rivayetlerin sayısına bakıldığında daha dengeli bir dağılım görülebilir. Ayrıca öğrencilerinin oldukça çeşitli bölgelerden olması da A'meş'e rihle yapıldığını göstermektedir ki bu durum onun müdevvin olmasıyla ilişkilidir.

Her ne kadar istisnalar olsa da müdevvin ve müksirûn râvi terimlerinin râvileri kategorize etme noktasında gerekliliği açıktır. Ancak kategorize etme sürecinde esas alınan kıstaslara, (ilim meclisinin bulunması, hoca-talebe ağının çeşitliliği ve hadislerin kitabeti) yeni ve daha sayısal bir kıstasın eklenebileceği düşüncesi, teze konu olan rivayetlerin sosyal ağ analizine tabi tutulması sürecinde belirmiştir. Ancak bunun bir hipotezden ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Seçilen rivayet kümesinin[109] sosyal ağ analizi ile incelenmesi sonucunda elde edilen verilerin, râvileri kategorize etme ve dönemin öne çıkan rivayet anlayışlarını tespit etme açısından

[108] Tatlı da benzer bir yorumu tâbiûn dönemi râvilerini incelediği çalışmasında dile getirmiştir. Bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 25, 26.

[109] Abdurrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'lerindeki Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ rivayetleri kastedilmektedir.

birtakım faydalar sağlayabileceği görülmüştür. Bu noktada ortak rivayet ağındaki[110] düğümlerin (râvilerin) ağırlıklı dereceleri esas alınarak aşağıdaki tablo hazırlanmıştır. Ağırlıklı iç derece, bir râvinin aldığı rivayetlerin yoğunluğunu; ağırlıklı dış derece naklettiği rivayet yoğunluğunu ifade etmektedir. İç derece, râvinin kaç kişiden hadis aldığını, dış derece ise kaç kişiye hadis verdiğini, derece ise toplamda etkileşime girdiği kişi sayısını göstermektedir. Tabloda en sağdaki sütunda ağırlıklı derecenin dereceye bölünmesiyle elde edilen oran verilmiştir. Bu oran, bir râvinin etkileşime girdiği kişilerden naklettiği ortalama hadis yoğunluğunu vermektedir. Oranın yüksek olması, bir râvinin hoca yahut talebe sayısı az olduğu halde naklettiği hadis sayısının fazla olduğu anlamına gelmektedir.

[110] Hz. Ali, İbn Mes‘ûd ve Ebû Mûsâ’nın rivayetleri nakleden isimlerin oluşturduğu ağ, ortak ağ olarak isimlendirilmiştir.

Râvi İsmi	İç Derece	Dış Derece	Derece	Ağırlıklı Dış Derece	Ağırlıklı İç Derece	Ağırlıklı Derece	Ağrlıklı Derece/ Derece
Sufyan es-Sevri	134	17	151	500	500	1000	7
Veki'	105	3	108	384	386	770	7
Ebu Ishak es-Sebii	63	43	106	364	364	728	7
Ma'mer b. Rasid	59	6	65	275	273	548	8
A'mes	43	22	65	171	170	341	5
Sa'bi	28	50	78	161	161	322	4
Ibrahim en-Nehaî	17	33	50	157	157	314	6
Katade b. Diame	26	20	46	119	119	238	5
el-Hakem b. Uteybe	15	31	46	107	107	214	5
Israil b. Yunus	14	10	24	96	96	192	8
Sufyan b. Uyeyne	39	4	43	82	82	164	4
Mansur b. el-Mu'temir	23	15	38	77	77	154	4
Ibn Cureyc	34	9	43	76	76	152	4
Muhammed b. Ali b. Hüseyin	4	12	16	75	75	150	9
Su'be	34	15	49	73	73	146	3
Muhammed b. Sirin	9	18	27	71	71	142	5
Ebu'l Ahves Sellam b. Suleym	8	1	9	68	68	136	15
Ebu Burde b. Ebi Musa	4	27	31	66	66	132	4
Hafs b. Giyas	21	1	22	65	65	130	6
Ca'fer b. Muhammed	3	14	17	64	65	129	8
Huseym b. Besir	33	2	35	64	64	128	4
Ebu Muaviye	11	4	15	61	61	122	8
Muhammed b. Fudayl	29	1	30	61	61	122	4
Haccac b. Ertat	22	17	39	59	59	118	3
Serik b. Abdillah	24	11	35	58	58	116	3
Ata' b. es-Saib	18	19	37	55	53	108	3
Cabir el-Cu'fi	18	10	28	53	52	105	4
Alkame b. Kays	2	11	13	51	51	102	8
Eyyub es-Sahtiyani	12	5	17	45	45	90	5
Ismail b. Ebi Halid	14	16	30	45	45	90	3
Mucahid b. Cebr	9	11	20	44	44	88	4
Said b. Ebi Arube	11	15	26	44	44	88	3
Ebu Abdurrahman es-Sulemi	4	11	15	43	43	86	6
el-Kasim b. Abdirrahman	11	19	30	43	43	86	3
Ebu Vail Sakik b. Seleme	4	20	24	42	42	84	4
Yezid b. Harun	23	1	24	40	40	80	3
Hasan el-Basri	7	20	27	38	38	76	3
Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	3	22	25	38	38	76	3
Bir ravi	14	32	46	36	35	71	2
Hammad b. Ebi Suleyman	3	12	15	35	35	70	5
Ebu Usame Hammad b. Usame	19	2	21	35	35	70	3
Asim b. Behdele	9	10	19	33	33	66	3
Ibn Idris	20	1	21	33	33	66	3
el-Hasen b. Umare	11	2	13	32	32	64	5
Gunder	5	2	7	31	31	62	9
Mis'ar b. Kidam	27	6	33	31	31	62	2
Mesruk b. el-Ecda'	3	11	14	30	30	60	4
Ismail b. Uleyye	18	1	19	30	30	60	3
Es'as b. Sevvar	11	14	25	30	30	60	2
Leys b. Ebi Suleym	13	11	24	30	30	60	3
Simak b. Harb	17	7	24	29	29	58	2
Ebu Amr es-Seybani	11	18	29	29	29	58	2
Ebubekir b. Ayyas	13	3	16	28	28	56	4
Hammad b. Seleme	14	12	26	28	28	56	2
Ebu'l Ahves Avf b. Malik	3	8	11	27	27	54	5
el-Esved b. Yezid	5	9	14	27	27	54	4
Ebu Halid el-Ahmer	12	2	14	26	26	52	4
Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi Leyla	16	11	27	26	26	52	2
Yahya b. Said	13	4	17	25	25	50	3

Tablo 54: Ağırlıklı derecelerine göre ortak ağdaki düğümler (Ağırlıklı derecesi 50'den yüksek olanlar esas alınmıştır.)

Tabloda iç derecesi dış derecesinden yüksek olan, diğer bir ifadeyle hoca sayısı öğrenci sayısından fazla olanlar pembe ile renklendirilmiştir. Öğrenci sayısı hoca sayısından yüksek isimler ise sarı ile işaretlenmiştir. Tabloda sarıyla işaretlenen isimler, belli hoca çevresinden aldıkları rivayetleri çok daha geniş bir öğrenci kitlesine nakletmişlerdir. Bu isimlere bakıldığında bunların genelde müstakil bir hadis meclisi akdetmedikleri ve hadislerini yazmadıkları söylenebilir. Bu da onların hadis naklini daha organik bir şekilde yürüttükleri anlamına gelmektedir. Mor ile işaretli olan râviler ise çok sayıda hocadan aldıkları hadisleri daha az sayıda öğrenciye nakletmişlerdir. Vefat tarihleri dikkate alındığında bu râvilerin daha ziyade birinci asrın ikinci yarısında yaşadığı ve ikinci asrın başlarında vefat ettiği görülmektedir. Hoca-talebe sayılarında yaşanan bu değişimde, hadis nakline hasredilen ilim meclislerinin akdedilmesiyle hadis rivayetinin organik süreçten uzaklaşarak sistemli bir hüviyet kazanması etkili olmuş olmalıdır. Nitekim bir hocanın hadis meclisine gelen ve onunla mülazemet eden isimler hocanın rivayetlerinde otorite addedilerek aranır hale gelmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİRİNCİ ASIRDA KÛFE'DE HADİS RİVAYETİNDE ÖNE ÇIKAN HUSUSLAR

A.Sistemli Hadis Rivayetine Doğru[1]

Sistemli hadis rivayeti, belli bir mecliste hocanın öğrencilerine düzenli bir şekilde, ezberinden yahut bir metinden hadis rivayet etmesidir.[2] Birinci asrın ilk yarısında Kûfe'de sistemli bir rivayetten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Çünkü sistemli rivayetin unsurlarından olan meclis kurma durumu İbn Mes'ûd gibi bazı sahâbîlerde görülse de bu yaygınlık kazanmış durumda değildir. Ayrıca bu meclis hadis nakline tahsis edilmiş sistemli bir meclis olmaktan uzaktır. Henüz ilimlerin müstakil hale gelmediği bu süreçte hadis, tefsir, fıkıh ve kıraat ilimleri aynı mecliste gündeme gelmiş ve nakledilmiştir. Sistemli hadis rivayetinde hadis nakline tahsis edilmiş bir meclise gelenler hadis öğrenmek kastıyla gelmişlerdir. Bu durum hadislerin kitabetini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca aynı şehirde bulunduğu hocaların bütün hadislerini almak ve farklı şehirlere hadis öğrenmek amacıyla seyahat etmek de hadis naklinin sistemleşmesiyle olmuştur. Ancak birinci asırda akdedilen ilim meclisleri ve buralara gelen öğrenciler çizilen bu profile uymamaktadır. Bu noktada sistemli hadis meclisinin belki de en önemli unsuru olan ilim meclislerinin incelenmesi Kûfe'de birinci asırdaki hadislerin nasıl intikal ettiğine ve sistemli olup olmadığına dair fikir verecektir.

1.Birinci Asırda Kûfe'deki Meclislerin Rivayetlerin İntikalindeki Rolü

Birinci asırda ilim nakline hasredilmiş meclislerin varlığı bilinmektedir. Meclislere ev sahipliği yapan mekânlar arasında mescitler öne çıkmaktadır. Nitekim İbn Mes'ûd'un perşembe günleri ilim meclisi akdettiği nakledilmiştir.[3] Ancak meclisin içeriğine ve katılanlara dair detaylı bilgi tespit edilememiştir. Bu meclisler, ilmin düzenli aktarımı için bir platform oluşturmuş ve İbn Mes'ûd'un ilmi otoritesini güçlendirmiştir. Abdurrahman b. Ebî Leylâ da Kûfe mescidinde 120 sahabîyi bir arada gördüğünü, onların hadis rivayeti ve fetva verme konusunda büyük bir tevazu içinde olduklarını, birbirlerine bu konularda öncelik tanımaya çalıştıklarını belirtmiştir.[4] İlmin

[1] Bu bölümdeki başlıklar Tatlı'nın çalışmasının üçüncü ve dördüncü bölümündeki başlıklarla benzeştiği görülecektir. Bunun sebebi benzer olguların, kapsamı geniş ve dar olmak üzere yakın dönemlerdeki iki râvi grubunun analizi sonucunda tespit edilmiş olmasıdır. Bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi,* 231-454.

[2] Tatlı, *Tâbiîn Dönemi,* 231-256. Sitemli ve yarı sistemli hadis rivayeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*.

[3] Makdisî, *el-Kemâl,* 1/144.

[4] Beyhakî, *el-Medhal,* 1/329.

nakledildiği mekânlardan biri de evlerdir. İbn Mes‘ûd’un evine gelen öğrencilerinin sordukları sorular vesilesiyle ilim öğrendikleri farklı rivayetlerde nakledilmiştir.[5] Ayrıca Ebû Mûsâ’nın evinde de ilim öğrenildiği rivayet edilmiştir. Nitekim Şakîk b. Seleme, Ebû Mûsâ’nın evinde pek çok sahâbîyle birlikte bulundukları esnada İbn Mes‘ûd meclisten ayrıldıktan sonra ondan övgüyle bahsedildiğini nakletmiştir.[6] Bu rivayet Ebû Mûsâ’nın evinin bir ilim meclisi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu meclise sahâbeden bir grubun da katılmış olması ilim meclislerinin oldukça erken bir dönemde var olduğunu göstermektedir. Rivayetin Şakîk b. Seleme’den gelen farklı bir tarikinde ise Şakik, Kûfe’deki ilim halkalarına uğradığını ifade etmiştir. Buna binaen Kûfe’deki ilim meclislerinin birden fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca İbn Mes‘ûd’un mushafına dair rivayetin hem Şakik’ten hem Ebu’l Ahves’ten gelmesi ikisinin de bu meclislere devam ettiğini göstermektedir.

Sahâbe tabakasında olduğu gibi tâbiûn da ilim meclisi akdetmiştir. Nitekim Abdurrahman b. Yezîd ve diğer şahıslar, Alkame’ye camide oturup insanlara ilim vermesini önermişlerdir. Bu teklif, Abdurrahman’ın nazarında Alkame’nin ilmî otoritesini ve saygınlığını göstermektedir. Alkame’nin bu talebe cevabı iki noktayı öne çıkarır. Alkame, halkın kendisine yoğun ilgi gösterip “Bu Alkame’dir.” diyerek onu övmesinden çekinmiştir. Ayrıca, devlet erkânıyla temas kurup onlara kendisini tanıtması önerildiğinde, bu ilişkilerden gelebilecek itibarsızlaştırma tehlikesine karşı ihtiyatlı davranmıştır. A‘meş, Kûfe mescidine girdiğini ve Zeyd b. Vehb’den 13 hadis ezberlediğini, birinin eksik olduğunu fark edince eksik olan hadisi öğrenmek için tekrar ilim meclisine gittiğini belirtmiştir.[7] Amr b. Meymûn el-Evdî’nin Kûfe mescidinde oturduğunu, çevresinde insanların toplandığı nakledilmiştir.[8] Kûfe mescidinde hadis nakledilmesi, mescitlerin sadece ibadet mekânı olmadığını, aynı zamanda birer ilim merkezi olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Abîde’yle, Şüreyh’le ve Şa‘bî’yle güçlü rivayet ilişkisi olan Muhammed b. Sîrîn, Kûfe’de dört bin kişinin ilim tahsil ettiğini ifade eder. Bu, şehrin ne kadar yoğun bir ilmî ortam barındırdığını göstermektedir.[9] Muhammed b. Sîrîn’in ifadesine göre, Şa‘bî’nin Kûfe‘de büyük bir ilim halkası bulunuyordu. Bu dönemde sahabîlerin sayısı hâlâ fazlaydı ve ilmî faaliyetler son derece yoğundu.[10] Ebû İshâk ve Ebû Bekir b. Ayyâş’ın rivayetlerine göre, Âsım b. Ebî’n-Necûd, Kûfe mescidinde insanlara kıraat ilmini öğretmiştir.

[5] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/355, 4/353.
[6] Nesâî, *Fezâilü’s-sahâbe*, 47.
[7] el-Halil b. Abdullah b. Ahmed Ebû Ya'la, *el-İrşad fî ma’rifeti ulemai’l-hadis* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1989), 2/540.
[8] Hâkim en-Nisaburi, *Kitâbü’l-esâmî ve’l-künâ*, 5/69.
[9] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/449.
[10] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 25/357.

Âsım'ın hem Hz. Ali hem de İbn Mes'ûd'dan ilim aldığı belirtilmiştir. Bu, onun ilmî silsilesinin gücünü göstermektedir. Ebû Bekir b. Ayyâş, mescide girdiğinde Âsım'ın halkasına yaklaştığını ve onu dinlediğini ifade etmiştir. Bu gözlem, Âsım'ın halkasının geniş bir ilgi gördüğünü ortaya koymaktadır. Atâ' b. Sâib, Mürre el-Hemdânî'nin mescidindeki kalabalığı, develerin çöktüğü ve dinlendiği yerlere benzetmiştir. Rivayette buranın doğrudan bir ilmî meclis olduğu ifade edilmemiş olsa da insanların buraya rağbet etmesi ve "musallâ" olarak anılması, buranın bir ilim meclisi olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Sonraki tabakada ise ilim meclisleri akdedilmeye devam etmiştir. Nitekim Habîb b. Ebî Sâbit, bir meselede kendisine fetva soran bir şahsa, aynı meseleyi Kûfe mescidindeki gençlere sorması durumunda farklı bir cevap alacağını ifade etmiştir. Bu gençler olarak Muhammed b. Ebî Leylâ, Haccâc b. Ertat ve Hammâd b. Ebî Süleyman'ı saymıştır. Bu rivayet, dönemin farklı yorum ekollerinin varlığını ve Kûfe mescidindeki ilmî çeşitliliği göstermektedir.[11]

2.Tek Bir Hocanın Hadislerine Rağbet Edilmesi

Hadis rivayetinin birinci asır Kûfe'sinde henüz sistematik bir hal almadığının göstergelerinden biri de tek bir hocanın rivayetleriyle yetinilmesi olgusudur. İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Kûfe'nin ilmî ortamında derin etkiler bırakmış üç büyük sahâbîdir. Her biri öğrencileriyle kurdukları özel bağlara sahiptir. Ancak birinci asrın ilk yarısında öğrencilerinin rivayet ilişkileri incelendiğinde, bu üç sahâbînin ilim aktarımında görülen farklılıklar yanında hadislerin intikalinde bazı benzerlikler dikkat çekmektedir.

İbn Mes'ûd'un öğrencileri, onun ilmini aktarma ve yayma hususunda son derece aktif bir rol oynamışlardır. Büyük tâbiûndan ve muhadram râvilerden olan Alkame'nin daha çok tek bir hocanın rivayetleriyle yetinmesi, dönemi için yaygın bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Zira bu dönemde henüz sistemli bir rivayet yöntemi benimsenmemişti. Gerek Kûfe'de gerekse diğer ilim merkezlerinde, genellikle tek bir hocadan rivayet almaya dayalı bir bilgi aktarımı yöntemi tercih edilmekteydi. Alkame gibi, Esved ve Mesrûk'un da hocalarından rivayet etme tarzı, sınırlı sayıda isme yoğunlaşma eğilimini yansıtmaktadır. Onun, hocalarının tamamından eşit derecede hadis rivayet etmek yerine, bir ya da iki hocadan daha fazla hadis naklettiği görülmektedir. Bu durum, Mesrûk'un seçici bir mülazemet yaklaşımı benimseyerek belirli isimlere odaklandığını göstermektedir. Özellikle Hz. Âişe ile olan rivayet ilişkisi, Mesrûk'un ilim hayatında belirgin bir yere sahiptir. Ancak, Medine'deki diğer sahâbîlerle bu düzeyde bir

[11] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l Kemâl*, 3/357.

ilişki kurduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Bu, Mesrûk'un Hicaz'a yolculuk ederek Hz. Âişe'den hadis aldığını, fakat bölgedeki diğer sahâbîlerden benzer bir çaba göstermediğini ortaya koymaktadır. Mesrûk'un bu rihlesi, hadislerin sistemli şekilde toplanmaya başladığı dönemdeki seyahatlerden farklılık arz etmektedir.[12] Tedvin dönemi ve sonrasındaki sistemli rivayet anlayışında, bir şehirdeki hocaların çoğundan hadis toplamak ve mümkün olduğunca çok rivayet derlemek hedeflenirken,[13] Esved ve Mesrûk'un bu yaklaşımı daha sınırlı ve odaklı bir ilim arayışını yansıtmaktadır. Ebû'l Ahves'in, hadis işitme ve bu amaçla mülazemet etme konusunda özellikle İbn Mes'ûd'a yoğunlaştığı söylenebilir. Babası Mâlik b. Nadle'den de sınırlı sayıda rivayeti bulunmakla birlikte, bu ilişki daha çok baba-oğul bağına dayalı bir rivayet aktarımı olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde, İbn Mes'ûd'un diğer ashâbında olduğu gibi Hâris'in de İbn Mes'ûd'un rivayetlerini alma konusunda özel bir çaba gösterdiği, ancak diğer hocalar için böyle bir gayretin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır.

Hz. Ali'nin öğrencileri, onun ilmî mirasına odaklanmış bir rivayet anlayışı geliştirmişlerdir. Hz. Ali'nin hadislerine özel bir önem atfetmiş ve genelde başka sahâbîlerden rivayet alma hususunda daha sınırlı bir tutum sergilemişlerdir.[14] Nitekim Hâris, İbn Mes'ûd'un rivayetlerine tamamen kayıtsız kalmamış olsa da, mevcut rivayet sayısı onun bu konuda özel bir gayret sarf etmediğini göstermektedir. 65 yılında vefat eden Hâris'in, Kûfe'deki birçok sahâbîyi idrak ettiği halde onlardan hadis almadığı anlaşılmaktadır. Bu tutumu, Hz. Ali'nin hadisleriyle yetinmeyi tercih etmesiyle açıklanabilir. Âsım ise Hz. Ali'nin hadislerine özel bir rağbet göstermiş, sahâbîlerden ve tâbiîn tabakasından az sayıda kişiden hadis almayı tercih etmiştir. Her iki isim de, hadis seçimlerinde Hz. Ali'ye yönelik bir öncelik tanımışlardır. Ebû Abdirrahman, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un rivayetlerine özel bir ilgi göstermiş, ancak tek bir sahâbîyle yetinmeyerek farklı isimlerden de hadis nakletmiştir. Abduhayr ise özellikle Hz. Ali'nin ilmine yoğunlaşmış, diğer sahâbîlerden oldukça az sayıda rivayet nakletmiştir. Bu durum, hicrî birinci asrın ilk yarısındaki râvilerin hocalarıyla sınırlı ilişkiler geliştirdiği genel anlayışla uyumludur. İbnü'l-Hanefiyye de uzun süre Medine'de yaşamasına rağmen az sayıda hocadan hadis almıştır. Bu durum onun bireysel ilgiye dayalı rivayet anlayışını yansıtmaktadır. Abdurrahman b. Ebî Leylâ, en çok Hz. Ali, Ka'b b. Ücre ve Berâ' b. Âzib'ten hadis nakletmiş, Kûfe'deki pek çok sahâbîden

[12]Tatlı, tek bir hocanın rivayetlerine rağbet edilmesi olgusunun Kûfe'ye has olmayıp diğer İslam beldelerinde de görüldüğünü tespit etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 246, 247.

[13] Sistemli hadis rivayetinin görüldüğü dönem ve özellikleri için bkz. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*, 29-100. Tâbiûn döneminde görülen sistemli hadis rivayetine doğru gelişen süreç ve rihlelerin bu süreçteki değişimi için bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 231-256, 428-449.

[14] Bu başlıkta ismi geçen ve tek bir hocanın rivayetleriyle yetindikleri iddia edilen isimlerin hocalarıyla rivayet ilişkileri için ikinci bölümdeki ilgili başlıklara bakılmalıdır.

de rivayet alarak bu konuda oldukça aktif olmuştur. İbn Mes‘ûd’a yetişememiş olan İbn Ebî Leylâ’nın İbn Mes‘ûd’un öğrencilerini akranları olarak görmesi sebebiyle onların rivayetlerine yönelmediği, Kûfe’deki diğer sahâbîlerden ve özellikle Hz. Ali’den rivayet naklederek ilmini beslediği söylenebilir. Abdurrahman, Kûfe’deki sahâbîlerin ilmini alma gayretiyle, Hz. Ali veya İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinden farklı bir tavır sergileyerek Şa‘bî ile benzerlik göstermektedir.

Ebû Mûsâ’nın öğrencileri arasında özellikle oğulları Ebû Bürde ve Ebû Bekir dikkat çekmektedir. Her ikisi de babalarının ilmî mirasını ön planda tutmuşlardır. Ebû Bürde, babasının rivayetlerine yoğunlaşmış, Hz. Ali ve diğer sahâbîlerden aldığı hadislerde sınırlı bir mesai harcamıştır. Özellikle Medine ve Kûfe dışındaki sahâbîlerle sınırlı etkileşim kurmuş olması, onun babasının ilmine olan bağlılığını göstermektedir. Ebû Bekir babasının ilmî otoritesine büyük önem vermiştir. Ebû Bekir’in hadis alma faaliyetlerinde daha dar bir çerçevede hareket ettiği görülmektedir. Ebû Mûsâ’nın öğrencileri, genel olarak onun ilmî mirasına odaklanmış, Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’un öğrencileri kadar geniş bir rivayet ağı kurmamışlardır.

Yukarıda sahâbî olan hocalarıyla ilişkileri incelenen râvilerin öğrencilerine dair bilgiler göz önüne alındığında, hocalarının rivayet tarzlarını büyük ölçüde yansıttıkları görülmektedir. Sahâbîlerden hadis nakleden ve onların ilmî mirasını taşıyan râviler, genellikle kendilerinden rivayet eden bir yahut birkaç öğrencileriyle öne çıkmışlardır. Bu durum, hicrî 30-60 yıllarına tekabül eden dönemde, hadis halkalarının henüz sistematik bir yapıya kavuşmadığını ve rivayetlerin kişisel bağlantılarla sınırlı kaldığını göstermektedir. Ancak sonraki dönemdeki isimlerin hocalarından farklı olarak birden çok hocanın rivayetlerini aldıkları görülmektedir. Nitekim İbrâhim en-Nehaî ve Şa‘bî’nin, İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinden hadis aldıkları, benzer bir durumun Ebû İshâk ve Hakem için Hz. Ali rivayetlerinde geçerli olduğu söylenebilir. Ancak burada Ebû İshâk’tan farklı olarak Şa‘bî ve İbrâhim en-Nehaî’de dikkat çeken husus hadis alma imkânı olan, kendisini idrak ettikleri bazı isimlerden hadis almayarak bazı isimleri özellikle tercih etmeleridir. Dolayısıyla İbrâhim’in İbn Mes‘ûd’un ashâbından ilim talep ederken Alkame ve Esved’i tercih ederek onların ilmine daha fazla rağbet gösterdiğini söylemek mümkündür. Şa‘bî ise İbn Mes‘ûd’un diğer talebelerinden rivayet konusunda çok aktif değilken Mesrûk’un rivayetlerine rağbet etmiştir. Bu dönemde, hadis rivayetinde sistematikleşmeye başladığının emareleri daha net görülmektedir. Öğrenciler arasında ilmî mirası aktarma konusunda uzmanlaşma başlamış ve rivayetlerin hacmi artmıştır. Daha geniş coğrafyalara yayılan bir hadis aktarımı ve farklı hocaların tercih edilmesi gibi unsurlar, sistematikleşme sürecinin ilk adımlarını yansıtmaktadır. Ancak sistematik rivayet döneminde görülen rivayet müktesebatının

çoğaltılmasına yönelik olarak farklı bölgelerdeki hocalardan sahip olduğu bütün hadis birikiminin alınması çabasının henüz yerleşmediği görülmektedir. İbnü'l-Medînî ve Ahmed b. Hanbel gibi ricâl âlimleri, hicrî birinci asrın ilk yarısındaki hocaların öğrencilerini tabakalara ayırma gereği duymamıştır. Ancak yaklaşık olarak birinci asrın ikinci yarısıa tekabül eden dönemde râvilerin, hocalarıyla ilişkilerine göre tabakalara ayrılması dikkat çekicidir. Bu durum, bir hocanın ilmine önceki dönemden farklı olarak birden çok öğrencinin rağbet ettiğini ve hadis ilminde sistematikleşmenin başladığını göstermektedir.

Birinci asrın ikinci yarısında ve ikinci asrın başlarında etkili olan râvilerin öğrencilerine bakıldığında ise (100-150 yılları) önemli bir dönüşüm gözlemlenmektedir. Bu dönemde, bir hocadan yoğun şekilde rivayet eden öğrencilerin sayısında artış olmuş, hadis öğrenimi bir hocaya bireysel mülazemetle sınırlı kalmaktan çıkarak, hadis meclislerine düzenli katılım yoluyla gerçekleşmeye başlamıştır. Nitekim bu dönemin önde gelen râvilerinin öğrencileri incelendiğinde, önceki dönemin aksine bir yahut birkaç ismin değil, belirgin bir grubun ön plana çıktığı, bu grubun geniş bir yapıya sahip olduğu ve tabakalara ayrılabilir bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Bu değişim, hadis ilminin daha kurumsallaşmış bir yapıya evrildiğini ve ilmîn intikalinde kolektif bir yöntemin benimsendiğini ortaya koymaktadır.[15]

Yukarıda detayları verilen sürecin daha genel bir analizini yapmak ve bunu sosyal ağ analiziyle irtibatlandırmak gerekirse şunlar söylenebilir: Birinci asrın ilk yarısında sahâbîlerin etrafında gelişen hadis rivayet ağları, onların öğrencileriyle kurduğu organik bağlar üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlar, büyük ölçüde akrabalık, coğrafi yakınlık, hoca-öğrenci ilişkisi gibi bireysel ve doğal ilişkilere dayanıyordu. Sahâbîlerin birbirleriyle ve öğrencileriyle olan kişisel bağları, rivayetlerin güvenilirliğini ve doğruluğunu sağlama açısından kritik bir rol oynuyordu. Özellikle aynı aileden bireylerin hadis naklinde etkin olduğu bu dönemde, bilgi akışı daha çok yüz yüze iletişim ve kişisel güven çerçevesinde gerçekleşiyordu. Bu durum, ağın doğal bir şekilde genişlemesine ve bilginin farklı kaynaklarca doğrulanmasına olanak sağlıyordu. Ancak hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren hadis rivayetinde sistematikleşme süreci başlamış ve bu durum organik bağların doğasını değiştirmiştir. Hadis nakli, kişisel bağlardan ziyade bir mecliste ve isnad zincirleri üzerinden gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu süreçte akrabalık bağları üzerinden hadis naklinin azaldığı ve aile isnadlarının önemini yitirdiği gözlemlenmektedir. Ayrıca coğrafi yayılım arttıkça, bilgi daha geniş bir alana yazılı kayıtlar veya zincirleme rivayetlerle taşınmıştır. Bu durum, doğal bağların yerine daha resmi ve standart

[15] Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 247-253.

bir bilgi aktarım sisteminin geçmesine yol açmıştır. Hadislerin yazılı hale gelmesi, kişisel ilişkilerin etkisini azaltırken bilgiye ulaşımı kolaylaştırmış ve intikali daha düzenli hale getirmiştir. Dolayısıyla sistematikleşmenin, hadislerin geniş kitlelere ulaşması imkânını artırdığı ve standartlaşmayı sağladığı, bununla birlikte organik rivayeti temin eden, bireyler arasındaki kişisel bağların azalmasına neden olduğu söylenebilir.

3.Hocaların ve Talebelerinin Şehir Dağılımında Görülen Farklılık

Râvilerin şehirlerle irtibatı esas alınarak İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın öğrencileri ve bunlardan hadis nakledenler için görseller hazırlanmıştır. Aşağıda bu görseller üzerinden, üç sahâbîden her birinin rivayet ağlarında şehir-râvi ilişkisi incelenmiştir.

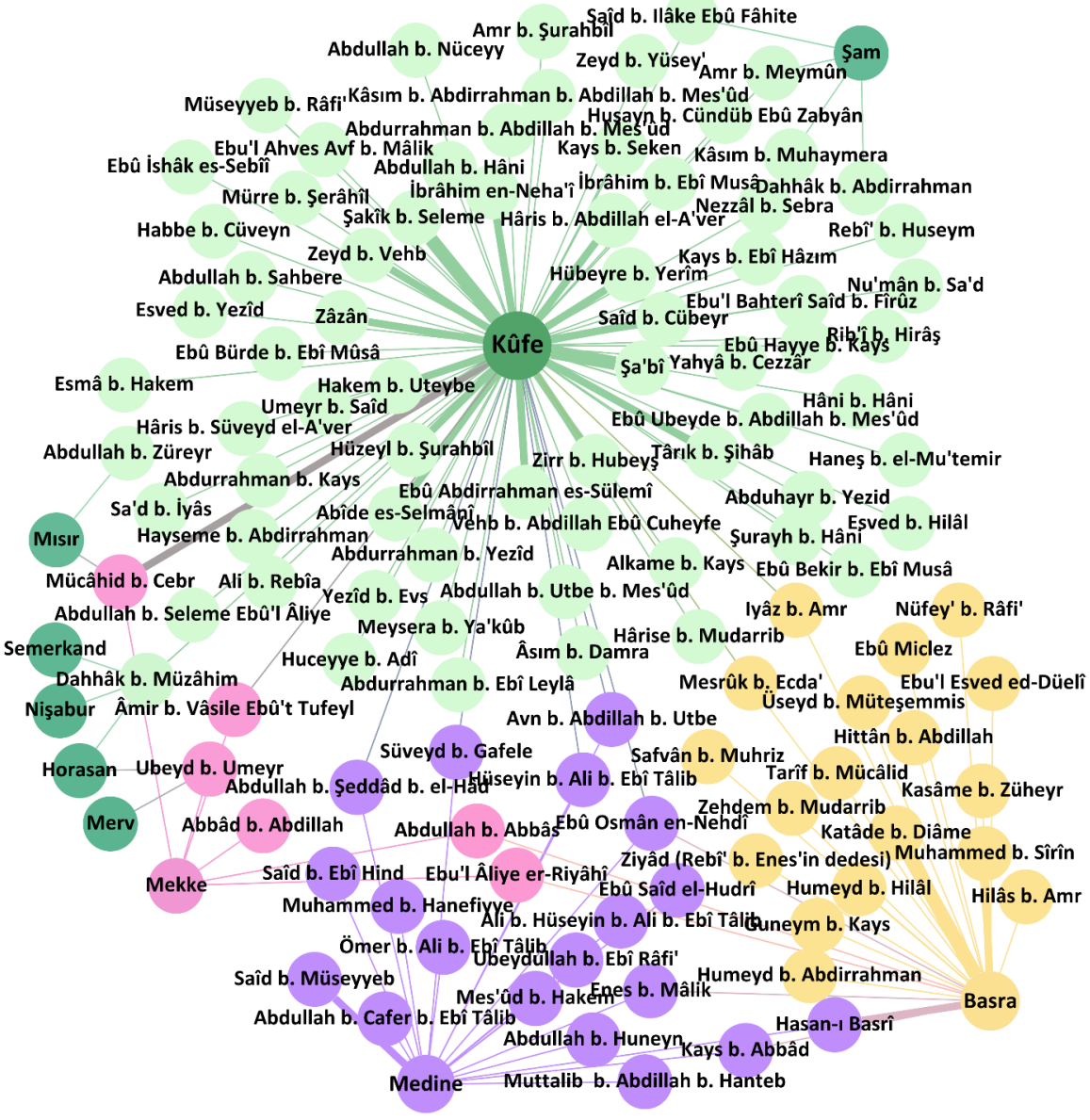

Grafik 110: Üç sahâbîden rivayet nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler

Yukarıdaki görselde rivayet sayısı bakımından Kûfe'deki önde gelen üç sahâbîden (İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ) hadis nakledenler ve bunların irtibatlı oldukları şehirler gösterilmiştir.[16]

Görselde yer alan 150 râviden bazılarının söz konusu sahâbîlerden irsâl ederek hadis naklettiğini ifade etmek gerekir. Bazı râvilerin ise bir sahâbîden nakilleri mürsel iken diğerinden naklettikleri muttasıldır. Sahâbîlerin ashâbı olarak nitelenen ve onlardan yüksek sayıda rivayet nakleden râvilerin hemen tamamının Kûfe'yle irtibatlı olduğu açıkça görülmektedir. Hz. Ali'nin râvilerinden özellikle kendisiyle arasında akrabalık bağı bulunan isimlerin Medine'yle irtibatlı olduğu görülmektedir. Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hüseyin, Muhammed b. Hanefiyye, Ömer b. Ali, torunu Ali b. Hüseyin, yeğeni Abdullah b. Ca'fer ve Ubeydullah b. Ebî Râfi, Saîd b. Müseyyeb, Abdullah b. Huneyn ve Mes'ûd b. Hakem Hz. Ali'nin rivayetlerini nakleden Medineli isimlerdir. Ebû Mûsâ'nın râvilerinin ise Kûfe'nin yanında Basra'yla bağlantılı olduğu söylenebilir. Hittân b. Abdillah, Zehdem b. Mudarrib, Guneym b. Kays, Kasâme b. Züheyr, Tarîf b. Mücâlid, Safvân b. Muhriz ve Ebu'l-Esved ed-Düelî bunlardandır. Kûfe'den sonra ilişkili olduğu râvi sayısı bakımından önde gelen şehirler 22 kişiyle Basra, 19 kişiyle Medine 6 kişiyle Mekke ve 4 kişiyle Şam'dır. Dolayısıyla araştırmaya konu olan üç sahâbînin rivayetlerinin ilk halka itibariyle daha ziyade Kûfe'de yayıldığı, Basra ve Medine'yle irtibatın Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın buralarda ikamet etmesi ve akrabalık ilişkilerinin etkili olduğu söylenebilir. Râvilerin irtibatta oldukları şehir sayısının toplamda 10 olduğu ve bunlardan Semerkand, Nişabur ve Horasan ile yalnız Dahhâk b. Müzâhim'in bağlantılı olduğu dikkate alındığında üç sahâbînin rivayetlerinin birinci asrın ilk yarısında daha ziyade Kûfe'de nakledildiği, bu dönemde rivayetlerin diğer şehirlere taşınmasında ilmi yayma yahut talep etme saiki dışında, organik ilişkilerin etkili olduğu söylenebilir.

Yukarıdaki görselde birinci asrın ilk yarısına ve ikinci asrın başlarına tekabül eden süreçte râvilerin irtibatlı oldukları şehirler incelenmişti. Aşağıdaki görsellerde, her bir sahâbînin ashâbı olarak nitelenerek yüksek sayıda rivayet nakleden râvilerin râvileri, diğer bir deyişle birinci asrın ikinci yarısında etkili olan isimlerin şehirlere göre dağılımı gösterilmiştir. İbn Mes'ûd'un Kûfe'yle, Hz. Ali'nin Medine'yle Ebû Mûsâ'nın ise Basra'yla olan irtibatını daha detaylı ve açıkça görebilmek amacıyla her bir rivayet ağı ayrı ayrı görselleştirilmiştir.

[16] Görselde, sahâbîlerden hadis nakleden isimlerin tamamı değil belli isimler esas alınmıştır. Hz. Ali'den 35'ten fazla rivayet nakleden 60, İbn Mes'ûd'dan 32'nin üzerinde rivayet nakleden 41, Ebû Mûsâ'dan ise 6'nın üzerinde rivayet nakleden 49 isme görselde yer verilmiştir.

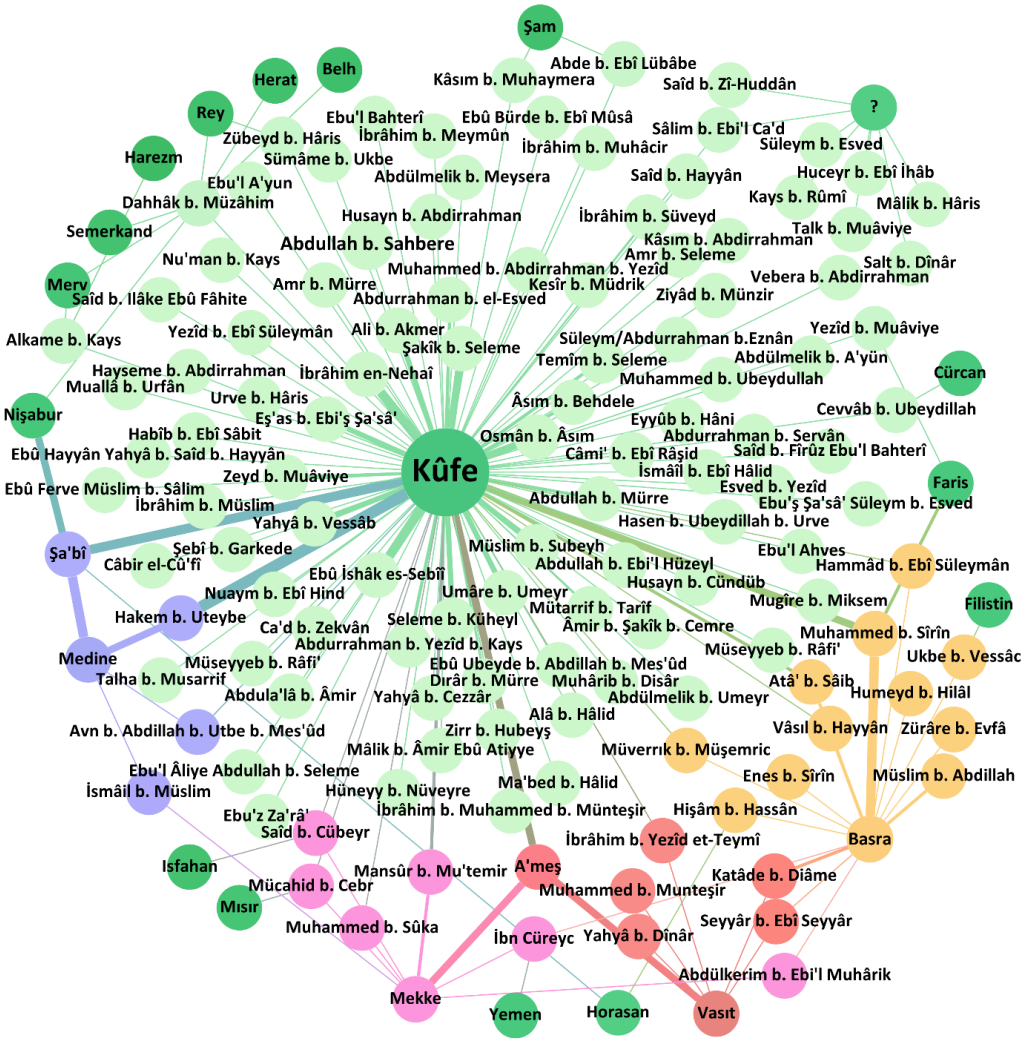

Grafik 111: İbn Mes‘ûd’un ashâbından hadis nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler

Yukarıdaki görselde İbn Mes‘ûd’un (ikinci bölümde incelenen) ashâbından (Alkame, Esved, Abîde, Mesrûk, Şakîk, Ebu’l-Ahves, Hâris ve Şüreyh) rivayet nakleden isimlerin irtibatlı oldukları şehirler gösterilmiştir. Görsele bakıldığında ilk dikkat çeken husus şehir sayısının önceki döneme göre artmış olmasıdır. Önceki görselde 10 şehir bulunurken bu görselde 19 şehir yer almaktadır. Ayrıca 8 râvinin şehri tespit edilememiştir. Görselde Kûfeli râvilerin diğerlerini domine ettiği açıkça görülmektedir. Ayrıca Kûfeli isimlerin İbn Mes‘ûd rivayetlerini sonraki nesle taşımada en etkili kimseler olduğu da bağlantı oklarının kalınlığından anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde diğer şehirlerle irtibatların arttığı ve bunların önceki dönemden farklı olarak organik ilişkilerin (akrabalık, ikamet vs.) dışında ilmî gayelerle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim rivayetlerin intikalinde köprü düğüm olarak görev yapan Şa‘bî, Hakem b. Uteybe, İbn Sîrîn, A‘meş’in varlığı ve bunların Kûfe dışında farklı şehirlerle irtibatlı olduğu görülmektedir. İbn Mes‘ûd rivayetleri özelinde birinci asrın ikinci yarısında etkileşimde olunan şehirler Basra, Mekke, Vâsıt ve Medine’dir. Önceki görselde yer almayan Vâsıt şehrinin burada yer alması,

şehrin birinci asrın ikinci yarısında kurulmuş olması sebebiyledir.[17] Diğer şehirlerdeki râviler büyük oranda Kûfe'yle de irtibatlı iken Basra'da Katâde b. Diâme, Hişâm b. Hassân, Enes b. Sîrîn, Humeyd b. Hilâl, Ukbe b. Vessâc, Zürâre b. Evfâ ve Müslim b. Abdillah ve Vâsıt'ta Muhammed b. Munteşir, Yahyâ b. Dînâr, Seyyâr b. Ebî Seyyâr'ın Kûfe'yle irtibatının olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu isimlerin Kûfe'de ikamet etmedikleri yahut burayla kayda geçecek bir ilişkide olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu durumdan hareketle Basralı ve Vâsıtlı râvilerin bir kısmı İbn Mes'ûd'un rivayetlerini almak için Kûfe'ye gelirken bazılarının söz konusu şehirlere başkaları tarafından taşınan rivayetleri nakletmiş olması muhtemeldir.

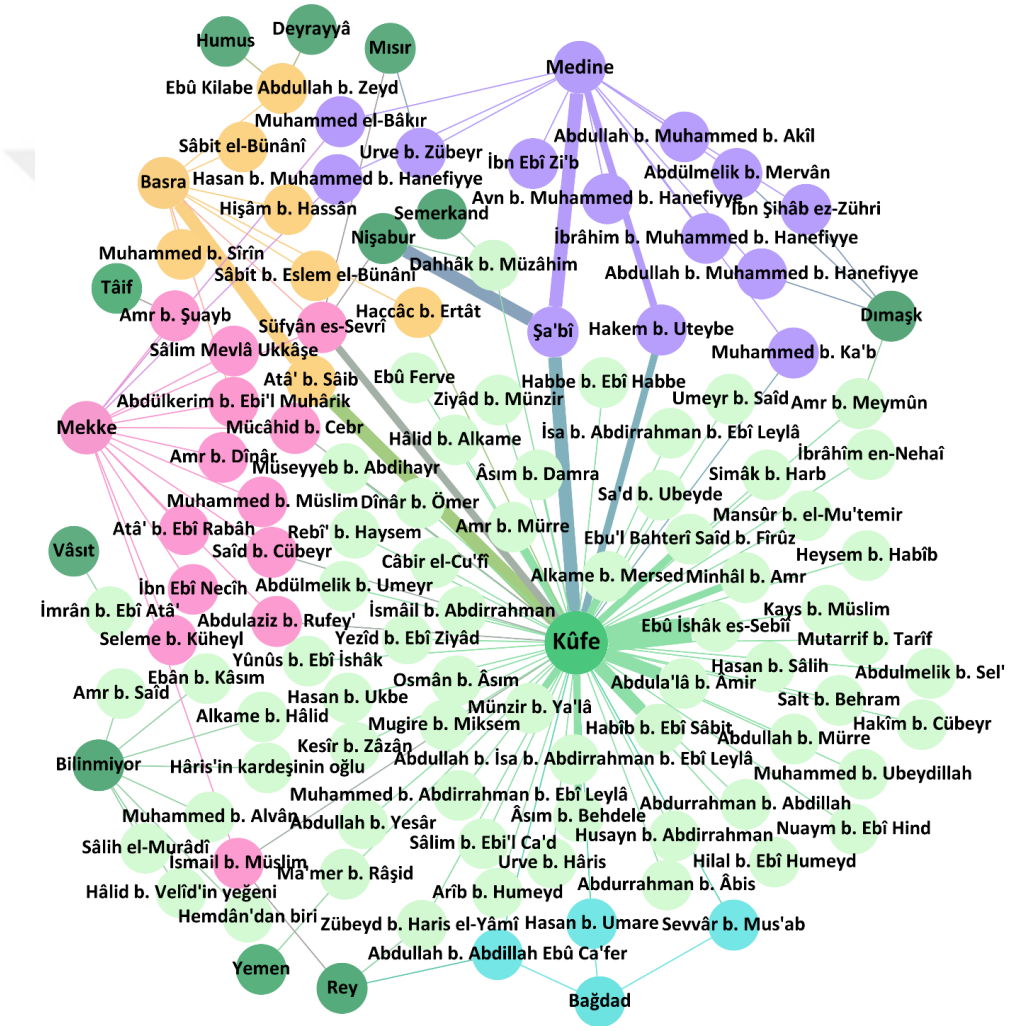

Grafik 112: Hz. Ali'nin ashâbından hadis nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler

Yukarıdaki görselde Hz. Ali'nin ashâbı addedilen ve ondan yüksek miktarda rivayet nakleden isimlerin (Hâris el-A'ver, Âsım b. Damra, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Abduhayr b. Yezîd, Muhammed b. Hanefiyye) râvilerinin irtibatlı oldukları şehirler

[17] Şehrin kuruluş tarihiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012), 42/541-544.

gösterilmiştir. Görselden hareketle Hz. Ali'nin rivayetlerini nakleden ikinci neslin büyük kısmının Kûfeli olduğu yahut burayla irtibatlı olduğu söylenebilir. Kûfe'den sonra öne çıkan şehirler 15 kişiyle Mekke ve 13 kişiyle Medine'dir. Bunları, 8 râviyle irtibatlı olan Basra izlemektedir. İrtibatlı olunan toplam şehir sayısı 14'tür. Hayatının büyük kısmını Medine'de geçiren ve hilafet merkezini Kûfe'ye taşıyarak buraya yerleşen Hz. Ali'nin rivayet ağında Medineli isimlerin bulunması doğal bir durumdur. Nitekim, birinci nesil râvileri arasında Medine'de ikamet eden akrabalarının ve mevlâlarının yer alması, bu durumu açıklar. Öte yandan, Mekkeli râvilerin sayısının fazlalığı, Hz. Ali'nin ilmini birinci dereceden öğrenenler arasında yer alan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin Mekke'de ikamet etmiş olmasına bağlanabilir. Bir önceki nesille kıyaslandığında Mekke'nin Hz. Ali'nin rivayetlerinin intikalindeki rolünün arttığı söylenebilir. Hz. Ali'nin rivayetlerini nakleden ikinci nesilde Basra ile irtibatlı isimlerin varlığı dikkat çekmektedir. Ancak bunların sayıca mekke ve Medine'nin gerisinde kaldığı görülmektedir.

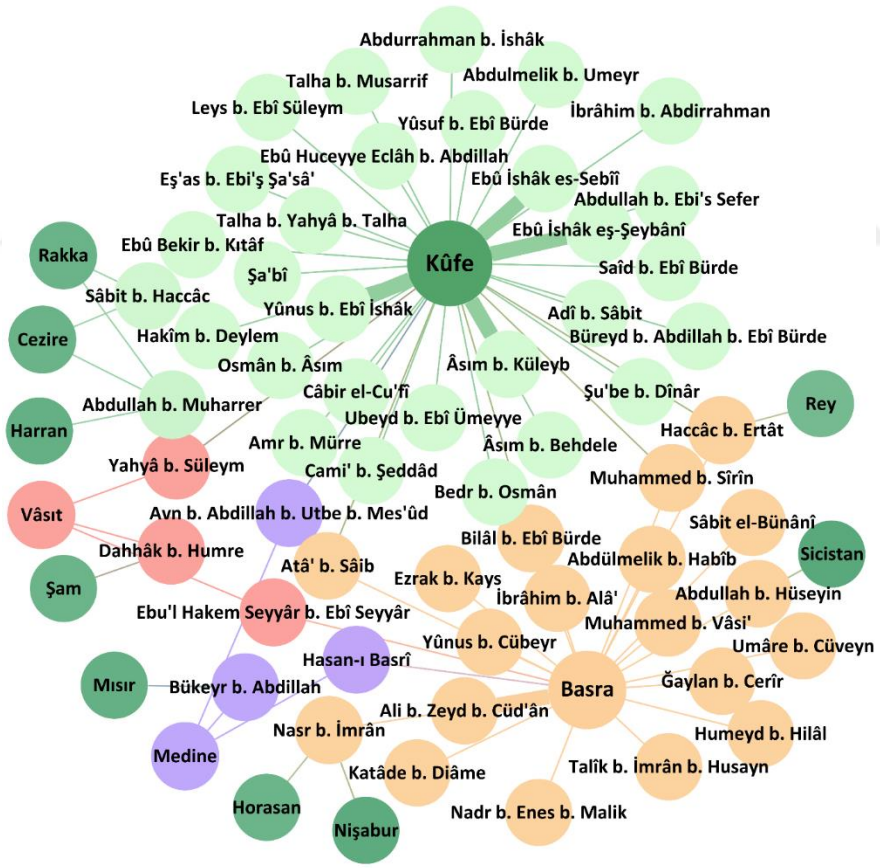

Grafik 113: Ebû Mûsâ'nın ashâbından hadis nakledenlerin irtibatlı oldukları şehirler

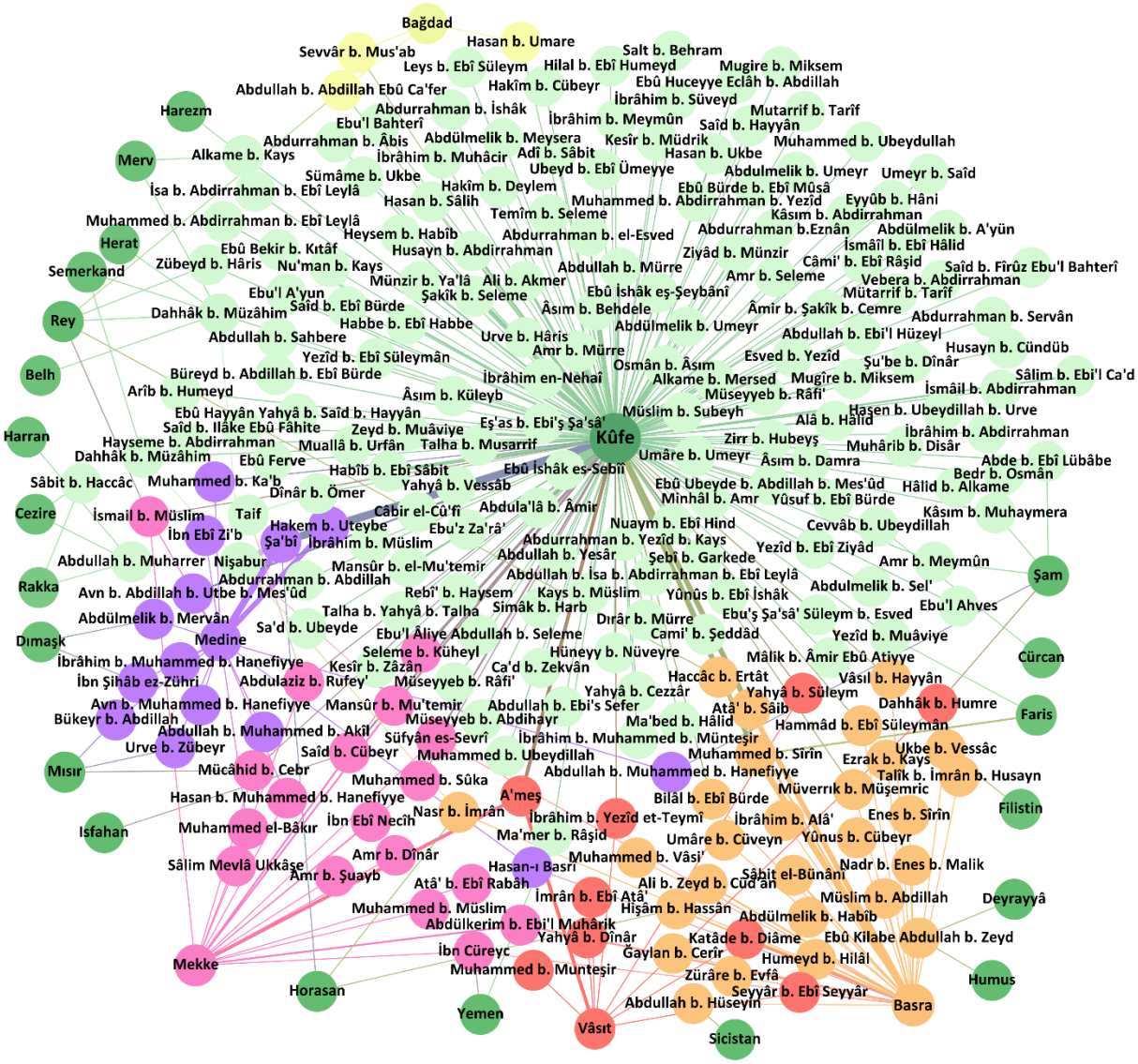

Grafik 114: Hicrî birinci asrın ikinci yarısında etkili olan isimlerin şehirlerle irtibatı

Farklı şehirlerle irtibatlı râvilerin rivayet ağlarına dâhil olması, hadis rivayetinin sistematikleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Sahâbîler döneminde hadisler genellikle bireysel bağlar ve coğrafi yakınlık üzerinden nakledilirken, râvilerin farklı şehirlerden gelen öğrencilerle etkileşim kurması, bilginin coğrafî olarak genişlemesine ve daha geniş bir ağa yayılmasına olanak tanıdı. Bu durum, rivayetlerin bir bölgeye özgü kalmaktan çıkıp ümmetin farklı bölgelerine ulaşmasını sağladı. Farklı şehirlerden râvilerin ağlara katılması, rivayetlerin doğruluğunu teyit etmek ve aynı hadisin birden fazla kaynaktan aktarılmasını mümkün kılarak isnad sistemine zemin hazırladı.

Zamanla farklı coğrafyalardan gelen râvilerle kurulan bu ağ, hadis naklinde bireysel bağların yerini daha organize bir bilgi aktarım sistemine bıraktı. Özellikle Hicaz, Kûfe, Basra ve Şam gibi farklı ilim merkezlerinden râviler arasındaki etkileşim, rivayetlerin daha geniş bir

toplumsal ve coğrafi bağlama oturmasını sağladı. Râvilerin farklı şehirlerle irtibat kurması, hadislerin tek bir bölgenin veya topluluğun tekelinde kalmasını engelleyerek bilgi aktarımında bir standardizasyon ihtiyacını doğurdu. Bu bağlamda, râviler arasındaki ilişkiler sadece kişisel veya organik bağlarla değil, artık daha geniş çapta kabul gören isnad zinciri ve yazılı kayıtlar gibi araçlarla düzenlenmeye başladı.

Bu sistematikleşme süreci, hadis rivayetinde şeffaflığı artırmış, coğrafi farklılıkların etkisini azaltmış ve bilginin güvenilir bir şekilde taşınmasını sağlamıştır. Ancak bu süreç, bireyler arasındaki kişisel bağların öneminin azalmasına ve bilgi aktarımında daha resmi, bazen de bağlamdan kopuk bir yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece farklı şehirlerden gelen râvilerin rivayet ağına ortak olması, hadis ilminin yaygınlaşmasını ve standardizasyonunu sağlamıştır.

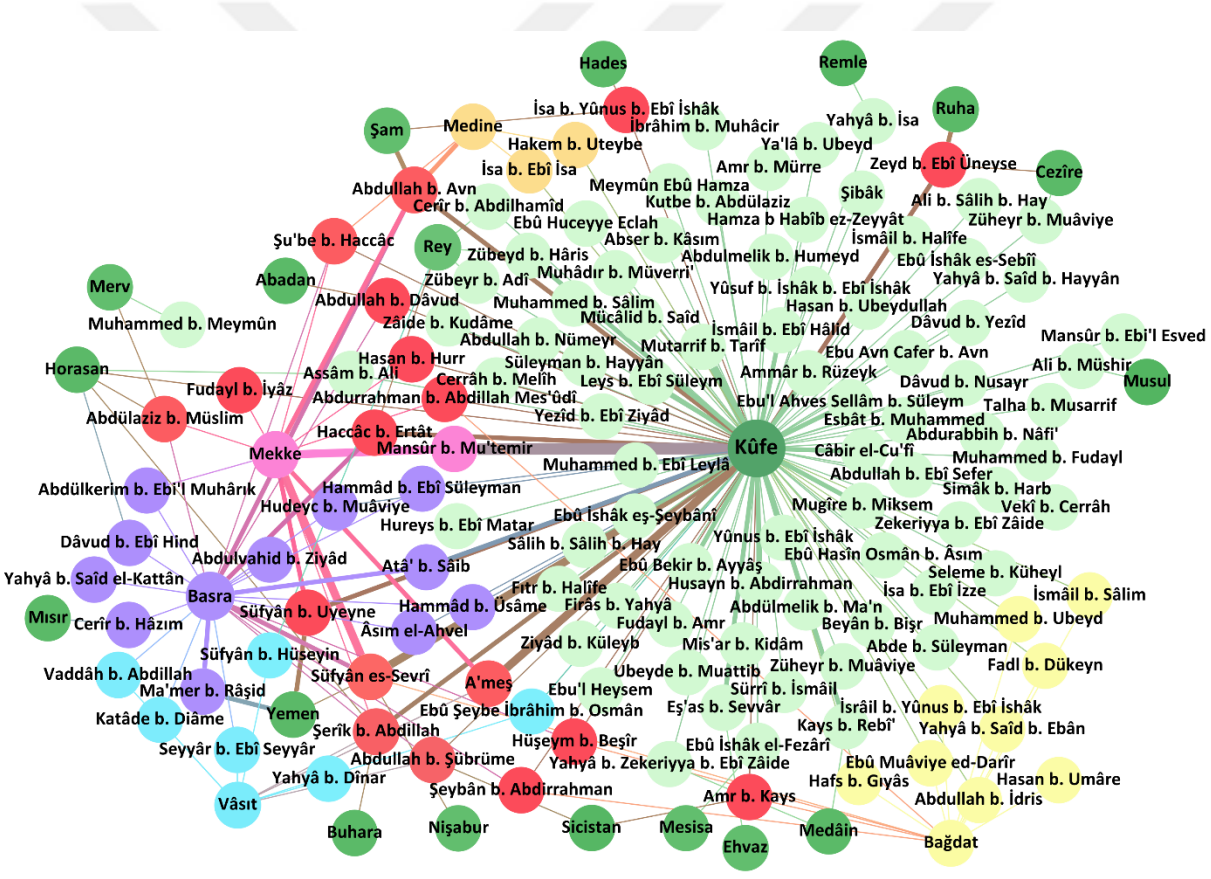

Grafik 115: Birinci asrın ikinci yarısında etkili olan isimlerin öğrencilerinin şehirlerle irtibatı

Yukarıdaki görselde birinci asrın ikinci yarısında etkili olan isimlerin öğrencilerinin şehirlere göre dağılımı verilmiştir. Dolayısıyla bu görsel birinci asrı yansıtmamaktadır. Ancak hadis rivayetinin sistematikleşme sürecini takip etmek açısından buraya koymak isabetli görünmüştür. Bu görselde kırmızıyla renklendirilen râviler üçten fazla şehirle irtibatlı olan kimselerdir. Bu noktaların önceki görselden farklı olarak bu dönemde yoğunlaşması ikinci asrın

başlarından itibaren şehirler arasında hadis dinlemek ve toplamak gayesiyle yolculukların yapıldığını ve sistematik anlamda rihlelerin yaygınlaştığını göstermektedir.

Buraya kadar verilen râvilerin şehirlere göre dağılımına dair görsellerin tamamından hareketle, birinci asrın ilk yarısında Kûfe'nin yanında öne çıkan iki şehir olan Medine ve Mekke'nin ikinci yarıda Basra'ya bıraktığı, ayrıca Vâsıt'ın bu dönemde rivayet sahnesine çıktığı söylenebilir. İkinci asrın başlarına tekabül eden dönemde ise yukarıdaki görselde görüleceği üzere Bağdat'ın da rivayet bakımından etkin şehirler arasında girdiği söylenebilir.

B.Hadis-Fetvâ Ayrımının Net Olmaması

Birinci asırda ilmin aktarımı bugünkü anlamda sistematik ve kategorik bir disiplin değil, günlük hayatın ihtiyaçlarına doğrudan cevap verme esasına dayanıyordu. Bu dönemde ilmî meclisler, daha çok fetvâ istişaresi ve hukuki-dinî problemlerin çözümü ekseninde şekillenmişti. Özellikle sahâbîler, Hz. Peygamber'den öğrendiklerini büyük oranda pratik sorunların çözümü esnasında aktarmışlardır. Bu da rivayetlerin büyük bir kısmının doğrudan bir hadis metni olmaktan çok, fetvâ formunda nakledilmesine neden olmuştur.

Sahâbîler, kendilerine sorulan meselelere doğrudan bir hadis metni naklederek değil, Hz. Peygamber'den öğrendikleri fıkhî anlayış doğrultusunda hüküm bildirerek veya kendi içtihatlarını söyleyerek cevap vermişlerdir. Bu hem pratik bir yöntem olarak hem de sahâbîlerin Hz. Peygamber ile birlikte yaşama tecrübelerinin kazandırdığı derin anlayışın bir yansımasıdır. Bir meseleye doğrudan hadis nakletmek yerine o hadisten çıkarılan hükmü söylemek, o dönemin ilim aktarım tarzı açısından son derece yaygın bir uygulamadır. Bu da rivayetlerin fetvâ formuna bürünmesine yol açmıştır.[18]

Tâbiûn nesli, ilim tahsil ederken doğrudan sahâbeden beslenmiş, onların hem ilmî yöntemlerini hem de fetvâ verme tarzlarını büyük ölçüde devralmışlardır. Özellikle Kûfe, Basra ve Medine gibi ilim merkezlerinde bu fetvâ ağırlıklı nakil yöntemi dikkat çekicidir. Bir tâbiî, sahâbîden bir mesele hakkında sorduğu hükmü öğrenirken çoğu zaman o hükmün dayanağı olan hadisi doğrudan değil, sadece verilen fetvâyı alırdı. Bu da hadis metninin geri planda kalmasına, hüküm merkezli bir rivayet anlayışının yerleşmesine neden olmuştur. Bu yüzden birinci asır rivayetlerinin büyük bir kısmı, hüküm içerikli fetvâ tarzında günümüze ulaşmıştır.[19]

[18] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 1/498 hadis no: 969, 3/39 hadis no: 3585, 3/415 hadis no: 5248.
[19] Veki', *Ahbârü'l-kudat*, 407; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 4/492 hadis no: 6900, 7/519 hadis no: 12278.

Hadis-fetvâ ayrımının net olmaması ilim meclislerindeki ortamı ve ilmin mahiyetini de etkilemiştir. Birinci asırdaki ilim meclisleri, sistematik anlamdaki ders halkalarından farklı olarak, halkın sorularına cevap verme, fıkhî meseleleri çözme ve hayatın içinden çıkan sorunlara anlık fetvâ verme gibi bir fonksiyon üstleniyordu. Bu yüzden meclislerdeki ilmî üretim de çoğu zaman soru-cevap formatında ve fetvâ temelli olarak gerçekleşiyordu. Bu ortamda hadis metinleri, ilgili fetvânın temelini oluştursa bile, çoğunlukla açıkça zikredilmiyor ve sadece hüküm bildiriliyordu.

Bu tablo, sahâbe-tâbiûn ilişkisini ve ilmî miras aktarımındaki metodolojik dönüşümü anlamak açısından oldukça kritiktir. Bu bağlamda, birinci asır ilmi kültürü; rivayet, fetvâ, amel ve ictihad gibi farklı unsurları bünyesinde barındıran karma bir yapı arz etmektedir. Bu da o döneme ait rivayetlerin, sadece bir metin aktarımı değil, aynı zamanda bir içtihat mirasının taşıyıcısı olduğuna işaret eder.

C.Mübhem ve Meçhul Râviler

Mübhem ve meçhul râviler, araştırmaya konu olan üç sahâbînin de rivayet ağlarında mevcuttur. Ancak hangi rivayet ağında daha çok olduğunun tespiti ve ve meçhul râvilerin sayısının zamanla değişimi Kûfe'deki hadis rivayetini tespit etme bakımından önemlidir. Hz. Ali'den hadis nakledenler ricâl kaynaklarında sıralanmıştır. Tehzîbü'l Kemâl esas alınarak yapılan sayımda 244 kişinin Hz. Ali'den rivayette bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu sayıya ondan mürsel olarak rivayet nakledenlerin de dahil olduğunu belirtmek gerekir.[20] Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden yapılan taramada ise bu sayının 901 olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu, programın doğrudan verdiği sonuçtur. Bu sayıya meçhul ve müphem isimler ve mürsel olarak hadis nakledenler de dahildir. Meçhul ve müphem isimler kimi zaman bir gruba yahut kişiye nispeten kimi zaman yalnız künyeleriyle bazen de isimleriyle isnadlarda yer almaktadır. Aşağıdaki tabloda, Hâdimü'l-Haremeyn programında Hz. Ali'den rivayet nakledenlerin üçte birinden fazlasını teşkil eden müphem, meçhul ve mestur râviler ve rivayet sayıları gösterilmiştir. Tabloya göre 143 meçhul râvi, 317 rivayet nakletmiştir. Bu isimlerin tespitinde tek bir râvisi bulunan isimler esas alınmıştır. Kendisinden yalnız iki râvinin hadis naklettiği isimler ise mestûr râvi olarak kabul edilmiştir. Mestûr râvilerin Hz. Ali'den naklettikleri rivayet sayısı 150'dir. Bir gruba nispetle mübhem olan râvilerin rivayet sayısı 67, bir kişiye nispetle mübhem olanlarınki ise 80'dir. Mutlak olarak mübhem olanların rivayet sayısı ise 135'tir. Bu

[20] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/479.

durumda meçhul râvilerin rivayet sayısı 317'dir, bunu 282 rivayetle mübhem râviler ve 150 rivayetle mestur râviler izlemektedir. Üç grubun toplamı ise 749'dur. Bu sayının, Hz. Ali'nin Hâdimü'l-Haremeyn programına göre mükerrer 9556 rivayet sayısına oranı %7,84'tür.[21]

[21] Bu orana mübhem, meçhul ve mestûr râvilerin içinde irsâl ederek Hz. Ali'den hadis nakledenlerin dahil olduğunu belirtmek gerekir.

Sıra	Mübhem Râvîler						Meçhul Râvîler				Mestûr Râvîler	
	Bir gruba nispetle		Bir kişiye nispetle		Herhangi bir nispet olmaksızın							
	İsim	Rivayet Sayısı (RS)	İsim	RS	İsim	RS	İsim	RS	İsim	RS	İsim	RS
1	Racül min Benî Esed	9	Ashâbu İbrâhim	6	Racül	50	Yezîd b. Disâr	12	Ebû Muhammed Hüzelî	9	Hâlid b. Ar'are	29
2	Racül min Murâd	5	Ashâbu Ali	5	Ammen (عمن)	25	Seleme b. Ebi't Tufeyl	12	Yezîd b. Esram	8	Dumeyra b. Saîd	16
3	Racül min Benî Ruâs	3	Men yusaddikuhû İbn Cüreyc	5	Min/Men	25	Amr zû Murr	9	Mervân en-Nehaî	7	Nâbiğa b. Muhârık	10
4	Ba'zu Ashâbi Ali	3	Ashâbu Mugîre b. Miksem	4	Câbir	6	Büreyd b. Esrem	8	Umâre b. Abd	7	Abdullah b. Seb'	9
5	Racül mine'l Ensâr	2	Ba'zı Mevâli Abbâs	3	Ğayruhû	3	Albâ' b. Ebî Albâ'	8	Kays b. Sa'd	6	Mâlik b. Hâris Ebû Mûsâ	8
6	Şuyûh min Benî Amr b. Avf	2	Câru Saîd b. Ilâke	3	Şeyh	2	Tarîf el-Esedî	6	Ebu'l Cellâs	5	Ukbe b. Zabyân	7
7	Racül min Bekr b. Vâil	2	Ba'zu mevâlî Abbâs	3	Eşyâh	2	Cerîr ed-Dabbî	6	Umâre b. Rebîa	4	Hibbân b. Hâris	6
8	Şeyh min Murâd	2	Âbâi Ebû Ca'fer el-Bâkır	2	Muhbir	2	Saîd b. Zîhudan	5	Fudâle b. Ebî Fudâle	4	Ebû Hakîme	5
9	Şeyh min ehli'l Kûfe	1	Ebû Sa'lebe b. Yezîd	2	Atâ'	2	Ebu'l Cülâs	5	Abbâd b. Ebî Yezîd	4	Ebû Halîfe	5
10	Ashâbu Abdülmelik b. Umeyr	1	Âbâu Ebî Ca'fer el-Bâkır	2	Kesîr	2	Ümmü Amr b. Süleym	5	Abdullah b. Ebi'l Muhill	3	Mugîre b. Hazf	5
11	Ba'zı âli Ebî Mûsâ	1	Ceddetü Abdillah b. Abdillah	2	Miskin	1	Ebû Kesîr Mevlâ ensâr	5	Ziyâd b. Mâlik	3	Ebû Esmâ' el-Ca'ferî	5
12	Ba'zı ehli'l Kûfe	1	Ümmü Saîd	2	Ba'zı cülesâihi	1	Târık b. Ziyâd	4	Haccâr b. Ebcer	3	Kesîr b. Nemr	4
13	Ba'zu ashâbi Ebî İshâk	1	Ümmü Râşid	2	Kavmihi	1	Abdülvahid b. Arfece	4	Temîm b. Mesîh	3	Bahriyye bt. Hâni'	4
14	Ba'zu ashâbi Habîb b. Ebî Sâbit	1	Ümmü'l Alâ'	2	Eşyâhihim	1	Kesîr b. Nemr	4	Itâb(Attâb) b. Şümeyr	3	Reyyân el-Hanefî	3
15	Ba'zu ashâbi'l A'meş	1	Men raâ Osmân b. Affân	1	Eşyâh min Kavmihi	1	Abdurrahman b. Süveyd	4	Hayyân b. Mersed	3	Kanber mevlâ Ali	3
16	Hadramî	1	Âbâi Zeyd b. Ali b. Hüseyin	1	Racül min Kavmihi	1	Ebû Cerv el-Mazinî	4	Abdurrahman b. Zeyd Fâişî	3	Velîd b. Utbe el-Leysî	3
17	İmrae min Benî Şeybân	1	Ba'zı Âli Ebî Mûsâ	1	Hayy	1	Târık b. Ziyâd	4	Müstezill b. Husayn	2	Abdullah b. Kevâ'	3
18	İmrae min Kinde	1	Ba'zu Veledi Ebî Râfi'	1	Yahyâ et-Tavîl	1	Ma'kil el-Cüşemî	3	Bekkâr b. Selâm	2	Ziyâd mevlâ Benî Mahzûm	3
19	İmra'e min Kinde	1	Ceddetü Abdirrahman b. Abdillah	1	Hâris	1	Recâ' b. Hâris	3	Harşe b. Habîb	2	Mûsâ b. Tarîf	2
20	Mevla li Benî Hâşim	1	Ceddetü Abdirrahman b. Aclân	1	İmrae	1	Süheyme bt. Ömer	3	Yezîd b. Hâni'	2	Hallâm b. Cezel	2
21	Racül min Abdikays	1	Ebû Hayseme	1	Yahyâ	1	Ka'b b. Abdillah b. Amr	3	Abdullah b. İmrân	1	Süleym b. Kays	2
22	Racül min âli Ebi'd Derdâ'	1	Ebû Herîm	1	Cübeyr	1	Reyyâş b. Amr	3	Abdullah b. Temmâm	1	Abdullah b. Hemmâm	1
23	Racül min Benî Âmir	1	Ebû Herseme	1	Tarfe	1	Hurkûs b. Beşîr	3	Abdurrahman b. Cündüb	1	Abdurrahman b. Ma'bed	1
24	Racül min Benî Dabbe	1	Ebû Humeyd b. Abdillah	1	Subeyh	1	Ebû Habîbe mevlâ Talha b. Ubeydillah	3	Abdurrahman b. Ka'kâ'	1	Ebû Ubeydillah	1
25	Racül min Benî	1	Ebû Hurre	1	Müsennâ	1	Ebu'l Mü'min Vasılî	3	Abdurrahman b.	1	Hezhâz b. Mîzen	1
26	Racül min Benî İcl	1	Ebû Küheyl	1	Hubeyş	1	Husayn (Hasîn) b. Abdillah	3	Abdurrahman es-Suddâî	1	İyâs b. Amr	1
27	Racül min Benî Nadr b. Muâviye	1	Ebû Nasr	1	Toplam	135	Nuaym b. Yezîd	2	Akmer (Ali b. Akmer'in babası)	1	Kusem b. Lü'lü'	1
28	Racül min cülesâi Ali	1	Ebû Saîd	1			Husayn b. Safvân	2	Ali b. Vehb	1	Mâlik b. Sahhâr	1
29	Racül min ehli Basra	1	Ebû Zürâre	1			Nezîr ed-Dabbî	2	Amr b. Hind	1	Mes'ûd b. Ali	1
30	Racül min ehli Hüzeyl	1	Ebu'n Nevvâr	1			Muhtâr b. Abdillah b. Ebî Leylâ	2	Amr b. Kesîr	1	Muhârık b. Ebi'l Muhârık	1
31	Racül min ehli Kûfe	1	Ebu'r Rıdâ'	1			Âmir b. Nebbâh	2	Âsım b. Şüreyb	1	Nu'mân b. Ebî Hâlid	1

32	Racül min ehli Mekke	1	Eşyâhu Esved b. Kays	1			Kâsım b. Yezîd	1	Beşîr b. Ğavs	1	Osmân b. Ebî Safiyye	1
33	Racül min Has'am	1	Eşyâhu Yezîd b. Ebî Ziyâd	1			Abdullah b. Hasan	1	Bükeyr b. Dâvud	1	Radrâd b. Es'ad	1
34	Racül min Hemdân	1	İbn Ma'kil	1			Abdullah b. Muhammed	1	Bükeyr b. Fâid	1	Rufey'	1
35	Racül min Hüzeyl	1	İbnü'l Hebnâ'	1			Abdullah b. Ücâre	1	Ca'fer b. Ebî Servân	1	Salt b. Amr	1
36	Racül min kavmi Abdullah b. Bişr	1	Kâtib li Ali	1			Abdusselâm el-Becelî	1	Cebele b. Hameme	1	Sinân b. Yezîd	1
37	Racül min Müzeyne	1	Kâtibu Ali	1			Amr b. Kays	1	Cüveyn el-Abdî	1	Şerîk b. Nemle	1
38	Racül min Sakîf	1	Mevlâ Benî Hâşim	1			Amr b. Nâfi'	1	Dînâr (Eyyûb b. Dînâr'ın babası)	1	Toplam	150
39	Ricâl min kavmi Kâsım b. Velîd	1	Mevlâ imraeti Atâ' el-Horasanî	1			Antera eş-Şeybânî	1	Dirhem el-Basrî	1		
40	Ricâl min kavmi Muhammed b. Ka'b	1	Mevlâ imra'eti Ümmü Osmân	1			Azre	1	Ebân b. Hasan	1		
41	Ricâl min kavmi Urve b. Zübeyr	1	Mevlâ li Abbâs	1			Ebân b. Hasan	1	Ebû Atâ' Esedî	1		
42	Şeyh min Benî Temîm	1	Mevlâ li âli Ali	1			Ebû Amr el-Abdî	1	Ebû Bezze	1		
43	Şeyh min ehli Hicr	1	Mevlâ li-imra'eti Ümmü Osmân	1			Ebû Hakîme	1	Ebû Ca'fer mevlâ Ali	1		
44	Şeyh min Fezâre	1	Muhâciru mevlâ âli Ziyâd	1			Ebû Ka'b el-Hârisî	1	Ebû Râşid	1		
45	Şeyh min Hadramiyyîn	1	Nâsun mine'l Hayy	1			Ebû Râşid	1	Ebû Rûmân	1		
46	Şeyh min Kinde	1	Racül yüd'â Sâlimen	1			Hâlid b. Kusem b. Abbâs	1	Ebû Ubeydillh mevlâ ibn Abbâs	1		
47	Ünâs min kavmi Edhem b. Tarîf	1	Sâhibu Ma'mer b. Râşid	1			Hilâl b. Amr	1	Hâris b. Hubeyş	1		
48	Toplam	67	Umâre el-Hemdânî	1			Hind bt. Talk	1	Isme' b. Abdillah	1		
49			Ümmü Beşîr	1			İshâk b. Ka'b el-Kurazî	1	İbrâhim b. Ebî İsmâil	1		
50			Ümmü'r Rebî'	1			Ma'bed b. Subeyha	1	İsa b. Ali	1		
51			Yezîd ed-Dahm	1			Muhammed b. Alvân	1	Kâsım b. Müslim Mevlâ Ali	1		
52			Toplam	80			Muhammed b. Nâfi'	1	Kudâme b. Ğıyâs	1		
53							Mübârek b. Umâre	1	Küheyl b. Husayn	1		
54							Müdrik mevlâ Ali b. Ebî Talib	1	Mâlik b. Cüveyn	1		
55							Müslim (Fudayl b. Müslim'in babası)	1	Mugîre b. Huneyn	1		
56							Müstevrid b. Alfe	1	Necîb es-Serî	1		
57							Nu'mân b. Nâfiz	1	Saîd er-Reccânî	1		
58							Rebîa b. Ebyad	1	Sâlih b. Ebî Süleymân	1		
59							Rezîn b. Ali	1	Sâlih b. Süveyd	1		
60							Sa'd b. Ubeydillah	1	Simâk b. Yezîd	1		
61							Saîd b. Huseym	1	Süreyc mevlâ Anbese	1		
62							Selâme b. Kindî	1	Şurayh Ebû Ümeyye	1		
63							Seleme b. Ebi't Tufeyl	1	Ubeydullah b. Beşîr	1		
64							Sevr b. Micze'e	1	Ümmü Hakîm bt. Amr	1		
65							Süleym b. Belc	1	Ümmü Kusem	1		
66							Şeybân b. Muhzim	1	Ümmü Râşid	1		
67							Temîm b. Zehl	1	Ümmü Saîd Ümmü veledi Ali	1		
68							Umâre el-Hemdânî	1	Ya'fûr b. Mugîre	1		
69							Ümmü Affân ümmü veledi Ali	1	Zabyân b. Umâre	1		
70							Ya'fûr b. Mugire	1	Zeyd b. Talk	1		
71							Ziyâd b. Harmele	1	Ziyâd b. Ebî Ziyâd	1		
72							Toplam	182	Zübâb b. Mürre	1		
73									Toplam	135		

Tablo 55: Hâdimu'l Haremeyn programına göre Hz. Ali'den rivayet nakleden müphem, meçhul ve mestur râviler ve rivayet sayıları

Hz. Ali'den rivayet nakleden mübhem ve meçhul râvilerin toplam râvi sayısına oranını üçte birdir. Bu yüksek oranın Hz. Ali'ye has olup olmadığının ve dönemin anlayışını yansıtıp yansıtmadığının tespiti İbn Mes'ûd râvilerinin de bu açıdan incelenmesini gerektirmektedir. Bu minvalde Hâdimü'l-Haremeyn programında İbn Mes'ûd'un mübhem, meçhul ve mestûr râvileri belirlenerek aşağıda tablo olarak verilmiştir.

Sıra	Mübhem Râviler						Meçhul Râviler		Mestûr Râviler	
	Bir gruba nispetle		Bir kişiye nispetle		Herhangi bir nispet olmaksızın					
	İsim	Rivayet Sayısı	İsim	Rivayet Sayısı	İsim	Rivayet Sayısı	İsim	Rivayet Sayısı	İsim	Rivayet Sayısı
1	Ehadü's Sahâbe	1	Ebû Muhammed	1	Abdurrahman	1	Abdullah b. Kays	1	Eyyûb b. Abdillah	1
2	Şeyh min Tayy	1	Ebû Lebîbe	1	Kureyş et-Temîmî	1	Abdullah b. Kinâne	1	Abdullah b. Hallâm	2
3	Eşyâhu Hilâliyyûn	1	Ebû Fâtıma	1	Men raâ	1	Ayyâş es-Sülemî	1	Âize el-Esedî	2
4	Racül min Cu'fî	1	Ebû Saîd	1	Ashâb	1	Vâlân	1	Vâil b. Rebîa	6
5	Eşyâhu'l hayy	1	Ebu'l Kindî	1	Fülân b. Ğaylân	1	Yâkub b. Gadbân	1	Şeddâd b. Ma'kil	13
6	Ba'zu'l Kûfiyyîn	1	Racülân min ashâbi Abdillah	1	Rasûl	1	Hârun b. Esam	1	Sa'd b. Ehram	15
7	Racül min Hemdân min ashâbi Abdillah	1	Ğayru Vâhid min Ashâbi Abdillah	1	Cehm el-Bekrî	1	Ma'kil b. Âmir	1	Toplam	39
8	İbnü'l Ahrem Racül min Tayy	1	Ebu'l Muallâ	1	Zübeyd el-Murâdî	1	Erkam b. Yâkub	1		
9	Racül min benî Abdillah b. Mes'ûd	1	Ümmü Nâciye	1	Adese	1	Ukbe b. Câbir	1		
10	Racül min Hemdan	1	Ebû Âsım	1	İmrae	2	Amr b. Zürâre	1		
11	Racül min ashâbi Abdillah	1	Ümmü Veled li Abdillah	1	Mehdî	2	Ukbe b. Ceyyân	1		
12	Ba'zu ashâbi Abdillah	1	Ğayru Ca'fer	1	Racülân	2	Abdullah b. Hurr	1		
13	Âhar min ehli'l Kûfe	1	Ceddetü Ebî Mi'dân	1	Ebtanu'n nâs	3	Sevvâr	1		
14	Ba'zu Ashâbi İbn Mes'ûd	1	Şeyhu Sa'lebe b. Mâlik	1	Şeyh	6	Abdullah b. Katâde	1		
15	Ğayru vâhid min ashâbi Atâ' b. Sâib	1	Ebû Gadbân b. Yezîd	1	Racül	25	Zabyân b. Subeyh	1		
16	Racül min kavmi Vebera b. Abdirrahman	1	Ceddü Muhammed b. Kays	1	Toplam	49	Sâriye b. Abdillah	1		
17	Ashâbu Süfyân b. Uyeyne	1	Şeyhun lenâ lem üdrikhu	1			Sâre binti Abdillah	1		
18	İmrae min kavmi Humeyd b. Ukbe	1	Ebû Umeyr	2			Kays b. Ka'b	1		
19	Racül min Neha	2	Ebu'l Vâsıl	2			Mücâlid b. Ebî Râşid	1		
20	Âli abdillah	2	Ebû Hâlid	2			Velîd b. Abdillah	1		
21	Nâs min ashâbi Abdillah	2	Ammu Muhâcir b. Şemmâs	2			Ğıyâs el-Cerîrî	1		
22	Racül min beni'l Hâris	2	Ebû Atiyye	2			Riyâh b. Müsennâ	1		
23	Racül min kavmi Hayseme	2	İbn Abdillah b. Mes'ûd	2			Fehd b. Sinân	1		
24	Racül min Tayy	3	Ammu Muhârib b. Disâr	2			Verd b. Muâviye	1		
25	Ashâbu ibn Mes'ûd	4	Ebû Âmir b. Matar	2			Ezher b. Esved	1		
26	Ashâbu Muğîre b. Miksem	4	Ümmü'l Feyz	3			Ümmü'l Feyz	1		
27	Ashâbu Abdillah	5	Sâhibu Ebû Zür'a b. Amr	3			Zeyd b. Ahmer	1		
28	İbnün li Abdillah b. Mes'ûd	5	Men yusaddikuhû İbn Cüreyc	3			Zehr b. Muaviye	1		
29	Toplam	49	Ashâbu İbrâhim	5			Hizâm b. Câbir	1		
30			Ebû Kenf	8			Abdullah b. Ravvâ'	1		
31			Toplam	55			Mâlik b. Hâris	1		
32							Ebû Abdirrahman b. Huceyre	1		
33							Şemmâs b. Lebîd	2		
34							Lakît b. Kabîsa	2		
35							Husayn b. Yezîd	2		
36							Mûsâ b. Yezîd	2		
37							Nüfey'	3		
38							Nüheyk b. Sinân	3		
39							Ubeyd b. Humrân	4		
40							Haccâc el-Bâhilî	4		
41							Şeddâd b. Ezma'	5		
42							Anbes b. Ukbe	5		
43							Hâni' b. Hezhâz	5		
44							Ahnes es-Sedûsî	6		
45							Umeyr	7		
46							Heysem b. Şihâb	7		
47							Kays b. Abd	7		
48							Abdullah b. Ebî Mûsâ	7		
49							Hureys b. Züheyr	8		
50							Hâlid b. Rib'î	9		
51							Süleymân b. Câbir	10		
52							Münzir	11		
							Toplam	141		

Tablo 56: Hâdimu'l Haremeyn programına göre İbn Mes'ûd'dan rivayet nakleden müphem, meçhul ve mestur râviler ve rivayet sayıları

Programa göre İbn Mes'ûd'dan hadis nakleden 541 râvi vardır. Ancak bu, programın doğrudan verdiği sonuçtur. Bu sayıya meçhul ve müphem râviler ve mürsel olarak hadis nakledenler

dahildir. Yukarıdaki tabloda, Hâdimü'l-Haremeyn programında İbn Mes'ûd'dan rivayet nakledenlerin dörtte birine tekabül eden müphem, meçhul ve mestur râviler ve rivayet sayıları gösterilmiştir. Tabloya göre 52 meçhul râvi, 141 rivayet nakletmiştir. Bu isimlerin tespitinde tek bir râvisi bulunan isimler esas alınmıştır. Kendisinden yalnız iki râvinin hadis naklettiği isimler ise mestûr râvi olarak kabul edilmiştir. 6 mestûr râvinin İbn Mes'ûd'dan naklettikleri rivayet sayısı 39'dur. Bir gruba nispetle mübhem olan râvilerin rivayet sayısı 49, bir kişiye nispetle mübhem olanlarınki ise 55'tir. Mutlak olarak mübhem olanların rivayet sayısı ise 49'tir. Mübhem, meçhul ve mestûr 131 râvinin toplam rivayet sayısı ise 333'tür. Bu sayı, İbn Mes'ûd'un Hâdimü'l-Haremeyn programına göre mükerrer *11.613* rivayetinin %2,87'sidir.[22]

Birinci asır Kûfe'sinde rivayet bakımından etkili diğer bir sahâbî olan Ebû Mûsâ'dan rivayet nakleden mübhem, meçhul ve mestûr râviler Hâdimü'l-Haremeyn programı üzerinden tespit edilmiş ve ulaşılan isimler aşağıda tablo olarak sunulmuştur.

[22] Bu orana mübhem, meçhul ve mestûr râvilerin içinde irsâl ederek İbn Mes'ûd'dan hadis nakledenlerin dahil olduğunu belirtmek gerekir. İrsâl edenler çıkarıldığında mutlak sayıya ulaşmak mümkündür.

Sıra	Mübhem Râvîler						Meçhul Râvîler		Mestûr Râvîler	
	Bir gruba nispetle		Bir kişiye nispetle		Herhangi bir nispet olmaksızın					
1	İsim	Rivayet Sayısı (RS)	İsim	RS	İsim	RS	İsim	RS	İsim	RS
2	Racül min kavmi Ziyâd b. Ilâke	2	Ümmü Mezîde	3	Racül	17	Ebû Kinâne	18	Şihâb b. Müdlic	7
3	İmrae min ehli Sevvâr b. Abdillah	1	Ğayru vahid min ulemâi Rebîatü'r Re'y	2	Ammen (عمن)	2	Amr b. Cerrâd	8	Yezîd b. Hâris	4
4	Racül mine'l Eş'ariyyîn	1	Ebû Sümâme	2	Eşyâhihî	1	Ebû Kebşe	8	Akil(Okayl) mevlâ İbn Abbâs	4
5	Racül min ehli Basra	1	Vâlidü Ebî Mûsâ	2	Acûz min hayy	1	Ziyâd (Rebî' b. Enes'in dedesi)	6	Vâkı' b. Sübhân	1
6	Racül min Benî Temîm	1	Şeyhu Yezîd b. Humeyd	1	Racül esved tavîl	1	Zeyd (Rebî' b. Enes'in dedesi)	5	Küreyb b. Hâris b. Ebî Mûsâ	1
7	Toplam	6	Mevlâ li Ebî Mûsâ	1	Fğlân el-Hanefî	1	Abdullah b. Ebî Mûsâ	4	Toplam	17
8			Ebu'l Berekât	1	Mevlâ	1	Ebû Ferkad	4		
9			Toplam	12	Toplam	24	Ebû Âişe el-Kureşî	4		
10							Hâris es-Sülemî	3		
11							Hâlid b. Zeyd el-Müzeni	3		
12							Hâlid b. Sayhân	3		
13							Ebû Ali Kâhilî	3		
14							Muhammed b. Ebî Eyyûb	3		
15							Ebân b. Abdillah	2		
16							Câbir el-Huddânî	2		
17							Iyâz b. Nadle	2		
18							Kays b. Ebî Bekir b. Ebî Mûsâ	1		
19							Ca'fer b. Ebî Mûsâ	1		
20							Abdullah b. Ebî Bürde b. Ebî Mûsâ	1		
21							Ubeydullah b. Cübeyr b. Hayye	1		
22							Enes b. Cendel	1		
23							Tarîf b. Yezîd	1		
24							Vakkâs	1		
25							Kuraza b. Hassân	1		
26							Servân b. Milhân	1		
27							Abdurrahman b. Arzeb	1		
28							Toplam	88		

Tablo 57: Hâdimu'l Haremeyn programına göre Ebû Mûsâ'dan rivayet nakleden müphem, meçhul ve mestur râviler ve rivayet sayıları

Programa göre Ebû Mûsâ'dan hadis nakleden *188* râvi vardır. Ancak bu, programın doğrudan verdiği sonuçtur. Bu sayıya meçhul ve müphem râviler ve mürsel olarak hadis nakleden isimler dahildir. Yukarıdaki tabloda, Hâdimü'l-Haremeyn programında Ebû Mûsâ'dan rivayet nakledenlerin yaklaşık üçte birine tekabül eden müphem, meçhul ve mestur râviler ve rivayet sayıları gösterilmiştir. Tabloya göre 27 meçhul râvi, 88 rivayet nakletmiştir. Bu isimlerin tespitinde tek bir râvisi bulunan isimler esas alınmıştır. Kendisinden yalnız iki râvinin hadis naklettiği isimler ise mestûr râvi olarak kabul edilmiştir. 6 mestûr râvinin Ebû Mûsâ'dan naklettikleri rivayet sayısı 17'dir. Bir gruba nispetle mübhem olan râvilerin rivayet sayısı 6, bir kişiye nispetle mübhem olanlarınki ise 12'dir. Mutlak olarak mübhem olanların rivayet sayısı ise 24'tür. Mübhem, meçhul ve mestûr 63 râvinin toplam rivayet sayısı ise 147'dir. Bu sayı,

Ebû Mûsâ'dan Hâdimü'l-Haremeyn programına göre nakledilen mükerrer 2.535 rivayetin %5,80'idir.[23]

Meçhul, mübhem ve mestûr isimlerin her üç sahâbînin rivayet ağındaki oranı karşılaştırıldığında Hz. Ali'den rivayet eden mübhem, meçhul ve mestûr râvilerin oranının %7,84 ile diğer sahabîlerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu oran, İbn Mes'ûd'da %2,87 ile en düşük seviyededir, Ebû Mûsâ'da ise %5,80 oranında bir orta seviye görülmektedir. Hz. Ali'nin halifelik dönemindeki siyasi ve askerî faaliyetleri, onun geniş bir nüfuz alanına sahip olmasını sağlamış ve rivayetlerinin farklı coğrafyalarda aktarılmasına neden olmuştur. Bu durum, rivayet ağına daha fazla meçhul ve mübhem râvinin dahil olmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle, Hz. Ali'nin toplumun her kesiminden insanlara ulaşabilmesi, rivayetlerinin aktarımında daha heterojen bir yapı oluşturmuştur. Bununla birlikte, onun liderlik rolü, rivayetlerinin güvenilirliği konusunda zaman zaman eleştirilere neden olabilecek bir çeşitlilik sunmaktadır. İbn Mes'ûd, Kûfe'de güçlü bir ilmî otorite olarak tanınmış ve ilmî mirası genellikle tanınmış ve güvenilir râviler aracılığıyla nakledilmiştir. Onun rivayet ağına daha az sayıda meçhul ve mübhem râvi girmesi, hadis aktarımında gösterdiği titizlik ve öğrencilerinin seçiciliğiyle açıklanabilir. Ayrıca, rivayetlerinin daha sınırlı bir çevrede aktarılması, ağdaki müphem râvilerin oranını düşük tutmuş ve onun ilmî otoritesini pekiştirmiştir. Bu, İbn Mes'ûd'un hadis aktarımında dikkat ve disiplinin ön planda tutulduğunu göstermektedir. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin rivayet ağı, onun idarî görevleri ve toplumda üstlendiği arabuluculuk rolü nedeniyle Hz. Ali ve İbn Mes'ûd arasında bir profil sergilemektedir. Hem yerel halk hem de farklı bölgelerden râvilerle temas kurmuş olması, rivayetlerinin daha çeşitli râviler tarafından aktarılmasına yol açmıştır. Ancak, bu durum mübhem ve meçhul râvilerin oranını Hz. Ali kadar yükseltmese de, İbn Mes'ûd'a kıyasla daha belirgin bir seviyede kalmıştır. Bu yapı, Ebû Mûsâ'nın rivayet ağındaki dengeli ama genişlemeye açık karakteriyle açıklanabilir.

Birinci asır Kûfe'sinde etkili olan üç sahâbînin sosyal ağ analizini yapmak amacıyla isnad verileri excel formatına aktarılırken meçhul/mübhem isimler "bir râvi" şeklinde isimlendirilmiştir. Dolayısıyla rivayet ağında meçhul/mübhem râvi bulunan düğümler "bir râvi" düğümüyle irtibatlı görüneceklerdir. Bu durumda "bir râvi" düğümünün üç sahâbî ile ilişkisini tespit etmek her bir sahâbînin halkasındaki meçhul/mübhem râvi oranlarını da görmeyi sağlayacaktır. Aşağıdaki görselde "bir râvi" düğümünün, diğer bir ifadeyle meçhul/mübhem râvilerin söz konusu üç sahâbîden her biriyle irtibatı gösterilmiştir.

[23] Bu orana mübhem, meçhul ve mestûr râvilerin içinde irsâl ederek Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin dahil olduğunu belirtmek gerekir. İrsâl edenler çıkarıldığında mutlak sayıya ulaşmak mümkündür.

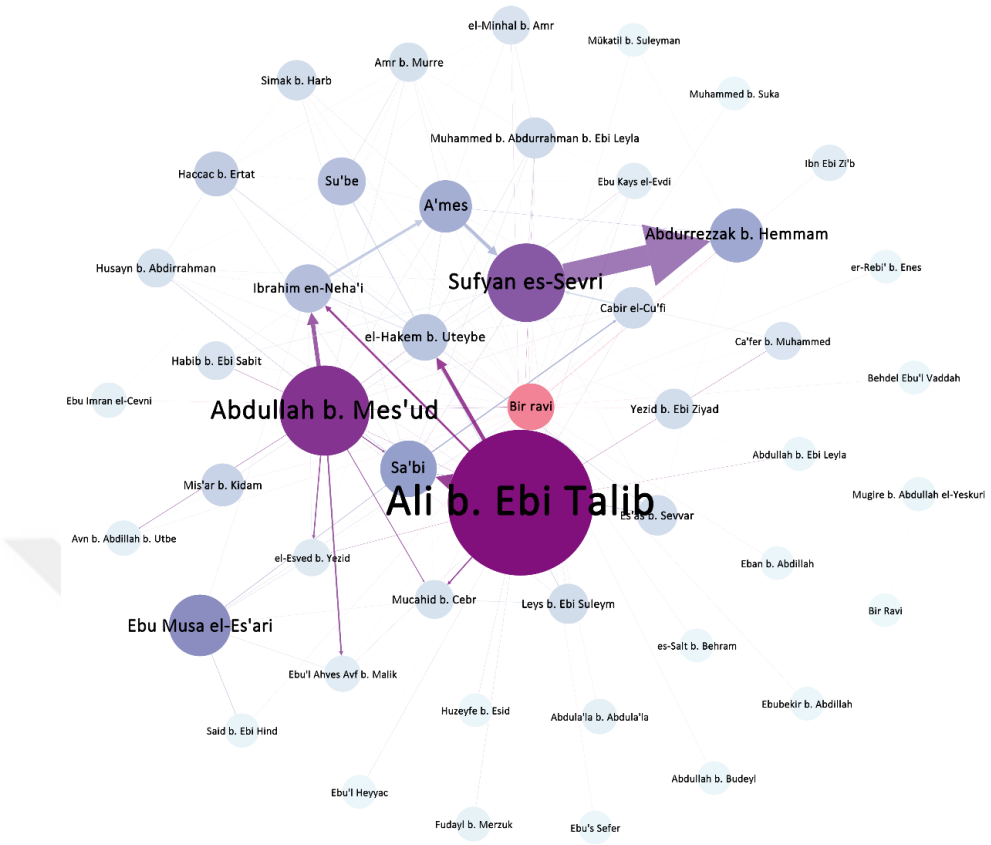

Grafik 116: "Bir ravi" olarak isimlendirilen meçhul ve mübhem râvilerin İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayet ağındaki konumu

Sosyal ağ analizinde ve bunun görselleştirilmesinde, düğümlerin birbirleriyle ilişkisinin gücüne göre aldıkları konumlar ve yakınlıkları değişmektedir. Dolayısıyla güçlü ilişkiye sahip düğümler görselde daha yakın konumdadır. Yukarıdaki görselde "bir râvi" düğümünün en yakın konumda olduğu sahâbînin Hz. Ali olduğu açıkça görülmektedir. Onu İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ izlemektedir. Düğümlerin konumlarından hareketle Ebû Mûsâ'nın ağındaki meçhul/mübhem râvi sayısının diğer iki sahâbînin ağlarına nispeten oldukça az olduğu söylenebilir. Nitekim düğümler arasındaki bağlantıların ağırlığı, diğer bir ifadeyle iki düğüm arasındaki rivayet ilişkisinin tekrar sayısı, ilişkinin düzeyini göstermektedir. "Bir râvi" düğümü ile Hz. Ali arasındaki bağlantının ağırlığı 19 iken İbn Mes'ûd'la bağlantı ağırlığı 4, Ebû Mûsâ ile 2'dir. Bu durum Hz. Ali'nin rivayet ağındaki meçhul/mübhem râvi sayısının diğerlerine oranla oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Tespit edilen bu olgu üzerinde Hz. Ali'nin belirli bir meclisinin olmayışı, savaşlar ve idari görevler sebebiyle bulunduğu yerlerin ve karşılaştığı kimselerin çeşitlilik arz etmesi etkili olmuş olabilir. Ayrıca Hz. Ali'nin faziletini ortaya koymak amacıyla onun adına hadis isnad etme çabasının da bu durumda etkili olmuş olması muhtemeldir.

D.İrsâl ve Tedlîs Olgusu

Birinci asırda Kûfeli râviler ve onların rivayetleri incelendiğinde rivayetlerin intikalinde önemli rol oynayan isimlerin, hadisleri naklederken tedlîs ve irsâli tercih ettikleri görülmektedir. Söz konusu dönemdeki Kûfeli râvilerin tamamını incelemek tezin esas konusunu teşkil etmediği için birinci asırda Kûfe'de hadis rivayet eden bütün râviler tedlîs ve irsâl açısından değerlendirilmemiştir. Ancak rivayet ağlarında köprü râvi olarak rol oynayan özellikle birinci asrın ikinci yarısında etkili olmuş isimlerin tedlîs ve irsâl yaptıkları görülmektedir. Burada irsâlin geniş anlamıyla kullanıldığını belirtmek gerekir. Buna göre irsâl ettiği söylenen isimlerin bizzat hadis aldığı râviyi düşürerek bir önceki râviden hadis naklettiği kastedilmektedir. Müdellis ve mürsil râvilerin bilgisini yalnız isnad verileri üzerinden elde etmek pek mümkün değildir. Hocasıyla arasında mülaki olmayı engelleyecek yaş farkı bulunan ve doğum tarihi bilinen râvilerin rivayetlerinin mürsel olduğu tespit edilebilir. Ancak bu durumda da doğum ve vefat tarihlerinin tespiti için ricâl kaynaklarına müracaat etmek gerekir. Tedlîste ise yalnız isnad verileri üzerinden tespit yapmak mümkün görünmemektedir. Çünkü râvinin, mülaki olduğu ve kendisinden hadis aldığı bir hocasından işitmediği hadisleri işitmiş gibi nakletmesi tedlîs kapsamında değerlendirilmektedir ve bunun yalnız isnad verileri dikkate alınarak tespit edilmesi mümkün değildir. Bu noktada ricâl kaynaklarına, mürsel ve müdelles hadis nakleden râviler hakkında yazılmış müstakil eserlere başvurmak zorunlu hale gelmektedir. Nitekim gerek klasik gerek çağdaş dönemde önemine binaen konuyla ilgili pek çok eser kaleme alınmıştır.

Aşağıdaki tabloda isnad verileri ve ağ analizi yöntemiyle elde edilen, birinci asırda Kûfe'de hadis rivayetinde etkili olan isimler, hadis aldıkları ve naklettikleri toplam kişi sayısı (derece) esas alınarak sıralanmıştır. Buradaki isimler, tedlîs ve irsâl durumlarına göre tedlîs yapanlar mavi, irsâl yapanlar turuncu, her ikisini de yapanlar ise yeşil olarak renklendirilmiştir. Mavinin tonları ise müdellis râvinin tedlîs derecesini ifade etmektedir. Açık mavi olanlar, çok nadir tedlîs yapanlardır ki bunları İbn Hacer birinci mertebede zikretmiştir. Aşağıdaki tabloda bu renkle gösterilen tek isim Süleymân b. Tarhan'dır. Mavinin orta tonlarıyla gösterilenler, ikinci mertebede müdellis râvilerdir. Bunlar rivayetlerinin geneline nispetle tedlîs yaptıkları rivayetler azınlıkta kalan kimseler ve büyük muhaddislerdir. Tabloda bu isimler, Ebû Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ûd, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Mugîre b. Miksem, Abdurrahman b. Abdillah ve Abdülmelik b. Umeyr'dir. Haccâc b. Ertât ise üçüncü mertebe müdellislerden olması sebebiyle daha koyu mavi ile gösterilmiştir. Bu mertebedeki râviler tedlîsi çokça yapan isimlerdir. Hadis imamları, bunların semâ'ını tasrih ettikleri hadisleri delil olarak kullanmışlardır. Dördüncü mertebedekiler ise daha koyu mavi ile renklendirilmiştir. Bunlar zayıf ve meçhul râvilerden

tedlîs yapan isimlerdir, Haccâc b. Ertât bunlardandır. Ayrıca zayıf râvilerden tedlîs yapmanın yanında başka sebeplerle cerh edilen râviler de vardır ki bunlar Câbir el-Cu'fi ve Hasan b. Umâre'dir.

Tabloda turuncu renklerin yoğun olduğu görülmektedir. Bu, irsâl yoluyla hadis nakledenlerin birinci asırda Kûfe'de tedlîs yapanlara göre daha fazla olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca yeşille renklendirilen sekiz râvinin hem irsâl hem de tedlîs yaptığı görülmektedir. Bunlar, Ebû İshâk es-Sebîî, A'meş, İbrâhim en-Nehaî, Hakem b. Uteybe, İsmâil b. Ebî Hâlid, Habîb b. Ebî Sâbit, İbrâhim b. Yezîd et-Teymî ve Sâlim b. Ebi'l Ca'd'dır. Bu isimlerin irtibatlı oldukları kişi sayısı (derece) ve naklettikleri rivayet sayısı (ağırlıklı derece) dikkate alındığında birinci asır Kûfe'sinde hadislerin intikalinde önemli isimler olduğu görülmektedir. Özellikle önceki bölümde tetkik edilen ilk dört isim, rivayetlerin naklinde köprü râvi görevi üstlenen, arasındalık merkeziyeti yüksek râvilerdir. Bu husus dikkate alındığında irsâl ve tedlîs olgusunun birinci asırda Kûfe'de yaygın bir yapı arz ettiği söylenebilir. Konuyla ilgili araştırmalar da bu tespiti desteklemektedir. Nitekim mürsel hadis meselesini Sünen-i Erba'a kapsamında inceleyen Sefa Yılmaz, irsâl tatbikatının Kûfe ile sınırlı kalmadığını, İslam dünyasının farklı merkezlerinde hadis rivayet eden tâbiûn neslinin irsâl yoluyla hadis naklettiklerini belirtmiştir. İrsâl olgusunun birinci asır boyunca görüldüğünü ve ikinci asrın ilk yarısıyla birlikte sona erdiğini ifade etmiştir. İrsâl olgusunun seyrini tabakalar özelinde de inceleyen Yılmaz, söz konusu tatbikatın 3. tabakada yoğun olduğunu ancak 2. ve 4. tabakalarda da azımsanmayacak miktarda görüldüğünü, 5. tabaka itibariyle tatbikatın düşüşe geçtiğini tespit etmiştir.[24]

Tedlîs olgusu ise birçok çalışmaya konu olmuştur.[25] Müdellis isimleri tabakalarına göre inceleyen Veysel Özdemir, tedlîs uygulamaları bakımından incelediği 152 râviden ikisinin ikinci tabakada, 9'ar kişinin üçüncü ve dördüncü tabakada, 18 kişinin beşinci tabakada, 12 kişinin ise altıncı tabakada olduğunu tespit etmiştir. Özdemir,'e göre tedlîs uygulaması tâbiûn tabakasında ortaya çıkmış ve orta yaşlı tâbiûn tabakasında kısmî olarak zuhur etmiştir. Sonraki dönemlerde ise tedricen artmıştır. Ancak tâbiûn tabakasında fahiş müdellisler olarak tesmiye edilen zayıf ve meçhul kimselerden tedlîs yapanların oldukça az olduğu tespit edilmiştir.

[24] Sefa Yılmaz, *Sünen-i Erba'a'da Mürsel Hadis* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 135.

[25] Ali Çelik, "Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 99-123; Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî İbn Hacer, *Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne Bi't-Tedlîs (Tabakâtu'l Müdellisîn)* (Çeviren: Veysel Özdemir, 2014); Veysel Özdemir, "Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine", *HADITH* 3 (2019), 7-35; Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellisîn* (Riyad: Dâru Edvai's-Selef, 2005); Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed Sıbt İbnü'l-Acemi, *et-Tebyinu li-esmâi'l-müdellisîn* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986); Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr Suyûtî, *Esmâü'l-müdellisîn* (Kahire: Darü's-Selam, 2013); Mustafa Tanrıverdi, *Müdelles Hadis ve Müdellis Râviler* (İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019).

Dolayısıyla birinci asırda tedlîsin güvenilir râvilerce yine güvenilir kimselerden yapıldığı ifade edilebilir. Ancak bunun kesin olarak ifade edilebilmesi için râviler hakkındaki genel hükümlerden ziyade bizzat tedlîsin vuku bulduğu rivayetlerin incelenmesi gerekmektedir. Özdemir, müdellis râvileri irtibatlı oldukları şehirlere göre de incelemiştir. Neticede 152 râviden 40'ının Kûfeli, 25'inin Basralı, 9'unun Dımeşkli, 8'inin Mekkeli, 5'inin Medineli olduğunu tespit etmiştir. Diğer müdellisler ise 14 farklı şehirdendir. Ancak söz konusu 40 müdellis râvinin birinci asırla kısıtlı olmadığını belirtmek gerekir. Birinci asırda Kûfe'de hadislerin intikalinde etkili olan (4'ten fazla râviyle rivayet ilişkisi bulunan) müdellis râvilerin maviyle hem müdellis hem mürsil olanların yeşille işaretlendiği aşağıdaki tabloda 18 râvi tespit edilmiştir. Birinci asırda rivayet faaliyetine katılan toplam sayı düşünüldüğünde bu sayının oldukça az olduğunu belirtmek gerekir. Ancak müdellis râvi sayısının az olmasının tedlîsin vuku bulduğu rivayet sayısına dair net bir fikir vermediğini de belirtmek gerekir. Nitekim 500 rivayeti olan müksir bir râvi 200 müdelles hadis nakledebileceği gibi başka bir müdellis râvi yalnız bir rivayet nakletmiş olabilir. Buna binaen birinci asırdaki müdelles rivayetlerin oranının ve tedlîs yapmakla itham edilen râvilerin bizzat rivayetlerinin incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu, müstakil bir çalışmayı gerektirdiği için burada incelemeye konu olmamıştır.

Sıra	İsim	Derece
1	Ebu Ishak es-Sebii	106
2	Sa'bi	78
3	A'mes	65
4	Ibrahim en-Neha'i	50
5	el-Hakem b. Uteybe	46
6	Haccac b. Ertat	39
7	Ebu Burde b. Ebi Musa	31
8	Ismail b. Ebi Halid	30
9	el-Kasim b. Abdirrahman	30
10	Ebu Amr es-Seybani	29
11	Cabir el-Cu'fi	28
12	Muhammed b. Sirin	27
13	Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	25
14	Ebu Vail Sakik b. Seleme	24
15	Leys b. Ebi Suleym	24
16	Yezid b. Ebi Ziyad	24
17	Amr b. Murre	21
18	Mucahid b. Cebr	20
19	el-Minhal b. Amr	19
20	Asim b. Behdele	19
21	Habib b. Ebi Sabit	19
22	Mutarrif b. Tarîf	18
23	Ibrahim b. Yezid et-Teymi	17
24	Suleyman b. Tarhan	16
25	Ebu Abdurrahman es-Sulemi	15
26	Said b. Cubeyr	15
27	Mesruk b. el-Ecda'	14
28	Ebu'd Duha Muslim b. Subeyh	14
29	Alkame b. Kays	14
30	el-Hasen b. Umare	13
31	Asim b. Suleyman	13
32	Amr b. Meymun	12
33	el-Haris el-A'ver	12
34	Mugire b. Miksem	12
35	Abdurrahman b. Ebi Leyla	12
36	Humeyd b. Abdirrahman	12
37	Ebu'l Ahves Avf b. Malik*	11
38	Abdurrahman b. el-Esved	11
39	ed-Dahhak b. Muzahim	11
40	Ebu Zabyan el-Cenbi	11
41	Abdurrahman b. Abdillah	10
42	Abdulmelik b. Umeyr	10
43	Abduhayr el-Hemdani	10
44	Abdula'la b. Amir	10
45	Ebu Osman en-Nehdi	9
46	Salim b. Ebi'l Ca'd	9
47	Muslim b. Ebi Imran el-Betin	9
48	Yahya b. el-Cezzar	8
49	Avn b. Abdillah b. Utbe	8
50	Ibrahim b. Muhacir	8
51	Abide es-Selmani	8
52	Ali b. Hüseyin	8
53	Alkame b. Mersed	8
54	Said b. Ebi Bürde	8
55	Ebu Imran el-Cevni	8
56	Ebu'l Bahteri Said b. Ubeyd	8
57	Ubeydullah b. Abdillah b. Utbe	7
58	Ebu Miclez	7
59	Abdullah b. Ma'kil	7
60	Abdülkerim b. Ebi'l Müharik	7
61	el-Kasim b. Muhaymira	7
62	Yunus b. Ubeyd	7
63	Zirr b. Hubeys	6
64	Tarik b. Sihab	6
65	el-Museyyeb b. Rafi'	6
66	Murre b. Serahil	6
67	Malik b. Migvel	6
68	Hilas b. Amr	6
69	Adiy b. Sabit	6
70	Abdullah b. Nücey	6
71	Tavus b. Keysan	6
72	Asim b. Küleyb	6
73	Ebu'l Aliye	6
74	Mekhul	6
75	Humeyd b. Ebi Humeyd et-Tavil	6
76	Bekr b. Abdillah	6
77	Amr b. Hureys	6
78	Yahya b. el-Ala'	5
79	Malik b. el-Haris	5
80	Kays b. Muslim	5
81	Surayh b. Haris	5
82	el-Avvam b. Havseb	5
83	Abdullah b. el-Haris	5
84	Ebu Harb b. Ebi'l Esved	5
85	Yahya b. Ebi Hayye	5
86	Rib'i b. Hiras	5
87	Kays b. Ebi Hazim	4
88	Züheyr b. Muaviye	4

Tablo 58: Kûfe'de birinci asırda irsâl yoluyla hadis nakleden râviler[714]

[714] Tabloda birinci asırda irsâl yoluyla hadis nakleden bütün râviler yerine hazırlanan veri setine göre rivayetlerin intikalinde aktif rol alan isimler tercih edilmiştir. Bu sebeple veri seti özelinde, irtibatta olduğu toplam hoca ve öğrenci sayısı 4 ve üzeri olanlar esas alınmıştır. Ayrıca Gephi programında Türkçe karakterlerin gösterilmemesi sebebiyle râvilerin isimleri Türkçe karakterler kullanılmadan yazılmıştır.

E.Kûfe'nin Demografik Yapısının Hadis Nakline Etkisi

Kûfe, kuruluşundan itibaren farklı Arap kabilelerini ve diğer milletlerden unsurları bünyesinde barındırmıştır. Nitekim kurulduğunda Kûfe'ye yerleşen Yemen kabilelerinin 12 bin, Kuzey Araplarının ise 8 bin kişi olduğu nakledilmiştir. Deylemîler ise 4 bin kişilik bir nüfusa sahiptir.[715] Kûfe'deki Arapları Kuzey ve Güney Arapları olarak ayırmak, kabilelerin farklı geleneklere ve yaklaşımlara sahip olmalarından ötürü isabetli görünmektedir. Ancak biyografi kitaplarında bu ayrım, kuzey ve güney şeklinde değil Kahtânî ve Adnânî şeklinde yahut Kaysî ve Kelbî şeklinde ifade edilmiştir. Ancak bir râvi tanıtılırken bu üst kabilelere değil bunların kollarına nispet edilmiştir. Güney Arapları, çok daha erken dönemde yerleşik hayata geçmelerine ve müstakil devletler kurmalarına binaen medeniyetle ve ilimle irtibatlandırılmışlardır. Buna binaen Güney Araplarının Kûfe'de kültür seviyesi en yüksek zümre olduğu ve ilim faaliyetine katılan isimlerin daha çok güney kabilelere mensup oldukları ifade edilmiştir. Kûfe'de idari yönetiminde söz sahibi olanların ise Kuzey Arapları olduğu görülmektedir. Nitekim vali olarak atanan kimselerin çoğunun Kuzey kabilelere mensup olduğu dikkat çekmektedir.[716] Kûfe'de ilimle iştigal edenlerin çoğunun Güney Araplarından olduğuna dair yaygın kanaat dikkate alınarak, Hz. Ali, İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ'dan hadis nakledenlerin kabile mensubiyetlerinin incelenmesi, birinci asrın ilk yarısındaki kabile-hadis rivayeti ilişkisi hakkında bilgi vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca birinci asrın ikinci yarısında rivayet bakımından etkili olan isimlerin (Şa'bî, İbrâhim en-Nehaî, Ebû İshâk, A'meş) hoca ve talebelerinin ait oldukları kabilelerin incelenmesi, birinci asrın ikinci yarısına ve ikinci asrın ilk yarısına dair bir çerçeve çizmeyi sağlamaktadır. Aşağıdaki görsellerde söz konusu üç sahâbîden her birinin ashâbından hadis nakleden râvilerin dağılımları verilmiştir.

[715] Söylemez, *Kûfe*, 107.
[716] Altuncu, *Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re'y Ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları*, 27.

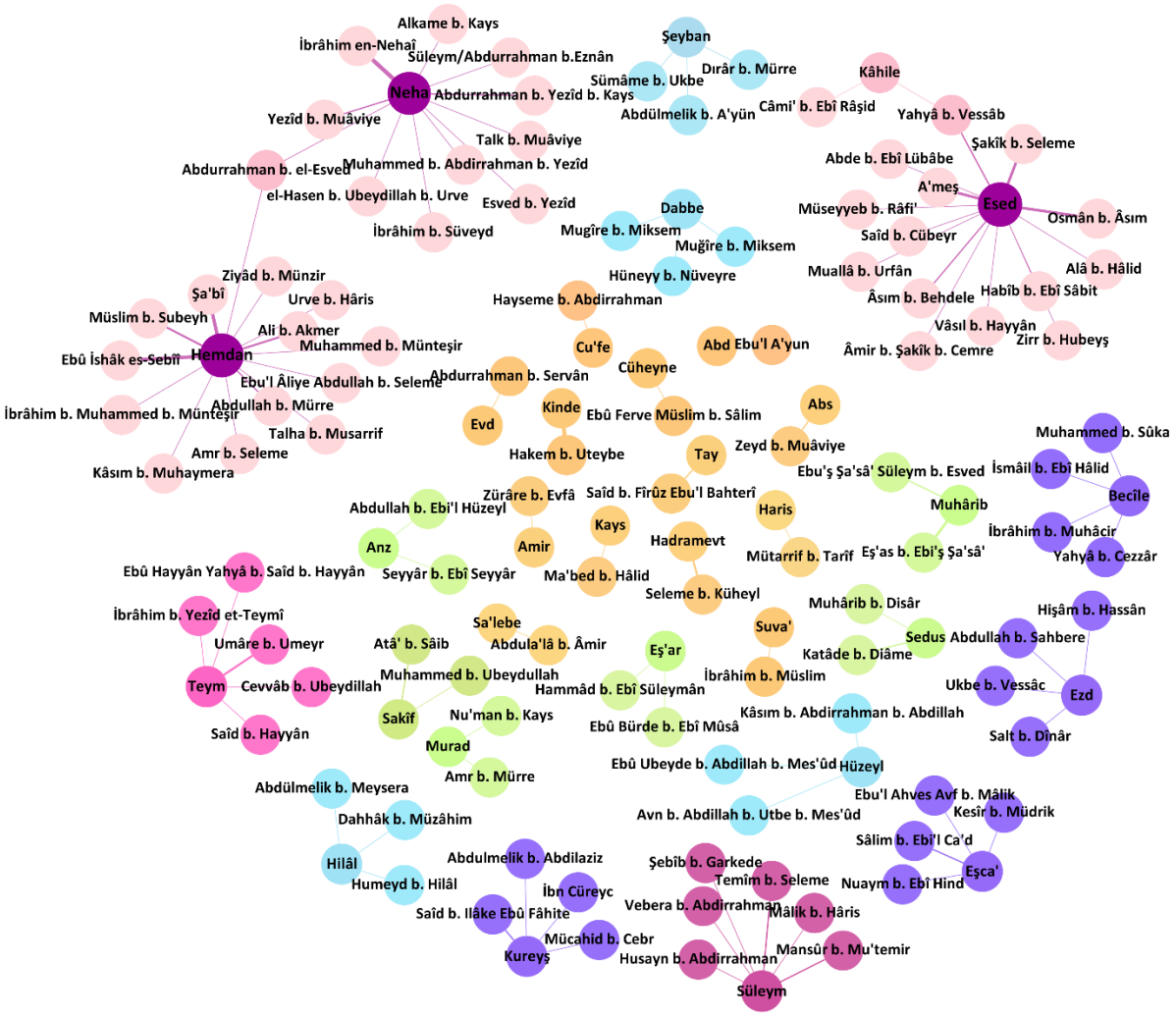

Tablo 59:İbn Mes‘ûd’un ashâbından (Alkame, Esved, Abîde, Mesrûk, Hâris, Ebu’l Ahves, Şakîk, Şüreyh) hadis nakledenlerin kabile mensubiyeti

Yukarıdaki görselde, İbn Mes‘ûd’un ashâbından hadis nakledenlerin kabile mensubiyetleri gösterilmiştir. Görselde sayı bakımından öne çıkan kabileler, 14 kişiyle Esed, 13 kişiyle Hemdan, 11 kişi ile Neha‘, 6 kişiyle Süleym, 5 kişiyle Teym, dörder kişiyle Kureyş, Eşca’, Ezd ve Becîle’dir. Diğer kabilelerle ilişkili olan râvi sayısı ise üç ve altındadır. Bu durumda İbn Mes‘ûd rivayetlerinin naklinde etkili olan kabileler, Esed, Hemdan, Neha, Süleym ve Teym’dir. Bunlardan Esed ve Süleym Kuzey Araplarından, Neha‘ ve Hemdan Güney Araplarından, Teym kabilesi ise Doğu Araplarındandır. Bütün kabileler dikkate alındığında görselde, Kuzey Araplarından 37 kişiye karşılık güney kabilelerden 38 kişinin bulunduğu görülmektedir.[717] Bu durumda her ne kadar Esed, Hemdan ve Neha‘ kabilesi öne çıksa da üst aidiyet açısından bakıldığında kuzey ve güney araplarının birbirine oldukça yakın olduğu görülmektedir.

[717] Kabileler pek çok kola ayrıldığından dolayı her birinin üst kabilesini tespit etmek ciddi bir çabayı gerektirmektedir.

Dolayısıyla İbn Mes‘ûd rivayetlerinin intikalinde üst kabilelerin üstünlüğünden söz etmek mümkün görünmemektedir. Ancak İbn Mes‘ûd’un önde gelen talebelerinden Alkame, Esved, Abdurrahman b. Yezîd’in onların öğrencisi İbrâhim en-Nehaî’nin mensup olduğu Neha‘ kabilesinin öne çıkması ve İbn Mes‘ûd’un kabilesi olan Hüzeyl’e aynı zamanda onun akrabası olan isimlerin bulunması, bu dönemde rivayet ilişkilerinde ailevi bağların etkili olduğunu göstermektedir.

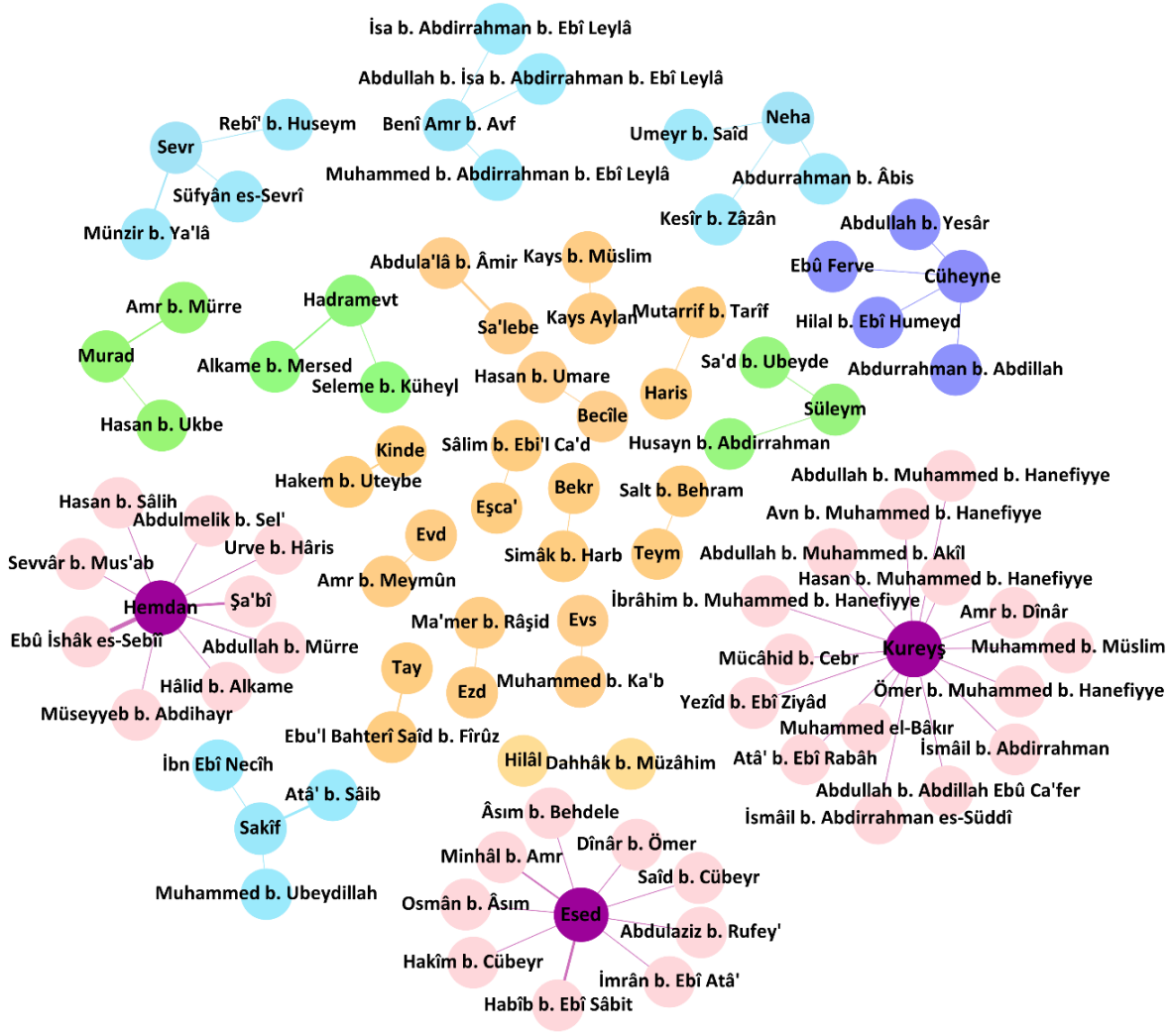

Grafik 117: Hz. Ali’nin ashâbından (Hâris e-A‘ver, Abduhayr, Âsım b. Damra, Ebû Abdirrahman, İbn Ebî Leylâ, İbnü’l-Hanefiyye) hadis nakledenlerin kabile mensubiyeti.

Kureyş’ten olan Hz. Ali’nin ashâbından hadis nakledenlerin kabile mensubiyeti incelendiğinde 15 kişiyle, Kureyş kabilesinin tebarüz ettiği açıkça görülmektedir. Bu durum, birinci asrın ilk yarısında rivayetlerin intikalinde ailevi bağların etkili olduğunu göstermektedir. Kureyş’i 9’ar kişiyle Esed ve Hemdan izlemektedir. İbn Mes‘ûd rivayetlerinin naklinde önemli rol icra eden Neha‘ kabilesinin 3 kişiyle gerilerde kaldığı görülmektedir. Üst kabileler özelinde

değerlendirildiğinde ise Kuzey Arapları 32 kişi iken Güney Arapları 28 kişidir. Birbirine yakın sayılar olmakla birlikte Kuzey Araplarının Hz. Ali'nin rivayetlerinin intikalinde daha aktif rol oynadığı söylenebilir.

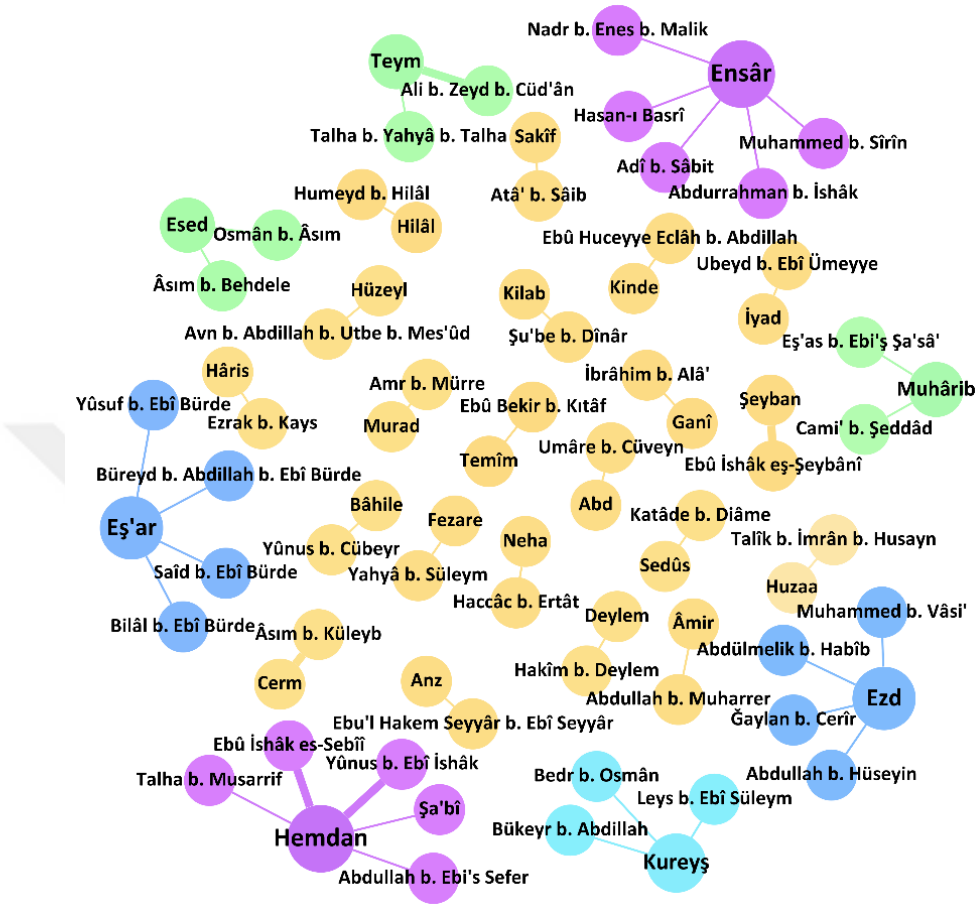

Grafik 118: Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin ashâbından (Ebû Bürde, Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ, Hittân b. Abdillah) hadis nakledenlerin kabile mensubiyeti.

Ebû Mûsâ'nın ashâbından hadi nakledenlerin kabile mensubiyetini gösteren yukarıdaki görsel incelendiğinde Hemdan'dan ve Ensâr'dan 5, Eş'ar kabilesinden ve Ezd'den 4, Kureyş'ten 3, Esed, Teym ve Muhârib'den ise ikişer kişinin olduğu, diğer 21 kabilenin birer üyesinin bulunduğu görülmektedir. Eş'ar kabilesinden olanların Ebû Mûsâ'nın torunları olması, ailevi ilişkilerin rivayetlerin intikalinde etkili olduğunu göstermektedir. Güney kabilelerden olan Eş'ar'a mensup olan Ebû Mûsâ'nın rivayetlerini nakledenlerin 15'i kuzey kabilelerden iken 22 râvi Güney Araplarındandır.

Yukarıdaki üç görselden hareketle bir çıkarım yapmak istenirse, sahâbî râvinin ait olduğu köken (üst) kabilenin diğer râvilerin kabile mensubiyetini etkilediği söylenebilir. Nitekim Kuzey Araplarından/Adnânîlerden olan Hz. Ali'nin hadislerini nakledenlerin çoğunun kuzey kabilelerden olmasına karşın Güney Araplarından Eş'ar kabilesine mensup Ebû Mûsâ'nın

rivayetlerini nakledenlerin çoğunun güney kabilelerden olması bunu göstermektedir. Ancak Kuzey Araplarından Hüzeyl'e mensup olan İbn Mes'ûd'un rivayetlerini nakledenlerin, Kuzey ve Güney Arapları arasında dengeli bir dağılıma sahip olmasında İbn Mes'ûd'un yakın öğrencilerinin Neha' kabilesinden olması etkili olmuş gözükmektedir.

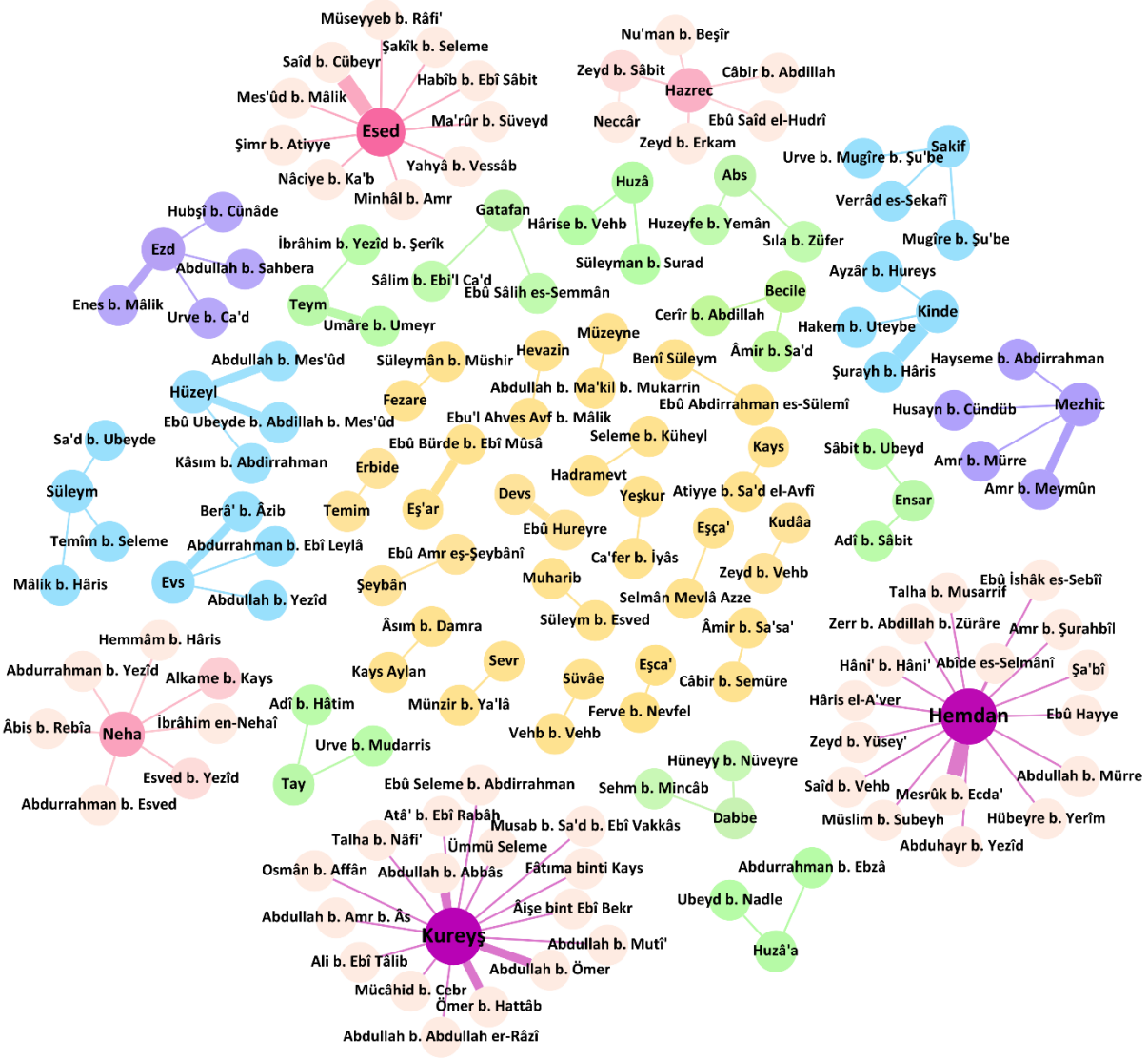

Grafik 119: İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Ebû İshâk ve A'meş'in hocalarının kabileleri

Yukarıdaki görselde, birinci asrın ikinci yarısında ve ikinci asrın başlarında Kûfe'de rivayetlerin intikalinde merkezî rol oynayan köprü râvi niteliği taşıyan dört râvinin hadis aldıkları isimlerin kabile dağılımı verilmiştir. Söz konusu dört isimden üçü (İbrâhim, Şa'bî ve Ebû İshâk) Güney Araplarındandır. A'meş ise Kuzey Araplarından olan Esed kabilesinin mevlâsıdır. Görselde Kureyş'ten 16, Hemdan'dan 16, Esed'ten 10, Neha' kabilesinden 7, Hazrec'den 5, Huzâa, Ezd ve Menhic'ten 4, Süleym, Hüzeyl, Sakîf, Evs ve Kinde'den 3'er kişi, Teym, Gatafan, Abs, Becîle, Dabbe, Tay ve Ensâr'dan 2'şer kişi ve diğer 18 kabileden ise birer kişi vardır. Görseldeki

râvilerden 55'i Kuzey Araplarından, 53'ü Güney Araplarından, 3'ü ise Doğu Araplarındandır. Dolayısıyla râvilerin kuzey ve güney kabileler arasında dengeli bir dağılım seyrettiği söylenebilir. Kureyş'e mensup olan hocaların çoğu, sahâbe tabakasındandır. Bağlantı oklarının kalınlığı, sahâbe tabakasından, Hz. Ömer, İbn Abbâs, Ebû Mûsâ, İbn Mes'ûd, Berâ' b. Âzib , Enes b. Mâlik ve İbn Ömer'in rivayetlerinin söz konusu dört ismin rivayetlerinde önemli bir yer tutuğunu göstermektedir. Hemdan'dan Mesrûk, Neha' kabilesinden Alkame ve Esved, Esed'ten Saîdb. Cübeyr, Kinde'den Şüreyh b. Hâris, Mezhic'den Amr b. Meymûn, Hüzeyl'den Ebû Ubeyde b. Abdillah tâbiûn tabakasından olup merkezî ve köprü râvi olan bu dört ismin hocaları arasında öne çıkan isimlerdir.

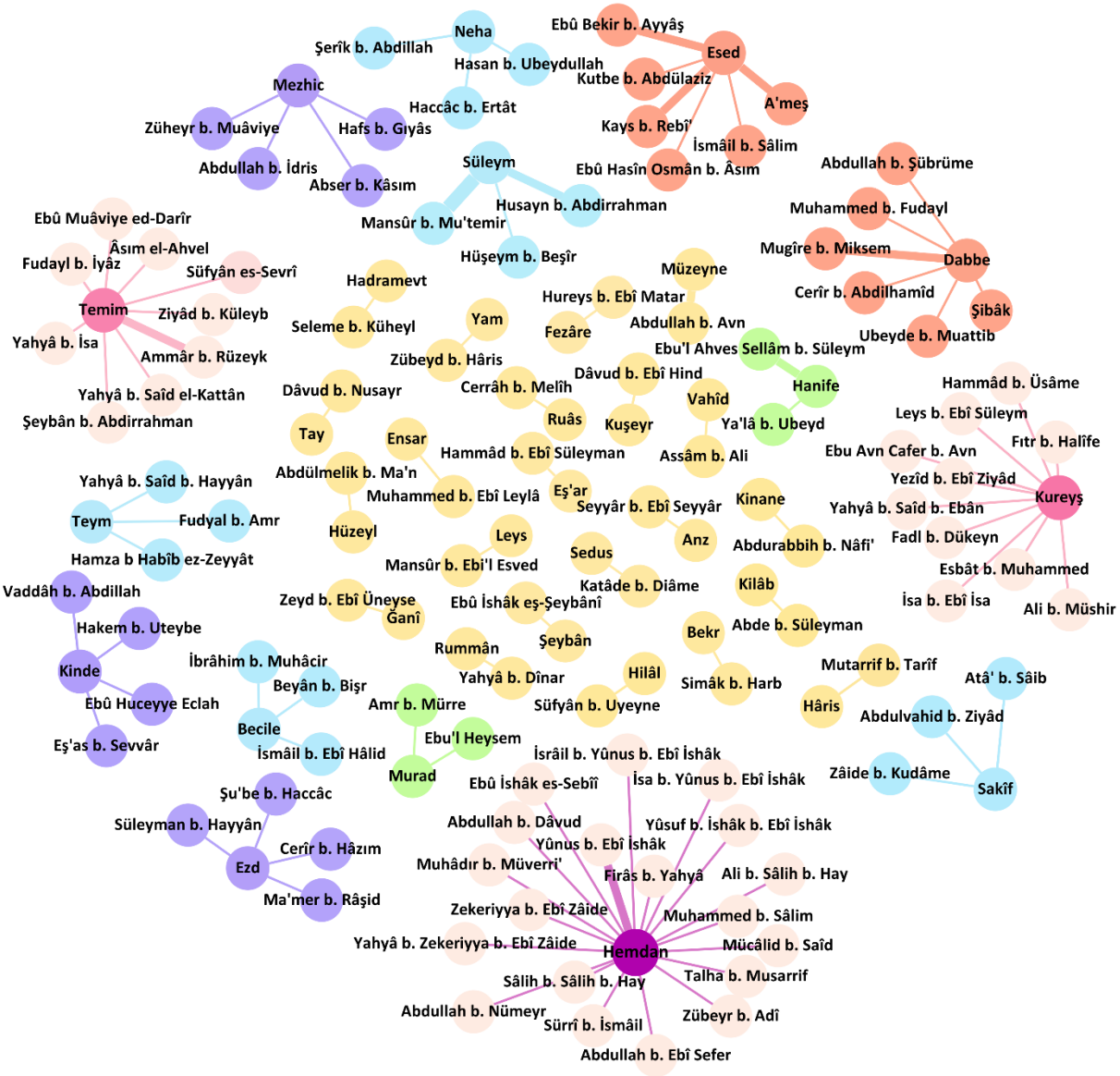

Grafik 120: İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Ebû İshâk ve A'meş'in öğrencilerinin kabileleri

Yukarıdaki görselde birinci asrın ikinci yarısında Kûfe'deki rivayetlerin intikalinde etkili dört ismin öğrencilerinin kabile mensubiyeti gösterilmiştir. Kabileler sayı bakımından

sıralandığında ilk sırada 19 râviyle Hemdan gelmektedir. Onu 10 râviyle Kureyş ve 9 râviyle Temîm izlemektedir. Esed ve Dabbe kabilelerinde 6'şar, Ezd, Kinde ve Mezhic'te 4'er, Becîle, Teym, Süleym, Neha' ve Sakîf'te 3'er, Murâd ve Hanîfe'de ikişer, kalan 22 kabilede ise birer râvi vardır. Önceki tabakada olduğu gibi burada da Hemdan ve Kureyş kabilelerine ait râvilerin çokluğu dikkat çekmektedir. Ancak Hemdan'ın bu tabakada Kureyş'i iki katına yakın bir sayıyla geride bıraktığı görülmektedir. Ayrıca önceki tabakalarda geride kalan Temîm ve Dabbe kabileleri bu dönemde tebarüz etmişlerdir. Esed ve Neha' kabilelerinin râvi sayısı ise azalmıştır. Köken kabil açısından değerlendirildiğinde, görselde Kuzey Araplarından 38, Güney Araplarından 41, Doğu Araplarından ise 13 râvinin olduğu görülmektedir. Buna binaen bu tabakada da Kuzey ve Güney Arapları arasındaki dengeli durumun korunduğu ancak önceki tabakadan farklı olarak Doğu Araplarına mensup râvi sayısının ciddi boyutta arttığı söylenebilir. Ayrıca bu tabakada kan bağıyla bağlı râviler olarak yalnız Ebû İshâk ailesinin olması, ailevi ilişkilerin rivayetlerin intikalindeki etkisinin azaldığını göstermektedir.

Yukarıda analiz edilen beş görsel genel olarak değerlendirildiğinde Birinci asrın ilk yarısında hadisleri nakledilen kimsenin kabile mensubiyetinin râvilerin kabilelerini de etkilediği söylenebilir. Bu doğrultuda ailevi ilişkilerin rivayetlerin intikaline etkisi de bu tabakada daha güçlüdür. Köken kabileler açısından bakıldığında ise bu dönemde sahâbe râvinin köken kabilesinin râvilerin dağılımında az da olsa etkisinin varlığından bahsedilebilir. Birinci asrın sonları ve ikinci asrın başlarına gelindiğinde ise Kuzey ve Güney kabilelerin intikale iştirak konusunda eşit denilecek durumda olduğu görülmektedir. Bu tabakada dikkat çeken husus, Doğu Araplarının katılımının bariz şekilde artmış olmasıdır. Bütün bunlardan hareketle analizi yapılan râviler özelinde, Güney Araplarının ilmî alanda sayı bakımından Kûfe'de baskın olduğunu söylemek isabetli görünmemektedir. Ancak alt kabileler özelinde bakıldığında Hemdan kabilesi hem birinci asır boyunca ve ikinci asrın başlarında baskınlığını korumuştur. Birinci asırda oldukça etkili olan Esed ve Kureyş kabilelerinin ise ikinci asrın başlarında etkilerini Temîmle paylaştığı söylenebilir. İlmî etki bakımından incelendiğinde ise özellikle Hemdan ve genel olarak Güney Arap kabilelerinin (Mezhic ve onun bir kolu olan Neha' kabilesinin) ilmî bakımdan etkili olduğu söylenebilir. Nitekim gerek birinci asrın ilk yarısında intikalde merkezî rol oynayan isimler (Alkame, Esved, Mesrûk, Abdurrahman b. Yezîd) gerek ikici yarısındaki ve ikinci asrın başlarındaki önemli isimler (İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî, Ebû İshâk, Hakem b. Uteybe, Hafs b. Ğıyâs, Haccâc b. Ertât, Şerîk b. Abdillah vb.) Hemdan, Mezhic, Kinde ve Ezd gibi Güney Araplarından/Kahtânîlerdendir.

F.Kûfe'nin Rivayet Bakımından Diğer Şehirlerle İlişkisi

Biyografi kaynakları incelenirken sahâbîler ve şehirler arasında rivayetlerin intikalinde tâbiûnun etkin rol oynadığı görülmüştür. Söz konusu intikal, kimi zaman bir sahâbînin fetvasının yahut uygulamasının başka bir şehirdeki sahâbîye rivayet edilmesi ile gerçekleşmiştir. Nitekim Alkame'nin, Şam ziyaretinde şahit olduğu cenaze namazındaki tekbir sayısıyla ilgili uygulamayı İbn Mes'ûd'a aktarması, tâbiûnun sadece bilgi almakla kalmayıp şehirlerarası uygulamaların naklinde önemli bir aracı rol oynadığını göstermektedir.[718] Bu, farklı şehirlerdeki uygulamaların birbirinden haberdar olmasına ve bilgi alışverişine olanak sağlamıştır. Başka bir hadisede bir kadın Hz. Ali'nin kendisine verdiği fetvanın yazılı olduğu kağıdı İbn Abbas'a vererek onun görüşünü öğrenmek istemiştir. İbn Abbâs Hz. Ali'nin verdiği fetvadan başka diyecek bir şey olmadığını söyleyerek onu tasdik etmiştir. Bu olay, sahâbîler arasında bilgi intikalinin keyfiyetine dair bilgi vermektedir. Bu örnekte intikali sağlayan, fetvâ verilen şahsın kendisidir. Diğer bir rivayette ise Hz. Ali'nin müstehaza hakkındaki görüşünü Hakem b. Uteybe İbn Abbâs'a ve İbnü'z Zübeyr'e nakletmiştir.[719] Bu durum, tâbiûn neslinin, sahâbe ilmini derleyip yaymada oynadığı köprü rolünü gözler önüne sermektedir. Hakem'in Hz. Ali'nin fetvasını İbn Abbâs ve İbnü'z-Zübeyr gibi farklı coğrafi ve siyasi çevrelere mensup sahâbîlerle istişare etmesi, tâbiûn neslinin ilmî bilgileri geniş bir tabana yayma ve sahâbe arasında bir köprü kurma konusundaki etkinliğini vurgulamaktadır. Yukarıdaki örneklerde bilgi sahâbîler arasında intikal etmiştir. Ancak bu örneklerde esas dikkat çekilmek istenen husus bu sahâbîlerin farklı şehirlerde bulunması ve dolayısıyla bilginin yahut rivayetlerin Kûfe ve diğer şehirler arasında taşınmasıdır.

Bazen de şehirler arasında bilginin intikali mektuplar üzerinden gerçekleşmiştir.[720] Nitekim Basra'da ikamet eden Katâde, İbrâhim en-Nehaî'ye mektup yazarak bir meselede danışmıştır. İbrâhim en-Nehaî ise Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un görüşlerini aktararak meseledeki görüşünü dile getirmiştir. İbrâhim en-Nehaî'nin Katâde'nin sorusuna İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'nin kavliyle cevap vermesi Basra ile Kûfe arasındaki ilmî etkileşimi ve Kûfe'deki ilmî tevarüsü göstermektedir. Ayrıca İbrâhim'in yalnız İbn Mes'ûd'un görüşünü zikretmekle yetinmeyip Hz. Ali'nin kavlini de cevaba dahil etmesi, Hz. Ali'nin İbrâhim en-Nehaî ve onun temsil ettiği Kûfe ilim çevresinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu olay, iki önemli ilim merkezi olan Basra ve Kûfe arasındaki güçlü bilgi alışverişine işaret etmektedir. Katâde'nin, Basra'dan Kûfe'deki

[718] Abdürrezzâk, *el-Musannef,* 4/205.
[719] İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* 2/100.
[720]Tâbiûnun mektuplaşarak sahâbeden ve birbirlerinden hadis öğrenmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Tatlı, *Tâbiîn Dönemi*, 233, 234.

İbrâhim en-Nehaî'ye danışması, farklı şehirlerdeki âlimlerin ilmî dayanışma içinde olduğunu ve ilim talebinde uzaklık gibi fiziki engellerin aşılabildiğini gösterir. Katâde'nin, Basra'daki ilim çevresine rağmen Kûfe'deki İbrâhim en-Nehaî'ye başvurması, onun ilimde derinlik arayışını ve güvenilir kaynaklara yönelme hassasiyetini yansıtır. Bu, ayrıca tâbiûn döneminde ilim talebinin sahâbe ilmiyle doğrudan bağlantılı olduğunu da gösterir. Katâde ve İbrâhim arasında mektupla gerçekleşen bu danışma, ilim talebinin ve cevaplarının sadece sözlü değil, yazılı yollarla da aktarıldığını gösterir. Bu, İslam ilim geleneğinde yazılı kaynakların oluşum sürecine katkı sağlayan önemli bir unsurdur.

Rivayetlerin intikalinde seyahatler de önemli rol oynamıştır. İbn Mes'ûd Medine'ye giderek oradaki sahâbîler ile iki meseleyi istişare etmiş ve hükmünü değiştirmiş, Kûfe'ye dönünce yeni hükmü ilgili kimselere bildirmiştir. İbn Mes'ûd'un Kûfe'den Medine'ye giderek bilgi ve görüş alışverişinde bulunması, Kûfe ve Medine arasında güçlü bir ilmî bağın olduğunu kanıtlar. Bu durum, İslam'ın erken döneminde şehirler arasında ilmî dolaşımın ve iletişimin yaygın olduğunu göstermektedir. Bazen rihleyi gerçekleştiren kişi yukarıdaki örnekte olduğu gibi sahâbî iken genelde tâbiûnun rihleleri üzerinden intikal gerçekleşmiştir. Basra'da ikamet eden İbn Sîrîn'in Kûfe'ye gittiği ve burada Abîde, Alkame ve Abdurrahman b. Ebî Leylâ ile görüştüğü nakledilmiştir. Rivayetten, İbn Sîrîn'in Alkame ile görüştüğü anlaşılmaktadır. Alkame'nin hicrî 62 yılında vefat ettiği dikkate alındığında, bu görüşmenin bu tarihten önce gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra, İbn Sîrîn'in Cemâcim'den önce Kûfe'ye geldiğini söylemesi,[721] Abîde ve Şüreyh'ten çok sayıda rivayet nakletmiş olması, ayrıca Abîde'nin İbn Sîrîn'i işlerini bitirip bir an önce Basra'ya dönmesi konusunda uyarması ve İbn Sîrîn'in bu olayın İbn Zübeyr fitnesinden önce meydana geldiğini belirtmesi[722] onun Kûfe'ye birden fazla ziyaret gerçekleştirmiş olabileceğini göstermektedir. İlk ziyareti Alkame'nin hayatta olduğu döneme, diğer ziyaretleri ise daha sonraki yıllara rastlamış olabilir. İbn Sîrîn'in Kûfe ziyaretleri, Basra ve Kûfe arasındaki ilmî alışverişi göstermektedir. Alkame ve Şüreyh üzerinden özellikle İbn Mes'ûd'un, Abîde ve İbn Ebî Leylâ'dan ise daha çok Hz. Ali'nin ilmini almış olmasının, Kûfe'nin ilmî birikiminin Basra'ya taşınmasında rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca İbn Sîrîn, Basra'da İbn Mes'ûd hakkında nakledilenleri teyit etmek amacıyla Kûfe'ye giderek İbn Mes'ûd'un ashabıyla görüşmüş ve onların İbn Mes'ûd'a nispet edilen bazı görüşleri inkâr ettiğini öğrenmiştir.[723] Bu bağlamda, İbn Sîrîn hem bir ilim talibi hem de bu irtibatı

[721] Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi* (Dârü'z-Zehâir, 2016), 225, 424, 580.
[722] Dârimî, *Sünen*, 1/420.
[723] Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/495.

sağlayan bir taşıyıcı olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca Kûfe'deki ilmî geleneğin güvenilir bir şekilde Basra'ya aktarılmasında İbn Sîrîn'in aracı rolü oynadığı görülmektedir. İbn Sîrîn'in Kûfe'ye olan yolculuğu, birinci asırda ilmî seferlerin önemine dikkat çekmektedir. Âlimlerin farklı şehirlerdeki ilim meclislerini ziyaret ederek bilgi alışverişinde bulunmaları, ilmî geleneklerin zenginleşmesine katkı sağlamıştır.

Kûfe ile ilmî bakımdan etkileşimde olan şehirlerden biri de Medine'dir. İbn Mes'ûd'un ilminin sonraki nesle intikalinde önemli rol icra eden isimler olan Alkame, Mesrûk ve Esved, Medine'ye giderek Hz. Âişe'den istifade etme noktasında gayret göstermişlerdir. Alkame'nin Hz. Âişe'ye fıkhî meseleler sorması, onu dönemin fıkhî meselelerinde bir otorite olarak algılandığını göstermektedir. Aynı zamanda, bu tür rivayetler, Alkame'nin Hz. Âişe ile doğrudan iletişim kurduğunu ve onun ilminden birebir istifade ettiğini ortaya koymaktadır.[724] Esved de Hz. Âişe'ye fıkhî sorular yönelterek, döneminde karşılaşılan meselelerde onun otoritesine başvurmuştur. Hz. Âişe, bu sorulara detaylı ve örneklerle dolu cevaplar vererek dönemin ilmî tartışmalarına katkıda bulunmuştur. İbn Zübeyr'in, Hz. Âişe'nin gizli tuttuğu bazı meseleleri Esved'e sorması, Hz. Âişe'nin Esved'e olan güvenini ve Esved'in onun hadislerinin naklindeki otoritesini vurgulamaktadır.[725] Esved, Hz. Âişe'nin görüşlerini ve hadislerini doğrudan aktarmış, rivayetlerde titizlikle Hz. Âişe'nin ifadelerine sadık kalmıştır. Bir hadisede ise Mesrûk, Hz. Âişe'nin yanına giderek Kûfe'nin iki önemli sahâbîsi olan Abdullah b. Mes'ûd ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin uygulamalarını onların isimlerini vermeden onayına sunmuştur. Bunun üzerine Hz. Âişe uygulamayı yapanların kimler olduğunu öğrenmek istemiştir. Rivayet, Hz. Âişe'nin Kûfe'deki uygulamaları öğrenme konusundaki ilgisini ve Mesrûk'un bu hususta oynadığı rolü göstermektedir.[726]

Kûfe ve diğer şehirler arasındaki etkileşim sonraki nesilde de devam etmiştir. Nitekim hadislerin tedvin sürecinde ve sistematikleşmede en etkili isimlerden olan Zührî, Irak'ta hadis rivayet eden biri olup olmadığını sormuş ve A'meş'in rivayetleri kendisine getirildiğinde çok etkilenmiştir. Bunun üzerine A'meş'in bilgisine duyduğu hayranlığı dile getirerek, Irak'ta böyle bir muhaddisin bulunmasını beklemediğini ifade etmiştir. A'meş'in hadislerini Zührî'ye arz eden kişinin hadisleri yazdığı kitabı vermesi, A'meş her ne kadar yazılmasına izin vermese de öğrencilerinin hadisleri yazdığını göstermektedir.[727] Bu hadisede dikkat çeken husus, büyük muhaddislerin rivayetlerinin öğrenciler tarafından şehirler arasında taşınmasıdır. Zührî'nin

[724] Nesâî, *es-Sünenü'l kübrâ*, 3/303.
[725] Buhârî, "İlim", 48.
[726] Müslim, "Sıyam", 9, "Fezailü's sahâbe", 22.
[727] Hatîb el-Bağdadi, *Târîhu medineti's-selâm,* 10/5.

Medine'de yaşamasına rağmen Irak'taki hadisleri takip etmesi de İslam beldelerindeki âlimlerin birbirlerinden haberdar olmak istediğini göstermektedir.

G.Hadis Uydurma Faaliyetinin Kûfe ile İlişkilendirilmesi

Teze konu olan râviler hakkında yapılan biyografik araştırmalar esnasında hicrî birinci asırda yalanın/uydurma faaliyetinin ortaya çıkışına dair rivayetlere rastlanmıştır. Uydurma hadislerin doğuşu ile ilgili pek çok çalışma kaleme alınmıştır.[728] Teze konu bu rivayetlerden bazıları yalanın başlangıcını Abdullah b. Sebe ile ilişkilendirmektedir.[729] Abdullah b. Sebe'nin Hz. Ali hakkında yalan uydurduğu ve rec'at inancını ortaya çıkaran isim olduğu rivayet edilmiştir. Abdullah b. Sebe', erken İslâm tarihi ve hadis rivayetleri bağlamında tartışmalı bir isimdir. Kimi kaynaklara göre Yahudi asıllı bir Yemenli olan Abdullah b. Sebe, Hz. Osman döneminde İslam'a geçmiş ve Müslümanlar arasında fitne çıkarmaya çalışmıştır. Rec'at fikrinin kurucusu olarak da kabul edilen bu isim, genellikle fitne ve iftira hareketleriyle ilişkilendirilir.[730] Hz. Ali'nin minberde olduğu esnada Abdullah b. Sebe'nin sürüklenerek onun huzuruna getirildiği nakledilmiştir. Hz. Ali, İbn Sebe'nin suçunu sorunca onu getiren kişi, "Allah ve resulü adına yalan söylüyor." diyerek cevap vermiştir.[731] Bu ifade, Abdullah b. Sebe'nin, Hz. Ali döneminde yalan söylemek ve iftirada bulunmakla suçlandığını ortaya koymaktadır. Elbiselerinden tutulup sürüklenerek getirilmesi, onun ciddi bir suç işlediğine ve toplumda fitne çıkardığına dair güçlü bir imaj çizer. Olay sırasında Hz. Ali'nin minberde olması, bu olayın toplum nezdinde cereyan ettiğini göstermektedir. Bu rivayet, hicrî birinci asırda Kûfe'de hadis uydurmacılığı ve fitne hareketlerinin Abdullah b. Sebe etrafında yoğunlaştığını ve Hz. Ali'nin bu tür girişimlere karşı tavır aldığını göstermektedir. Abdullah b. Sebe'nin bu dönemde özellikle Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e yönelik aşırı yorumlar ve uydurma rivayetlerle Müslüman toplumda bölünmelere neden olduğu şeklindeki görüşleri destekleyen bir delil olarak öne çıkmaktadır.[732]

---

[728] Konuyla ilgili çalışmaların bazıları şunlardır: Ömer b. Hasan Osmân Fellâte, *el-Vaz' fi'l-hadis* (Cidde: Darü'l Minhâc, 2016); Enbiya Yıldırım, *Hadis problemleri* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007); Sadık Cihan, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-politik Olaylarla İlgisi : Hz. Peygamber Devrinden Abbasi Halifesi Mu'tasım Dönemine Kadar* (Samsun: Etüt Yayınları, 1997); Emin Aşıkkutlu, "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değerleri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2014), 5-26; Abdulvahap Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi* (Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011).

[729] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 29/7.

[730] Mahmut Kelpetin, "Hz. Osman'a Muhalefette Abdullah b. Sebe ve Faaliyerleri", *Hazreti Osman*, (2020), 235; Ethem Ruhi Fığlalı, "The 'Problem' of 'Abd-Allah Ibn-Saba", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 379.

[731] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 29/7.

[732] Abdullah b. Sebe'nin kimliği ve hakkında Seyf b. Ömer tarafından nakledilenlerin modern tarihçiler tarafından şüpheyle karşılandığı belirtilmelidir. Detaylı bilgi için bkz. Fığlalı, "The 'Problem' of 'Abd-Allah Ibn-Saba", 389,390.

İbn Sîrîn, Hz. Ali'den (onun adına) aktarılan rivayetler sebebiyle, Kûfeli rivayetleri şüpheli bulduğunu dile getirmiştir. Nitekim İbn Sîrîn Ebû Ma'şer'e "Sizi, Ali'den rivayet ettiğiniz hadislerde itham ediyorum ya da ondan aktardığınız birçok şeyde sizi suçluyorum." demiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî de İbn Sîrîn'in Ali'den rivayet edilenlerin çoğunu batıl olarak gördüğünü nakletmiştir. Ayrıca Şa'bî'nin "Bu ümmetten hiç kimseye, Ali'ye (onun adına) yalan söylendiği kadar yalan söylenmemiştir." dediği rivayet edilmiştir.[733] Abdurrahman b. Ebî Leylâ da Hz. Ali'den gelen rivayetlerin çoğunun "bâtıl" olduğu kanaatindedir. [734] Ayrıca Ali b. Ebî Tâlib hakkında söylenenler kendisine nakledilince Abdurrahman b. Ebî Leylâ, "Biz Ali'yi gördük, ondan işittik, onun yanına girdik ve onun adına çeşitli işlerde çalıştık. Ancak sizin söylediğiniz (ona atfettiğiniz) şeyleri ondan işitmedik." demiştir.[735] İbn Ebî Leylâ'nın, Hz. Ali'ye mülazemet etmiş olması hasebiyle söyledikleri doğrudan bir gözleme dayanmaktadır ve bu açıdan önem arz etmektedir. Ayrıca Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Hz. Ali hakkında aktarılan rivayetleri işitince tepki göstermiş ve "Biz Ali ile otururduk ve ona eşlik ederdik ama bunların söylediklerinden hiçbir şey söylediğini görmedik. Ali için, Rasûlullah'ın (s.a.v.) amcasının oğlu olması, kızının eşi olması, Hasan ve Hüseyin'in babası olması, Bedir ve Hudeybiye'de bulunmuş olması yeterli değil mi?" diyerek onun hakkında söylenenlerin doğru olmadığına dikkat çekmiştir.[736]

Uydurma faaliyetinin başlangıcına dair dikkat çekici rivayetlerden biri Hz. Ali'nin önde gelen talebesi Hâris el-A'ver'den gelmektedir. Hâris, insanların Hz. Ali adına naklettikleri haberleri duyunca Hz. Ali'nin yanına gelerek durumu ona arz etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ali Hâris'e, doğruluğundan emin olduğu haberlere itimat etmesini, şüphe duyduklarını ise kendisine nakletmesini söylemiştir. Bunun üzerine Hâris, Hz. Ali adına uydurulan ve ifrat üzere olan hadisleri Hz. Ali'ye nakletmiştir. Bu gibi rivayetlerle karşılaştığında ne yapacağını soran Hâris'e Hz. Ali, kitaba ve sünnete ittiba etmeyi tavsiye etmiştir. Bu rivayete göre Hz. Ali adına yalan uydurma faaliyeti henüz o hayattayken başlamıştır.[737] Hz. Ali'nin diğer meşhur öğrencisi Âsım b. Damra, Hz. Hasan'a Hz. Ali'nin rec'at edeceği hakkında söylentiler olduğunu iletince Hz. Hasan bunun bir yalandan ibaret olduğunu belirtmiştir. Rec'ati kabul etselerdi Hz. Ali'nin eşlerinin evlenmeden onu beklemesi ve mirasının da taksim edilmemesi gerektiğini ancak aksinin cereyan ettiğini söylemiştir.[738] Bu rivayet de hadis uydurma faaliyetinin Hz. Ali döneminde başladığını göstermektedir. Hz. Ali'ye olağanüstü özellikler atfedenlerden biri de

[733] İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/451.
[734] Zehebî, *Siyer*, 5/150.
[735] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/89.
[736] İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/233.
[737] Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/250.
[738] İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 42/589.

Rüşeyd el-Hecerî'dir. Rüşeyd el-Hecerî, özellikle rec'at inancı ve Hz. Ali'nin olağanüstü vasıflarını kabul etmesi sebebiyle, dönemin Sünnî otoritelerince eleştirilen bir figür olmuştur. Nitekim Hz. Ali'nin minberde Dâbbetü'l-Arz hakkında bilgi verdiği esnada Rüşeyd el-Hecerî, Hz. Ali'ye hitaben, "Şahitlik ederim ki sen o Dâbbe'sin!" demiştir. Hz. Ali ise ona sert bir şekilde karşılık vermiştir.[739] Ayrıca Şa'bî, Rüşeyd'in Hz. Ali'nin rec'at edeceğine inandığını ifade etmiş ve bu inancı sebebiyle onu eleştirmiştir.[740]

Sahâbeden de hadis uydurmacılığının Kûfe'de başladığına dair rivayetler nakledilmiştir. Nitekim Hz. Ali, Kûfe halkına seslenerek "Ey Kûfe halkı! Bize Allah ve Resûlü'nün ne dediğini sorun. Biz Ehl-i Beyt olarak Allah ve Resûlü'nün söylediklerini en iyi bilenleriz. Ancak siz Kûfe halkı da (Allah ve Resûlü adına) yalan uydurmayı en iyi bilenlersiniz." demiştir. İbn Ömer'den de Kûfelilerin yalan hadislerle iştigaline dair rivayet nakledilmiştir. Rivayete göre, Kûfeli biri, hac esnasında Abdullah b. Ömer'e rastlamış ve ona bazı sorular sormuştur. Ancak İbn Ömer adamı azarlamış ve ona cevap vermemiştir. Adam, haccını tamamladıktan sonra İbn Ömer'in yanına tekrar gitmiş ve uzak bir yerden geldiğini ve bazı şeyler sormak istediğini ancak azarlandığını ve cevapsız bırakıldığını dile getirerek bu durumun sebebini sormuştur. Bunun üzerine İbn Ömer, "Siz Iraklılar, bize isnat ederek söylemediğimiz şeyleri rivayet ediyorsunuz." demiştir. Ayrıca İbn Ömer'in, "Ey Irak halkı! Siz bize zor ve karmaşık sorular soruyorsunuz (ve meseleleri karmaşıklaştırıyorsunuz)." dediği nakledilmiştir. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kızı ise, babasına sorduğu bir şey üzerine babasının şaşırdığını, ona şaşkınlığının sebebi sorulduğunda ise "Size bir hadis anlatmaktan çekiniyorum, çünkü bir hadis anlatıyorum ve siz onu yüz hadise çeviriyorsunuz." cevabını verdiğini nakletmiştir.[741] Bu rivayetler, sahâbîlerin hadis naklinde güvenilirliğe verdikleri önemi ve özellikle Irak'tan gelen rivayetlere karşı duydukları temkini açıkça ortaya koymaktadır.

Bazı râvilerin biyografi bilgileri de birinci asırda Hz. Ali hakkında yalan birtakım haberlerin yayılmaya başladığını ifade etmektedir. Nitekim Süfyân es-Sevrî, Câbir el-Cu'fî'den otuz civarında hadis duyduğunu ancak bu hadisleri nakletmeyi helal görmediğini dile getirmiştir. Câbir'in Hz. Ali'yi "vasîlerin vasîsi" olarak görmesi sorulunca Süfyân bunun Câbir hakkındaki en küçük problem olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca insanların Câbir'i daha önce de eleştirdiklerini ancak Hz. Ali'nin rec'atine dair inancını açıkladıktan sonra onun hadislerini müttehem gördükleri için Câbir'i bazılarının terk ettiğini dile getirmiştir. Uydurma hadis

[739] Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân* (Beyrut: Dârü'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 3/472.
[740] Zehebî, *Siyer*, 5/180.
[741] Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/759.

naklettiği söylenen diğer bir râvi ise Matar b. Meymûn'dur. Bu râvi, güvenilir râvilerden (*الأثبات*) uydurma hadisler (*الموضوعات*) naklettiği için eleştirilmiştir. Nitekim Enes b. Mâlik'ten, onun hadisleri arasında olmayan rivayetlerde bulunmuştur. Özellikle Hz. Ali'nin fazileti hakkında ve diğer konularda rivayetler nakletmiştir.[742] Eleştiriye konu olan başka bir isim de Yezîd b. Bilâl'dir. Hz. Ali'den onun hadislerine benzemeyen (onun rivayet etmesine ihtimal verilemeyecek içerikte) rivayetler naklettiği söylenmiş ve bu sebeple rivayetlerine ihtiyatlı yaklaşılmıştır.[743] Hz. Ali'nin faziletine dair hadis uyduran isimlerden biri de Muallâ b. Abdurrahman el-Vâsıtî'dir. Muallâ ölüm döşeğinde iken tövbe etmesi teklif edildiğinde "Hz. Ali'nin faziletine dair 90 hadis uydurduktan[744] sonra mı istiğfar edeyim?" demesi onun hadis uydurduğunu açıkça göstermektedir.

Hz. Ali'nin faziletine dair hadis uyduran grupların Muhtâriyye ve Şîa olduğu dile getirilmiştir. Nitekim Muhtâr b. Ebî Ubeyd'in, siyasi çıkarları için dini manipüle ettiği ve takipçilerine para vererek yalan hadisler uydurttuğu nakledilmiştir. Özellikle Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e yönelik aşırı övgü dolu ve yücelten rivayetlerin, Muhtâr'ın siyasi emellerini desteklemek amacıyla üretildiği anlaşılmaktadır. Huzeyme b. Nasr Muhtâr'ın taraftarları için "Allah onları kahretsin! Ne kötü bir topluluk ne kadar çok hadisi bozdular!" diyerek onların hadisleri tahrif ettiklerini ifade etmiştir.[745] Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'nin ismini kullanarak, İbrâhim b. el-Eşter'i kendi yanında savaşmak için ikna etmek üzere mektup yazmıştır. Bu durum her ne kadar hadislerin uydurulduğuna doğrudan bir delil teşkil etmese de Muhtâr'ın yalana teşebbüs konusundaki cesaretini göstermesi açısından önemlidir.[746] Hz. Ali'nin oğlu ve Şiîler tarafından büyük saygı gören bir şahsiyet olan Muhammed b. Hanefiyye, kendi dönemindeki aşırı ve sapkın bazı Şiî grupların davranışlarından rahatsızlığını, "Keşke bu Ali destekçilerinin bir kısmını kendi kanım ile fidye verip kurtarabilseydim. Onların yalan söylemeleri ve şerri (kötülüğü) yaymaları o kadar ileri gitmiş ki, birinin öz annesi bile olsa onu öldürmek için kışkırtacak kadar düşkünler." diyerek ifade etmiştir.[747]

Zührî'nin Kûfeli rivayetler hakkındaki yorumu, diğer şehirlerde ikamet eden âlimlerin buradan gelen rivayetlere karşı temkinli yaklaştıklarını göstermektedir. Nitekim Zührî, "Hadis bir karış olarak çıkar, fakat Irak'tan (Kûfe'den) döndüğünde bir arşın olur." demiştir. Zührî bunu

[742] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/5.
[743] İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 3/105.
[744] Muallâ uydurma kelimesini ifade etmek için وضعت kelimesini tercih etmiştir.
[745] Cûzcânî, *Ahvâlü'r-ricâl*, 40.
[746] Taberî, *Târîh*, 6/17.
[747] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 2/134.

söylerken eliyle işaret ederek, "Bir hadis Irak'a ulaşmışsa ona karşı temkinli yaklaşın." tavsiyesinde bulunmuştur.[748]

Kûfe'de hadis ilminin gelişimini hicrî 350 yılına kadar inceleyen Şeref el-Kudât tezinde hadis uydurma faaliyeti için bir başlık açmıştır. Bu başlıkta hadis uydurmakla itham edilen Kûfeli isimleri sıralamıştır. Bunlar arasında Hz. Ali'den rivayet nakleden ve onunla yakınlığı bulunan isimler dikkat çekmektedir. Esbağ b Nübâte,[749] Süveyr b. Ebî Fâhite,[750] Câbir el-Cu'fî,[751] Hâris el-A'ver,[752] Rüşeyd el-Hecerî,[753] Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî,[754] Matar b. Meymûn[755] hadis uydurmakla itham edilen isimlerdendir ve bunların Hz. Ali'yle uzaktan yahut yakından bir irtibatı bulunmaktadır. Ayrıca hicrî birinci asırda hadis uydurma faaliyeti hakkında makale kaleme alan Recep Emin Gül, hadis uydurmakla itham edilen ve mezvûât literatüründe hadisi bulunan 17 isim sıralamıştır. Bunlar arasında yukarıda sayılan isimlerle örtüşenler olduğu gibi farklı isimler de vardır.

Hadis uydurma girişimlerine dair müstakil bir ese kaleme alan Felâte'nin kanaati, hadis uydurma faaliyetinin birinci asrın son üçte birlik kısmında yani hicrî 75'ten sonra başladığı, bu tarihten önceki uydurma kalkışmalarının Hz. Peygamber adına hadis uydurmaktan çok sahâbeye yalan isnad etme şeklinde olduğudur.[756] Yukarıda verilen bilgilerden hareketle uydurmacılığın öncelikle, sahâbe ve özellikle Hz. Ali adına yalan uydurma şeklinde başladığı anlaşılmaktadır. Gerek sahâbeden (İbn Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Hz. Ali'nin bizzat kendisi) gerek tâbiûndan nakledilenler değerlendirildiğinde Hz. Ali adına yalan uydurma uygulamalarının henüz o hayattayken başladığı anlaşılmaktadır. Ancak hadis uydurma

[748] İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhü'l-kebîr*, 2/395; Fesevî, *el-Ma'rife ve't Tarîh*, 2/761.

[749] Esbağ b. Nübâte'yi yalanla müttehem görenlerin yanında İclî gibi onu tevsik edenler de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudât, *Medresetü'l Hadîs fi'l Kûfe*, 503; Recep Emin Gül, "Hicrî I. Asırda Hadis Uydurma Faaliyeti ve Hadis Uyduranların Tespiti", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 10 (2020), 257.

[750] Süveyr, Hz. Ali'nin halası Ümmü Hânî'nin mevlâsıdır. Süfyân es-Sevrî, Süveyr'in "yalanın temel unsurlarından biri" olduğunu ifade etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kudât, *Medresetü'l Hadîs fi'l Kûfe*, 504, 505.

[751] Câbir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gül, "Hicrî I. Asırda Hadis Uydurma Faaliyeti ve Hadis Uyduranların Tespiti", 259; Ebubekir Sifil, "Sünnî Ricâl Kaynaklarındaki Boşlukların Doldurulmasında Şî'î Ricâl Edebiyatının Önemi: Câbir el-Cu'fî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* XIII/1 (2015), 30-33.

[752] Hâris el-A'ver hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kudât, *Medresetü'l Hadîs fi'l Kûfe*, 506; Gül, "Hicrî I. Asırda Hadis Uydurma Faaliyeti ve Hadis Uyduranların Tespiti", 256.

[753] Rüşeyd hakkında yukarıda bilgi verilmişti. Ayrıca bkz. Kudât, *Medresetü'l Hadîs fi'l Kûfe*, 508.

[754] Muhtâr'ın para karşılığında hadis uydurtmaya çalıştığına dair yukarıda bilgi verilmiştir. Muhtâr hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Güneş, "Muhtâr es-Sekafî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 75 (2015), 183-199; Yasin Kurnaz, "Muhtâr es-Sekafî Hareketine Destek Veren Unsurlar", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* VI/12 (2019), 471-488; Yasin Kurnaz, "Muhtâr es-Sekefî Hareketindeki Gâlî Davranışlar ve Muhtâr es-Sekafi'nin Bu Davranışlar Karşısındaki Tutumu", *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* XVIII/36 (2020), 499-520.

[755] Matar hakkında yukarıda bilgi verilmişti.

[756] Fellâte, *el-Vaz' fi'l-hadis*, 299.

denildiğinde esas kastedilen Hz. Peygamber adına yalan uydurma faaliyetinin Felâte'nin de tespit ettiği gibi hicrî 75'ten sonra başladığı görülmektedir.[757]

[757] Hadis uydurma faaliyetine dair detaylı bilgi için ayrıca bkz. Özsoy, *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*; Yıldırım, *Hadis problemleri*; Hüseyin Kahraman, "Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* VI/2 (2006), 87-115.

SONUÇ

Hicrî birinci asırda Kûfe'deki rivayet ağları; İbn Mes'ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın rivayetleri merkeze alınarak ve sosyal ağ analizi yöntemiyle hadis literatürü çerçevesinde incelendiğinde, bu üç ağı hem kendi içinde hem birbirleriyle etkileşimleri bakımından değerlendirme imkânı elde edilmiştir. Söz konusu üç rivayet ağı içinde en çok râvi barındıran ağ, Hz. Ali'nin ağıdır ve bunu İbn Mes'ûd ve Ebû Mûsâ ağları izlemektedir. İbn Mes'ûd ağındaki rivayetleri yoğun olarak nakleden râvilerin, diğer bir tabirle İbn Mes'ûd'un birinci derece öğrencilerinin birbirleriyle etkileşiminin Hz. Ali ve Ebû Mûsâ'nın öğrencilerine nazaran daha yoğun olduğu görülmektedir. Hz. Ali'nin öğrencilerinden Hâris el-A'ver ve Âsım b. Damra, birbirleriyle etkileşimde bulunmamışlardır. Aynı şekilde, Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Ebû Abdirrahman es-Sülemî, Abduhayr b. Yezîd ve Muhammed b. Hanefiyye arasında da bir ilişki tespit edilememiştir. Bu isimlerin Kûfe'de aynı dönemde yaşamalarına rağmen birbirleriyle irtibat kurduklarına dair bir bilgi yoktur. İbn Mes'ûd'un talebeleri ise birbirleriyle etkileşimde bulunmuşlardır. Bu durum, Hz. Ali'nin talebelerinin ilim alma çabalarının daha bireysel olduğunu gösterir. Ayrıca, Hz. Ali'nin (tam anlamıyla sistemli olmasa da ilim meclisi akdeden İbn Mes'ûd'dan farklı olarak) ilmini aktarmak için belirli bir vakit ya da mekân belirlememiş olması bu durumu açıklayabilir. Bu durum İbn Mes'ûd'un ilminin sonraki nesillere daha sistematik ve bütüncül olarak nakledilmesinde etkili olmuş olmalıdır.

Üç sahâbînin müstakil rivayet ağlarına bakıldığında ricâl ve tabakat eserlerinde sahâbîlerin "ashâbı" olarak nitelenen ve onların ilimlerini sonraki nesle taşıdığı ifade edilen isimlerin her birinin ağda icra ettikleri görevlerin farklılaştığı görülmektedir. Böylece sosyal ağ analizinin sonuçlarının ricâl ve tabakat eserleriyle büyük ölçüde örtüştüğü üstelik sosyal ağ analizinin, öğrencilerin ağdaki görevlerini ve birbirlerinden farklarını tespitte daha detaylı sonuçlar verdiği söylenebilir. Nitekim İbn Mes'ûd'un önde gelen ashâbı arasında zikredilen altı ismin ricâl kaynaklarında (fetvâ-kaza bakımından vs.) birbirlerinden farkları belirtilse de sosyal ağ analizi sonucunda bu isimlerden rivayet ilişkisi bakımından merkezde ve periferide olanlar tespit edilebilmektedir. Alkame ve Esved, bilgiyi toplama ve aktarma konusunda en etkili isimlerdir ancak diğer sahâbîlerin ağlarıyla etkileşim bakımından Esved'in daha aktif olduğu görülmektedir. Buna binaen Alkame'nin İbn Mes'ûd ağında oldukça etkili bir isim olmakla birlikte otoritesinin hocasının rivayetleriyle sınırlı olduğu söylenebilir. Şakîk, bu isimler arasında, rivayet ilişkisinde bulunduğu kişi sayısı bakımından en aktif isimdir. Abîde ve Mesrûk, rivayeti farklı kimselere ulaştırma özellikleriyle öne çıkarken, Şüreyh ve Hâris'in ağın

kenarında bir konumda kalmaları sebebiyle bilgi akışındaki rolleri daha sınırlıdır. Alkame ve Esved, ağın merkezinde yer alırken, Ebu'l-Ahves hem İbn Mes'ûd hem de Hz. Ali'den gelen bilgiyi yayarak köprü rolü oynamaktadır.

Hz. Ali'nin önde gelen öğrencilerinden Âsım b. Damra, Hâris el-A'ver, Abduhayr ve İbnü'l-Hanefiyye'nin Hz. Ali dışında başka isimlerden rivayetlerinin az olması, bu kişilerin özellikle Hz. Ali'nin rivayetlerine ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Hz. Ali'nin öğrencilerinin, diğer hocalarından oldukça az sayıda rivayet naklettikleri, ancak Hz. Ali'nin rivayetlerini alma ve aktarma konusunda özel bir çaba gösterdikleri söylenebilir. Bu durum, rivayet ağlarının dar bir çevreyle sınırlı kalmasına yol açmıştır. Hz. Ali'nin Medine'deki hadis nakli daha çok ailesi ve yakın çevresiyle sınırlı iken, Kûfe'de daha geniş bir çevreye hadis nakletmiştir. Medineli râvilerin azlığı, Hz. Ali'nin Medine'de hadis rivayetinden kaçınmış olabileceğini ya da Medinelilerin ondan hadis alma konusunda istekli olmadıklarını düşündürmektedir. Sosyal ağ analizi bakımından incelendiğinde Hz. Ali'nin öğrencilerinin birtakım farklılıklara sahip olduğu görülmektedir. Ebû Abdirrahman Sülemî, hem bilgiyi toplama hem de yayma konusunda çok yönlü bir rol üstlenirken, Abdurrahman b. Ebî Leylâ ağın merkezi bir konumunda olup geniş bir etkileşim ağına sahiptir. Dolayısıyla rivayetlerin daha geniş bir kitleye ulaşmasını sağlayan köprü bir râvidir. Âsım b. Damra, güçlü bağlantılara sahip olsa da ağın merkezinden daha uzak bir konumda yer alır. Hâris el-A'ver, ağın merkezi râvilerinden biri olup, güçlü bağlantılar ve yüksek yakınlık ile özvektör merkeziyeti değerlerine sahiptir. Abdurrahman b. Ebî Leylâ ve Hâris el-A'ver ağın merkezi râvileri olarak öne çıkarken, Âsım b. Damra daha yerel bağlantılara sahip ve ağda daha az etkili bir konumda bulunur. Bu bilgilerden hareketle Hz. Ali'den yüksek sayıda rivayet nakleden öğrencilerinin rivayet ilişkisinin Hz. Ali'yle sınırlı olduğu ve bu durumun Hz. Ali'nin rivayetlerinin daha sınırlı bir kitleye ulaşmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsâ'nın rivayet ağı, Hz. Ali ve İbn Mes'ûd'un ağlarına kıyasla daha dar ve yerel bağlarla şekillenmiş bir yapıya sahiptir. İbn Mes'ûd ve Hz. Ali'nin ağları ise daha geniş kapsamlıdır ve aktif etkileşimleri içerir. Ebû Mûsâ'nın ağı, özellikle aile içindeki aktörlerle daha sıkı bağlantılar kurarak daha merkezi bir yapı oluşturur. Ebû Mûsâ'nın rivayet zincirinde, İbn Mes'ûd'un öğrencilerinden bazı isimlerin yer alması, iki sahâbî arasındaki etkileşimi gösterir. Özellikle Şakîk b. Seleme, Ebû Mûsâ'dan hadis nakletme konusunda diğerlerinden daha aktiftir. Ayrıca, Târık b. Şihâb, Esved b. Yezîd, Hüzeyl b. Şurahbîl, Mürre b. Şerâhîl gibi İbn Mes'ûd'un râvileri de Ebû Mûsâ'dan rivayet nakletmiştir. Hz. Ali'nin talebelerinden Ebû Abdirrahman da Ebû Mûsâ'dan dikkate değer miktarda rivayet aktarmıştır. Sonuç olarak, Ebû

Mûsâ ile İbn Mes‘ûd’un öğrencileri arasındaki etkileşim, Hz. Ali ile Ebû Mûsâ arasındaki etkileşimden daha yoğun ve fazladır.

Hz. Ali’nin rivayet ağı 505 düğümle en büyüktür, bu da onun geniş bir öğrenci kitlesine sahip olduğunu göstermektedir. Hz. Ali’nin Medine ve Kûfe’deki etkisi ona çok sayıda takipçi kazandırmış olabilir. İbn Mes‘ûd’un ağı 188 düğümle daha dar ve yerel odaklıdır. Kûfe’deki ilim meclisleri ona takipçi kitlesi kazandırmış olsa da ağındaki düğümler Hz. Ali’nin rivayet ağına oranla sınırlıdır. Ebû Mûsâ’nın ağı ise 96 düğümle en küçük ağdır; Basra ve Kûfe’deki valilik görevleri ona farklı bölgelerde etkili olma fırsatı tanımıştır. Ağların yoğunlukları açısından, Ebû Mûsâ’nın ağı en yoğundur (0.0274), bu da rivayetlerinin sınırlı bir grup içinde daha sıkı bir şekilde aktarıldığını gösterir. İbn Mes‘ûd’un ağı orta yoğunluktadır (0.0217), ilişkiler güçlüdür ancak Ebû Mûsâ’nınki kadar sıkı değildir. Hz. Ali’nin ağı en seyrek yoğunluğa sahiptir (0.0066), bu da onun rivayetlerinin geniş bir topluluğa yayıldığını ancak ilişkilerin daha gevşek kaldığını gösterir. Bu durum, Hz. Ali’nin geniş bir kitleye hitap ettiğini, Ebû Mûsâ’nın ise daha yoğun ama sınırlı bir ağ kurduğunu ortaya koyar.

Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’un rivayet ağları karşılaştırıldığında, iki ağda da rivayetlerin naklinde rol oynayan ortak râviler dikkat çekmektedir. Bu durum, Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’un ağları arasında etkileşimin daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ancak, Ebû Mûsâ’nın rivayet ağında durum farklıdır; Ebû Mûsâ’nın ağındaki râvilerin iç ve dış dereceleri, Hz. Ali ve İbn Mes‘ûd’un ağlarındaki düğümlerle kıyaslandığında oldukça düşüktür. Bu, Ebû Mûsâ’nın rivayet ağındaki etkileşimin daha sınırlı olduğunu ve bilgi toplama ve nakletme noktasında aktif rol oynayan düğümlerin sayısının nispeten az olduğunu gösterir. Sonuç olarak, Ebû Mûsâ’nın ağı, diğer iki sahâbînin ağlarına göre daha sınırlı ve etkisi daha düşük bir yapıya sahiptir. Ayrıca, sosyal ağ analiziyle yapılan karşılaştırmada, İbn Mes‘ûd ve Hz. Ali’nin rivayet ağları arasındaki ilişkinin, Ebû Mûsâ ile olan ilişkilerine göre daha güçlü bir yapıda olduğu tespit edilmiştir.

Sahâbîlerin rivayet bakımından önde gelen râvilerinin müksir râvi olmaları, bu kişilerin genellikle bulundukları şehirdeki hocalarından hadis alıp başka bölgelerdeki hocalardan rivayet almamayı tercih ettiklerini gösterir. Yaklaşık olarak birinci asrın ilk yarısına tekabül eden dönemde aktif olan isimlerin tamamının müksir râviler olduğu söylenebilir. Müksir râviler, (Kısmî müdevvin râviler de bir çaıdan bu gruba dahil edilebilir.) ilim elde etmek için dışarıya çıkmalarına rağmen, seyahat ettikleri bölgelerde farklı hocalardan hadis alma çabası içine girmemişlerdir. Bunun yerine, genellikle aynı hocalarıyla rivayet ilişkisi kurmuş ve bu hocaların hadisleriyle yetinmişlerdir. Örnek olarak, Şa‘bî ve İbrâhim en-Nehaî gibi isimler, çok sayıda hocadan hadis almak imkânına sahip olmalarına rağmen, genelde Alkame, Esved ve

Abîde gibi belirli hocalarla sınırlı kalmışlardır. Bu durum, rivayet anlayışının tedvin dönemi ve sonrasındaki yaklaşımından oldukça farklıdır. Bu dönemde, hocaların rivayetlerine olan bağlılık daha sınırlı ve seçicidir, çünkü müksir râviler daha çok yerel hocalarıyla ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca, bu râvilerin hocasıyla ilişkileri daha tabii bir boyut taşır; ailevi bağlar, mevlâlık durumu ve aynı bölgede yaşama gibi faktörler onları hocalarına yönlendirmiştir.

Üç ağın karşılaştırılmasında dikkat çeken hususlardan biri de râvilerin yaş ortalamasıdır. İbn Mes‘ûd’un talebelerinden 9’u muhadram olarak nitelenirken 4’ü Hz. Peygamber döneminde doğmuş yahut onu görmüş ancak ondan hadis işitmemiştir. Hz. Ali’nin talebeleri arasında da muhadram isimler olmakla birlikte sayıları 4’tür. İbn Mes‘ûd’un talebelerinin ortalama olarak Hz. Ali’nin talebelerinden daha yaşlı olduğu görülmektedir. İbn Mes‘ûd’un talebelerinin daha yaşlı olmaları, onların sahâbenin büyüklerine erişmelerine ve onlardan ilim almalarına imkân vermiştir. Bu durum, onların ilimde birer otorite olmalarına da etki etmiştir.

Üç rivayet ağı coğrafi dağılım bakımından incelendiğinde dağılımların farklılıklar içerdiği söylenebilir. İbn Mes‘ûd’un ilmî etkisinin büyük ölçüde Kûfe’de yoğunlaştığı görülmektedir. Hz. Ali’nin öğrencileri de ağırlıklı olarak Kûfe’de bulunmaktadır ancak Medine’de de ilmî etkileri gözlenmektedir. Medine’yle irtibatlı râviler, Hz. Ali’yle akrabalık bağı bulunan isimlerdir. Ebû Mûsâ’nın etkisi, Kûfe’de var olmakla birlikte Basra’ya da uzanmaktadır. Ayrıca, onun Medine’de de kısmen etkili olduğunu söylemek mümkündür.

Ricâl kaynaklarında, Kûfe’nin rivayet ortamında en etkili isimler olarak belirtilen İbrâhim, Şa‘bî, Hakem, Ebû İshâk ve A‘meş arasında net farklar görmek zordur. Ancak sosyal ağ analizi, bu râvilerin rivayet ağlarındaki rollerini anlamada etkili bir yöntem sunmuştur. Sosyal ağ analizi, her bir râvinin ağ içindeki konumunu, etkileşim düzeylerini ve merkeziyetlerini ortaya koyarak bu farkları net bir şekilde göstermiştir. Bu analiz sayesinde, her bir râvinin ağdaki etkisi ve katkıları daha açık bir şekilde anlaşılabilmiştir. Böylece rivayet ağlarındaki farklılıklar, sosyal ağ analiziyle daha somut bir şekilde belirlenmiştir. Birinci asrın ikinci yarısındaki râvilerin merkeziyet ölçümleri incelendiğinde, her birinin farklı yönlerle öne çıktığı görülmektedir. Şa‘bî, en yüksek arasındalık ve yakınlık merkeziyetine sahip olup, hadis ağında kritik bir bağlantı noktasıdır ve bilgiyi etkin bir şekilde yaymaktadır. Ebû İshâk es-Sebîî, en fazla râviden hadis alarak geniş bir ilim havuzuna sahip olup, güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmektedir. A‘meş, birçok farklı kaynaktan hadis almasına rağmen, bilgi yayma konusunda daha az merkezi bir rol oynamaktadır. İbrâhim en-Nehaî, güçlü bir aracı olarak hadis ağında bilgiyi aktarma görevini üstlenmektedir. Hakem b. Uteybe ise etkileşimde olduğu râvilerle

güçlü bağlantılar kurarak etkili bir rol oynamaktadır. Bu analize göre, Ebû İshâk ve A‘meş hadis toplamada, Şa‘bî ise hadislerin yayılmasında en etkili râviler olarak öne çıkmaktadır.

Hicrî birinci asrın ikinci yarısında, râviler arasındaki ilişkiler daha karmaşık hale gelmiş ve aynı hocalardan rivayet nakleden isimlerin artış gösterdiği gözlenmiştir. İlk yarıda, her hocadan birkaç öğrenci öne çıkarken, ikinci yarıda hocalar ve öğrenciler arasındaki etkileşim artmıştır, ki bu durum hadis rivayetinin sistematikleşmeye başladığını göstermektedir. Özellikle Ebû İshâk es-Sebîî ve A‘meş gibi muhaddislerin hocaları ve öğrencileri arasında ortak isimlerin, önceki döneme göre artmış olması, rivayet meclislerinin daha düzenli bir hüviyet kazandığını ortaya koymaktadır.

Birinci asrın ikinci yarısında, râvilerin genelde bir veya birkaç şehirle irtibatlı olduğu ilk yarıdan farklı olarak, râvilerin etkileşimde oldukları şehirlerin sayısının arttığı görülmektedir. Bu değişim, hadis meclislerinin nispeten düzenli hale gelmesiyle paralellik gösterir. Kûfe ve Medine, hâlâ önemli şehirler olmasına rağmen, Basra’nın öğrenciler tabakasında daha fazla yer aldığı ve ilmî etkileşimin arttığı gözlemlenmiştir. A‘meş, diğer râvilerden farklı olarak, Bağdat ile de irtibatlı olan öğrenciler yetiştirmiştir. Bu durum, A‘meş’in öğrencileri arasında rihle hareketliliğinin arttığını ve sistemli rivayetler ile ilişkili bir gelişim yaşandığını gösterir. A‘meş’in etkisi, diğer isimlerle kıyaslandığında daha geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.

Birinci asrın ilk yarısında rivayet nakletme bakımından üç sahâbînin öğrencilerinin en aktif oldukları dönemler, bu isimlerin öğrencilerinin vefat tarihlerinden hareketle tespit edilmiştir. Buna göre, İbn Mes‘ûd’un öğrencilerinin en etkili olduğu dönem hicrî 40-75 yılları arasındadır, özellikle 50-70 yılları arasında sonraki nesle hadis ve fıkıh aktarmışlardır. Hz. Ali’nin öğrencilerinin en aktif oldukları dönem ise 50-80 yılları arasıdır. Ebû Mûsâ’nın öğrencileri en yoğun şekilde 50-100 yılları arasında rivayet aktarmışlardır. Kûfe’nin ilmî ortamında 40’lı yıllarda sahâbe ve büyük tâbiûn etkili iken, 40’lı yıllardan 80’lere kadar sahâbîlerin öğrencileri daha fazla etki göstermiştir. Birinci asrın ikinci yarısında etkili olan ve müksir olarak nitelenen isimlerin rivayet alma bakımından en aktif oldukları dönemin 40-80, müdevvin olarak nitelenenlerin ise 50-100/110 yılları arasına tekabül ettiği söylenebilir. Rivayet nakletme bakımından en aktif oldukları dönem ise kısmî müdevvin olarak nitelenen İbrâhim ve Şa‘bî’de hicrî 50-100 yılları arası iken Hakem b. Uteybe’de 80-110 ve müdevvin olarak nitelenen Ebû İshâk’ta 90-120 ve A‘meş’te 100-140 yıllarına tekabül etmektedir.

Araştırmamızın, birinci asırda Kûfe’de etkili olan üç büyük rivayet ağını dikkate alarak dönemin genel bir panoramasını çizdiği söylenebilir. Birinci asırda Kûfe’de etkili olan diğer

sahâbîlerin rivayet ağlarının incelenmesi, daha detaylı çıkarımların yapılmasına imkân verecektir. Ayrıca tez sayesinde, sosyal ağ analizinin hadis rivayet ağlarına tatbikinin, rivayet ağlarındaki etkili düğümlerin hangi açılardan öne çıktığını, söz konusu râviler arasındaki farkları, bir rivayet ağında önemli rol oynayan bir râvinin diğer bir rivayet ağında nasıl bir rol icra ettiğini tespit etme imkânı verdiği somut örnekler üzerinden görülmüştür. Sosyal ağ analizinin daha fazla sayıda ve çeşitlilikte rivayet ağına uygulanmasıyla, bu yöntemin isnatlara tatbiki esnasında görülen irsâl, tedlîs vb. birtakım zorluklara çözümler üretileceği ve böylece daha nitelikli çalışmaların ortaya koyulacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Abdelî, Mansur b. Avn el-. *Merviyyâtü İbn Mes'ûd fi'l-Kütüb-i Sitte ve Muvatta-i Mâlik ve Müsned-i Ahmed*. Mekke: Kral Abdülaziz Üniversitesi, Doktora Tezi, 1980.

Abdürrezzâk, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmam. *el-Musannef*. Beyrut: Darü't-Te'sil, 2013.

Ağcasulu, Hülya. "Sosyal Bilimlerde İlişkileri İnceleyen Bir Yöntem: Sosyal Ağ Analizi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (22 Ekim 2018), 1915-1933.

Ahmad, Muhammad Aurangzeb. *Towards the Analysis of Narrative Networks*. Minneapolis, USA: University of Minnesota, 2013.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-İlel ve ma'rifetü'r ricâl*. Riyad: Dâru'l Hânî, 2. Basım, 2001.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed Şeybânî. *el-Müsned*. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 2010.

Âişe bint Âbid b. Müflih el-Hüzelî. *Tabakâtu'r-Ruvvât ani'l-İmâm Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî*. Mekke: Ümmü'l Kurâ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.

Akdere, Mürsel. *Alkame b. Kays en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*. İstanbul: İFAV, 2019.

Aladağ, Fatma. "Dijital Beşerî Bilimler ve Türkiye Araştırmaları: Bir Literatür Değerlendirmesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 18/36 (2020), 773-796.

Alâî, Ebû Saîd Salâhuddin Halil b. Keykeldi b. Abdullah. *Câmiü't-tahsîl fî ahkâmi'l-merâsîl*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986.

Alamsyah, Alamsyah vd. "The Network of Environment Hadith Narrators in Sahih Al-Bukhari: A Social Network Analysis". *Mutawatir : Jurnal Keilmuan Tafsir Hadith* 11/2 (2021), 307-330.

Albayrak, Ali. *Buhârî'nin Kaynakları ve Fuad Sezgin*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2020.

Ali b. Medînî. *el-İlel*. Beyrut: el-Mektebü'l İslâmî, 2., 1980.

Ali, Salih Ahmed el-. *el-Kûfe ve ehluhâ fi sadri'l-İslam : dirâse fi ahvâliha'l-umrâniyye ve sükkânihâ ve tanzîmâtihim*. Beyrut: Şeriketü'l Matbûât li'n-Neşr ve't-Tevzî', ts.

Alias, Nursyahidah vd. "Searching algorithm of authentic chain of narrators' in Shahih Bukhari book", 2016.

Altun, İsmail. *Ebû Mûsâ el-Eş`arî`nin Hayatı ve Şahsiyeti*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.

Altuncu, Tuğba. *Abdullah b. Mes'ûd ve Hadis İlmindeki Yeri*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Altuncu, Tuğba. *Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî Özelinde Sünneti Anlamada Ehl-i Re'y Ve Ehl-i Hadis Yaklaşımları*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

Apak, Adem. *Erken Dönem İslâm Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2022.

Aşıkkutlu, Emin. "Hadis Vaz'ının Hz. Peygamber Devrinde Başladığına Dair Rivâyetler ve Delil Değerleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2014), 5-26.

Barlak, Yasemin. *Kabilecilik anlayışının Hz. Ali dönemi siyasî gelişmelerine etkisi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Bastian, Mathieu vd. "Gephi: An Open Source Software for Exploring and Manipulating Networks". *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* 3/1 (2009), 361-362.

Başaran, Serkan. *Abdullah b. Mes'ûd'un İctihadlarında Sünnetin Rolü*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.

Başaran, Serkan. "The Companions' Understanding of Sunnah: The Example of ʿAbd Allāh Ibn Masʿūd". *Ilahiyat Studies* 9/1 (13 Haziran 2018), 73-112.

Bektaş, Hami. *Abdullah b. Mes'ud ve Sünnet Anlayışı*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Belazûrî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbü'l-eşrâf*. Beyrut Medine: Dârü'l-Fikr, 1996.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *el-Medhal ila ilmi's-Sünen*. Cidde; Medine: Darü'l-Minhac; Darü'l-Yüsr, 2016.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kebir*. Kahire: Merkezu Hecr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslamiyye, 2011.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *es-Sünenü'l-kübrâ*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1936.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdülhalik el-Basrî. *el-Bahrü'z-zehhâr = Müsnedü'l-Bezzâr*. Beyrut Medine: Müessesetu Ulumi'l-Kur'ân Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1988.

Bozkurt, Nebi. "Hucr b. Adî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 18/277-278. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.

Bozkurt, Nebi. "Mescid-i Hayf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/277-278. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2004.

Bozkurt, Üsame. *Mesruk b. el-Ecda' ve hadisçiliği*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Bozkurt, Üsame. "Tâbiîn Âlimi Mesrûk b. el-Ecda'ın (ö. 63/682-3) Hadis İlmine Katkısı ve Rivayetlerine Dair Verilerin Değerlendirilmesi". *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi* IV (2017), 29-45.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *et-Târîhü'l-evsat*. Kahire: Mektebetü Dârü't Türâs, 1977.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm Cu'fî. *et-Tarihü'l-kebir*. Riyad: en-Naşirü'l-Mütemeyyiz, 2019.

Bürhan, Yücel vd. "Sosyal Ağ Analizi ve Veri Görselleştirme Araçlarının İncelenmesi ve Uygulamalı Karşılaştırılması". 1-5, 2017.

Chirri, Mohamad Jawad. *The Brother of the Prophet Mohammed : the Imam Ali*. Michigan: The Islamic Center of Detroit, 1979.

Cihan, Sadık. *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo-politik Olaylarla İlgisi : Hz. Peygamber Devrinden Abbasi Halifesi Mu'tasım Dönemine Kadar*. Samsun: Etüt Yayınları, 1997.

Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhim b. Ya'kub b. İshâk es-Sa'dî. *Ahvâlü'r-ricâl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Çelik, Ali. "Tedlîs Yapmakla İtham Edilen Kûfeli Râviler = The Concealer Narrators from Kufe". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2020), 99-123.

Çetin, Emre. *Câhiliye'den Emevîler'in Sonuna Kadar Mezhic Kabilesi*. İnönü Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Çoşkun, Cüneyt. *Kufe Ekolünün Bir Temsilcisi: Alkame B. Kays ve Hadisçiliği*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi (Devam Ediyor.), ts.

Dalkılıç, Mehmet. "Süleymân Bin Surad Ve Tevvâbûn Hareketi". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2022), 223-238.

Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b Ömer b Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. Riyad: Dâru Taybe, 1985.

Dârekutni, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ahmed. *Sünen*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman. *es-Sünen*. Riyad: Dâru'l Muğnî, 2000.

Dinçer, Ahmet Yasin. *Süleyman b. Mihrân el-A'meş'in Hadisçiliği*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi (Devam Ediyor.), ts.

Dineveri, Ebû Hanife Ahmed b. Davud b. Venend. *Ahbârü't-tıvâl*. Mısır: Vizâretü's sekâfe, 1960.

Dini, Sekti Kartika vd. "Social Network Analysis of Hadith Narrator (Case Study: Shahih Hadith of Imam Bukhari from Software Ensiklopedi Hadits Kitab 9 Imam)". *International Journal of Scientific & Enggineering Research* 8 (2017), 176-181.

Dûrî, Abdülaziz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. İstanbul: Endülüs yayınları, 2016.

Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî. *Su'âlât Ebî Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistani min asari'l-imam Ahmed b. fi'l-cerh ve't-ta'dil.* Medine: Mektebetü'l Ulûm ve'l Hikem, 1994.

Ebû Davud es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî. *Suâlâtu Ebi Ubeyd el-Acurrî fi'l cerhi ve't-ta'dîl*. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1983.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak İsfahanî. *Ma'rifetü's-sahabe*. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1998.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ. *Müsnedü Ebî Ya'lâ el-Mevsılî*. Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, 1984.

Ebû Ya'lâ, el-Halil b. Abdullah b. Ahmed. *el-İrşad fî ma'rifeti ulemai'l-hadis*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989.

Ebû Yûsuf, Yakub b. İbrâhim b. Habib el-Ensârî. *el-Âsâr*. Kahire: İhyaü'l-Maârifi'n-Nu'maniyye, 1936.

Ebû Zür'a ed-Dımaşki, Abdurrahman b Amr b Abdullah. *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dımaşki*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Elmalı, Ayşe. *Abdullah b. Mes'ûd ve Hukukî Kişiliği*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2009.

Erdem, Elif. *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

Erdemir, Mustafa. *Şa'bî'nin İslam Tarihi Rivayetlerinin Tespiti ve Değerlendirmesi*. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Ethem Ruhi Fığlalı. "Abdullah b. Sebe". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/133-134. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988.

Fellâte, Ömer b Hasan Osmân. *el-Vaz' fi'l-hadis*. Cidde: Darü'l Minhâc, 2016.

Fesevî, Ya'kub b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't Tarîh*. Bağdat: Matbaatü İrşâd, 1974.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "The 'Problem' of 'Abd-Allah Ibn-Saba". *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 379-390.

Freeman, Linton C. *The Development of Social Network Analysis A Study in The Sociology of Science*. Kanada: Empirical Press, 2004.

Futsi, Ali Fuat. *Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî*. Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

Gençer, Mehmet. "Sosyal Ağ Analizi Yöntemlerine Bir Bakış". *Yıldız Social Science Review* 3/2 (2017), 19-34.

Gezgin, Yusuf Erdem. "Tabiîn Dönemi Fakihlerinden Esved b. Yezid (ö. 75/694) ve Fıkıh Tarihindeki Yeri". *İslâm Tetkikleri Dergisi* XI/1 (2021), 243-266.

Gül, Recep Emin. "Hicrî I. Asırda Hadis Uydurma Faaliyeti ve Hadis Uyduranların Tespiti". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 10 (2020), 253-277.

Gültekin, Hüseyin. *A'meş Süleymân bin Mihrân'ın hadis ilmindeki yeri*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Güneş, Hüseyin. "Muhtâr es-Sekafî Hareketi Karşısında Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 75 (2015), 183-199.

Gürsakal, Necmi - Aksan, Adem. *Sosyal Ağ Analizi R, Nodexl, Gephi, Ucinet Uygulamalı*. Bursa: Dora Yayınları, 2023.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyi' Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. Beyrut: Dâru'l Ma'rife, ts.

Hâkim en-Nisaburi, Ebu Ahmed Muhammed b Muhammed b Ahmed. *Kitâbü'l-esâmî ve'l-künâ*. Kahire: Dâru'l-Fâruk, 2015.

Halife b. Hayyat, Ebû Amr eş-Şeyban. *Kitâbü't-Tabakat: rivaye Ebî İmran Musa b. Zekeriyyâ Yahyâ et-Tüsteri li-Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ezdi*. Beyrut: Dârü'l Fikr, 1993.

Harvey, Ramon. "The Legal Epistemology of Qur'anic Variants: The Readings of Ibn Masʿūd in Kufan fiqh and the Ḥanafī madhhab". *Journal of Qur'anic Studies* 19/1 (01 Şubat 2017), 72-101.

Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed b Ali b Sabit Hatîb. *Takyîdü'l-ilm*. Beyrut: İhyâu's Sünneti'n Nebeviyye, ts.

Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr Ahmed b Ali b Sabit Hatîb. *Târîhu medineti's-selâm*. Tunus: Darü'l-Garbi'l-İslami, 2015.

Hatîb el-Bağdadi, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b Ali b Sabit. *el-Câmi' li-ahlâki'r-ravi ve âdâbü's-sami'*. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1983.

Haxhiu, Faruk Idrizi. *Başlangıcından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi Olaylarda Ezd Kabilesi*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi. *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. Beyrut: Dârü'l Cîl, 1992.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. Beyrut: Dâru'l Kütübi'l İlmiyye, 1. Basım, 1997.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah. *Târîhu medîneti Dımaşk*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996.

İbn Ebî Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1952.

İbn Ebî Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitabü'l-ilel*. Riyad: Metâbiu'l Humeydî, 2006.

İbn Ebî Hatim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitâbü'l-merâsîl*. Beyrut Medine: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebû Hayseme Züheyr b. Harb. *et-Târîhü'l-kebîr*. Kahire: el-Fârukü'l-Hadîse, 1., 2004.

İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b Muhammed b İbrahim. *el-Musannef*. Cidde: Dârü'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006.

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris. *Kitabü'l-ilel*. Riyad: Matbaatu Humeydî, 2006.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı., 1995.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî. *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, ts.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî. *Lisânü'l-mîzân*. Beyrut: Dârü'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî. *Ta'rîfu Ehli't-Takdîs bi Merâtibi'l-Mevsûfîne Bi't-Tedlîs (Tabakâtu'l Müdellisîn)*. Çeviren: Veysel Özdemir, 2014.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalanî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. Haydarabad: Matbaatu Meclis-i Dâireti'l-Maarifi'n-Nizâmiyye el-Kâine, 1908.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahiri. *Esmâü's-sahâbeti'r-ruvvât ve mâ li-kulli vâhid mine'l-aded*. Kahire: Mektebetü'l Kur'ân, ts.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. Haleb: Dârü'l Va'y, 1. Basım, 1976.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed et-Temîmî. *Kitâbü's-sikât*. Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmaniyye, 1973.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe Dîneverî. *el-Maarif*. Kahire: el-Hey'etü'l Mısriyyeti'l Âmme lil-Kitâb, 1992.

İbn Ma'în, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ma'în b. Avn el-Bağdadi. *Yahyâ b. Ma'în ve kitâbuhü't-tarih*. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyai't-Türâsi'l-İslamî, 1979.

İbn Mencuye, Ebû Bekr Ahmed b. Ali Muhmamed el-İsfahanî. *Ricâlu Sahîhi Müslim*. Beyrut Medine: Dârü'l-Ma'rife, 1987.

İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa’d b. Meni’ Zühri. *Kitâbü’t-Tabakati’l-kebir*. Kahire: Mektebetü’l-Hanci, 2001.

İbnü’l Esîr, Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi’t-târîh*. Beyrut: Dârü’l Kütübi’l İlmiyye, 1987.

İbnü’l Esîr, Ebü’l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *Üsdü’l gâbe fî ma’rifeti’s sahâbe*. Beyrut: Dârü’l Fikr, 1989.

İbnü’l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali b. el-Cârûd. *el-Münteka mine’s-süneni’l-müsnede an Resulillah*. Kahire: Dâru’t Takvâ, 2007.

İbnü’l-Cevzi, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *ed-Duafâ ve’l metrûkîn*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1986.

İbnü’l-Cevzi, Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b Alî b Muhammed Bağdâdî. *Telkîhu fuhûm ehli’l-eser fî uyûni’t-târîh ve’s-siyer*. Beyrut: Şeriketü Dâru’l Erkam, 1997.

İbnü’l-Irakî, Ebû Zür’a Veliyyüddin Ahmed b. Abdürrahim. *Tuhfetü’t-tahsîl fî zikri ruvâti’l-merasil*. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1999.

İclî, Ebu’l Hasen Ahmed b. Abdullah b. Salih. *Ma’rifetü’s sikât min ricâli ehli’l ilm ve’l hadîs ve mine’d duafâ’ ve zikrü mezâhibihim ve ahbârihim*. Medine: Mektebetü’d Dâr, 1985.

Jeffery, Arthur. “Codex of Ibn Masʿūd † 33”. *Materials for the History of the Text of the Qur’ān*. 20-113. Brill, 1937.

Kahraman, Hüseyin. *Ehli Rey Yurdu Kûfe’de Özgün Bir Hadis Alimi ‘Âmir eş-Şa‘bi*. Bursa: Emin Yayınları, 1. Basım, 2019.

Kahraman, Hüseyin. *Kûfe’de Hadis (İlk Üç Asır)*. Bursa: Emin Yayınları, 2021.

Kahraman, Hüseyin. “Sosyal Değişim Sürecinde Kûfe Hadisçiliği”. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* VI/2 (2006), 87-115.

Kahraman, Ömer. *Alkame b. Kays’ın Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefi Mezhebine Etkisi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.), ts.

Kara, Ali Rıza. *Hz. Ali’nin Mevkûf Rivayetleri ve Ref Problemi*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Kara, Cahid. “Âmir eş-Şa’bî’nin Siyer Kaynaklarındaki Rivayetlerinin Muhteva Açısından Değerlendirilmesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII/17 (2020), 15-42.

Kattani, Sulayman. *Imam Ali Source of Light, Wisdom and Might*. London: The Muhammadi Trust, 1983.

Kelpetin, Mahmut. "Hz. Osman'a Muhalefette Abdullah b. Sebe ve Faaliyerleri". *Hazreti Osman*, 235-242.

Kızılkaya Yılmaz, Rahile. *Çağdaş Hadis Tartışmaları ve Muvatta'*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020.

Kızılkaya Yılmaz, Rahile - Haksever, Elif. "Dijitalleşmenin Hadis Çalışmalarına Katkısı". *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*. 349-364. İstanbul: Divan Kitap, 2022.

Koç, Mustafa. *Abdullah b. Mesud'un Hayatı ve Şahsiyeti*. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, ts.

Köstek, Fatih. *Âmir b. Şerahil eş-Şa'bi'nin Hayatı (ö. 104/722) ve Tefsir İlmindeki Yeri*. Sinop Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.), ts.

Kudât, Şeref Mahmut. *Medresetü'l Hadîs fi'l Kûfe*, 1980.

Kurnaz, Yasin. "Muhtâr es-Sekafî Hareketine Destek Veren Unsurlar". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* VI/12 (2019), 471-488.

Kurnaz, Yasin. "Muhtâr es-Sekefî Hareketindeki Gâlî Davranışlar ve Muhtâr es-Sekafi'nin Bu Davranışlar Karşısındaki Tutumu". *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* XVIII/36 (2020), 499-520.

Kuyucu, Ramazan. *Hz. Ali'nin Hadis Rivâyetindeki Yeri (Kütüb-i Sitte Özelinde)*. Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam = Sebebü îrâdi'l-hadîs*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2023.

Lin, Zihang vd. "Structural Hole Theory in Social Network Analysis: A Review". *IEEE Transactions on Computational Social Systems* 9/3 (2022), 724-739. https://doi.org/10.1109/TCSS.2021.3070321

Madani, Tariq. "The Historian and Quantitative Approaches: Demographic Studies of Islamic Cities". *AlMuntaqa ,Published by: Arab Center for Research & Policy Studies* 2/1 (2019), 24-44.

Maden, Ömer Faruk. “Hüseyin Akgün. Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl). İstanbul: İFAV, 2019, 335 sayfa.” *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi* • 57 (2019), 121-126.

Makdisî, Abdülganî b. Abdülvâhid. *el-Kemâl fî esmâ᾽i’r-ricâl*. Kuveyt: Şeriketü Garas li’n Neşr, 1., 2016.

Malik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahi el-Himyeri. *Muvatta’*. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l Arabî, 1985.

Marın-Guzman, Roberto vd. “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVIII/1 (2014), 257-298.

Mehmet Mahfuz Söylemez. “Vâsıt”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/541-544. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2012.

Mizzî, Ebü’l-Haccac Cemaleddin Yusuf b Abdurrahman b Yusuf. *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1992.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *İkmâlü Tehzîbi’l Kemâl fî Esmâi’r Ricâl*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1. Basım, 2011.

Muhammed b. Tal’at. *Mu’cemü’l-müdellisîn*. Riyad: Dâru Edvai’s-Selef, 2005.

Musiał, Katarzyna - Juszczyszyn, Krzysztof. “Properties of Bridge Nodes in Social Networks”. *Computational Collective Intelligence. Semantic Web, Social Networks and Multiagent Systems*. 357-364. Berlin, Heidelberg: Springer, 2009.

Mustafa, İbrâhim vd. *el-Mu’cemü’l-vasît*, 1960.

Müslim b. el-Haccâc, Ebü’l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi. *el-Münferidat ve’l-vuhdan*. Beyrut: Dârü’l Kütübi’l İlmiyye, 1988.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *es-Sünenü’l kübrâ*. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1. Basım, 2001.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *et-Tabakât*. Ürdün: Mektebetü’l Menâr, 1. Basım, 1987.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. *Fezâilü’s-sahâbe*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1984.

Öner, Abdulkerim. *Hz. Ali’nin İlmi Şahsiyeti*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Özdemir, Esra. *Abdullah b. Mes'ud ve Rivayet Dönemi*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

Özdemir, Veysel. "Kûfe'de İrsâl ve Tedlîsin Çok Olmasının Gerekçeleri Üzerine". *HADITH* 3 (31 Aralık 2019), 7-35.

Özkan, Halit. "The Common Link and Its Relation to the Madār". *Islamic Law and Society* 11/1 (01 Ocak 2004), 42-77.

Özkul, Mehmet. *İbrahim Neha'i ve hadis ilmindeki yeri*. Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

Özsoy, Abdulvahap. *Hicrî I. Yüzyıl Hadîs Tenkîd Kriterleri ve İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi*. Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.

Rabât, Halid er- - Îd, Seyyid İzzet. *el-Câmi' li-ulûmi'l-İmam Ahmed*. Feyyum: Dârü'l-Felâh, 2009.

Râmehürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallad Hasan b. Abdurrahman. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvi ve'l-vâi*. Dârü'z-Zehâir, 1. Basım, 2016.

Saeed, Sumaira vd. "Social network analysis of Hadith narrators". *Journal of King Saud University - Computer and Information Sciences* 34/6 (2022), 3766-3774.

Saraçoğlu, Tuba Nur. "Dijital Beşerî Bilimler Bağlamında İlahiyat/İslâmî İlimler". *İslam Tetkikleri Dergisi* 12/2 (2022), 845-891.

Saraçoğlu, Tuba Nur. *Siyerde İsnâd (İbn Sa'd'ın Rivayet Ağları)*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2023.

Shahpasand, Elaheh - Malekabad, Hadi Zeini. "Ibn Masʿūd's Reading in Comparison with the Seven Canonical Readings". *Al-Bayan: Journal of Qur'an and Hadith Studies* 22/1 (03 Nisan 2024), 19-70.

Sıbt İbnü'l-Acemi, Ebü'l-Vefa Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed. *et-Tebyinu li-esmâi'l-müdellisîn*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.

Sıbt İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân*. Dımaşk: Dârü'r Risâleti'l Alemiyye, 1. Basım, 2013.

Sifil, Ebubekir. "Sünnî Ricâl Kaynaklarındaki Boşlukların Doldurulmasında Şî'î Ricâl Edebiyatının Önemi: Câbir el-Cu'fî Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* XIII/1 (2015), 23-39.

Snober, Ahmad. “Medresetü’l-Basrati’l-Hadîsiyye fi’n-Nısfi’l-Evvel min’l-Karni’l-Evvel el-Hicrî: Dirâsetün fî Esbâbi’t-Tahhür el-’İmî’an Medreseti’l-Kûfe = Hicri I. Asrın İlk Yarısında Basra Hadis Medresesi: Basra’nın İlmî Açıdan Kûfe’den Geri Kalmasının Sebepleri”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi [Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* VI/1 (2020), 422-485. http://ktp.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=142455000&MakaleAdi2=hadis

Söylemez, M. Mahfuz. *Bedevilikten Hadariliğe Kufe*. Ankara : Ankara Okulu, 2001.

Söylemez, M. Mahfuz. “Hz. Osman Dönemindeki Ekonomik Krizin Garnizon Kentlere Etkisi - Kufe örneği”. *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/3 (2003), 63-86.

Söylemez, Mehmet Mahfuz. “Emevi İktidarına Karşı Kûfe’den İlk Sivil Muhalefet : Hucr b. Adiy Hareketi”. *Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/6 (2004), 31-48.

Suphandağı, Abdulkadir. *Esved b. Yezîd en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Fatih Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Suyûtî, Ebü’l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b Ebî Bekr. *Esmâü’l-müdellisîn*. Kahire: Darü’s-Selam, 2013.

Syed, Hafeez. *G. H. A. Juynboll’un Encyclopedia of Canonical Hadīth Adlı Eserindeki Metodu ve Süleyman el-A’meş Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi*. İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Şahin, İsmail. *Emevîler Döneminde Kaysî ve Yemenî Kabileler Arasındaki Mücadeleler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Şanlı, Selahattin. *İbrahim en-Nehai’nin Mürsellerinin Değeri*. Kastamonu Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi (Devam Ediyor.), ts.

Şentürk, Mustafa. *Kuruluşlarından Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Sonuna Kadar Basra ve Kûfe Valileri*. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Thesis, 2023.

Şentürk, Recep. *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı 610-1505*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.

Şeyh, Abdussettar eş-. *Abdullah b. Mes'ûd amîdü hameleti'l Kur'ân ve kebîru fukahâi'l İslâm*. Dımaşk: Dâru'l Kalem, 1999.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. Kahire: Dâru'l Haremeyn, 1995.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân. *el-Muʿcemü'l-kebîr*. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk*. Beyrut: Dâru't Türâs, 2. Baskı., 1967.

Taberî, Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Târîhü't-Taberî: tarihü'r-rusül ve'l-müluk*. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1967.

Tahmaz, Abdülhamid Mahmûd. *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*. Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1991.

Tanrıverdi, Mustafa. *Müdelles Hadis ve Müdellis Raviler*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2019.

Taş, Aydın. "Şureyh'in Hayatı, İlmi, Mevkii ve Kadılığı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 349-376.

Tatlı, Mustafa. *Tâbiîn Döneminde Hadis Rivayeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2023.

Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2021.

Tombul, Sema. "Veri Madenciliği Tekniklerinin ve Algoritmik Araştırmaların Hadis İlmine Uygulanabilirliği". *Eskiyeni* 44 (20 Eylül 2021), 461-474. https://doi.org/10.37697/eskiyeni.960636

Topgül, Muhammed Enes. "'Cevâmiu'l-Kelim' ve 'Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn' Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 49 (31 Ocak 2023), 167-176.

Topgül, Muhammed Enes. *İsnadı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*. İstanbul: İFAV, 2022.

Topgül, Muhammed Enes - Maden, Ömer Faruk. "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 45 (2021), 37-68.

Tunalı, Volkan. *Sosyal Ağ Analizine Giriş*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016.

Turun, Veysi. *Birinci Asırda Güney Arap Kabilelerinin İlk Siyasî Oluşumlardaki Rolü*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Türk, Adem. *Mürsel Hadisler İbrahim en-Nehaî Örneği*. İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi (Devam Ediyor.), ts.

Ürkmez, Ahmed. "Tarih Kaynaklarından Özgün Bir Hadisçi Portresi: Şa'bî". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (2009), 123-152.

Vadet, J.-C. "İbn Masʿūd". *The Encyclopaedia of Islam (new edition)*. 3/873-875. Leiden: Brill, 1986.

Vaglieri, L. Veccia. "Abū Mūsā al-Ashʿarī". *Encyclopaedia of Islam (new edition)*. C. 1. Leiden: Brill, 1986.

Vaglieri, L. Veccia. "ʿAlī b. Abī Ṭālib". *The Encyclopaedia of Islam (new edition)*. 1/381-386. Leiden: Brill, 1986.

Veki', Ebû Bekr Muhammed b Halef b Hayyan ed-Dabbi. *Ahbârü'l-kudat*. Beyrut: el-Mektebetü't Ticâriyyetü'l Kübrâ, 1947.

Wasserman, Stanley - Faust, Katherine. *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. İstanbul: Sarkaç Yayınları, 2010.

Yakut Hamevi, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh Hamevî Bağdâdî Rûmî. *Mu'cemü'l-üdebâ*. Beyrut: Dârü'l Garbi'l İslamî, 1. Basım, 1993.

Yavuz, Emre. *Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin Hayatı ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Yazıcı, Nisanur. *Hz. Ali'ye Nispet Edilen Mevzû Rivayetler*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Yıldırım, Enbiya. *Hadis problemleri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2007.

Yılmaz, Sefa. *Sünen-i Erba'a'da Mürsel hadis*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

zami, Muhammed Mustafa el-A'. *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimizin Hadislerinin Tedvin Tarihi: (H. 1-150-M. 622-657)*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.

Zebîdî, Muhammed Murteza. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Kuveyt: Vizâretü'l-İ'lâm, 1968.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâʾ*. Kahire: Darü'l Hadis, 2006.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Mîzânü'l-iʻtidâl fî nakdi'r-ricâl*. Beyrut: Dârü'l Ma'rife, 1963.

EKLER

EK-1: Cevâmiü'l-Kelîm ve Hâdimü'l-Haremeyn Veri Karşılaştırması

Aşağıdaki tabloda Kûfe'nin birinci asırdaki rivayet ağlarında etkili olan üç sahâbînin râvilerinin Hâdimü'l-Haremeyn programındaki ve Cevâmiü'l-Kelîm programındaki rivayet sayıları verilmiştir.

İsim	Hâdimü'l Haremeyn'deki rivayet sayısı	Cevâmiü'l Kelîm'deki rivayet sayısı
İbn Mes'ûd'un râvileri		
Alkame b. Kays	1392	264
Şakîk b. Seleme	1293	248
Ebu'l Ahves	859	163
Mesrûk b. Ecdâ'	629	101
Esved b. Yezîd	588	107
Zirr b. Hubeyş	513	133
Abîde es-Selmânî	150	24
Hâris b. Kays (Süveyd)	95	17
Şurayh	7	1
Hz. Ali'nin râvileri		
Hâris el-A'ver	603	165
Âsım b. Damra	451	78
Şa'bî	357	22
Ebû Abdirrahman es-Sülemî	317	43
İbn Ebî Leylâ	277	36
İbnü'l Hanefiyye	255	81
Abduhayr b. Yezîd	187	22
Abîde es-Selmânî	159	11
Ebû Mûsâ'nın râvileri		
Ebû Bürde	1032	220
Ebû Bekir b. Ebî Mûsâ	129	30

EK-2: Tekrarsız ve merfû rivayet sayısına göre İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’dan hadis nakledenler

Aşağıdaki tabloda öğrencilerinin İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’dan naklettikleri (Cevâmiü’l-Kelîm programından elde edilen) tekrarsız ve merfû rivayet sayıları ve hoca-talebe bilgileri, şehir, kabile, vefat tarihi bilgileri ile bazı önemli notlara yer verilmiştir.

Sıra	Abdullah b. Mes'ûd'un Ashabı	Abdullah b. Mes'ûd	Ali b. Ebi Talib	Ebu Musa el-Eş'arî	En çok rivayet ettiği isimler	Önde gelen talebeleri	Aktif olduğu şehir	Kabile	Vefat Tarihi	Notlar
1	Alkame b. Kays	264	10	1	Abdullah b. Mes'ûd(264), el-Esved b. Yezid(14), Aişe bt. Ebubekir(10)	İbrahim en-Nehai(275), Şa'bi(17), Ebu İshak	Kufe	Hemdan	62	Muhadram. Hz. Peygamber döneminde doğmuştur.
2	Şakik b. Seleme	248	14	13	Abdullah b. Mes'ûd(248), Huzeyfe b. el-Yeman(52), Mesrûk b. el-Ecda'(31), Ebu Musa(13)	A'meş(222), Asım b. Behdele(116), Mansur b. el-Mu'temir(65), Vasıl b. Hayyan(21)	Kufe	Esed	82-99	Muhadram
3	Ebu'l Ahves Avf b. Malik	163	1	0	Abdullah b. Mes'ûd(163), Mâlik b. Ebî Avf(14), Ebû	Ebu İshak es-Sebiî(100), İbrahim b. Müslim(52), Seleme b. Küheyl(8)	Kufe	Cüsem		
4	Zirr b. Hubeyş	133	18	0	Abdullah b. Mes'ûd (133), Huzeyfe b. el-Yeman(29), Übey b. Ka'b (21), Safvan b. Assal (20)	Asım b. Behdele (185), Asım el-Ahvel(22), Adiy b. Sabit (16) el-Minhal b. Amr (13)	Kufe	Esed	81-83	Muhadramقال عاصم وكان زر من اعراب الناس وكان عبد الله يسأله عن العربية. وقال عاصم كان أبو وائل عثمانيا وكان زر علويا وكان مصلاهما في مسجد واحد وكان أبو وائل معظما لزر
5	el-Esved b. Yezid	107	3	3	Aişe bt. Ebubekir (135), Abdullah b. Mes'ûd (107), Ömer b. el-Hattab (13)	İbrahim en-Nehai (193), Ebu İshak (46), Abdurrahman b. el-Esved b. Yezid (39)	Kufe	Neha'	75	Muhadram. Esved'in Hz. Aişe'den aldığı tekralı rivayetlerin 38'inde (سألت\ أخبرتني\ قالت لي) doğrudan sema'a ve görüşmeye delalet edenler lafızlar kullanılmıştır. Bu durumdan hareketle Esved'in Hz. Aişe'nin rivayetlerinin Kûfe'ye taşınmasında merkezî bir rol oynadığını söyleyebiliriz.
6	Mesrûk b. el-Ecda'	101	15	6	Aişe bt. Ebubekir (153), Abdullah b. Mes'ûd (101), Abdullah b. Ömer(10)	Şa'bi (120), Müslim b. Sübeyh (87), Şakik b. Seleme (31), İbrahim en-Nehai (21), Abdullah b. Mürre(10)	Kufe	Hemdan	62	Muhadram
7	Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd	82	0	0	Abdullah b. Mes'ûd (82)	el-Kasım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd(53), Simak b. Harb(15), Ma'n b. Abdurrahman b. Abdullah b. Mes'ûd(11)	Kufe	Hüzeyl	79-89	
8	Abdurrahman b. Yezid	56	1	1	Abdullah b. Mes'ûd (56), Ukbe b. Amr(3), Selman el-Farisi (2), Alkame b. Kays(1)	Hayseme b. Abdurrahman(6), Şa'bî(4)	Kufe	Neha'	73-83	
9	Mürre b. Şerahil	49	3	2	Abdullah b. Mes'ûd (49), Zeyd b. Erkam(5)	Zübeyd b. el-Haris(21), Amr b. Mürre(9)	Kufe	Hemdan	82-76	İbn Mes'ûd'tan rivayetleri genelde tefsir hakkında. سَمِعَ ابْنَ مَسْعُودٍ. عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ قَالَ: ثَلاَثَةٌ لَمْ يَكُونُوا يُؤَمَّنُونَ عَلَى عَلِيٍّ- رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ- شُرَيْحٌ وَمُرَّةُ [2] وَمَسْرُوقٌ، وَمُرَّةُ هَذَا يُقَالُ لَهُ مُرَّةُ الطَّيِّبُ وَهُوَ مُرَّةُ بْنُ شَرَاحِيلَ. حَدَّثَنَا عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ مُعَاذٍ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبِي قَالَ: ثنا شُعْبَةُ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ قَالَ: سَمِعْتُ مُرَّةَ يَنْتَقِصُ عَلِيًّا- رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ- فَقُلْتُ لَهُ: تَقُولُ هَذَا لِرَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ سَبَقَ لَهُ خَيْرٌ. فَقَالَ: مَا ذَنْبِي إِنْ كَانَ خَيْرُهُ سَبَقَنِي وَأَدْرَكَنِي شَرُّه. عن عمر رضي الله عنه مرسل. سمع ابْن مَسْعُود وَأَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيّ
10	Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	41	0	9	Abdullah b. Mes'ûd (41), Ebu Musa (9), Mesrûk b.	Ebu İshak es-Sebiî (228), Amr b. Mürre (123), Husayf b. Abdirrahman (53)	Kufe	Hüzeyl	82	
11	Amr b. Meymun	35	4	1	Abdullah b. Mes'ûd(35), Abdullah b. Abbas(15), Ömer b. el-Hattab(10)	Ebu İshak es-Sebiî(38), Yahya b. Süleym(2	Şam, Kufe	Evd	74-77	Muhadram
12	Zeyd b. Vehb	33	9	2	Abdullah b. Mes'ûd(33), Ebu Zerr(13), Huzeyfe b. el-Yeman(13), Ömer b. el-Hattab(10), Ali b. Ebi Talib(9)	A'meş(55), el-Husayn b. Abdurrahman(5)	Kufe	Hemdan	96	Muhadram. سمع أبا ذر وابن مسعود. عن أبي إسحاق، عن زيد بن وهب قال: قدم علينا ابن مسعود الكوفة فقلنا: اقرأ علينا البقرة. فقال عبد الله: لمست أحفظهاتا الأعمش قال كنت إذا حدثك زيد بن وهب عن أحد فكأنك سمعت من الذي يحدثك عنه. عن يحيى بن معين أنه قال: زيد بن وهب ثقة. سمع عَلِي بن أبي طَالب وَعبد الله بن مَسْعُود وَحُذَيْفَة وَأَبا ذَر وجريرا رَوَى عَنهُ الْأَعْمَش وَعبد الْملك بن ميسرَة وحصين بن عبد الرَّحْمَن ومهاجر فِي الصَّلَاة وَغير مَوضِع

13	Ebu Abdurrahman es-Sülemi	28	43	2	Ali b. Ebi Talib(43), Abdullah b. Mes'ûd(28), Osman b. Affan(10), Ebu Musa(2)	Ata' b. es-Saib(33), Sa'd b. Ubeyde(16), Abdula'la b. Amir(9)	Kufe	Süleym	74-85	قال: كنّا نأتى أبا عبد الرحمن السلمى ونحن أغيْلِمَة أيفاع فيقول: لا تجالسوا القُصّاص غير أبي الأحوص، ولا تجالسوا شَقِيقًا، وليس بأبى وائل، ولا سعد بن عُبيدة. كان أبو عبد الرحمن إذا ابتدأ مجلسه قال: لا يجالِسُنا رجلٌ يجالس شَقِيقًا الضبي لا يجالسنا حروريٌّ. Kûfe .mescidinde 40 yıl Kur'an okutmuştur. سمعَ عَلِيًّا، وعُثمانَ، وابنَ مَسعودٍ
14	Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd	25	0	0	Abdullah b. Mes'ûd(25), Utbe b. Mes'ûd(4), Ömer b	Avn b. Abdullah b. Utbe(19), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd(8)	Kufe	Hüzeyl	73-74	Hz. Peygamber döneminde doğmuştur. Mus'ab b. Zübeyr döneminde Kûfe kadılığı yapmıştır.Saîd b. Cübeyr katipliğini yapmıştır. Buna rağmen İbn Cübeyr'in Abdullah'tan bir rivayeti olması dikkat çekici bir durum.
15	Abide es-Selmanî	24	11	1	Abdullah b. Mes'ûd(24), Ali b. Ebi Talib(11)	Muhammed b. Sirin(18), İbrahim en-Nehai(12), Ebu'l Aliye(6), Ebu İshak(5)	Kufe	Hemdan	73-74, 99	Muhadram, Hz. Peygamber döneminde müslüman olmuştur.وكان ابن سيرين من أروى الناس عنه، وكل شيء روى محمد بن سيرين عن عَبيدة سوى رأيه فهو عن عليّ. وكل شيء يروي إبراهيم النخعي عن عَبيدة سوى رأيه فهو عن عبد الله إلّا حديثًا واحدًا Hz. Ali'den tekrarlarla birlikte 159 rivayeti var ve bunların çoğunda "عن" ibaresini kullanmış. 5 tane "Kale",bir tane "enne", bir tane "حدثنا"
16	Tarık b. Sihab	21	13	10	Abdullah b. Mes'ûd(21), Ebu Musa(10), Ömer b. el-Hattab(7)	Kays b. Müslim(45), Muharık b. Halife(14)	Kufe	Becile	80-84	Hz. Peygamber'i görmüş ancak ondan hadis işitmemiştir. من أصحاب عبد الله
17	Kays b. Ebi Hazım	17	12	2	Cerir b. Abdullah(43), Abdullah b. Mes'ûd(17), Hz. Ebubekir(15)	İsmail b. Ebi Halid(167), Beyan b. Bişr(32)	Kufe	Becile	84-98	Muhadram. Hz. Peygamber'i gördüğü rivayet edilmiştir, görmediğini söyleyenler de vardır. Sahabî değildir. أَجْوَدُ التابعين إسنادًا قَيْس بْن أَبِي حَازِم رَوَى عَنْ تسعةٍ من العشرة. قال ابْن عيينة: ما كان بالكوفة أروى عَنْ أصحاب رسول اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم من قيس بْن أبي حازم. وَيُشْبِهُ أَنْ يَكُونَ قَيْسُ بْنُ أَبِي حَازِمٍ كَانَ يَنْشَطُ فِي الرِّوَايَةِ مَرَّةً فَيُسْنِدُهُ، وَمَرَّةً يَجْبُنُ عَنْهُ فَيَقِفُهُ عَلَى أَبِي بَكْرٍ.وَالْمَشْهُورُ عَنْهُ أَنَّهُ كَانَ يُقَدِّمُ عُثْمَانَ، وَلِذَلِكَ تَجَنَّبَ كَثِيرٌ مِنْ قُدَمَاءِ الْكُوفِيِّينَ الرِّوَايَةَ عَنْهُ . قَالَ عَلِيٌّ قَيْسُ بْنُ أَبِي حَازِمٍ سَمِعَ مِنْ أَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ وَعَلِيٍّ وَسَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ وَزُبَيْرٍ وَطَلْحَةَ بْنِ عبيد الله وَأَبِي رهم وَجَرِيرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبَجَلِيِّ وَأَبِي مَسْعُودٍ البدري وَخَبَّابِ بْنِ الْأَرَتِّ وَالْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ وَمِرْدَاسِ بْنِ مَالِكٍ الْأَسْلَمِيِّ وَالْمُسْتَوْرِدِ بْنِ شَدَّادٍ الْفِهْرِيِّ وَذُكَيْنِ بْنِ سَعْدٍ الْمُزَنِيِّ وَمُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ وَعَمْرِو بْنِ الْعَاصِ وَأَبِي سُفْيَانَ بْنِ حَرْبٍ وَخَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ وَحُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ مَسْعُودٍ وَسَعِيدِ بن ز يد وَأَبِي جُحَيْفَةَ
18	Haris b. Süveyd el-A'ver	17	6	0	Abdullah b. Mes'ûd(17), Ali b. Ebi Talib(6)	İbrahim b. Yezid et-Teymi(16), Sabit el-Bün	Kufe	Teym	71-72	عَنْ إِبْرَاهِيمَ التَّيْمِيِّ قَالَ لَقَدْ أَدْرَكْتُ سِتَّيْنَ شَيْخًا من أَصْحَابِ عبد الله فِي مَسْجِدِنَا هَذَا أَصْغَرهم الْحَارِث بن سُوَيْد. جمع المختار ابن أبي عبيد أرباع أهل الكوفة على صحيفة مختومة، ليقرءوا ما فيها ويبايعوا عليها، فلما دُعيت التيم إذا الحارث بن سويد ممسارع بين أيديهم. أبو عائشة الكوفي في أصح أسانيد الكوفيين عن الإمام علي. ليس بالكوفة أصح من هذا الإسناد: يحيى بن سعيد القطان عن سفيان الثوري عن سليمان التيمي عن الحارث بن سويد عن علي - رضي الله عنه .كَانَ أَصْحَابُ عَبْدِ اللَّهِ الَّذِينَ لَا يَعْدِلُهُمْ خَمْسَةً فِيمَنْ كَانَ يَبْدَأُ بِالْحَارِثِ الْهَمْدَانِيِّ وَيُثَنِّي بِعَبِيدَةَ
19	İbrahim en-Neha'î	16	3	0	Alkame b. Kays (275), el-Esved b. Yezid (193), Aişe bt. Ebubekir(22), Abdurrahman b. Yezid b. Kays (21), Mesrûk b. el-Ecda'(21), Abdullah b. Mes'ûd (16), Hemmam b. el-Haris(18), Abide es-Selmani(12)	A'meş(196), Hammad b. Ebi Süleyman (181), Mansur b. el-Mu'temir(153), el-Muğire b. Miksem(98), el-Hakem b. Uteybe(48)	Kufe	Neha'	96	

20	el-Kasım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd	16	0	0	Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd(53), Abdullah b. Mes'ûd(16)	Abdurrahman b. Abdullah b. Utbe b. Abdullah b. Mes'ûd(28), Simak b. Harb(7)	Kufe	Hüzeyl	116-120	Dedesi İbn Mes'ûd'tan rivayetleri genelde mürsel olarak gelmiş. Aslında dedesinden hadis işitmemiş ancak babasını düşürerek dedesinden rivayet etmeyi tercih etmiş. Bu rivayetlerde "an" ve kale" lafzını kullanmış daha çok.
21	Abdurrahman b. Müll Ebu Osman en-	16	1	12	Selman el-Farisi(62), Üsame b. Zeyd(22), Ebu Hureyre(22), Abdullah b. Mes'ûd(16), Abdullah b. Ömer(13), Ebu Musa(12)	Süleyman b. Tarhan(82), Asım el-Ahvel(61), Halid b. Mihran(12)	Kufe, Basra, Medine	Kudaa	75-95-100	Muhadram. فروى عن عمر، وعلي، وسعد، وسعيد، وطلحة، وابن مسعود، وحذيفة، وبلال، وأبي هريرة، وأبي موسى، وعائشة، وغيرهم
22	Avn b. Abdullah b. Utbe	13	0	0	Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd(19), Abdullah b. Mes'ûd	Abdurrahman b. Abdullah b. Utbe b. Abdullah b. Mes'ûd(9), Muhammed b. Aclan(7)	Medine, Kuf	Hüzeyl	110-120	وقال البرقاني. سمعت أبا الحسن (يعني الدارقطني) يقول: عون بن عبد الله، عن عبد الله بن مسعود، مرسل. İbn Mes'ûd'tan tekrarlı 58 rivayetinin tamamında irsale delalet
23	el-Haris b. Abdillah el-A'ver	13	165	0	Ali b. Ebi Talib(165), Abdullah b. Mes'ûd(13), Ebu	Ebu İshak(158), Ş a'bi(13)	Kufe	Hemdan	ن قال ثقة . وحديث ا	Hz. Ali'den naklettiği tekrarlı 603 rivayetin 10 tanesinde sema'ı tasrih eden ifadeler kullanılmış. سمعتُ الشَّعبيَّ، حدّثنا الحارثُ، وَأَشْهَدُ أَنَّهُ أَحَدُ الكَذَّابِينَ . وأضعف القَوْم الْحَارث عَن عَليّ: سَأَلتُ يَحيى بن مَعِين قلت أي شيء حال الحارث في عَلِيّ قَالَ ثقة . وحديث الحارث في السنن الاربعة والنسائي مع تعنته في الرجال، فقد احتج به وقوى أمره، والجمهور على توهين أمره مع رواياتهم لحديثه في الابواب، فهذا الشعبي يكذبه في الحديث النبوى فلا وكان من أوعية العلمقَوْلُ الشَّعْبِيِّ: الحَارِثُ كَذَّابٌ، فَمَحْمُوْلٌ عَلَى أَنَّهُ عَنَى بِالكَذِبِ الخَطَأَ، لَا التَّعَمُّدَ، وَإِلاَّ فَلِمَاذَا يَرْوِي عَنْهُ وَيَعْتَقِدُهُ بِتَعَمُّدِ الكَذِبِ فِي الدِّيْنِ؟! ثُمَّ إِنَّ الشَّعَبِيَّ وَأَرْبَابَ السُّنَنِ اِحْتَجُّوا بِالحَارِثِ. وَهُوَ مِمَّنْ عِنْدِي وِقْفَةٌ فِي الاحْتِجَاجِ بِهِ Ibn Hacer
24	Hüzeyl b. Şürahbil	12	1	3	Abdullah b. Mes'ûd(12)	Ebu Kays el-Evdî(22), el-Esved b. Kays(5)	Kufe	Evd	81-100	Muhadram. هزيل بن شُرَحبِيل الأودي الْأَعْمَى وَكَانَ هزيل من أَصْحَاب بن مَسْعُود وَكَانَ فِي عداد الشُّيُوخ لَيْسَ بِكَثِير الحديث مَا علمتمعرفة الثقات من رجال أهل العلم والحديث ومن الضعفاء وذكر مذاهبهم وأخبارهم المؤلف: أبو الحسن أحمد بن عبد الله بن صالح العجلى الكوفى (ت ٢٦١هـ) المحقق: عبد العليم عبد العظيم البستوي الناشر: مكتبة الدار - المدينة المنورة - السعودية الطبعة: الأولى، ١٤٠٥ - 2/74
25	Amr b. Şürahbil	12	4	0	Abdullah b. Mes'ûd(12), Aişe bt. Ebubekir(5)	Ebu İshak(23), Şakik b. Seleme(5)	Kufe	Hemdan	63	Muhadram
26	Abdullah b. Hani	11	0	0	Abdullah b. Mes'ûd(11)	Seleme b. Küheyl(9)	Kufe	Kinde		İbn Sa'd Abdullah b. Hâni'yi Hz. Ali'den ve İbn Mes'ûd'tan rivayet edenler başlığında vermiştir. Ancak yapılan aramalarda Hz. Ali'den rivayetlerine ulaşılamamıştır. اKendisinden yalnız Seleme b. Küheyl rivayet etmiştir.İbn Ebi Hatim, Abdullah b. Hâni'nin Seleme b. Küheyl'in dayısı olduğunu ifade etmiştir.
27	Abdullah b. Sahbere	10	1	1	Abdullah b. Mes'ûd(10), Ebu Mes'ûd el-Ensari(8)	Ümare b. Umeyr(13), Mücahid b. Cebr(11),	Kufe	Ezd	62	Hz. Peygamber döneminde doğmuştur. Mus'ab b. Zübeyr döneminde Kûfe kadılığı yapmıştır.Saîd b. Cübeyr katipliğini yapmıştır. Buna rağmen İbn Cübeyr'in Abdullah'tan bir rivayeti olması dikkat çekici bir durum. [846] أَبُو مَعْمرٍ الْحَرَفِيُّ، صَاحِبُ ابنِ مَسْعُودٍ اسْمُهُ عبدُ اللهِ بنُ سَمِيرَةَ.

28	Abdurrahman b. Ebu Leyla	10	36	2	Ali b. Ebi Talib(36), babası Yesâr(32), el-Bera' b. Azib(29), Ka'b b. Ucre(19)	el-Hakem b. Uteybe(74), İsa b. Abdurrahman b. Ebu Leyla(36), Amr b. Mürre(35), Sabit b. Eslem(31), Yezid b. Ebu Ziyad(31)	Kufe	Evs	83	İbn Ebî leylâ Hz. Ali ile uzun süre birlikte olduğunu ve ondan nakledilen rivayetlerin çoğunun batıl olduğunu dile getirmiştir. İbnü'l Eş'âs isyanına destek vermiştir. *İbn Mes'ûd'tan rivayetinin az olması İbn Ebû Leylâ 15 yaşlarındayken İbn Mes'ûd'un vefat etmesiyle ilişkili olabilir mi? * Hz. Ali rivayetlerini aktarmış olmakla birlikte Kûfe'deki diğer sahabilerden de çokça rivayetinin olması onun İbn Mes'ûd'a yetişememiş olmasını bu şekilde telafi ettiği söylenebilir mi? *İbn Mes'ûd'a yetişememiş olsa da onun ashabından hadis nakletmesi mümkündü. Niçin bu yolu tercih etmemiştir?
29	Zâzân	10	20	0	Selman-ı Farisi(25), Berâ' b. Azib(22), Ali b. Ebi Talib(20), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab(10), Abdullah b. Mes'ûd(10), Cerir b. Abdullah(4)	Yahya b. Ebi'l Esved(27), Ebu'l Yakzân Osman b. Umeyr(10), el-Minhal b. Amr(18)	Kufe	Kinde	82	لقد سألتُ عبد الله بن مسعود عن أشياء ما سُئلتُ عنها. سمعتُ عَنْتَرَةَ قال: أخبرني زاذان أنّه دخل على عبد الله وقد سبقه الناس **بالمجلس** فقال له: أدْنَيْتَ أصحابَ الخزّ، فقال: ادْنُهْ. فأجلسني إلى جنبه. عن زاذان ، قال : كنا عند علي **فتذاكرنا** الخيار.
30	Şa'bî	8	22	3	Mesrûk b. el-Ecda'(120), Cabir b. Abdillah(85), Abdullah b. Abbas(60), Abdullah b. Ömer(36), Aişe bt. Ebubekir (30), Ebu Hureyre(29), en-Nu'man b. Beşir(28), Ali b. Ebi Talib (22)	Mücalid b. Said(235), Davud b. Ebi Hind(128), Cabir el-Cu'fi(97), İsmail b. Ebi Halid(94)	Kufe	Hemdan	103	
31	Sa'd b. İyas	8	14	2	Abdullah b. Mes'ûd(8), Ebu Mes'ûd el-Ensari(5)	A'meş(7), Ebu İshak(4)	Kufe	Seyban	95-101	Muhadram
32	Mücahid b. Cebr	7	13	1	Abdullah b. Abbas(353), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab(209), Ebu Hureyre(72), Abdullah b. Amr b. el-As(63), Aişe bt. Ebubekir(59), Cabir b. Abdullah(22), Abdurrahman b. Ebi Leyla(16)	İbn Ebi Necih(895), Leys b. Ebi Süleym(744), Mansur b. el-Mu'temir(572), A'meş(313), el-Hakem b. Uteybe(202), Yezid b. Ebi Ziyad(158), Abdülkerim b. Malik(113), Husayf b. Abdurrahman(113), İbrahim b. Muhacir(105)	Kufe, Mısır	Mahzum	103	سَمِعْتُ أَبَا زُرْعَةَ يَقُولُ مُجَاهِدٌ عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ مُرْسَلٌ. قَالَ أَبُو زُرْعَةَ مُجَاهِدٌ عَنْ عَلِيٍّ مُرْسَلٌ. قَالَ أَبِي رَحِمَهُ اللَّهُ مُجَاهِدٌ أَدْرَكَ عَلِيًّا لَا يُنْكَرُ رُؤْيَةُ وَلَا سَمَاعُ.وقال شعبة مجاهد عن علي وعطاء عن علي إنما هو من كتاب. أبو مسلم العجلي حدثني أبي قال (2) مجاهد أبو الحجاج مكي تابعي ثقة سكن الكوفة بأخره. يروى عن مجاهد أنه قال خرج علينا عليا رضي الله عنه قال ليس هذا بشيء وقال يحيى القطان إبراهيم يعني النخعي عن علي أحب إلي من مجاهد عن علي قال وكانوا يرون ان مجاهدا يحدث عن صحيفة جابر
33	Muhammed b. Sirin	6	1	4	Ebu Hureyre(388), Enes b. Malik(66), İmran b. Husayn(20), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab(24), Abide es-Selmani(18), Abdullah b. Mes'ûd(6)	Hişam b. Hassan(272), Eyyub b. Keysan(203), Abdullah b. Avn(157), Avf b. Ebi Cemile(68), Yunus b. Ubeyd(63)	Basra	Ensari	110	مُحَمَّد بن سيرين بَصري تَابِعِيّ ثِقَة يكنى أَبَا بكر وَهُوَ من أروى النَّاس .عَن شُرَيْح وَعبيدَة وَإِنَّمَا تَأدب بالكوفيين من أَصْحَاب عبد الله .İbn Sîrîn'in Kûfe'yi birden çok kez ziyaret ettiği ve bu ziyaretler esnasında Şuray'la ve Abîde'yle yakın temasta olduğu anlaşılmaktadır. İbn Sîrîn Abîde es-Selmânî'den en çok hadis rivayet eden isimdir. Onun Abîde'den aldığı rivayetler(kendi görüşü haricindekiler) doğrudan Hz. Ali'nin rivayetleridir denilmiştir. İlim ehlinden bazıları İbn Sîrîn'in Abîde aracılığıyla Hz. Ali'den rivayetlerini *esahhu'l esanîd* olarak nitelemişlerdir.
34	Hübeyre b. Yerim	6	25	0	Ali b. Ebi Talib(25), Abdullah b. Mes'ûd(6), Hasan b	Ebu İshak(35)	Kufe	Hemdan	66	Ahmed b. Hanbel Hübeyre b. Yerîm'i Hâris el-A'ver'e tercih etmiştir. Onu "salih" olarak nitelemiş ve kendisinden yalnızca Ebû İshâk'ın rivayet ettiğini belirtmiştir. Cüzcânî Hübeyre'nin Muhtârî olduğunu ve yaralılara yardım ettiğini dşle getirmiştir.
35	Rib'î b. Hirâş	6	13	2	Ali b. Ebi Talib(13), Ebu Mes'ûd el-Ensârî(7)	Mansur b. el-Mu'temir(59), Abdülmelik b. Umeyr(24), Sa'd b. Tarık(18), Nuaym b. Ebu Hind(12)	Kufe	Kays	100, 101	Muhadram

36	Hasan-ı Basri	5	13	17	Enes b. Malik(278), Ebu Hureyre(127), Semüre b. Cündüb(121), İmran b. Husayn(98)	Yunus b. Ubeyd(332), Katade b. Diame(283), Mübarek b. Fadale(241), Hişam b. Hassan(142), Avf b. Ebu Cemile(133), Ebu İshak el-Basrî(113)	Medine, Basra	Mevla	110	
37	Abdullah b. Abbas	4	42	2	Ömer b. el-Hattab(87), Ali b. Ebi Talib(42), Abbas b. Abdulmüttalib(39), Übey b. Ka'b(36), el-Fadl b. el-Abbas(27), Aişe bt. Ebubekir(23), Meymune bt. el-Haris(20)	İkrime(1036), Said b. Cübeyr(611), Ata' b. Ebu Rabah(595), Tavus b. Keysan(255), Cabir b. Zeyd(228), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd(150)	Medine, Basra	Kureyş	68	
38	Abdullah b. Seleme Ebu'l Âliye	4	13	0	Ali b. Ebi Talib(13), Abîde es-Selmânî(6), Safvan b.	Amr b. Mürre(30)	Kufe	Hemdan		Yaşlandıktam sonra hafızasında problem yaşadığı söylenmiştir. قال وَحَدَّثَنا علي سمعت أبا داود، حَدَّثَنا شُعْبَة عَنْ عَمْرو بْن مرة، قَال: كان عَبد الله بن سلمة يحدثنا فكان قد كبر فكنا نعرف وننكر فقال شُعْبَة والله لأخرجنه من عنقي ولألقينه في أعناقكم
39	en-Nezzâl b. Sebre	4	22	0	Ali b. Ebi Talib(22), Abdullah b. Mes'ûd(4)	ed-Dahhâk b. Müzâhim(16), Abdülmelik b. Meysera(9)	Kufe	Kays	71-80	
40	Süveyd b. Gafele	4	19	1	Ali b. Ebi Talib(19), Ömer b. el-Hattab(7)	İmran b. Müslim(8), İbrahim b. Abdula'la(6), Ebu İshak(6)	Kufe, Medine	Mezhic	80	Muhadram
41	Said b. Müseyyeb	3	26	3	Ebu Hureyre(422), Ömer b. el-Hattab(86), Aişe bt. Ebubekir(41), Abdullah b. Abbas(34), Sa'd b. Ebu Vakkâs(28), Abdullah b. Ömer(28), Ebu Seleme b. Abdurrahman(26), Ali b. Ebu Talib(26)	Zührî(2563), Katade b. Diame(734), Yahya b. Saîd el-Ensârî(463), Ali b. Zeyd b. Cüd'ân(180), Davud b. Ebu Hind(117), Abdurrahman b. Harmele(113)	Medine	Kureyş	94	
42	Ebu Zabyan Husayn b. Cündüb	3	6	1	Abdullah b. Abbas(33), Ali b. Ebi Talib(6)	Kabus b. Ebu Zabyan(33), A'meş(22)	Kufe	Mezhic	89	
43	Enes b. Malik	3	6	5						
44	Muhamed b. Ali İbnü'l Hanefiyye	2	81	0	Ali b. Ebi Talib(81)	Abdullah b. Muhammed b. Akil(15), el-Münzir b. Ya'la(13), Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebu Talib(11), Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebu Talib(9)	Medine	Kureyş	81	
45	Ebu't Tufeyl Âmir b. Vâsile	2	15	0	Huzeyfe b. Üseyd(19), Ali b. Ebi Talib(15), Huzeyfe b. el-Yeman(15), Abdullah b. Abbas(13), Muaz b. Cebel(9)	Fıtr b. Halife(18), el-Velid b. Abdullah(16), Abdullah b. Osman(16), Cabir el-Cu'fî(15), Muhammed b. Müslim(11)	Kufe, Mekke	Kinane	100	
46	Ebu Bürde b. Ebu Musa el-Eş'arî	2	6	220	Ebu Musa el-Eş'arî(220), Aişe bt. Ebubekir(10), Amir b. Üsame(8)	Büreyd b. Abdullah b. Ebu Bürde(58), Said b. Ebu Bürde(39), Ebu İshak(28), Humeyd b. Hilal(21), Leys v. Ebu Süleym(14), Yezid b. Sinân(13), Şa'bî(8)	Kufe	Eş'ar	104	
47	Katade b. Diame	1	1	1	Enes b. Malik(603), Hasan-ı Basrî(283), Said b. el-Müseyyib(103), Zürare b. Evfa(55), İkrime(69), Muhammed b. Sirin(53), el-Münzir b. Malik(39)	Said b. Ebi Arube(790), Hemmam b. Yahya(378), Ma'mer b. Raşid(350), Su'be b. el-Haccac(345), Hişam ed-Destüvâî(317), Hammad b. Seleme(128)	Basra	Sedus	117	
48	Asım b. Damra	1	78	0	Ali b. Ebi Talib(78)	Ebu İshak(69), Habib b. Ebi Sabit(13)	Kufe	Selul	74	Asım'ın Hz. Ali'den naklettiği tekrarlı 451 rivayetin 394 tanesinde Asım'dan rivayetleri nakleden isim Ebû ishâk es-Sebî'î. Ebû İshâk'ın "Ben Asım'a otuz yıl yoldaşlık ettim, Hz. Ali'den başkasından hadis naklettiğini duymadım" demesi de hem Hz. Ali-Asım ilişkisi hem de Asım-Ebû İshâk ilişkisi açısından dikkat çekicidir. 42 rivayette ise Habîb b. Ebû Sâbit Asım'da nakleden isim olarak öne çıkıyor. Ali b. el-Medînî, Habîb'in Asım'dan rivayetlerinin Amr b. Halid kanalıyla nakledildiğini söylemiş ve "لا تصح" diyerek rivayetler hakkındaki kanaatini dile getirmiştir. İbn Ebu Hatim de babasının bu rivayetler için "mevzû" dediğini nakletmiştir. Mizzî, Asım'ı *Tehzîbü'l Kemâl*'de Hz. Ali'nin ashabı arasında zikretmiştir. İbn Adiy rivayetlerinin zayıflığı sebebiyle Asım'ı sorumlu tutmuş ve hatanın ondan sonrakilerden değil Asım'dan olduğunu söylemiştir.

49	Abdihayr b. Yezid	1	22	0	Ali b. Ebi Talib(22)	İsmail b. Abdurrahman(10), Ebu İshak(9)	Kufe	Hemdan	81-90	Muhadram. 120 yaşına kadar yaşadığı rivayet edilmiştir. Muammerun ravilerdendir.
50	Ubeydullah b. Ebu Rafi'	1	36	0	Ebu Rafi'(65), Ali b. Ebi Talib(36)	Muhammed b. Ebeydullah b Ebu Rafi'(43), Abdurrahman b. Hürmüz(14), Ali Zeynü'l Abidin(10)	Medine	Medine	91-100	
51	el-Hakem b. Uteybe	1	4	0	Miksem b. Bücre(129), Abddurrahman b. Ebu Leyla(74), Mücahid b. Cebr(50), İbrahim en-Nehaî(48), Said b. Cübeyr(37)	Şu'be(177), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebu Leyla(88), Haccâc b. Ertât(59), İbrahim b. Osman(45)	Kufe	Kinde	113-115	İbrahim en-Nehaî ile aynı yılda doğmasına rağmen onun talebesi olmuştur. Süfyan es-Sevri ise kendisinden nakilde bulunmamıştır.
52	Hücciye b. Adiy	1	11	0	Ali b. Ebi Talib(11)	Seleme b. Küheyl(12)	Kufe	Kinde		
53	Harise b. Mudarrib	1	17	0	Ali b. Ebi Talib(17), Habbab b. el-Eret(3)	Ebu İshak(22)	Kufe		71-80	
54	Hüseyin b. Ali (torun)	0	484	0	Ali b. Ebi Talib(484), Fatıma bt. Rasulullah(5)	Ali Zeynü'l Abidin(487), Muhammed b. Ali b. Hüseyin/Muhammed el-Bâkır(68), Fatıma bt. el-Hüseyin b. Ali(20)	Medine, Kufe, Mekke	Kureyş	61	
55	Abdullah b. Huneyn	0	8	0	Ali b. Ebi Talib(8), Abdullah b. Abbas(8)	İbrahim b. Abdullah b. Huneyn(16)	Medine	Kureyş	101	
56	Vehb b. Abdullah Ebu Cuheyfe	0	19	0	Ali b. Ebi Talib(19),. Abdullah b. Amr b. el-As(5)	Avn b. Ebu Cuheyfe(44), el-Hakem b. Uteybe(11), İsmail b. Ebi Halid(11), Ebu İshak(10), Ali b. Akmer(9), Şa'bi(8)	Kufe		74	
57	Hâni b. Hâni	0	15	0	Ali b. Ebi Talib(15)	Ebu İshak(15)	Kufe	Hemdan		
58	Haneş b. el-Mu'temir	0	13	0	Ali b. Ebi Talib(13)	Simak b. Harb(6), el-Hakem b. Uteybe(5)	Kufe	Kinane	81-90	
59	en-Nu'man b. Sa'd	0	14	0	Ali b. Ebi Talib(14)	Ebu Şeybe(14), Abdurrahman b. İshak(10)	Kufe	Ensari		
60	Hilâs b. Amr	0	5	0	Ebu Hureyre(31), Nüfey' b. Râfi'(12), Ali b. Ebi Talib(5)	Avf b. Ebu Cemile(27), Katade b. Diame(23)	Basra	Becile	100	
61	Abdullah b. Züreyr	0	14	0	Ali b. Ebi Talib(14)	Abdullah b. Hubeyre(6), Ayyaş b. Abbas(4), Mersed b. Abdullah(4)	Mısır	Gâfik	80	
62	Ali b. Rebîa	0	17	0	Ali b. Ebi Talib(17)	Saîd b. Ubeyd(12), Osman b. Ebu Zür'a(4), Ebu İshak(3)	Kufe	Esed	91-100	
63	Meysere b. Ya'kub	0	5	0	Ali b. Ebi Talib(5)	Abdula'lâ b. Âmir(4)	Kufe		81-90	
64	Ebu'l Bahterî Said b. Feyruz	0	14	0	Ali b. Ebi Talib(14), Ebu Saîd el-Hudrî(9)	Amr b. Mürre(62), Ata' b. es-Sâib(14)	Kufe	Tay	81-83	
65	Abdullah b. Nücey	0	15	0	Ali b. Ebi Talib(15)	Cabir el-Cu'fî(14)	Kufe	Hadramevt	81-90	
66	Ebu İshak es-Sebî'î	0	0	0	Haris el-A'ver(158), el-Berâ' b. Âzib(142), Avf b. Malik(100), Asım b. Damra(69), el-Esved b. Yezid(46), Ebu Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ûd(44), Said b. Cübeyr(39), Amr b. Meymun(38), Hübeyre b. Yerim(35), Ebu Bürde b. Ebu Musa(28), Amr b. Şurahbil(23), Zeyd b. Erkam(23), Harise b. Mudarrib(22), Abdurrahman b. Yezid b. Kays(21), Şa'bi(19) Mesrûk b. el-Ecda'(17), Hâni' b. Hâni'(15), Alkame b. Kays(13)	İsrail b. Yunus(358), Süfyan es-Sevri(247), Şu'be b. el-Haccâc(214), Züheyr b. Muaviye(159), Şerik b. Abdullah(150), Yunus b. Ebu İshak(120), Sellam b. Süleym(116), Zekeriyya b. Ebu Zaide(89), Ma'mer b. Raşid(76), Ebubekir b. Ayyaş(64), A'meş(61), Haccâc b. Ertât(53)	Kufe	Hemdan	127	
67	Abdullah b. Ca'fer b. Ebu Talib	0	8	0	Ali b. Ebi Talib(8)	Muhammed b. Ali b. Hüseyin(16), İsmail b. Abdullah b. Ca'fer b. Ebu Talib(9), Hasan b. Sa'd b. Mabed(8), Câbir el-Cu'fî(7)	Medine	Kureyş	80-90	
68	Şurayh b. Hani	0	8	0	Aişe bt. Ebubekir(34), Ali b. Ebi Talib(8)	el-Mikdam b. Şurayh b Hani(36), el-Kasım b. Muhaymera(6)	Kufe	Mezhic	78	
69	Abbâd b. Abdullah	0	8	0	Ali b. Ebi Talib(8)	el-Minhal b. Amr(8)	Kufe	Esed		
70	Abdurrahman b. Kays	0	8	0	Ali b. Ebi Talib(8)	Muhammed b. Ubeydullah b. Said(6)	Kufe			
71	Ebubekir b. Ebu Musa	0	2	30	Ebu Musa el-Eş'arî(30), el-Berâ' b. el-Azib(3)	Abdülmelik b. Habib(9), Ebû İshâk(5), Yûnus b. Ebû İshâk(5)	Kufe	Eş'ar	106	
72	Hittan b. Abdullah	0	1	11	Ebu Musa el-Eş'arî(11)	Yunus b. Cübeyr(11), Hasan-ı Basri(5)	Basra		70	
73	Zehdem b. Mudarrib	0	0	6	Ebu Musa el-Eş'arî(6)	Ebu Kılabe(5)	Basra	Ezd	91-100	

EK-3: Mükerrer rivayet sayısına göre İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’dan hadis nakledenler

Aşağıdaki tabloda öğrencilerinin İbn Mes‘ûd, Hz. Ali ve Ebû Mûsâ’dan naklettikleri merfû, mevkuf ve maktû mükerrer rivayet sayıları ile en çok rivayet naklettikleri hocaları ve kendilerinden en çok rivayet nakleden öğrencileri verilmiştir.

Sıra	Abdullah b. Mes'ûd'un Ashabı	Abdullah b. Mes'ûd	Ali b. Ebi Talib	Ebu Musa el-Eş'arî	En çok rivayet ettiği isimler	Önde gelen talebeleri	Kabile
1	Alkame b. Kays	1392	12	1	Abdullah b. Mes'ûd(1392), Aişe bt. Ebubekir(56), Ömer b. el-Hattab(52), Ma'kil b. Sinan(31)	**İbrahim en-Nehai(1440)**, Şa'bi(105), **Ebu İshak(88)**, Abdurrahman b. el-Esved(79)	Hemdan
2	Şakik b. Seleme	1293	43	129	Abdullah b. Mes'ûd, Huzeyfe b. el-Yeman, Mesrûk b. el-Ecda', Ebu Musa,	**A'meş**, Mansur b. el-Mu'temir, Asım b. Behdele, Vasıl b. Hayyan	Esed
3	Ebu'l Ahves Avf b. Malik	859	4	8	Abdullah b. Mes'ûd, Mâlik b. Ebî Avf, Ebu Musa, Ukbe b. Amr	**Ebu İshak es-Sebiî**, İbrahim b. Müslim, Ali b. el-Akmer	Cüsem
4	Mesrûk b. el-Ecda'	629	15	6	Aişe bt. Ebubekir (755), Abdullah b. Mes'ûd (629), Abdullah b. Amr b. el-As (80)	Müslim b. Sübeyh (601), **Şa'bi** (545), Şakik b. Seleme (209), Abdullah b. Mürre(119), **İbrahim en-Nehai (119)**	Hemdan
5	el-Esved b. Yezid	588	11	25	Aişe bt. Ebubekir (1090), Abdullah b. Mes'ûd (588), Ömer b. el-Hattab (133)	**İbrahim en-Nehai (1290)**, **Ebu İshak (338),** Abdurrahman b. el-Esved b. Yezid (270)	Neha'
6	Ebu Ubeyde b. Abdillah b. Mes'ud	569	0	49	Abdullah b. Mes'ûd (569), Ebu Musa (49), Mesrûk b. el-Ecda' (9), Aişe bt. Ebubekir (9)	**Ebu İshak es-Sebiî (228)**, Amr b. Mürre (123), Husayf b. Abdirrahman (53)	Hüzeyl
7	Zirr b. Hubeyş	513	94	0	Abdullah b. Mes'ûd (513), Übey b. Ka'b (144), Safvan b. Assal (130), Huzeyfe b. el-Yeman(100)	Asım b. Behdele (837), el-Minhal b. Amr (55), Adiy b. Sabit (48)	Esed
8	İbrahim en-Neha'î	510	152	4	Alkame b. Kays (1440), el-Esved b. Yezid (1290), Abdullah b. Mes'ûd (510), Abdurrahman b. Yezid b. Kays (237), Ömer b. el-Hattab (233), Hemmam b. el-Haris(215), Ali b. Ebi Talib(152), Abide es-Selmani(140), Mesrûk b. el-Ecda'(119), Şurayh b. el-Haris (80)	**A'meş(2020)**, el-Muğire b. Miksem(1911), Mansur b. el-Mu'temir(1795), Hammad b. Ebi Süleyman (956), el-Hakem b. Uteybe(490)	Neha'
9	Abdurrahman b. Yezid	485	0	5	Abdullah b. Mes'ûd (485), Ukbe b. Amr(48), Selman el-Farisi (45), Alkame b. Kays(22)	**İbrahim en-Nehai (237)**, **Ebu İshak (147)**, **Umare b. Umeyr (127)**	Neha'
10	Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd	281	16	0	Abdullah b. Mes'ûd (281), Ali b. Ebi Talib (16)	el-Kasım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd(170), Simak b. Harb(69)	Hüzeyl
11	Şa'bî	233	357	25	Mesrûk b. el-Ecda'(545), Ali b. Ebi Talib (357), Şurayh b. el-Haris(326), en-Nu'man b. Beşir(315), Abdullah b. Abbas(277), Abdullah b. Mes'ûd(233), Cabir b. Abdillah(232), Ömer b. el-Hattab (215), Adiy b. Hatim(207)	**Cabir el-Cu'fi(831)**, Mücalid b. Said(712), İsmail b. Ebi Halid(680), Davud b. Ebi Hind(623)	Hemdan
12	Mürre b. Şerahil	156	2	23	Abdullah b. Mes'ûd (156), Ebu Musa(23), Hz. Ebubekir(19), Ömer b. el-Hattab(12)	Zübeyd b. el-Haris(52), Amr b. Mürre(50), İsmail b. Abdurrahman(35), Ata b. es-Saib(35)	Hemdan
13	el-Kasım b. Abdirrahman b. Abdillah b. Mes'ûd	151	7	2	Abdurrahman b. Abdillah b. Mes'ûd(170), Abdullah b. Mes'ûd(151), Ömer b. el-Hattab(18), Şurayh b. el-Haris (12)	Abdurrahman b. Abdullah b. Utbe b. Abdullah b. Mes'ûd(141), **Cabir el-Cu'fî(45), A'meş(33)**	Hüzeyl
14	Abide es-Selmanî	150	159	0	Ali b. Ebi Talib(159), Abdullah b. Mes'ûd(150), Ömer b. el-Hattab(18)	Muhammed b. Sirin(245), **İbrahim en-Nehai(140)**, Ebu'l Bahteri(17)	Hemdan

15	Zeyd b. Vehb	145	50	2	Abdullah b. Mes'ûd(145), Ebu Zerr(85), Huzeyfe b. el-Yeman(71), Ömer b. el-Hattab(61), Ali b. Ebi Talib(50)	**A'meş(291)**, Yezid b. Ebu Ziyad(28)	Hemdan
16	Amr b. Meymun	141	4	1	Abdullah b. Mes'ûd(141), Ömer b. el-Hattab(128), Abdullah b. Abbas(31)	**Ebu İshak es-Sebiî(252)**, Yahya b. Süleym(71), İbrahim b. Yezid et-Teymi(32)	Evd
17	Abdullah b. Sahbere	124	12	3	Abdullah b. Mes'ûd(124), Ebu Mes'ûd el-Ensari(82), Habbab b. el-Eret(37)	**Umare b. Umeyr(125)**, Mücahid b. Cebr(115), **İbrahim en-Nehai(41)**	Ezd
18	Sa'd b. İyas	121	14	2	Abdullah b. Mes'ûd(121), Ebu Mes'ûd el-Ensari(55), Zeyd b. Erkam(27)	**A'meş(66)**, el-Velid b. el-Ayzar(43)	Seyban
19	Hüzeyl b. Sürahbil	119	7	15	Abdullah b. Mes'ûd(119), el-Muğire b. Şu'be(16)	Ebu Kays el-Evdî(167), Talha b. Musarrif(8)	Evd
20	Tarık b. Sihab	106	13	50	Abdullah b. Mes'ûd(106), Ömer b. el-Hattab(84), Ebu Musa(50), Ebu Said el-Hudrî(22)	Kays b. Müslim(265), Muharık b. Halife(70)	Becile
21	Abdurrahman b. Müll Ebu Osman en-Nehdi	103	6	82	Selman el-Farisi(158), Ömer b. el-Hattab(136), Üsame b. Zeyd(120), Abdullah b. Mes'ûd(103), Ebu Hureyre(84), Ebu Musa(82)	Süleyman b. Tarhan(374), Asım el-Ahvel(285), Halid b. Mihran(50),	Kudaa
22	Kays b. Ebi Hazım	102	12	2	Cerir b. Abdullah(221), Abdullah b. Mes'ûd(102), Ukbe b. Amr(80), el-Muğire b. Şu'be(74), Hz. Ebubekir(70)	İsmail b. Ebi Halid(1006), Beyan b. Bişr(89)	Becile
23	Ebu Abdurrahman es-Sülemi	97	317	21	Ali b. Ebi Talib(317), Abdullah b. Mes'ûd(97), Osman b. Affan(54), Ebu Musa(21), Ömer b. el-Hattab(18)	Ata' b. es-Saib(208), Sa'd b. Ubeyde(171), Abdula'la b. Amir(59)	Süleym
24	Amr b. Şurahbil	95	6	1	Abdullah b. Mes'ûd(95), Aişe bt. Ebubekir(21), Ömer b. el-Hattab(16)	**Ebu İshak(102)**, Şakik b. Seleme(59)	Hemdan
25	Haris b. Süveyd el-A'ver	95	18	0	Abdullah b. Mes'ûd(95), Ali b. Ebi Talib(18)	İbrahim b. Yezid et-Teymi(104)	Teym
26	Muhammed b. Sirin	77	25	29	Ebu Hureyre(1366), Enes b. Malik(329), Şurayh b. el-Haris(263), Abide es-Selmani(245), Abdullah b. Abbas(131), Ömer b. el-Hattab(127), Nesibe bt. Ka'b(126), İmran b. Husayn(116), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab(108), Abdullah b. Mes'ûd(77)	Eyyub b. Keysan(1406), Hişam b. Hassan(1377), Abdullah b. Avn(800), Yunus b. Ubeyd(201), Es'as b. Sevvar(181),	Ensari
27	Katade b. Diame	69	70	8	Enes b. Malik(3582), Hasan-ı Basrî(1503), Said b. el-Müseyyib(734), Zürare b. Evfa(373), İkrime(293), en-Nadr b. Enes b. Malik(219), Mutarrif b. Abdullah(209), Salim b. Ebi'l Ca'd(172), Hilas b. Amr(150), el-Münzir b. Malik(146), Muhammed b. Sirin(142)	Said b. Ebi Arube(2750), Su'be b. el-Haccac(1951), Ma'mer b. Raşid(1847), Hemmam b. Yahya(1417), Hişam ed-Destüvâî(1334), Hammad b. Seleme(420)	Sedus
28	Avn b. Abdullah b. Utbe	58	0	0	Abdullah b. Mes'ûd(58), Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd(46)	Abdurrahman b. Abdullah b. Utbe b. Abdullah b. Mes'ûd(34), Muhammed b. Aclan(20)	Hüzeyl

29	Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd	50	1	0	Abdullah b. Mes'ûd(50), Ömer b. el-Hattab(41)	Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd(49), Avn b. Abdullah b. Utbe(46), Muhammed b. Sirin(20)	Hüzeyl
30	Mücahid b. Cebr	48	63	3	Abdullah b. Abbas(1040), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab(543), Abdurrahman b. Ebi Leyla(270), Abdullah b. Amr b. el-As(191), Ebu Hureyre(154), Aişe bt. Ebubekir(146), Abdullah b. Sahbere(115), Tavus b. Keysan(98)	İbn Ebi Necih(895), Leys b. Ebi Süleym(744), Mansur b. el-Mu'temir(572), **A'meş(313)**, el-Hakem b. Uteybe(202), Yezid b. Ebi Ziyad(158), Abdülkerim b. Malik(113), Husayf b. Abdurrahman(113), İbrahim b. Muhacir(105)	Mahzum
31	Abdullah b. Hani	44	0	0	Abdullah b. Mes'ûd(44)	Seleme b. Küheyl(44)	Kinde
32	Hübeyre b. Yerim	39	101	0	Ali b. Ebi Talib(101), Abdullah b. Mes'ûd(39), Hasan b. Ali(14)	**Ebu İshak(158)**	Hemdan
33	Zâzân	35	79	0	Ali b. Ebi Talib(79), Abdullah b. Ömer b. el-Hattab(43), Berâ' b. Azib(39), Abdullah b. Mes'ûd(35), Selman-ı Farisi(35), Cerir b. Abdullah(29)	Ata' b. es-Saib(50), Ebu'l Yakzân Osman b. Umeyr(40), el-Minhal b. Amr(38), Yahya b. Dinar(33)	Kinde
34	el-Haris b. Abdillah el-A'ver	32	603	0	Ali b. Ebi Talib(603), Abdullah b. Mes'ûd(32)	**Ebu İshak(488), Şa'bi(99)**	Hemdan
35	el-Hakem b. Uteybe	27	110	0	İbrahim en-Nehaî(490), Miksem b. Bücre(414), Abddurrahman b. Ebu Leyla(379), Mücahid b. Cebr(202), Said b. Cübeyr(134), Ali b. Ebi Talib(110)	Şu'be(1370), Haccâc b. Ertât(253), Muhammed b. Abdurrahman b. Ebu Leyla(212), A'meş(152), Eş‘as b. Sevvâr(146), Mansur b. el-Mu'temir(142)	Kinde
36	Hasan-ı Basri	22	94	52	Semüre b. Cündüb(674), İmran b. Husayn(453), Enes b. Malik(331), Ebu Bekre(258), Ebu Hureyre(178), Ömer b. el-Hattab(137), Abdurrahman b. Semüre b. Habib(120), Abdullah b. Mugaffel(106), Ma'kil b. Yesar(101)	Yunus b. Ubeyd(1521), Katade b. Diame(1503), Hişam b. Hassan(867)	
37	Abdullah b. Abbas	9	152	2	Ömer b. el-Hattab(520), el-Fadl b. el-Abbas(230), Meymune bt. el-Haris(201), Sa'b b. Cessâme(157), Ali b. Ebi Talib(152), Übey b. Ka'b(125), Üsame b. Zeyd(110)	İkrime(4485), Said b. Cübeyr(3463), Atâ' b. Ebu Rabah(1987), Tavus b. Keysan(1619), Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd(1093), Mücahid b. Cebr(1040)	Kureyş
38	Abdullah b. Seleme Ebu'l Âliye	8	116	0	Ali b. Ebi Talib(116), Safvan b. Assâl(23), Ammâr b. Yâsir(14)	Amr b. Mürre(178)	Hemdan

39	Vehb b. Abdullah Ebu Cuheyfe	7	95		Ali b. Ebi Talib(95), Berâ' b. Azib(21)	Avn b. Ebu Cuheyfe(275), Ali b. Akmer(62), Ebu İshak(57), Şa'bî(44)	
40	Abdurrahman b. Ebu Leyla	6	277	4	Ali b. Ebi Talib(277), Ka'b b. Ucre(265), el-Bera' b. Azib(150)	el-Hakem b. Uteybe(379), Mücahid b. Cebr(270), Yezid b. Ebu Ziyad(164), Amr b. Mürre(159), Sabit b. Eslem(117)	Evs
41	Abdihayr b. Yezid	2	187	0	Ali b. Ebi Talib(187)	Malik b. Urfuta(67), İsmail b. Abdurrahman(34)	Hemdan
42	Said b. Müseyyeb	1	107	9	Ebu Hureyre(2008), Ömer b. el-Hattab(382), Sa'd b. Ebu Vakkâs(178), Aişe bt. Ebubekir(144), Ali b. Ebu Talib(107), Osman b. Affân(100)	Zührî(2563), Katade b. Diame(734), Yahya b. Saîd el-Ensârî(463), Ali b. Zeyd b. Cüd'ân(180), Davud b. Ebu Hind(117), Abdurrahman b. Harmele(113)	Kureyş
43	Asım b. Damra	0	451	3	Ali b. Ebi Talib(451)	Ebu İshak(406), Habib b. Ebi Sabit(42)	Selul
44	Muhamed b. Ali İbnü'l Hanefiyye	0	255	0	Ali b. Ebi Talib(255), Muaviye b. Ebu Süfyan(14)	el-Münzir b. Ya'la(85), Hasan b. Muhammed b. Ali b. Ebu Talib(71), Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Ebu Talib(65), Abdullah b. Muhammed b. Akil(58)	Kureyş
45	Ubeydullah b. Ebu Rafi'	0	182	0	Ali b. Ebi Talib(182), Ebu Rafi'(122)	Abdurrahman b. Hürmüz(99), Muhammed b. Ebeydullah b Ebu Rafi'(43), Ali Zeynü'l Abidin(31)	Medine
46	Hüseyin b. Ali b. Ebi Talib	0	144	0	Ali b. Ebi Talib(144), Fatıma bt. Rasulullah(7)	Ali Zeynü'l Abidin(158), Muhammed b. Ali b. Hüseyin/Muhammed el-Bâkır(33), Fatıma bt. el-Hüseyin b. Ali(32)	Kureyş
47	Abdullah b. Huneyn	0	98	0	Ali b. Ebi Talib(98), Abdullah b. Abbas(35)	İbrahim b. Abdullah b. Huneyn(131)	Kureyş
48	Hâni b. Hâni	0	91	0	Ali b. Ebi Talib(91)	Ebu İshak(92)	Hemdan
49	Haneş b. el-Mu'temir	0	89	0	Ali b. Ebi Talib(89), Ebu Zerr(8)	Simak b. Harb(55), el-Hakem b. Uteybe(27)	Kinane